

MİRZƏ İBRAHİMOV

116
J 18

2.25688.

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

İKİ CİLDDƏ

II CİLD

“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKİ-2005

*Bu kitab "Mirzə İbrahimov. Gələcək gün" (Bakı, Maarif, 1983)
nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

894.3613 – dc 21

AZE

**İbrahimov Mirzə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. "Şərq-Qərb",
Bakı, 2005, 520 səh.**

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövr Azərbaycan ədəbiyyatında yaradılan ən yaxşı epik əsərlərdən biri xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun "Gələcək gün" romanı idi. Ədibin 1948-ci ildə işıq üzü görən bu ilk əhatəli nəsr əsəri müəllifin bir romançı kimi özünəməxsus geniş sənətkarlıq imkanlarına malik olduğunu göstərirdi.

Romanda Cənubi Azərbaycanda xalqın milli özünüdərki, istiqlaliyyəti və hüquqları uğrunda mübarizəsi təsvir olunur. Yazıçı böyük və ciddi bir mövzunu – ədəbiyyatımızda qiymətli ənənələri olan bir mövzunu canlandırmış və onu ilk dəfə siyasi-psixoloji roman formasında, geniş epik miqyasda əhatə etməyə çalışmışdır. M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz"indən sonra "Gələcək gün" bu mövzuda böyük bədii hadisə idi.

Romanın qəhrəmanı – mübarizə alovları içərisində yetkinləşən, xalqın mənəvi yenilməzliyini təmsil edən Fridun xüsusi bir məhəbbətlə yaradılmışdır.

ISBN 9952-418-79-2

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

İsabele gün

ROMAN

O gün gələcək!.. O gün ki, bütün ölkələrin başlarını qaldırıb, qəti səsə deyəcəklər: daha bəsdir!.. Artıq biz belə həyatı istəmirik! O zaman güclülərin hər isə ağahğı dağılacaq, torpaq ayaqlarının altından qaçacaqdır, onlar söykənməyə bir şey tapa bilməyəcəklər..."

Maksim Qorki, "Ana"

BİRİNCİ FƏSİL

Bütün günü hər tərəfə od ələyən günəş təzəcə batmışdı. Onun şüalarını əks edən üfüqlərə yatmış ala-tala buludlar pul kimi qızarmış ocaq daşlarını xatırladırdı. Yavaş-yavaş onlar soyuyan təndir kimi qaralmağa başlayır və qapa ərəb çadırlarına oxşayan bir cənub qaranlığı kəndi bürüyürdü. Bu qaranlıqla bərabər mavi boşluqlardan yere xoş bir sərinlik də enirdi. Başlı qarlı Savalan dağından əsən meh gecənin ayaz olacağını xəbər verirdi.

Fridun xırmanın qırağında, hələ döyülməmiş buğda tayasının yanında uzanmışdı. O, isti gün və ağır zəhmətdən sonra gözünü mavi boşluqlara dikib düşünürdü. Dumduru bir dənizi andıran göy tabağı, orada parlayan ilk ulduzlar, uzaq Savalandan əsən həzin meh gəncin yorğun, əzgin vücuduna dinclik gətirir, xəyalını uzaq və xoş bir aləmə uçururdu. Səadət həsrəti və şirin arzuların yaratdığı bu xəyali aləmdə hər şey əbədi və pozulmaz bir ahənglə qəlbini oxşayır, hər şey füsunkar bir gözəlliklə ona baxıb gülümsəyirdi. Bəlkə də, bu, bir təsəvvür deyil, bir rəya idi. Bəlkə də, bütün bunları o, yuxuda görürdü: azad və xoş bir dünya! İnsan bütün varlığın ağasıdır, hakimidir. Üzlər səadət işığı ilə parlayır. Hər kəs sönməz bir həvəslə yaşamaq və yaratmaq istəyir! Nə achiq, nə ehtiyac, nə də ümitsizlikdən qaralmış batıq gözlər var!

Nagahani bir səs onu bu xəyaldan ayırdı:

– Oğlan, şananı mənə ver...

Bu, qonşu xırmanın sahibi Həsənəli idi. Fridun qalxıb şananı ona verdi və qayıdıb yerində uzandı. Yəne əvvəlki şirin xəyallara dalmaq istədi. Lakin bacarmadı. Külək qamış evi uçurub dörd tərəfə səpələdiyi kimi onlar dağılmışdı. O xəyalları yenidən bir yere yığmaq mümkün deyildi. Artıq Fridunun gözlərində həyatın ağır və əzablı səhnələri

canlanırdı. Uşaqlığı... Ata və anasının ölümü... Tehran heyatı... Sonra Təbriz... – Bu xatirələr içərisində nədənsə, Tehranın əsl bir cəhənnəmi andıran isti günləri və boğucu axşamları xəyalından çəkilmirdi. Fridun orada həmişə özünü qəfəsdəki quş kimi hiss edərdi. Bu xatirə qarşısında ona Azərbaycanın ağacılı və sulu kəndləri, yazda, yaşıl xalı döşənmiş kimi, səfəli çəmənləri və dağları həqiqi bir cənnət kimi görünürdü. O, çaxmaq qığılcımı kimi ani olaraq qəlbində baş qaldıran bir məhəbbətlə təzəcə biçilmiş, taxıl qoxusu verən yumşaq və doğma torpağı qucaqladı, üzünü ona sürtdü. Gözlərindən iki damcı yaş süzülərək yerə düşdü.

Fridun 1915-ci ildə, Təbrizin qərbində, Səhənd dağının ətəklərində düşmüş bağ-bağatı və dadlı meyvələri ilə məşhur Azərşəhrdə anadan olmuşdu. Bir tərəfdən Urmi gölü, o biri tərəfdən daima başıqarlı Səhənd dağı silsiləsi ilə əhatə olunmuş Azərşəhr təbiətin gözəl və səfəli guşələrindən biridir. Dağlardan süzülüb gələn dumduzu bulaqlar və çaylar burada həm insan yaşayışı, həm də bağçılıq üçün müstəsna bir şərait yaradır. Yayda bura Təbriz mülkədar və tacirlərinin istirahət yeridir.

Fridunun atası Təbriz tacirlərindən birinin Azərşəhrdəki malikanəsində bağbanlıq edərdi. Onun atası da, babası da, babasının babası da bu malikanədə bağban olmuşdu. Malikanə bir mülkədardan o birinin əlinə keçmişdi, bir tacir o birinə satmışdı, lakin Fridunun dədə və babaları yerindən tərpənməmişdi, torpağın üstündə bitmiş ağac kimi torpaqla birlikdə yeni ərbaabın ixtiyarına keçmişdi. Bağbanlıq sanki yer üzündə onların yeganə qisməti, anadangəlmə sənət və vərdişləri idi. Gözlərini açıdıqları gündən ağacların arasında, daima yumşaq və yaş torpağın üstündə böyümüş və ağsaqqal dədələrindən ağacları becərmək, ətirli güllər bəsləmək, cürbəcür dadlı meyvələr yetişdirmək yollarını öyrənmişdilər. Beləliklə, ata qocalıb öləncə qədər öz təcrübəsini boy atıb yetişən oğluna verirdi, oğul onun yerini tutur, belini, bıçaq və qayçısını yerə düşməyə qoymurdu. Bu qayda ilə nəsilbənəsil bağbanlıq onların sənəti olmuşdu. Azərşəhrdə onlar haqqında danışanda “anadangəlmə bağbandırlar” deyərdilər. İş çətinə düşsən, yaxşı bir meyvə cinsi yetirmək istəyənlər, məhsuldarlığı qaldırmağa çalışan hər kəs məsləhət üçün onların yanına gələrdi. Onlar da kömək əllərini heç kəsdən əsirgəməzdilər. Qapılarına gələn hər kəsi hörmətlə, seylə və istəyini ödəməklə yola salardılar. Buna görə də bütün kəndlilər onları sevir və xətirlərini əziz tutardılar.

Fridun xırda bir daxmada dünyaya gəlmişdi. Bu, hündür divarla hasarlanmış, göz işlədikcə uzanan bağın darvazaları yanındakı ikigözlü palçıq daxma idi. Fridunun atası da, babası da burada doğulmuşdu. Anası hər il mart ayında novruz bayramı qabağı daxmanı qapı tərəfdən çöl divarlarını ağardar, içəridəki yırtıq kilim və yorğan-döşəyi çırpıb təmizlərdi. Belə yoxsul yaşasalar da, onlar özlərini xoşbəxt hesab edərdilər: bir tikə çörək üçün hələ onların nəslindən heç kəs başqasına əl açmamışdı. Pis, yaxşı hər il qışı yaza çıxarar və beləliklə, aclıq nə olduğunu bilməzdilər. Onların dünya malından başqa bir həvələri yox idi. Fridunun doqquz yaşı olana qədər belə davam etdi. Bu yaşda artıq Fridun atasının əlinin altında işləyir, meynələrin dibini boşaldır, ağacları peyvənd edə bilir və başqa bu cür işlər görürdü. Yay ayları Azərşəhrə gələn ərbaab uşaqlarından o, əlifbanı da öyrənə bilməmişdi. Atasının vərəqləri cırılmış birinci sinif kitabındakı hekayələri höccələyərək oxuduğunu gördükdə alından öpmüş və iftixarla: “Bu uşaqdan bir şey çıxacaq” – demişdi. Hətta o, bir qədər pul yığıb Fridunu Təbrizə və ya Tehrana oxumağa göndərmək fikrinə də düşmüşdü.

Lakin tezliklə bu xəyalından əl çəkməli oldu. Tehrana köçən köhnə tacir Azərşəhrdəki malikanəsini satdı. Yeni ərbaab çox qərribə bir xasiyyətə malik idi. Onun hərəkət və danışmalarında, insanlara münasibətində möhkəm və sabit heç bir şey yox idi. O, gah qarşısına çıxan hər şeyi vurub dağıdacaq qızğın bir dəli, gah da hər şeyə laqəyd münasibət bəsləyən sadələvh bir sarsaq kimi hərəkət edirdi. On iki yaşlı oğlu isə atasının tərsinə olaraq, çox aydın xasiyyətə malik idi: bu bütün günü dalaşan, vurub sındıran, hay basıb ağlayan, qəhqəhə çəkib gülən zırrama bir dəli idi. Ərköynlük və kütlüyün bir nümunəsi olan bu uşaqda ağıl və düşüncənin əlaməti belə yox idi. Dörd il məktəbə getdiyinə baxmayaraq, o hələ də əlifbanı öyrənə bilməmişdi. Əlinə gələn şeyi vurub sındırır, istədiyi adamın başına çırpar, üzünə tüpürərdi. Heç kəs ona söz deyə bilməzdi. Bağa köçdüklərinin üçüncü günü o, Fridunu gizlənpaç oynamağa çağırmışdı. Beşcə dəqiqə keçməmiş dəcəlliyə başlayıb, əlinə keçən bir kötüyü Fridunun başına endirmək istəmişdi. Fridun kötüyü onun əlindən alaraq kənara atmış və qarnına bir tək vurub yerə sərmişdi. O, motal kimi yıxıldığı yerdə düşüb qalmışdı. Nərlətinə heyətə qaçısan adamların içində ərbaab da vardı. Ərbaab gözü qızmış dəvə kimi özünü Fridunun üstünə atmışdı. Lakin Fridun cəld arxın o tayna atıldıqda ərbaab da üzünü üstə yerə döymüşdü.

– Ay uşaq, tutun bu vələdüzinamı!

Nökərlər Fridunun dalınca tökülmüşdülər. Fridun ağacdan-ağaca yel kimi uçaraq, hasarı o taya aşmışdı. Bu zaman yerindən durub ötəyini çırpan ərbab Fridunun atasını yanına çağırmışdı:

– Ay kişi, sənin gözündən xəyanət tökülür!

Fridunun atası pambıq kimi ağarmışdı:

– Ağa, yüz ildir bu torpaqda qulluq edirik, on sənin kimi ərbab yola salmışıq, heç biri də bizdən xəyanət görməyib!

– Yox, sən xain adamsan, şələ-şüləni yığışdır, buralarda izini-tozunu görməyim.

Fridunun atası başqa bir yerdə işləmək istəmişdi. Lakin əvvəla, bir ərbabın qovduğu adama başqa ərbablar iş vermək istəməmişdilər. İkinci də, həmin ərbab Azərşəhrdən çıxmasa işin uzun sürəcəyini kişinin qulağına çatdırmışdı. Elə o günüçə Fridungil doğma torpağı tərk etmişdilər. Əvvəlcə Təbrizə gəlmişdilər. Təbrizdə bir iş tapmaq mümkün olmadığını gördükdə Ərdəbilə, Fridunun anasının qohumları yaşayan kəndə getmişdilər. Kənddə də əsaslanmaq çətin olduğundan Fridunun atası ailəsilə birlikdə iş axtara-axtara Tehrana gəlib çıxmışdı.

Azərşəhrdən ayrıldıqları gündən Fridun ata və anasının üzündə dərin bir kədər görürdü. Onlar çox fikirli idilər. Zahirən təmkinli və mülayim olmağa çalışsalar da, gizlin iztirab və əndişələrini gizlədə bilmirdilər. Fridun xüsusən anasının çox sıxıldığını hiss edirdi: arvad torpaqdan qoparılmış bənövşə kimi hər an, hər dəqiqə şikayət etmədən sakitcə saralıb solurdu. Bir gecə uzun yoldan sonra hansı bir karvansaradasa şirin yatdıqları zaman laylaya oxşar bir ağlama səsine Fridun yuxudan ayılmışdı: anası onun başını dizi üstə alaraq oturmuşdu. Fridun dərhal anasının boynuna sarılaraq, bərk yatmış atasını oyatmaq üçün yavaşcadan:

– Ana can, ağlama! Sən Allah, ağlama! – demişdi.

O gündən anası bir daha ağlamamışdı. Lakin hər gün bir az da çox solmağa-saralmağa başlamışdı: qüسسə onun içini yeyirdi. Tehrana atıldıqlarının üçüncü ayı elə beləcə sakit yanıb qurtaran bir şam kimi arvad sönüb getdi. Bu, Fridunun həyatında ən ağır xatirələrdən biri idi.

Tehrandə onlar bir ay çox çətinlik çəkdilər. Bir neçə gün bazar ayağında qaldılar, sonra kiçik bir otaq kirayə etdilər. Atası iş tapa bilmədiyi üçün getdikcə əndişələri artırdı. Lakin xoşbəxtlikdən o, xudmani bir bağı və həyəti olan yaxşı bir adama rast gəldi: bu, ata-baba

tehranlı olan, təqribən altmış beş-yetmiş yaşlı qoca bir müəllim idi. Fridunun atası bir ilin ərzində bağı səlhiqəsini dəyişdi. Yeni ağaclar saldı, yaxşı güllüklər düzəltdi, cürbəcür peyvənd etdi. Müəllim ondan çox razı qaldı. Birinci aylar Fridun atasına kömək edirdi. Müəllim onun kitab oxuduğunu görəndə yanına çəkdi. Söhbət etdi, fərasətli və çalışqan bir uşaq olduğunu anladı və birinci il boş vaxtlarında özü ona dərs verməyə başladı. Bir ilin ərzində Fridun iki sinif həcmində bilik ala bildi. İkinci il müəllim onu öz işlədiyi orta məktəbin üçüncü sinfinə düzəltdi. Fridun yaxşı oxuyur və atasına kömək edirdi. Kişi taleyilə tamam barışmasa da, hər halda belə yaxşı bir adama rast gəldiyindən gecə-gündüz şükr edib dururdu. İlk aylar hərdən bir Fridunu da götürüb şəhərə çıxırdı. Lakin tezəcə geri qayıdardı: şəhərin başaçılmaz səs-küyü, aclıq və yoxsulluğun pis maneələri kişini də, Fridunu da darıxdırar, qorxudar, vahimə içində geri qayıtmağa məcbur edirdi. Qoca müəllimin sakit bağçasında belə o, uzun zaman rahat olmaz, Tehranın ağır həyatından danışar, acları və yoxsulları, polis və ajanları, zindan və məhəbsləri haqqında eşitdiklərindən nağil edirdi. Hər dəfə də: “yaman cəhənnəmdir!” – deyib fikrə gedirdi.

Bununla belə o özünü xoşbəxt hiss edirdi: əlinin işi, yeməyə bir tike çörəyi, yatmağa örtülü bir yeri var, uşağı da oxuyur, bu səadət deyilmi?

Lakin bu səadət uzun sürmədi. Tehrana gəldiklərinin üçüncü yayında kişi qarın yatalağı ilə naxoşladı və naxoşluğun yeddinci günü xəstəxanada vəfat etdi. Fridun tək qaldı. Təbiətən və tərbiyəsinə görə insanpərvər olan qoca müəllim onu küçələrə atmadı, oxutdu. Şəhərdə minlərlə yetim və başsız uşaqları görə Fridunun qəlbi bu müəllimə qarşı ömrü boyu unutmayacağı bir minnətdarlıqla dolu idi.

Ögey qardaşı uşaqlarından başqa heç bir kəsi olmayan bu müəllim xəyalpərvər bir adam idi. O, dünyadakı bütün fəlakətlərin səbəbini cəhəltədə görürdü. Axşamları böyük qovaq ağacının altında oturub, əlindəki əsaya söykənərək, Friduna deyirdi:

– Oxu, oğlum, dünyanı cəhəltədən qurtaran ancaq elmin ziyası olacaqdır. Oxu və uşaqları oxut! Səadət ancaq elmdədir!

Müəllimin bu sözləri özünün bütün mülayim ahəngi ilə, bütün mənalı ifadəsi ilə birlikdə bir vəsiyyəti kimi, pozulmaz bir and kimi Fridunun xəyalına yapışardı. Bu dəqiqələrdə, doğrudan da, Fridun xəyali bir aləmlə yaşar kimi özünü unudardı. Buna görə də orta təhsil aldıqdan sonra həmin xeyirxah qoca onu tanışları vasitəsilə Təbrizdə ibtidai

məktəbdə müəllimliyə düzəldikdə Fridun şadlıqla buna razı oldu: artıq o, başqalarının gözüni açacaqdı!

Fridun bir il Təbrizdə işlədi. İkinci ili bu qərara gəldi ki, başqalarının gözüni açmaq üçün hələ daha artıq bir biliyə möhtacdır. Buna görə də darülfünuna daxil olmaq fikri ilə Tehrana qayıtdı. İlk əvvəl ona atalıq etmiş qocanın yanına getməyi özünə borc bildi. Böyük həyətin taxta qapısındakı dəmiri döydü. Tezliklə qapı açıldı və qabağına tanımadığı bir adam çıxdı. Üst-başından nökrə oxşayan bu adam Fridunun həyəcanlı suallarına qarşı laqeyd və adi bir səsle müəllimin altı ay qabaq öldüyünü və mülkünə qardaşı uşaqlarının sahib olduğunu bildirdi. Bir anda sanki böyük bir şəhər Friduna tamamilən yabançı və düşmən göründü. Qoca müəllimin ata və anasının qəbrini ziyarət etdikdən sonra Təbrizə qayıtmaq istədi, lakin tezliklə bu fikrindən əl çəkdi. Yayda Təbrizdə nə edə bilərdi? Kəndə, dayısı Musa kişinin yanına getməyi qərara aldı. Yay orada işlər və payız üçün bir şey düzəldib Tehrana qayıdardı...

Kənd məscidinin alçaq minarəsindən müəzzinin "Allahü-əkber" səsləri müsəlmanları axşam namazına çağırmağa başladı.

Müəzzin, cansıxıcı və özünü də tənge getirmiş bir mahnı təkrar edir kimi, tənbel-tənbel oxuyurdu. Onun səsinə bir yorğunluq vardı. Eyni zamanda bu səs sanki bütün kəndə, bütün ətrafa gizli bir qorxu, anlaşılmaz bir sirt yayırdı. Bu səsi eşidən möminlər ayaq saxlayır, sözünü kəsir, işini yarımçıq qoyur, salavat çevirib dəstəmaz alır və ibadətə məşğul olurdular. Fridun isə yerindən tərpənmək istəmirdi. Elə beləcə uzanaraq, nəhayətsiz göylərə və bu göylər qarşısında ürəyi nəməlum bir xofla titrəyən möminlərə tamaşa etmək istəyirdi. Lakin Musa kişinin səsi onu ayağa durmağa məcbur etdi:

– Fridun, zəhmət çək, bir az sovuruq at, mən namazımı qılım, – dedi və şananı ona uzatdı.

Fridun tələsmədən ayağa durdu. Şananı alıb, beş gün bundan qabaq döyülmüş və meh əsmədiyindən sovurulmamış taxılı sovrumağa başladı.

Musa kişi onu istirahətdən ayırdığı üçün üzr istədi:

– Bilirsən dadaş, bu meh ələ düşən deyil, sovrur. Bu axşam sovruruğu qurtaraq ki, sabah da qalanını döyə bilək.

Fridun sovruruq ata-ata Musa kişinin günəşdən tunc kimi qaralmış üzünə baxdı və heç bir söz demədi. Yadına azca əvvəl şana verdiyi

Həsənəli düşdü. Bütün kənd, uşaqdan böyüyə bütün adamlar ona beləcə qaralmış və istidən susuz torpaq kimi yanmış göründü. Dönüb bir də Musa kişini süzdü. Musa kişi qollarını dirsekdən yuxarı çirməyib əyilərək dərzlərin arasındakı balaca su kuzəsini götürdü. O parçadan tikilib nazik iplə kuzənin qulpuna bağlanmış tıxacı çıxartdı. Kuzənin belini sol ayağına söykəyib, başaşağı əydi və sağ əlini onun ağzına tutdu. Su gəlmədi. O, kuzəni qaldırıb çalxaladı və:

– Vay, evin tikilsin, Fridun, – dedi, – bir damcı da su qoymamısan qalsın.

Fridun şananı yerə atdı və kuzənin qulpundan yapışdı:

– Ver, qaçım bulağa, doldurum gətirim.

– Yox, gecdir. Sən gedib-gəlincə namazın vaxtı keçər. İşimiz tökülüb qalar. Yaxşısı budur təyammüm eleyim, – dedi və dərhal üzünü yana, xırmanın etəyini süpürməkdə olan 17-18 yaşlı qıza tutdu:

– Qızım, Gülnaz, kuzəni al, get bulağa. Şama su lazım olar...

Qız süpürgeyi vəlin üstünə qoyub, belini düzəltdi. Kuzəni atasından alıb, yorğun bir hərəkətlə çiyinə atdı və yola düşdü.

Fridun qayıdıb şananı götürdü. Samandan təzəcə ayrılmış kəhrəba kimi işıldayan saf və ətirli sarı buğdaya baxdı və ürəyinin fərəhlə dolduğunu hiss etdi. Yeni bir qüvvə və həvəslə sovrumağa başladı. Onun hərəkətlərini təqib edən Musa kişi arınmış buğdanı ovucalayaraq, əlinin içində ovxalayıb:

– Maşallah, bərəkətlidir, diriləkdir, – dedi və qayıdıb torpaqla təyammüm etdikdən sonra cibindən çirkli və köhnə bir canamaz çıxartdı. Üzünü qibləyə tutub canamazı açdı və ibadətə başladı.

– Allahü-əkber!

Fridun adət etdiyi müəzzinin nalesinə və xırmanlardan uçan "Allahü-əkber" səslərinə fikir vermədən işləyirdi. O, döyülmüş taxılı şana ilə sovruduqca buğda dənələri müstəqim istiqamətdə yerə tökülür, samanı isə meh azca qabağa atırdı.

Saman azca yığılan kimi, Musa kişinin yeddi yaşlı oğlu Ayaz onu kənara kürüyürdü. Buğdaya yaxın olan hissəsini isə xüsusi ayıraraq, böyük bir səylə burdaca xəlbirləyir və bir dənə də buğdanın itməsinə yol vermirdi. O, yaşına uyğun gəlməyən bir ciddiliklə, özündən iki yaş kiçik qardaşı Niyaza əmrilər verirdi:

– Niyaz, çanağı gətir, bu buğdanı doldur, samana qarışmasın. Balaca xəlbiri də mənə ver. Buğdaya, deyəsən, torpaq qarışıb...

Onun göstərişlərini diqqətlə yerinə yetirən Niyaz xəlbiri tayanın dibindən alıb ona verdi. Sonra qaçaraq çanağı götürüb gəldi. Xəlbirlənmiş buğdanı doldurdu. Hıqqana-hıqqana ikiəlli qaldırıb apardı. Buğda komasının üstünə töküüb qayıtdı. Kəndə tərəf baxdı.

– Ayaz, bəs anam niyə gəlmədi? – deyə soruşdu.

– Çox acmısan, hə?.. Bir az da gözle, indi gələr.

Onlar səhər açıldıandan bu vaxta kimi, böyüklərlə birlikdə xırmanda çalşırdılar. İsti gün, ağır zəhmət onları əldən salmışdı. Onlara baxdıqca Fridunun ürəyinə ağır bir kədər yol tapırdı. Tayanın dibindən qopan ağlamaq səsi bu kədəri daha da artırdı. Ağlayan – Musa kişinin üç yaşı təzəcə tamam olmuş son uşağı Almaz idi. Balaca Niyaz işi buraxıb getdi və onu ovutmağa çalışaraq:

– Hə, hə, niyə ağlayırsan... Ağlama. Bax, odur ey, anan gəlir, – deyə kəndi nişan verdi. Lakin körpənin getdikcə daha da səbirsizliklə və bərkədən ağladığını gördükdə özü də dayana bilməyib ona qoşuldu və ağladı. Ayaz tez xəlbiri yerə atıb, onların yanına qaçdı və hər ikisinin başını qucaqlayıb oxşadı:

– Ağlamayın. İndicə gələr...

O, birtəhər körpələri sakit etdi. Almazı yenə Niyaza tapşırıb qayıtdı və xəlbirləməklə məşğul oldu. Fridun isə ürəyində baş qaldıran hissələrinin ağırlığındanmı, yoxsa kimə isə, nəyə isə oyanan qəzəbindənmi heç bir söz deməyib, indi daha şiddətlə sovuruq atırdı. Kəndin yan-yana düzülüb bütün xırmanlarında da indi beləcə sovuruq atırdılar. Hər tərəfdə uzun zəhmətin və əməyin məhsulu olan sarı buğda samandan ayrılır, koma-koma yığılırdı. Fridun bu komalara baxır, kəndlilər arasındakı fərəh və sevincin səbəbini anlamağa başlayırdı. Bu il məhsul çox gözəl idi. Bol məhsul kəndlilərin hərəsində bir fikir, bir xəyal oyatmışdı. Çoxları bu payızda oğlunun toyunu elemək, qızına cəhiz almaq, ineyini ikiləmək həsrətilə yaşayırdı. Onlar bu il öz arzularına çata biləcəklərinə şübhə etmirdilər. Çünki məhsul yaxşı idi. Ər-babın da haqqını, mollanın da, məscidin də, fəqir-füqəranın da payını vermək və öz güzəranını da bir qaydaya salmaq mümkün olacaqdı. Kəndin əksəriyyəti belə xəyal edir və sevinirdi. Xoş bir ümid onların rəngini də açmışdı. Hamı gülür, hamı bir-birini sevinc və məhəbbətlə qarşılayırdı. Fridun da bu il götürəcəkləri məhsuldan bir az pul düzəldib Tehrana gedəcəyini, darülfünuna daxil olub, dərslərin axırına qədər bir tikə çörəyə möhtac qalmayacağını düşünür və daxilində bir şadlıq duyurdu.

Musa kişi namazını qurtarıb, dizi üstə oturub dua oxuyurdu. Bu zaman, bütün günü xırmanda çalışaraq ikicə saat əvvəl kəndə getmiş Səriyyə xala geri qayıtdı. Onun qoltuğunda yamaqlı bir boğça vardı. Bu, şam yeməyi idi. Onların ac olduğunu bilən arvad tayanın dibinə keçdi, boğçanı açaraq süfrə kimi sərdi, qalayı getmiş mis kasanı ortalığa qoydu. Çörəyin biri ilə onun ağzını örtüb, qalanlarını yanına düzdü. Yeməyin hazır olduğunu duyan Musa kişi duasını qurtarıb canamazı yığışdırdı. Səliqə ilə büküb öpdü və cibinə qoyaraq ayağa durdu:

– Gəl, oğlan, Fridun, gəl, bir tikə çörək yeyək, – dedi və üzünü, çiynində kuzə bulaqdan qayıdan Gülnaza tutdu:

– Qızım, sən də acsan, gəl bir tikə çörək ye.

Fridun şananı hələ döyülməmiş dərzilərə söykəyib, süfrəyə yaxın gəldi. Səriyyə xalaya baxdı və onun dövrəsində fırlanan uşaqların başını sıgalladı. Musa kişi ilə üz-üzə dizi üstə oturdu. Gülnaz da gəlib anasının yanında əyləşdi. Onlar çörəyi tikə-tikə kəsərək, mis kasadakı et suyuna batırır, iştahla yeyirdilər. Uşaqlar tez paylarını yeyib qurtardılar. Ayaz və Niyaz gəlib Musa kişinin sağında və solunda oturaraq, gah Friduna, gah atalarına baxır, səslərini çıxarmırdılar. Almaz Səriyyə xalanın dizinə söykənmişdi. Fridun həm məhəbbət, həm də mərhəmət andıran bir hisslə bu uşaqlara baxırdı. Onların çılpaq və yazıq görkəmi, yaşlarına müvafiq gəlməyən sakit və müti vəziyyəti ürəyində baş qaldırmış dərd və qüssəni artırdığından, başını yana çevirdi. Gözləri, bir-iki tikə çörək yeyərək ayaq üstə, əmrə hazır durmuş Gülnaza sataşdı. Qızın iri, ala gözlərilə buralarda az-az rast gəlinən ağ bənizi arasında qəribə bir ahəng vardı. Qara saçları altında ağ boynu və sinəsi gözəl görünürdü. Nazik beli və azca girdə çiynləri vardı. Ayaqyalın gəzməkdən çatdaq-çatdaq olmuş dabanları onun təravət və gözəlliyini poza bilmirdi. O gah duz getirir, gah soğan doğrayırdı. İşləmədiqda da qulluğa hazır duraraq, gözaltı onları izləyirdi. Əynində, çiynindən dizinə qədər düşən boz qədəkdən tikilmiş köynək vardı. Qalan uşaqlar cılıp-çılıp idi. Onların əynindəki cırıq-cırıq olmuş köynək yanlarını belə örtmürdü, o qədər dağılmışdı ki, yamanmalı yeri də qalmamışdı. Uşaqların dizləri, qıçları, yanları, qolları açıq idi. Fridunun ürəyini daha artıq sıxan da onların bu halı idi. Nədənə indi bu hal ona olduqca acınacaqlı və dəhşətli görünürdü. Sanki yediyi zəhər oldu, tikə boğazında ilişib, aşağı getmədi. Kəndli həssaslığı ilə gözaltı hər şeyi görəndə Musa kişi:

– Bu il, inşallah taxılıımız bol olar. Uşaqların qış ruzusunu ayırıb, qalanını Ərdəbildə sataram. Uşaqlara əyin-baş düzəldərəm, – dedi. – Çörəyini ye, fikir eləmə, Allah kərimdir.

Fridun “şükür, doydum” deyib çəkildi. Bunu gören Gülnaz ləyən və su gətirdi. Fridunun əlinə tökdü. Fridun adətə müvafiq, əllərini yuyub, dodaqlarına çəkdi və süfrədən azca kənara çəkildi. Musa kişi mis kasanı əlinə alıb, çörəyin son tikəsi ilə onun içini təmizlədi. Tikəni ağzına qoydu, eyni qayda ilə əlini yudu.

– İlahi, dərgahına min şükür, – dedi, – biz yedik doyduq, aqları da sən doyur.

Səriyyə xala qab-qacağı yığışdırdı, boğçaya büküb bağladı.

Musa kişi:

– Arvad, sən uşaqları da götür, get, hələ bizim işimiz çoxdur, – dedi. – Bəlkə, gecəni də xırmanda yatdıq. Gülnaz, qızım, sən də get! Əldən düşdünüz, yatın dincəlin!

Səriyyə xala “sağ olun” deyib, boğçanı qoltuğuna vurdu. Alması qucağına almaq istədi, Gülnaz ondan qabaq uşağı yerdən qapdı.

– Mən apararam, – dedi və boynuna sarılmış uşağın üzündən öpdü. Kəndə tərəf yola düşərkən dönüb Friduna baxdı. Fridun, qəlbinə bir od salan bu baxışlardan qaçmağa çalışırdı. Lakin hər dəfə onunla gözgöze gəlməkdən özünü ala bilmirdi. Artıq onlar xırmandan uzaqlaşmışdılar. Səriyyə xala və Gülnaz yanaşı gedirdilər. Uşaqlar civildəşərək, anasının dalınca qaçan körpə cücələr kimi, bir-birinə toxuna-toxuna onların yanında yeriyirdilər.

Musa kişi qıyıq gözlərini Fridunun fikirli simasından çəkib, uşaqların dalınca baxdı və köksünü ötürdü:

– Allah kasıblığın üzünü qara eləsin, – dedi. – Adamın övlad yanında, arvad yanında, qonum-qonşu yanında başını aşağı eləyir. Mən bayaq fikir verirdim, sən uşaqlara baxanda tikə boğazından aşağı getmədi. Elə bilmə ki, kəndliyə, heç şey qanmırıq. Biz də qanırıq. Amma neyləyək ki, əl boş, üz qaradır. Mən özüm onlara baxanda az qalır ki, dərd ürəyimi dağıtsın. Nə əyinlərinin paltarını yetirə bilərəm, nə də çöreklərini... Yemək istəyirlər, geymək istəyirlər, heç birisi də ki, yox.

Musa kişi susaraq, ani bir fikrə getdi. Sonra dəruni bir həsrətlə elavə etdi:

– Allahdan birçə arzum var: bunları böyüdüb, başa çatdırmaq. Oxutmaq, sənətdən hərəsinə bir şey öyrədib, bir tikə çörək sahibi etmək! Sonra rahatca ölüb gedərdim.

Fridun ona təsəlli verdi:

– Dərd çəkmə, Musa dayı, dünya həmişə belə qalmayacaq. Bir gün sən də dövrənin gələr. Uşaqların doyunca çörək yeyər, paltar geyərlər. Bir gün bu kənddə məktəb açılar, uşaqları oxudarsan. Böyük adam olarlar. Fikir eləmə...

Musa kişinin, görünür ki, uşaqların dərdindən ağır bir fikri yox idi. Onların gələcəyi, həyat və taleyi kişinin bütün varlığını məşğul edirdi. Ona görə də Fridunun ümid dolu gözləri onun yarasının gözünü qoparan kimi oldu:

– Eh, oğul, – dedi, – gecə-gündüz fikrim-zikrim o uşaqlardır. Məni qocaldan da elə onların dərdidir. Hələ sinnim qırx olmayıb, amma həştad yaşında qocadan pis gündəyəm. Saç-saqal ağarıb, az qalıb bel də bükülsün, birçə o uşaqların dərdini çəkməkdən. Gecə-gündüz əlləşirəm ki, birtəhər qarınları doyuram. Əyinlərinə bir şey düzəldəm. Mümkün olmur ki, olmur. Elə bir tərəfi əyridir ki, əyridir.

Musa kişi özü yonub hazırladığı çubuğa tənəki doldurdu. Çaxmaq daşına qov qoyub çəkdi. Çubuğu sümürüb, tüstülətdi və bir ovuc torpaq götürüb, ovcunda övkələdi, həyəcanlı səslə:

– Bunu görürsən, – dedi, – bizi acımdan öldürən budur! Belimizi sındıran budur! Uşaqlarımızın yanında üzqara eləyən bu zəhrimardır! Bunu da ki, Allah verib ərbabın ixtiyarına, kasıb dəridən də çıxsa, bir çörək ələ keçirə bilmir. Kimin ki torpağı var, güzəranı var. Torpaqsız kəndlinin günü it günündən pisdir!..

O, dərin bir kədər içərisində gözlərini yerə dikdi. Fridun onun baxışlarına çıxılmaz bir fəlakət qarşısında qalmış adamın ümitsizliyini gördü. Təsəlli və ümid oyadacaq bir söz demək istədi, lakin bacarmadı. Nə deyə bilərdi! Ona yalandan təsəlli vermək özünə də iyrənc göründü. Musa kişi köksünü ötürdü:

– Görək axırı nə olacaq, oğul, – dedi və ayağa qalxdı, – Dur, dur işimizi qurtaraq!

Fridun durub, şananı götürdü. Hələ də fikirlərindən ayrıla bilməyən Musa kişi öz-özünə danışmış kimi əlavə etdi:

– Bəlkə, bu il bəxtimiz açıldı... Ərbabın su pulunu verdim, uşaqlara əyin-baş düzəldib, bir çörək torpaq ala bildim. Çox yox, birçə çörək!

İki yandan sovuruq atmağa başladılar. Bu zaman qonşu xırmandan yad və amirənə bir səs eşidildi:

– Gədə, buğdanın ayağını düzəlt, dəci mənə ver!
Fridun əl saxlayıb, yad səsə qulaq asdı.

Musa kişi:

– Ərbabın adamıdır, mübaşir Məmməddir, gəlib buğdaları dəcləsin, – dedi. Fridunun təəccüblə baxdığını görərek, anlatmağa başladı:

– Kəndin hekayəti uzundur, oğul, xırmanda hazırlanmış taxıla kəndlinin əl vurmağa haqqı yoxdur. O gerek dəclənsin. Bir neçə gün sonra mübaşir gəlib böləcək. Ya iki pay kəndliyə verəcək, üç pay ərbaba götürəcək, ya da bir pay kəndliyə verəcək, dörd pay ərbaba götürəcək. O da baxır şərtinə, hansı şərtlə əkin əkiblər. O şərtlə də böləcəklər. Nə qədər ki, mübaşir gəlməyib, dəci pozmaq olmaz.

Fridun heyretlə:

– Birdən külək oldu, ya heyvan gəldi dəci pozdu. Bəs onda? – deyə soruşdu.

– Ərbab Allahdan elə bir fürsət axtarır. Dəci pozmusan, taxılı oğurlamısan deyib, bütün məhsulu çəkib aparır. Allah eləməsin adamın başına elə müsibət gəlsin. – Bu fikirdən qorxmuş kimi təkrar etdi:

– Allah heç kafirin də başına elə iş gətirməsin!

İkisi də susdu. Sürətlə sovuruq ataraq, bu pis fikri başlarından qovmağa çalışdılar. Mübaşir onlara yaxınlaşdı. Sovuruğu yoxladı və “bir azdan sonra gəlib dəclərəm” deyib getdi.

Gecədən xeyli keçmiş, süd kimi ay işığında onlar sovuruğu qurtarıdılar. Samanı bir yana, buğdanı bir yana yığdılar. Mübaşir Məmməd fənərlə tövşüyə-tövşüyə gəlib, samana baxdı:

– Dən qalmayıb ki? – deyə soruşdu.

Musa kişi tez cavab verdi:

– Xeyr, ağa, samanı iki dəfə sovurmuşam.

Mübaşir Məmməd xırmanın o yan-bu yanını gəzdi. Taxtadan qayırmış dəci əlinə aldı. Dəc malaya oxşayırdı. Balaca müstəqim şəkildə idi. Altı diş-diş, üstündə isə eynən balanın ki kimi bir dəstəyi vardı. Döyülmüş, sovrulub təmizlənmiş sarı buğda böyük bir piramida şəkildə xırmanın kənarına yığılmışdı. Mübaşir əlində dəc bu piramidaya yaxınlaşdı. “Bismillah” deyib, dəci piramidanın – buğdanın dik başına basdı. Dəcin dişləri orada, kağız üzərinə basılmış möhür kimi iz buraxdı. Sonra mübaşir yavaş-yavaş, qayda ilə piramidanı dövrə dolana-dolana üzünə doğru bütün buğdanı bu cür dəclədi. Dəc basıldıqca yatıb enlənmiş piramidanın – buğdanın atəklərini yığışdırdı və oranı da

dövrə dolana-dolana dəclədi. Sanki çəkilmiş bir şəkil haşiyyə içine alındı. Bundan sonra mübaşir xırmanı tərk etdi. Musa kişi üzünü Friduna tutdu:

– Oğul, keç bir az yat, yorulmusan, səhər də tezdən duracaqsan.

O, cavab gözləmədən başını dərzin üstə qoyaraq uzandı. Fridun da dərzin birinə söykənərək, arxası üstə yatıb, ayın parlaq işığı içində sayrışan ulduzlara və mavi göylərə tamaşa etməyə başladı. Yorgun olduğuna baxmayaraq, uzun müddət onu yuxu aparmadı.

Bir azdan sonra Musa kişinin xorultusu xırmana yayıldı. Fridun xəyal içində, mavi və nəhayətsiz göy mənzərəsinə tamaşa etdiyi yerdə mürgüleməyə başladı. Bu zaman uzaqdan, lap uzaqdan bir bayatı səsi qalxdı. Fridun bu səsi yuxudamı, ayıqlıqdamı eşitdiyini seçə bilmirdi. Ona şirin bir ana laylası qədər xoş gələn bu səs bir xəyal kimi mavi boşluqlara axıb gedirdi.

Təbriz üstü Marağa,
Zülfün gəlməz darağa.
Gecə-gündüz dalınca
Gəzdim soraq-sorağa.

Bu səsə qulaq asa-asa nə vaxt yuxuya getdiyini bilmədi.

* * *

Gecə öz pərdəsini yığıb gedir, dan yeri sökülürdü. Fridun Musa dayımın “Allahü əkbər” səsinə yuxudan ayıldı. Hava sakit idi. Axşamdan əsən meh gecəyarısı kəsilməmişdi. Buna baxmayaraq, çöllərdən, təpələrdən, hələ biçilib qurtarmamış və başını aşağı dikmiş zəmilərdən yüngül və serin bir hava otların iyini, sümbüllərin qoxusunu xırmana getirirdi.

Nə üföqlərdə, nə də göy üzündə bir tikə bulud yox idi. Mavi boşluqlar göz işlədikcə uzanıb gedirdi. Gündüz çox isti olacaqdı.

Fridun qalxıb, üst-başını təmizlədi, gecənin ayazında buz kimi olmuş kuzenin suyu ilə əl-üzünü yudu. Sanki ona yeni bir həyat gəldi. Balaca ot tayasının yanında gövşəyən öküzləri getirib, vələ qoşdu, özü də vəlin üstünə çıxdı. İlk dəfə Musa kişidən eşitdikdə ləzzətdən qəhqəhə çəkib güldüyü sözlərlə öküzləri səslədi:

– Ha, ha, dedəm sənə qurban, ha...

Öküzlər tərpendi. Vəl gecədən xırmana döşənmiş küləşin üstündə oynamağa başladı. Hələ vəl yerini yumşaltmadığından atılıb-düşür, o yana-bu yana qaçırdı. Fridun zorla özünü onun üstündə saxlayaraq, öküzlərin ipini çəkir və haylayırdı. Xırmanı beş-altı dəfə dolandıqdan sonra vəl öz yerini yumşaltdı. Buz üstündə hərəkət edən kirşə kimi sürüşüb getməyə başladı. Fridun gah öküzləri səsləyir, gah çiyini üstündən dönərək, vəlın sünbülləri yumşaltdığına, əzib bir-birinə qatdığına baxırdı. İri buğda dənələri samanın arasında saralırdı. Ayların ağır zəhmətinin məhsulunu gören Fridun qəlbində təbii bir sevinc duyurdu. Səhərin ilk nəfəsi yenice çırtlamağa başlayan şərq üfüqündəki qızartılar bu sevinci artırırdı. Keyfinin belə duru baxtında o dodaqaltı zümmüməyə başladı. Oxuduğu Saib Təbrizinin:

“Nə ehtiyac ki, saqi verə şərab sənə,
Ki verdi badesini çünki afitab sənə”.

– beyt ilə başlayan məşhur qəzəli idi. Həmişə Gülnazın aya oxşar üzünə baxdıqda bu qəzəl yadına düşürdü. Eynilə bu qəzəli oxuduğu zaman, Gülnazın ala gözləri, ay bənizi gəlib xəyalında canlanırdı. Sanki Saib Təbrizi öz qəzəlini Gülnaza həsr etmişdi.

O, Zabul səgahı üstündə Saibin bu qəzəlini oxuduqca dərin bir zövq duyurdu. Ətraf da xəbərsiz kimi, öz xəyalına, öz daxili aləminə qapılmışdı. Birdən nə işə tayanın dalından bir cüt gözün onu təqib etdiyini duydu. Dönüb baxdıqda, dərzlərin dalından Gülnazın boylandığını gördü. Qızın iri ala gözləri ilk gəncliyə məxsus bir maraq və həvəslə Friduna dikilib durmuşdu. Qeyri-ixtiyari göz-gözə gəldikdə, gənc onun baxışları altında özünü itirən kimi oldu; qəlbində xəfif bir həyəcan duydu. Görünür ki, qız da həyəcanlı idi. Çünki öküzlər xırmanı dolanıb, ikinci dəfə tayanın tuşundan keçəndə Fridun onun qızardığını gördü. Bir anda “bu qız afət olacaqdır” deyə bir fikir başından keçdi. Onun dalınca da başqa fikirlər sel kimi axıb gəldi. Ah! Nə olaydı, kənddə məktəb olaydı! Gülnaz və onun kimi başqa kəndli qızları da oxuya idi! İmkan olsa idi, Fridun, özü onu oxudar, Təbrizə göndərərdi. Nə xoş, nə gözəl bir əməldir! Gülnazı oxutmaq, onu həyatın kələ-kötür yollarında mətin addımlarla yeritmək! Bu fikir Friduna qərribə göründü. Doğrudan da, təqdirləyiq və romantik bir hərəkət ol-

mazmı? Bu şəraitdə hər hansı bir künədə saralıb solacağı müheqqəq olan kasıb, yoxsul, çıl-çılpaq bir kəndli qızını oxutmaq, insan içərisinə çıxarmaq, ona özünün necə yaxşı işlər görməyə qabil olduğunu göstərmək! Sonra da bu qızla əl-ələ verib, yazıq vətənin yaralarını sağaltmaq üçün çarpışmaq!..

O, artıq bunu qəti qərara almış kimi, Musa kişinin, Səriyyə xalanın razı olub-olmayacağını düşünməyə başladı. İki ay bundan qabaq, kəndə yenice gəlmiş zaman o qədər də əhəmiyyət vermədiyi, lakin harada işə, daxilində gizlənilən qalan bir hadisə xəyalında canlandı: gecə idi, o, axşamdan soyunub səkidə yatmışdı. Səriyyə xala da uşaqları yatırıb, Musa kişinin yadlığının yanında oturmuşdu. Fridun yarı-yuxulu halda onların danışığını eşidirdi. Səriyyə xala:

– Kişi, göz dəyməsin, Fridun nə yaxşı oğlan olub, heç on beş il bundan qabaqki dəcəl uşağa oxşamır, ağırtəbiət və ağıllı bir oğlandır!

Musa kişi onun sözlərini təsdiq etdi:

– Onda körpə uşaq idi, arvad, doqquz yaş olmağa idi. O vaxtdan on beş il gəlib keçib. Böyüyüb, yekə kişi olub!..

– Onda rəhmətlik anası ilə gəlmişdi. Çox yaxşı arvad idi.

– Eh... Bibiqızının sən nəyini gördün. Ömründə bircə həftə qonağın oldu.

– Adamın pisini-yaxşısını bir həftədə yox, lap bir saatda tanımaq olar. Oğlanın da bir suyu lap o rəhmətliyə oxşayıb.

– Sən də mənim kimi adam tanıyarsan, arvad... Mən dünyada çox adamlar görmüşəm. Bu cür necibinə rast gəlməmişəm. Amma bu, anasından çox, rəhmətlik atasına çəkib. O da ağır və təmiz kişi idi. Öləndə bunun ancaq on yaş olardı. Yetimçiliklə böyüsə də fərasətli çıxdı.

– Atası, görə ki, yatalaقدan öldü, hə?..

– Tehrana gəldiklərinin üçüncü ili kişini yatalaq tutdu. Həmişə Azərşəhrdə olardılar. Sonra əlləri aşağı düşdü. Gedib Tehrana çıxdılar. O xaraba da bir qəbir kimi, atasını da, anasını da yədi. Qalan bircə bu oldu...

Musa kişi susdu. Deyəsən, ikisi də nə işə düşünürdü. Fridun Səriyyə xalanın pıçılığını eşitdi. Lakin sözləri ayırd edə bilmədi. Musa kişi:

– Çox yaxşı olardı, – dedi və azca keçməmiş əlavə etdi:

– Fələyin işini nə bilmək olur. Bəlkə də, onu qismət çəkib bura gətirmişdir...

Bu sözlərin əsl mənasını Fridun indi dərk edirdi. Sanki Gülnazın həyəcanla qalxıb-enən sinəsi, onun maraq dolu və gəncliyin alovu ilə

yanan ala gözləri bu mənani aydınlaşdıran bir rəmz idi. Fridun bu fi-kirlərə dalararaq, tez-tez tayaya tərəf baxarkən, Gülnazın xəfif bir tə-bəssümlə çəkilib getdiyini gördü. Kuzə əlində bulaqdan qayıdan Musa kişinin səsini eşitdi.

– Maşallah, oğlum, gören deyər ki, yüz ilin rənçərisən...

Fridun gözünü tayadan çəkərək, Musa kişiye döndü:

– Nə zəhmət çəkirsiniz, – dedi, – mən özüm bulağa gedəcəkdəm.

– Nə təfavütü var, ay oğul, ya sən, ya mən. Düş, get bir tikə çörək ye. Gülnaz pendir-çörək getirib, düş...

Fridun cavab verməmiş Musa kişi vəlin üstünə çıxdı və öküzləri səslədi:

– Ha, ha, dədəm sənə qurban, ha...

Fridun Gülnazı görəcəyi ümidilə dərzin kölgəliyinə keçdi. Lakin qız orada yox idi. Hamar bir yerdə süfrə açmış, pendir və çörəyi səliqə ilə düzərək kənara çəkilmişdi. Friduna elə gəldi ki, o utandığından da-yana bilməmişdir. Azca fikirdən sonra “kim bilir, bəlkə də, həyəca-nımdan?” deyə düşündü...

* * *

Günəş günorta yerində durmuşdu, istinin şiddətli zamanı idi. Hava insanın üzünü yandırır, qızmış torpaq və daşlar ayaqlarını bişirirdi. Günün altında dayanmaq mümkün deyildi. Bu sonsuz, bitməz-tükən-məz hərarət və atəş mənbəyi insanları cana gətirir, tənəffüs edirdi. Onun istisindən çöllərin otu quruyur, biçilib qurtarmamış zəmilərin sünbülləri vağanyıb yerə tökülürdü. Mal-qara özünü kölgəliyə verib gövşəyir, quşlar budaqlarda gizlənir, itlər dilini bir qarış çıxararaq ləh-ləyirdi. Yalnız çəyirtkələr ora-bura uçuşur, cırcıramanın laübalı səsi kəsilmirdi.

Fridun vəlin üstündə idi. Sübhədən işləyən və istidən üzülüb, taqət-dən düşmüş öküzlər zorla hərəkət edirdilər. Fridun özü də bərk yorul-muşdu. Musa dayı, Səriyyə xala və uşaqlar da işləyirdilər. Onlar soruq atır, taxılı xəlbirləyir, xırmanı təmizləyirdilər. Ayaz sovuq atan ata-sına kömək edirdi. Musa kişi məhəbbət və ümid dolu nəzərlərlə ona baxıb: “Düşmənlə toxmağıdır, Allah saxlasın, – deyirdi. – Bu gün-sabah yekə oğlan olub, əlimdən tutacaq”. Bu sözləri eşidən uşaq daha cid-diyyətlə işləyir və atasının onu böyük yerində qoymasından sevinirdi.

Bir azdan sonra Fridun yorğun halda, tərdən islanmış öküzləri açaraq, ot tayasının kölgəsinə gətirdi. Musa kişi yaş ot bağlarından bi-rini açıb, onların qabağına tökdü və:

– Ha, dədəm sizə qurban, – deyib, boyunlarını tumarladı.

Fridun da, Musa kişi də taxıl tayasının kölgəsinə keçdi. Musa kişi, kuzəni çiyinə ataraq, bulaqdan qayıdan Gülnazı səslədi:

– Ay qızım, o sudan bir-iki qaşığı əlimə tök...

Gülnaz kuzəni çiyindən endirib, sağ əli ilə alınının tərini sildi və gö-zaltı Friduna baxıb, atasının əlinə su tökdü. Musa kişi suyu üzünə çırpdı:

– Bəh, bəh!.. Bunun ləzzəti dünyaya deyər, – dedi – Gəl, oğlum, sən də bir sərinlən.

Fridun qolunu çirmədi, kuzəni almaq üçün Gülnaza yaxınlaşdı. Nəgəhani və yoğun bir səs eşidərək dayandı:

– Ala gözlü xanım, o sudan bir az ver, içək!

Onlar üçü də heyretlə dönüb baxdı. Bu, bir ayağı atın üzəngisində, bir ayağı yerdə olan mübaşir Məmməd idi. Gözlərini Gülnazın üzünə dikmişdi. Fridun bu gözlərdə bədəblilik, pis bir tamah gördü. Gülnazı, zəhərli bir oxdan qoruyar kimi, qabağa keçdi, mübaşir Məmmədlə onun arasında durdu. Mübaşir acıqlı-acıqlı ona baxdı:

– Su istəyirəm, Şümür deyilsiniz ki!

Musa kişi kuzənin suyundan mis kasaya töküüb yaxaladı və kənara atdı. Sonra kasanı doldurub, mübaşir Məmmədə uzatdı:

– Ağa, acıqlanmaq niyə? Su istəyirsiniz, buyurun...

Mübaşir Məmməd kasanı alıb, suyunu atın yalına tökdü.

Sərin sudan diksinmiş tərli at qabaq ayaqlarını yerə döydü, başını silkələdi.

Mübaşir Məmməd Musa kişini yana itələdi:

– Qoca kişisən, zəhmət çəkmə. Qoy qız versin!

– Zəhməti yoxdur, sizə özüm qulluq eləsəm yaxşıdır.

– Mersil! Qızı pis yetirməmişən. Allah yaman gözdən saxlasın. Al, xanım, al kasanı doldur, ver içim. Su paylaşmaq savabdır.

Mübaşir Məmməd kasa əlində Gülnaza tərəf yeridi. Fridun onun qabağını kəsdi:

– Ağa, su istəyirsiniz, buyurun, artıq danışmağa ehtiyac yoxdur, – dedi və kuzəni qaldırıb, başaşağı öydü.

Mübaşir Məmməd kasanı kənara atdı. Su şırşaşırıla yerə töküldü. Mübaşir:

– Eybi yoxdur, Musa kişi! Bir stəkan suyu da bizə çox gördün, eybi yoxdur, – deyib, atın cilovundan çəkdi və Həsənalının xırmanına getdi.

Musa kişi Gülnaza baxmadan:

– Allah kasıbı yaradınca başına bir daş salsın, – dedi. – Yaxşı arvad da, gözəl qız da kasıbın başına bələdir!..

Fridun heç bir söz demədi. Halbuki ürəyi dolu idi. Çox söz demək, danışmaq istəyirdi. Lakin susdu və qeyri-ixtiyari olaraq, gözaltı Gülnaza baxdı. Qızın yanaqları qızarmışdı. Lakin bu qızartı da, ala gözlərindəki kədər, dümanlı iztirabların ifadəsi idi. Sanki qız nədə isə özünü günahkar sayırdı. Amma bu günahı bir dürlü təsəvvür edə bilmirdi. O, özünü nəinki yabançı gözlərdən, hətta öz yaxınlarından da gizlətməyə çalışırdı. O, bütün varlığı ilə ailəsinə, yazıq ata və anasına xoş bir sevinc, balaca bir səadət gətirmək həvəsilə yaşarkən, əsl həyatda nə üçün onların dərđini, fikrini artırdığını heç cür anlaya bilmirdi. Bu vaxta qədər yaxşı bir nemət zənn etdiyi gözəlliyinin ailə üçün açdığı təhlükələri getdikcə daha artıq duymağa ikən səbəbini aydınlaşdırmaqda acizlik çəkirdi. Bu da onun iztirablarını artırır. Anlaşılmaz bir gələcək qorxusu axşam qaranlığı kimi qəlbinə dolurdu. Nəyinsə pəcəmançılığını çəkirdi. Lakin nəyin? Belə gözəl bir yaradılışınmı? Bəlkə, o, eybəcər, şikəst doğulsa daha yaxşı idi! Yox! Kim buna razı olar!.. Bəs nə üçün o, böyüdükcə atası qeydkeş və iztirablı görünür, anası həyəcanlı bir üreklə başının üstündə titrəyir? Bunu duyduqca o, qəsdən insanlardan qaçır, tənhalığa meyl edirdi. Qəlbində isə başqa hisslər də baş qaldırırdı. Bu hisslər onu həyata çəkirdi. Qısıla-qısıla deyil, dik duraraq yaşamağa sövq edirdi. Yalnız ayaqlarının altına deyil, geniş üfüqlərə də baxmaq, köks dolusu nəfəs alaraq, yaşamaq istəyirdi. Bunun isə çox çətin və bəlkə də, qeyri-mümkün olduğunu gördükcə nə edəcəyini bilmirdi.

Mübaşir Məmməd Musa kişini hədələyib, tərs-tərs ona baxaraq getdikdən sonra bu qarışıq həyəcanlar içərisində Gülnaza aydın görünən bir hiss vardsa o da nifrət hissi idi. Əslində isə bu hiss onların hamısının qəlbinə eyni şiddətlə döyündürür və birləşdirirdi. Fridun da, Musa kişi də, Səriyyə də, Ayazdan tutmuş Almaza qədər səssiz dayanmış körpələr də bu hiss ilə yaşayırdı.

Gülnaz saxsı bardaqdakı qatıqdan mis kasaya töküüb, ucu yeyilmiş taxta qaşığıla çalmağa başladı. Onun içine çörək, göy soğan, xiyar və bulaq yarpızı doğradı. Yenə taxta qaşığıla çaldı. Kuzədən su töküüb, ovduq

düzəltdi və Musa kişi ilə Fridunun qabağına qoydu. Onlar sükut içində ovduqdan bir-iki qaşığı yeməmişdilər ki, Həsənalının çığırtısını eşitdilər:

– Köməyə gəlin!.. Kafir məni öldürdü.

Yerlərdən sıçrayıb, onun yanına qaçdılar. Həsənalı, balağı dizindən azca aşağı bez tumanını bərk-bərk buduna sıxaraq qışqırırdı.

– Gürzə çaldı, gürzə çaldı!

Gürzə onu yalın ayağının dalından, topuğundan çalmışdı. İlan dərzlərin arasında yatmış imiş, Həsənalı su kuzesini götürən yerdə üstünə atılmışdı. Kişi ümitsizlik içərisində özünü itirmişdi. Nə etmək lazım gəldiyini bilmirdi. Arvadı və altı uşağı bir-birinə qarışaraq, ah-fəryad qopardığından, kişinin vahiməsi getdikcə artırdı. Musa kişi Həsənalının dizdən aşağı qıçına sarıdı.

– Qatıq, qatıq, – deyər uşaqlara döndü.

Qatıq yox idi. O, çaparaq kəndə tərəf yollandı. Atın belində xırmandan uzaqlaşan mübaşir Məmmədi harayladı. Mübaşir çiyinin üstündən ona tərəf baxıb, atı məhmizlədi. Musa kişi ondan imdad olmayacağını görüb qayıtdı. Həsənalının qıçı şişməyə başlayırdı. Musa kişi kəndə gedib gələne qədər gec olacağını düşünərək, onu eşşəyin belinə aşırmaq istədi. Lakin Həsənalı etiraz etdi. Getdikcə şişi artan qıçını göstərərək, təcili əlac istədi. Arvad və uşaqlar baş-gözünü yola-yola nalə edirdilər. Fridun:

– Musa dayı, həkim, həkim tap! – deyib səsləndi, Musa kişi əlini havada oynatdı:

– Ay rəhmətlik oğlu, bu xarabada həkimin nə işi var!

Artıq şiş xeyli yuxarı işləmişdi. Bunu görə Həsənalı nə isə qəti bir qərara gəlmiş kimi, üzünü Musa kişiyyətə tutdu:

– Bircə xəncərdən-zaddan tap, dizdən qıçımı kəsmək lazımdır!

Heç kəsin əli gəlmədi. Həsənalı üzlərdəki donuqluğu görüb, təlaşla səsləndi:

– Nə qədər gec deyil, kəsin. Balta ilə də olsa kəsin! – dedi və əsəbiliklə arvadına tərəf səsləndi. – Nə şivən qoparmısan, kiri... O uşaqların da səsinə kəs!

Bir anda uşaqlar da, arvad da susdu. Haradansa iti bir balta tapdılar. Həsənalı qıçını xırman ayağındakı uzunsov daşın üstündən aşırıdı.

– Vur, bircə zərbə ilə üz!

Kim baltanı qaldırdısa “uf, əlim gəlmir” deyib, yerə qoydu. Şiş artıq dizə yaxınlaşırdı. Həsənalı, bir də ufulu ilə ağlayan arvadına və uşaqlarına təpənib, üzünü kənardə durmuş bir kəndliyə tutdu:

– Qəssab Alı, niyə durmusan, mənim ölümümü ki istəmirsən, götür baltanı çırp bura!..

Qəssab Alı bir söz deməyib, adamları itələdi və baltanı götürdü. Herləyib qaldıranda hamı başını yana tutdu. Bir zərbə ilə Həsənalının qıçını dizdən üzüb, kənara atdı:

– Tez əsgə yandırıb basın, – dedi, yaşarmış gözlərini sıxaraq, dalına baxmadan çıxıb getdi.

Fridun da dayana bilməyib, qəmgin bir halda xırmanlarına döndü. Şikəst Həsənalının və onsuz da ehtiyac içərisində əzilən uşaqlarının gələcəyini düşündü:

– Bədbəxt millət, bədbəxt millət! – deyib, köksünü ötürdü. Öz-özünə: – Kənddən qaçmaq lazımdır, qaçmaq lazımdır, – dedi. – Burada dərdədən, qüssədən başqa, bir şey yoxdur!

– Yox, Fridun, getmə, heç yerə getmə!

Bu, yaşarmış gözlərilə dərzin ardından onu izləyən Gülnaz idi.

Fridun qətiyyətsiz və qeyri-müəyyən istəklərin dumanlatdığı gözlərini ona çevirdi. Qız yavaş-yavaş uzun kirpiklərini gözlərinin üstünə endirdi və dönüb, kəndə tərəf qaçdı...

* * *

Kənd bir-birinə dəymişdi. Xırmanlarda, evlərdə, küçələrdə, bulaq başında, çay qırağında eyni sözü danışdılar. Bir-birinə rast gələn kəndlilər ayaq saxlayır, durub dərdləşir, “nə etməli?..” deyər, bir-birinin üzünə baxır və ümitsizcə başlarını sallayıb gedirdilər. Heç kəs bu suala cavab tapa bilmirdi. Nə etməli? Heç kəs nə etmək lazım gəldiyini bilmirdi. Amma hamı narazı idi. Hamının ürəyi dərdədən, qəzəbdən partlamaq dərəcəsinə gəlirdi. Uşaqdan-böyüyə hamının, bütün kəndin qabağında bir sual durmuşdu: nə etməli? Lakin ona cavab tapmaq bir adam yox idi.

Bu sual Fridunu da düşündürürdü. O, yeriyəndə də, yatanda da, su içəndə də bu suala cavab tapmağa çalışırdı. Nə etməli? Kəndə o nə böyük ümidlə gəlmişdi... Elə düşünürdü ki, qış xərcini özü ilə aparacaq, Musa kişiye kömək etməklə özü də çörək dərdi çəkmədən darülfünunda oxuya biləcəkdə. İndi bu ümidlər hamısı boşa çıxırdı. Bununla belə o, özündən artıq kəndlilərin halına yanırı. Çünki o, canına cəfa basıb, oxuya-oxuya tacir uşaqlarına dərs deyər, necə olsa güzəranını

təmin edərdi. Onu düşündürən tanış olduğu, evlərinin içinə qədər, sandıq və xurcunlarına qədər bələd olduğu, qapısında bir sürü lümlüt körpəsi civildəşən kəndlilərin halı idi. O, bütün ümidini, bütün gələcəyini bu ilki məhsula bağlamış Musa kişilərin və Həsənalının yetimlərinin halına yanırı. Ürəyini dağılayan da bu idi. Mübaşir Məmməd məhsulun bölünməsi haqqında ərbabın yeni şərtini kəndə gətirdiyi saatda gözlərdəki ümid sönmüş, üzlərdəki şadlığı bir qüssə və əzablı bir fikir əvəz etmişdi. O vaxtdan da bu ağır sual ortalığa çıxmışdı; nə etməli? Fridun bu suala cavab tapmaq üçün kəndlilərin vəziyyətini, ərbabla kəndli arasındakı münasibəti, fikrən olsa da, özüne aydın etməyə çalışırdı. Kəndlilərlə söhbət etdikcə, bu barədə olan qanunları, onların ərbablara verdiyi sonsuz ixtiyarət nəzərdən keçirdikcə fikri daha qızgın işləməyə başlayırdı. Ona elə gəlirdi ki, dumanlı, qaranlıq şəkildə də olsa, ictimai mühitdə bir şey kəşf etməkdədir. Sanki böyük bir çayın suyunu bulandıran bataqlığa gəlib çatmışdı. Məmləkəti bürümüş, xalq əldən salan səfalət və aclığın yoxsulluq və ehtiyacın kökünü tapmışdı. Bu çürük kök kənd idi. Kənddəki ictimai münasibətlər idi. Artıq indi kənd ona mütəmadiyən zəhərli mikroblar yaradan üfunətli bir gölməçə qədər iyrenc və dəhşətli görünürdü. Bu gölməçəni qurutmaq, bu zəhərli yaramı kəsib atmaq haqqında onda ilk təsəvvür oyanmağa başlayırdı.

Bu dumanlı, ağır və əzablı fikirlərlə o, xırmana tərəf gedirdi. Başaıcaq idi. Düşüncələrinə o qədər aludə olmuşdu ki, günorta yerində durmuş və hər şeyi yandıran günəşin istisini belə hiss etmirdi. Kəndin qırağında küllükdən keçib, çayı atdanmalı idi. Toyuq kimi küllükdə eşələnən, başları, qıçları açıq bir dəstə uşaq nəzərini cəlb etdi. Yolunu onların yanından saldı. Valideynləri xırmanlarda və zəmilərdə olduğundan, başsız qalmış bu uşaqlar küllün içində qapqara qaralmışdılar. Birçə gözləri işıldayırdı. Lakin küllük, yeganə həyat əlaməti olan bu gözləri də tutmağa başlayırdı. Onların içində traxomadan kirpikləri batmış, gözləri bir çala qana dönmüş və çirk bağlamış iki tumançaq oğlan uşağı gördükdə Fridun başını yana çevirdi. Lakin dərhal özü də bu hərəkətdən utanan kimi oldu! Nə üçün o, həyatın bu çirkin, bu ürəkbulandırıcı səhnələrinə qarşı gözlərini yumur. Məgər başını yana çevirməklə bu fəlakətlərdən yaxa qurtarmaq mümkündür? Məgər şəhərdən tutmuş kəndə qədər hər yerdə on minlərlə belə uşaqların, kişilərin və qadınların gözlərini çirk və qan basmamışdır? Məgər

traxomadan tamamilə kor olan minlərlə insanların bədbəxtliyinə göz yummaq mərd adama yaraşarmı? O, bir həkim diqqəti ilə yenidən uşaqlara baxdı. Fikrində uşaqları şikəst və kor edən bu küllüklə kənddəki münasibətlər arasında bir eyniyyət yarandı. Başında: “Yox, küllüklər məhv edilməlidir! Məhv edilməlidir! – deyə bir fikir dolandı. – Yoxsa bütün millət kor qalar, şikəst olar!” Bu fikirlərlə suyu qurumuş çaydan keçib xırman yoluna çıxdı. Uzaqdan gözüne nə isə çoxlu adam deydi. Günəşin işığında parıldayan iki maşın gördü və addımlarının sürətini artırdı.

Kəndlilər hamısı böyük bir xırmanın yanına yığılmışdı. Tayanın dibində köhnə kilimlərdən çadıra oxşar bir şey düzəlmiş və içine kürsü qoymuşdular. Kürsünün də üstünə xalça döşənmişdi. Orada, zahirlərindən çox görkəmli ağalara oxşayan dörd nəfər oturmuş və mübaşir Məmmədlə Əli əmniyyəbaşı* qabaqlarında əmrə hazır durmuşdu. Yanlarında iki başqa əmniyyə də vardı. Kəndlilər on beş-iyirmi addım aralı, halay vuraraq onları əhatə etmişdilər.

Musa kişi maraqla kütlənin içərisinə girmək istəyən Fridunu qarşıladı və yavaşca qulağına pıçıldadı:

– Ərəb özü gəlib! Ağayı-Hikmət İsfahani.

– O, burada nə edir? Tehranı buraxıb, bura niyə gəlibdir?

– Nə bilim... Deyirlər ki, qonaqlarını götürüb, yaylağa çıxıbdır. Səyahətə gəlibdir. Yolu buradan düşüb, mübaşir Məmməd çəkib gətirib kəndə.

Kim isə yavaşca pıçıldadı:

– Yanındakı amerikalıdır. Deyirlər ki, Azərbaycanı görməyib. Ağa getirib həm Azərbaycanı gəzdirsin, həm də yaylaqda sərinsinlər.

Başqa birisi:

– Elədir ki var, həm ziyarət, həm ticarət, – deyə səsləndi.

Fridun adamların arasında özünə yer elədi. Belə ki, o, həm kəndliləri, həm də ağaları rahatca görə bilirdi. O, uzunboylu, canlı və bütün boynunu et basmış Hikmət İsfahanini diqqətlə süzdü. Ərəb qaya kimi susub durmuş kəndlilərə baxırdı. Bu sükutun altındakı qəzəb və nifrəti hiss etmiş, özünü vahiməli göstərməyə çalışırdı. Qaşqabağını sallamışdı. “O, kəndlilərdən qorxur, bu lal kütlənin hərəkətə gələndə sel kimi, yolu üzərindəki hər şeyi yuyub aparacağını hiss edir” deyə bir fikir Fridunun başından keçdi.

* Jandarm

Hikmət İsfahani ağır sükutu pozdu. Aramla və böyükyana danışmağa başladı. O, farsca danışdı. Tələsmir, hər sözü ayrılıqda ölçüb-biçir və şübhəsiz bir delil kimi ortalığa qoyurdu. Heç bir vəchlə kəndlilərin daş kimi ağır baxışlarını yumşaltmaq mümkün olmayacağını gördükdə sözünü qurtarıb öskürdü və ipək yaylığını çıxarıb, alından, boğazından axan təri sildi. Ağır və dərin bir sükut içində kəndlilər bir-birilə baxışdılar. Kim isə:

– Ağa nə buyurdular, qanmadıq, – dedi, – bizi də başa salın.

Mübaşir Məmməd əyilib, Hikmət İsfahaninin qulağına pıçıldadı. Hikmət İsfahani üz-gözünü bir az da turşudub, mübaşir Məmmədə başı ilə razılıq əlaməti verdi. Mübaşir Məmməd üzünü camaata tutdu:

– Ağa buyururlar ki, insaf və ədalət naminə gerek məhsul onların buyurduğu kimi bölünsün. Başqa heç bir çarə yoxdur. Gerek beşdə birini siz, beşdə dördünü ağa özləri götürsünlər. Çünki ağanın özünün də xerci çoxdur. Dövlətin vergisi var, məmur var, nökr var, hamısı ağzını açıb yemək istəyir.

Kəndlilərin arasından etiraz bildirən bir uğultu keçdi, hər yerdən bir səs gəldi:

– Bəs əvvəlki söz nə oldu?

– Bizim balalarımız torpaq yesin?

– Ölsək də beşdən iki götürəcəyik.

Bu hay-küy içərisində kütlə hərəkətə gəldi. Onunla ağalar arasındakı daire xeyli daraldı. Hikmət İsfahaninin əsəbiləşdiyini gören əmniyyələr tufəngin qundağı ilə camaatı geri oturdular. Mübaşir Məmməd camaata qışqırdı:

– Bir sakit olun, qoyun sürüsü kimi bir-birinizə dəyməyin!

Kim isə:

– Sən səsini kəssən yaxşıdır! – deyə cavab verdi.

Mübaşir Məmməd nə qədər boylandısa bu sözü deyən kim olduğunu ayırd edə bilmədi. Kütlənin içindən başqa bir səs eşidildi:

– Ay camaat, ay camaat, bir yol verin!

Bu səsdə bir həyəcan, bir inilti və qəzəb vardı. Kəndlilər bir-birini sıxışdıraraq, aralığı açıb onu qabağa buraxdılar. Fridun, Musa kişinin üsyankar bir sifətlə Hikmət İsfahaninin qabağında durduğunu gördü. O öz üç uşağını sağ tərəfinə, Həsənalının altı yetimini də sol tərəfinə düzmuşdü. O, Hikmət İsfahaninin qarşısında ikiqat əyilərək:

– Ağa, dədəm sənə qurban, – dedi, – bu tifillərə bax, bizə yazığın gəlsin. Bax, görürsən ki, boğazları çöpdən nazik, qarınları tuluq kimi

şışib. Niyə? Ac qalmaqdan, çirkli su içməkdən! Əyinlərini də ki, Allaha şükür, görürsən, çıl-çılpaqdır. Bizə yazığın gəlsin, ağa! Hamımız bu gündəyik.

Mübaşir Məmməd yenə əyilib, Hikmət İsfahaninin qulağına nə isə pıçıldadı. Hikmət İsfahani Musa kişinin üstünə qışqırdı:

– Heç utanmırsan, kişi! Üç ildir su pulunu vermirsən, bir söz demirəm. Bu da yaxşılığın əvəzidir?

Musa kişi yalvardı:

– Ağa, dedəm sənə qurban, hər il verirəm, qurtarmaq bilmir. Mən verdikcə o artır.

– Birdəfəlik ver, müamilesi üstünə gəlməsin!

– Neyləyək, ağa, verərəm. Sən bu il bizə rəhm elə, bu tiffillərin boğazını kəsmə, biz də borcundan çıxarıq. Allah kərimdir.

Hikmət İsfahani yuxarıdan aşağı nifrətlə ona baxdı:

– Yenə var, yoxsa hamısı budur?..

Musa kişi sualın mənasını başa düşmədi:

– Qanmadım, dedəm sənə qurban, nə buyurdun?

Mübaşir Məmməd dilləndi:

– Ağa buyurdu ki, övladın yenə var, yoxsa hamısı bunlardır?

Musa kişi ciddiyyətlə cavab verdi:

– Bu üçdən başqa biri də var. Yekə qız uşağıdır. Həya elədim, gətirmədim.

Hikmət İsfahaninin dodaqlarında zəhərli bir gülüş görüldü:

– Azdır, çox azdır!.. Hələ gərək bir beş-altısı da olaydı. Qurumsaq kişi!.. Qarnına yeməyə bir tikə çörək tapa bilmir. İt küçüyü kimi dördünü düzüb yan-yana...

Musa kişi vəziyyətini pozmadan:

– Allah verəndir, dedəm sənə qurban, – dedi, – Allah verəndir. Uşağı verən çörəyini də yetirər... Sən bizə rəhm eləsən, birtəhər dolanarıq...

– Bəs bu altısı kimindir?

– Ağa, başına dönüm, yetim kimi bir şeydilər. Dədələrini ikicə gün əvvəl elə buradaca ilan çaldı. Qıçını kəsməli olduq. İndi əlil-zəlil yatırı evdə. Bu yetimlərin ruzisini kəsmə, ağa, rəhm elə!

– İmam Rza yolçusu kimi zəhləmizi tökmə, kişi! Yana çəkil!

– Allahdan qorx, ağa!.. Fağır çörəyini yemə, Allahdan qorx!

Mübaşir Məmməd Hikmət İsfahaninin qulağına tərəf əyildi və yenə nə isə pıçıldadı. Hikmət İsfahani ayağa durdu:

– Kişi, yəni sən Allaha-zada inanmırsan? – deyə, Musa kişinin yaxasından yapışdı.

– Əstəğfərulla elə, dedəm sənə qurban... Əstəğfərulla elə. Ağzın quruyar...

– Yox, inanmırsan deyirəm! Sən Allaha inansan, gecə dəclənmiş buğdanı xırmandan oğurlayıb, evinə daşmazsan.

Musa kişi heyretlə camaata baxdı. Camaat yerində qurumuş kimi durmuşdu.

– Buyur, dedəm sənə qurban, o buğda, o da sən. Gecə necə dəclənib, elə də durur.

Camaat Musa kişinin xırmanına tərəf hərəkət etdi. Mübaşir Məmməd qabaqda, dalınca Hikmət İsfahani və onunla gələn başqa üç nəfər gedirdi. Musa kişi balaca uşaqları da yadından çıxarıb, hamıdan qabaq xırmana tərəf qaçırdı. Basırıq və hay-küy içindən bir uşaq naləsi eşidildi. Kim isə:

– Ay Səriyyə bacı, gəl bu körpəni götür, ayaq alıtında qalıb əzilər, yazıqdır, – deyə səsləndi.

Səriyyə xala şikayətləndi:

– Nə edim əzilər. Allah hamısını qırsın, canımız qurtarsın!..

Xırmana çatdıqda hamını heyret aldı. Doğrudan da, piramida buğdanın dəci pozulmuşdu. Hikmət İsfahani Musa kişinin boynundan aşağı basıb, dağılmış buğdanı göstərdi:

– Hə, bu nədir?.. Bu nədir?

Musa kişi dəli kimi bir buğdaya, bir də mübaşir Məmmədə və Əli əmniyyəbaşına baxıb qışqırdı:

– Camaat, inanmayın! Bu, buğdaların hamısını əlimizdən almaq üçün bir bəhanədir, yalandır!..

Hikmət İsfahani qızardı:

– Deməli, sən dəci pozmamısan, hə?

– Xeyr, Allah bilir ki, mən dəci pozmamışam.

– Yaxşı, onda yoxlayacağam. Qurana əl basdıracağam.

Kəndlilər arasında yenə bir uğultu dolandı. Hikmət İsfahani, bayaqdan bəri heç bir söz deməyib duran nazik, uzunboylu, qərribə uyğunsuz bir görkəmi olan adama döndü:

– Ağayi Sofi İranpərəst, qabağa buyur. Bunlara anlat ki, yalandan and içənə Allah necə qəzəb edər. İrəli keç!

Sofi İranpərəst əlində meşin cildli bir kitab qabağa çıxırdı:

– Camaat, budur Quran, Allahın əmri, Məhəmmədin vəsiyyəti budur. Buna yalandan and içən Allah-taalanın qəzəbinə düşər olur. Yerində quruyub, daşa döndür. Necə ki, dünən Sərabın Duzzan kəndində Məşədi Hüseyin, Məşəd ona qənim olsun, Qurana əl basanda dirsəkədən aşağı əli quruyub, döndü taxtaya. Kərbəlayı Məmməd yeddi addım atıb, Həzrət Abbasa and içib, torpaq qalağını dağdan yerdə qalalıb, oldu bir tikə daş. Allah-taalanın qəzəbi belədir. İndi kimin hünəri var, buyursun meydana.

O, sözünü qurtarıb, kənara çəkildi. Hikmət İsfahani onu saxladı:

– Yeri, yeddi addım say, qoy gəlib and içsin. Sözüüm yoxdur, o and içsin, mən də halal ələyim. Lap yüz xalvar da aparmış olsa, halal xoşu olsun!

Camaat kənara çəkildi. Sofi İranpərəst yeddi addım sayıb, torpaqdan küt bir qalaq qayırdı. Quran əlində onun yanında durdu. Camaat gərgin bir vəziyyətdə Musa kişiyə baxırdı. Fridunun da nəzərləri onda idi. Onun gözlərində ağır bir pəşmançılığın izləri vardı...

Hikmət İsfahani:

– Hə, di buyur. And iç, sözü qurtaraq, – dedi.

Musa kişi qıçları əsə-əsə üç addım atdı. Dördüncü addımda dayandı. Dönüb, Hikmət İsfahaninin ayaqlarını qucaqladı:

– Ağa, mənə rəhmin gəlsin, çevir mənə balalarının başına, hamısını götür get, heç şey imstəmirəm!

Hikmət İsfahani ayağı ilə onu itələdi:

– Yox, belə dinsizləri cəzasız qoymaq özü Allah yanında böyük bir günahdır, – dedi və üzünü Əli əmniyyəbaşına tutdu:

– Kəndir getirin, bu dinsizi ağaca səriyin, iki yüz çubuq.

Əli əmniyyəbaşı o biri iki əmniyyəyə baxdı, qaşını tərpetdi. Əmniyyələr tez hərəkət etdilər. Heç kəs səsini çıxarmırdı. Musa kişi ölü kimi başını sallayıb durmuşdu. Fridun ona baxır və tərəddüd içərisində düşünürdü. Onun dəci pozub taxıl oğurladığına inana bilmirdi. İndiki hərəkətlərini də anlamaqdan aciz qalmışdı.

Əmniyyələr Musa kişini soyundurdular, qalın bir kəndirle yoğun çinar ağacına sarıdılar. Fridun bir ona, bir də Hikmət İsfahaniyə baxdı. Hikmət İsfahani özü ilə şəhərdən gəlmiş və zahiri görkəmindən əcnəbiyə oxşayan adamlardan birisinə müraciət etdi:

– Mister Harold, sizə çətin olar. Gedin, biz işimizi qurtarıb gələrik. Bunlar müsəlmandır, döyülməsələr Allaha bəndəlik eləməzlər. Mister Harold, bəlkə, siz gedəsiniz?

Mister Harold soyuqqanlılıqla gülümsədi. Bir sirk oyunu gözləyən tamaşaçı marağı ilə:

– Xeyr, xeyr – dedi, – çox maraqlıdır. Buna Amerikada radikal tədbir deyirlər... Çox maraqlıdır! Belə olmasa, memləkətdə qanun-qayda qalmaz. Güc ədalətin yoldaşdır, mister İsfahani, işinizdə olun.

Əmniyyələr Musa kişini ağaca bağlayıb, yaş söyüd çubuqlarının onun lüt bədəninə çırpmağa başladılar...

Musa kişi ağırlara dözməyə, inildəyib ağlamaqdan çəkinməyə çalışırdı. Fridun onun işgəncədən eybəcər hala düşmüş üzünə, qurumuş dodaqlarına baxdıqda gözləri dumanlanan kimi oldu. Səriyyə xalanın və körpələrin naləsi qulağına çatdı. Dönüb onlara baxdıqda, Gülnazın ala gözlərindən yanaqlarına doğru süzülən göz yaşlarını gördü və davam gətirə bilməyib özünü qabağa atdı:

– Dayanın, vurmayın! – dedi. – Onda günah yoxdur. O, bulağa su gətirməyə getmişdi. Mən vətəni qoşmaq istəyəndə ayağım xəlbirə ilişdi, buğdanın üstə yıxıldım. Dəc pozuldu. Onda günah yoxdur...

Kəndlilər, dincəlməmiş kimi dərindən nəfəs aldılar. Hikmət İsfahani üzünü Sofi İranpərəstə tutdu:

– Yeri, yeddi addım say!

Sofi İranpərəst yenə yeddi addım saydı. Yenə əlində Quran torpaq qalağının yanında durdu. Fridun qətiyyət və cəsarətlə yeddi addım yeri-yeri, torpağı dağıtdı, Qurana əl basdı:

– Bu Quran haqqı, düz deyirəm.

Camaatdan sevinclə dolu bir səs çıxdı. Musa kişini açıb, paltarını özünə verdilər. Fridun qayıdıb, Hikmət İsfahaninin qabağında durdu:

– Ağa, – dedi, – sizin əvvəlki sözünüzü pozmağa haqqımız yoxdur. Bu gərəkdir şərəfinizə də sığışmasın. Necə danışmışıq, elə də gərəkdir məhsul bölünsün. Torpaq sizindir – bir pay, su sizindir – iki pay, mal sizindir – üç pay, toxum bizindir – bir pay, bax bu əl, bu zəhmət bizindir – bu da bir pay, elədi iki pay. Deməli, beşdə üçü sizin, beşdə ikisi bizindir.

Kiçik bir fasilədən sonra səsini ucaltdı:

– Ya öləcəyik, ya da bir ponza* artıq verməyəcəyik!

Hikmət İsfahani qışqırdı:

– Xeyr, torpaq iki paydır! Mən hələ xışı, vətəni, şanını demirəm... Məgər onlar yerdən çıxır? Onları üstünə gəlsən, gərəkdir sizə beşdə bir yox, altıda bir verəm.

* Çəki ölçüsü, təxminən üç yüz qram

– Bağışlayasınız, ağa, bağışlayasınız. Onlar malın üstündə gedir! Torpaq da bir paydır!.. Rəiyyətin başına bu müsibəti gətirmək olmaz. Rəiyyət də adamdır!..

– Gədə, sən nəçisən? Deyəsən, sənin fikrin köhnə bazara təzə nırx qoymaqdır?.. Bağlayın bunu o ağaca, yüz çubuq!

Bayaqdan bəri Friduna baxıb, dişlərini qıcıyan və mübaşir Məmmədlə nə iso danışan Əli əmniyyəbaşı bıqlarını eşdi, əmniyyələr Friduna tərəf gəldilər... Fridun müqavimət göstərdi. İtləyib onlardan birini yıxdı. Mübaşir Məmməd və Əli əmniyyəbaşı gəncin qollarını qatlayıb, dalında bağladılar və ağaca tərəf sürüdülər.

Hikmət İsfahani ilə gəlmiş adamlardan bütün hadisələri diqqətlə izləyən qartal baxışlı birisi irəli yeridi, Fridunu göstərərək,ərbaba müraciət etdi:

– Bu ağanın danışığından siyasət iyi gəlir, – dedi, – mən cəsaret edib, sizdən xahiş edirəm, onu döydürməyin. Onun cəzası daha ağırdır. Bu kiçik bədəni məcazlatla, onu layiq olduğu daha ağır cəzadan qurtarmış olarsınız.

Hikmət İsfahani ani bir fikirdən sonra:

– Yaxşı, ağayı Kürd Əhməd – dedi, – sənin sözün ağlabatan sözdür. Yəqin bu ağa, bolşevikdir.

Əli əmniyyəbaşından soruşdu:

– Mühacirdir. Bakıdan gəlib, hə?

Əli əmniyyəbaşı və mübaşir Məmməd, ikisi də birdən cavab verdi:

– Xeyr, ağa, Təbrizdən gəlib, kimliyini bilmirik.

– Kim olacaq, bolşevikdir. Gözlərini görmürsən necə işləyir, az qalır adamın ürəyini deşsin. Mənim bu amerikalı dostum mister Harold deyir ki, bir torpağa ki, bolşevik toxumu düşdü, o torpağı yandırmaqdan başqa əlac yoxdur. Vallah, kişi düz söz deyir!

Sonra üzünü mister Harolda tutdu:

– Mister Harold, bu Azərbaycan bizim başımıza bir bəla olub. Nə toxum desən burda bitir. İnqilab, məşrutə... Hamısı bu torpaqda göyərir.

Mister Harold soyuq bir əda ilə əlini şimala tərəf uzatdı:

– Mister İsfahani, heç də təəccüblü deyil. Belə qonşusu olanın, belə də ruzigarı olar. Şərqlilərdə yaxşı bir misal var: “Atı at yanında bağlarsan həmrəng olmasa da, həmxiyyətlər olar”. Nə qədər Sovetlər var, Azərbaycanda, Gilanda, Mazəndaranda sizə çox başağrısı üz verəcəkdir. Çox belə üsyankarlara rast gələcəksiniz.

– Nə dedin, mister Harold, nə dedin!.. Eybi yoxdur, nə qədər canımız sağdır, biz də sizin kimi dostların köməyi ilə bunların kökünü qazıb atacağıq Arazın o tayına. Götür apar, atanın payı olsun!

– Yox, bunlar, bir-bir kökünü kəsməklə qurtaran toxum deyil. Birini kəsərsən, yerində yüzü bitər. Gərək daha radikal yollar tapılsın. İranın şimal sərhədləri keçilməz bir istehkama çevrilsin.

– Vallah, ixtiyar məndə olsa bu sərhədlərə poladdan bir hasar çək-dirrəm, bir başı dəryanın dibinə, o biri başı yeddinci ərşə dayansın ki, heç o tərəfin küləyi də əsib bura keçməsin.

Fridun özünü saxlaya bilməyib:

– O küləyin qabağını almaq sizin işiniz deyil, – dedi. – Qorxuram orada özünüz sətəlcəm olarsınız!..

Hikmət İsfahani acıqlı-acıqlı ona baxıb, tüpürmək istədi. Lakin özünü saxladı. Camaata müraciət etdi:

– Xalis bolşevik toxumudur, külək qovub, gətirib bu taya! Eybi yoxdur, bizə də iranlı deyərler, çox güclü toxumları zirzəmidə çürütmüşük. Götürün, götürün bunu buradan!..

– Bəçəşm...

Əli əmniyyəbaşı əmniyyələrə nə işə tapşırı, onlar Fridunu götürüb gətdilər. Hikmət İsfahani üzünü kəndlilərə tutdu:

– Beşdə biri sizindir, dördü mənim, vəssalam! Danışiq qurtardı. Ağayı Kürd Əhmədi də burada qoyub gedirəm. Mənim vəkilimdir.

Kürd Əhməd ağır nəzərlərlə, sükut içində durmuş kəndlilərə baxdı. Kəndlilər qaya kimi lal, etimadsız, davamlı və yoxlayıcı baxışlarla onu süzürdülər.

* * *

Musa kişi ilə Səriyyə xala xırmanda tayanın dibində oturmuşdu. Gülnaz ayaq üstündə dərzlərə dirşəklənib, hara işə uzaqlara baxırdı. Niyaz onun ətəyindən tutub durmuşdu. Solmaz və Araz başını Səriyyənin dizi üstə qoyaraq mürgüləyirdi. Yalnız Ayaz xırmanın ayağında nə işə eşələnir, gah xəlbiri götürür, gah şanaya əl atır, xırmanın ətəyini təmizləyirdi. Qalan hamısı günün ağır təsiratı altında fikrə getmişdi. Yeyilməmiş bir neçə çörək tikəsi və soyumuş ət suyu arada qalmışdı. Musa kişi də, Səriyyə də Fridunun tutulmasında özlərini günahkar və bais görürdülər. Bu bərədə açıq danışmırdılar, lakin hərəkət və baxış-

larında bu ifadə aydın görünürdü. Xırmana tökülmiş taxıl dərzləri, indi onlara oğru və talançılar üçün ayrılmış bir şey kimi görünürdü. Birce gün əvvəl bu bəl məhsulun oyatdığı sevinc və arzularından indi heç bir əsər qalmamışdı. Buna görə də nə Musa kişinin, nə də Səriyyənin əli işə getmirdi. Bir qorxu, uşaqların başsız qalacağı qorxusu olmasaydı, Musa kişi bu tayaları yandırardı. Bunu da, o arvadından gizlətməyərək dedi:

– Bu uşaqlar olmayaydı, vallah, bu gecə hamısına od vurardım. Baş götürüb, ayağım gəldikcə gedərdim. Əl-qolumu bağlayan bunlardır.

– Kişi, yaxşısı budur, o bədbəxtin halını düşün, səhər səhərə apar-salar daha zindandan qurtarmaq olmaz.

Musa kişi heç bir söz deməyib, sızıltı ilə ayağa durdu. Arxasına vurulan çubuqlardan belinin şiddətlə ağrıdığına baxmayıb, demisini tüstüləndərək, qonşu xırmana getdi. Səriyyə onun eyni mövzuyla əl-qolu işdən soyumuş başqa kəndlilərlə nə işə pıçıldadığını çitdi. Lakin nə danışdıqlarını anlaya bilmədi. Azca sonra Musa kişi geri döndü:

– Arvad, çörəyi yığ bağla, ət suyunu da qoy, Ayaz aparsın, Fridun şamsızdır...

Səriyyə yatmış uşaqların başını dizi üstündən yerə qoymaq istəmədi. Gülnaz tez gəlib, çörəyi yığışdırdı, səliqə ilə ət suyu olan mis kasanın ağzına qoydu, süfrə kimi yerə sərilmiş bezə bağladı. Musa kişi Ayazı çağırırdı:

– Götür, oğlum, Hüseyin kişinin xarabalığında tövləyə salmışlar. Küllüyün yanında. Tanıyırsanmı?

Uşaq cəld cavab verdi:

– Tanıyıram, ata...

– Əmniyyəyə deyərsən, çörək gətirmişəm. Qoymasa ylvır, yarısını da ona ver. Birtəhər Fridunu gör. Soruş ki, nə fikir edir, neyləyək?.. Bildin?

– Bildim, ata...

Ayaz bağlamını götürüb, yola düşdü. Musa kişi xeyli onun dalınca baxdı. Axşam qaranlığında uşaq gözdən itdikdən sonra dönüb, yenə demisini alışırdı:

– Gülnaz, qızım, gözün strafda olsun, gələn olsa mənə xəbər ver, – dedi və Səriyyənin yanında çömbəldi.

Gülnaz, onun anası ilə ikilikdə danışmaq istədiyini duyub, tayanın dalına keçdi. Musa kişi Səriyyəyə pıçıldadı:

– Arvad, Fridunu Kərim əmniyyəyə tapşırıblar. O da tamahkarın biridir. Dünya malına imanını satandır. Nəyin var?..

Səriyyə fikrə getdi. Evdə qiymətli bir şey yox idi.

– Bəlkə, inəyi sataq?

– Bu gecəgözü inəyi kimə satacaqsan. Bir də belə iş eləmək olmaz. Şubhəyə düşərlər, sonra yaxamızdan əl çəkəzlər.

Səriyyə ancaq indi, Musa kişinin qəti fikrə gəldiyini və nəyə işarə etdiyini anladı:

– Olsun, kişi, boyunbağı da, qolbaq da, üzük də Friduna qurban olsun! – dedi və yaşarmış gözlerini yana çevirdi.

Musa kişi yavaşca əlini arvadının çiyinə qoydu:

– Can sağlığı olsun, işlərəm, yığarıq, ondan da qiymətlini alarsan, – deyib ayağa durdu.

O, arvadının nə qədər fədakarlıq etdiyini anlayırdı. Bu üzük, qolbaq və boyunbağı Səriyyəyə anasından, ona da nənəsindən qalmış bir yadigar idi. Səriyyə də onları Gülnazın toyuna saxlamışdı. Qızına və-rəcəyi yeganə qiymətli cəhiz olmaqdan əlavə, bir də keçmiş nəslin ənənəvi yadigarı idi. Bu ənənənin Səriyyədə qırılması ona çox ağır gəlirdi. Lakin başqa çıxış yolu yox idi. Musa kişi arvadın fikrini dağıtmaq üçün:

– Dur, sən də uşaqları götür, get evə, – dedi. Burada oturmağın bir faydası yoxdur.

Səriyyə xala bərk yatmış Almazı qucağına aldı. Solmazı oyatmaq istədi. Gülnaz qoymadı, yavaşca götürüb, bağına basdı. Niyazi yanlarına salıb, kəndə yollandılar.

* * *

Kürd Əhməd kəndlilərin çöp və acıqlı baxışları altında xırmanları gəzirdi. Tayaların dibindən qulağına gələn narazı və qəzəbli danışqları diqqətlə dinləsə də zahirən özünü biganə və qeydsiz kimi göstərirdi. Ara-sıra ayaq saxlayır, bu və ya digər kəndlini müxtəlif inadlı suallarla söhbətə çəkir, hətta zarafatlıya sözlər də deyib keçirdi. Bu işə onu yalnız bir erbab vəkili kimi tanıyan kəndlilərin daha artıq qəzəbinə səbəb olurdu. Dalınca:

– Bişərəf köpək uşağı, bir bizi ələ də salırlar, – deyərək söylədilər.

O, bu söylüşləri eşidirdi. Lakin heç bir şey onun zahiri sakitliyi və qeydsizliyini pozmurdu. Əslində isə o, tamamilə başqa həyəcanlar keçirirdi. Onun qəlbinə coşan nifrət bütün kəndin nifrətindən güclü və ağır idi!

Kürd Əhməd Urmiya gölünün kənarlarında doğulub böyümüş kürdlərdən idi. Cənubi Azərbaycanın mühüm strateji əhəmiyyətli və qədim şəhərlərindən olan Urmiyada ta uşaqlıqdan o, azərbaycanlı və aysorların həyatını müşahidə etmiş, Türkiyədən tutmuş, İngiltərə, Amerika və almanlara qədər müxtəlif xarici dövlətlərin burada millətlər arasında oynadığı alçaq fitnələrin şahidi olmuşdu. Lap yeddi-səkkiz yaşlarından bu əhvalatları anlamaqda maarifpərvər bir adam və adlısanlı müəllim olan atası ona kömək etmişdi. O, həmişə kürdlərin ağır həyatından, əşirət dövrü adətlərinin, qəbilə qaydalarının kürdlər arasında hələ də hökm sürməsindən şikayətlənir, onların tarixi fəaliyyətini burada görərdi.

– Bizi bu dərəcədən yuxarı qalxmağa, bir xalq kimi birləşməyə qoymayan imperialist dövlətlərdir. Onların Türkiyə, İraq və İrandakı nökrəleridir – deyərdi, 1920-ci ildə Azərbaycanda Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə demokrat hərəkatı başlananda onun atası da aktiv mübarizəyə qoşulmuşdu. Hələ o zamandan İranın həqiqi demokratları üçün Rusiyada inqilab bir günəş, Lenin bir peyğəmbər idi. Onun atası da inqilaba, sovet dövlətinə belə inamlı əlaqə besləyən adamlardan idi. Hətta onu Urmiyadakı ingilis, Amerika və Türkiyə nümayəndələrinin fitnəkar məqsədlərini anlatmaq üçün Uşno kürdlərinin arasına göndərmişdilər. Oradakı qəbilə başçılarından Ziro bəy ingilislərlə olan yaxın əlaqəsi ilə məşhur idi. Kürd Əhməd atasının ora yola düşdüyü kəndlərdə Ziro bəyin Urmiyada ingilis nümayəndəsi ilə görüşüb, təcili qəbilənin içində qayıtdığını çitmişdi. Bundan beş gün sonra atasını yarımcı evə gətirmişdilər. Ziro bəyin adamları onu ağaca bağlayıb, bihüş olunca döymüş və yola salmışdılar. Bu hadisə baş verəndə onun on səkkiz yaşı vardı. Bu təhqirin intiqamını almaq üçün tüfəng götürüb, Ziro bəyin üstünə getmək istəmişdi. Atası onu saxlayıb:

– Oğul, onlar haqq yolundan azıblar. Sən niyə o yola düşürsən, – demişdi. – Sən elə yol tut ki, xalqa bir xeyir verəsən...

Kürd Əhməd Ziro bəyin üstünə getməkdən əl çəksə də, Urmiyada qala bilmədi. Həyatını xalqın qurtuluşu yolunda mübarizəyə verəcəyinə and içib, Tehrana köçdü. O zaman Tehrandə Qacar xanından son günlərini yaşayırdı, şəhərdə müxtəlif siyasi partiyalar, cürbəcür siyasi istiqamət daşıyan dəstələr vardı. Kürd Əhməd yavaş-yavaş bu dəstələrin məramını və əməli işini öyrənmiş, nəhayət, demokrat təşkilatına üzv olmuşdu. Hikmət İsfahani ilə tanışlığı da həmin təşkilatda işlədiyi

dövrə təsadüf edirdi. O, İranda demokratiya və respublika hərəkatının faciəyə aqibətini, Rza xan istibdadının yaranmasını səhifə-səhifə izləmiş, xatirəsində saxlamışdı. Həqiqi vətənpərvər və azadixah adamların məhbəslər və sürgünlər tarixini unutmadiği kimi, azadlıq yolunda mübarizədə ehtikar edən, çiyinə möminlik əbası salan hiyləgər, riyakar vətən xainlərini də yaxşı tanıyırdı. Həyat və mübarizələr təcrübəsi onda böyük bir istedad da tərbiyə etmişdi. İnsanları tanımaq istedadı!.. Buna görə də kəndbəkənd, şəhərbəşəhər İranı gəzdikcə xalq yolunda sədaqətli və namuslu adamlarla dostluq yaratmışdı. O, belə düşünürdü ki, bu gün şahidi olduğu ağır hadisə sədaqətli dostları arasına yeni bir adam gətirmişdir. Onun nəzərində Fridun nəinki həyatın təbii axınında yetişən bir üsyankar, həm də mübarizəyə qabil olan bir döyüşçü idi. Bu döyüşçünü əldən vermək lazım deyildi. Belə bir nəticə Kürd Əhməd xırmanları gəzə-gəzə, kəndlilərlə danışa-danışa Fridun haqqında, onu xilas etmək haqqında düşünməyə çəkirdi. Həm də elə bu gəccə şəhər zindanına aparılmamış o xilas edilməli idi. Əks halda iş çox çətin bir cərəyan qəbul edə bilərdi. Bu məqsədlə o, Həsənalının xırmanına tərəf yollandı.

Hikmət İsfahaninin kəndlərində uzun illər ərzində yaxşı əlaqə yaratdığı kəndlilərdən biri də Həsənalı idi. Həsənalı az danışan, lakin çox iş görənlərindən idi. O, kənd əhlinin həyatını və düşüncəsini yaxşı bilirdi. Zahirən bir az deyingən, əslində isə yumşaq ürək sahibi olan bir arvadı vardı. O, tez qızışar, danışar, küsər, tez də soyuyar, yumşalardı. Onların başına gələn müsibəti çitdikdə Kürd Əhməd sarsılmış və ürəyində çox təəssüf etmişdi. Mütəlak onlara baş çəkmək fikrində idi. Belkə, onların vasitəsilə Fridunla bir əlaqə yaratmaq, bir tədbir tökmək mümkün olardı. Lakin bunun üçün Həsənalıdan qabaq arvadını görmək daha faydalı idi. Çünki Həsənalı yəqin indi öz dərindən başqa bir şeyə qulaq asacaq halda deyil. Ona görə də birbaşa onların xırmanına tərəf getdi.

Xırmana çatdıqda artıq günəş batmışdı. Üfüq qaralmaqda idi. Həsənalının arvadı sovuruq atırdı. Bir qız uşağı tayanın dibində oturub ağlayır, fikir verən olmadığını gördükdə səsini kəsib dayanır, yenə ağlayırdı. Bu, Həsənalının körpə qızı idi.

Kürd Əhməd yaxınlaşıb, salam verdi. Yaşmaqlı arvad salamı aldı. Kürd Əhməd gördükdə qəhərləndi və yaşarmış gözlərini yana tutdu, işinə davam etdi. Kürd Əhməd:

– Bacı, uşağı niyə ovutmursan? – deyə soruşdu.

Arvad acıqlı cavab verdi:

– Uşağı görüm ölsün, canım qurtarsın!.. Ona baxım, yoxsa iş görüm?

Kürd Əhməd ağlayan uşağa yaxınlaşdı. Başım sıgalladı, qucağına aldı.

– Ağlama, gülüm, ağlama, – deyib oxşadı.

Uşaq səsini kəsdi. Kürd Əhməd cibindən iki on tümənlik çıxarıb, arvada uzatdı:

– Ay bacı, uşaqlara əyin-baş düzəldərsən.

Arvad yanakı ona baxdı və yenə sovuruq atmağa başladı.

– Sağ ol, sədəqəyə ehtiyacımız yoxdur, elə öz haqqımızı özümüzə versəniz, bəsimizdir.

Pulu onun ovcuna soxan Kürd Əhməd bu sözdən incimədi:

– Bacım, – dedi, – mənlük bir iş yoxdur. Sahibkar mən olsam heç sizdən bir pay da almaram. Nə etməli, yenə də, mən çalışaram ki, heç olmasa sizin taxılınıza dəyməsinlər... Kişinin halı necədir?

Gülsüm, azca yumşalsa da, eyni tənə ilə çəp-çəp Kürd Əhmədə baxdı:

– Necə olacaq, şikəst olub, düşüb evin küncünə. Nə ölür, nə sağalır. Nə dava var, nə dərman.

Kürd Əhməd Həsənəli söhbətini ortalığa atmaqla Gülsümün çibənina toxunduğunu anladı və susdu. Tayalara göz gəzdirdi. Bu zaman uşaq yenidən ağladı.

Kürd Əhməd keçib, şananı Gülsümdən aldı:

– Qoy şananı yerə. Get, uşağı ovut.

Gülsüm şananı yerə atdı, gedib uşağı götürdü.

Kürd Əhməd onu söhbətə tutdu:

– Bu qonşu xırman kiminkidir?

– Musa kişinin... O yazıqların dərdi bizimkindən də pis oldu. Ara yerdə gül kimi oğlan düşdü bu əmniyyə yezidlərinin əlinə.

– Fridun yaxşı adamdır mı?

– Pis olsaydı, o da mübaşir olardı, əmniyyə olardı. Yaxşıdır ki, qalıb yerin tərkində.

Kürd Əhməd diqqətlə ona baxdı. Yavaşca soruşdu:

– Sən onun qurtarmasını istərsən mi?

– Hansı Şümür istəməz!

– Onda xahiş edərim, bu saat Musa kişinin yanına get. De ki, onu qurtarmaq üçün nə düşünür. Nə tədbiri var? Bir kömək lazımsa, öyrən, mənə de.

Gülsüm uşağı qucağında, dərhal yerindən durub, Musa kişinin xırmanına tərəf getdi. Xeyli sonra qayıdıb gəldi:

– Musa kişi deyir ki, mənim heç bir tədbirim yoxdur. Dövlət bilər, o bilər, – dedi və azca fikirdən sonra əlavə etdi: – Amma, deyəsən, qorxur, sənə inanmır...

Kürd Əhməd xırmanı gəzir, arvad tayanın dibində oturaraq, körpəni dizi üstə silkələyib yatırır.

– Bəs bizə heç gəlməyəcəksən mi?

Kürd Əhməd tez cavab verdi:

– Mütləq gələcəyəm... Elə bu gecə gələcəyəm.

Yuxuya gedən körpə kəsik bir səsle ağladı.

Həsənəlinin arvadı onu silkələyə-silkələyə həzin bir səsle layla çalmağa başladı. O, yavaş-yavaş oxuyurdu. Bu həzin beşik mahnısında sanki ömrünün bütün dər və qüسسəsinə, bütün solmuş arzularını nəql edirdi.

* * *

Fridunu xaraba bir heyətdə bacasız tövləyə salaraq, qapını bərk-bərk bağlamışdılar. Köhnə qapının balaca çatından başqa heç bir yerdən işıq gəlmirdi. O, inək axurunun üstündə oturub, fikrə getmişdi. Bütün olub-keçənləri düşünür və mərdənə hərəkət etdiyi üçün, qarşıda onu nə gözləse də, peşman olmurdu. Ona elə gəlirdi ki, nə isə müqəddəs bir duyğu ürəyinə yol tapmaqdadır. Sanki ömründə ilk dəfə olaraq əhəmiyyətli bir addım atmışdı. Xırmandakı hadisəni xatırladıqca İsfahani, mister Harold, mübaşir Məmməd, Kürd Əhməd bir-bir gəlib gözündə canlanırdı. Bunları tanıyırdı. Lakin bircə nəfər haqqında, Kürd Əhmədi adlanan adam haqqında o müəyyən bir fikrə gələ bilmirdi. Bütün mübahisə zamanı o, dönə-dönə bu adamın üzünə baxmış, hərəkət və ya gözlərindən onun necə adam olduğunu müəyyən edə bilməmişdi. Kürd Əhməd İsfahaninin vəkili idi. Lakin bu hələ onun yaxşı və ya pisliliyi üçün qəti bir dəlil ola bilməzdi. Lakin Kürd Əhmədin heç bir hərəkəti bunu sübut etmirdi. Əksinə, onun ağır bir ittihamla da olsa Fridun camaat qabağında, Gülnazın qabağında döyül-məkdən qurtarması, ancaq minnətdarlığa layiq bir hərəkət idi. Doğrudan da, o, Fridunu nə böyük bir biabırçılıqdan qurtarmışdı. Yüz çubuq altında əzilmək, sonra da qaranlıq zindan! Fərq etməz, o qaranlıq zindandan

qurtara bilməyəcəkdi, lakin döyülmək kimi bir biabırılıqdan qurtarmışdı. Onu qurtaran adam da bu ərbab vəkili Kürd Əhməd idi. Birce bunun üçün qəlbən o adama nifrət edə bilmir və surətini yadından çıxartmırdı. Yalnız urəyi bərk darıxırdı. Tezliklə buradan çıxarılmasını arzu edirdi. Çünki getdikcə nəfəs almaq da çətinləşirdi. Tövləyə salındığından bir müddət sonra qəlbində yenilməz bir həvəs oyandı: görəsən bayırda nələr olur. Eşikdə qarəvul çəkən əmniyyənin ayaq səslərini eşitdi. O, yavaş-yavaş gəzər və boğazına salaraq zümzümə edirdi...

Fridun əli ilə qapını döydü. Əmniyyə cavab vermədi. Lakin ayaq saxlayıb, qulaq asdı. Fridun bir də qapını döydü. Çöldən yoğun və kobud bir səs gəldi.

- Bura bax, özizim, de görüm, saat neçədir?
- Bundan sonra sən saatsız da keçinə bilərsən.
- Yenə olsun da...
- Məni danışdırma!.. Məhbusla danışmaq olmaz.
- Hər kəlməsinə bir tükən verərəm. Saat neçədir?
- Pulu ver görüm, çatdaqdan bu yana uzat, deyim...
- Nəqd yoxumdur, nisyə olsun...
- Nisyəni özünə saxla! Kara gələr.
- Nəqdə yaman öyrənmişsiniz, qoy bir dəfə də nisyə olsun...
- Kəs səsini! Oğlan, diluzunluq eləmə. Dilsiz qalarsan.
- De görüm, gün batıb, ya yox?
- Sənin günün çoxdan batıb...
- Mənim günüm hələ çıxmayıb, oğul. Bəlkə batan səninkidir.

Qapı tufəng qundağının zərbəsilə titrədi. Dalınca əmniyyə bərk bir söyüş söydü. Fridun söhbəti kəsib, yenə axurun üstündə oturdu. “Görəsən, kəndlilər beşdə birə razı oldularmı?” deyər düşündü. Musa kişi, çıpaq uşaqlar və ala gözlü Gülnaz gəlib xəyalından keçdi. Bütün bu hadisələr içərisində Musa dayının nə üçün and içmədiyi fikrində anlaşılmaz bir sirr olub qalmışdı. Fridun heç bir vəchlə onun izahını tapa bilmirdi.

İneklerin qərib-qərib mələməsi naxırın kəndə dolduğunu, günün batdığını xəbər verirdi. Bir az sonra itlər hürüşməyə başladı. Gecə düşmüşdü. Ay çıxmış, göy üzü işıqlanmışdı. Beləcə tövlənin köhnə qapısından içəri dolan ayrı-ayrı və kəsik səslərlə o, bayırda nələr olduğunu təsəvvür etməyə çalışırdı. Eyni zamanda bütün vücudunda bir yorğunluq hiss edirdi. Ancaq hava, ayaz gecə yadına düşdü. “Küləşin

üstündə nə şirin yatardım” deyər bir fikir başından keçdi. Axur daşına söykənib mürgüləmək istədi. Lakin bacarmadı. Qalxıb, yenə qapını döydü, əmniyyəni çağırdı. Onunla söhbətindən pulagir olduğunu anlamışdı... Ayaq səsləri yaxınlaşdıqda dodaqlarını qapının çatdığına söykədi.

- Məni burax, qalluğunda borclu qalmaram.
- Heç sən başının qiymətini bilirsən? Bahası min tükəndir.
- Olsun, verərəm.
- Nəqd nəyin var?

Fridun fikirləşdi, gümanı bir şeyə getmədi.

- Qapını aç, çıxan kimi istədiyini verərəm.
- Nisyə şeyə mən özümü belə oda ata bilmərəm.
- Nisyə deyil, sözüm həqiqətdir. – Əmniyyədən səs gəlmədi. O, nə isə fikirləşirdi.

- Hə, niyə dinmirsən?
 - On min də versən qapıdan buraxa bilmərəm.
- Fridun onun nə demək istədiyini anladı:

– Yaxşı, bir külüng tap, çıxmağa yer açaram. Həm mən qurtararam, həm sənin cibin dolar, özün də günahsız qalarsan...

Bu zaman bir hənərti duyuldu. Əmniyyə kənara çəkilib, “Gələn kimsən!” deyər qışqırdı.

- Mənəm, əmi, sənə də, Friduna da şam getirmişəm.

Fridun Ayazın səsini tanıdı. Ürəyi sevinclə doldu. Əmniyyə uşağı yaxına buraxdı. Bağlamayı aldı. Açıb kasanı və çörəyi kənara daşın üstünə qoydu. Oturub yeməyə başladı.

Ayaz:

– Əmi, bir tikə də Friduna saxla, – deyib əyildi. Çörəkədən bir az götürüb, tövlənin qapısına tərəf yollandı.

Əmniyyə heç bir söz demədi. Ayaz qapıya söykənib pıçıldadı:

- Fridun əmi, mənəm, atam deyir, nə edək?

Fridun cavab vermədi, əmniyyə uşağa yaxınlaşdı:

– Nə edəcək, de ki, pul göndərsin... yüzcə tükən. Bir də, külüng tapsın.

Ayaz çəkildi. Qabı bağlamaya bükdü. Əmniyyəyə “sağ ol, əmi” deyib, yola düşdü.

O, yalnız gecədən xeyli keçmiş qayıdıb gəldi. Onun əlində yaylığa bükülü bir şey görən əmniyyə “bəri ver” deyib, acıqlı-acıqlı üstünə yeridikdə, hasarın dalından Musa kişinin öskürməsinə eşidib, hay-küydən

qorxaraq, yerində dayandı. Ayaz ürekləndi və onun yanından ötüb, qapıya yanaşdı. Qapı taxtasının arasından yaylığı Friduna uzatdı.

– Atam deyir ki, çox qiymətli şeylərdir. Bu da külüng.

Lakin külüng heç cür taxtanın arasından içəri keçmədi. Uşaq əyilib, astanını yoxladı. Qapının altından əl keçəcək bir boşluq tapdı. Eşib genişlətdi. Külüngün sapını içəri saldı. Yalnız bu zaman Musa kişi arxayınlaşaraq, səssiz addımlarla geri qayıtdı. Fridun külüngü çəkib götürdü.

– Sağ ol, Ayaz, sən burada durma, çıx get.

Ayaz çəkilib getdi. Əmniyyə qapıya yaxınlaşdı:

– İşə başlamamış pulu ver.

Fridun satqın təbiətli bu adamlara inanmaq mümkün olmadığını düşündü. Qızılı əlində cingildətdi:

– Bax, sənin payın budur. Deşiyi açıb, o tərəfə çıxanda verərəm.

Əmniyyə:

– Gələn olsa qışqıracağam “kimsən?”, eşidən kimi dayanarsan, – dedi və həyətin dərinliyinə çəkildi. Fridun qollarını çırmaılayıb, tövlənin dal divarını yoxladı. Nisbətən zəif bir yer tapıb, külünglə sökməyə başladı. Külüng dəydikcə palçıq divar uçub tökülürdü. Azca sonra açılan deşikdən içəri sərin hava və işıq doldu. Fridun divarı adam çıxacaq qədər sökdükdən sonra külüngü yerə qoyub, əmniyyəni çağırmaq məqsədilə qapını döydü. Lakin həyətdən deyil, sökülən divar tərəfdən səs eşitdi:

– Tez çıx, burada səni gözləyirəm.

Fridun onun ehtiyatkarlığına heyrət edib, çölə çıxdı, qızılları ov-cuna basdı. Getmək istərkən əmniyyə çiyindən çəkib saxladı:

– Külüngü də özünlə apar, – deyib tələsik həyətdə, keşik çəkməyə getdi.

Fridun külüngü götürüb, iyirmi-otuz addım tövlədən ayrılmamış, Ayazın səsini eşitdi.

– Fridun əmi, bu tərəfdən gəl.

Fridun onun alından öpdü, başını oxşadı.

– Ah, Ayaz, sən buradasan. Qoltuğundakı boğça nədir?

– Köhnə paltardır, ağam verdi, dəyişsin, kənddən çıxsın, dedi.

Ayaz qabaqda tez-tez gedirdi. Bir neçə döngə keçdikdən sonra bir xarabaya girdi.

– Fridun əmi, içəri keç, burada paltarını dəyiş.

Fridun paltarını dəyişdi, əynindən çıxanları boğçaya büküb, qoltuğuna vurdu. Külüngü isə haman xarabadaca gizlədib, yerini Ayaza göstərdi.

– Ara soyuyanda götürərsiniz – dedi və azca durub, əlavə etdi:

– Sən bu küçədən get, mən də başqa yoldan çıxaram.

Uşaq bir dost kimi onun əlini sıxıb, gözəndən itdi.

Fridun kəndin sakit küçələrilə gedir, itləri ayıq salacağından qorxaraq, nəfəsini belə çıxarmırdı. Musa kişinin evinin yanından keçəndə qeyri-ixtiyari ayaq saxladı.

İçəri girib, onunla danışmaq, xırmandakı hərəkətinin sirrini öyrənmək istədi. Yadına düşdü ki, o xırmanda olar. Uşaqları oyatmağın da menası yox idi. Elə beləcə çıxıb getmək, ilk həyat məktəbi olan, başında yeni, hələ yaxşı anlamadığı qəribə fikirlər oyadan kənddən bir-dəfəlik uzaqlaşmaq istədi. Ayaqları getmədi. Gülnaz, Səriyyə xala, Musa kişi ilə vidalaşmamış getse, vicdan əzabı çəkəcəyini hiss etdi. Kim bilir, bir də onları görəcekdimi? Yox, daxilində onları son dəfə görməyə, vidalaşmağa güclü bir ehtiyac duydu. Həm də Musa kişinin təəccüblü hərəkətinin səbəbini bilməyib getsəydi. həmişə bir sual başında hərlənib, ona rahatlıq verməyəcəkdi. Sola buruldu. Kəndin dar və sakit küçəsilə iki yüz addıma qədər gedib, bir xarabalığa keçdi. Qapını döyüb, səs qaldırmadan, bu xarabalığın damından Musa kişinin həyətinə düşmək olardı. O, uçuq-sökük palçıq divardan dırmaşmış dama çıxdı, əyilib həyətdə baxdı. Uşaqlar səkinin üstündə yatışırdılar. Dumduru ay işığında onları bir-birindən aydınca seçmək olurdu. Körpələr gündüzkü dəhşəti unutmmuş və şirin yuxu içində mışıldayırdılar. Səriyyə arvad, nə işə tərpenir və kəsik-kəsik sözlər deyirdi. Görünür, gündüzkü dəhşətlər bir kabus kimi onu yuxuda da təqib edir, yatmağa qoymurdu. Arvad diksinir və sayıqlayırdı. Gülnaz uşaqlarla onun arasında arxası üstə uzanaraq yatmışdı. Kiçik bir ağ onun qıçlarını və bədənini örtmüşdü. Ayın işığı onların üstündə oynayırdı. Friduna elə gəldi ki, o yatmamışdı. Damın qırağından əyilərək yavaşca.

– Gülnaz... – deyə çağırırdı.

Qız dərhal qalxıb oturdu və yastığının altından qədək köynəyini götürüb başına keçirtirdi. Fridun damdan həyətdə atıldıqda artıq divarın dibinə gəlmiş Gülnaz qollarını uzadıb, onu tutdu. Fridun yaxılmamaq və qızı da özü ilə bərabər yıxmamaq üçün qeyri-ixtiyari olaraq, onun yumşaq və hərərətli çiyinlərindən yapışdı. Qız onun qolları arasına

qısıldı. Fridun bundan, nə isə, xoş bir ətir və istilik duydu. Qızın ay işığında qarışıb itən ala gözlərində bir qılgıncım gördü.

Səse oyanmış Səriyyə xala:

– Adam, kimsən? – deyə soruşdu.

Fridun Gülnazdan ayrılıb, ona tərəf gəldi. Salam verdi:

– Gedirəm, Səriyyə xala, gəldim vidalaşam. Sağ olun, Sizə də əziyyətim dəydi. Bir pisliyim, bir günahım olubsa bağışlayın.

Qara ləçəklə başını örtməyə çalışsan Səriyyə xala:

– Nə pislik, oğul, – səndən yaxşılıqdan başqa bir şey görməmişəm. Sağ-salamat get. Allaha şükür ki, o əmniyyənin əlindən salamat qurtardın. Elə indicə yuxuda səni görürdüm. İraq candan, elə də ağır yuxu idi ki. Get, bala, Allah səni pis gündən saxlasın! Bizi də yadından çartma.

Fridun əyilib, bir-bir yan-yana yatmış çılpaq uşaqların üzündən öpdü. Sonra, alnından öpmək istədiyini görərək, başını Səriyyə xalaya doğru əydi. Gülnaz kənarında durub baxırdı. Fridun onun ağır həyəcan keçirdiyini gördükdə əlini uzatdı:

– Sağ ol, Gülnaz, gedirəm.

Gülnaz qapıya qədər onu ötürdü. O, qapıda dayanıb, bir də qıza baxdı. Qız, nə isə, bir söz demək istəyir, lakin bacarmırdı. Ay işığında, inci danələri kimi, yanaqlarına süzülən göz yaşlarını saxlaya bilmədi.

– Bir də gələcəksənmi?

Fridunun nə cavab verəcəyinin onun üçün heç bir əhəmiyyəti olmadığını andıran bir səsle əlavə etdi:

– Yolunu gözləyəcəyəm, qiyamətə qədər gözləyəcəyəm!

Fridun:

– Ya nəсіб, ya qismət, – deyib onun əlini sıxdı. Həraretlə yanan dodaqlarından və gözlərindən öpmək istədi. Lakin hissələrini boğaraq, sürətlə özünü küçüyə atıb, xırmana tərəf yollandı. Tinə dönərək, son dəfə onların evinə baxmaq istədi. Ay işığında başı çiyində taxta qapıya söykənərək durmuş Gülnaz ona bir xəyal, bir heykəl kimi görünürdü. Yol uzununu, niyə qıza bir ümidverici söz demədiyi üçün özünü danlamağa başladı. Xırmana çatdıqda gecə yarından keçmişdi. Ay sürətlə üfüqlərə doğru enirdi. Musa kişi yatmamışdı. O, xırmanda gəzişirdi. Hənirti duyduqda: “Adam, kimsən?” deyə səsləndi. Fridun yavaşca hay verdi. Musa kişi qaçıb onu qucaqladı və hönkürərək ağladı. Fridun onu sakit edib, taxtın kölgəsinə çəkdi:

– Kəndlilər ərbaabın sözüne razı oldularmı?

– Başına dönüm, ay oğul, rəncbərin əlindən nə gələr. Razi olmayıb neyləsin? Malının da, canının da sahibi ərbaabdır. Gördün ki, bir kəlmə söz üçün başıma nə gətirdilər? Hələ Allaha min şükür olsun ki, kənddən çıxarıb qovmadı. Elədi, elədi. Kim nə deyəcək. Kərpələri verər qoltuğuma, çıx hara gedirsən get. Onda dilənməkdən başqa çarə yoxdu...

Fridun, onu maraqlandıran suala qayıtdı:

– Musa dayı, bağışla məni, bir şey soruşum. Çünki heç inana bilmirəm. Özüm də məəttəl qalmışam. Buğdanın dəcini son pozmuşdum?

– Yox, ay oğul, mən elə kişi deyiləm ki, oğurluğa, əyriliyə gedəm. Acından ölərəm. Haram mal yemərəm, bala, bunlar hamısı əvvəlcədən hazırlanmış oyundur. Özləri pozub, yıxıblar bizim üstümüzə ki, hamısını əlimizdən alsınlar. Şədir, bala, yaman şədir. Mübaşir Məmmədin şəridir.

– Bəs niyə and içmədin?

Musa kişi fikrə getdi.

– Ay oğul, and içmək, Qurana əl basmaq məgər asandır? Xofdan az qaldı ürəyim partlasın, bacarmadım...

Bir gün əvvəl küllüyün yanından keçərkən Fridunun beynində oyanmış fikirlər yenidən baş qaldırdı. “Hər şey çürümüşdür, hər şey iy verir” deyə düşündü. “Nəfəs almaq, yaşamaq mümkün deyil, bu şüurla, yaxşıdır ki, ərbaablar kəndlilərin belinə palan qoyub minmir-lər!..” Bu fikirlər onu yüz il, iki yüz il bundan geriyyə apardı. Elə bildi ki, iyirminci əsrdə yox, Şah Abbas və ya Nadir şah zamanında yaşayır. Kiçik xan dövründə mollaların fitvasilə “haramdır” deyərək, ərbaab torpaqlarını götürməkdən imtina edərək, acından ölənlərini xatırladı. “Ah mövhumat, cəhəlet nə dəhşətli canavardır! Nə qədər qorxulu bir kabusdur!– deyərək düşündü. – İyirmi ildə dünya fırtınalardan keçmiş, hər şey alt-üst olmuş, Arazın o tayında, bizdən yüzcə addım o yanda insanlar yüzillik, minillik yolu iyirmi ilə keçmişlər. Amma biz elə haman ki, haman!” Sədinin şerini təkrar etdi. “Haman xakəm ki, həstəm!”*. Lakin bu mülahizələr özünə də şübhəli göründü. Ona elə gəldi ki, daşları, qayaları yonub, şəklini dəyişən zaman, Musa kişiləri insan tarixinin hərəkət edib keçdiyi böyük yoldan kənarında, bir kolun altında buraxa bilməz. Harada isə onların da həyatında bir dəyişiklik baş verməlidir. Yəqin ki, verir də. Bunu yoxlamaq istədi:

* Mən elə haman əvvəlki torpağam

– Musa dayı, birdən deyər ki, ərbabın torpaqları sizin, bax siz kəndlilərinizdir... Götürün, bölüşdürün, onda nə edərsiniz?

Musa kişinin gözlərində bir ümid görüldü, səsində şadlıq duyuldu.

– Necə yəni nə edirik, oğul?.. Allaha min şükür edə–edə bölüşürük.

– Birdən mollalar, Sofi İranpərəstlər əllərində Quran gəlib durdular qabağınızda, fitva verdilər ki, ərbab yerini bölmək haramdır. Onda necə?

Musa kişi fikrə getdi:

– Yox, elə şey olmaz. Niyə haram olsun? Torpağı Allah xalq üçün yaratdı!.. Niyə haram olsun? Əslinə baxsan ərbabın əlində qalması haramdır. Torpaq görə o adamın ola ki, o, gecə–gündüz üstündə əl–ləşir, can qoyur, zəhmət çəkir.

– Bu düzdür, belədir. Amma mollalar fitva versələr, haram buyursalar, bax, sən Musa kişi nə edərsən?

Musa kişi qəti cavab verdi:

– Mən torpaqdan əl çəkmərəm. Ölərəm, əl çəkmərəm.

Fridun ayağa durdu:

– Sağ ol, Musa dayı, sən mənə böyük bir ümid oyatdın. Sağ ol.

Musa kişi Fridunun gələcəyi qayğısı ilə:

– İndi fikrin hara getməkdir? – deyər soruşdu və cavab gözləmədən əlavə etdi. – Nəbada Təbrizə qayıdasan. Orada tez ələ keçərsən. Bəcarsan bir müddət Azərbaycandan çıx. Ya cənub, ya da Mazəndaran tərəflərə get.

Fridun ağzını açıb, Tehrana getmək, bir yolla darülfünuna girmək fikrində olduğunu ona bildirmək istərkən, ani olaraq doğan bir fikrin təsirilə susdu: onun yerini öyrənmək məqsədilə Musa kişini incidə bilərdilər. Onu yenə Quran qarşısına çəkə bilərdilər. Kişi yalandan and içə bilməyəcək, onun yerini də deməyəcəkdi. Beləliklə də, özünü əbədi işgəncənin əlinə vermiş olacaqdı. Bu fikir Fridunu hara getmək istədiyini Musa kişiye bildirməkdən saxladı:

– Məndən nigaran olma, Musa dayı, – dedi, – başımı gizlətməyə bir yer taparam. Sən uşaqlardan muğayat ol, fikir eləmə, fürsət düşəndə özümdən bir soruq verərəm.

Musa kişi Kürd Əhmədin Gülsümlə göndərdiyi xəbəri Friduna bildirdi. Fridun heyrət içində fikrə getdi:

– Görəsən məqsədi nə imiş? – deyər söyləndi.

– Nə bilim, oğul, Allah bilir nə yolun adamıdır. Amma deyirlər ki, bu heç o birilərə oxşamır. Gözü–könlü toxdur, rəhmildir. Cəmaat belə danışır...

Əlini sıxıb ayrılarkən Musa kişi soruşdu.

– Oğlan, bəs sən taxıl payını hara göndərim?

– Heç yerə, Musa dayı, heç yerə... Ver uşaqlara paltar al.

O, Musa kişini qucaqlayıb öpdü və xırmandan çəkilib, gözəndə itdi. Əyilə–əyilə, yata–dura xırmanlardan tamamilə uzaqlaşmağa çalışırdı. Budur, üç qonşu xırman artıq dalda qalmışdı. Buradan ucu–bucağı görünməyən dikli, tərəli çöllər başlayır. Belini düzəldib, sürətlə getmək istərkən adının çağırıldığını eşitdi. Tez mərəzə yatıb, səsini çıxartmadı. Ay işığında bir kölgə ona yaxınlaşmaqda idi. Gələn adam:

– Fridun, – dedi, – ehtiyat lazım deyil. Mənəm.

Fridun Kürd Əhmədi tanıdı və ayağa durdu.

O yaxınlaşdı əl verdi:

– Salam... Mən Musa kişi ilə danışmaq üçün xırmana gəlmişdim. Sizi orada görüb çəkildim. Bizim görüşdüyümüzü heç o da bilməyə yaxşıdır.

Fridun hələ də təəccüblə bu adama baxırdı.

– Siz kimsiniz?.. Məni niyə təqib edirsiniz?

Kürd Əhməd mehriban bir səslə:

– Mən də sizin kimi bu ədalətsiz işlərə nifrət edirəm, – dedi. – Sizin kimi namuslu bir adamam. Namuslu adamlar bir–birinə kömək etməlidir. Fikriniz hara getməkdir?

– Tehrana...

– Mən də elə düşünürəm. Təbrizə qayıtmaq heç vəchlə yaramaz. Birbaş Tehrana gediniz. Bəlkə, mən sizdən qabaq oraya çatdım. Məbada mehmanxanaya düşəsiniz. Şəhərin yoxsullar hissəsində bir otaq kirayə etməyə çalışın. Sonra baxarıq.

O, Fridunun əlini sıxdı, nə işə kağız parçasını ovcuna basdı:

– Yolda lazım olar. Xərclikdir, – dedi və şəhərdə görüşəcəkləri ünvanı ona söylədi: – Yadırdınızdan çıxmasın. Ehtiyat etməyin, o bizim əsas kontor deyildir. Çoxlu xırda anbarlarımızdan biridir. Ancaq həftənin bir–günü orada oluram. Bazar günləri səhər saat səkkizdən on ikiyə kimi, xırda tacir və alverçilərə mal buraxdığımız yer oradır. Yaxşı yol.

Fridun bir söz demədi. Nə işə daxili bir inamla onun əlini sıxıb ayrıldı...

Qəlbində min höyəcan, biçilmiş taxıl yerlərindən, otu qurumuş mərəzlərdən keçərək gedir, su arxlarının qırağında bitmiş yarpızların iyi

ilə dərindən nəfəs alır, ara-sıra başının üstündəki mavi göylərə baxırdı. Hər tərəfə nur ələyən ay onun yolunu işıqlandırır, Savalandan əsən sərin meh saçlarını, üzünü oxşayırdı...

İKİNCİ FƏSİL

Tehrandan şimala, Azərbaycana doğru uzanıb gələn və çöllərdən, çoxlu kəndlərdən keçən daş yolun qırağındakı çayxanada qeyri-adi bir canlılıq vardı. Çayçı qollarını çırmayıb, yenicə kosdiyi toyuqları pöş-ləyərek, tükünü yolur, tüstüləyən ocağa odun atır, on üç-on dörd yaşlı oğlan uşağına “samovarin odunu artır, əlimə bir stəkan su tök” kimi əmrlər verirdi. Ocağın üstündə sədri düyüsüylə dolu, yanları his bağ-lamış böyük bir qazan qaynayırdı. Qazanın ağzından çıxan buğ və düyü iyi ətrafa yayılırdı. Ay qaranlığı başlamışdı. Kələ-kötür ocaq daşlarının arasından siyirilən qırmızı dilli alov gecənin qaranlığını ya-raraq, nəhayətsiz səhrada itirdi. Ara-sıra bu işıq sütunu sanki dairəvi bir şüaya rast gələrek sınırdı. Bu zaman ocaqdan əlli-altmış addım aralıda bir cüt göz ani olaraq müstəsna bir parlaqlıqla işıldayaraq, yenə qaranlıqda qeyb olurdu. Bu, ət iyi duyaraq çayxananın dalında, yolun kənarında vurnuxan çaqqal gözləri idi. Əllərinə heç bir şey keçməyən çaqqalar hərdən bir ulaşırdılar. Buralarda səhraların əbədi görünən sü-kutunu pozacaq başqa bir səs, başqa bir hərəkət yox idi. Səhraların bu əsrarəngiz sükutuna adət etmiş çayçı heç şeyə fikir vermir, böyük bir səylə qonaqlara çay və xörək hazırlayırdı. O, nə başının üstündəki mavi göylərə səpələnmiş parlaq ulduzlara, nə ucsuz-bucaqsız çöllərə, nə də təlaşla o yan-bu yana qaçan çaqqallara baxırdı. O, çayxananın yeknəsəq sakit və ölgün bir adiliklə damğalanmış həyatına hərəkət və canlılıq gətirmiş müsafirləri razı salmağa çalışırdı. Qəlbində də insan-la ünsiyyətdən doğmuş bir sevinc vardı. Çünki hər gün, ilk axşamdan başlayaraq, buralarda həyat ölərdi. Nə bir gələn, nə bir gedən olardı. Nüdrədən keçən maşınlar da burada dayanmazdılar. Gün batıb, qaran-lıq qovuşan kimi o, çayxananın qapısını bağlayıb, mitil yorğanına bürünərək yatardı. Ya çaqqalların ulaşmasına qulaq asardı, ya da möv-cudiyətinə inandığı gözəgörünməz qorxunc ruhları təsəvvürlərində canlandıraraq, yuxuya gedərdi. Yalnız səhər erkən karvanlar buraya gəlib çatanda o, vahiməli və qorxunc yuxulardan ayılar, samovara od salar, çayxananın ətrafını süpürər, sarbanlara çay verərdi. Gün batana

qədər adi və yeknəsəq bir həyat davam edərdi. Gün batdıqdan sonra isə bütün əbədi sükut və hərəkətsizlik içərisində qərq olub gedərdi. Heç şeydə həyat və yaşayış əlaməti qalmazdı. O, yenə mitil yorğanına bürünüb yatar, yenə çaqqalların səsinə qulaq asar, yenə qorxunc ruhları təsəvvüründə canlandıraraq, ağır yuxulara dalardı. Hər gün beləcə!

Bu gün isə qeyri-adi gün idi. Bu gün axşamdan çox keçməmiş dörd nəfər müsafir qara bir maşında buraya gəlmişdi. Gecə qalacaqlarını deyib, yaxşıca yemək hazırlamağı əmr etmişdilər. Onlardan biri ni-zami paltarda idi. Yoldaşları ona ağayi sərrib* deyər müraciət edirdilər. Sertib çayçıya:

– Gözün yolda olsun. Maşın dayanan kimi mənə xəbər ver, – de-mişdi.

Çayçı “bəçəşm” deyib, onları süzmüz, hərəkət və görkəmlərindən etibarlı adamlara oxşatmışdı. Bu da onun qəlbində bir rahatlıq yaratmış və ilk dəqiqələrdə baş qaldıran qorxu və nigarançılıq hissini öldür-müşdü. Xoşbəxtlikdən onlardan yarım saat sonra üç kəndli də çayxa-naya gəlmişdi. Kəndlilər Ərdəbildən qayıdırdılar. Kəndə gedib çıx-a bilməmiş və burada gecələməyə məcbur olmuşdular.

Onlar bir stəkan çay içdikdən sonra torpaq döşəmədəki həsirin üstün-də uzanaraq xoruldayır və öz xorultuları ilə çayçının üreyindəki arxa-yınçılığı daha da möhkəmləndirirdilər. Maşınla gəlmiş müsafirlər, pis adam olsalar belə, kəndlilər ona hay çıx-a bilərdilər. Belə bir rahatlıq içində çayçı plova yağ vuraraq dəmə qoymuşdu. Balaca tavada toyuq əti qızarırdı. O, əlində kəfkir, gah plov qazanına baxır, gah tavaya nəzər yetirirdi.

Sərrib yanaqlarından qan daman, nazik qara bıqlı, sağlam vücudlu zabitlə çölə çıxdı:

– Nə sakit gecədir, yavər, – dedi, – həm də sərin dir. İndi başa dü-şürəm ki, nə üçün qədim zamandan karvanlar gecə yol gedib, gündüz dincəlirmiş.

Yavər Əzimi:

– Belə bir gecədə yol getseydik yaxşı olmazdı mı, sərrib, niyə bu-rada qaldınız? – deyib soruşdu.

– Əvvəla, yoldaşları yolda qoyub getmək yaxşı deyil, bəlkə, ma-şınları xarab oldu, ya başlarına bir iş gəldi. İkinci də, Tehrana bütün

* General

heyətlə bir yerdə girmək məsləhətdir, ixtilafı-rəy əmələ gəlməmək üçün bir də bizim evə yığışib, qəti qərara gələrik, bunu komisiyon üzvləri sərhənglə görüşməmiş etmək lazımdır. Sonra çətin olar.

– Həmid Həmidi mənə çox biqərəz və cəsəretli adam göründü.

– Köhnə məşrutəçi və namuslu bir adamdır. Əks halda belə bir hərəkətə əl atmazdı. Şəhərin mötəbər adamlarından imza toplayıb, kəndli və ərbaab arasındakı münasibətlərə toxunan qanunların dəyişməsinə tələb etmək sənə zarafatını gəlir?.. Buna ən necə baxırsan?

– Məsələnin mahiyyəti mənə də aydındır. Lakin güman edirəm ki, şəkildə riskə yol verilmişdir. Kəndlərdən, hətta Urmi və Ərdəbildən adamlar çağırılıb, evlərdə məsləhət, məşvərət düzəltmək, yığıncaq etmək yaxşı olmayıb. Ümumən, çox hay-küy düşüb və dövlətdən narazı olan adamlar da fürsət tapıb, aranı qızıdırıblar.

– Səhv edirsən, oğlan! Sən də nəzmiyyə rəisi kimi mühakimə yürüdürsən. Halbuki, azad bir məmləkətdə belə şeylər təbii və qanuni şeydir. Vətəndaşların ictimai təşəbbüskarlığını boğmaq yox, ona yol vermək lazımdır ki, vətən abad və rövşən olsun...

Sərtib bu ətrafda geniş danışdı, cəmiyyətdə fikir azadlığının tərəqqi üçün böyük şərt olduğunu və Həmidinin bu hərəkətlərində vətənə zidd heç bir şey görmədiyini söylədi:

– Təbriz nəzmiyyə rəisi və valisi isə bişərəf adamlardır, həm də cahildirler. Tərəqqi nədir, azad fikir nədir, bilmirlər. Həmidinin əhali arasındakı nüfuzu da onların kefinə toxunmuşdur. Odur ki, bu məsələləri şişirdiblər.

O dayandı. Bir qədər açıq havada gəzdikdən sonra:

– Sən cavansan, məndən sənə məsləhət, öz mühakimə və hərəkətlərdə həmişə vətənin xeyrini nəzərə al! – deyib onun qolundan yapışdı:

– Gedək, deyəsən plovun iyi çıxmağa başlayır.

Onlar içəri girdilər. Çöllərin sakitliyi içərisində çaqqallar getdikcə daha ucadan ulaşırdılar. Lakin qorxularından ocağa yaxın dura bilmirdilər. Birdən-birə onların səsi kəsildi. Qaranlıq içərisində bir honirti duyuldu. Çayçı gözlerini qıyıb, sonsuz səhraları bürümüş qaranlığa baxdı. Kim isə çöldən ocağa doğru gəlirdi. Çayçı diqqətlə qulaq asdı. Gecənin bu vaxtında kim ola? Gözəgörünməz ruhlar və əcinnələr xəyalından keçdi. Titrək bir səslə ucadan “bismillah” dedi. Ayaq səsləri ona yaxınlaşdı. Çayçı, tək olmadığını bildirmək üçün şagirdini çağırırdı və artıq siluet kimi görünən adama səs verdi:

– Gələn, kimsən?

– Qonağam. Işıq gördüm, gəldim.

– Həmişə işığa çıxasan... Xoş gəlmisən!

İkigünlük ağır yoldan yorulmuş Fridun yaxınlaşdı. Ocağın işığında çayçı ona nəzər saldı. Ayağında tozlu-torpaqlı bir çarıq, başında cırıq bir pəhləvi, əynində nimdaş bir köynək və şalvar vardı. Adı bir kəndli kimi üz-gözünü tük və toz basmışdı.

– Çox yorğunam, bir gecəlik yer istəyirəm. Səhər ala qararıqdan yola çıxacağam...

Çayçı onu şagirdə tapşırırdı:

– Ağanı içəri apar, yer ver, rahat olsun, – deddi və ona döndü:

– Bəlkə xərəyə meyliniz var?..

Fridun ani bir tərəddüd göstərdi.

– Bir stəkan çay olsa, təşəkkür edəyəm.

Çayçı gülümsədi. Fridun hələ də yold üstündəki çayxanaya gəlib çıxdığını bilmirdi. Harada olduğunu ona andırmaq üçün:

– Bir stəkan da olar, iki stəkan da, – dedi. – İşimiz sizin kimi qonaqlara xidmət etməkdir.

Fridun çayxanaya gəldiyini anlayıb ürəkləndi. Üst-başını çırpdı, su istəyib, əl-üzünü yudu. Çayxanaya daxil olaraq, gözaltı oranı nəzərdən keçirdi. Çayxana uzun bir otaqdan ibarət idi. Qapının sol tərəfində, taxta məhəccərin daldında çay və xörək dəstgahı üçün xüsusi bir guşə ayrılmışdı. Orada balaca stəkanlar gözə dəyirdi. Samovar pıçqapıqla qaynayırdı. Üstündə iri güllü bir çaynıq vardı. Bir az irəlində kvadrat şəkildə bir meydança açılırdı. Orada üzərinə ağ süfrə çəkilmiş üç stol qoyulmuşdu. Onlardan birinin başında dörd adam oturub yeyir, içir və söhbət edirdi. Adamların başı üstündə tirdən asılmış neft çirağı sönük işığını ətrafa yayırdı.

Fridun içəri girən kimi oturanlar ani bir nəzərlə onu süzdülər və adı bir kəndliyə oxşadaraq, tam etinasızlıqla öz işlərinə məşğul oldular.

Fridun onlardan birini səsindən tanıdı. Bu, xırmanda əlində Quran Allah adı ilə Musa kişini qorxudan Sofi İranpərəst idi. O, bir az nəşəli, əlində badə, arxası qapıya tərəf tost deyirdi. Fridun gözlerini qıyıb, o tərəfə baxdı. Sönük çıraqla işığında o biriləri tanımağa çalışdı. Heç kəsi tanıya bilmədi. Hikmət İsfahani və mister Harold da burada yox idi.

Oturanlardan biri soyuq və oğrun gözəllərlə ara-sıra ona baxırdı. Yoldaşları ona gah “Ağayi-Məhbusi”, gah da “Ağayi Hüseyn” deyər çağırırdılar.

Tənhalıq və sakitlik axtaran Fridun tez başını yana çevirdi və divar dibinə həsirin üstündə xoruldayan kəndlilərə tərəf döndü. Özü üçün münasib bir yer seçməyə çalışdı. Çayçı şagirdinin gətirdiyi bir stəkan tünd çayı içib, üst köyneyini çıxartdı, büküb başının altına qoyaraq, həsirin üstünə uzandı.

Bu zaman kəndlilərdən biri uzun bir xorna çəkdi. Hüseyin Məhbusi:

– Bəh, bəh, – dedi, – kefirmiz var, zalım oğlunun burnu elə bil ki, şeypurdur.

Sofi İranpərəst:

– Türkə xərə, – deyib şit bir əda ilə güldü.

Hüseyin Məhbusi onun sözüne qüvvət verdi:

– Azərbaycana gələndə, – elə bil ki, cəhənnəmə düşürsən. Nə bir adam səni anlayır, nə sən bir adamı anlayırsan. Xalis cəhənnəmdir!..

Oturarlardan cavan zabit:

– Elə deməyin, Azərbaycan gözəl yerdir, – dedi, – behişt əladır. Azərbaycanlılar olmasa, İranın yarısı acından ölür. Taxılıımız, ətimiz, yağımız onlardandır. Şirin meyvələrimizi becərən onlardır!..

İranpərəst gülüb, cavab verdi:

– Əlbəttə, söz yox ki, yemək üçün Azərbaycandan yaxşı yer yoxdur. Gəlib Azərbaycanda yeyəsən, kökələsən, qarnını da, cibini də doldurasan, gedib Tehrandə kef çəkəsən. Çox gözəl yerdir. Amma...

O, deyəcəyi sözün təsirilə gözləri yaşarana qədər qəhqəhə çəkib güldü. Yaylıqla gözlərini silib davam etdi.

– Amma əhalisi həmişə, bax, elə beləcə, quru yerdə, cırıq həsir üstündə yaşasa yaxşıdır. Çünki qanı isti camaatdır. Bir balaca ki, qızıqdı, hər şeyi vurub dağıdacaq... Belə camaatın gərək gecə-gündüz boynundan düşməyəsən!.. Ha... ha... ha... Boynundan düşməyəsən!

Sərtib:

– Ağa, dedi, – heç bir şərəfət sahibi bir evin içində otura-otura cv sahibini təhqir etmərə. Onun çörəyini yeyə-yeyə başını yarma, heysiyyəti millisinə toxunmaz.

Hüseyin, yarı ehtiram, yarı nifrət, yarı yaltaqlıq və yarı kin dolu bir səslə:

– Ağayı sərtib, bizim hamımızın bircə heysiyyəti-millimiz vardır dedi. – İran, iranlılıq... Əlahəzrət Hüməyunun təbəələri üçün özgə bir milliyət, özgə bir heysiyyət və özgə bir dil olmasın gərək!

Sərtib acıqlandı:

– Ağa, siz cavansınız!.. Mən sizə, tutuquşu kimi, siyasətin ehkamlarını əzberləyən adamlardan olmağı məsləhət görmürəm. Çünki bu cür adamlar həmişə, hər yerdə ürək və vicdandan məhrum bir həşərat kimidir. Siz namuslu bir vətəndaş və insan olmağa çalışın! Qoy sizin öz fikriniz olsun. Qy bu fikir həqiqət və vicdanın hökmündən doğsun. O zaman mən sizin dəlillərinizə qulaq asaram.

Bunu deyib, sərtib çayçıya döndü:

– Bir yola bax, gör işıq varmı, maşın gəlirmi?..

Hüseyin ürəkbulandırmı bir şitliklə:

– Ağayı sərtib, – dedi, – şərəfətimizə and içirəm ki, mən həmişə elə olmuşam. Məgər əlahəzrət Hüməyun dedikləri həqiqət və vicdanın hökmləri deyildir?.. Məgər onlar bütün İran gənclərinin müqəddəs etiqađı olmamalıdır?.. Mənim eşitdiyimə görə, əlahəzrət Huməyun şahənşah-İran Rza şah Pəhləvi özləri Azərbaycan adının, Azərbaycan dilinin xəritədən, yer üzündən silinməsini istəyirlər. Arada özgə bir mətləb ola bilməz.

Çayçı qayıdıb:

– Ağayı sərtib, heç şey görünmür, – dedi.

Sərtib qədəhi götürüb, bir qurtuma içindəki konyakı içdi və ağzını silərək, daha artıq bir qızgınlıqla:

– Oğlan, – dedi, – sənin, şit təbəssümlə zəhərli sözləri birləşdirən dodaqların mənə acı bir şərbəti xatırladır. Acıqlandığın nədir, gülməyin nədir? Kişi ol, kişi kimi söz de və kişi kimi də sözə qulaq as!

Hüseyinin bütün simasında bir ciddiyyət əmələ gəldi:

– Ağayı sortib, mən ki bir söz demədim. Əlahəzrətin fikirlərini şərh etdim.

Sortib daha sərt onun sözünü kəsdi:

– Əlahəzrətin adını ləkələməyin. Mən inanıram ki, onun bu rəzəllərdən xəbəri yoxdur. Bu fitnələri törədən aşağıdakı, yuxarıdakı xırda və alçaq adamlardır!..

– Bəs Azərbaycan necə?.. Mən o fikrinizə şübhə etdim... Yavər Əzimi:

– Ağa, siz öz şübhəli fikirlərinizi qoyub, niyə bu aşkar şeylərə şübhə edirsiniz? – dedi.

– Mən azərbaycanlı deyiləm. Mən də sizin kimi farsam. Lakin mən yaxşı bilirəm ki, tiryək kimi bütün beyinləri dumanlatmış zəhərli bir fikir, alçaq və qeyri-əməli bir əqide əvvəl-axır bizim bədbəxtli-

yimizə səbəb olacaqdır. Azərbaycan yağlı bir tikədir. Azərbaycan dadlı və ağız şirələndirən bir meyvədir. Onu udmaq, bəlkə də, asandır. Lakin onu həzm etmək müşküldür. O, bizim mədəmizi və bağırsaqlarımızı doğrayıb, çölə tökə bilər. İranın azadlıq və səadət qeyri millətləri əzməklə başa gələn deyil. Bu, intihar və bədbəxtlik yoludur. Yeddi-səkkiz milyonluq bir millət, azərbaycanlılar, kürdlər və sairələrdən ibarət eyni nüfuzə malik millətləri udub, həzm etdiyini güman etməkdən də əblahanə bir fikir ola bilməz...

Araya ağır bir sükut çökdü. Uzun zaman heç kəs heç nə danışmadı. Sertib gəzinərək, kibrit çəkib siqarını yandıranda Fridun gözaltı diqqətlə ona baxdı. Onun qarabuğdayı rəngə çalan üzündə dərin bir qayğının, düz və iti baxan gözlərində bir intizarın ifadəsi vardı. Sertibin orta boydan azca hündür və şax olan gövdəsindən bir məğrurluq tökülürdü. Sözü şax deyən adam Fridunun qəlbinə xoş bir hisslə doldurdu. Üzünü divara çevirib, yuxuya getdi.

* * *

Çöldə çaqqalların ulaşması və circıramanın arasıkəsilməz nəğməsindən başqa, heç bir şey çayxananın sükutunu pozmurdu. Nəhayət, bu sükut, hələ də o baş-bu başa gəzinməkdə olan sərtibi darıxdırırdı:

– Niyə gəlib çıxmadılar? – deyər çayçıya müraciət etdi.

Çayçı hörmətlə baş əydi və tez cavab verdi:

– Darıxmayın, ağayi sərtib, inşallah, gələrlər.

Sərtib stola yaxınlaşdı, bir qədəh də konyak tökdü. Lakin içməyib, əlində saxladı. O biri əli ilə baxışlarını hara isə dikmiş Məhbusunin çənəsindən tutub silkələdi:

– Oğul, əgər sən namuslu adamsansa, get mənim bu sözlərimin üstündə düşün. Yox, əgər casussansa, Allah məni sənə yaxşı rast gətirib. Heç yerdə bundan xeyirli bir şey eşidə bilməzsən. Get, yaz, ver. On tımən, on beş tımən al, qoy cibinə! O, cavab gözləmədən ayağa durdu, çayçını səslədi.

– Əmi can, bir saat dincəlməyə bir yerin olarmı?

Çayçı hörmətlə:

– Buyurun, ağayi sərtib! Buraya buyurun, – deyib, çayxananın dibində divardan asılmış balaca əkdəni qaldırdı, onun dalındakı qapını açıb, sərtibi içəri buraxdı.

– Sizin kimi əziz qonaqlar üçün saxlayıram. Yaxşı taxt və yorğan-döşəkdir. Soyunun, rahatca dincəlin. Tərtəmizdir.

Sərtib müsahiblərinə:

– Maşın gələn kimi məni oyadın, – dedi və ikinci otağa keçib, qapını örtüdü.

Çayçı ayağa durmuş yavər Əzimiyə baxdı:

– Bəlkə, ağa da yatmaq istəyir?

Yavər Əzimi:

– Yox, yuxum gəlmir, havaya çıxacağam, – deyib qapıya yollandı.

O, çölə çıxdıqdan sonra Sofi İrənpərəst üzünü Məhbusiyyə tutdu:

– Ağayi sərtib kimi gözləyir? – deyər soruşdu.

Hüseynin dodaqlarında acı bir gülüş görüldü:

– Kimi gözləyir gözləsin! Heç kəs gəlməyəcək. Əcəldən başqa.

Ona da sərhəng* deyərler...

Onlar bir-birinə baxıb, uzun müddət heç bir şey danışmadılar. Yalnız o biri otaqdan sərtibin xorultusu eşidildikdə dilləri açıldı.

Sofi İrənpərəst gözlərini qıyıb, dodaqlarını büzdü:

– Bu sərtibin sözləri mənə xoş gəlmir!

Hüseyn:

– Can verənin sayıqlaması əmri-təbiidir, – deyib qədəhi başına çəkdi.

– Bu hansı Səlimidir? Kimlərdəndir?

– Bu həmin Səlimidir ki, atasını əlahəzrət hələ taxta çıxarıldığının birinci ilində məhbəsdə asdırıb öldürmüşdü. O zaman bu, Avropada təhsil alırdı.

– Ahaaa!... Deməli, bu o Səliminin oğludur... O kişi ki, məşrutə dövründən ruspərəstin biri idi. Bizim ağayi-Hikmət İsfahaninin köhnə düşmənlərindən idi. Təntiyiram.

– Əslinə baxsan, onu öldürən də elə sizin ağa qurumsaq oldu. İndi də deyirlər, qızını buna vermək istəyir.

– Yox canım, boş sözdür. Ağanın ixtiyarı olsa, bunun qanını içər, Şəmsiyyə xanımı belələrinə verməz.

– Zəhmət çəkmisən. Versə də qoymazlar. Buna da sərhəng deyərler. Gör necə nəqşlər** işlədəcək. Hara getsə Şəmsiyyə xanımın axır yeri sərhəngin ağışudur.

* Polkovnik

** Plan

Onlar susdular. Hüseyin bir qədəh də içdi və nə isə, bərk köksünü ötürdü.

Sofi İranpərəst ona təskinlik verdi:

– Fikir eləmə, oğlan... Sərtibdi, acıqlandı, ixtiyarı var. Yadından çıxart getsin. Kefini şad elə, bir qədəh də iç. Birini də iç! O qədər iç ki, sümüklərin də oynasın.

O, qədəhi başına çəkdi. Plovdan bir qaşığı yeyib, yenə qədəhi doldurdu və əlində tutub gözdü:

– Oğlan, sən cavansan. Tez qızışib, tez də soyuyarsan. Çünki dünyanın isti-soyuğunu görməmişən. Amma dünya görüb getmiş kişilər yaxşı vəsiyyətlər ediblər.

Dövrane-cəhan meyo saqi hiçəst.
Bi zənzəməye-naye-əraqi hiçəst.
Hərçənd də əhvale-cəhan minegerəm
Həsəl həmə əşrətəsto baqi hicəst*.

Sofi İranpərəst qədəhi boşaldıb, stola yaxınlaşdı. Əlini Hüseyinin qadın üzünü kimi tüksüz üzünə çəkdi. Bundan duyduğu zövqü gizlətməyə çalışaraq dedi:

– Ürəyini aç, oğlan!.. Gül və kef çək, oğlan! Dünyadan aparacağımız, ancaq budur. Yoxsa bir vaxt ayılacağıq ki, gecdir. Vaxt keçib, ömür qurtarıb. Onda başımıza döyəcəyik, əlimiz bir yerə çatmayacaq...

Zon piş ki, əz zəmanə təbi bəxorim,
Ba yekdəkər emruz şərabi bəxorim.
Kin çərxez-fələk, be vəqte rəftən mara,
Çəndən nə bəhər əman ke, abi bəxorim.**

O, yenə qədəhi başına çəkib, stolun üstünə qoydu. Yenə nə isə oxumaq istədikdə pərdənin dalındakı qapı açıldı. Sərtib başını çıxarıb:

– Allah xatirinə qoyun gözümü zə yuxu getsin. Bu səfətini bir kənara atın! – dedi və qapıya söykənib, Sofi İranpərəstə baxdı, hər sözünə aynılıqda eşidilməklə bir rübai oxudu:

* Rübai Xəyyamındır. Mənası: meysiz və məzəsis cəhanın dövrəni heçdir. Neyin zümzüməsi olmadan dünya heçdir.

** Rübai Xəyyamındır. Mənası: zəmanə bizə əzab bədəsini içirməmişkən, gəl bu gün üz-üzə oturub, şərab içək. Çünki getmək vaxtımız çatanda bu çərxi-fələk bizə bir qurtum su içməyə də aman verməyəcəkdir.

Gavist də aşmən və nəməş Pərvin.
Ek gəvə dəğər nəhoftə də zire-zəmin.
Çəşmə-xərədat gəşay çun əhle-yəqin,
Zirü-zəbərə*do kav moştı xər bin*.

O, qapını çırpıb içəri qayıtdı. Sofi İranpərəst qaşqabağını turşudub, yerində oturdu və bir qədəh də doldurub, başına çəkdi:

– Sərtib çox tündməcazdır, – dedi.

– Sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabını çatladar.

Sofi İranpərəst içdikcə danışan, danışdıqca içən adamlardan idi. O, artıq şeir oxumaqdan qorxaraq, gözünü pərdə dalındakı qapıdan çək-mədən danışdı. Keçmiş həyatını nağıl edir, məktəbdə necə oxuduğunu xatırlayır, dünyanın siyasətindən danışdı. Haradan yadına nə düşürdüsə oradan da deyirdi. Bəzən azca əvvəl söylədiyi əhvalatı bir də təkrar edirdi.

Farsca təmiz və zəngin bir dillə danışan bu adam üçün sanki sözün heç bir qiymət və mənası yox idi. Bir cümlədə dediyi fikri başqa cümlədə inkar edər, əvvəlcə təqdir etdiyi bir hadisəni sonra təsdiq edərdi. Bütün bunları da elə bir inam və təbiiliklə edərdi ki, sanki dünyada onun üçün məntiqsizlik və fikir pozğunluğundan cazibədar bir şey yoxdur. Sanki yer üzündə möhkəm və aydın prinsiplər, qəti və bir-birinə zidd anlayışlar yox imiş.

Nəhayət, onun mənasız boşboğazlığından yorulmuş Hüseyin söhbəti dəyişməkmə, yoxsa əylənməkmə xatirinə:

– Deməli, ağayi Hikmət İsfahani sizi yolda, elə yolun ortasındaca düşürüb getdi, hə?.. – deyər soruşdu.

Sofi İranpərəst səsini ucaltdı:

– Yaman imansız kişidir, maşını saxlatdı, dedi düş yerə... Düşmək istəmədim. Qolumdan tutub, qoydu yolun kənarına.

– Nə üstündə axı, nə üçün?

– Kişi, vallah, günah özümdədir. Mən köpək oğlu min dəfə özümə söz vermişəm ki, ağanın bir sözünü iki eləməyim, dedi qatıq qaradır. deyim qaradır, ağdır, deyim ağdır. Amma yenə yadımdan çıxır. Öz bildiyimi demişəm. Başım da belə bəlalara düşüb...

* Rübai Xəyyamındır. Mənası: göydə Pərvin adlı bir öküz var. Başqa bir öküz də yerin altındadır. Hoqiqət əhli kimi ağıl gözünü aç və bu iki öküzün arasındakı bir dostu eşşəyi seyr et.

– Axı nə olmuşdu, söhbət nə üstündə idi?
 – Nə olacaq, kişi, mister Harold soruşdu ki, Təbrizdən Cülfaya neçə kilometr olar? Ağa buyurdular ki, təqribən üç yüz kilometrdir, mən dili qurmuş da davam getirməyib dedim ki, xeyr, ağa cəmi yüz iyirmi kilometrdir. Ağa dedi, yox, səhih bilirəm ki, üç yüzdür. Mən dedim ki, xeyr, ağa, özüm kitabda oxumuşam ki, yüz iyirmi kilometrdir. Ağa dedi, yox, səhih bilirəm ki, üç yüzdür. Mən dedim ki, xeyr, ağa, özüm kitabda oxumuşam ki, yüz iyirmi kilometrdir. Onda ağa maşının qapısını açdı, dedi: düş aşağı, obucəhd qurumsaq.
 – Gün batan çağı qoydu düzün ortasında, çıxıb getdi, hə?
 – Bəli, gördüyün kimi...
 – Bəs, yaxşı, ağa tehranlıdır, belə hərəkətlərə adət olayıb, bu amerikalı mister Harold niyə razı oldu?
 Sofi İrənpərəst başını buladı:
 – Pəh, pəh, əcəb söz soruşursan! Kişi, bu amerikalılar, bizə elə baxırlar, necə biz teatr oyununa baxırıq. Hər şey onlara ləzzət verir. Biz ağa ilə mübahisə edəyəndə, ağa mənə maşından çölə salanda mister Harold qəhqəhə çəkib gülürdü.
 – Yaxşı tamaşa var imiş ki!..
 Sofi İrənpərəst:
 – Demə, heç demə! – deyib, bir qədəh də doldurdu, başına çəkdi, nə isə yeni bir rübai demək istərkən, Hüseyn onun sözünü ağzında qoydu:
 – Kişi, sən bu Xəyyamını bir kənara at, sertiib yenə açıqlanar.
 Bir müddət çayxanada sükut oldu. Şirin-şirin yatan kəndlilərin mışılusundan başqa bir səs eşidilmədi.
 Sofi İrənpərəst öz-özünə danışmış kimi:
 – Nə yaxşı tiryək çəkməli, nəşə almalı gecədir! – dedi:
 Hüseyn onun fikrini təsdiq etdi.
 – Yaman axmaq gecədir! Ancaq tiryəklə bu cansıxıcı gecəni səhər etmək olar.
 O, qeybət edən adamlara məxsus yavaş bir səsle:
 – Nə üçün burada gecələdik? Çıxıb gedərdik, onlar da sabah gedərdilər. Olmazdı? – deyərək soruşdu.
 – Niyə olmazdı, lakin sertiib istəyir ki, hamı bir yerdə Tehrana qayıtsın. Güzariş bir yerdə verilsin, ixtilafı-rəy əmələ gəlməsin. Bir yandan özündən qorxur, bir yandan da işin üstünü örtmək istəyir. Yumşaltmaq istəyir.

– Yəni Həmidiyə hüsni-təvəccöhü var?
 – Bəs nədir? Çünki o da, bunun atasının getdiyi yolu gedənlərdəndir. Boğazı təsadüfən kəndirdən qurtarmışdır.
 – İşin ki, ucu vəzərəti kişvərin* əlinə keçdi, salamat qalacağına sübhəm var... Qorxuram sertiibi də öz dalınca çəkib qəbrə apara...
 – Bunun üçün də onun öz ağzından çıxan bircə etiraf lazımdır. Bir neçə kəlmə söz lazımdır. Sərhəngin axtardığı da elə budur.
 – Məncə, azca əvvəl dediklərini sərhəngə çatdırmaq kifayətdir.
 – Əlbəttə, qızışaraq dediyi o sözlər də böyük sözlərdir. Bir kəndir kimi boğazına keçə bilər. Naxoş damarını tapmışam, hələ söhbət sahib, yenə çox sözlər dedirdəcəyəm. Burada sən də mənə kömək etməlisən. Sərhəngin öz tapşırığıdır. Qoy güclülər bilsinlər ki, balaca adamlar da təhqiri unutmuyur, bəzən böyükləri dar ağacına qədər sürükləməyi bacarırlar.
 Yavər Əziminin içəri gəldiyini gördükdə Məhbusi ucadan:
 – Ağayı Sofi, – dedi, – durun bir havaya çıxın, başınız ağrıyar, durun havaya.
 Sofi İrənpərəst hədələyə-hədələyə yerindən qalxıb, çölə çıxdı. Məhbusi yavər Əzimiyə yanaşdı:
 – Bu naqqal bilmirəm haradan gəlib çıxdı. Lap baş-qulağımı apardı.
 Yavər Əzimi maraqlandı:
 – Bu hansı Sofi İrənpərəstdir.
 – Hikmət İsfahaninin ruznaməçisidir. “Səda”nı bu çıxarır. ərəb həmişə səfərə çıxanda bunu da özü ilə götürür və yarı yolda qovur. Şəhərə qayıdanda isə yol sərgüzəştlərini nağıl etdirəcək, bu da təlxək kimi səhralara düşdüyünü, arxlara yıxıldığını, çayxanalarda yatdığını min rəngə salıb danışacaqdır. Bu elə salınmaqdan, o da elə salmaqdan həzz alır.
 Pərdə dalındakı qapının cırıltısı və sonra sertiibin səsi eşidildi:
 – Nə oldu, maşından bir xəbər çıxmadı?
 Hüseyn itaətlə cavab verdi:
 – Xeyr, ağayı sertiib, hələ də maşın gəlməmişdir. Siz rahat yatın, gəlsələr xəbər verərik.
 – Saat ikidən keçmişdir. Gərək çoxdan gələ idilər. Bəlkə, bir hadisə baş verib?

* İranın daxili işlər nazirliyi

– Ola da bilər, sərtib! Yol uzaqdır, yəqin gecəni harada isə yatmalı olublar. Bəlkə, bir az pilov meyl edəsiniz? Çox gözəl pilovdur. Siz heç şey yemədiniz.

Sərtib oturub, könülsüz iki qaşiq plov yedi, sonra siqar çıxarıb, çəkmək istədi. Hüseyin tez kibrit yandırıb, ona tərəf əyildi. Sərtib siqarı tüstüləyib, laübalı bir halda gözlərini lampanın tutqun işığına dikdi.

Hüseyin:

– Sərtib, – dedi. – Təbrizdə çox yorulduq. İş çox dolaşlıq və ağır idi.

– Elədir, mən hələ, qərəz ucundan bir insana bu qədər ləkə atıldığına inana bilmirəm.

– Bizim bu məmləkətdə hər şey ola bilər, sərtib. Xaraba qalsın belə yeri!.. Bir şahıya nəvəsinin əmcəyini kəsənlər var.

Sərtib bu sözlərin ürəkdən gəldiyini və saxtakarlıq olduğunu müəyyən edə bilmədi. Ümumən, o, Hüseyini tanımaqda çətinlik çəkirdi. Bu adam gah bir uşaq qədər sadə görünür, açıq mühakimələrə yol verir, deyir, gülür, bir mehribanlıqla insanı özünə cəlb edir, gah da məhdud, qaradınmaz, hər şeyə şübhə edən soyuq və quru bir adama çevrilirdi. Gah o, hər kəsə yazığı gələn, qarışqanı belə incitməkdən çəkinən bir rəhmdil olur, gah da bir anda anlaşılmaz bir ətiacılıq edirdi. Odur ki, iyirmigünlük müsafirətləri ərzində ilk dəfə rastlaşdığı bu adam haqqında sərtib heç bir fikrə gələ bilmirdi. Ona yaxşı deməyə də, pis deməyə də ehtiyat edirdi. Ümumən sərtib insanlar haqqında çox tez qərara gəlməyi bacarmazdı. Dünyada heç şey yaxşı bir adam haqqında pis düşünmək qədər ona əzab verməzdi. O belə əqidədə idi ki, insanları pis yollara salan, onlara qarşı etinasızlıq və pis münasibətdir. Bu münasibət dəyişsə, adamlar bir-birinə məhəbbətlə və sədaqətlə yaxınlaşsalar, fənalıqlar nə qədər azalardı. Eyni zamanda yaxşı zənn etdiyi bir adamın gözlənilməz çirkin hərəkəti qədər heç şey onu peşman və ümitsiz etməzdi. Buna görə də sərtib yeni tanış olduğu bir şəxs haqqında qəti bir qərara gələndə qədər uzun müddət bir-birini rədd edən müxtəlif mühakimələrə qapılar və əzici bir daxili əzab çəkərdi. Hüseyin kimi birdən-birə tanınması çətin olan adamlar haqqında o çox vaxt heç bir rəyə gələ bilməzdi. Daxili rahat olsun deyə belələrilə bir daha görüşməyə çalışardı. Onlarla görüşdən və söhbətdən qaçardı. Azca əvvəl qızıqaraq dediyi sözləri də indi yersiz hesab etdiyindən Hüseyilə danışmaq arzusunda deyildi, buna görə də qısaca ona dedi:

– Oğlan, sən də yorğunsan, get bir az dincəl. Mən də yatmaq istəyirəm – dedi və yenə balaca qapıdan o biri otağa keçdi.

Hüseyin isə, öz aləmində sərtibin bu hərəkətini, fikirlərini gizlətmək üçün işlədilən bir ustalılıq hesab etdi. “Pişmiş adamdır, min oyundan çıxıb” deyə düşündü.

Hüseyin, ümumən, dünyaya bir qumarxana, bütün insanlara bir oyunbaz nəzorilə baxan məsləksiz, əqidəsiz adamlardan idi. Onun nəzərində bu qumarxana məhərdən, zirəklikdən asılı idi. Sərtib haqqında da o bu cür düşünürdü. Bir də ki, sərtib onun üçün bir şikar, bir gəlir vasitəsi idi. Komisionun heyətinə salıb, Təbrizə göndərirkən, sərhəng sərtibə göz yetirməyi ona xüsusi olaraq tapşırmışdı. O, sərhəngin nə istədiyini gözəl bilirdi. Bu məqsədlə də kifayət qədər dəlil yığmışdı. Odur ki, sərtibin söhbətdən boyun qaçırması Hüseyinin kefini pozmadı. Çayçı çağırıb kəndlilərdən xeyli aralı taxtın üstündə özünə yer saldırdı və soyunub uzandı. Azca sonra Sofi İranpərəst və Yavər Əzimi də gəlib, taxtın bir küncündə gətirdi. Çayçı samovarın külünü boşaldıb, çayxananın qapısında dolanmağa başladı.

* * *

Fridun yolda çəkdiyi əzablara, gündüzlər gizlənilib gecələr yol gəldiyinə baxmayaraq, çox ayıq yatmışdı. O, tez-tez ayılır, lakin yenə tez huşa gedirdi. Qalan müsafirlər də yatıb, çayxananı tam bir sükut bürüdükdə belə o, yarı oyaq kimi idi. Yalnız çayçı yatmır, əsnəyir, tez-tez çıxıb girirdi. Xeyli sonra o, maşın səsi eşidib, yola çıxdı və bir neçə adamla geri qayıtdı. Onların səsimi eşidən Fridun gözünü açdı, lakin zil qaranlıqda heç bir şey görməyib, özünü yuxuluğa vurdu:

Yeni gələnlərdən biri:

– Sərtibi çağır, – deyə əmr etdi.

Sərtib özü bu səsi tanıdı, durub qapıya gəldi:

– Ağayı-mən, nə gec gəldiniz, – dedi və cavab gözləmədən əlavə etdi: – Burada dincələk, yoxsa yola düşək?..

Yeni müsafir:

– Gecənin sərinində yol getsək yaxşıdır – deyib çayxanadan çıxdı.

Sərtib yoldaşlarını oyatdı. Yavər Əzimi və Hüseyin çox tez qalxdılar. Lakin ölü kimi düşmüş İranpərəstin qıçlarından dartıb durquzmaq lazım gəldi. Sərtib yeməyin və içkinin pulunu çayçıya verdi.

– Sağ ol, əmi! – dedi. – Yataq çox təmiz və yumşaq idi. Sağ ol!

Azca sonra maşının fənərləri böyük gözlər kimi yanaraq, Tehran yolunu işıqlandırdı. O, cənuba doğru qaçdı və bir anda gözənd itdi. Ara-sıra uzaqlarda ani olaraq işıqlanıb qalan təpələr və döngələr onun durmadan hərəkət etdiyini bildirdi.

Yalnız bundan sonra Fridun ağır bir yuxuya getdi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Tehranın böyük və mərkəzi küçələrindən sayılan və sonra Rza xan tərəfindən adı dəyişilərək, Xiyabani Şah adlanan İstambuli küçəsi adamlarla qaynaşırdı. Səkilər və mağazaların yanları yorulmadan qışqıraraq malını tərifləyən xırda alverçilər və müxtəlif çeşidli adamlarla dolu idi. Daş döşəməli küçədə isə faytonlarla yanaşı hər cür minik və yük maşınları arasıkəsilmədən o tərəf-bu tərəfə hərəkət edirdi. Əsrlərdən bəri davam edib gələn bir adət üzrə faytonçular atların boynuna bəzəkli qotazlar asmış, onları bəzəmişdilər. “Ağa, mənə bir çörək pulu!”, “Ay ürəyi yanan, burdan gəl!”, “Əla Amerika corabı”, “Son cahan xəbərləri!”, “Göbbelsin yeni nitqi” – deyib qışqıran dilənçi, su satan, xırdavatçı və qəzetçilərin səsinə qulaq tutulurdu. Ticarət və şəhər həyatının qızıq zamanı idi. Hikmət İsfahani etli və böyük vücudunu qərribə bir yüngüllüklə irəli verərək, sanki bu səsləri eşitmədən yeriyirdi. Kənarları sarı haşiyəli cib dəsmalı ilə mütəmadiyən çənəsindən, alından və boynundan süzülən tər damllarını silirdi. Əynində nazik mil-mil parçadan tikilmiş kostyum vardı. Başına, onu bir mülkədar və tacirdən daha artıq avropalı səyyaha oxşadan panama qoymuş, gözüne qara rəngli eynək taxmışdı. Yeridikcə əlindəki əsanı qürurla və müstəqil bir hərəkətlə qaldıraraq endirirdi. Onu şəxsən tanımayanlar belə ciddi və heybətli zahirini görəndə kimi yana çəkilərək, baş əyən tanışları panamasını azca qaldırmaqla salamlayırdı və eyni mütəkəbbir, yavaş və etinasız addımlarla ötüb keçirdi. Sola burulub, ayağını balaca bir qapının birinci pilləsinə qoyduqda adət üzrə iti bir hərəkətlə əlini gözünün qabağına gətirdi və qolundakı qızıl zəncirli “Omega” saatına baxdı. Qan qızaran dodaqlarında özündən razılıq andıraraq xəfif bir təbəssüm göründü: saat ona on beş dəqiqə işləmişdi. On il ərzində o hər dəfə eyni saat və eyni dəqiqədə ayağını bu pilləyə qoyardı. Hələ bir dəqiqə gecikdiyi və ya tez gəldiyi olmamışdı. Kərpic

pillələri çıxıb, dar bir dəhlizə və oradan pəncərələri geniş və güllü-çiçəkli həyəətə açılan böyük bir otağa keçdi. Xidmətçi baş oyuq, qapını açdı və onu içəri buraxdı. O, pəncərəni çıxarıb oturdu, üzünü yelləyib tərini sildikdən sonra Kürd Əhməd çağırmağı əmr etdi və xidmətçinin gətirdiyi bir dəstə qəzet və məcmuəni bir-bir çevirməyə başladı. Gözləri 25 iyun tarixli “İttılaat”ın “Cahan xəbərləri” şöbəsində ilişib qaldı. Burada o, almanların Polşa sərhədlərində və Dansik ətrafında yaratdığı endişəli vəziyyət haqqındakı xəbərləri nəzərdən keçirdikdən sonra, Göbbelsin nitqini oxumağa başladı. Azca keçməmiş Kürd Əhməd dik başını şax tutaraq, içəri girdi. Hikmət İsfahani ona yer göstərdi:

– Əyləşin, ağayi-mən, – dedi, əyləşin və Göbbelsin tələblərinə qulaq asın!

Yerini rahatlayıb, ucadan oxudu: “İngiltərə və Fransa Almaniyanın müstəmləkə tələblərindən yaxa qurtara bilməyəcəklər. Almaniya, mərkəzi Avropa işlərinə İngiltərənin qarşısına yol verməyəcəkdir. Çünki bura İngiltərə mənafevi dairəsi deyildir!”

Gözlərini qəzetdən çəkib, Kürd Əhməd dikdi:

– Necə baxırsınız, ağayi-mən, burdan qan iyi gəlir, ya yox?

Cavab gözləmədən davam etdi:

– Bəli, dünyanın abü-havasından qan iyi gəlir. İndi biz ayıq olmalıyıq!.. Ayıq olmalıyıq! İndi nə alıb, nə satdığını, anbara nə qoyub, bazara nə çıxartdığını bilməyən tacirin səhəri ah-vayı göyö çıxar. Gətir görək işlər nə haldadır?

Kürd Əhməd ticarətin vəziyyətindən, Amerikadan və İngiltərədən gətirilmiş mallardan məlumat verdi. Bazarda yun və şal mala ehtiyac yaratdığını və iki yüz min tükənlik ingilis şalını bazara buraxmaq fikrində olduğunu söylədi. Hikmət İsfahani:

– Nəbadə, nəbadə! – deyib, onun sözünü kəsdi, – heç elə iş görmək lazım deyil. Əksinə, bazarda nə varsa alıb anbara yığmaq yaxşıdır. İki ildən sonra bu mal birə on faydalı olacaqdır. Müharibə şeyləri yox, pulları qiymətdən salır. Şey yığmaq, şey saxlamaq lazımdır!..

Kürd Əhməd bu adamın pul və dövlətdən doymayan heris gözlərinə baxıb susdu. Hikmət İsfahani xidmətçini çağırıb:

– Bir qəlyan! – deyərək, əmr verdi və yenə qəzetləri vərəqləməyə başladı.

Kürd Əhməd, hələ birinci İran məşrutəsi zamanında meydana çıxmış və İran siyasəti aləmində həmişə görkəmli rol oynamış bu adama

baxır və sanki onu daha yaxşı anlamaq üçün bütün həyatını fikrindən keçirirdi. O, bir neçə dəfə məclis vəkili olmuş, baş vəzir kürsüsünü tutmuşdu. O, son əsrdə İran taxt-tacı ətrafında gedən bütün oyunların fəal iştirakçılarından idi. O, Məmmədli şahın taxtdan salınmasında, Əhməd şahın hakimiyyət başına gətirilməsi və qovulmasında iştirak etmiş, İran siyasətini növbə ilə gah ingilis, gah Amerika, gah alman və bəzən də eyni zamanda hər üç dövlətin mənafeyinə tabe edən simaların içərisində görkəmli yer tutmuşdu. Bununla belə o, öz fəaliyyəti ilə özünü “mötədil siyasət” tərəfdarı və “müvazinet seven” bir adam kimi tanıtmışdı. Bu məfhumlar İran mürtəcə siyasət adamlarının təsəvvüründə aydın bir mənanı ifadə edirdi... “Mötədil siyasət” və “müvazinet” – İranda rəqabət aparən dövlətləri hazırkı zamandakı qüdrət və təzyiqinə görə təmin etmək, razı salmaq siyasətidir. İranın tərəqqi və yüksəlişinin ziddinə olan bu siyasət, Hikmət İsfahanilərə həmişə geniş ticarət etmək, gəlirini artırmaq imkanı verməklə, daha xeyirli müştəri tapmaqda kömək edirdi. Hikmət İsfahani bütün bunlarla yanaşı bir də “Patriot”, “İranpərəst” və “İran dost” adını qazana bilmişdi. Bu ad ona siyasətin ağır və dolaşlıq zamanlarında, məmləkətdə daxili həyat və ziddiyyətlərin gərginləşdiyi dövrlərdə lazım olurdu. Belə zamanlarda “Mötədil siyasət” tərəfdarı və böyük ərbab Hikmət İsfahani meydana çıxırdı. O, mürtəcə dairələrlə “mübarizəyə” başlayır, onlarla “ixtilafa” girir, qəzetlərdə sol şüarlarla çıxış edir və ictimai tərəqqi üçün çalışan qüvvələrə yaxınlaşırdı. Hətta bu qüvvələrlə bir yerdə getməyə başlayıb, onların vasitəsilə bir tərəfdən öz homcinsləri arasındakı rəqiblərini qorxudur, güzəştə getməyə məcbur edir, digər tərəfdən ictimai hərəkətə rəxnə salır, onu içərisindən dağıdır, ya da vaxtı çatan kimi heyretəmiz bir xəyanət və imansızlıqla onu silah gücünə məhv edirdi. O, istər məmləkətin daxilində, istərsə xaricində nüfuzlu və qüdrətli təbəqə və adamlara istinad edirdi. London, Paris, Berlin və Nyu-Yorkdan tutmuş Avropanın az-çox görkəmli bütün şəhərlərində nümayəndələri və rabitə saxladığı görkəmli adamları vardı. İran daxilində, Rza xandan sonra o birinci böyük mülkədar və sahibkar idi. Təbriz, Rəşt və Mazəndəranda onun xalça və başqa toxucu fabrikləri işləyirdi. Bütün bunlar ona siyasət aləmində müstəsna bir mövqe yaratmışdı. Məclisdən hökumətə qədər dövlət məşinində onun əl apara bilməyəcəyi bir vint təsəvvür etmək çətindi. Hətta Rza xan Pəhləvi kimi xudbin və müstəbid təbiətli bir hökmdar belə bu adamın varlığına dözməyə məcbur qalmışdı.

Kürd Əhməd, zahirən nəcib və mülayim görünən bu adama baxıb, onun həyat yolunu xatırladıqca sanki gözündən bir pərdə götürülür, qarşısında iyrenc və vəhşi bir mahiyyət canlanırdı. Həyatın əsl məna və məqsədlərini unutmuş bu adamlar pul və qazanc hərisliyi üçün hər cür alçaqlığa razı olurlar! Onların dünyada yalnız birçə Allahı, vahid bir ideali vardır: pul! Yenə pul!..

Xidmətçi qapını açaraq, şirazi qəlyanı gətirdi və hələ də qəzetləri eşləyən Hikmət İsfahaninin qabağına qoydu. O, başını qaldırdı, qəzetləri bir tərəfə itələdi, gəməşdi, qəlyanın müştüyünü əlinə aldı və dodağına yapışdırıb xoruldatdı. Sonra dərindən nəfəs alaraq köksünü ötürdü.

– Oxqay, can dərmanındır! – dedi və yenə əvvəlki siyasi söhbətə qayıtdı:

– Dünyanın övzai gözümə çox dumanlı görünür. Almanlar torpaq istəyir, müstəmləkə tələb edirlər. Polşa və başqa Avropa dövlətləri sabahı düşünərək, bir məchuliyyət qarşısında titrəyirlər. İngilislər öz hakimiyyət və nüfuzlarını itirmək əndişəsi içərisində çırpınırlar. Bolşeviklər sakit otursalar da, dünyaya ağır bir vahimə yayırlar. Yox, cahanın övzai dumanlıdır. Elə buna görə də indi bizim məmləkətimizə əmin-amanlıq lazımdır. Hər cür macəraçılar və başında zərərli fikirlər daşıyanlar susdurulmalıdır!..

Bu mülahizələr, görünür, ona Azərbaycanı xatırlatdı. Kənddə olan hadisəni yadına saldı:

– Ağayi-mən, o bolşevik nə oldu? – deyə soruşdu. – O ki xırmanda hay-küy salmışdı ha! Yadındadırmı o?.. Adı nə idi, de görüm, bir adı nə idi?

Kürd Əhməd bu gözlənilməz sualdan çaşdığı gizlətməyə çalışaraq, tez cavab verdi:

– Mənim də xatirimdən çıxmışdır. Özünü əmniyyətlərə verib gəldim. Arxayın ola bilərsiniz. Əli əmniyyəbəşi yaman canavardır, onun əlindən əjdaha da diri qurtarmaz...

– Siz bir yenə Səfəiyə xəbər verin. Əmniyyənin nə böyüyünə, nə də kiçiyinə etibar yoxdur, bunlar yüzlüyün qulağını görəndə kimi, anasını da satar. Sərhəngə xəbər verin!

Hikmət İsfahani gözlərini yumaraq, qəlyanı bir də sümürdü. Fikrində bir əndişə və həyəcan duyan Kürd Əhməd:

– Baş üstə, – deyib, otaqdan çıxmaq istədi. Birdən yadına bir şey düşmüş kimi, Hikmət İsfahani qəlyanın müştüyü ağızda olduğu halda səsləndi:

– Ağa, ayaq saxla, işim var...

Kürd Əhməd könülsüz qayıdıb oturdu:

– Buyurun...

Hikmət İsfahani, qıçlarını bir az da uzadıb, kreslonun dərinliyinə yayıldı, yenə gözlerini yumub, qəlyanı sümürdü.

– Ağa, işimiz bir az çətinə düşüb. Teleqram almışam. İçveçdən aldığımız mallar gəlib tökülüb Bəsrəyə, İraqın dələduzlarına da etibar yoxdur. Dünyanın qarışıqlığını görüb, malları ötürərlər içəri... Nə deyirsən?

Kürd Əhməd hələ də onun nə fikirdə olduğunu müəyyən edə bilmirdi. Mexaniki surətdə:

– Ağa icazə buyursalar, bir adam göndərərək, – dedi.

Hikmət İsfahani, bu söhbəti yadından çıxarmış kimi öz-özünə söylədi:

– Görürsən bu ağayı Göbbelsi, müstəmləkə isteyir ha... Bazar axtırır ha... Belədir, ağa?..

Kürd Əhməd özünü eşitməməzliyə qoydu. Dəsmalını çıxarıb, üzünü yellədi:

– Havalər çox isti keçir!

Hikmət İsfahani gözaltı ona baxıb, yenə gözlerini yumdu:

– Bəsrəyə kim getsin, deyirsən, ağa?

– Ağayı Rəşidi necə olar? Zirəkdir...

– Qoy qalsın, gedər başı qızırsar tiryəke, bizi abırdan salar.

O, birdən qəlyanı bir yana itələdi, oturduğu yerində şaxlanıb, belini düzəltdi.

– Ağayı-mən, əziyyət olmasa özünüz zəhmət çəkin. Yüz min tümənlik maldır. Hər gələne etibar etmək olmaz. Elə sabah yola düşün.

Kürd Əhmədin fikrindən etiraz etmək keçdi, bir bəhanə ilə bu işi boynundan atmaq istədi. Hikmət İsfahani qəti bir hərəkətlə ayağa qalxdı:

– Yaxşı yol, ağa, malların hamısını göndərməmiş qayıtmayım. Çətinlik olanda teleqram vurun. Mister Tomasdan xahiş etmişəm, ora bir kağız verəcək... İnşallah heç bir işkal* çıxmaz.

Kürd Əhməd Fridunu düşündü. Kağız yazıb qoymaq istədi. Lakin tez bu fikirdən əl çəkdi. Anbar müdirinə tapşırmağı düşündü. Bu da yaxşı olmazdı.

* Çətinlik, əngəl

Nigarançılıq içində getməkdən başqa çarə yox idi.

Kürd Əhməd çıxdıqdan sonra Hikmət İsfahani qəlyanı sümürür, onun xorultusuna qulaq asaraq, dünya siyasətinin və ticarətinin gələcəyini düşünürdü. Qəlyan xoruldadıqca yuxuya bənzər qəribə bir ətalət onun bütün bədənini bürüyürdü. O, yavaş-yavaş mürgüləməyə başlayırdı. Lakin cır bir səs onu tamamilə yatmağa qoymadı:

– Ağa, icazə buyurlar?

O, kirpiklərini qaldırıb, yarı açılmış qapıya baxdı və Sofi İranpərəst-in içəri soxulmuş başını gördükdə birdən-birə qəhqəhə çəkib güldü:

– Kişi, sən yenə salamat gəlib çıxdın. Danış görüm nə gördün?

Sofi İranpərəst, onun mazağına uyğun, xoşuna gələcək min macərə uydurub danışdı, olmazın əziyyətlərə düşdüyünü və ağanın yolunda ölümə də hazır olduğunu deməklə sözünü qurtardı.

Hikmət İsfahani:

– Yaxşı olub, – dedi, – bundan sonra bilərsən ki, Təbriz ilə Culfa arasındakı məsafə neçə kilometrdir. Bilərsən, bilməzsən?

– Qiyamətə qədər yadımdan çıxmaz, ağa!

– Onda de görüm Təbriz və Culfa arasındakı yolun uzunluğu nə qədərdir?

– Üç yüz kilometrdir, ağa.

– Bir də de!

– Üç yüz kilometrdir, ağa!

– İndi dur get, ruznamədə də yaz, qoy ilələbəd yadımdan çıxmasın.

Sofi İranpərəst ağanın kefini açdığı üçün şad bir halda:

– Bəccəm – deyib qapıdan çıxdı.

Hikmət İsfahani qəlyanı xoruldadıb, gözlerini yumdu...

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Fridun həyatının yeni bir dövrü, məlum olmayan mübarizələr, iztirablar, həyəcanlar dövrü başladığını hiss edirdi. O, artıq qanundan xaric, adi vətəndaşlıq hüquqlarından məhrum bir adam idi. Yeni mühit, dövlət və məmləkət qanunları əbədi olaraq başının üstündə asılmış bir qılınc kimi idi. O, həyatın qeyri-müəyyən və dolaşq yollarında daima özünü bu qılıncdan gözləməli, boynunu onun ağzına verməməli idi. Bəzən ona elə gəlirdi ki, kənd əmniyyəsinin əlindən qaçmayıb, məhkəmə qarşısında dursaydı, vəziyyəti bu qədər ağır

olmazdı. O, özünü müdafiə edərdi. Ərbabın ədalətsizliyi və insafdan xaric hərəkətini hakimlərə açıb söylərdi. Bir tike çörəyə möhtac olan kəndlilərin ağır və dözülməz həyatını təsvir edərdi, hakimlərin ürəyini yumşaldar, mərhəmətə gətirərdi... Daha dərinlərdə baş qaldıran bir duyğu orada haqq və ədalət varmı?.. Hakimlər Hikmət İsfahani və mübaşir Məmmədləri qoruyub, onun dəlillərinə qulaq asacaqdılar mı? Yox, qaçmaqdan başqa yol yox idi. Diri-diri boğazını kəndirə keçirmək axmaqlıq olmazdı mı? Ancaq şüursuz, hüququnu qanmayan, qorxaq bir adam qanun adına öz taleyini bu alçaq əmniyyətlərin əlinə verə bilər! Onsuz da məmləkətdə hər alçaqlığa dözən, hər təhqirə boyun oyan müti və məzlum bədbəxtlər az idimi?

Yox, geriye yol kəsilmişdi. Onun həyatı nə isə öz hədudlarını dağıtmiş bir çay kimi idi. İndi o başqa məcrə ilə axmalı idi. Lakin bu necə məcrə idi, hara gədirdi? Onu haralara aparıb çıxaracaqdı, bilmirdi.

Bu yolda dərdləşə biləcəyi ancaq bircə adam var idi. O da Kürd Əhməd idi. Tehrana gələn həftənin birinci bazar günü səhər tezdən o, Kürd Əhməd verən ünvana getmişdi. Bura, doğrudan da, mal anbarı idi. Arası kəsilmədən adamlar gəlib gedir və malları maşınlarla yükləyərək aparırdılar. Lakin Kürd Əhməd orada yox idi. Gəlib gədənləri yola salan adam, nəhayət, ona müraciət etdi:

– Ağaya nə mal lazımdır?

– Mən ağayi-Kürd Əhmədi görmək istərdim.

– Ağə, Bəsreyə getmişlər. Malımız orada ilişib qalıb, ərbab onu göndərməyi lazım gördü. Nə vaxt gələcəyi məlum deyil.

İndi Fridun Tehrandə, çirkli və tozlu küçələri yarı xaraba və dağılmış evlərlə dolu olan yoxsullar məhəlləsində oturub, saatları, günləri sayırdı. Bu, Tehrana gəldiyi müddətdə yaşadığı üçüncü yer idi. Birinci dəfə böyük bir həyəti olan evdə bir otaq vermişdilər. Lakin orada ikicə gün yaşaya bilmişdi: ev sahibinin oğlu pozğun və əxlaqsız bir adam idi. Özü kimi bir necə adamlarla içir, tiryək çəkir, gecə səhərə qədər iş qalmırdı çıxarmasın. Hətta onlar gecə Fridunun qapısını döyüb, onu da məclisdə iştirak etməyə çağırmışdılar. Fridun ciddi etiraz etdikdə söyüb getmişdilər. Elə səhərisi Fridun oranı tərk etmişdi. İkinci qaldığı yer oradan sakit olsa da, şəraiti çox pis idi: otaq, kərpic döşəməli yarı zirzəmi, rütubətli bir yer idi. Bundan başqa, bir-birindən xırda altı uşağı olan ev sahibi hər gün arvadının qolundan tutub, küçəyə salır ki, səni boşayacağam. Uşaqlar bir-birinə qarışırdı. Qonşular

yığışıb, birtəhər onları barışdırırdılar. Lakin səhər tezdən eyni hadisə təkrar edilirdi. Üçüncü dəfə kirayə etdiyi bu otaq o birilərin hamısından sakit idi.

Gözlərini küncü nəm çəkmiş tavana, sonra ləmədəki qablara dikdi. Onların içində çini boşqab da, saxsı lampa da, mis kasa da vardı. Böyründə Nəsrəddin şahın şəkli olan güllü-bəzəkli çini kasa nəzərini cəlb etdi. Götürüb, o tərəf-bu tərəfinə baxdı. Ləmədəki qabların içində və bütün otaqda ən qiymətli bir şey bu kasa idi.

Beli bir qədər əyilmiş, danışanda xırdaca gözlərini qıyan arvad içəri girib, kasanı onun əlində gördükdə səsi titrədi:

– Baxırsan, oğlum, bax, dünyaya dəyər... Gözlə sınımasın.

Bu sözü o, ehtiyatla və sanki qeyri-ixtiyari dedi. Fridun kasanı yerinə qoydu:

– Qorxma, ana, sındırmaram.

Arvad rahat nəfəs aldı:

– Doğrusu, ay bala, dünya malı bir şey deyil. Puç olub gedəcək. Amma yenə də şirindir. Dərin canı şüşədə olan kimi, mənim də canım bu kasadadır. Bir gündə bu evə daxil olmuşuq. Mən təzə gəlin gələndə qayınanımın birinci yadigarı bu olubdur. Mən qocalmışam, o elə hamandır ki, var. Elə bilirəm indi sınısa, indi öləcəyəm.

Alçaq pəncərədən tozlu küçənin səsləri içəri doldu. Balaca pinoçi şagirdləri işdən qayıdırdılar. Fridun onları hər gün səhər tezdən bu pəncərədə durub yola salır, axşam bu pəncərədə durub qarşılayırdı. Demək, saat yeddidir. İndi Sərxanın da gələn vaxtıdır. Həftənin cümə axşamları o bu saatlarda evə gəlir. Qarı, taxtın üstündəki mütəkkəni düzəltdi. Mərhəmət dolu gözlərini Friduna tərəf qıydı:

– Deyirdim, nəvəm olar, kasanı tapşıraram ona... Rahat gedərəm. Gəlinin də beli quruyub, kağız-dua qalmayıb ələmişəm. Allahın yolu kəsilib, gedib çatmır.

– Olar, ana, olar... Hələ Sərxan da, gəlin də cavandır, olar...

– Bəs nə vaxt. Gözləməkdən gözümlün kökü saraldı. Qorxuram öləm, kasa...

– Arvad, sən yenə kasadan danışırısan? -- deyə uzun boylu, rəngi tunca çalan Sərxan içəri girdi. Friduna əl uzatdı:

– Salam, – dedi, – anamın bu kasa söhbətini eşidəndə ürəyim qısılır. Külli məmləkətin adamlarına yazığım gəlir. Hərə canını bir şeyə bağlayıb: biri qızıla, biri mülkə, biri dövlətə... İnsan ürəyini tapşırıb

əlinin zəhməti ilə qayırdığı şeylərə, eliyib özünü qul, nöker. Mal dərdi can çıxardır. Allah kəssin belə yaşayışı!..

Fridun müvəqqəti olaraq yaşadığı evin sahibi, Tehran dəmiryol maşinisti Sərxanı çox zaman qaşqabaqlı, nədənsə narazı və acıqdı görərdi. O, evə gələndə sanki özü ilə bir ağırlıq, bir gərginlik gətirirdi. Anasının mülayim siması ciddi və qeydkeş bir vəziyyət alar, arvadı Fəridənin üzünə xəfif bir sarılıq qonar, qara bəbəkləri bir əndişə və vahimə ilə tez-tez hərəkət edərdi. Onlardan ikisi də tələsik əlüzyuyanın dolu olub-olmadığını yoxlar, Sərxanın sürütmələrini qapının ağzına qoyar, tez samovara od salardılar. Hiss olunardı ki, onlar Sərxanın oşəbiləşməsi və acıqlanmasına səbəb olacaq hər şeydən çəkinir və qorxurlar. Bununla belə Fridun hiss etmişdi ki, onların ikisinin də qorxusu eyni xasiyyətdə deyildir. Ananın qorxusuna nə işə həssas bir məhəbbət və nəvazişlə lal bir itaətlik qarışmışdısa, Fəridənin qorxusunda gizlin bir acıq, tabe olmaq istəməyən bir inadkarlıq vardı. Sərxan həmişə yorğun və acıqlı olan gözləri ilə hərdənbir qapı altından ananı süzərdi. Lakin heç vaxt Fəridəyə tərəf baxmazdı. Fəridənin də gözləri həmişə yerdə olardı.

Fridun bu evə gəldiyinin üçüncü günü idi. Sərxan işdən qayıdıb, bütün axşamı heç bir söz demədən əl-üzünü yumuş, şam etmiş və stolun başında oturaraq, Fridunla çay içmişdi. O, çayı çox sevərdi. Bir oturma da altı-yeddi stəkan çay içməmiş ayağa durmazdı. Beşinci stəkanı içib, altıncısını gözləyirdi. Fridun da bir stəkan çaydan sonra qəzet oxuyurdu. Ərinə nisbətən balaca görünən. Lakin zirək və sürətli tərpenən Fəridə yeddinci stəkanı gətirib, Sərxanın qabağına qoydu. Birdən-birə elə bil ki, onun başına bir qab qaynar su töküldü. Fəridənin qolundan tutub saxladı:

– Apar bunu atanın goruna tək. Mən bozbaş suyu istəmirəm! – dedi və yumruğunu nəlbəkiqarışq stəkana çırpdı. Çay dağılıb, əlini yandırdı, stəkan divara deyərək, parça-parça oldu, nəlbəki yerə düşüb sındı, bu onu daha da acıqlandırdı. Yanmış əlini qaldırdı, kinli və qiyam dolu nəzərlərlə ona baxan Fəridənin üzünə vurdu:

– Cəhənnəm ol gözündən!

Fəridə yerindən tərpenmədi. Dolmuş gözlərilə ona baxdı. O, əlini qaldırdı:

– Cəhənnəm ol, deyirəm, vurram ölərsən! – dedi.

Fəridə o biri üzünü qabağa, onun havaya qalxmış əlinə tərəf verdi:

– Vur, nə qədər bacarırsan, vur!..

Bu səsdəki kin onu haldan çıxartdı. Əlini havada yelləyib, Fəridənin üzünə endirmək istərkən Fridun aralığa girdi, onun qolundan tutdu:

– Kişisən, – dedi, – bu nə vəhşilikdir!

Fəridənin gözlərindən yanaqlarına doğru iki gilə iri yaş damlası süzüldü. Lakin o ağlamadı, hiçqurmadı, sınmaq istəməyən bir ağac kimi özünü saxladı, Sərxan, Fridunun yaxasından itələmək istədi:

– Çəkil!

Fridun onun iki qolunu da qatlayıb, döşünə qoydu və qətiyyət dolu gözlərini acıqla Sərxana dikdi.

– Yaxşı olmaz, əlini saxla, yerində otur!..

Bu zaman ana qapıda göründü. Titrək bir səslə:

– Bu nədir, oğul, adam da evində qonağan dalaşar!– dedi və Fəridəyə döndü:

– Keç, qızım, keç o biri otağa.

Fəridə bir kin və qürur mücəssəməsi kimi çəkilib getdi. Ana stəkan və nəlbəkinin qırıqlarını yığışdırmağa başladı. Sərxan qapını çırparaq, evdən çıxdı..

Ana, Fridundan üzr istər kimi:

– Onda günah yoxdur, yorulur, əldən düşür. İş deyil, nə gecəsi var, nə gündüzü. Yerindən duran da başına vurur, dedəsinə söyür. Biri pul istəyir, biri peşkəş istəyir, verməyəndə qorxudurlar. Verəndə də özü ac, arvadı lüt qalır. Onda günah yoxdur. Yenə görəsən işdə nə olub ki, acığını bu yazığa tökdü.

Fridun susub, anaya qulaq asırdı. Ana işə ürəyini boşaltmağa adam tapmış kimi şövqlə danışdı.

– Əh, bala, arvadın günü it günü. Rəhmətlik atası da belə idi, elə ki iş düz gətirmədi, gələrdi, ya çay, ya çörəyi bəhanə ələyib, düşərdi üstümə. Səndən də ayıb olmasın, əzilməmiş qabırğam qalmayıb. Bu da lap ona çəkib. Elə hamı kasıblar belədir. Dövlətlikləri görməmişəm, amma kasıb arvadının döyülmədiyi gün yoxdur. Bilmirəm dünyada bir xoş gün görən arvad varmı? Mən ki eşitməmişəm. Kimi görmüşəm başı qapazlı, gözüyaşlı görmüşəm.

Fridun o biri otaqdan Fəridənin səsini eşitdi:

– Günah özümüzdədir. Bizim ətimizi şişə çəksələr yenə azdır. Çünki özümüzü satınalma qul ələyib, vermişik bunların əlinə.

Ana, tənəli və nəsihətəməz bir səslə:

– Elə demə, qızım, Allahdan sonra arvadın böyüyü ərdir – dedi, – istər öldürər, istər saxlar. Bir sən deyilsən ki, elə hər yerdə belədir.

Fəridə qapı dalından ona cavab verdi:

– Yox, belə deyil. Bu bədbəxtlik elə bir bizim başımızdadır. Odur ey, dünən o mühacir qızı danışdı, Bakıda, cəmi Rusiyada bir adamın haqqı yoxdur arvada ağır söz desin, nəinki üstünə əl qaldırsın. Atanın da, erin də... Ərdir, getsin ərliyinə, mənə can verməyib ki, canımı da alsın... İdarə ilə davası var, getsin onu döysün, niyə mənim üstümə düşür...

– Sən mühacir qızının sözüne qulaq asma, bala. Rusun bir qanunu var, sən bir qanunun.

– Allah kəssin mənim qanunumu. Bir dəfə baş götürüb qaçaçağam!..

Ana cavab verməyib, o biri otağa keçdi və ara qapını örtüdü. Fridun uzun müddət onların nə isə yavaş-yavaş danışdığını eşitdi. Yalnız gecədən xeyli keçmiş Sərxan qayıdıb gəldikdə yenə evo ağır bir sükut çökdü. Bu ailə, Fəridənin üsyan dolu sözləri Fridunun başında yeni fikirlər doğururdu. Qeyri-ixtiyari olaraq, ürəyində bu qadına bir hörmət duydu. Dəməli, nə isə yeni nəsillə gəlməkdədir. Bu nəsillə ürəyində insan kimi yaşamaq arzusu oyanmaqdadır. Sərxan səhəri dinməz-söyləməz durub, işə getdi və dörd gündən sonra evə qayıtdı. O, yenə acıqlı və əzgin idi. Axşam qaşqabaqlı rəftardan başqa hərəkət baş vermədi.

Gecə ara qapıdan Fəridənin səsi Fridunun qulağına deydi:

– Sərxan, Sərxan, yatmışan? Bir bu yana dön, sözüüm var.

– Nə sözün var, de görüm.

– Sözüüm odur ki, bir mənə de görüm, mən bu evdə nəçiyəm, kiməm?

Sərxan yerində qurcundu:

– Sənin başma hava gəlib.

Fəridə sakit, lakin inadla:

– Yox, – dedi, – hava, zad gəlməyib. Dön, danışaq. Axı bu cür yaşamaq olmaz. Axı biz səninlə bir yasdığa baş qoyuruq. Mən bir daş olsam, yenə sənə xeyrim dəyər. Mən görərim ki, sənin işin ağırdır, evin dərdi sənin boynuna düşüb. Niyə sən dərdini açıb mənə demək istəmirsən? Niyə istəmirsən ki, yükün bir azı da mənim çiyinə düşsün. Mən ki sənə pis bir təklif etmərim. Niyə dinmirsən, Sərxan?

– Az danış, yat... Sənin çiyin belə yükə dözməz.

– Nə vaxt qoydun dözmədi? Sən bir yoxla, sonra yox de...

– Arvad, sənin sözümdən başqa iy gəlir. Bu havanı mən təzə eşidirəm.

– Yox, təzə deyil, köhnə havadır, çoxdan ürəyimdədir. Ancaq deyə bilmirəm. İndi bıçaq sümüyə dayanıb.

– Yaxşı, indi nə deyirsən?

– Deyirəm ki, mən də adamam, ömürlük səninlə bir yerdə yaşamağa razı olmuşam. O şey ki, ikimizə də aiddir, qoy mən də bilim. Mən də sənə kömək edim. Axşam gələndən qaşqabağını tökmüsen, fikir, fikir. Bir mənə də de, bəlkə, bir köməyim deydi. Dəyməsə də, dərdinə şərək olaram.

Fridun, Sərxanın hərəkət etdiyini və qalxıb oturduğunu eşitdi.

– Yaxşı, zəhləmi tökmə, qoy deyim: reis oğluna toy eliyir, görərkən hərəməz əlli tükən qoyub, peşkeş ala. Olmasa işdən qovacaq. İndi buyur, əlli tükən demirəm, iyirmi beş tükən tap görüm, yükün yarısını bölüşdür görüm. Nə oldu, səsin çıxmır?..

Fəridə ah çəkdi:

– Yaxşı, nə olar, bunları mənə də desən günah olmaz ki? Heç olmasa bilərəm ki, niyə qaşqabaqlısan...

– Qoy yatım sən Allah, başımı ağrıtmə. Guya sən biləndə mənim dördüm azalacaq...

Sərxan bir daha səsinə çıxartmadı. Fəridə isə xeyli danışdı, ona təsəlli verdi, özünün də bəlkə, bir işə yarayacağını söylədi. Lakin o heç bir söz deməyib yuxuladı və səhər dinməz-söyləməz durub, yola düşdü. Ondan sonra Fridun bazara çıxdı. Qol saatını açıb bir saatsaza yaxınlaşdı:

– Neçə verərsən?..

Saatsaz bir Friduna, bir də saata baxdı. Alıb o yan-bu yanını yoxladı.

– Yaxşı qalıb, təzədir, – dedi, doxsan tükən...

İran bazarının qaydalarını bilsə də, çənə-boğazdan zəhləsi gədən və bunu bir alçaqlıq bilən Fridun etiraz etmədi.

– Götür...

Saatsaz təəccüblə ona baxdı və çıxardıb doxsan tükən saydı. Fridun pulu alıb, evə qayıtdı və Sərxanın anasını yanına çağırdı. Otuz tükənini ona verdi.

– Ala, ana, – dedi, – iki aylıq kirayə xərcini əvvəlcədən vermək istəyirəm. Deyəsən Sərxana pul lazımdır.

Arvad qəti etiraz etdi:

– Yox, oğul, mən səndən pul ala bilmərəm. Sərxan dərimi boğazından çıxarar.

Fridun təkid etdi. Lakin arvad götürmədi.

– Sərxan gəlsin, özü ilə danış

Yenə dörd gün sonra, Sərxan evə gəldikdə çay zamanı Fridun onunla danışmaq üçün bir bəhanə axtarırdı ki, özü sözə başladı:

– Ağayı Fridun, – dedi, – mənə bağışla. O gün bir az qəbahət etdim... Çox peşimançılıq çəkirəm. Ev sözsüz, gor əzabsız olmaz. Bağışla.

Onun səsində qeyri-adi bir yumşaqılıq vardı. Gözləri də nə isə mehriban idi. Fridun tez onun sözünü kəsdi:

– Bağışlayıram, – dedi. – Lakin gərək Fəridədən üzr istəyirsiniz.

Sərxan heyrətlə və ciddi nəzərlərlə ona baxdı. Fridun onun içəri-sində qaynayan etirazın üzə çıxmasına yol vermədi:

– Beli, Fəridədən mütləq üzr istəmək lazımdır. Mən ki elə edərdim. Ümumən, sizdən bir xahişim var: bir daha onunla elə rəftar etməyin. Onu da, özünü də alçaltmayın. Mən bilirəm, sizin həyatınız da, işiniz də ağırdır. Lakin bu ağır həyatı bir az da ağırlaşdırmaq nəyə lazımdır? O, sizin həyatınıza heç olmasa, balaca bir səadət gətirə bilər. Niyə bu səadəti də özünüz pozursunuz? Onsuz da sizin həyatınızı korlayanlar çoxdur. Söz verirsinizmi?

Bu sözlərdəki səmimiyyət və təmizlik Sərxanı Friduna kobud cavab verməyə qoymurdu. O, azca pörtmüşdü, lakin səsizcə ona qulaq asırdı.

– İndi sizdən ikinci xahişim var. Bu otuz tükəni alın. İki aylıq ev kirayəsidir, qabaqcadan verirəm, bilirəm lazımlıdır. Təvəccüb etməyin və mənə bağışlayın. O gün Fəridə ilə danışarkən bilmədən və istəmədən sizə qulaq asmışam. Sabahısı bu pulları anaya vermək istədim. Lakin nə qədər elədim almadı, sizin gözəl ailəniz var. Rəftarınız dəyişsə, həyatın yükü boynunuzu o qədər əyməz, nə qədər ki, indi əyir.

Sərxan nəzərində eşitmədiyi bir ailə yaşayışı, nə isə xoş, munis bir həyat mənzərəsi açan bu sözlərdən yumşalar, yüngülləşər kimi oldu. Sanki onlar ürəyinə bir istilik verirdi, qərribə, anlaşılmaz bir şadlıq və müvazinət gətirirdi. Qalxıb Fridunu öpdü:

– Qardaş olaq, – dedi, – mən hələ sizin kimi adam görməmişəm, qardaş olaq...

* * *

Fridun səhər tezdən ayıldı. Hələ durub geyinməmiş Sərxanın səsinə eşitdi:

– Fəridə, qalx, yeri yığışdır. İndi Fridun oyanar... Sıxılmasın.

Fridun bunun nə demək olduğunu bilirdi. O, həyəətə çıxmaq üçün Sərxangil yatan otaqdan keçməli idi. Daha doğrusu, onların üstündən tullanmalı idi. Çünki onlar on kvadrat metrlik yataq otaqlarını ona verdikdən sonra yeddi-səkkiz kvadrat metr olan bu otağa yığışmışdılar. Əvvəllər burada yalnız ana qalardı. Bu, qaranlıq və gün görmədiyindən nəm iyi verən qəfəse oxşar bir şey idi. Fridun elə ilk gündən hiss etmişdi ki, yalnız ehtiyac ucundan onlar otağın birini kirayə verib, belə bir sıxıntıya dözürlər. Sərxan öz zəhmət haqqı ilə həm öz ailəsini, həm də qardaşının dul arvadı ilə üç yetimini dolandırmağa məcbur idi. Lakin onların gətirdikə mehribanlaşan rəftarı göstərirdi ki, Friduna adi bir kirayənişin kimi yox, yaxşı bir adam kimi baxır, onunla ünsiyyət bağlayırlar.

Sərxanın səsinə ayıldıqdan sonra Fridun bir daha yuxuya gedə bilmədi. Yastığın altında kitab gizlətdiyini xatırlayıb, əlini ora atdı. Bu kitabı bazara çıxanda köhnə bir kitabfuruşun iprənmiş kitabları arasından seçmişdi. Bu, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin nitqləri idi. O, Xiyabani haqqında, xüsusən, Təbrizdə olarkən çox eşitmişdi. Lakin heç bir şey oxumamışdı. Bu nitqlər 1920-ci ildə Xiyabani Təbrizdə demokratik dövlət yaratdığı zaman müxtəlif yığıncaqlarda söylənmiş və müasirləri tərəfindən eynən yazılaraq saxlanmış, sonralar çap olunmuşdu. Oxuduqca oradakı azadlıq səsi, Tehranın zülm və istibdadı əleyhinə çağırış onun ürəyinə işləyirdi. Onlardan nə isə yeni bir həyatdan, hərəkət və tərəqqidən danışılırdı. Ancaq bu həyat nədir, onu necə qurmaq lazımdır suallarına cavab yox idi. Gələcəyə və tərəqqiyə olan çağırış da çox xəyali və anlaşılmaz idi. Nə qədər oxuduğunu bilmədi. Lakin Sərxanın yavaşca qapını tiqqıldadıb araladığını və oradan başını içəri saldığını gördükdə gec olduğunu anladı. “Buyur, ağayı Sərxan” – dedi. Sərxan içəri girib, salam verdi:

– Kişi, mən də deyirəm, bu qonaq niyə bu qədər yatdı. – Demə durub, kitab oxuyur. Qalx, qalx ayağa, qardaş. Mənim bu qədər ac qalmağa halım yoxdur. Çay içək, sonra nə oxuyursan oxu.

Fridun kitabı büküb, pəncərəyə qoydu. Fikri oxuduqlarında olduğundan qeyri-müəyyən nəzərlərlə Sərxana baxdı. Sərxan bunu hiss etdi:

– Görünür, maraqlı kitabdır. Geyinin, çay içək. Sonra mənə də danışarsınız, – dedi və o biri otağa keçdi.

Fridun geyindi, əl-üzünü yumaq üçün balaca həyəətə çıxdı. Ana və Fəridə gəlib, otağı yığışdırdılar, çay içdilər, cümə günü olduğundan Fridun Sərxanın işə getməyəcəyini bilib, kitabı əlinə aldı.

-- Bir qulaq as gör nə yazır: "Qalx, ey xalq! Silkin, üstünə qonmuş əsrlərin ətalət, cəhəlet tozunu təmizlə. Zülm və istibdad zəncirlərini qır! Azadlıq və demokrasi yolunu tut! Özün öz ixtiyarının sahibi ol. Öz həyatını elə qur ki, tərəqqi və səadət qapılarını övladlarının üzünə açasan!.."

Sərxan diqqətlə qulaq asırdı. Çox vaxt mənasını aydın başa düşmədiyi sözlərin nə isə işıqlı, xoş bir gələcəyə çağırıldığını duyurdu. Qapının arasından Fəridəni səslədi:

– Fəridə, gəl sən də qulaq as.

Fəridə gəlib onun yanında oturdu. Fridun oxuduqlarını, oradakı gizli və açıq mənalı başa düşdüyü kimi, öz həyəcan və arzularını da onlara qataraq, nəql etdi və oxudu: "Kiçik qüvvə müştəşkil olanda və haqq yolunda ayağa qalxanda çox böyük qüvvəni dəlincə apara bilər..."

Sərxan, nə isə qəlbinin böyük arzularını ifadə edər kimi köksünü ötürdü.

Fridun yalnız bu sözlərdə aydın bir çağırış gördü. "Müştəşkil az qüvvə..." Bu söz ona Azərbaycanı, xırman üstündə Hikmət İsfahanini xatırlatdı:

– Bolşevikdir!.. Xalis bolşevik!

Nə üçün Hikmət İsfahanilər bu sözdən bu qədər qorxurlar? Niyə qanunun ağır cəzalarına layiq olmaq üçün bircə bu söz kifayətdir? Çünki bu sözün ifadə etdiyi "haqq yolunda ayağa qalmış" müştəşkil bir qüvvəni yaradan Lenin idi. Varlılar belə onun böyüklüyünü dana bilmirlər... Onun adı gələndə elə bil ki, Hikmət İsfahaniləri ilan çalır. Sanki Sərxanı da eyni suallar məşğul edirdi.

– Fridun, – dedi, – niyə görsən bizim bu dövlət Rusiyanın adına xoş bir söz deyən dilini boğazından çıxarır? Bir adamın başını kəsmək üçün elə bircə kəlmə "bolşevik" sözü bəsdir. Bizim ağalara qulaq asanda, elə bilirsən ki, Rusiya gərək çoxdan dağılaydı, bolşeviklərin gərək indiyə qədər sümüyü də çürüyə idi...

Fridun danışmamış, Fəridə cavab verdi:

– Ağa da qələt eləyir, onun böyüyü də. Odur ey, görənlərin hansından soruşursan, ağızdolğu danışmaqdan yorulmur. Əlbəttə, ağalığı əlindən çıxan deməyəcək ki, yaxşıdır. Amma sən, mənim kimi əlinin zəhməti ilə yaşayan hamısı bir Rusiya deyir, bir dilini yalayır. Belə deyil, Fridun qardaş?..

Həyatın gündəlik ehtiyacı içərisində əzilən, xırdalanan, tənhalayan bu adamların ürəyindəki yüksək duyğular Fridunu sevindirirdi. Məhbətlə:

– Elədir, Fəridə, – dedi, – görünür ki, oradakı həyat heç bizimkinə oxşamır. Deyirlər, orada bir nəfər də işsiz tapılmır. Hamı istədiyi sənətin sahibi ola bilər. Çoxlu məktəblər, sənət ocaqları var ki, millətin balalarını tərbiyə edir. Vəzirdən tutmuş vəkilə və adi bir kəndliyə qədər, hamının hüququ birdir. Bir adam o birisinə töhmət edə bilməz, nəinki şillələmək, çubuq altına salmaq. Bu növ hərəkət kimin tərəfindən olsa, qəbahət sayılır və belə əməl sahibinin işinə məhkəmədə baxırlar. Ruşvət, mənsəbindən istifadə kimi hərəkətlər, bilmərrə aradan götürülmüşdür...

Fridun danışdıqca Sərxan və Fəridə bir-birinə qısılarlaq, qulaq asırdılar. Bu sözlər sanki bir nağıl kimi onları xoş, xəyali bir dünyaya aparıb çıxarırdı. Onun sözlərindən doymur, çoxlu danışmasını istəyirdilər.

BEŞİNCİ FƏSİL

İlk zamanlar Fridun gözləyirdi ki, Kürd Əhməd gəlib ona bir iş düzəldəcək, bir yol göstərəcəkdir. Lakin günlər keçir. Kürd Əhməddən heç bir xəbər çıxmırdı. İki dəfə də həmin ünvana getmiş, hələ Kürd Əhmədin qayıtmadığını öyrənmişdi. Nəhayət, "xalqın boğazına suvaşmaq nəyə gərəkdir" deyib, öz-özünə bir çarə düşünməyə başladı. Darülfünunda hələ dərslərin başlanmasına iki ay qalırdı. Ora daxil ola bilsə belə yenə əlini bir işə çətdirməli idi. İşsiz nə yaşamaq, nə də oxumaq mümkün idi. Tezliklə özünə bir iş tapmasa saatdan aldığı pul da qurtaracaqdı. O zaman istər-istəməz Sərxangilin boynuna düşəcəkdir. Əlbəttə, buna yol vermək olmazdı. Bir gün belə onların hesabına yaşadığını təsəvvür etdikdə öz-özünə artıq və yaramaz bir şey kimi görünürdü. Lakin Tehrandə o özünə necə bir iş tapa bilərdi? Təbrizdə olduğu kimi, ibtidai məktəbdə müəllimlik yeri alsaydı, yaxşı olardı. Lakin buna ümid az idi. Tehrandə ali təhsilli adamların belə işsiz gəzdiyini bilirdi. Halbuki, onun məlumatı orta təhsil həcmində idi. Buna baxmayaraq, evdən çıxdıqda birinci olaraq maarif vəzərinə getdi və vəzərin qapılarında oturub söhbət edən, gəzişən, tez-tez girib-çıxan çoxlu müəllim gördü. Onların qeydkeş simaları, bir-birilə olan qırıq-kəsik söhbətləri iş dəlincə gəldiklərini göstərirdi. Fridun içərisindəki həyəcanı boğaraq, sakit bir görkəm almağa çalışıb, cavan bir müəllimə yaxınlaşdı, yeni təyinat almaq üçün kimə müraciət etmək lazım gəldiyini soruşdu, müəllim başdan-ayağa onu süzüb:

– Təhsilin nədir? – deyə soruşdu.

Fridun orta müəllimlik məktəbini qurtardığını söylədi. Bu sözdən onun üzündə xəfif bir istehza əmələ gəldiyini gördü.

– Haralısan?

Fridun “Azərbaycandanam” dedikdə o, acı bir gülüşlə:

– *Əzizim*, – dedi, – *heç kəsə müraciət etmə. Get özünə başqa bir iş tap.* Bir idarədə, bir kontorda kargüzar götürsələr, papağını göyə at. Mənim ali təhsilim var, özüm də giləkom, bir aydır gəlib-gedirəm, hələ “ruzifərda”^{*}dan başqa bir şey eşitməmişəm.

Fridun bu sözlərə əhəmiyyət vermədi, vəzərəte girdi. Katibin yanına getdi. Katib çəşməkli, uzunboylu bir oğlan idi. Başını yağlayıb, səliqə ilə daramışdı. İşildayan tükləri qapqara görünürdü. Onun qabağında bir neçə adam durmuşdu. O, eyni zamanda bu adamların hamısı ilə danışır və heç birinə diqqətlə qulaq asmırdı. Hərəsinə nə isə yarımcıq bir söz deyir və o birisinə dönürdü. Onların başı üstündən kənardə durub Friduna müraciət etdi:

– Ağa, fərmayışın nədir?

Fridun iş üçün gəldiyini söylədi. Katib maarif vəzəratinin qapısındakı cavan müəllimin suallarına oxşar suallar verdi. Aldığı cavablar nə isə gülməli göründü. Dodaqları qaçdı.

– Ağa, siz gedin özünüze başqa bir yerdə iş axtarın, – və bir dha Friduna baxmadan onun başı üstündən yeni gəlmiş adamlara boylandı:

– Ağa, fərmayışın nədir?

Fridun *forğun* və *ümitsiz bir fikirlə* maarif vəzəratindən çıxdı. Hara gətdiyini bilmədən yeriyirdi. Şəhərdə bazar həyatı qızıqdığından səs-küy artmaqda idi. İki küçənin birləşdiyi bir tində, adamlar qaynaşan bir yerdə kim isə “ağa, əla Amerika malıdır!” deyib bir dəstə cərabı gözünün qabağında hərlədi. Fridun fikir verməyib keçdi. Gözünü açdığı gündən ona tanış olan haylı-küylü, arasıkəsilməz əndişələrlə dolu bazar həyatının bu səhnələri ona adi görünürdü. Bununla belə, ilk dəfə olaraq, bu həyat üreyində gizli bir vahimə oyadırdı. Məbədi pul, Allahı pul olan bu həyat sanki, insanın astarını üzünə çevirirdi. Aman-sız bir girdab kimi onu qoynunda çalxalayıb əzirdi: gah göyə qaldırır, gah yerin təkine vurur və yalnız ölüsünü sakit sahile atırdı. Burada da, girdaba düşənlər kimi, hər kəs öz hayında idi. Əlini, qolunu atır, kimi

^{*} Sabah-sabaha salmaq

yoldaşının boğazından, kimi qonşusunun qıçından tutaraq dartır, yalnız özünü xilas etməyə çalışırdı. Bu dəhşətli, amansız bir həyat idi. Budur, Fridun indi bu həyatın astanasında dayanmışdı. Burada minlərlə xırda, iri alverçi dükənlər, heç bir işi-peşəsi olmayan adamlar bir-birinə qarışmışdır, məqsədsiz, arzusuz bir həyat onları qucağına alaraq, sürükləyib aparırdı. Onlar hay-küyden yorulurdular. O, bu axına düşsəydi, sanki, öz kökündən qopacaqdı. Günəşdən yanmış yüz minlərlə Musa kişilər, əli qabarlı Sərxanlardan ayrılacaqdı. Onların həyatı Friduna boş səhraların ortasında sakit axan nəhəng bir çayı xatırlatdı.

Lakin onun bu hərəkətsiz və sakit görünüşü dalında nə qədər böyük bir qüvvə gizlənirdi! Bu böyük qəvvəni hərəkətə gətirən, onu təşkil edən “bax, gör sən nəyə qadirsən!” deyən onun əzəmətini özünə göstərən olacaqdımı?..

Qapısının üstündə ingiliscə və farsca “İngilis – İran neft şirkəti” yazılmış bir bina nəzərini cəlb etdi. Azca durub, fikrə getdi. Bu şirkətin vətən xaini və satqınlar tərbiyə etdiyi, işi pul gücünə aranlıqların əxlaqını pozduğu haqqında sadəcə camaat arasında danışılan sözlər və əhvalatlar yadına düşdü. Düşündükcə xəyalında bu bina məmləkətin bədəninə sarmış bir zəli şəkli almaqda idi: onun iyrendirici əzəlləri tər-pənməkdə və amansız bir hərəsləklə vətənin qanını sormağda idi... “Yox, acıdan ölsəm də, mən burada işləyə bilmərəm” deyib, bir ikrah hissələ oradan uzaqlaşdı. Lakin iş, iş tapmaq lazım idi. Ağlına gəldi ki, bəlkə, ticarət və sənaye vəzəratə xəttlə bir yerdə işləmək mümkün ola. Bu məqsədlə həmin vəzəratə getdi. Xidmətçi acıqlı-acıqlı onu süzdü.

– Kimin yanına gedəcəksən?..

O, qapı qulluqçularının təbiətini bilirdi... Qorxanı içəri buraxmazdılar. Odur ki, cəsarətlə:

– Ağayı vəzirin!

– Yoxdur.

– Onda ağayı müavini-vəziri görərəm, – deyib dalına baxmadan, pilləkənlərlə yuxarıya, uzun bir salona çıxdı. Burada xidmətçi onu katibin yanına göndərdi. O:

– İcazə varmı? – deyib, qapını açdı, içəri girdikdə üstü kağızlarla dolu böyük stolun başında oturmuş enlikürek, azca çopur və ortaboylu katib ötəri olaraq ona baxdı və etinasız bir halda başını aşağı dikdi, kağızlara baxdı. Fridun gəlib onun qabağında durdu. Katib qarşısında heç kəs yox imiş kimi, bir etinasızlıqla kağızlara baxmaqda idi. Fridun

onun ya çox laqeyd, ya da mütəkəbbir bir adam olduğunu düşündü. Səsinə yüngül bir sərtlik verdi:

– Ağa, məni sizin yanınıza göndəriblər.

Katib yenə başını qaldırmadı. Sanki heç bir söz eşitmədi. Heç tərpənmədi də. Fridun özlüyündə, bəlkə, bu ağır eşidir – deyib bir az ucadan:

– Ağa, məni sizin yanınıza göndəriblər, – dedi.

Katib yenə heç şey eşitmirmiş kimi, durub fit çaldı. Friduna baxmadan, bir dəstə kağızı ayırıb, qovluğa yığıdı və aparıb, divar dibindəki aynalı şkafa, başqa qovluqların yanına qoydu. Fridun bir az da ucadan:

– Ağa, məni sizin yanınıza göndəriblər! – dedi.

Katib birdən döndü, gəlib Fridunun qabağında durdu.

– Ağa, mən nə karam, nə kor. Görürəm, eşidirəm, – dedi və qayıdıb, yerində oturdu. Tələsmədən stol üstündəki kağızları da yığıb, siyirməyə qoydu və əllərini çarpazlayıb, Friduna baxdı:

– Ağanın fərmayişi nədir?

Əvvəlcə Fridun bərk acıqlanmışdı. Az qala katibi kobudcasına təhqir edəcəkdə. Özünü bu hərəkətdən saxladıqdan sonra, gəldiyinə təəssüf etdi. İndi isə katibin bütün bu ədəbzlıqları ona çox gülünc görünürdü. Dodaqlarında xəfif bir təbəssümlə nə üçün gəldiyini söylədi və onu vəzir müavininin yanına aparmasını rica etdi. Katib ayağa durdu:

– Ağa, belə əhəmiyyətsiz bir iş üçün müavini–vəziri narahat etmək olmaz. Zəhmət çəkin gedin özünüzə bir iş tapın. Bir az sormayə düzəldib, bir dükən açın, – dedi və otaqdan çıxmaq istəyirmiş kimi, qapıya tərəf yeridi. Fridun istchza ilə:

– Təşəkkür edirəm, yaxşı məsləhət verdiniz, – dedi və küçəyə çıxdı. Tehranda iş tapmaq və yaşamaq çətinliyinin yaratdığı vahimə getdikcə daha artıq qəlbinə dolurdu.

* * *

Günlər gəlib keçir, Fridun iş tapa bilmirdi. Vəzərxanalara getmiş, bir neçə böyük şirkətə müraciət etmişdi. Heç yerdə iş verməmişdilər. Şirkətlərin birində yaşlı bir kişi onu diqqətlə dinləyib, başını bulamış, açıq demişdi:

– Oğul, çətin işdir. Yaxşı bir dalında duran olmasa, heç yerdə sənə iş verməzlər.

Buna baxmayaraq, o naümid olmur, şirkətləri, idarələri gəzirdi. Bu axtarış onu “Süheyli qardaşlarının bütün şirkəti”nə gətirib çıxartdı. O,

kontora girəndə nahar zamanı idi. Üç adam bir stolun başında oturub çilov yeyirdi. O, bunu gördükdə qayıtmaq istədi. Lakin onlardan biri onu bir dükandar, yaxud xırda tacir zənn edərək, ayağa durdu, qabağına yeridi.

– Ağa, buyurun əyləşin, bizimlə çörək yeyin.

O qızardı, pürtmüş halda təşəkkür etdi. Yağlı barmaqlarını cibindən çıxartdığı qıraqları göy haşiyəli dösma ilə silən adam:

– Ağanın bir əmri varsa, buyursun qulluq edək. Nə lazımdır? Əla Kürdüstan tütünüümüz var...

Fridun:

– Mən tacir deyiləm... Dükanim da yoxdur – dedi və çıxmaq istədi.

Yavaşca əlavə etdi: – Bir iş axtarıram...

Süheyli maraqlandı:

– Nə iş?

– Dəftər işi... yazı–pozu.

Süheyli fikrə getdi:

– Haralısən, bala?

Fridun elə bircə kəlmə ilə rədd cavabı alacağını düşünüb, qapıya tərəf dönərək – azərbaycanlı – dedi.

Süheyli çörək yeyən qardaşlarına sarı getdi. Onlar nə işə pıçıladaşdılar.

– Farsını kamil bilirsənmi?

– Bəli.

Üç qardaş yenə məsləhətləşdi:

– Amma iş çox olacaq, gərək hər şey dəftərlərdə yerində olsun.

– Ona söz yox ki.

– Nə qədər hüquq istəyəcəksən?..

Fridun heç bu barədə fikirləşməmişdi:

– Bilmirəm, nə verəcəksiniz?

Üç qardaş yenə pıçıladaşdı:

– Ayda iyirmi tükən. Baxarıq, yaxşı işləsən, gələcəkdə artırarıq.

– Fridun “Ağa, on beş tükən mənim ancaq ev xərcimdir” demək istədi, lakin bundan da əli çıxar deyə susdu və razılıq verdi. O, Süheyli qardaşlarının şirkətində işə başladı. Şirkətin bütün aldığı əsas yerlər Azərbaycan, Kürdüstan idi. Çox zaman onlar, arada vasitəçi olan tacirləri keçərək, bilavasitə kəndlərlə əlaqə saxlayır, tütünü birə–iki ucuz alırdılar. Bu vəziyyət onlarda Azərbaycan dilini bilən bir adama ehtiyac yaratmışdı. Fridunu işə götürməklərinə də səbəb bu idi. Əgər o özünü yaxşı göstərsə, bacarıqlı adam olsa, yavaş–yavaş bütün kontrakta

işləri üçün Azərbaycan və Kürdüstana göndərə bilərdilər. Beləliklə, Süheylilərin Fridun haqqında uzaqlara gedən bir planı vardı. Fridun isə uzun zəhmətdən sonra bir iş tapdığına sevinir və bunu Tehrandə əsaslanmaq üçün bir başlanğıc hesab edirdi. O, Süheylilərin kontoruna hamıdan əvvəl gəlir, hamıdan sonra gedirdi. Səhər gün çıxandan axşam gün batana qədər bütün günü burada keçirdi. Tapşırılan işi səliqə və qayda ilə yerinə yetirir, xoş və diqqətli rəftarı ilə Süheylilərin dolaşqı ticarət işlərində Friduna qərribə və sirli görünən bir çox şeylər vardı. Onlar dövlət tütün fabrikasını xammalla təmin edirdilər. Lakin bu fabrika ilə əlaqələri də Friduna anlaşılmaz və dolaşqı görünürdü. Bu əlaqədə də söhbət həmişə on min tükənlərlə qazanc və bəxşisdən gedirdi. Hətta məclis vəkillərindən birisi belə Süheylilərin tütün alış-verişində möhkəm iştirak edirdi. Onun əsas gəlir mənbəyi bu olduğunu Süheylilər açıq deyirdilər. Lakin Friduna bütün bunlardan daha təəccüblü görünən Süheylilərin elə birinci gündən – haqq-hesabı üçün iki böyük dəftər ayırması idi. Bu dəftərlərin biri rəsmi dəftər idi ki, bura bütün mədaxil birə-beş azaldılaraq yazılırdı. O dəftər həmişə Süheylilərin başı üstündəki divardan asılı durardı. İkinci dəftərdə isə bütün haqq-hesab olduğu kimi yazılırdı. Bu dəftəri Süheylilər üçü də hər gün diqqətlə yoxlar və çox gizli saxlardılar. Bir neçə dəfə Fridun bu sirtin səbəbini qardaşlardan soruşmaq istəmiş, lakin burada nə isə onları əsəbiləşdirən bir hal olduğunu duyub susmuşdu.

Kürd Əhməd bu sirləri öyrənməkdə ona nə qədər kömək edə bilirdi. Kürd Əhmədlə görüşmək üçün növbəti bazar günü Süheylilərdən iki saat işə gec gəlməyə icazə aldı. Yəne həmin yerə getdi. Oradakı qulluqçu artıq onu tanıyırdı. Uzaqdan gören kimi:

– Hələ Ağayi Kürd Əhməd gəlməyiblər, – dedi.

Bu adamın nəzərini cəlb etməsi Friduna xatalı görünürdü. Hər həftə buraya baş çəkməyin artıq olduğunu düşündü. Günlerini Süheylilərin soyumaq bilməyən ticarət işlərinə verdi. Axşamlar isə Sərxan evdə olanda onunla söhbət edir, olmayanda ananın sadə, lakin ibrətəməz hekayələrini dinləyirdi...

* * *

Fridun axşam gün batandan sonra evə qayıtdığı zaman Fəridəni və ananı həyəcanlı gördü. Xüsusən Fəridə adı halında deyildi. Yəne onun danışığında, hərəkətlərində nəyə qarşı isə bir üsyankarlıq, bir etiraz vardı. O, Fridunun sualını gözləmədən bunun səbəbini danışmağa başladı:

– Ay Fridun qardaş, – dedi, – dünyada nə yaman işlər var imiş!.. Adam bir parça daş yaransa bundan yaxşıdır. Ürəyin yanır, kömək etmək istəyirsən, əlindən də bir şey gəlmir.

Fəridənin danışığı da, işi də, hərəkətləri də odlu və ehtiraslı olardı. Onun sözünü kəsmək istəsən, daha da qızışardı. Bunu bildiyi üçün Fridun susaraq nağılına qulaq asırdı. O, hörmət etdiyi və bunu heç kəsdən gizlətmədiyi mühacir qızının faciəsini daşırdı. Fridun bu qızı bir dəfə də görməmişdi. Lakin Fəridənin söhbətlərindən onun haqqında müəyyən bir təəvvürü vardı və bir neçə ev aralı yaşadığını bilirdi. Onlar 1930-cu ildə Bakıdan gəlmişdilər. Ailəsi atasından, anasından və özündən kiçik qardaşından ibarət idi. Qız Bakıda diş həkimi məktəbini qurtarmışdı. İrana gəldikdən sonra bütün mühacirlər kimi həmişə nəzarət altında yaşayırdılar. Hər həftədə bir dəfə polis nahiyəsinə getməli, şəhərdə olduqlarını bildirməli idilər. Hətta qız neçə dəfə onları nəzmiyyəyə çəkib, “sizi bura niyə göndərirlər, bolşeviklər nə tapşırırlar” deyər incitdiklərini də Fəridəyə danışmış və ağlamışdı. Fəridə onların həyatını nağıl edəndə gözləri yaşardı. Bu gün də birdən-birə gəlib, onları köç-külfətlə yığıb, nahiyəyə aparırlar. Hara isə Ərəbistan^{*} göndərəcəklərmiş. Şeylərini çölə atanda ah-nalələrinə bütün qonşular yığışdır. Fəridə də dayana bilməyib, oraya gedib. Mühacir qızı göz-göz eləyib, bir anlığa xəlvətçə onunla görüşmüş, qucaqlayıb öpmüşdür.

– Çox mehriban qızıdır!.. Çox yaxşı ürəyi var. Məni elə bağrına basdı ki, elə bil doğma bacısından ayrılırdı.

Fəridə özünü saxlaya bilməyib qəhərləndi:

– Bu kitabları da o verdi. Dedi saxla, qismət olsa qayıtsam, mənə verərsən... Deyir ki, həmişə gizlədərmiş... Torpaq altında qalmaqdan kağızı saralıb.

O, cildləri əzilmiş, küncləri cırılmış və nəm iyi tutmuş dörd kitabı Friduna verdi. Fridun kitabları varaqladı. Dördü də Bakıda ərəb əlifbası ilə çap olunan kitablardan idi. İkisi təbətə aid idi. Üçüncü qalın kitab Covanyolinin “Spartak” romanı idi. Dördüncü, ondan bir azca balaca, kitabın birinci səhifəsinin yuxarısında “Maksim Qorki”, tam ortasında “Ana” yazılmışdı. Fridun Maksim Qorki haqqında çox eşitmişdi. Onun əsərlərinin İranda oxunmasına yol verilmədiyini bilirdi.

^{*} İranın cənubunda ərəblər yaşayan yer. Camaat arasında bura Ərəbistan deyilir.

Onun varlığını xalqdan gizlətmək isə mümkün olmurdu. Ondən danışdılar. Bu danışqlar rəsmi dairelərdə və mətbuatda tənqid və təhinnlə dolu olurdu. Lakin tənqid sahiblərinin ədası, ahəngi bildirirdi ki, onların tənqidi nə isə qüdrətli, heybətli, yıxılmaz bir şeyə qarşı çevrilmişdir. Onlar ona nifrət edirlər, amma onu rədd etməkdən acizdirlər. Qorki Fridun üçün açılmamış, lakin yer kürəsinin harasında isə, okeanların arasında sirlə, mübhəm bir həyatla yaşayan böyük, nəhayət-siz bir cəzirə idi. O hansı bir qəzətdə isə oxumuşdu ki, Qorki dinsizdir, Allahsızdır. O qədər Allahsızdır ki, yeni bir din, yeni bir Allah icad etmişdir. Onun çağırdığı din bütperəstliyi də, xristianlığı da, müsəlmanlığı da danır. Onun Allahı amansızdır, insanların bu vaxta qədər müqəddəs sandığı nə varsa, rədd edir. Əxlaq və təsəvvürlərini uçurur. İnsanı hara isə qanunsuz, qaydasız və qarışıq bir aləmə çəkib aparır. Bu sözlər adamı üşüdü, canına mübhəm bir qorxu salsə da, qərübə bir maraq da oyadırdı. Bu cəsarət sahibini, yeni bir Allah yaradanın kim olduğunu bilmək istəyirsən. Bir dəfə də olsa, onun üzünə baxmaq istəyirsən, sözlərini eşitmək istəyirsən. Qorki haqqında yalnız mənfə rəylər eşitdiyi ilk zamanlarda qəlbində belə bir maraq oyanmışdı. Sonralar başqa adamlardan başqa sözlər eşitdikdə bu maraq daha da artdı. Bu adamlar Qorkinin xəriqülədə bir şey olduğunu deyirdilər. Onlar deyirdilər ki, Qorkinin kəşf etdiyi həqiqətləri ona qədər gələn heç bir yazıçı nə görmüş, nə də yazmışdır. “Ana” kitabı, Friduna özü haqqında bu qədər bir-birinə zidd fikirlər yaradan bir adamla tanış olmaq imkanı verirdi. Qərübədir! O hələ kitabı açmamış bir istilik, bir mehribanlıq duydu. Ana!.. İnsanın nə böyük, nə mehriban ürəyi olmalıdır ki, anaya dastan yazsın!..

O, tez birinci üç kitabı Fəridəyə qaytardı.

– Bərk gizlət. Bu isə mənə qalsın, verərəm.

Kitab birinci səhifəsindən onu üzünə çəkdi. Oxuduqca ona elə gəldi ki, bütün bunlar tanımadığı bir işçi qəsbəsinin, harada isə uzaqlarda yaşamış naməlum adamların təsviri deyil, canlı həyatdır. Nə isə yaxın, tanış bir aləmin şəklidir. Budur, ağır zəhmətdən yorulmuş, ruhən əzgin, həyatları kədərlə dolu adamların güzəranı!.. Onlar evə qayıdarkən arvadları ilə dalaşırlar, əllərini işə salır, onları döyürdülər. O, bunların nağıl və hekayə olmadığını görürdü. Onlar harada rast gəlmişdir. Sətir-sətir oxuduqca hiss olunmadan kitab bir dərya kimi onu qoynuna alırdı. Bəzən sözlər ona anlaşılmaz görünürdü. Ona görə yox

ki, bu sözləri o birinci dəfə eşidirdi. Yox, bu sözlər ona ana laylasından daha çox tanış idi. Lakin onlar burada nə isə adi mənələrindən daha əhəmiyyətli, daha dərin mənə alırdılar. O, bu mənəni dərk etməyə çalışırdı. Hər fikrin üzərində düşünürdü, bezi cümlələri bir də, iki də oxuyurdu. Sanki kim isə əlindən tutub, onu küçələrdə gəzdirir, evlərə aparır, “bax gör düzdürmü, gör oxşayırmı”, deyər həyatın səhnələrini, insanların ürəyini açıb, ona göstərirdi. Bunları təsəvvürünə gətirdikcə Mixail Vlasovun yaşadığını görürdü. O, Sərxanların mənəsiz kobudluq və acığının əsl səbəbini anlamağa başlayırdı. Qorki yazırdı ki, “çirkli olmaqda hamı özü günahkar deyildir”. Bəs günah kimdədir ki, insanlar bu qədər bir-birinə pislik edir? Bir-birini əzir, döyür, təhqir edir. Bir-birinin mənlüyünü, namusunu ayaq altına atır, həyatına zəhər qatır. Kimdir günahkar? Ana ilə söhbətində zarafatlı Fyodor Mazin deyirdi:

“Əsas günahkarlar və xalqı sancan ən zəhərli həşərat boynuyoğun adamcıqlardır. Fransızlar onlara yaxşı ad qoymuşlar: burjua... Yadinızda saxlayın, nənə can, burjua... Onlar bizi çeynəyir, çeynəyir və əzib qanımızı sorurlar.

Ana:

– Deməli, varlılar – deyər səsləndi.

– Bəli, varlılar!..

Günahkar hər yerdə eyni şeydir. Boynuyoğun adamcıqlar, varlılar!..”

Bunları rədd etmək üçün insanları başa salmaq, öyrətmək lazımdır. Onlara həyatı dəyişməyin, həm də birdəfəlik əbədi yaxşılıq üçün dəyişməyin mümkün olduğunu başa salmaq lazımdır. Adamların isə çoxu biganə, əzgin, ruhsuz və müti idi. Qorki bunun səbəbini izah edirdi: “İnsanlar öyrənmişlər ki, həyat həmişə onları eyni qüvvə ilə əzsən, onlar heç bir dəyişikliyin həyatı yaxşılaşdıracağına inanmadıqlarından, bütün dəyişikliklərin ancaq zülmü daha da artıracağını güman edirlər”.

Yox, bu həyatı dəyişmək lazımdır!.. “Ana”nın Fridunun qəlbində oyatdığı, hərəkətə gəlmək istəyən ilk hissiyyat bu idi. Sanki burada son aylar, onu narahət edən bütün anlaşılmaz, dumanlı, qarışıq suallara cavab tapırdı. Bu vaxta qədər həyatda o, kor-korənə, gözübağlı bir duyğu ilə hərəkət etmişdi. İndi isə əlinə hər tərəfə işıq salan bir məşəl düşmüşdü. Bu məşəl həyatın qaralıq künc-bucaqlarını işıqlandırır, yaşayışın üzərindən dumanlı və aldadıcı pərdələri qaldıraraq, çox sirlərin üstünü açırdı. Həkimət isfahanilər, mübaşir Məmmədlər, Əli əmniyyəbəşliləri bu işığın altında olduğu kimi görünürdü. Bu məşəl Musa

kişilərin, Sərxanların, Həsənahlıların, bütün varlığı ilə munis, kədərli və müti olan anaların – Səriyyələrin, Mədinələrin həyatını daha aydın göstərirdi. Fridunun nəzərlərində, açıq şəkildə bütün dünyanın iki barmışmaz cəbhəyə bölündüyü mənzərəsi açılırdı: bu cəbhənin birində milyonlarla zəhmət ordusu, oli qabarıqlar, həyatın bütün nemətlərini yarananlar durmuşdu. Dininə, dilinə, adət və etiqađına baxmayaraq, zəhmət onları birləşdirir, aralarında qan qohumluğundan da güclü bir qohumluq yaradırdı. Dünyanın hər yerində onların həyatları bir, arzuları bir, məqsədləri bir idi. Xoxolun sözləri, Fridunun heyəcanlarını ifadə edir, fikrinə istiqamət verirdi.

– “Bizim üçün millətlər yoxdur, irqlər yoxdur, yalnız yoldaşlar, yalnız düşmənlər var. Bütün fəhlələr bizə yoldaşdır. Bütün varlıqlar, bütün hakimlər bizə düşməndir. Xoş nəzorlə dünyanı seyr etdikdə bizlərin, yeni fəhlələrin yer üzündə nə qədər çox olduğunu, nə qədər güclü olduğunu gördükdə – ürək şadlıqla dolur, sinədə böyük bir bayram yaranır. Nənə can, fransız da, alman da həyata nəzər saldıqda bu cür hiss edir. İtalyan da beləcə sevinir. Biz hamımız, bir ananın övladıyıq. Bu ana – bütün yer üzünü memləkətlərində yaşayan zəhmətkeş xalqın sarsılmaz qardaşlıq fikridir. Bir fikir məğlubedilməzdir, bizi isidən anadır. Ədalət göylərinin günəşi odur. Bu göy isə zəhmətkeşlərin qəlbindədir”.

Bunlar Fridun üçün tamamilə yeni fikirlər idi. O, həmişə yer üzündə insanın azad və yaxşı yaşamasını arzu etmişdir. Lakin belə bir həyatın yaranacağını bilmirdi. Qorki ona bu yolu göstərirdi. Belə bir həyatı yaratmağa qadir olan əzəmətli bir qüvvəni ona tanıdırdı. Bu yol Pavel Vlasovun yolu idi. O əzablı, qorxulu bir yoldu. Bu yolda məhbəslər, məhkəmələr, məhrumiyyətlər vardı. Lakin o azadlığın, qurtuluşun yolu – mübarizə və döyüş yolu idi. Fridun mühacir qızının Fəriləyə danışdığı hekayələrlə bu kitab arasında bir bağlılıq gördü. Orada, sərhədin şimalındakı o azad dünyanı ancaq bu yoldan keçərək yaratmışlar. Bu yolda getməyi bacarmayanlar, bu işi təşkil edə bilməyənlər köhnə dünyanın zülmü altında əzilirlər... Lakin bu yol cəsarətli adamların yoludur, inamlı və qorxmaz igidlərin yoludur. Onların şüarı budur:

– “Həqiqətin gücünə inanmayanlar bizdən kənara çəkilsinlər!.. Həqiqət yolunda öləne qədər vuruşmağa cəsarəti olmayanlar çəkilsinlər. Özünə inanmayanlar və əzablardan qorxanlar çəkilsinlər!..”

Belə igidlər onun vətəninə yox idimi? Vardı... Xalq yolunda, azadlıq yolunda ölümdən qorxmayanlar burada vardı. Amma vətən

zülm altında, Musa kişilər, Səriyyə xalalar, Sərxanlar hüquqsuz bir qul halında yaşayırlar. Onların acıq və qəzəbi coşur və öz içlərini yeyirdi. Çünki onların quvvəsini birləşdirən yolu göstərərək “ayağa qalxın!” deyənlər yox idi. Pavel Vlasov kimi bir adam lazım idi ki, cəsarətlə azadlıq bayrağını olino alıb, qabağa keçsin və qışqırsın:

– “Yaşasın sosial–demokrat fəhlə partiyası, bizim partiyamız, yoldaşlar, bizim mənəvi vətənimiz!..”

Yox, İranda da Pavel Vlasovlar çox idi... Lakin onlara ruh verən, gələcək ümidi verən təşkilat yox idi... “Mənəvi vətən” yox idi... Fridun getdikcə fikrinə bir aydınlıq əmələ gəldiyini görürdü. Qəti bir qərar doğur və bütün varlığına bir müvazinət verirdi. Nə vaxta qədər qorxa–qorxa oğru kimi, qanunlardan gizlənə–gizlənə yaşayacaqdı... Yox, bu qanunları uçurmaq, yeni qanunlar yaratmaq lazım idi. Yavaş–yavaş başına adamlar yığılmağı düşündü. O, seçəcək, vətənin ön namuslu övladlarından, zəhmət və tər içində yaşayanlardan qüdrətli bir dəstə düzəldəcəkdə. Bu dəstə bir gün xalqın qabağına çıxıb deyəcəkdə:

“Qalxın, istibdadı məhv edin! Əməyin əbədi və pozulmaz ağılığını yaradın!..”

Yalnız o zaman Fridun başını dik tutub, gəzə bilərdi. O zaman iftixarla deyirdi ki, “bizim də təşkilatımız var, mənəvi vətənimiz var!” O zaman xalqın qabağında durub, Nikolay kimi qorxmada deyirdi:

– Yoldaşlar, biz yeni ideal yolunda ayağa qalxmışıq. Bu ideal işiq və həqiqət idealıdır, şüur və xeyir idealıdır!..

Demək, qəzetlər səhv etməmişdir, Qorki, doğrudan da, qorxuludur, yeni bir idealın yer üzündəki tənənəsi yolunda zəhmətkeşləri üsyanə çağırırdı. Bu idealın yer üzündəki tənənəsi yolunda ölmək səadətdir!.. Çünki bütün güclülər, Hikmət İsfahani və mister Haroldlar ondan, bu yeni idealdan qorxurdu.

ALTINCI FƏSİL

Tehran düzündə qeyri–adi bir külək oynayırdı... Birdən qalxaraq, göy üzünə bir neçə boz bulud gətirmiş bu külək şəhərin üstünü toz ilə örtmüşdü... Azca saralmış və dumanlı kimi görünən günəş öz qaydasıyla hər tərəfi yandırır yaxırdı. Ala–tala buludlar ondan çox aralı hərəkət edib gedir, kölgələrini şəhərin üstünə yox, Zərgəndə və Şimrana salırdı. Külək şəhərin küçələrində, evlərin tinində, dalanlarda dolanır,

isti və kəşif havaya quru və acı toz-topaq qataraq, insanların üzünə, gözüne, başına çırpırdı. Otaqların pəncərəsini örtükdə istidən nəfəs almaq olmur, açıqda isə dərhal toz qazmağı ilə örtülməyən bir künc-bucaq qalmırdı.

– Şərq beledir, həm dişlərini qıcıyır, həm gülümsəyir, – deyər fon Valter otağın pəncərələrini örtüdü, üç tərəfdən küncələrə qoyulmuş elektrik ventilyatorlarını işə saldı və adətə üzrə divardan asılmış balaca, dairəvi aynaya baxaraq, başının tüklərini yana sığallamağa başladı. Aynada daz başının dərisi daha da işıldayırdı. Saç naminə yalnız başının yanlarında, qulaqlarının üstündə bir qədər tük qalmışdı. Bir müddət o bu tükləri hər iki tərəfdən yuxarıya doğru darayaraq, səliqə ilə ortalığa yatırır, nə isə üreyinə bir qüssə gətirən dazlığın üstünü örtməyə çalışırdı. Lakin zaman keçdikcə onlar o qədər qısaldılar ki, heç cür gəlib ortalığı örtə bilmədilər. Fon Valter bu tüklərdən əl çəkməyib, yatarına daramağa başladı. Seyrək çayırıqda düşmüş yol kimi alından boynunun ardına qədər uzanan dazlığı isə birdəfəlik görməməyi qərara aldı. Yanlarda qalmış seyrək tükləri sığallamaq bir əyləncəyə, bir adətə çevrilmişdi. Kefinin saz vaxtında ayna qabağında durub, fit çala-çala uzun müddət bu tükləri darar, sığallardı. Müsahibə zamanı müvəffəqiyyətli bir söz desə, ya xoşuna gələn bir söz eşitsə, boğuş bir səslə gülüb, əlini bu tüklərə çəkirdi... Onun gülməyinə də gülmək demək olmazdı. Nə isə bir “xi, xi, xi” eşidilərdi. Sanki boğuzunda qalmış bir şey onu boğur. Tanıyanları deyərdilər ki, fon Valter gülməyi bacarmır, o özü də buna etiraz etməzdi. Lakin müsahiblərin, kənardan müşahidə edənlərin gözü onun əllərində olardı. Elə ki, bu əllər başına doğru qalxdı, o saat bilərdilər ki, bəli, deməli, söz fon Valterə təsir etmişdir: təsir yaxşı olanda əllərilə seyrək tükləri yavaş-yavaş, səliqə ilə tumarlardı. Pis olanda əllərini tez-tez bu tüklərə çəkirdi. Fon Valterin balaca və yumru boynuna nisbətən başı çox yekə görünürdü. Alnı elə bil yumruq kimi qabağa çıxmışdı. Sarı qaşları tərpenəndə gözələrinin üstünü örtürdü. Onları dərinlərdə gizlədirdi. Bilmək olmurdu ki, gözələri çox batıqdır, yoxsa qaşları çox çıxıq... Buna münasib də qalın və sallaq dodaqları vardı. Bu simada yalnız, nazik, düz və hamar burun başqa bir bədəndən gəlme, yabançı bir təsir bağışlayırdı.

O, səfirlə birlikdə Rza şahın görüşündən yenicə qayıtmışdı. Bu görüş Ribbentropun imzası ilə fərerin adından danışan teleqram əsasən

təşkil edilmişdi. Ribbentrop şahla böyük nəzakət və incəliklə danışmağı, lətifələr və yeri gəldikdə komplimentlər işlətməyi, hətta üzlerində daima mehriban bir gülüş saxlamağı onlara yazmışdı. Görüş İranla Almaniyə arasında ticarətin daha da genişləndirilməsi, Almaniyanın İrana yeni mütəxəssislər göndərməsi və İran ordusuna kömək məsələləri haqqında fikir mübadiləsi xasiyyəti daşmalı idi.

Rza şah onları mermər sarayda, öz torpağında qəbul etdi. Yalnız saray vəziri Həkimülmülkdən başqa, kimsə bu görüşdə iştirak etmirdi. Bu da şahın görüşə çox əhəmiyyət verdiyini və onun mündəricəsini gizli saxlamaq istədiyini göstərirdi. Şah onları xəritənin qabağında durub, fikrə getmiş halda qarşıladı. İki addım irəli yeriyib, səfirin, sonra fon Valterin əlini sıxdı. Fon Valter, şahı aşağıdan yuxarı süzdü. Ayağında işıldayan çəkmələr, əynində yanı yaşıl qaytanlı şaldan tikilmiş şalvar və çiyini zər poqonlu kitel-pencək vardı. Boyu uzun, əlləri tüklü və qara, siması ciddi və qəzəbli idi. Yalnız gözələrində təbəssüm əlaməti olan süni bir mülayimlik vardı ki, o da qaranlıq otaqda lap indicə söncək zəif bir kibrit işığına oxşayırdı. Səfir, fərerin və fon Ribbentropun salamını şahə yetirdi.

– Əlahəzrətin təzi-təfəkkürü, hərəkət və əməlləri Almaniyə ilə İrani mənən birləşdirir, ruhi rabitə yaradır, – dedi. – İki dövlət arasında fikirlər və ideoloji eyniyyət üstündə yaranan dostluq etibarlı dostluqdur.

Şah təşəkkürdən sonra fərər və cənab xariciyyə vəzirinə onun salamını yazmağı səfirdən xahiş etdi.

– Cənab Hitlerin qəti hərəkətləri bizə xoş gəlir. Beynəlxalq münasibətlərdə qırılmalı qaydalar çoxdur. Köhnə müqavilələr cırılmalıdır. Almaniyə – Avropa, İran – Şərqdə yenə də öz keçmiş əzəmətinə malik olmalıdır!

Fon Valter sözə qarışdı:

– Bizim istədiyimiz odur, – dedi və xəritəyə yaxınlaşıb, əlini Almaniyanın üstünə qoydu:

– Biz nəfəs ala bilmirik. Dar coğrafi bir dairədə boğuluruq.

Nəyi isə qapar kimi əlini Şərqi məmləkətləri üzərində gəzdirdi:

– Bizə torpaq lazımdır, həyat sahəsi lazımdır!

Rza şah üstəndə-aşağı ona baxıb, əlini çiyinə qoydu:

– Biz sizi yaxşı başa düşürük – dedi, – Almaniyanın bu arzularına bizim rəğbətımız var. Dünya yeni qaydalara möhtacdır.

Səfir, Rza şahın onlardan nə gözlədiyini anlayırdı:

– Əlahəzrət düz buyururlar, – dedi, – firer bütün dünyada yeni qayda yaradacaqdır. O, bunu Avropadan başlayıb, sonra Şərqə dönəcəkdir. İran öz keçmiş əzəmətini bərpa edəcəkdir...

Hələ də gözü xəritədə olan fon Valter əlini Orta Asiya torpaqlarında gəzdirərək, Xəzər dənizindən keçirdi və dənizə doğru qabarmış Bakının üstündə saxladı:

– Almaniya və İranın mənafeyi birdir, – dedi, – sizə də, bizə də torpaq lazımdır. Biz Şərqə tərəf enməliyik, siz şimala tərəf qalxmalısınız. Yolumuzu kəsən düşmən birdir. O, düşmənin adı bolşevizmdir! Ona qarşı müqəddəs səlib müharibəsi açmaq lazımdır. Furer bunu edəcəkdir.

Rza xanın gözləri işıldadı:

– Bu yolda, furer bizi özünə sadıq müttəfiq sayar bilər. İyirmi ildir, biz Şərqdə bolşevizm selinin qabağını kəsmiş bir sədd olmuşuq. İndi də sovetlərə qarşı çıxan hər kəs bizim dostumuzdur və bizdən hər cür köməyi görəcəkdir.

Şah danışdıqca gülümsəyən və təsdiq edən səfir:

– Almaniya öz dostlarını tanıyır, – dedi, – biz şahənşah həzrətlərinin sovetlərə olan münasibətini çox yüksək tuturuq. Bizi birləşdirən yalnız iqtisadi mənafe deyil, həm də əqido və məqsədlərdir.

Onlar Rza şahın yanından bir saat sonra çıxdılar. Saray vəziri Həkimülmülk bütün söhbət əsnasında heç bir rəy söyləmədən onlara baxıb, başı ilə təsdiq edir, Rza şahı “Bəli, qurban, bəli qurban” deyib dururdu. O, nə işə bikiş idi. Fon Valter bunun səbəbini təyin edə bilmirdi.

Hələ aynanın qabağından çəkilməmişdi. Burnuna, qaşlarına baxır, dodaqlarını aralayır, dişlərini yoxlayır və daima əllərini başındakı seyrek tüklərin üstündə gəzdirərək, fit çalır... Bütün bu hərəkətlər sanki fikrinin yaxşı işləməsinə kömək edirdi. Fikri işə hələ də, Rza şahla olan görüşdə idi. Şah onların təkliflərini qəbul edəcək bir məhribanlıq göstərmişdi. Bəzi məsələlər isə artıq qəti oalraq həll edilmişdi: Zəncan mis mədənlərini istismar etməyə şah razılıq vermişdi. Həmçinin maliyyə, sənaye və ticarət, poçt və teleqraf və daxiliyyə vəzərlərində əlavə otuz alman mütəxəssisi və müşavirlərinin yerləşdirilməsi də razılaşdırılmışdı. Ticarət məsələləri ətrafında xüsusi nümayəndələrin işləməsi məsləhət görülmüşdü. İran ordusunu silahlandırmaq və onda döyüş intizamı tərbiyə etmək təklifini şah şərtsiz və qeydsiz qəbul etmişdi. Fon Valter səfirlə birlikdə Ribbentropa görüşün məzmunu və nəticələri haqqında müfəssəl şifr-teleqram yazdıqdan

sonra öz otağına qayıtmışdı. Yorulub tərlədiyi üçün səfərxana hamamında soyuq duşda yuyunmağı da unutmamışdı.

Nəhayət, ayna qabağından çəkilib, yerinə gəldi və vəzərlərə göndəriləcək adamların siyahısını qabağına qoydu... Kimin harada daha əlverişli olacağını bir də düşünməyə başlamışdı ki, qapı açıldı:

– İcazə varmı? – deyərək, fon Zalkind, vətəndaş paltarında olsa da, hərbi qaydada salam verib, içəri girdi.

O, vəzərti-kişverdə, baş alman müşaviri idi. Fon Valter ona yer göstərdi:

– Sərtib Səlimi də buradadırmı?

Zalkind günahkar kimi ona baxdı.

Fon Valter:

– Gəlmək istədi, eləmi? – dedi, – mən belə olacağımı bilirdim.

Zalkind, fon Valterin onu bacarıqsızlıqda ittiham etmədiyini gördükdə yüngül nəfəs aldı:

– Tərs və anlaşılmaz adamdır, – dedi və fon Valterin əllərini tez-tez başına çəkdiyini görüb susdu. Fon Valter onu təshih etdi:

– Düşməndir!

– Kim hara təklif edirsə rədd edir, Sərhəngin də əl-ayağına doladır... Yoldan götürülsə yaxşıdır.

Fon Valter mənalı-mənalı Zalkindi süzdü:

– Ələ keçirsek, kara gələr, özü kimi zabitlər və ziyalılar arasında hörməti çoxdur. Yaxşı, siz gedin. Mən özüm axşam onun yanına gedəcəyəm.

Zalkind otaqdan yenidən çıxmışdı ki, komendant zəng etdi:

– Mister Hüseyn Məhbusi sizi görmək istəyir.

– Buraxın gəlsin.

Məhbusi iti, lakin səsiz addımlarla içəri girdi. Oğrun və soyuq baxışlarla fon Valteri süzdü. Fon Valter başını kağızlardan qaldıraraq, gözü baxdı və əllərini başına çəkdi.

Şərq ölkələrində on beş illik fəaliyyəti dövründə o, Məhbusi kimi adamlara az rast gəlməmişdi. Daha doğrusu, onun sənəti bu cür adamlar tərbiyə etmək idi. Əxlaqı pozğun, mənəviyyəti çürük, vətəni satan bu adamlar, onun hər şeyi gören gözləri, eşidən qulaqları, gizlədə vuran əlləri idi.

Fon Valterin gücü bu adamlarda idi. Yabancı bir məmləkətdə ümumi xalq nifrəti şəraitində bu adamlar onun torpağa atdığı ilk rüşlər

idi. Lakin onların həyasızlığı da fon Valterə məlum idi. Özbaşına buraxsan, yabançı mənbələrə gedib çıxacaq, şirə verdikləri bədəni çürüdəcəkdilər. Buna görə də onlarla həmişə ehtiyatla rəftar edər, mütləq əlini cibindəki tapançanın üstünə qoyub danışırdı.

Məhbusunin salamını alıb, ayağa durdu. Qabağında dayandı:

– Deməli, sərtlə əlaqə düzəldə bilmədin...

Məhbusi yavaş və boğuc səslə:

– Yox, – dedi, – əvvəldən ki, əyri gəlmişik, yaxına buraxmır.

Fon Valter qaşlarını gözünün üstünə endirdi:

– Yadında saxla, sən etiraz və mübahisə üçün deyilsən. Sənsiz də şəhərestliyi müdafiə edə biləcək təşviqatçılar tapılar.

Məhbusi özünü doğrultmaq üçün dəlillər gətirməyə çalışdı. Onsuz da az şey öyrənmədiyini söyləyib, Təbriz hadisələri, Həmid Həmidini haqqında neçə gün əvvəl dediklərini təkrar etdi. Fon Valter onun bu uzun nağlına qulaq asıb, yeni bir fikir tapmadıqda sözünü kəsdi:

– Tapşırıqlarını eləmişənmi?

Məhbusi sevincək cavab verdi:

– Bəli, hər şey hazırdır. Bu, dediyiniz evin ünvanı – Sahibi Qəmərbanudur. Bir adı da Səadət xanımdır. Danışmışam. Bizim əlimizdədir. Şəhərdə mötəbər adamların gəlib-gətdiyi ev buradır. Bu da ərəb Yavərinin ünvanıdır. Zirəkdir. Hər tapşırıqə yarar... Desən get ananın başını...

Fon Valter əllərlə başını tumarlayıb, yenə onun sözünü kəsdi:

– Qəmərbanu ilə əlaqə saxla. Xanımların hamısını öyrən, üç günə siyahısını mənə gətir. Həmçinin ora gəlib-gədən adamların siyahısını, ərəb Yavərinin isə sabah gecə saat on ikidə yanıma göndər. Xudahafiz...

Məhbusi getdi...

Fon Valteri elə stolun daldında qəribə bir xəyal apardı. Bu xəyal içində Rza şah, Həkimülmülk, Hikmət İsfahani və Məhbusilərin siması canlanırdı... Onların “özəmətli keçmişi”, “yeni qaydalar”, “yeni torpaqlar”, “böyük dövlət” kimi sözləri yadına düşdükdə qeyri-iradi gülümsədi:

– Əbləhlər! Əbləhlər!..

Birdən şəkillər dəyişdi. Rza şahlar, Həkimülmülk, Hikmət İsfahani anı olaraq uzağa çəkildilər. Şərkər bir əl dünyanın yeni xəritəsini divardan asdı. Burada “Alman imperiyası” yazılmış hərflər LaManş sahillərindən başlanır. İran körfəzindən keçərək, Hind deryasında qurtarırdı. Yenə şəkil dəyişdi. Yenə başqa bir mənərə açıldı.

Fon Valter böyük imperiyanın İran valisidir... Paltarını dəyişmiş, başqa nişanlar taxmış Rza şahlar, Həkimülmülk bellərini azca əyərək, onun qabağında durub, yerli idarə qaydaları haqqında göstəriş alır. Yavaşca, lap Məhbusi kimi otaqdan çıxırlar.

Telefon zəngi onu bu xəyalat dünyasından ayırdı. Danışan səfir idi. O, tacirlərlə görüşü tez təşkil etməyi lazım bilirdi.

Fon Valter:

– Bu gün başlayıram, – deyib dəstəyi asdı və İfahani ilə görüşəcəyini xatırlayıb, saatma baxdı. Vaxt yaxınlaşırdı. Zəng edib, məşını çağırırdı. Nazik yun maldan tikilmiş boz rəngli pencəyini asılıqandan götürüb geydi. Həmin rəngdə şlyapanı çıxıb, başına qoydu. Dairəvi güzdə bir də özünə baxıb, qara əynəkləri taxdı və otaqdan çıxdı.

* * *

Hikmət İsfahani fon Valteri gülə-gülə, rəngi açıq, kefi saz qapıya qədər ötürdü. Hətta astanada durub, bir az dalmca da baxdı. Qayıdıb yerində oturdu. Yumşaq təbəssüm çöhrəsini tərk etdikdə, cəld xidmətçini çağırırdı:

– Qəlyan gətir, ağayi Kürd Əhmədi də çağır... Sofi İranperəsti də.

Kürd Əhməd Bəsredən iki həftə olardı ki, qayıtmışdı. Hər bazar günü Fridunu gözləmiş, onun gəlmədiyini gördükdə qəlbində bir nigarançılıq baş qaldırılmışdı. Neçə dəfə anbar müdirindən soruşmaq istəmişdi. Lakin ehtiyat ucundan susmuşdu. Anbar müdiri də ona bir söz deməmişdi, çünki hər gün beş-altı tanımadığı adam ondan Kürd Əhmədi soruşardı. Bu adamların içində Fridun da onun xatirindən çıxmışdı.

Kürd Əhməd Fridun haqqında müxtəlif təzadlı şeylər düşünürdü. Bəlkə, o, peşman olub, geri çəkilməmişdir, xırmandakı hərəkəti də təsadüfi bir qızğınlıq nəticəsidir! Anı bir ehtirasla hər cür qəhrəmanlığa hazır olan, lakin soyuduqda geri çəkilib süstləşən adamlar azdırımı? Belə adamların hərəkətləri sabitlik sevməyən bir hissiyyat üstündə qurulur. Bu hərəkətlərin səbəbi əqli və idrakı dəlillər və əqidələr olmadığı üçün etibarsız və məntiqsiz olur. Fridun haqqında qəlbən o belə bir şübhəyə yol vermək istəyirdi. Bəlkə, Fridun ona inana bilmir, ehtiyat edir. Lakin Kürd Əhmədi bunların hamısından çox narahat edən daha qorxulu bir fikir vardı: bəlkə də, o tutulub, ələ keçirilmişdir? Belə bir hadisə vəqə olsaydı, sərhəng Səfai mütləq biləcəkdə, o da

hikmət İsfahaniyə danışmamış olmazdı. Hikmət İsfahaninin də bu bərədə susmağı Kürd Əhmədin başında yeni şübhələr oyadırdı... Bütün bu fikirlər son günlər özü də hiss etmədən onun simasında qeyri-adi kədər yaratmışdı.

O içeri girəndə Sofi İranperəst ağanın qabağında oturmuş, adəti vəchlə yaltaqlıq maskasını yenə üzünə keçirmişdi.

Hikmət İsfahani Kürd Əhmədi mehriban qarşıladı. Halını soruşdu, “gözümə bir cür dəyirsən, naxoş-zad deyilsən ki?” deyib üzünə baxdı. O, təşəkkür edib, ağanın bu mərhəmətinin səbəbini düşünməyə başladı. Hikmət İsfahani bir yoldaş, bir həmdərdlə məsləhətləşir kimi yumşaq səslə:

– Ağayı mən, – dedi – sizi çağırmaqda məqsədim kömək istəməkdir. Bərkə düşmüşəm. Ağıl isətyir ki, tədbir tökə...

Kürd Əhməd təəccüblə ona baxdı. Sofi İranperəst də yerində qırmışdı. İsfahani onu özünün, doğrudan da, ağır vəziyyətdə olduğuna inandırmaq üçün bir az da səsinə yumşaldı. Süni bir kədərlə dedi:

– Heç belə çətinliyə düşdüyüm olmayıb. Ya görək oqidəmi, insafi büküb qoyam bir tərəfə, ya da iflas eləyib ac-lüt qalam. Birincini ki, eliyə bilmərəm. Kişi də oqidəsini, insafını dünya malına satar?! Ey tövbə, əgər mən məsləkimi ticarətə qurban verəm. O biri tərəfdən iflas etmək də olmaz. Mən iflasdan, ac qalmaqdan qorxuramsa, heç kişi deyiləm. Bu, başımdakı papaq deyil, arvad ləçəyidir. Yox, mənim qorxum çörək qorxusu deyil, namus qorxusudur. İflas etsəm bu Bədr, Nikipur, Manuk Martinlər* irzimi, namusumu ayaq altında aparacaqlar. Torpağımı xəlbimən daşıdıracaqlar. Nə eləyim, qardaş, sən bir məsləhət ver, bir yol göstər!

Kürd Əhməd ağzını açıb, “heç şey anlamıram, bir deyin görək nə olub” demək istədi. Lakin Hikmət İsfahani ona macal vermədi:

– İş bu yerdədir, bəradəri-mən, – dedi, – ağayı fon Valter indice qulağıma pıçıldadı ki, bu Bədr, Nikipur, Manuk Martin köpək oğlu, alman və ingilis ticarətxanəsilə gizlicə danışblar ki, hazırda bazarda xaricdən gəlmə qənddir, çitdir, parçadır nə mal var yığsmlar, ixrac olunacaq nə qədər yun, dəri, yağ, xəz malları var töksünlər bazara.

Başə düşürsən bu nə biinsafılıqdır. Pambıq ilə xalqın boğazını kəsməkdir.

* Böyük tacirlər İkinci dünya müharibəsi dövründə faşist siyasətini İranda yaymışlar

Kürd Əhməd bunun bazarda necə böhran yaradacağını, yüz minlərlə kəndliləri, xırda alverçi və yoxsulları dilənçi halına salacağını təsəvvür edib qəzəblə:

– Ağə, buna yol vermək olmaz, – dedi, – kəndlinin indi yunu, dərinə, xəzi gətirib satan vaxtıdır. Bizlər də bu tərəfdən bu malları töksək bazara, qiymət birə üç sinacaq. Heç qoyulan zəhmətin ondan birini çıxarmayacaq. O yandan da xarici malı bazardan anbarlara yığmaqla qiymətini eyni dərəcədə qalxızmış olacağıq. Ehtikar başlanacaq. İflas yoxsulluq, aclıq baş verəcək. Çünki malik* onsuz da burda bazarda itirdiyini kənddə kəndlinin derisindən çıxaracaq...

Kürd Əhməd danışdıqca gözlərini yumub, qəlyanı xortuldadan Hikmət İsfahani birdən ah çəkdi:

– Belədir, qardaş, belədir. Bunlarda nə insaf var, nə vicdan... Bəs biz neyləyək?

Kürd Əhməd heyəcənlə:

– Dünyada bazar qurtarmayıb ki, alman almır, ingilis almır, başqasına satmaq lazımdır. Bizə mal verib, mal alan tapılar.

Hikmət İsfahani əlini-əlinə vurub, “bəh-bəh” edə-edə otaqda gəzindi.

– Kişi, mal satıb-alan niyə tapılmır. Biri elə o şimal qonşumuz. Mənim nə bərcuma sosialistdir, nədir. Mən ona, qardaş, məslək satıb-almıram ki! Qoy mənim kişmişimi, yunumu, dərimi alsın. Mənə qənd versin, çit versin, maşın versin. Aləm də bilir ki, Rusiyanın çitinə, qəndinə mal çatmaz. Di gəl ki, bizim bu ağalar deyir bolşevikləmənin ticarətimiz tutmaz. Görmədin necə kontraktı pozdular? Hə, indi qal yanayana görüm. Bolşevikə satmazsan, ingilis, alman gələr, iki ayağımı soxar bir başmağa, onu da qoyar sənə boğazına. Xırda görüm nə qədər xırıldayacaqsan.

Hikmət İsfahaninin 1938-ci ildə İranın Sovetlərlə ticarət müqaviləsini pozmasına işarə edən bu sözləri Kürd Əhmədi düşünürdü. Onlar ona qeyri-səmimi və şübhəli göründüyündən söhbət dəyişdi:

– İndi, ağanın əmri nədir?

Hikmət İsfahani yenə qəlyanı sümürüb, gözlərini yumdu:

– Nə bilim, əzizi mən. Sən də görək neyləyək?

Lakin onun cavabını gözləməyib əlavə etdi:

* Mülkədar

– Yaxşı, deyir ki, tələ qurana gerek tələ qurasan. Dur get Bəsrədən nə götürməsen ağzını bağla, yığ anbarlara! Orta, xırda tacirdə də nə var, al. Dərini, yunu, xəzi, yağ da tək bazara. – Kürd Əhməd etiraz etmək istədi. Hikmət İsfahani onu danışmağa qoymadı.

– Bir ərzimə mültəfit ol. Sənə dedim ki, mən insafımı satmayacağam. Bir siyasətin dalına bax. Elə ki, ağayı Bədr və Nikipur gördülər ki, biz də malı tökmüşük bazara, daha anbarda bir tikə də vətən malı saxlamayacaqlar, yerini xarici mallarla dolduracaqlar. Onda biz dostumuz fon Valterin vasitəsilə onların anbarlarımdakından on dəfə artıq həmin mallardan alıb, tökərək bazara və xarici malın qiyməti birə-beş düşər. Kəndli, yoxsul, qoy istədiyi qədər alsın. Bu andan da bazarda olan bütün dəri, xəz, yun – nə varsa yığıb verərək alman ticarətxanasına. Əlbəttə ki, köhnə qiymətə... Kəndli qoy gətirsin, nə qədər varıdır satsın. O da varlansın, xırda tacir və alverçi də. Qoy onda bilsinlər ki, xalq başsız deyil, onun da fikrini çəkənlər var...

Kürd Əhməd bütün bunların necə olacağını düşünə-düşünə çıxdı. Hikmət İsfahani bütün danışığı zamanı gah onu, gah Kürd Əhmədi təsdiq etdiyinə baxmayaraq, varlığı tamamilə yaddan çıxmış Sofi-İranpərestə döndü:

– Hə, ağa, sən nə dönüb üzümə baxırsan? Dur get, yaz ruznaməyə, görürsən ki, vətənpərəstlik, azadixahlıq üçün ürəyimin yağını əridib içirəm, gət, bu gördüyünün heç olmazsa, onda birini yaz, qoy xalq bilsin.

YEDDİNCİ FƏSİL

Sərtib Səlimi uzun divarının biri tamamilə pəncərələrdən ibarət olan balaca salonda oturub, “İttılaat”ın son nömrəsini oxuyurdu. Qəzet Moskva danışığı ətrafında London və Paris mətbuatından alınmış yazılarla dolu idi. Bu yazılarda ingilis və Fransa dövləti nümayəndələrinin tərkibindən, danışılardan, gözlənilən nəticələrdən və sairədən danışılırdı. Bütün mühakimələrin əsasında Polşa məsələsi qoyulmuşdu. Guya ingilis və fransız dövlətləri Polşanın istiqlaliyyətini, Polşa dövlətinin mənafeyini qorumaq istəyirlər. Dünyada ən çox müstəmləkəsi olan, yüz milyonlarla insanları zülm altında saxlayan, adam alverinə yol verən bir dövlətin Polşanın “dövlət azadlığından”, “milli istiqlaliyyətdən” danışmasının mənasını sərtib yaxşı başa düşürdü. Bu gəlişigözəl sözlərdə o nə işə bir təhqir görürdü. Sanki bütün bu mühakimələr qəlbinin ən əziz hissələrini alçaldırdı. “İttılaat”ı qəzet və məcmuələr üçün

salonun küncünə qoyulmuş dairəvi stolun üstünə atıb, ayağa durdu və pəncərə qabağına keçib, balkona çıxdı. Həyətə baxdı... O bu gün həmişəkindən daha dalğın və qüssəli idi. Təbriz hadisələrindən sonra hiss edirdi ki, vəzərəti kişverdə işləməyi mümkün olmayacaq. Komissiyon üzvləri əvvəlcə öz aralarında məsləhətləşib, Həmidinin hərəkətlərinin heqiqi səbəblərini yazmağı qərarlaşdırmışdılar. Doğrudan da, ərəb və maliklərin qanunsuz hərəkətləri həddini aşmışdı. Azərbaycanın iqtisadi həyatı ölmüşdü. Şəhərlər işsizlər və aclarla dolu idi. Xalqın yaşayışı dözülməz bir hala düşmüşdü. Həmidinin də istədiyi bu yolda bir tədbir görmək idi. Nəticələri yazmağa başlamışdı. Elə bu zaman, sərhəngin təklifi ilə vəzir Təbriz komissiyasının bütün üzvlərini yanına çağıraraq qulaq asmış və:

– Qorxuram əlahəzrət elə düşünə ki, heyətin içində Həmidinin həmfikirləri var, – demişdi. – Gedin bir də yaxşı düşünün, əlahəzrət ərəbləri və malikləri ki, kəndlinin ayağına ata bilməz.

Bu söz sanki komissiyon üzvlərini məst etmişdi. Yavər Əzimidən başqa hamısı bir ağızdan Həmidini üsyankar, şübhəli, vətən xaini kimi qələmə verməyi qərara almışdı. Sərtib etiraz etmək istədikdə:

– O zaman sən fikrini aydın yaz, biz ayrı yazarıq – deyərək geri durmuşdular.

Bu hal onu çıxılmaz bir vəziyyətə salmışdı. Etiqadının tərsinə olaraq, canının dərindən Həmidini fəlakətə vermək cinayət idi. O bunu bacarmayacaqdı. Namuslu bir gənc olan Hafizini də bu işə qoşmaq istəmirdi. Təklidə də fikrini yazsa sərhəngə dəstəvuz vermiş olacaqdı. Çünki Həmidinin məhkəməyə çəkilib, cəzalanacağını işlərin gedişi göstərirdi. Həmidini rəsmi cəzalandıqdan sonra sərhəng mütləq sərtibin rəyini ortalığa çıxarıb, işi dolaşdıracaqdı. Nə etməli? Bilmirdi. Bunlar az imiş kimi, bu yandan da almanlar məsələsi ortalığa çıxmışdı. Alman müşaviri adına vəzərətdə səkkiz adam oturmuşdu. Onlar şöbələrə hər günlük işinə qarışır, nahiyyə rəislərindən tutmuş, nəzmiyyə başçılarına qədər bütün vəzifələrdə olan adamları yoxlayır, şübhəli və satqın şəxsləri bu vəzifələrə göndərməyi tələb edirdilər. Sərtib bu qanunsuz işlərə açıq etiraz edənlərdən idi. Lakin “müşavirlər” bu etirazlara qulaq asmayıb istədiklərini həyata keçirirdilər. Sərtib bu hala dözo bilməyib, onların şöbəsinə müşavir olan Zalkindin qolundan tutmuş və otaqdan çölo ötürmüşdü. Bunun üçün də vəzir ona ikinci dəfə xəbərdarlıq etmişdi.

Son günler vəzarətə getmək, ona cəhənnəmə ayaq basmaq kimi ağır gəlirdi. Axşam da özünü kefsiz hiss etdiyindən evdən çölə çıxma- mağı qərara almışdı. Sertibin ağır ruhi vəziyyət keçirdiyini bilən Teh- ran ziyalı və zabitləri arasındakı dostları və həmfikirliəri onu tək buraxmırdılar. Hər axşam evinə gəlir, söhbət edir, dərddəşir, bir çıxış yolu tapmağa çalışırdılar. Qapının döyülməsindən yenə gələnin bu dostlardan olduğunu bildi. Həyətdə üzüm tənəklərindən düzəlmiş tal- varın yan-yörəsini hamarlayan qoca bağbana:

– Əmi, – dedi, – qapını aç.

Bağban qapını açdı, yavər Əzimini qarayaxa* bir adamla içeri bu- raxdı. Sertib onları gördükdə tələsik balkondan keçdi və oradan enli kərpic pillərlə aşağı endi. Pillelərin ayağında dostlarını qarşıladı...

– Salam, ağayi Hafiz Biluri, – deyib özündən çox yaşlı, başının qalın tükləri tamamilə ağarmış, üzündə qırıışıqlar əmələ gələn adamın əlini sıxdı və yavər Əzimiyyə döndü.

Azca yana çəkilib, Hafiz Bilurini “buyurun” deyər hörmətlə qabağa ötürdü və yavər Əzimiyyə müraciət etdi:

– Hə, necəsən, ağayi yavər Əzimi?.. Gözümə pis dəymirsən. Ma- şallah, gün-gündən açılırsan...

Yavər Əzimi adəti üzrə əlini nazik qara bığına çəkib gülümsədi və heç bir söz demədi.

Onlar salona çıxdılar. Sertib qoz ağacından qayrılmış müstəqim şəkilli nörd stolunu aralığa çəkdi.

– Siz bir hünərinizi yoxlayın, mən də deyim çay hazırlasınlar.

Hafiz Biluri oturmamış salona nəzər saldı. Kəllə divarda böyük çərçivəli Rza şahın əksi asılmışdı. Yandan çəkilmiş bu şəkildə onun yalnız birçəyi, hara isə baxan acıqlı gözü və üzünün bir tərəfi görünür- dü. Salonda bundan başqa şəkil yox idi. Şəklın altında, yerdə, rəng- rəng Kirman xalısı üzərində zərlə işlənmiş üç ayaqlı xırda bir stol du- rurdu. Onun üstündə fil sümüyündən yonulmuş məşəl tutan bir insan əlinin təsviri vardı. Şüür və elm rəmzi olan məşəl yaqutla bəzəndiyin- dən canlı alov təsiri buraxırdı. Salonun orta divarına kitablarla dolu bir şkaf söykənmişdi.

Yavər Əzimi nərdin daşlarını səliqə ilə yığdı “buyurun, ağayi Biluri” – deyər qoca müəllimə müraciət etdi.

* Hərbi olmayan adam

Bu zaman sertib də qayıdıb gəldi. Yavər Əzimi hörmət üçün ye- rini ona verib, başqa bir stul çəkdi və yanda oturub, maraqla oyunu iz- ləməyə başladı. Onlar nərdi daima qızgın bir həvəslə oynayırdılar. Lakin bu dəfə nədənsə oyun çox soyuq keçirdi. Heç kəsin səsi çıxmır- dı. Sertibin diqqətsiz oynadığını görənlər Biluri nərdi qatladı, onun Təb- riz məsələsində nə qərara gəldiyiylə maraqlandı. Sertib dalğın gözlər- lə yoldaşlarına baxdı:

– Hələ ki, düşünürəm.

Biluri məsləhət təriqilə:

– Bəlkə, heç şey yazmayasınız, – dedi, – onda necə olar?

Sertib Bilurinin məsləhətini rədd etmək istmədiyindən, birdən- birə cavab vermədi. Siqar çıxarıb, onlara təklif etdi və özü də birini alışırdı. Tüstünü havaya buraxıb:

– İnsan öz təbiətinə sadıq qalsa yaxşıdır, – dedi. – Mən çox düşün- düm və bu qərara gəldim ki, nə olacaq-olsun, ölümdən o yana ki bir şey yoxdur. Öz fikrimi yazacağam. Mən heç vaxt qorxaq olmamışam.

Yavər ona tərəfdar çıxdı.

– Elə yaxşıdır; dünyada ancaq mərdlik qalacaqdır. İkimiz, ayrıca fikrimizi əlahəzrətə yazarıq.

Sertib qəti səsle:

– İkimiz yox, tək mən! Son hələ, cavansan, yerində otur.

Biluri:

– Tədbir də lazımdır, ay cavanlar, – dedi, – tədbir də... Bir yerdə ki biz yaşayırıq, tədbirsiz dolanmaq çətindir, Vətən, millət yazıqdır, beş-üç qeyrətli oğlu var, o da tədbirsizlikdən puç olub getsə nə fay- dası. Bəlkə, bir də vəzirlə danışasan?

Sertib səbirsiz cavab verdi:

– Heç bir xeyri yoxdur, vəzir həqiqətdən çox uzaq adamdır.

Sertib birdən ayağa qalxdı. Gedib Rza şahın şəkli qarşısında durub baxdı, baxdı və geri döndü:

– Bədbəxtlikdir, ağalar, bədbəxtlikdir. O, təkdir, bütün bu rəzalət- lərdən də xəbərsizdir.

Yavər Əzimi bir təəssüflə:

– Deməli, bclə şeylərdən onun xəbəri yoxdur? – deyər soruşdu.

Sertib tam inamla:

– Əlbəttə, yoxdur, – dedi. – Onunla millətin arasını görün nə dəh- şətli bir divar kəsir. Sərhəng Səfai, Həkimülmülk, Hikmət İsfahani,

satqın vəzirler və vəkillər, hiyləgər səfirler... Ah, birçə bu divar uçulaydı, əlahəzrətin ətrafına namuslu vətənpərəst adamlar yığışaydı, görün onda o, İrani necə tərəqqi və yüksəlişə aparardı!..

Adətən sakit və soyuqqanlı olan Biluri bu hissini təsirilə qızgın bir hərəkətlə ayağa durdu. Məşəl tutmuş insan əlinin təsvirini götürüb, bir anda bütün məmləkəti işıqlatmaq istər kimi, irəli və yuxarı qaldırdı:

– Qurtuluş ancaq elmin ziyasındadır, mədəniyyətin nurundadır, – dedi. – Şah da, kəndli də, hamı oxumalıdır. Cəhəltəndir ki, vəzirimiz mənəbporəstdir, tacirimiz pulpərəst. Həqiqət və namus ancaq rənçərdə və kargərin* həyatında qalır, heyif ki, onların da üroyi əli kimi kobuddur, fikri həyatı kimi dumanlıdır. Birçə elm bizi bu münasibətlərdən qurtara bilər. Gözümüzdə həqiqət işığı gətirər. Vətəndaşlar hamısı oxumuş olsa, vətən də rəvnəq tapar. Şahı da, vəziri də, taciri də, kəndlisi də bir fikirle yaşar, əl-ələ verib, vətəni yadların ayağı altından qurtarar.

Səlimi üzünü divardan asılmış şəkəltə tutdu:

– Məgər o da bunu istəmir?.. Bizi mollaların əlindən, şəriətin qanunsuz hökmlərindən o qurtardı. Məmləkətə yollar çəkdi, arvadlarımızın başından qara çadranı götürdü. O da sən deyənə istəyir, boradəri-mən. Amma qoymurlar... Ətrafını əxlaqı pozğun və millətini sevməyən xainlər bürüyübdür!..

Yavər Əzimi:

– Kaş ki, elə olaydı, – deyib, köksünü ötürdü və danışdıqca hər sözüne sanki qanının bir zərəsini qatan, sədaqətə, inamla çırpınan sərtibə nə isə ürəyi yandı, qəlbən yazığı gəldi.

* * *

Sertib Solimi təəccüb edirdi: nə münasibətlə Hikmət İsfahani onu gözlənilmədən çaya dəvət etmişdir!.. Bu sərtibin Şəmsiyyoyə olan məhəbbətinə hüsn-rəğbətə ifadəsi idi? Yoxsa burada başqa bir səbəb vardı? Zərgəndədə Hikmət İsfahaninin bağna gəlməmiş sərtibdə bu görüşə bir maraq və həvəs oyanmışdı. Uca hasarlarla dövrələnmiş bağların yanından keçərək, maşınını Hikmət İsfahaninin bağının geniş darvazasında saxladıqda, Kürd Əhməd oradan çıxan gördü. Sər-

* Fəhlə

bestliyi, təməllüqdən və yaltaqlıqdan uzaq olduğu üçün Kürd Əhmədə onun daxili bir hörməti vardı. Səmimi salamdan sonra:

– Heç görünürsünüz, ağa! – dedi, – hərdən bir dostları yad etmək pis olmaz.

– Sərtibin şəxsən nəcibliyini bilsə də, vəzifə adamlarından ümumən yan qaçan Kürd Əhməd öteri cavab verdi:

İxlasımız var, sərtib... Qulluğunuza həmişə hazırıq.

Sərtib, ağanın yanında kimlər olub-olmadığını soruşdu. Kürd Əhməd bilmədiyini, ağanın onu da ayaqüstü, elə qapı ağzında qəbul edib, yola saldıqını deyərək ayrıldı. Sərtib “bəlkə, bu günlərdə bir yanınıza gəldim” deyib, daha artıq bir maraqla darvazadan içəri keçdi. Lakin başa girib, uzaqdan Hikmət İsfahaninin yanında alçaqboylu, dazbaşlı bir adamı gören kimi, bu maraq öldü. Yerini bir peşmançılığa verdi.

Hikmət İsfahani əl ağacının dəstosini sol qoluna keçirmiş, sağ əli ilə fon Valterə nə isə göstərərək danışdı. Fon Valterin bütün səylərinə baxmayaraq, onunla görüşdən dəfələrlə boyun qaçırmış sərtib bu dəfə də dönüb, getmək istədi. Lakin Hikmət İsfahaninin səsini eşidib, tələsik yaxınlaşdığını gördükdə qalxmağa məcbur oldu.

– Ağayı sərtib, buyur, tanış ol, dostumuz fon Valterdir, – deyib Hikmət İsfahani onları bir-birinə təqdim etdi. Sərtib gizlədə bilməyi bir soyuqluqla əlini fon Valterə uzatdı. Lakin fon Valter aralarında heç bir şey olmamış kimi, bərk-bərk onun əlini sıxdı və hətta zarafət də etdi:

– Şərqlilər adətən isti olurlar, lakin sərtibin əli çox soyuqdur.

Sərtib onunla söhbətə girişmək fikrində olmadığından, cavab vermədi. Hikmət İsfahani bunu fon Valter üçün bir hörmətsizlik bilərək, özü tez sözü qarışdı:

– Sərtibin istisi içəridədir, – dedi, – ucadan güldü. Fon Valter əllərini seyrək tüklərə çöküb, danışığı kəsilməyə qoymadı.

– İçəridən gələn od yaxşı od olur...

Sərtib yenə bir söz demədi.

Ağacın arasılə düşmüş balaca cığırlarda gəzməyə başladılar. Hikmət İsfahani Berlin radiosunun farsca verilişlərindən söz saldı:

– Bizim camaat avamdır, çox şeyi bilmir, dünyadan xəbəri yoxdur. Nazilərin* də adını eşidib, amma nə istədiklərini yaxşı düşünmür. Berlin radiosu bu bərədə farsca bir az çox desə yaxşıdır. Yoxsa avam camaat elə bilir ki, elə alman deyəndə bu da ingilisin, amerikanın tayıdır.

* Nasist

Fon Valter gülümsədi:

– Sizin bu arzunuzu mütləq cənab Göbbelsə yazaram. Ağayi sərtib necə baxır, bizim radioya qulaq asırlarmı?

Sərtib fon Valterin uzun qaşları altından gərgin bir baxışla onu izlədiyini gördü. Bu dəfə bilavasitə söylənmiş sualı cavabsız buraxmadı.

– Müntəzəm qulaq asa bilmirəm.

Hikmət İsfahani:

– Heyif, heyif, – dedi, – qulaq asmaq lazımdır, mən heç birini də buraxmıram. Lap qumarbaz kimi, vaxtı çatanda qulağım geyişir.

Sərtib gülümsədi:

– Adətkərdə olmusunuz, ondandır. Axı hər adətdə bir tiryək xasiyyəti var. Öyrəndin, daha əl çəkə bilmirsən.

Sərtibin hər söz və ifadəsinə fikir verən fon Valter alman təbliğatını tiryəklə müqayisə etməsini də diqqətsiz buraxmadı. Lakin öz adı halını pozmayıb, bu sözləri heç bir xüsusi mənası olmayan bir şey kimi qarşıladı. Hikmət İsfahani isə sərtibin danışmağa başlamasından sevinərək, gülə-gülə:

– Vallah, lap düz deyirsən, – dedi, – radiodur, ruznamədir, bunlar elə məşrubət kimi bir şeydir. İstəməl edəndə başımı ağrıdır, eləməyəndə danırırsan.

Fon Valter zərbənin istiqamətini dəyişmək istədi:

– Doğrudur, dünyada tiryəkə və məşrubata oxşarı olan radio və qəzetlər çoxdur. Lakin alman radiosu elm və siyasətin həqiqətlərini bəşəriyyətə çatdırır.

Sərtib:

– Məsələn, nəjad* nəzəriyyəsi kimi, – dedikdə Hikmət İsfahani çəp-çəp ona baxdı, fon Valter isə özünü bu sözlərdəki istehzanı sezməmiş kimi göstərərək ciddiyyətlə:

– Tamamilə düzdür, – dedi. – Ağayi sərtib, nəjad nəzəriyyəsi, o, alman fikrinin böyük qələbəsi və bəşərin qəti ixlas yoludur.

“İrəq nəzəriyyəsi” heç bir şey anlamayan Hikmət İsfahani, həm təsdiq etmək, həm də söhbəti dəyişmək fikrində:

– Bəli, bəli, – dedi, – bu nəjad məsələsi böyük məsələdir. Bəşəriyyət o zaman yaxşı yaşayacaq ki, yer üzündə azad get-gəl olsun, ticarət olsun.

Fon Valter onun sözünü kəsdi:

* İrəq

– Bəşər tarixi nədir? Millətlər, irqlər, tayfalar davası. Qan, qan, qan! Biz birdəfəlik bu qanları qurudacağıq. Ağayi sərtibin əqidəsi necədir?

Sərtib fon Valterin gözlorində bir çağırış gördü. Onunla uzun mübahisəyə girməyi faydasız saydığı kimi, sözlərini cavabsız buraxmağı da qeyri-mümkün hesab etdi. Çünki bu, fon Valteri ümidləndirə bilər, gələcəkdə də sərtiblə görüşmək təşəbbüslərinə sövq edərdi. Onun bu ümidini birdəfəlik qırmaq lazım idi.

– Millətlər, irqlər arasında əbədi sülh ancaq tökülən qanları quruda bilər. Nəinki ədavət, kin.

– Lakin hər millətin öz yerini bilməsi şərtilə.

Sərtib qəsdən onun bu sözlərinə başqa məna verdi:

– Əlbəttə, hər millət öz evində oturub, öz işlərini idarə etməsə, bəşərin rahatlığı mümkün deyil... Hər kəs öz evində, öz zövqünə müvafiq yaşamaqlıdır. Başqasının evinə soxulmaq və orada hökmlər vermək mənə əlçəkməkdir.

Fon Valter tez-tez əllərini başına çəkdi, qəti sığrayış zamanı çatdığını gördü.

– Sərtib, siz ağıllı adamsınız, millətinizi sevirsiniz və sülh istəyirsiniz. Biz sizə dostluq və sülh təklif edirik.

Sövqi-təbii ilə söhbətin nə yerdə olduğunu duyan Hikmət İsfahani:

– Dost olun, ittifaq bağlayın, qardaş, ədavətdən nə çıxar, – deyib bir əli ilə sərtibin, bir əli ilə də fon Valterin əlindən tutdu və birləşdirmək istədi. Fon Valter əlini sərtibin əlinə yaxınlaşdıraraq:

– Almanlarla dostluqdan zərər çəkməzsiniz, – dedi, – bu dostluq sizi elə bir dərəcəyə qaldırır ki, İranın hər guşəsindən baxan göz sizi görür.

Sərtib, alverə öyrənmiş bir tacirin onu pis bir müamiliyə çəkməsindən doğan ikrah hissilə geri çəkildi:

– Əlinizi başqa yerə uzadın, cənab fon Valter, – dedi, – mən vətənimni satmağa öyrənməmişəm!..

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

– Anacan, bir çit idi, bir çit idi, rənginə baxanda adamın ağılı gedirdi. Xırda narıncı gülləri vardı. Az qalmışdı, pulların hamısını verib, özümə paltarlıq alam – deyər bazardan yenidən qayıtmış Fəridə qoltuğuna vurduğu cəhrəni və darağı yerə qoydu. Kağıza büküb, yaxasında gizlətdiyi milləri çıxartdı.

Ana kiçik gözlərini qıydı:

– Eybi yoxdur, qızım, Allah kərimdir, pul yığarıq, alarsan. Ondan da yaxşısını alarsan.

Fəridə bazarda eşitdiklərini öz düşüncələrinə qatararaq, tələsə-tələsə danışdı:

– Haradan alacağam, ay ana, mal indi beş ay qabaqından üç dəfə baha olub, deyirlər ki, getdikcə lap bahalanacaq.

O, səsini yavaşladı. Nə işə bir təlaşla anaya tərəf əyildi.

– Deyirlər ki, dava olacaq, yollar bağlanacaq... Mal-zad gəlməyəcək...

Darağın dişlərini yoxlayıb, cəhrənin o yan-bu yanına baxan ana, əl saxladı:

– Nə danışsən, ay qız, Allah eləməsin dava ola... Xalq ayaq altında qırılar. Kasıb-kusub acından ölər.

– Nə bilim, vallah, camaat danışır... Deyirlər ki, bir dava olacaq ki, qan dize çıxacaq. Deyirlər nemə torpaq istəyir, rus da deyir verməyəcəyəm, bu çanağı çatlamış ingilis də araya giribdir, amma barışdırmaq yerinə hər ikisini fitdiyir.

– Vay, vay ingilis demə, o ki, araya girdi, iş qurtardı, gərək dava düşsə. Keçən davada, torpağı sanı yaşayasan, mənim qaynanam öldü. Mən də onda sən yaşda ancaq olardım. Amma çox avam idim. Hər şeydən başım çıxmazdı. Yadımdadır ki, rəhmətlik qaynanam deyirdi, davanı salan ingilis olub. Amma bir aclıq oldu, bir aclıq oldu, adam, adam əti yeyirdi. Allah heç kafərə göstərməsin...

Ana cəhrəni bir kənara qoydu və durmaq istədi:

– Ay qız, gəlsənə nə qədər gün batmayıb, gedim bir fal açıdırım. Bəlkə, nəhaq yerə camaatın ürəyini dərdə sahlılar.

Fəridə onu saxladı:

– Gəl Fridundan soruşaq, o oxumuş adamdır, hökumətlərin işindən başı çıxar, – dedi və yavaşca ara qapını açdı.

– Olar, Fridun qardaş?

Fridun pəncərədə durub, yenə işdən qayıdan pinəçi şagirdlərinə baxır və ürək ağrısı ilə onların namolun gələcəyini düşünürdü. Fəridənin səsini eşidib döndü:

– Buyur, Fəridə.

Fəridə cəld və təlaşla eşitdiklərini danışdı.

– Necə baxırsan, Fridun qardaş?

Fridun sadə sözlərlə dünyanın vəziyyətini onlara anlatmağa çalışdı və:

– Qorxmayın, – dedi, – dava olsa da keçən davaya bənzəməyəcək. Keçən davada dünyanın məzumları köməksiz idi. İndi onların Şura hökuməti kimi bir köməyi var. O çalışır ki, dava olmasın... Əgər olsa da çalışacaq ki, zəhmətkeşlərin xeyrinə qurtarsın.

Ana:

– Allah onun bayrağını uca eləsin, – dedi, ancaq tamam arxayınlıq üçün ayağa durdu:

– Ay qız, indicə qayıdıram. Qoy bir falçıya baş vurum, görüm nə deyir.

Ananın bu hərəkəti Fridunu həm güldürdü, həm də təəssüfünə səbəb oldu. O, evdə gözüne birinci dəfə dəyən cəhrə-darağı göstərdi:

– Bu nədir, Fəridə?

Fridunun Sərxana təsirindən sonra Fəridə öz aləmində onu bütün insanlardan yüksək tuturdu. Nəzərində onu adamların heç birisinə oxşada bilmirdi. O, hamıdan təmiz, necib və yaxşı idi. Özünü də hiss etmədən ona xoş gəlməyə çalışırdı. Bir qadın həssaslığı ilə və heç kəsə hiss etdirmədən onun hərəkətlərinə göz qoyur, nəyi bəyəniş-bəyənmədiyini öyrənməyə çalışırdı. Fridun “Ana” romanını onlara oxumağa başladıqdan sonra bu hiss daha da artmışdı. Bu hadisə keçən cümə günü Sərxan evdə olanda baş vermişdi. Axşam şamdan sonra yenə samovarın qırağında oturub, ordan-burdan danışmışdılar. Ana çinlərdən, köhnə əhvalatlardan deyirdi, Sərxan dəmiryolundan şikayət edirdi. Fəridə qonşulardan eşitdiklərini danışdı. Fridun birdən bu söhbətləri kəsmiş – “gəlin sizə kitab oxuyum” deyib, mühacir qızının verdiyi kitabı oxumağa başlamışdı. O, sakit və yumşaq bir səsle oxuyurdu. Onun ağzından çıxan sözlər nə işə qeyri-adi, ayrı-ayrı sözləri və cümlələri izah edirdi. Fəridə hiss edirdi ki, o nə işə özündən kitabda olmayan şeylər də danışır. Bir cəhət Fəridənin diqqətini xüsusi cəlb etmişdi: kitabın Sofyanı göstərən səhifələrini oxuyarkən Fridun bir yerdə dayanmışdı:

– Qadın belə olar, – demişdi.

Bu qeyri-ixtiyari deyilmiş sözlər sanki onun bütün qəlbini, bütün arzularını ifadə etmişdi. Bundan sonra Fəridə dumanlı şəkildə də olsa, onun bəyəniş-biləcoyi qızın surətini xəyalında yaratmağa başlamışdı. O, qəti olaraq kösdirmişdi ki, bu qız hər şeydən qabaq nə işə bir iş görməli, bir sənət sahibi olmalıdır. İşsiz və avara bir qızın Friduna xoş

gələ biləcəyini o heç cür təsəvvür edə bilmirdi. Bu fikir bir çıraq kimi birdən-birə öz həyatını işıqladıb, ona göstərmişdi: “bəs mən nə edirəm” sualı onu Sərxandan gizlin, çaydan-çörəkdən, qəpik-qəpik kəsib yığıdığı pulları götürüb bazara çıxmağa məcbur etmişdi. Özünə paltarlıq üçün yığıdığı pulları cəhrə, daraq və ipə vermişdi.

– Fridun qardaş, adam nə qədər evdə işsiz oturur, qonşuların qiyyətine qulaq asar, küçədən gəlib-gedəni sayar?.. Bundan sonra corab, əlcək, köynək toxuyacağam. Həm əlim işə öyrənər, həm də Sərxana bir kömək olar.

Fridun bu qızın daxilində gizlənmiş, boğulmuş, şillə və yumruq altında əzilmiş yaradıcı qüvvənin həyatiliyinə heyran qaldı. İnsan hüquqlarından məhrum olan İran qadınları içərisində Fəridə kimilər yüz minlərlə idi. Onlara azca bir imkan verilə nələr etməzdilər?.. Eyni zamanda Fəridənin bu hərəkəti onu sevindirirdi:

– Sağ ol, Fəridə – dedi, – sən nə böyük bir hörmətə layiqsən..

Şamdan sonra Sərxan Fridunla təklikdə danışmaq istədiyini dedikdə, ana və Fəridə yavaşca o biri otağa keçdilər... Fridun işdən qayıdanda Sərxanın fikirli olduğunu gördü:

– Nə var, Sərxan, fikirlisən?

– Sənin o kitabın mənim başımı xarab eləyib... Fars deyir ki, “nə midanəm, rahatı-canəm”*... Bilmirdim dinc idim. İndi hər yerdə bir zülm görürəm. Rahatlığım qaçıb. Bir şeyin pis olduğunu bilmək azdır. Gərək pisi yaxşıyanan əvəz eliyəsən. Yoxsa pisi görüb, göz yummaq insaniyyətdən kənar hərəkətdir. İlanı görüb öldürməyə nə lənət deyirlər. Bəs indi nə etməli?

Bu “nə etməli” sualı Fridunu Sərxandan artıq narahat edirdi. O, saatlarla, günlərlə düşünmüş və öz aləmində qəti qərar vermişdi: biz də öz “mənevə vətənimizi” yaratmalıyıq! Bütün sualların cavabı burada idi:

– Heç yaxşı, etibarlı tanışların var?.. Yoxsa tok əldən sos çıxmaz...

– Niyə yoxdur, yoldaşsız ki, adam olmaz. Lap cana dəyən oğullar var.

– Çox yaxşı, gələn cümə onlardan bir-ikisini çağır evə, tanış olaq.

Sərxan yoldaşlarını bir-bir fikrindən keçirib, birinci çağırış üçün adam seçirdi. Fridun onu fikirdən ayırdı:

– Ancaq belə söhbəti Fəridənin də yanında etmək olardı.

* Bilmirəm – canım dincdir

Sərxan yarızarafatla güldü:

– Arvaddır, hülqumsuz yaranıb. Etibar yoxdur.

Fridun ciddi etiraz etdi:

– Yox, dostum, haqsızsan. Bu fikri başından çıxart. Onlar bizdən artıq əzilirlər, daha yaxşı işləməyi bacarırlar, – dedi və Fəridənin son hərəkətini neql etdi:

– O çox böyük məhəbbətə layiqdir... Çox!..

Arvadının bu hərəkəti ürəyində incə duyğular oyatdı. Fəridə kələ-kötür həyat yolunda boynundan asılmış bir yükəndən çevrilib, əlindən tutan bir köməkçi olurdu. Bu vaxta qədər onu mənasız, ağır yük edən nə idi? Buna min səbəb tapırdı. Gözünü açanda belə görmüşdü. Hər yerdə belə idi. Qorxuda da, qohumda da! Arvadla başqa cür rəftar fikrinə də gəlmirdi. İndi bu oğlan qadınla kişi arasında tamamilə başqa bir münasibətin şəklini yaradırdı. Fridun bu adi və ağır həyatı yaxşılatmaq mümkün olduğunu göstərirdi. Bu düşüncələrlə yanaşı, dumanlı bir fikir Sərxanın özünün də günahkar olduğunu deyirdi. Bu fikir sanki onu məhkəmə qabağına çəkirdi, Fəridə ilə olan amansız rəftarının pis səhnələrini bir-bir gözələrində canlandırır, “sən cinayətkarsan, tövbə et!” deyə hökm verirdi. O, xəcalət çəkib, başını aşağı salsada, Fəridəni çağırır, Fridunun qabağında üzr istəməyi öz kişi mənliliyinə sığışıra bilmirdi.

* * *

Hikmət İsfahani, əyalətlərdən tutmuş Tehrana qədər hər yerdə iqtisadi vəziyyətin xarablaşması ilə əlaqədar olaraq, əhali arasında açıq narazılıqlar əmələ gəldiyini eşidir və görürdü. Narazı olan yalnız kəndlilər və şəhərin yoxsulları deyildi, bunları yatırmaq və aldatmaq Hikmət İsfahaniyə o qədər də çətin gəlmirdi. Ona çətin görünən mülkilərin və orta tacirlərin arasındakı narazılıq idi. Bunlar suyun bulandığı gözə yaxın olduqlarından daha çox görürdülər. O, qorxurdu ki, onlar cana gələrlər. Alman və ingilis ticarətşaxanaları ilə əlbir olub, bu vəziyyəti yaradanların özünü aşkara çıxarırlar... Bu onun “vətənpərvər”, “azadixah” və demokrat” adına kölgə sala bilirdi. Buna görə də vaxt ikən cəld solə burulub Nikipur, Bədr, Manux Martinlərdən ayrılmaq lazım idi: onsuz da yığılan mal yığılmış, satılan satılmışdı. Bazarda istənilən qiymət və vəziyyət yaradılmışdı. Lakin Nikipurlardan

ayrılmaq az idi. Əvvəla, xalqa “yaxınlaşmaq” və ikinci də, orta tacir maliklərin dostluğunu qazanmaq lazım idi. Hiss olunması addımlar atmadan xalqı Sofi İranpərəstin “Səda” qəzetində yazdıqlarına inandırmaq olmazdı.

Beləliklə, qəlyanı sümürə-sümürə, onun ahəngdar xorultusu və ağ dumanı altında hər şeyi düşünüb, hər tədbiri tökdükdən sonra Kürd Əhmədi yanına çağırmağı pişxidmətə tapşırırdı. Kürd Əhmədi o çoxdan tanıyırdı. Onun qəlbən özünə tamamilə zidd bir adam olduğunu bilirdi. Bilirdi ki, Kürd Əhməd əqidəsi etibarilə demokrat, xalqı və vətəni sevəndir. Ürəyi təmiz və insafli adamdır. Elə buna görə də başqa bir adamı yox, məhz onu yanında saxlayırdı, bütün işlərdə ona etibar edirdi. Əvvəla, bunu gören xalq deyəcəkdə ki, ağayı Hikmət İsfahani yaxşı adamları başına yığır. Bu özü balaca söhbət deyildi. İkinci də, o heç bir şahının da dərini çəkmədən gecələr rahat yatırdı. Çünki qızılı səp küçəyə, Kürd Əhməd gözünün ucu ilə əyri baxan deyildi. Onun həqiqi demokratik əqidələrinə gəldikdə isə, Rza Pəhləvi elə bir şərait yaratmamışdı ki, bu kimi əqidələr qorxulu şəkil alalar. Bütün bunlardan əlavə iki xırda mülahizə də Hikmət İsfahanini Kürd Əhməddən bərk tutmağa məcbur edirdi. Birinci: Kürd Əhmədin Kürdüstan və Azərbaycanda dostları və tanışları çox olduğu kimi, nüfuzu da çox idi. Lap pis ayaqda Kürd Əhməd nə desə, onun məsləhətindən nə kürdlər, nə azərbaycanlılar boyun qaçırırmırdı. İkinci: “demokratlıq” və “vətənpərvərlik” Hikmət İsfahani üçün bir əyləncə, bir növ nərd oyunu olmuşdu. Bu oyunda da Kürd Əhmədi özü üçün ən yaxşı yoldaş, müsahib hesab edirdi.

Kürd Əhməd içəri girdi, salam verib oturdu.

Hikmət İsfahani acıqlı-acıqlı ona baxdı:

– Qardaş, saqqalım yoxdur, sözüm ötmür, – dedi, gördün bu insafsızlar xalqın başına nə oyun açdılar. Bazarın halını görmürsən?.. Əla Buxara dərisinin qiyməti gəlib düşüb 60 riyala. Üçcə ay əvvəl doxsan riyal idi. Hələ bir il bundan qabağı demirəm. Yıxdılar millətin evini, Allah bunların evini yıxsın. Bütün məmləkətin iqtisadiyyatını pozdular.

Kürd Əhməd qabağında bir oyunbaz oturduğunu görürdü. Onun bu dəfə nə kələk işlətmək istədiyini bilmək çətin deyildi. O, bu adamın nərdisi necə oynadığını bildiyi kimi, şəraitə görə bütün fikrinin istiqamətini də əvvəlcədən müəyyən edə bilirdi. Hər şey göstərirdi ki, ağanın “sola” burulmaq vaxtı gəlib çatmışdır.

– Vəziyyət çox pisdir, – deyib onun sözünün dalmı gözlədi.

– Pisdir, dedin qaldı... Müsibətdir. Müsibət!.. Xalqın halına baxanda mənəm yadıma bir məsəl düşür. Bəlkə eşitmiş olasan, deyir ki, bir ərəb nökərini də götürüb kənddən şəhərə yola çıxdı. Yol uzaq olduğundan, axşam gəlib şəhərə çata bilmədilər. Gecə kövşənin bir yerində ərəb atdan düşüb, şam elədi. Yohəri də başının altına qoyub yatdı. Atı da nökərə tapşırıb, ötürdü çömənə otlasın. Çün nökərə çox etibarlı yox idi, fikri qalmışdı atın yanında, huşa gedib, tez ayılırdı, nökəri çağırırdı:

– Əli, bala!

Nökəri ondan qabaq huşa aparmışdı. Bu səsdən ayılacaq tez gözlərini ovub, ata tərəf baxdı, gördü at otlayır, rahat cavab verdi:

– Bəli, ağa...

– Nə eləyirsən, bala?..

– Ulduzları sayıram, ağa...

– Say, bala, say... Çox böyük iş görürsən, say... At ordadırımı?

– Bəli, ağa, burdadır.

Ərəb yenə huşa getdi. Bir azdan sonra yenə yuxudan zərəsan qalxıb qışqırdı:

– Əli, bala!

Nökər tez gözlərini ovdu, ata baxdı. At otlayırdı.

– Bəli, ağa!

– Bala, nə eləyirsən?

– Ağa, fikir eləyirəm ki, görəsən bu bostanda qovun-qarpız çoxdur, yoxsa göydə ulduz.

– Fikir elə, bala, fikir elə. Yaxşı fikirdir. At ordadırımı?

– Bəli, ordadır.

Ərəb üçüncü dəfə oyayıb, nökəri çağırırdı, nökər gözlərini ovub, ata tərəf baxdı. At yox idi. Onu çodartlar götürüb getmişdi. Nökərin səsi yavaş çıxdı:

– Bəli, ağa...

– Nə edirsən, bala?

– Ağa, fikir eləyirəm ki, at getdi, cəhənnəmə, bəs indi bu yohəri kimin belinə qoyacağın?

– Oğul, indi mən də fikir eləyirəm ki, bu ağayı Nikipuruların cibi doldu, cəhənnəmə, bəs bu fağır-füqaranın qarnı necə olacaq, üst-başını necə olacaq...

Kürd Əhməd onun yavaş-yavaş mətləb üstünə gəldiyini görüb:

– Onların da dərini yeqin yene sizin kimi ağalar çəkəcək, – dedi.

– Əlacım nədir, millətimdir, gerek dərini çəkəm. Get, bala, əlli min tümən ayır, əldən düşmüş orta və xırda tacirlərə borc ver. De ki, bir köpük də faiz istəmirəm. İyirmi min tümən də ayır Tehran, Təbriz, Mehabad və Məşhəd yoxsulları üçün. Ver paylaşınlar. Lat-lütə kömək eləsinlər.

Kürd Əhməd çıxmaq istədi. Hikmət İsfahani onu saxladı:

– Xahiş edirəm, ağa, şəxsən özün məşğul ol. Qoy bu pul yetim-yesirə çatsın, bələdiyyə oğrularının cibinə dolmasın.

* * *

Sovetlərlə ticarət müqaviləsinin bağlanmasını tələb edən səslər ucalmaqda idi. Bu səs yalnız xalq kütlələrinin yox, İranın milli iqtisadiyyat və mənafeyini az-çox əziz tutan bütün demokratik qrupların və təbəqələrin səsi idi. Ayrı-ayrı tacirlər, sənaye və təsərrüfat idarələri sahibləri orada-burada bu məsələ barədə öz fikrini deməyə başlayırdı. Kürd Əhməd belə bir zamanda həqiqəti xalqa söyləyən bir yazının böyük əhəmiyyətini düşünürdü. Bu fikir onda “Səda” qəzetindəki yazılarını oxuduqdan sonra oyanmağa başlamış və getdikcə güclənərək, qəti qərar halını almışdı:

– Salam, ağayı Kürd Əhməd, – deyən tanış bir səs eşitdi. Fridunu gördükdə, qucaqlayıb öpmək istədi. Lakin özünü saxlayıb, bərk-bərk əlini sıxdı, anbarın böyründəki dördküncü balaca otağa keçirdi, qapını örtüdü. İngilis qifilinin dilini buraxdı:

– Harda qaldın, əzizi-mən? – dedi, otur danış görək başına nələr gəldi.

Fridun Tehrana necə gəlib çıxdığını, özünə necə yer axtardığını və harada qaldığını nağıl etdi:

– Özümə bir neçə yoldaş da tapmışam, – deyib Sərxandan, Fəridədən, demiryolunda yoldəyişən vəzifəsində işləyən Rüstəmdən məlumat verdi.

– Gözəl insanlardır, ürəkləri təmiz, fikirləri birdir. Mən indi hiss edirəm ki, cəmiyyətimizdə belə adamlar çoxdur. Onların hamısı yaxşı bir günü həsrətlə gözləyirlər. Lakin sən orda narazı, mən burda narazı olmaqla o gün yaranmayacaq. Birlük lazımdır. Minlərlə insanların iradəsini, fikrini birləşdirən bir qüvvə lazımdır!

Kürd Əhməd onun bu fikirlərinə qulaq asdıqca gözləri gülürdü. Yeni yoldaşının canlı bir ürək, rahatlıq bilməyən bir fikir sahibi olduğunu görür və sevinirdi. Friduna isə elə gəlirdi ki, bütün dedikləri azdır. Onlar xəyalından keçənlərin həqiqi düşüncələrinin yuzdən birini belə ifadə etmir, ona görə də daha kəskin ifadə tapmağa çalışırdı.

– Bizə mənəvi vətən lazımdır, siyasi təşkilat lazımdır! – deyib stola dirsəkləndi, nəyə isə hücum edirmiş kimi, sinəsini qabağa verdi.

Kürd Əhməd eyni hərəkətlə sinəsini irəli verdi və Fridunun gözlərinə baxdı:

– Sən bilirəntmi ki, bu yol dar ağacları, rütubətli zindanlar, sürgünlər yoludur?

Fridun bu sözlərdəki şübhədən daha da qızıxdı.

– Bilirəm, lakin gerek biri canından keçə ki, o birilər azadlıq görələr.

Nikolayın, Pavelin fikirləri yadına düşdü. Daha doğrusu, onların heç bir fikrini olduğu kimi xatırlaya bilmirdi. Lakin onların qanı qərribə bir şəkildə, sanki öz qanına qarışmışdı və onun hərəkətini artıraraq, qəlbinin damarlarını yeni bir ehtirasla yandırdı.

– Mən azadlıq yolunu işıqlandırmaq üçün ürəyimi məşəl kimi yandırmağa hazırım! Bu yolda dalmca gələnlər saysız-hesabsız olacaq. Dayan səbr elə, görürsən. Həm də nəinki yalnız Sərxanlar, Musa kişilər, Rüstəmlər gələcəklər, bir tike çörəyə möhtac olanlar gələcək, yox, yox böyükələrdən də, cismən bolluq içində yaşayanlardan da gələnlər olacaq!.. Çünki bu cəmiyyət yalnız insanın mədəsini deyil, onun ruhunu da, qəlbinə də doyurmaqdan acizdir. Onun böyük dərdu ruhi acliqdır!

Fridun bu sözləri deyərək xəyalından sərtib gəlib keçirdi.

Kürd Əhməd onun qollarından yapışib sıxdı:

– Nə gözəl fikirlərin var, dostum! – dedi, – gedək, sənün üçün münasib bir otaq da hazırlamışam.

Küçəyə çıxıb, faytona oturdular. Kürd Əhməd gedəcəkləri ünvanı faytonçuya söylədi və günəşdən gizlənmək bəhanəsilə faytonun üstünə saldırdı. Faytonçu qırmançı havada yellədikdə, boynu qırnızı qotazlı və zinqirovlu atlar hərəkət etdi. Faytonçu tez-tez rast gələn xırda alverçilərin, yük daşıyan araba və faytonların yanından ötüb keçir, mütmədiyən:

– Ha, ha, ho-ho, – deyərək gah adamları, gah atları haylayır, qırmançı havada oynadırdı...

Kürd Əhməd Fridunun Süheylilərin yanında işlədiyini eşitdikdə narazı qaldı.

– Pis adamlardır, aldıkları nəfəs də yalandır.

Fridun iki dəfə məsələsini danışdı, səbəbini soruşdu.

Kürd Əhməd onun ticarət işlərindəki xamlığına güldü:

– Belə fırıl-daqlar ticarət aləmində çoxdur. Həqiqi gəliri gizlədirlər ki, vergilərdən boyun qaçırsınlar. Tezliklə görək sənə başqa bir iş tapaq. Orada baş çıxara bilməzsən. Dolaşdırarlar. Çünki Süheyliyə işlərinə buraxdıqları adamı ya görək cinayətə iştirakçı etsinlər, ya da axırına çıxsınlar.

Fridun, yadına düşdükcə bütün gördüklərini, arvadı ilə hər səhər dalaşdığı axşam barışan ev sahibini, əyyaş gəncləri, ananın çini kasasını bir-bir Kürd Əhmədə danışdı, onlara bəzən gülməli bir şəkil verirdi. Kürd Əhməd qulaq asıb güldür, yeri gəldikcə müşahibəti olan hekayətlər nağıl edirdi. Bu söhbətlər içində Fridun sertihi xatırladı, onun İranda millətlər və yuxarılardakı satqınlıqlar haqqında dediyi sözləri Kürd Əhmədə danışdı:

– Çox əqidəli və qeyrətli adama oxşayı.

Kürd Əhməd xeyli fikirdən sonra:

– Tanıyıram, – dedi, – çox maraqlı şəxsiyyətdir. Namuslu bir adamdır. Lakin bədbəxtidir. Aşağıların gücünə inanmır, yuxarılara nifrət edir, Etiqadı bir şahdır ki, o da bunu əbədi şübhə altında saxlayır. Düşmənləri də çoxdur: bizim ağayı Hikmət İsfahani, sərhəng Səfai və sairə... Ən qorxulusu bu axırıncıdır. Çünki ayağının altından yavaş-yavaş səbirlə eşməkdədir.

– Aralarında ədavətmi var?..

– Bəli, həm ictimai, həm şəxsi. Sertib təmiz adamdır, sərhəng çirkin. Sertib insaf sahibidir, sərhəng vicdansız. Sertib millətini sevəndir, sərhəng şöhrət və mənəbərəst. Bundan əlavə, hər ikisi də ağanın qızı Şəmsiyyənin aşiqidir. Lakin qız ümidini Şahpura* bağladığından heç birinə etina etmir. Sərhəng isə Şahpurun əyləncələrinin uzun sürməyəcəyini bildiyi üçün sertihi özünə qorxulu rəqib hesab edir. Çünki xanım Şahpurdan əl üzüb, bunların ikisindən birini seçməli olsa, mütləq sertihi götürəcəkdir.

Fayton İstanbul xiyabanının dalında, xırda bir döngədə dayandı. Kürd Əhməd faytonçunu yola salıb, dalandan keçərək, balaca bir qapının zəngini çaldı, Qoca ev sahibəsi qapını açıb, onları içəri buraxdı.

* Şahzadə, prins

Onlar qapıdan girən kimi, yuxarıdan astanaya qədər dik uzanıb gələn kərpic pilləkənin ayağında durdular. Burada sərin, lakin rütubətli bir hava vardı.

Kürd Əhməd Fridunu ev sahibəsinə təqdim etdi.

– Sizə qonaq və oğul olacaqdır. Analıq edəcəyinizə əminəm.

– Xoş gəlib, gözüm üstə yeri var.

Pillələri aşağı enən ortaboylu və həmişə fiziki işdə çalışan adamlara məxsus yoğun ezələli bir gəncin gurultulu səsi onların danışığını kəsdi. O, uzaqdan Kürd Əhmədə səsləyib:

– Salam, ağayı-mən, – dedi, xoş gördük!

Kürd Əhməd onun əlini sıxıb, Friduna döndü:

– Tanış olun, ağayı Qəhrəmanidir. Dəmiryol işçisidir. Bir yerdə yaşayacağımsız.

Fridun:

– Çox şadam, – deyib, əlini Qəhrəmaniyə uzatdı.

Qəhrəmani də vücuduna nisbətən xeyli iri görünən əlini uzatdı. Fridunun əlini silkələdi!

– Xoş gəlmisən, əziz dost! Buyur içəri!

Fridun içəri girdi. Bura, küçüyə üç pəncərəsi olan uzunsov bir otaq idi. Qırıq pəncərələrinin hərəsinin yanında bir dəmir çarpayı qoyulmuş, üstü qırmızı kərpicli adyallarla örtülmüşdü. Ortada yemək stolu, başda divara söykənmiş yazı stolu vardı. Hər çarpayının yanına bir balaca ayaqaltı salınmışdı. Qalan yerlər açıq olduğundan torpaq döşəmə görünür və otağın bütün yaraşğını pozurdu.

Rza Qəhrəmani çarpayılardan birini Friduna göstərdi:

– Bu sizindir, kasıbın olanından, – dedi və Kürd Əhmədlə ona yumşaq divanda yer göstərdi...

Fridun onun ciddiyyətlə və qızğın bir mehribanlıqla işıldayan gözlərinə baxdı. Bu gözlərdə insanlar arasında dərhal ruhi rabitə yaradan, onları köhnə dostlar kimi bir-birinə yaxınlaşdıran bir məhəbbət və sadəlik vardı.

Sərxangil Fridunun başqa bir yerə köçmək istədiyini öyrəndikdə, təəcüb etdilər, susub durdular. Narazı-narazı bir-birinə baxdılar. Xüsusilə Fəridə heç bir söz demədən, tənəli gözlərlə Fridunu süzürdü. Fridun:

– Arxayın olun, – deyirdi, – qiyamətə qədər mən sizdən ayrılmayacağam. Harada olsam gəlib tapacağam...

Nəhayət, Fəridə səsini çıxartdı, ağır sükutu pozdu, üzünü Sərxana tutdu:

– Bari yerini öyrən, görək harda olacaq, hərdən bir baş çəkərsən.

Sərxan ağzını açmamış Fridun ünvanını dedi:

– İstanbulun dalındadır. Rza Qəhrəmani adlı bir yoldaşım olacaq. Özü də Sərxan kimi dəmir yolunda işləyir.

Bu sözü eşidən kimi Sərxanın rəngi açıldı:

– Nə deyirsən, canım? Lap yaxşı tanıyıram. Ustadır. Neçə dəfə maşınımı təmir edib. Canlara dəyən oğlandır. Sözü düzünü deyim, başqa yerə köçsəydin, buraxmayacaqdım.

Fridun evdən çıxanda Fəridə əlindəki corabın ipini kəsib bükdü, ona verdi:

– Birinci corabı sənə bağışlayıram, geyərsən...

Ana çini kasanı ləmədən götürüb, su ilə doldurub, dalınca atdı:

– Yaxşı yol, oğlum...

* * *

Kürd Əhməd, xarici ticarətxanalarla əlbir olmuş bir ovuc tacirlərin işlədiyi cinayətləri ətraflı olaraq Friduna danışdı, iqtisadi fəlakətin geniş mənzərəsini onun xəyalında yaratdı:

– Susmaq olmaz! Həqiqəti xalqa demək lazımdır... Vərəqə buraxmaq lazımdır!

Bu fikir, əməli fəaliyyət yolunda ilk addım olaraq Friduna xoş gəldi.

– Çap etməyə yer varmı?

– Yoxdur. Mətbəələrlə əlaqə yaradana qədər əlyazmalarını yaymaq lazımdır.

Fridun vərəqənin mətnini bir gecədə düzəltdi. Rza Qəhrəmaniyə oxudu. Onun əsasında iki sinfin mübarizəsi fikri qoyulmuşdu. Əzənlər və əzilənlər!.. Orada bütün fəlakəti törədən birincilərin tufeyli, soyğunçu təbiəti göstərilirdi. Bu sinif məhv edilsə hər şey düzələcəkdi. Dünya cənnət yaranacaqdı. Rza Qəhrəmani qulağına yeni dəyən və cəsarətlə yazılmış bu sözləri bəyəndi, hər ikisi, Kürd Əhmədin evinə gedib, vərəqəni ona oxudular. Kürd Əhməd bir də, iki də oxudu. Bu sözlər ona da xoş gəlirdi. Lakin onlarda nə isə bir şey çatmırdı. Sanki onlar bu gündən, həyatdan təcrid olunmuşdular.

– Buraya günün rəngini vurmaq lazımdır. Çalışın ki, sözlər hər kəsə aydın bir fikri ifadə etsin. Hər kəsi maraqlandırsın. Bir də, demək

lazımdır ki, əzənlər dediyimiz təbəqə yalnız əzələnlərin deyil, bütün millətin düşmənidir. İranın milli mənafeyinin düşmənləridir. Sovetlərlə düşmənçilik labüddən onları imperiализmin qucağına atır. Vətəni və milləti satırlar...

Fridun da, Rza Qəhrəmani də bu əlavəni bəyəndi, vərəqəni bu ruhda düzəltdilər.

Elə bu gecə bacardıqları qədər onun üzünü çıxaracaqlarını və edib, getmək istədikləri zaman sərbəst Səliminin onu görmək istədiyini Kürd Əhmədə xəbər verdilər. Ani fikirdən sonra Kürd Əhməd:

– Buraxın gəlsin, çay hazırlayın, – dedi və sərbəst qarşılaşmaq üçün ayağa durub, həyəətə çıxdı.

Sərbəst içəri girdikdə Fridun da, Rza Qəhrəmani də hörmətlə ayağa durdular. Kürd Əhməd sərbəst yer göstərdi. Sərbəst yumşaq kresloya oturdu:

– Bu ağalar kimdir? – deyər soruşdu.

Kürd Əhməd Fridunu göstərdi:

– Bu ağa mənim azərbaycanlı dostlarımdandır, müəllimdir. Tehrana, dənizgahda* oxumaq fikrində gəlib. Bu ağa da ustadır, istiqahda** işləyir. Maşınlardan yaxşı başı çıxır.

Kürd Əhməd onları təqdim etdikdə Fridun və Rza Qəhrəmani xəfifcə qalxıb, baş əydilər. Sərbəst Friduna baxdı:

– Oxumağa gəlməkdə çox yaxşı cəməsiniz, – dedi, – hər bir millətin, nəinki hər bir millətin, bəlkə, bütün bəşərin xilas yolu dənizgahdan keçir... Bir çətinlik olsa, utanma, yanıma gəl...

Fridun təşəkkür etdi, Kürd Əhməd:

– Ağayı sərbəst məarifpərvər adamdır, – dedi, – dənizgahda oxuyanların çoxuna köməyi dəymişdir.

Fridun:

– Mən sərbəstlə necib bir ürək sahibi olduğumu gözümle görmüşəm, – dedikdə sərbəst maraqlandı:

– Harada, oğlan?

Fridun ona çayxananı xatırlatdı, kəndlilərin arasında yatmış olduğunu dedi.

– Bir azərbaycanlı olaraq, o uca fikirlər üçün sizə təşəkkür edirəm.

* Universitet

** Depo

Sertib onun bütün söhbətlərini eşitdiyini güman edərək:

– Həmid Həmidinin axırını bildinmi? – deyər soruşdu. Fridunun sualedici nəzərlərini gördükdə əhvalatı müfəssəl nöql etdi.

– Böyük bir dəstənin tutulması üçün əmr verilmişdir. Deyəsən, Həmidinin aqibəti çox pis olacaq.

Fridun:

– Yənə ümidimizi ədalətə bağlayaq, -- dedikdə, sertib acı-acı güldü:

– Ədalət, ədalət!.. Nə qədər ki, sərhənglər, bu satqın vəzirlər, vəkillər var, ədalət boş bir xəyal olub qalacaq... Yaxşı, hansı danışğododə* oxumaq fikrindəsən?

– Danışğodeyi–hüquqda...

– Bəs nədən dərş verirsin?

– Tarix, ədəbiyyatı–iran ixtisasımdır.

Sertib nə işə düşünər kimi, fikrə getdi. Friduna heç bir sual verməyib, Kürd Əhmədə döndü:

– Yəqin nə üçün gəldiyimə təəccüb edirsən?

– Xoş gəlmisiniz... Qapımız açıqdır.

– Danışmalı bezi məsələlər var.

Fridun və Rza Qəhrəmani çayı gözləmədən qalxdılar.

– Sertib, bizi bağışlayın, -- deyib əl uzatdılar. Sertib ayağa durdu, Fridunla görüşəndə:

– Oğlan, bir nəfəri ədəbiyyatdan hazırlaya bilərsənmi? – dedi. Axı danışğahda bir köməksiz ki, oxumaq mümkün deyil.

Fridun cavab verməmiş Kürd Əhməd sözə qarışdı.

– Çox yaxşı olar, sertib, ağanın əl bir işə ehtiyacı var...

– İki gündən sonra xahiş edirəm məni görün...

Fridun “baş üstə” deyib çıxdı. Onlar gətdikdən sonra Kürd Əhməd iki stəkan ətirli və rəngli çay gətirdi. Birini sertibin qabağına qoyub oturdu. Sertib çaya qənd salıb, qarışdırır–qarışdırır:

– Bilirsinizmi, – dedi, – mən daha vəzərəti–kişvərdə işləmirəm. İki gün əvvəl vəzir çağırılmışdı. Danışğından anladım ki, istefaya getmək lazımdır. Əslən özüm də çox şadam. Sizin yanımıza gəlməkdə işə başqa məqsədim var.

Kürd Əhməd mövcud adət üzrə azca qalxıb oturdu:

-- Buyurun, qulluğunuzda hazırım.

Sertib məmləkətdə yaranmaqda olan pis vəziyyətdən danışdı. Kəndlinin halının ağır olduğunu ərbabla kəndli arasındakı ixtilafın qurtarmaq bilmədiyini söylədi:

– İslahatlara ehtiyac var, fikirlərimi əlahəzrətə yazacağam. Vətən əldən gedir. Azərbaycan və Kürdüstanın vəziyyəti və bazarın şəraiti sizə mənədən yaxşı məlumdur. Bəzi məsələləri aydınlaşdırmaq üçün yanınıza gəldim.

Kürd Əhməd öz məramını bildirmədən sertibə qulaq asdı. Bildiyi məlumatı ona verdi. Sertib gedərkən:

– Elə bil ki, biraylıq ruhi istirahət etdim, – deyib onun əlini sıxdı...

* * *

Fridun və Rza Qəhrəmani yorulmadan vərəqənin surətini çıxarırdılar. Fridun hərfələri xüsusi aydınlıqla yazırdı. Ona əl gəlirdi ki, cəmiyyətin yeni həyat və əxlaq qanunlarını yazmaqdadır. Rza Qəhrəmani də eyni ilhamla işləyirdi. Hərəsi otuz qədər yazmışdı. Artıq hər ikisi bütün vərəqənin məzmununu əzbərdən bilirdi. Nəhayət, gecə saat üçdə yüz nüsxə hazır olduqda, belələrini dikəldib oturdular. Termosdan adama bir stəkan çay töküüb, qabaqlarına qoydular. Ürəklərindən olan zəhmət onları yormamış, əksinə, daha artıq ruh yüksəkliyinə səbəb olmuşdu. Odur ki, heç birinin yuxusu gəlmirdi. Qabaq–qabağa oturub, söhbət edirdilər. Fridun Azərbaycandan, kənddən, Musa kişi və Gülnazdan danışdı... Köksünü ötürüb:

– Ah, biləsən, necə gözəl və təmizürəkli bir qızıdır! – dedi, – ya–sayışları işə ağırdır.

Rza Qəhrəmani ona təsəlli verirdi:

– Eybi yoxdur, əzizim, səbr et. Onlar bir işə çıxarlar. Dövrən həmişə belə gətməyəcək ki...

Fridun fikrini dağıtmaq üçün mü, yoxsa maraqlandı:

– Rza, – dedi, – bir az sən öz həyatından danış, de görək Məzəndəran necədir?..

– Hər yerdə həyat birdir, – deyib sözə başlayan Rza, sakit–sakit, bütün uşaqlıq xatirələri ilə həyatını nağıl etdi:

O, iyirmi altı illik ömrünün iyirmi ilini zəhmətdə keçirmişdi. Hələ altı yaşında ikən xırda alverçi olan atası onun qolundan tutaraq, dükanına

* Fakülto

aparmış və özünə şagird etmişdi. O, atası ilə birlikdə səhər alaqaranlıqdan dükanə gedər, axşam gün batandan sonra evə qayıdardı, atası ona xırda tapşırıqlar verərdi:

– Rza, oğlum, qaç məşədi Abbasa də, müştəriyə bir stəkan çay gətirsin...

– Durma, ağanın kisəsinə kömür doldur.

Səhərdən axşama qədər balaca dükanda Rzaya iş tapılar, oturmağa vaxt olmazdı. Buna görə də evə çatan kimi anası şamını verər və yatırdı. Başını yastığa qoyduğu ilə daş kimi yatdığı bir olardı. Çox zaman yuxuda da atasının əmrlərini eşidər, o tərəf–bu tərəfə qaçardı. Buna baxmayaraq, o da, ailədə xoşbəxt idi. Çünki özlərinin görməyə bir işi, yeməyə bir tikə çörəkləri vardı. Lakin bazarın dönük üzü və amansız qanunları tezliklə onların bu balaca səadətini məhv etdi. Rzanın atası qazanc həvəsilə, orta bir tacirin hiyləsinə aldanıb, xatalı bir parça alverinə əl atdı və iki ayın içində iflas edib var-yoxdan çıxdı. Dükanı bağlamalı oldu. O gündən kişinin işi bir daha düzəlmədi. Yavaş-yavaş ev şeylərini satmağa başladılar. Lakin heç şey onların əvvəlki vəziyyətlərini qaytarmadı. Atası onun əlindən tutub apardı. Bazarda iki yüz minnətdən sonra bir dəmirçiyo şagird verdi. Dəmirçi dükanında Rza bütün günü bilaaram gah körük basar, gah dəmir döyərdi. Aldığı da gündə iki qran idi.

Fikir-xəyaldən naxoşlayıb yatağa düşmüş atası ona birçə söz deyirdi:

– Hər şeyə döz, oğlum, – bir sənət öyrən, əlindən bir iş gəlməsə, bu məmləkətdə baş saxlamaq çətindir.

Rza iki il dəmirçi şagirdi oldu. On iki yaşı tamam olar–olmaz atası vəfat etdi. Evlərində də bir yırtıq kilim, bir də mitil yorğan qoyub getdi. Dəmirçi onun halına acıyıb və səyini qiymətləndirərək, maaşını bir qran artırdı. Bu üç qran onu və anasını ancaq acından ölməkdən saxlayırdı. Lakin onlar dözürdülər. Çünki bundan daha dəhşətli bir həyat ağzını açıb minlərlə onlar kimisini udmuşdu. Orada nəinki üç qran, heç üç şahı da tapmaq mümkün deyildi, işsizlik, hər yanda amansız işsizlik hökm sürürdü. Buna görə də on səkkiz yaşına qədər o, dəmirçiyo nəinki şagird, hətta bir nökr kimi qulluq etdi. Heç bir zəhmətdən və ağır işdən boyun qaçırmadı, lakin atasının da vəsiyyətini yadından çıxartmayıb, dəmirçidən bildiyini öyrəndi, bacarıqlı bir sənətkar oldu. On səkkiz yaşı tamam olanda dəmirçi onu çağırıb:

– Oğul, – dedi, – daha sən böyük kişisən, özünün də yaxşı əlin var, ya get bir dükan aç, ya da başqa bir iş tap. Çünki səni üç qrana işlətməyə insafım yol vermir, artıq da gücüm çatmaz, şagirdliyə özümə bir uşaq taparam, həm o bir tikə çörək yeyər, həm də mənim işim aşar. Sənə də bildiyimi əsirgəməmişəm, yaxşı deyərsən, Allah atana rəhmət eləsin, pis deyərsən, yenə Allah atana rəhmət eləsin.

Rza ustaya təşəkkür etdi:

– Sağ ol, usta, mənə atalıq etmişən, səndən heç bir pislik görməmişəm. Qiyamətə qədər yaxşılığımı unutmamam.

Bir ay o yana–bu yana vurnuxduqdan sonra illərin ərzində anasının qəpik-qəpik boğazlarından kəsərək “qara gün üçün” yığıdığı iyirmi tünəni rüşvət verib, dəmiryol stansiyası deposunda adı fəhlə kimi işə qəbul edildi. Burada gecə-gündüz səy göstərdi, tezliklə usta müəvini oldu. Nəhayət, ən gözəl bir təmir ustası kimi tanındı. Böyük, kiçik bütün dəmiryol işçiləri ondan razı idilər. Xoşəxlaq, ünsiyyət sevən, zəhmətə dözən olduğundan heç kəs ondan pis bir söz danışmazdı. Həyat vəziyyətinin düzəlməz zamanında anası mədə yarasından vəfat etdi. O, tək qaldı, soyuq və kimsəsiz evə gəldikdə ürəyi sıxılmağa başladı. Buna görə də sutkanın 16–18 saatını depoda keçirir, tamam əldən düşənə qədər işləyirdi. Bir gün onu stansiya raisinin yanına çağırıdılar. Reis onu uzunboylu, təqribən səkkiz pud ağırlığında dolğun vücutlu və çəsməkli bir ağaya təqdim etdi və sonra üzünü ona tutdu:

– Ağa Tehrandan gəlirlər, sənə yaxşı usta olduğunu eşidib, Tehran istigahına keçirtmək istəyirlər. Nə deyirsən?

Bu fikir ona qaribə və maraqlı göründü:

– Məsləhət sizindir, – dedi.

Bu cavabdan xoşlanmış reis və Tehran nümayəndəsi bir–birinə baxıb gülümsədilər. Bir ay sonra o, Tehran dəmiryol stansiyası deposunda təmir ustası vəzifəsində işləməyə başladı. Əvvəllər Tehrandə yad bir mühitdə darıxacağından, tək və tənha bir həyat içində boğulacağından qorxurdu. Lakin işə başladıqdan sonra dostlar, yoldaşlar tardı. Onun həyatı Friduna öz həyatını xatırlatdı. Sanki onları eyni fırtına, eyni kökdən qopararaq, dağlara–daşlara salmışdı. “Ana” yadına düşdü, hər yerdə fəhlənin həyatı birdir! Nə böyük həqiqət!..

– Rza, bizim hamımızı məhv edən mühit eyni deyilmi? Hindistan yoxsulunun da, Çindəkinin də, Firəngistandakinin də, hamımızın həyatımız birdir, düşmənimiz birdir. Fikir eləyəndə görürsən ki, bu çox

sadə bir həqiqətdir. Amma zahirdə, clə bil ki, Hindistanda bir cür yaşayırlar, bizdə bir cür, Firəngistanda başqa cür... Kökünə baxanda görürsən ki, hər yerdə zəhmətkeşin həyatına eyni zəhori qatırlar. Hər yerdə onun yaşayışı bir-birinin eynidir. Ona görə də gərəkdir o birləşsin. Nə dinə baxsın, nə millətə. Sertib mənim nə üçün xoşuma gəlir? Çünki onun nəzərində azərbaycanlı da, fars da, kürd də qardaşdır. Əməkçiləri bir-birindən ayıran böyük bir səddi o fikrində uçurmuşdur. Siz də mənim xoşuma gəlersiniz. Kürd Əhməd kürddür, sən farssan, indi mən də gəldim. Biz bir qardaş deyilikmi?

– Hələ hardasan, doktorgili görəndə, deyəcəksən ki, bu əsil bəy-nəlmiləldir.

– Yox, müqəddəs bir birlikdir! – deyib Fridun, Rza Qəhrəmanını qucaqladı.

Fridun Laləzarın İstambuli ilə birləşdiyi tində durub fikirləşirdi: evəmi getsin, yoxsa Sərxangilə gedib, Fəridənin öhdəsinə götürdüüyü vərəqələri necə yaydığını öyrənsin. Başına gələn üçüncü fikir də sertibin yanına getmək oldu. Axı o, sertibə iki gün sonra gələcəyinə söz vermişdi. Getdikcə Süheyilərin onu daha dorin işlərə çəkmək fikrində olduqlarını da xatırladı. Kiçik qardaşla tütün tədarükü üçün Azərbaycana və Kürdüstanə getmək təklifləri yadına düşdü. Yox, oradan qaçmaq, başqa bir iş tapmaq lazım idi. Bu məsələdə ona sertibin köməyi dəyə bilirdi. Bu fikirlə faytona oturub, sertibgilə getdi. Üstündə “Şiri Xurşid” nişanı olan qapını nökr açdı. Fridunu həyəət buraxıb, sertibə xəbər verməyə getdi. Sertibin uzununu beş yüz, eni üç yüz metr olan bir həyəti vardı. Həyətdə hündür çinar ağacları əkilmişdi. Orta-lıqda, çarhovuzun yanında balaca bir güllük qızarırdı. Həyəət qapısından ikimərtəbəli evə gedən kərpic döşəməli yolun üstünü üzüm talvarı örtmüş, salxım-salxım üzümlər üzəşəği sallanırdı.

Nökrə qayıdıb: “Buyurun” deməmiş talvarın başında Fridun sertibin səsini eşitdi:

– Buyurun, ağayı Fridun, xoş gəlmisiniz.

Fridun sertibi qabaqlamaq üçün addımlarını itiləşdirdi. Sertib mehriban və sadə bir hərəkətlə onun qolundan tutdu. Kəfi çox saz, rəngi açıq idi.

Ağzını Fridunun qulağına tutub yavaşca:

– Eşitmisenmi, şəhərimizdə vərəqələr tapılıb, – dedi, – elə bilirdilər ki, millət qoyun sürüsüdür. Halbuki, onun içində qəhrəman var!..

Fridun ilk zəhmətinin səmərəsini belə gördü. O, sevinclə “Sertib, o işi biz görmüşük!” deyib qışqırmaq istədi, lakin dodağından:

– Nə vərəqələr? – sualı çıxdı...

Sertib nə isə demək istərkən:

– Ağayı sertib, evdə bizi istidən boğdunuz, – deyib ətir saçan şux səslə bir xanım ona mane oldu. Fridun pillələrdən aşağı enən üç kişi və iki qadına baxdı. Sertib Fridundan ayrılıb, qabaqda gələn yaşlı kişi ilə şux səslə xanımın qolundan tutub, Friduna tərəf getirdi. Əvvəlcə onu yaşına və mövqeyinə görə sertibin çox hörmət etdiyi bilinən əli əsalı qocaya təqdim etdi.

– Ağayı Hafiz Biluri, rica edərim, ağayı Fridunla tanış olun. Sizin arzuunuza müvafiq danışgaha gəlmişdir. Həm də sizin danışgədədə oxumaq istəyir.

Qoca anı bir diqqətlə Friduna baxıb, əlini sıxdı.

– Çox gözəl, çox gözəl, qurtuluş ancaq elmdədir.

Bu zaman evdən çıxmış digər iki kişi və qadın gözə-gözə çarhovuzun yanına gedib, güllərə baxırdılar. Onlardan biri Hafiz Bilurini səslədikdə o, demək istədiyini yarımçıq qoydu:

– Bağışlayın, ağayı Fridun, siz sertiblə, xanım Şəmsiyyə ilə söhbət edin, mən görüm ağalar nə deyir, güman edərim ki, yenə görüşərik.

Fridun Şəmsiyyə adını eşidən kimi, diqqətlə xanımı süzdü. Onun uşaq üzünə oxşar üzündə bir sadəlik və munislik vardı. İngilis malından sarı şal paltar, qırmızı və göy zolaqlı üstü açıq tuflı geymiş, başına şlyapa qoymuşdu. Zərif şal paltar onun incə belinə müvafiq tikilmişdi. Əllərində paltarı ilə həmrəng nazik əlcək vardı. Sertibin sağlam vücudu yanında o bəzəkli, lakin əl vursan dağılacaq bir kuklaya oxşayırdı. O, yüngül bir hərəkətlə səkiyə çıxdıqda, sertib:

– Mənim dostumla tanış olun, rica edərim, – dedi.

Şəmsiyyə gülümsəyib, əlini ona uzatdı. Fridun onun əlini tutdu. Hansı bir hissə təsirindənsə Gülnazı, Fəridəni xatırladı, onlarla Şəmsiyyə arasında nə böyük fərq vardı: onların xırmanda şana və qəlbir tutmaqdan, evdə odun yarmaqdan, kartof soymaqdan, qazan və qab-qacaq silməkdən bərkimiş əlləri yanında Şəmsiyyənin əli sanki daima pambıq içində sazlanmış və gün görməmişdi. Fridunun əli hələ bu yumşaqılıqda olə dəyməmişdi. Odur ki, diksioner kimi olub, tez əlini çəkdi. Bunu hiss edən qız yenə eyni sadəliklə gülümsədi, bir maraqla gözələrini süzdürdü.

– Ağanın şügli nədir?..

Səlimi:

– Müəllimdir, – dedi, – İran ədəbiyyatı tarixini yaxşı bilir. Məsləhət görürəm.

Şəmsiyyə Fridunu başdan-ayağa bir də süzdü:

– Ağa razı olarmı?

– Məncə razı olar, deyilmi, ağayi Fridun?

Fridun aşağıdakı mənanı ifadə edən bir beytlə cavab verdi:

– Dostlara qurban getməyən baş, çiyinin üstündə ağır bir yükür.

Şəmsiyyə gülümsədi.

– Oh, nə gözəldir. Sabahdan saat ondan on ikiyə qədər sizi gözləyəyəm. Bu il necə olsa, gərək mütəvəssiteni* qurtarmaqda mənə kömək edəsiniz, – dedi və sertibdən ünvanını yazmaq üçün kağız, mü-rəkkob istədi.

Sertib dörd barmaq boyda balaca bloknotu və özüyə yazan qələmi ona uzatdı. Qız ünvanını yazıb Friduna verdi Çaydan sonra sertib Fridunu qapıya qədər ötürdü.

– Başqalarını öyrət, amma özün də oxumağı unutma ha, – deyib əlini sıxdı.

* * *

Fəridə və ana Fridunu sevincə qarşıladılar. O gələndə ana böyük işıqlı otaqda bardaş quraraq, cəhrə əyirirdi. Fəridə isə başladığı yun köynəyi toxumaqda idi. Onu görün kimi hər ikisi işi bir kənara atdı. Fəridə samovara od salmağa başladı. Ana, köhnə dəmir sandığı açıb, bir torba çıxartdı. Qənddanı doldurub, torbanı yenə sandığa qoydu. Ağzını qıfılladı. Fridun zarafatla:

– Ay ana, qəndi sandıqda gizlədirsən? – dedi.

– Nə edim, ay bala, deyirlər dava olacaq, qənd-zad tapılmayacaq. Ona görə bir az yığıb gizlətmişəm. Sənin kimi əziz qonaq gələndə çıxardıram.

Fəridə samovara od salıb, içəri gəldi. Fridunun “hə, necə oldu” sualına tez-tez və ağızdolusu danışa-danışa cavab verdi:

– Qoynumda gizlədib, çıxdım bazara. Birini bir misqal zencefil alıb əllaf dükanında qoydum, o birisini bir cüt corab soruşub, orada qoydum, amma corablar nə corablar idi, şüşə kimi ısıldayırdı. Üçüncü-

sünü parça dükanına saldım. Birini göz-göz əleyib, bir evin qapısına yapışdırdım. Qayıdanda gördüm on beş-iyirmi adam bir-birini basa-basa oxuyur. Dedim: “oxuyun, bəlkə, haqqın yolunu tapasınız”. Yəni, Fridun qardaş, bununla dünya düzələcək deyirsən?

Fridun gülümsədi:

– Yox, Fəridə, dünyanı elə xaraba qoymayıblar ki, belə şeylərlə düzəlsin. Lakin onlar, insanlara dünyanı düzəltmək lazım və mümkün olduğunu başa salacaqdır.

Ana sözə qarışdı:

– Deməli, hələ yol uzundur. Bizim xoş günə çıxmağımıza çox qalır?

– Tələsmə, ana, tələsmə. Yol nə qədər uzun olsa da, insanlar onun çoxunu keçmişlər.

– Heç mən də tələsmirəm, ay bala... Canın sağ olsun, nə vaxt olar, olar. Özüm üçün deyiləm. Mənim bir ayağım burda, biri gordadır. Mən bu qızın fikrini ələyirəm. O ayaqyalın, başıaçıq uşaqlar üçün deyirəm. Deyirəm tez olsun ki, yazıqlar nə qədər cavandırılar, bir xoş gün görsünlər. Yoxsa, mən acıdan öldüm, touxundan öldüm, təfavütü yoxdur.

Şəhərin hər tərəfində yayılmış bu yüz vərəqə, minlərlə ürəklərdə beləcə sevinc yaratmışdı. Onları, bir anlığa da olsa, həqiqət işığı ilə işıqlandırmışdı. İnsanlar bir ümiddə yaşamağa başlamışdılar. İlk addımın bu nəticəsi Fridunun qəlbini yeni və daha geniş fəaliyyət həvəsilə doldururdu...

DOQQUZUNCU FƏSİL

Fridun hər gün iki saat İran ədəbiyyatından və ümumi tarixdən Şəmsiyyəyə dərs deyirdi. Qız onu şəhərdə, öz xüsusi evində qəbul edir, salonda oturaraq, Sədi və Firdovsinin hekayət və dastanlarına, yaxud Hafizin qəzəllərinə qulaq asırdı. Fridun ədəbi əsərləri böyük bir həvəslə təhlil edirdi. Şeirləri şirin bir ahənglə oxuyarkən, sanki özünü unudurdu. Oturub, mat-mat ona baxan qız, təbiətinə məxsus bir sadəliklə:

– Bir qəzəl də oxuyun, – deyirdi.

Nəticədə getdikcə araları açıldı. Günlər keçdikcə qız ona hər dərdini və sevincini bölüşmək mümkün olan bir yoldaş kimi alışdı.

Cümə günü istirahətindən sonra Fridun Laləzara çıxmışdı. Küçənin adamları dolu vaxtı idi. Uzaqdan Şəmsiyyə gözünə deydi.

– Xanım, salam.

Qız gülab qabı kimi ətir qoxuyurdu. Əla esyensin iyi uzaqdan Fridunu vurdu. Şəmsiyyə ona yaxınlaşaraq, yavaş addımlarla gezməyə və danışmağa başladı. O, xüsusilə kübar ailələrdə və sarayda adət halına keçmiş olsa da, saxta və süni təsir bağışlayan incə hərəkətlərlə tərponir, səsine ahəngdarlıq verməyə çalışırdı. Bütün bunlar yuxarı sinif xanımlarında ürekbəlandırıcı zahiri təkəbbür şəklində almış və onları nəinki aşağı təbəqələrdən, hətta bir-birindən belə aralı saxlayan qərribə əxlaqi meyara çevirmişdi. Bu saxta qabığın altından belə Şəmsiyyənin təbiətindəki rəyihə, gənclik təravəti və sadəlik özünü göstərirdi və qıza bir cazibədarlıq verirdi. Lakin Fridunu ona yaxınlaşdıran bu deyildi...

Təbii ki, Hikmət İsfahani kimi görkəmli bir ağanın evində böyüyüb yetişmiş xanım Şəmsiyyənin üzünə Tehrandakı bağlı olan bir qapı təsovvür etmək çətin idi. Onun bütün vəzir ailələrinə, vəzərxanalara və dərbara yolu açıq idi. Tehrandakı xarici səfərxana işçilərindən tutmuş, zabitlər və dövlət qulluqçularına qədər bütün yuxarı təbəqələr içərisində onun tanışları vardı. O, firəngçini öz ana dilindən daha təmiz danışır, öz hərəkətlərində yuxarı təbəqənin bütün adətlərinin bir rəmzi kimi görünürdü. Bununla belə, onun tərzi-hərəkətində nə isə onu mühitindən ayıran qərribə bir sadəlik vardı ki, bu keyfiyyətin sayosində, o, məktəb yoldaşları arasında özündən çox-çox aşağılardan çıxmış adamlarla da ünsiyyət yarada bilmişdi. Digər tərəfdən o, aşağı təbəqələr içərisindən çıxmış adamların daha təmiz və sadə olduğunu hiss edir, onların qadına qarşı əlaqələrindəki mehribanlıqı xoşlayırdı. O, nə isə qadına olan bu münasibətdə, içərisində dolandığı mühit adamlarında görmədiyi bir alicənablıq, bir ülvyyəti duyur və hər bir qadın kimi, bunu yüksək dərəcədə qiymətləndirirdi. Fridunda ilk gündəcə belə bir keyfiyyət tapdığı, onun nəvaziş və hörmətindən zövq aldığı üçün onu gördükdə şad olurdu.

– Xanəvadəniz* necədir? Dərbara** gedib-gəlirsinizmi? Davaya necə baxırlar?

– Mərsi, xanəvadəmiz yaxşıdır. Dərbarın da yolu hələ ki, üzümüzə açıqdır. Dava məsələsi uzundur. Hərə bir cür baxır. Əlahəzrət hələlik birçə möhkəm tapşırıq vermişdir: daxildə şübhə yaradan adamları aradan qaldırmaq. Özünüzü gözləyin, ağayı Fridun, ehtiyatsız söylənmiş bir söz belə fəlakət törədə bilər.

* Ailə

** Padşahın sarayı

– Bu nə sözdür, xanım. Biz ki, əlahəzrətin sadıq təbəələriyik. Xeyridən başqa bir fikrimiz yoxdur. Şahpur necədir? Görüşürsünüz mü?

– Hər gün görüşürük. Şimrana bağımıza gəlmədiyi bir gün yoxdur. Sabah da böyük bir ziyafətimiz var. Gəlmək istəyirsinizmi?

Şəmsiyyə fikrə getdi. Uşaq simasını andıran üzündə ciddiyyət görünürdü.

– Sabah saat altıda məşını dalınızca göndərəcəyəm. Ünvanınızı verin. Lakin birçə şeyi şərtləşək: sizi bu ad altında təqdim edə bilməyəcəyəm. Əvvəla, kasıb balası olmanız, ikinci də azərbaycanlılığınızı gizlətməliyik. Hər ikisi sizi ağır vəziyyətə sala bilər. Mən sizə təzə ad verəcəyəm. Cəməlid İsfahani, mənim İsfahandan gəlmiş xalam oğlusunuz...

– Birdən ağayı Hikmət İsfahani orada olsa, özünüz də, mən də pis vəziyyətə düşmüş olarıq.

– Ehtiyat etməyin. Ağam sabah saat altıdan başlayaraq növbə ilə ingilis, amerikan və sonra da alman səfərxanalarında olacaqdır. Biri təzə ziyafət, o birində ticarət, üçüncüsündə bilmirəm nə...

Fridun fikir etmədi:

– Yox, xanım, – dedi, – mən başqa ad altında yaşamaq istəmirəm. Bir də ehlə ziyafətlərə alışmamışam.

– Yaxşı, öz adınızla gəlin, sadəcə təbəəsiniz, vəssalam.

– Təşəkkür edirəm.

– Gəlin, sizi Tehranın seçilmiş xanımlarına təqdim edəcəyəm. Qorxuram ki, oradakı ulduzlar gözlərinizi qamaşdırar və bizə heç baxmayasınız da.

– Bizdə “hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi” deyərlər.

Qız vidalaşdı, “gözləyəcəyəm” deyərək getdi. Fridun Şəmsiyyənin təsadüfən söylədiyi və xəbərdarlığı andıran sözlərini xatırladı. “Görəsən, bu sözlərdə gizli bir işarə və eyham varmıdır?” deyə düşündü. Onun simasını xatirinə gətirdi. “Yox, tamamilə təsadüfi söylənmiş sözlərdir” deyə kəsdirdi...

Axşam gün batdıqdan sonra evdən çıxıb, doktorgilə getdi. Onların evi Laləzarın başında, ikimərtəbəli bir binada idi. Binanın küçəyə açılan qapısının dalında pillələrin ayağındakı meydançada hər cür qiymətli dəridən tutmuş, gümüş, qızıl, bülbur qablara qədər cürbəcür şeylər satılan balaca bir dükənçə vardı. Doktorun evinə getmək üçün buradan keçib, ensiz pilləkənləri yuxarı çıxmaq və sol əldəki qapının zəngini basmaq lazım idi. Qapı üçküncü balaca bir dəhlizə açılırdı. Burada da

sağda, solda birer qapı vardı. Sağdakı qapı orta müstəqim şəkilli otağa açılırdı. Otağın divarlarından bir neçə qədim İran minyaturası asılmış, balaca bir divan və bir neçə yumşaq səndəl qoyulmuşdu, ortada dairəvi bir çay stolu vardı. Bu, doktorun həm qonaq, həm də xəstələri qəbul etdiyi otağı idi. Onun yanında küçəyə üstüaçıq balkonu olan başqa bir otaq vardı. Doktorun bütün tibb cihazları və ləvazimatı burada idi. O, xəstələri də burada müalicə edirdi. Üçüncü otağın bir divarında Təbrizdə toxunmuş, ilin dörd fəslini təsvir edən və kənarlarında haşiyələr içində hər fəslə aid bir beyt şeir olan “Dörd fəsil xalçası”, ikinci divarda çarpayıların üstündə yaşıl yağlı rənglə çəkilmiş yarıçılpaq bir qadın şəklində asılmışdı. Doktordan əvvəl burada yaşamış hansı bir tacirinsə çəkdirdiyi bu şəklə gizlətmək üçün üzünə Hindistandan gətirdiyi ipəkdən toxunmuş Tac-mahalı təsvir edən yaraşlıq bir şal çəkmişdi. Bu da doktorun yataq otağı idi. Doktorun oğlunun ixtiyarında olan iki otağa dəhlizdən sola bir qapı açılırdı. Bu otaqlar müasir stildə döşənmişdi. Onların birində dolu kitab şkafları, yazı stolu, stullar və radio cihazı qoyulmuşdu.

Doktorun oğlu dostları ilə, pəncərələri dal dəhlizə açılan bu otaqda görüşərdi. İkinci otağa, taxta çarpayı qoyulmuş, baş tərəfdəki divarda müxtəlif illərdə çəkilmiş ailə şəkilləri asılmışdı. Bu, yataq otağı idi.

Doktor hələ çar zamanı Rusiyadan Təbrizə və oradan da Tehrana mühacirət etmiş azadfikirlilik həkimi idi. O, öz sənətində çox mahir olduğundan tezliklə Tehrandə ad qazanmış və böyük nüfuza malik olmuşdu. Hərəkətlərində sərbəstlik sevər və özünü heç kəsdən asılı tutmazdı. Tehranın ziyalı və əsnaflarından, tacir vəərbablarından başqa azərbaycanlı və farslar da doktora xüsusi hörmət bəsləyirdilər.

Doktorun oğlu darülfünunun son kursunda oxuyurdu. O, zəkali, açıq fikirlilik və cəsarətli bir adam idi. Mütaliə etməyi çox sevdi. Fars, ingilis və firəng dillərindən əlavə, Azərbaycan dilini də mükəmməl bilirdi. Azərbaycan dilini atasının səylə xüsusi məşğələlər sayəsində öyrənmiş, hətta qədim kitabları da mütaliə etmişdi.

Fridunu onlarla Kürd Əhməd tanış etmişdi. Orada söhbətə yığışan bir neçə başqa adama da rast gəlmiş, tanış olmuşdu.

Zaman keçdikcə doktorun evi Kürd Əhməd və Fridunun çox görüşdüyü bir yerə çevrilirdi. Çünki bura bir həkimi evi idi... hər gün onlarca müxtəlif millət və siniflərə mənsub insanların buraya gəlib-gətməsi təbii idi. Bu da onların görüşü üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Fridun qapının zəngini basdıqda doktorun oğlu özü hay verdi. Bu, evin boş olmadığını bildirirdi. Adı hallarda qapı zənginə yalnız qulluqçu gələrdi. Doktorun oğlu Fridunu görəndə kimi içəri buraxıb, qapını örtüdü və dərhal qolundan tutub, öz otağına tərəf apardı.

– Yaxşı oldu ki, gəldin, yoldaşlar da buradadır, indicə səni arzu edirdik, – dedi.

Fridun içəri girdikdə altı gənc ayağa durub, ona əl verdi. Fridun oturduqdan sonra otaqdakilərə bir də gözaltı nəzər saldı. Kürd Əhməd və Rza Qəhrəmani ilə göz-gözə sataşdıqda gülümsədi. Başını əyib, onlarla bir də salamlaşdı. Bir anlıq sükutdan sonra Kürd Əhməd üzünü yoldaşlara tutdu:

– Ağayı Fridun şimaldan gəlmişdir. O, uzun müddət kənddə işləmiş, kəndlilik ruhiyyəsini yaxşıca öyrənmişdir. Azərbaycanın və kəndlilik dərəcəsinə aşınadır, başına gələnləri nağıl etsə, nə bələlardan qurtardığına heyran edərsiniz!

Kürd Əhmədin yanında oturmuş, Fridunun ilk dəfə gördüyü qaranıq adam:

– İgidin başı qalda gərəkdir, – dedi, – yarpaq yarpaqlığı ilə yenə küləyin zərbəsinə, toza-torpağa dözüür. Mən insan o adama deyərəm ki, ömrü fırtınalar qucağında keçsin.

Kürd Əhməd Fridunun danışana diqqətlə fikir verdiyini gördükdə tanış etdi.

– Ağayı Kərimxan Azadidir. Tutun fabrikində işləyir.

Bu zaman yenə qapının zəngi səsləndi. Doktorun oğlu tez çıxdı. Bir neçə dəqiqə keçməmiş Sərxan və Fəridə ilə geri döndü. Onları görəndə kimi hamı ayağa qalxdı. Fridun sevincə Fəridəni göstərdi:

– Tanış olun, bizimlə bir yola qədəm qoyan ilk İran qadimidir.

Kürd Əhməd gülərək:

– Yox, əzizim, biri də var, – dedi. – Kərimxanın zövcəsi Xavər xanım. Bu gün bir az kefsiz olduğundan gələ bilməyib.

Fridun Sərxanla Fəridəyə yanında yer verdi. Fəridə elə halda idi ki, harada olduğunu təsəvvür edə bilmirdi. Nə otağı, nə adamları aydın görürdü. Hətta sözləri belə yaxşı ayırd edə bilmirdi.

Hamı oturduqdan sonra Kərimxan Azad Fridundan kəndlilərdəki vəziyyəti soruşdu:

– Yaşayış necədir?

Fridun birinci dəfə görüşdüyü bu adamlarla nə dildə danışmağı düşündü. Necə başlamalı idi ki, gördüklərini, düşündüklərini onlara

çatdırı bilsin. O, əvvəlcə danışıqda sanki sözlər bir-birinə bağlanmaq istəmirdi. Lakin getdikcə, həyat və gördüklərindən danışdıqca sözlər mum kimi yumşalırdı.

O, danışıqlarına belə yekun vurdu.

– Kəndlinin həyatını insan həyatı ilə müqayisə etmək mümkün deyil. Yoxsulluq, ehtiyac və zülm onun nəsibi olmuşdur. Heç bir insaf və vicdan sahibi razı olmaz ki, hər yerindən duran nanəcib, nə bilim əmniyyə, nə bilim nəzmiyyə, nə bilim malik, nə bilim nümayəndeyi-dövlət adı ilə kəndlinin var-yoxunu əlindən alıb, onu ac və lüt qoysun.

Kürd Əhməd onun sözüne qüvvət verib, öz gördüklərindən danışdı. Ərəblə rəiyyə arasında arasıkəsilməyən mübarizə getdiyini söylədi:

– Kəndlilər cana gəlmişlər, – dedi. – Yəni əslinə baxsan, narazı olan bir kəndli deyil. Hansı təbəqəyə yaxınlaşdım, narazı gördüm. Hamı bir fürsət, balaca bir fürsət gözləyir. Başdan-başa məmləkət istibdadı-rejimin ağırlığı altında ezilir, nəfəsini çəke bilmir. Hər idarədə bir deyil, bir neçə müstəbid, bir neçə padşah oturmuşdur desəm, mübaligə etmiş olمام. Rüşvət, qanunsuzluq, fisq-figur həddini aşır. Camaatın irzü-namusu əldən gedir. Hamı balaca bir səsə bənddir.

Rza Qəhrəmani:

– Əlbəttə, bunlar hamısı səhih və təmamen həqiqətdir, – dedi. – Lakin mən belə fikir edərim ki, indi biz İrani, yalnız kəndlinin ayağı ilə ölçə bilmərik. İndi İranda qüdrətli ictimai qüvvəyə çevrilən bir sinif də yaranmaqdadır. O da kargərlər sinfidir. İranın gələcəyi bu iki qüvvənin fəaliyyətindən asılıdır.

Kərimxan Azadi:

– Elədir, düzdür, – deyər təsdiq etdi.

Fridun onun, nə isə, daimi bir gərginlik və yorğunluğu ifadə edən simasına baxdı. O, söhbət əsnasında gözlərini danışanın simasına dikib durur və gərgin bir diqqətlə dinləyirdi. Bütün gözlərin ona baxdığını gördükdə yüngülcə yerində qımıldandı, hər sözü aydın eşidilər bir ifadə ilə danışmağa başladı:

– Qüvvət kargərin çəkici və zindanıdadır. Onu yadından çıxardan firqə heç bir iş görə bilməz. Onsuz indiki cəmiyyətdə mütərəqqi bir addım atmaq mümkün deyil.

Gənclərdən kim isə yavaşca əl vurdu:

– De, de gözüne dönüm. Gecə-gündüz bir danasının quyruğundan tutan kəndli hara, kargər hara...

Bu söz məclisə bir hay-küy saldı. Fəridə, bu adamların nə üçünsə bərk qızıxdığını gördü və heyətlə gah buna, gah ona baxdı. Hər kəs bir söz deyirdi.

– Yaman əydin, əzizi-mən...

Kərimxanın sözlərindən istənilməyən noticələr çıxaran gənc:

– İran elə bir ölkədir ki, burada kəndliyə sizin dedikləriniz kimi baxmaq olmaz, – dedi.

Fridun Kürd Əhməd qulağına tərəf əyildi. Bu gəncin kim olduğunu soruşdu. Kürd Əhməd yavaşca:

– Sabun zavodunda texnikdir, odlu cavandır, – deyib ayağa durdu.

– Ağalar, xahiş edirəm, bir az sakit. Qoyun, Ağayi Kərimxan Azadi sözünü qurtarsın, sonra bir-bir danışaq.

Ara sakitləşdi, Kərimxan davam etdi:

– Mənim əzizlərim, dediyim odur ki, İranda da kargərlər sinfi əmələ gəlmişdir. Onun parlaq ictimai amalı və ideali var. Onsuz İranın həyatı cansız olar, ruhsuz olar. Bizi zülmədən qurtarsa, bu sinif qurtaracaq. O sinif, cəmiyyətin çürük bünövrəsini elə dağıdacaq, necə sel palçıq səddi dağıdır.

Rizvan yenə özünü saxlaya bilmədi:

– Elə mən də onu deyirəm ki, bu bünövrəni danası üçün tir-tir esən kəndli dağıtmayacaq!

– Kəndli də dağıda bilər, o da böyük qüvvədir.

– Eləsəydi bu vaxta qədər edərdi, min ildir, dünya var, kəndli var, niyə bəs eləmədi?

Yenə qarışıqlıq düşdü. Yenə Kürd Əhməd oturanları sakit edib, Kərimxana döndü:

– Buyurun...

Lakin Rizvan Kərimxana danışmağa imkan vermədi.

– Bundan sonra İranda inqilabın məzmununu kargər verəcək, – dedi, – nəinki fikri-zikri bir inəyini iki eləmək olan kəndli.

– Baqqal başqa, kəndli başqa, – deyər Kərimxan bir Kürd Əhmədə, bir də Rizvana baxdı. Rizvan bərk ilişmiş kimi, buna etiraz edə bilmədi. Yerində qurcandı. Kərimxan davam etdi:

– Mən deyirəm ki, biz hərgah cəmiyyətimizi çürüdən əsasları dağıtmaq istəyiriksə kargərə əsaslanmalıyıq, yoxsa kəndlimi bilmərrə atmalıyıq demirəm.

Rizvan:

– Səhv edirsən, – dedi, – biz bütün işimizi kargərin arzusuna görə qurmalıyıq. O, böyük qüvvədir. Lakin bu böyük qüvvə dağımıq haldadır. Onun təşkilatı yoxdur. Onu bir mərkəzə yığmaq bizim borcumuzdur.

Son sözlər hamının xoşuna gəldi.

– Ona söz yox...

– Orası elədir... – kimi səslər eşidildi.

Son sözlərinin təsirindən ruhlanan Rizvan cəsərləndi:

– Mənim fikrim belədir. Qüvvəmizi parçalamağın faydası yoxdur. Elə bu başdan hədəfimizi bilək və ona görə də hərəkət edək. Fikrimizi azdırıb, özümüzü dağa-daşa salmaq axmaqlıqdır. O məqsəd ki, qabağımıza qoyuruq, onu kəndlilin əli ilə elemək olmaz. O ancaq kargərin işidir. Odur ki, bütün diqqətimizi ona verməliyik. Kargərin vəziyyəti elədir ki, ölümə də gedər.

Kərimxan Rizvanın üzünə baxdı və nəsihətə yana bir halda:

– Doğrudur, kargərin ruzigarı – itin ruzigarı, – dedi. – Bunu görmək üçün heç uzağa yox, bax elə bu tərəfə çıxın. (O əli ilə Tehranın karxanalar olan cənub tərəfinə işarə etdi.) Burada yaşayanların nə üçün bu vaxta qədər şəhərə dolub, hər şeyi talan etmədiklərinə heyran qalmaq olar. Çünki insan üçün onalrın vəziyyətindən də rəzil bir vəziyyət təsəvvür etmək çətindir. Cənub neft mədənlərində vəziyyət ondan da pis... “Behər kuca ki, rəvi aşeman haman rəngest”*. Lakin kəndlilin vəziyyəti məgər ondan yaxşıdır? Yox! O daha pis. Mən kəndlidən naümid deyiləm.

Rizvan yerində durub oturdu və yoldaşları qızıqırdan bir səslə danışdı:

– Əlac lazımdır, əlac... Xalq gözləyir. İngilisin noxtası, Pəhləvinin zənciri bu yazıq xalqın, bu bədbəxt məmləkətin boynundan açılmalıdır. Ab-hava ictimai mühit deryasının təlatümə gələcəyini xəbər verir. Biz o günlər üçün xalqı hazır etməliyik!

Onun bu sözləri məclisdekilərə təsir etmişdi. Onlar özlərini, böyük bir əməl naminə ölümün qucağına atmağa hazır olan qəhrəmanlar kimi hiss edərək bir ağızdan: “düzdür, düzdür”, “bravo!” deyərək səsləndilər. Kürd Əhməd danışanlara qulaq asdıqca, onların sözlərindəki həqiqəti təsdiq etməklə bərabər, yaranan əhvali-ruhiyyənin zamanın şəraiti ilə düz gəlmədiyini, uyğunsuzluq təşkil etdiyini də düşünür və fikrində, oturanları bu uca nöqtədən necə aşağı endirmək yollarını axtarırdı.

* Hara gətirən, səmanın eyni rəngdə olduğunu görərsən

– Ağalar, – dedi, – atalar məsəli var ki, “halva, halva deməyən ağz şirin olmaz. Yağnan un gərə, balnan odun gərə”. Əlbəttə, Pəhləvinin rejimi pisdır. Lakin onu söyməklə ki, taxt-tacdan əl çəkməyəcək. Onu yıxan xalq olacaq. Xalq da ibarətdir nə yalnız təkə kargərdən, nə yalnız təkə kəndlidən. Xalq ibarətdir həm kargərdən, həm kəndlidən, həm də əlinin rəncilə yaşayan bütün şəhər və kənd əhlindən: müəllimdən, həkimdən, qulluqçudan, xırda-iri dükənçidən. Bunların hamısının başı bir yerə yığılmasa, istibdadı yıxmaq olmayacaq. Müxtəsər, fikrim budur ki, gərə hamı təbəqələrin içində işləyək.

Rizvan onun sözünü kəsdi:

– Kimə işə əsaslanmaq lazımdır!

Kürd Əhməd:

– Xalqa, kargərə, kəndliyə və bütün rəvşən fikirlərə,* – dedi və təsirli bir fasilə verdi.

Kərimxan bu fasilədən istifadə etdi:

– Bəşər tarixində biz ki, bu işi birinci başlamırıq. Gəlin bizdən qa-baqların təcrübəsinə baxaq, bizə də dərsi-ibret olsun. Mən sizi uzağa, Fransa inqilabları dövrünə aparmaq istəmirəm. Rusiyayı götürün...

Oturanlar diqqətlə qulaq asırdı. Kərimxan, fikirlərdə bir aydınlıq törədən bu sözləri xüsusi inamla dedi. Rizvan başını aşağı salıb fikrə getdi. Fəridə mübahisə qızıqanda qorxmağa və təəssüf etməyə başlamışdı ki, hökumətlə davaya çıxmaq istəyən bu adamların niyə sözləri bir gəlmiş. Kəndli və fəhlə söhbətini isə o heç cür başa düşə bilmirdi. Fəhlə deyəndə Sərxana baxırdı, kəndli deyəndə – indi də kənddə olan öz ata-anasını xatırlayırdı. Sərxanla onların arasında heç bir düşmənçilik və ayrılıq görmürdü. Kürd Əhməd və Kərimxanın sözləri deyəsən, aranı soyutmuşdu, ortalığa bir anlaşma və barışıq gətirmişdi. Bu adamların can bir qəlbə olmasını istəyən Fəridə qeyri-ixtiyari olaraq:

– Kəndliyə kargər bir ailədir, – dedi və qızarıb, səsinə kəsdi. Onu alqışladılar. Hamının üzündən fikirlilik çəkildi, bir sevinc əmələ gəldi. Bir-birilə danışdılar. Əvvəlki gərginlik aradan çıxdı. Kürd Əhməd fikirləri daha yaxın məsələlərə çəkmək məqsədilə:

– Ağalar, – dedi, – bütün deyilənlərin həqiqət olduğunu heç bir əqli-səlim inkar etməz. Ancaq mən istərdim ki, biz uzaq gələcəyin məqsədlərindən danışmaqla bərabər, bu günün, bu saatın dərini də çəkəydik. Deyirlər ki, gələcək ancaq zamanın nəbzini düz tutanların,

* Ziyalı

bu günü yaxşı anlayanlarıdır. Gəlin bir zamanı təhlil edək, görək nə şəraitdəyik!

Yoldaşlara nəzər salarkən gözləri doktorun oğlunun gözlərinə saxladı. O, dərin fikir içində idi. Kürd Əhmədın mənalı və təsirli baxışlarından cəsarətlənərək:

– Kargərin də, kəndlinin də azadlıq yolunda vəzifəsi birdir. Bu vəzifəni ancaq zamanın şəraitini düz ölçməklə yerinə yetirmək olar. Mən həm daxili, həm də xarici vəziyyəti nəzərdə tuturam. Alman öz qoşunlarını Avropanın üstünə tökmüş, bir çox Avropa dövlətlərinə herb elan etmişdir. Çemberlən Münhendə uduzduqlarını Moskvada udmaq və ruslarla almanları üz-üzə gətirmək istədi. Baş tutmadı. İndi o, İranda, Türkiyədə və bütün Şərqdə Rusiyaya qarşı cəbhə hazırlayır. İran kəndlisi və kargərinin borcu bu təşəbbüsü pozmaqdır.

Doktorun oğlunun sözləri Fridunun fikrində geniş mübarizə üföqləri açdı, o başladıqları balaca işin nə dərin köklərə toxunduğunu hiss etdi:

– Elə almanlar da çalışır ki, özlərini Şərqa soxsunlar, – dedi, – bizim dövlət isə onların hamısına satılmağa hazırdır. Birçə şərtlə: ancaq şimaldakı qüdrətli qonşumuza qarşı çıxsınlar, vəssalam.

Rizvan:

– Çünki şimal qonşun kargər dövlətidir, əliqəbarlıların dövlətidir, – dedi. – Səninki isə havayı yeyənlər. Əlbəttə, bunların ruhuna Qərb daha yaxındır.

– Buna görə də kargərin də, kəndlinin də indiki şəraitdə bir şüarı olmalıdır: İstibdad əleyhinə! İmperializm əleyhinə! Vətənin istiqlaliyyəti yolunda. Bu yolda biz xalqın gözünü açmalıyıq. Ona həqiqəti deməliyik.

Yoldaşların fikrini yaxın zamanın məsələlərinə çəkə bildiyi üçün Kürd Əhməd daxili bir sevinc duydu:

– Dostlar, möhtərəm dostlar, – dedi, – biz hamımız xalqımızın övlədiyik. Hamımız onun dərdlərini, yaralarını duyur, halına ürəkdən ağlayırıq. Hamımız İranın əsarətdən xilas olmasını, istiqlaliyyətin, azadlığın dadlı meyvələrini dadmasını istəyirik. Lakin nə göz yaşı, nə də xəyali arzularla azadlıq alınmır. İranın əsrimizdəki bədbəxtliyi ondadır ki, Pəhləvi xanədanı onun cənub qapılarını taybatay imperialist dövlətlərin üzünə açmış, şimalında isə demirdən hasarlar tikmişdir. İran bu hasarları yıxmayınca, özünü xarici sərmayədarların əlindən qurtarmayınca istiqlaliyyət və azadlıq görməyəcəkdir. Hazırda vəzifəmiz

ən sadıq adamlarla birləşmək, xalqı başa salmaq, onu əlamətləri görünən gələcək ağır döyüşlərə hazırlamaqdan ibarətdir. Bu işdə kargər də, kəndli də, ziyalı da, hətta istəsəniz baqqal da bir cəbhədə olmalıdır. Çörək, iş və azadlıq istəyən xalqa biz sözüümüzü çatdırmalıyıq.

Fridun bu sözlərdə yenilməz bir həqiqət duyaraq:

– Mən gizli bir ruznamə* buraxmağı təklif edirəm, – deyər səsləndi. Kərimxan Azadi etiraz etdi.

– Birdən-birə ruznamənin vəsaitini düzəltmək çətinidir, gəlin kiçik bir kitab buraxaq. Adım da elə Fridun yaxşı dedi: “İş, çörək, azadlıq istəyirik!”.

Hamı bu təklifə razılaşdı. Kitabın hazırlanması Fridun, Kərimxan Azadi və doktorun oğluna, yayılması isə Rza Qəhrəmani, Sərxan, Fəridə və Rizvana tapşırıldı.

Gecədən xeyli keçmiş dostlar dağılışmaq istədikləri zaman Fridun, xanım Şəmsiyyədən eşitdiyini onlara bildirdi:

– Qardaşlarım, ağır zaman başlayır, ehtiyatlı olun, – dedi. – Əlahəzrət vəzərəti-kışvərə şübhə oyadan hər kəsi zindana salmağı tapşırılmışdır!..

Kərimxan Azadi bütün bu müddətdə ilk dəfə olaraq gülümsədi:

– Kəfimi pozma, – dedi, onsuz da məmləkət başdan-baş a zindandır. Bu zindanın divarlarını biz içindən qaza-qaza uçuracağıq. Qoy ağalar nə qədər qəzəblənir, qəzəblənsinlər. Sirkə tünd olduqca öz qabını çatladar!..

Doktorgildən Fridun Rza Qəhrəmani ilə birlikdə çıxdı. Onlar artıq çoxdan boşalmış və sakitləşmiş Tehran küçələrində susaraq gedirdilər. Xəyalən hər ikisi gələcəyi, başladıqları işin aqibətini düşünürdü. Bu düşüncələr arasında Fridun Kərimxan Azadını da xatırlayırdı. Nədən-sə bu adam ona çox dərin təsir bağışlamışdı. Həyat hikmətini və daxili bir gərginliyi ifadə edən üzü və gözləri yadından çıxmırdı. Təəssüratını Rza Qəhrəmaniyə bildirdi:

– Mənə elə gəlir ki, həyatda nə isə bizim hamımızdan artıq bir şey görmüşdür. Artıq anlaq və təsovvürə malikdir.

Rza Qəhrəmani təsdiq etdi:

– O, həyat girdabında çalxalanmış və salamat çıxmışdır. O, qanlı dava meydanında vuruşdan qayıtmış, biz isə hələ indi əlimizə silah götürürük. Döyüşdən necə çıxacağımızı bilməyən bir əsgərlə döyüşün

* Qozet

bütün ağır və təhlükəli yollarını keçmiş bir müharib arasındakı fərqi təsəvvür edirsənmi?

– Elədir, yalnız həyat təcrübəsi insanın baxışlarında və üzündə o sabit və gərgin ifadələri yarada bilər.

Onlar susaraq ajanın* yanından ötüb, o biri küçəyə keçdilər. Bu küçə birbaşa yaşadıkları evə gedirdi. Yarıbuludlu bir hava idi. Uzaqda, buludların arasında, mavi göylərdə ulduzlar parlayırdı. Onlar Friduna kəndi, Gülnazı, Musa dayını xatırladı. O, danışmaq, başına gələnləri açıb, Rza Qəhrəmaniyə nağıl etmək istədi. Lakin Rza Qəhrəmanın sualı buna imkan vermədi.

– Xanım Şəmsiyyəyə dərs deyirsənmi?

– Hər gün iki saat məşğul oluruq. Lakin mənə elə gəlir ki, bütün dediklərimdən o, heç nə anlamır. Maraqla, həvəslə oturub dinləyir. Hətta vaxtın çox tez keçməsindən şikayət edir. Amma nədənsə mən onun heç şey anlamadığını hiss edirəm.

– Sən bu naz-nemət içində böyüyənlərdən nə gözləyirsən? Mən sənə kimi müəllim onlara bir şey verə bilməz. Çünki əsl müəllimin, yeni həyatın nəfəsi onlara dəyməmişdir.

– Bəlkə də, haqlısan.

– Bəlkə, yox, doğrudan da, mən haqlıyam. Yaxşıdır ki, hələ sənədən iyənmiş.

– Yox, onun çox sadə bir təbiəti vardır. Hətta sabah məni ziyafətə də çağırmışdır.

– Mən sənə yerinə olsam, getməyəm. Onların şərbəti yoxsulların qanından hazırlanmış, çöreləri məzlumların göz yaşından yoğrulmuşdur.

Fridun varlılara qarşı qəlbində bütün acların və ehtiyac içində çapalayanların nifrətini gəzdiren dostu ilə mübahisəyə girişmək istəmədi:

– Düşünərik, hələ vaxt çoxdur, – dedi – gecənin xeyrindən gündüzün şəri yaxşıdır.

* * *

Zaman keçdikcə onlar, başladıkları işə daha artıq aludə olurdular. Hər kəs bacardığı qədər çalışır, gecə-gündüz bilmirdi. Düşüncə və duyğuları böyük və saf bir idealdan ilham alan bu bir neçə adam nə

* Polis nəfəri

zaman bir dəstə, bir özek halında birləşdiyinin fərqinə varmamışdı. Sanki təbii bir axın, həyatın adı və gündəlik cərəyanı onları bir yere yığmış, bir məcraya salaraq birləşdirmişdi. Əbədi olaraq həqiqi qəhrəmanlar doğuran ideal saflığı və hər hansı qərəzədən xeyli yüksək arzular onları fədakarlığa sövq edir, ürək və duyğularını bir-birinə bağlayır, təqdirəlayiq bir dostluğun yaranmasına səbəb olurdu.

Fridun bu dəstənin içinə düşdükdən sonra həyatının nə isə başqa, dərin bir mənə kəsb etdiyini duyurdu: ona elə gəlirdi ki, insana layiq, vətəndaşa layiq həyat yoluna yalnız indi qədəm qoymuşdur. Bu vaxta qədər olan ömrü ona insandan xali bir yerdə sakit yanan şam kimi görünürdü. Bu şam kimin üçün yanırdı, kim onun işığından faydalanırdı? Məlum deyildi. Bəlkə də, elə beləcə, heç bir yolçunun yolunu işıqlandırmadan o yanib qurtaracaqdı, ya da nagehani bir küləkdən sönməyə qalacaqdı. İndi isə bu şamı bir yol üstünə çıxarmış, bir dağ başına qaldırılmışdılar. O, əbədi hərəkət edən, arasıkəsilmədən gəlib-keçən insanların gözüne işıq verir, onlara yol göstərirdi. Bəlkə də, bir gün onun zəif alovundan böyük bir atəş doğacaq, çürük və mütəmadiyən üfunət törədən kötökləri yandıracaqdı. O zaman kənd və onun milyonlarca əliqəbarlı, tunc rəngli zəhmətkeşləri zülm və ehtiyacın ağır zəncirlərindən birdəfəlik xilas olacaqdır. O zaman körpələrinin qarnını doyurmaq dərdindən ikiqat olmuş Musa kişinin beli düzələcək, Şəriyyə xalanın üzündəki kədər silinəcək. Gülnazın gözlərindəki həyat və idrak işığı məşəl kimi parlayacaqdı. Yoldaşları onun kimi, beləcə şirin ümidlərlə yaşayırdı. Bözən onlar öz gələcək arzularını bir-birinə açıb, xəyalata dalaraq, fikrin azad qanad çalmasına yol verirdilər. Belə dəqiqələr onları daha artıq bir-birinə bağlayırdı.

Saat altı tamam olduğunu gördükdə pəncərədən küçəyə boylandı. “Byuk” sistemli bir maşın gəlib, qapıda durmuşdu. Azca keçməmiş qapının zəngi çalındı və uzunboylu bir adam içəri girdi. Fridun uzadılan məktubu alıb açdı:

“Hörmətli Fridun! Vədələşdiyimiz kimi, maşını dalınızca göndərdim. Şofer hər şeyi bilir. Gecikməməyə çalışın. Hörmətlə və ehtiramla.

Şəmsiyyə”.

Fridun məktubu oxuyub şoferə:

– Xob, iki dəqiqəyə düşürəm, – dedi.

Şofer çıxdıqdan sonra o bir də məktuba baxıb gülümsədi.

Qəzet oxuyan və hələ də fikirli görünən Rza Qəhrəmani gözləti ona baxdı, o bir də məktubu ucadan oxudu:

– Qərİbədİr, elə bil ki, bunlar hamısı bir yuxudur. – Rza Qəhrəmani qəzeti bir yana atıb, üzünü ona tutdu.

– Deməli, ziyafət məsələsi ciddiləşdi?!

Fridun qalstukunu bağlaya-bağlaya:

– Əzizim, tələsirem. Məni söhbətə tutma, – dedi, – vəzir-vüzərə məni gözləyir. Şair demişkən, “elə bir gədayəm ki, soltanlar saqim olmuşdur”.

– Get, dadaş, lakin tez qayıt. Qorxuram ki, o günəşin işığından faydalanmayasan, amma odu əl-ayağını yandırısın.

Fridun:

– Narahat olma, əzizim, çalışırıq salamat qayıdaq, – deyərək otaqdan çıxdı və aşağı endi:

Azca sonra maşın hərəkət edib, Şimran yoluna düşdü. Fridun ancaq indi nədənsə verdiyi sözün peşmançılığını çəkməyə başladı. Lakin artıq gec idi. Geri qayıtmaq olmazdı. “Hərçi badə bad, yanlış da bir naxışdır” deyib, özünü ziyafətdə necə aparmaq haqqında düşünməyə başladı. Şəmsiyyə xanımın kübarlar məclisində, doğulduqları gündən dünyaya ağa gəlmişlərin arasında özünü sərbəst aparmalı, sıxılmamalı, çəkinməməli idi.

O, fikirdə ikən maşın artıq Zərgəndəyə girmişdi. Bura Tehranın on-on beş kilometr şimal-şərqində, dağların ətəyində düşmüş, sərin sulu və bağlı-bağatlı bir yaylaqdır. Zərgəndə Şimranın ətəyidir. Hər iki yaylaq yay zamanları Tehran kübarları və ağalarının istirahət və eysişret yeridir. Buralarda ayrı-ayrı ərbablardan on hektarla sahəni tutan bağları vardır. Bu bağların içində saraylar, imarətlər tikilmişdir, ağaların və xanımların zövqunu oxşayacaq hər cür dəbdəbə yaradılmışdır.

Fridun tələbə yoldaşları ilə birlikdə, dəfələrlə Zərgəndə və Şimrana gəlmiş, onun gözəl, təbii mənzərələrinə tamaşa etmişdi. Lakin o, haqqında yuzlərcə hekayətlər, nağıllar, əhvalatlar eşitdiyini, hər cürə romanlar və faciələr meydana gələn bu xüsusi malikanələrin içərisinə girməmiş, onların uca və qalın hasarlarından başqa bir şey görməmişdi. Buna görə Fridun bir maraqla bugünkü ziyafətə gedirdi.

Maşın, küçələri axşamüstü gəzintisinə çıxmış adamlarla dolu olan Şimranı üzüyuxarı qalxırdı. O, “Dərbənd” mehmanxanasına çatmamış, sola burularaq, azca gedib, böyük bir darvazanın qabağında fit verdi. Ağ saqqallı, yaşı əllidən artıq olan bir qoca qapını açıb, maşını içeri

buraxdı. Fridun maşından düşüb, göz işlədikcə uzanan bağa, küllüklərə və imarətlərə baxdıqda məhbub olub qaldı. Sərxanların, Musa kişilərin əlinin zəhməti gör haralara gedirmiş! Başdan-başa səfil və ac İranın hündür və qalın hasarları arasında gör necə bir həyat gizlənmiş! Yumşaq çay qumu döşənmiş və hündür ağacların arası ilə uzanıb gedən balaca yol ilə irəlilədi. Qabaqda, geniş bir meydançaya çıxan yerdə qırmızı rəngli ipək paltar geyib, ətirələnmiş və özünə xüsusi bir bəzək vurmuş Şəmsiyyə qonaqları qəbul edirdi. Fridun adəti üzrə xəfif bir baş əyərək, salam verdi və meydançaya keçdi.

Bütün bağda tanıdığı bir adam yox idi. Sanki bu mərmər sütunlu, bəzəkli, zəngin imarətlərin divarından, daşından bir soyuqluq süzülür, bədəninə gizilti salırdı. Şux geyimli xanımlar və ağalar da, onların mürekkəb müəşirət qaydaları da ona beləcə yabançı idi.

Qonaqları qəbul etdikdən sonra Şəmsiyyə bir dəstə oğlan və qızla ona tərəf gəlirdi. Bir neçə addımlıqda dəstədən ayrılaraq, gülə-gülə qabağa yeridi:

– Xahiş edirəm tanış olun.

Fridun daxili bir sıxıntı ilə əlini uzunboylu bir ağaya uzatdı. Lakin əli havada qaldı. Ağa gülümsəyib çəkildi.

– Bədəti fəransəvi* əvvəl xanımlarla, – dedi.

Fridunu bir anda tər basdı. Xanımlar və ağalar baxışdılar. Onların dodaqlarında və gözlərində istehzalı bir təbəssüm və maraqlı görünüş. Lakin bir anda bu maraqlı sanki ona qarşı bir etinasızlığa çevrildi. Fridun dönmək istədikdə hansısa bir xanımsa ayağına toxundu. Uzunboylu ağa:

– Yavaş, ağa, yıxılırsan, – deyib onun qolundan tutduqda bəziləri ucadan güldü. Fridun birdən-birə içərisində güclü bir səs eşitdi. Bu səs “zahiri rəvnəqinə baxma, bunlar heçdir” deyirdi. Dərindən gələn bu səsi eşitməklə də gənc özünü bu ağlardan yüksək və qüdrətli hiss etdi. Qolunu uzunboylu ağanın əlindən çəkdi:

– Narahat olmayan, ağa, yıxılısam da sınıram, şüşədən deyiləm. – dedi və sonra da ayağına toxunduğu xanıma tərəf döndü:

– Üzr istəyirəm, xanım.

Gözlərdə yenidən bir maraqlı oyandı. Ciddiyyət əmələ gəldi. Fridunun simasındakı qızartıların bir cəsarətə çevrildiyini görəndə, səsində bir səmimiyyət və qüvvət hiss edən xanım mehriban bir nəzərlə onu süzdü və əlini uzatdı. Bundan istifadə edərək, Şəmsiyyə təqdim etdi:

* Fransa adətində

– Xanım Sūdabə, vəzir-i-dərbarın qızıdır.

Fridun maraqla ona baxdı. Qızın, iri qara gözlərindəki mehribanlıq xoşuna gəldi.

Fridun əlvan ipəklər və şallar içində parlayan, qiymətli daş-qaşlarla bəzənmiş, hərəsi bir ətir qoxuyan xanımların əlini sıxıb, tanış olduqdan sonra, kişilərə tərəf döndü. Burada Tehranın bütün kübar ailələrindən cavan kişi və qadınlara, oğlan və qızlara rast gəlmək mümkün idi. Adamlar dəstə-dəstə – üçbir, beşbir bağda gəzir, söhbət edirdilər. Axşam sərinli ürekləri oxşayır, batmaqda olan günəşin son işıqları çinar ağaclarının başında oynayırdı. Hər on-on beş addımda bir xidmətçi əl-əl üstə duraraq, əmr gözləyir, gözlərini qonaqlardan çəkmirdi. Onlar balaca padnoslarda çay, şərbət, qəhvə, müxtəlif şirniyyat, siqar və papiros gəzdirir, xanımlar və ağaların kiçik bir işarəsilə quş kimi hərəkət edirdilər ki, bu da yerlərini itirmək qorxusundandı. Ehtiyac onları müti və aciz etmişdi.

Mərmər sütunlu binanın qabağındakı meydançada orkestr vals çalırdı, qonaqlardan oynayanlar da vardı. Lakin hələ məclis o qədər qızıxmamışdı. Buna görə də qonaqların çoxu ya cüt-cüt oynayır, ya da durub oynayanlara tamaşa edirdi.

Fridun az danışır, diqqətlə adamları, onların rəftar və hərəkətlərini izləyirdi. İlk tanış olduğu bəzi ağa və xanımlar ara-sıra maraqlı, lakin ehtiyatlı nəzərlə onu süzsələr də, özlərini ondan gen saxlayırdılar.

Bu adamlar içərisində yalnız Sūdabə ona yaxınlaşır, danışdı. Xüsusilə qız Fridunun Azərbaycandan gəldiyini bildikdə artıq maraqlı göstərirdi. Sūdabə ünsiyyət sevən bir adama oxşayırdı. Lakin nədənsə yoldaşları və rəfiqələrinin onu sevmədiyi görünürdü. Onunla rəftarları soyuq, danışqları boğazdan yuxarı, baxışları dumanlı idi. Sonralar Fridun bunun ciddi səbəbləri olduğunu öyrəndi.

Ona qarşı belə bir rəftarın səbəbi Sūdabənin Azərbaycanda, yoxsul bir kendli ailəsində doğulduğu idi. Dərbar vəzir-i Həkimülmülkün onun anasını zorla çəkib gətirdiyi də Tehrana məlum idi. Əvvəllər kübar ailələrində ona da, anasına da “hərbi qənimət” deyərtilər: 1920-ci ildə Sūdabənin atası Təbrizdə Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanında iştirak edərkən şah qoşunlarının başında Azərbaycana gəlmiş Həkimülmülkü tutaraq, bığlarını və qulağının birini kəsib buraxmışdı. “Get, ağalarına de, bizdən əl çəksinlər...” Təbriz qiyamı boğulduqda Həkimülmülkü onu boğazdan asdırmış və gözəlliyi ilə məşhur olan arvadı Məryəmi çəkib gətirmişdi: O zaman Sūdabə üçaylıq idi. Sūdabənin

anası Həkimülmülkün üçüncü arvadı sayılırdı. O biri arvadların hərəsindən üç uşağı vardı.

Həkimülmülk, günlər arasındakı qovaqdan başı ağrımazın deyə Məhəmməd peyğəmbərin yolu ilə gedərək, hər arvada şəhərin bir yerində ayrıca ev düzəltdirmişdi. Sūdabənin anası da balaca bir həyəət salınmış və düşmən mühitdə üreyində kin, günlərini saya-saya Sūdabəni böyütmüşdü. Qız böyüdükcə bu yabançı mühitin özünə alçaq nəzərlə baxdığını görürdü. Anası məsələni ona nəql etdikdə illərlə üreyində yığılmış kin, həmin mühitə qarşı, onun tənəli rəftarına qarşı qızın üreyində soyuq bir saymazlıq törətmişdi. Odur ki, Sūdabə Şəmsiyyədən başqa, qalan xanımlara meyl göstərmirdi. Tutqun üzələrini, tənəli baxışlarını görməkdən yorulmuşdu.

Birdən ağalar və xanımlar içərisində bir hərəkət əmələ gəldi. Hamı darvazaya tərəf döndü. Musiqi dayandı. Şəmsiyyə Fridunun təəccüb etdiyini gördükdə:

– Şahpur gəlir, dedi, – qabağa gedək.

Fridun bir neçə hərbi paltarlı adamla yavaş-yavaş gəlməkdə olan Şahpuru gördü. Onun üzündə açıq bir xudbinlik və təkəbbür vardı. Qonaqların hərəkətində, pıçıldaşmasında, açıq bir yaltaqlıq və gizli bir vahimə hiss edən Fridunun ürəyi bulandı, üzünü yana çevirib, yerindən tərpənmədi. Sūdabə təəccüblə:

– Şahpura baxmaq istəyirsinizsə gəlin, – dedikdə, Fridun soyuq-qanlıqla cavab verdi:

– Şahpur oyuncaq deyil ki, bizim kimi adamdır...

Sūdabə dayanıb Friduna baxdı:

– Mən cəsarətli adamları sevirəm. Baxın, sərbəst də sizin kimi sərbəst dayanıb, – dedi və qonaqlara qarışdı.

Doğrudan da, sərbəst əyilmədən, təməllüq göstərmədən kənarda durmuşdu. Yolun hər iki tərəfinə cərgə ilə düzülmiş adamlara salam verib keçən Şahpur hərdən ayaq saxlayır, bəzilərinin əlini sıxıb, hal soruşur və yenə keçirdi. Nəhayət, o yaxınlaşaraq, gözücu sərbəstə tərəf baxdı. Sərbəst vəziyyətini pozmadan xəfficə baş əyib, salam verdi. Şahpuru kölgə kimi təqib edən hərbiçilərdən biri:

– Sərbəst, yoxsa məclis vəkilisi olmaq istəyirsiniz, – dedi, – qarayaxa geyinmişsiniz.

Bu, vəzərəti-kişvərdə siyasi şöbə müdiri sərhəng Səfai idi. O, adətli üzrə sözü deyən kimi qəhqəhə çəkib güldü və birdən də bu gülüşü kəsib, tez-tez gah bunun, gah onun üzünə baxdı.

Orta boyu, səliqə ilə yuxarı daranmış və yağlanmış qara saçları, mülayim siması və yumşaq səsi onu xəfiyyə rəisindən artıq şah təlxəyinə oxşadırdı. Sərtib onun hər kəs tərəfindən anlaşılan istehzalı sözünü cavabsız qoymadı:

– Namuslu vətəndaş olmaq da bir şərəfdir! – dedi.

“Bravo, bravo!” deyən seyrək səslər eşidildi. Sərhəng sərtibin bu sözlərini yan buraxmağa çalışdı və özünün adı ifadəsini pozmadı. Şahpur:

– Sərtib sülh dövründə hərbi libas geyir, hərbi iyi gələndə diplomat paltarı, – deyib güldü. Sərhəng və başqaları əl çaldılar. Sərtib bir qılınc döyüşünü andıran bu söz meydanında basılmaq istəmədi:

– Qeyrətli bir diplomat da vətəni üçün eyni sərbazdır! – dedi.

Araya ağır bir gərginlik çökdü. Nə sərhəng, nə də Şahpur bir söz demədi. Sərtib isə məğrur baxışlarla onları süzdü. Şahpur etinasız və mü-təkəbbir bir hərəkətlə onun yanından keçdikdə:

– Əlbəttə, – dedi, – lakin diplomatın siyasəti düz olsa...

– Ürəyində vətən məhəbbəti olanlar əyrilik bacarmazlar.

Vəziyyətin gərginləşməsini istəməyən Şəmsiyyə qabağa keçdi:

– Ağalar, buyurun, rəqs edin...

Onlar musiqi çalınan tərəfə getdilər. Yəne adamlar bir-birinə qarışib, görməyə, oynamağa, söhbət etməyə başladılar. Şəmsiyyə bərk-bərk sərtibin qoluna qısılaraq:

– Sərtib, – dedi, – dikbaşlığımı bu dərəcəyə qaldırmasan yaxşıdır.

– Mən hələ heç bir dikbaşlıq etməmişəm.

– Etdiklərin də kifayətdir. Sən bu nəslə tanıyırsan. Hər kəsi qarşılarında ikiqat əyilən görməyi adət etmişlər. Onlar heç bir şeyi yadlarından çıxartmırlar. Heç bir şeyi bağışlamırlar. Xüsusilə cəsarət və sərbəstliyi! Bunu yadında saxla, sərtib!

– Yadımda saxlıram! Amma əməl etmək çətindir!..

Şəmsiyyə:

– Həyatda hər şeyi bacarmaq lazımdır, – deyib sərtiblə Fridunu qol-qola verdi və çəkilib getdi.

Onlar tək qaldıqda bir-birinə baxdılar.

Fridun yenə sərtibin baxışlarında gizlənilməz bir qayğı ilə kədər gördü:

– Sərtib, məni bağışlayın, rəftarınız çox sərt olsa da, mənə ləzzət verdi.

– Başqa cür hərəkət etməyi bacarmıram. Ürəyim dilimdədir.

– Amma sərhəng nə yumşaq adama oysayır. Deyir ki, igidin adın eşit, üzünü görmə.

– İnanma, oğlan. Onun gülüşü də zəhərlidir. Bunlardan hər şey gözləmək olar. Evinə çağırıb, plov içində zəhər vermək, insanı doğma qardaşının əli ilə öldürmək, məhbəsdə boğub, sonra təziyə saxlamaq İran hakimləri və kübarlarının qədim adətidir. Əmşirəvan Adilin məzdəkilərə işlətdiyi hiyləni xatırlayın!..

Fridun sərtibin üzündə hər şeydən yorulmuş, hər şeyə nifrət edən dərüni bir narazılığın ifadəsini gördü. Eyni zamanda onun müterəddid və təzadlı bir halda olduğu bilinirdi.

Müxtəlif danışıqlar arasında söz Şəmsiyyə və Şahpurdan düşdü. Fridun sərtibin əsəbiləşdiyini hiss etdi. O deyirdi:

– Burada iki gəncin ürəyindən artıq alçaq bir siyasətin tədbirləri hökm sürməkdədir. Ağayi Hikmət İsfahani çoxdan İran taxt-tacına göz dikmişdi. Özü də şah ola bilməse, gələcək hökmdarı əlində oyuncaq etməyə çalışmaqdadır. Saraylarda min hiylə işlədən bu siyasət oyunbazları tükənməz bir qüvvəyə malikdirlər. Onlar öz oyunlarında yorulmaq və usanmaq nə olduğunu bilməzlər. Hər vasitə və hər şeyə əl atırlar. Xüsusən Hikmət İsfahani!

– Sizin ona qarşı sözlərinizdə mən bir ehtiras duyuram.

– Bilirəm nəyə işarə edirsiniz. Atamın qanını unutmaq üçün mən gərək bişərəf və binamus bir adam olam. Lakin dediklərim də bir həqiqətdir.

– Sizin atamızı öldürən mənə, yalnız Hikmət İsfahani deyildir.

– Mənim atamı öldürən, İrani fəlakət və bədbəxtliyə aparan qanlı bir siyasətdir. Bu siyasəti əlahəzrətin də arzusuna rəğmən yeridənlər var. İngilis, alman, amerikan pul kisəsinin gücünə yaşayan bu satqınların nə qədər, edəcəyini demək çətindir. Lakin zaman hər zəhərə qarşı bir padzəhr hazırlayan amansız bir təbibdir.

– Lakin bu təbibin səbri bəzən bir insan nəslinin ömründən artıq olur. Biz öləndən sonra çəkilən intiqamlar, bivaris ölənlərə oxunan yasin kimi bir şeydir, sərtib...

– Mən zamana qarşı o qədər də naümid deyiləm. Artıq onların söykəndiyi ingilis ağalığının dağılacağını bildiren zəlzələnin əlamətləri hiss edilməkdədir.

– O hansı əlamətlərdir?

– O mərkəzlər ki, satqın vəzirlər və vəkillər öz siyasətinin tellərini ora bağlamışdır, onlar titrəməkdədir.

Musiqinin ahəngdar səsləri ətrafa yayılırdı. Şəmsiyyənin onlara doğru gəldiyini gördükdə susdular. Qonaqlar artıq ayaq üstə yeməyə və içməyə başlamışdılar. Oynayanların sayı getdikcə artırdı. Onlar da yemək stoluna yaxınlaşarkən azca əsəbi görünən Şəmsiyyə ilə qarşılaşdılar. Qız süni bir gülüş və şadlıqla:

– Artıq sizi bir-birinizdən ayıracağam, – deyər sərtib Səlimiyə müraciət etdi. – Bir qədər də mənimlə gəzin.

Bu sözlərdən sonra sərtibin qolundan tutub apardı. Sərtib onun ətir qoxuyan yarıçılpaq qollarının əsdiyini hiss etdi.

– Sizə nə olmuşdur, Şəmsiyyə? – deyər, üzünə baxdı və gülümsədi.

– Sizə nə var, gülərsiniz! Amma mənim ürəyim dərdlə doludur. Rica edirəm, mənimlə bir az mehriban dolanasınız. Oynaya bilərsinizmi?

Nə isə bir qısqançlıq səhnəsi oynadığımı hiss edən sərtib:

– Bir azca bacarıram, – dedi.

Şəmsiyyə heç bir söz demədi, daha artıq ona qısılarlaq, adamların arasından keçib, rəqs meydanına çıxdı. Orkestr vals çalırdı. Sərtib musiqinin oynaq ahəngi altında, onsuz da bir yerdə dura bilməyən Şəmsiyyəni havada atıb–tutur, xüsusi bir gözəlliklə oynayırdı. Lakin o, Şəmsiyyənin kimə isə acıq verdiyini, çiyinin üstündən hara isə oğrun–oğrun baxdığını hiss etdi. Onu havada hərleyib, dairə vurduqda ətrafa göz gəzdirdi. Azca qabaqda Südəbə xanım Şahpurun qolları arasında hərhlənir, başını onun çiyinə qoyub, kəder dolu gözəllərlə baxırdı. Birdən Şahpurun da onlara tərəf baxdığını və ani bir heyrətə daldığını gördü. Sərtib bu baxışlara əhəmiyyət verməyib, Şəmsiyyəni daha qızğın bir hərəkətlə dolandırdı. İstədiyi adamları sancdığını hiss edən Şəmsiyyə onun qulağına:

– Bu yaxşılığımı heç bir zaman unutmam! – dedikdə sərtibin ona yazığı gəldi, belə xırdalandığı üçün təəssüf etdi. Bu zaman Şahpur Südəbəni hərleyib onalara yaxınlaşdı və birdən onu buraxıb, Şəmsiyyəni tutdu. Sərtib dərhal kənara çəkildi və bir daha musiqi çalınan yerdə görünmədi.

Qızarmış Südəbənin ortada qaldığını görə Fridun onu bu vəziyyətdən çıxarmaq üçün tez meydana girib qolundan tutdu və hərəkətlərini musiqiyə uyğunlaşdırmağa çalışaraq qulağına pıçıldadı:

– Tez çıxmaq, mən rəqs edə bilmirəm.

Qız yenə mehriban nəzərlərini ona dikdi:

– Çox sağ ol, oğlan, – dedi, – nə yaxşı ürəyin var.

Gecə saat onda cənub göyləri sayrısan parlaq ulduzlarla örtüldüyü zaman Fridun Zergəndədən çıxdı. Şəmsiyyə ona öz məşinini təklif etdi. Lakin sərtib:

– İcazə versəniz mənimlə gedər, – deyib yanına oturdu.

Onlar hərəkət etdikdə sərtib xeyli müddət danışmadı. Ziyafət onu əyləndirməkdən çox yormuşdu. Məşin Tehran yoluna çıxdıqda:

– Ziyafəti necə gördün? – deyər soruşdu.

Fridun təəssüratını ondan gizlətmədi. Belə sarayları və dəbdəbəli həyatı indiyə qədər təəvvür etmədiyini söylədi. “Lakin insanların rəftarındakı soyuqluq və quruluq xoşuma gəlmədi – dedi. – Sanki hər kəs öz böyüklüyünü, üstünlüyünü göstərmək istəyir. Onların içərisində birçə vəzir–dərbarın qızı az–çox adama oxşayır, çox sadədir”.

Sərtib:

– Yaxşı tanımtısan, bu tamam başqa bir məxluqdur, – deyib, bir təəssüf hissələ onun tarixini danışdı:

– Şor su sabun götürməyən kimi, bu mühit də onu öz içinə ala bilmir. Ta körpəlikdən hər addımda onu sanırlar. Əslini, nəslini yadna salırlar. Lakin bu istehzaların, bu tikanlı sözlərin birçə yaxşı cəhəti olub ki, qız gözəlliyi və ağıllı böyümüşdür.

Fridun, öz varlı atasını atıb, inqilabçılar dəstəsinə qoşulan Nataşanı xatırladı. Südəbənin bu dəbdəbəli və tənənəli həyatda nəyi vardı? Sərtib ürəyində dolanan mürəkkəb hissələrin təsirilə:

– Fəlakətdir, – dedi, – insanlardan ayrılmaq mümkün deyil. Onlara yaxınlaşanda da ürək dərdlə dolur. Nə etməli, dərviş kimi bir guşəyə çəkilmək olmur. Hər şeyə dözməli olursan. Hərdən ürəyim darıxır, deyirəm ki, elə bir vaxt gələcəkmi ki, cəmiyyət bu yalançı və çürük təəvvürlərdən, adətlərdən yaxasını qurtarsın. Hər kəs üçün doğma və mehriban bir ailə olsun!..

Fridun sərtibin yaxşı insanların varlığı haqqında təəvvürü olma–dığına qəlbən acıdı.

– Sərtib, – dedi, – yaxşı insanlar aşağılardadır. Mehriban, təmiz–rəkli, qərəzsiz. Siz də ki, oradan uzaqımsız.

– Düzdür, oralarda adamların ürəyi daha açıqdır. Lakin onlar da evamdır, kobuddur, cahildir.

– Getdikcə onların da gözü açılır, onlarla birlikdə dünya da yaxşılaşmaqdadır.

Sertib:

– Yunan dili müəllimi də belə deyirdi: bu dünyada hər şey yaxşılaşmağa doğru getməkdədir, – deyib gülümsədi və tez ciddiləşdi: – Voterin “Kandid”ini oxumamısan ki? Mütələq oxu, maraqlı əsərdir. O əsərdə bizim həyat və şüurumuzu xatırladan çox şeylər var...

Fridun ona “Ana”dan danışmaq istədi. Orada həyatın daha mükməml, daha doğru və bu vaxta qədər açılmamış bir şəklini tapdığını söyləmək istədi. Lakin sertibin müxtəlif suallar verməyə başlayacağından və “Ana”dakı ruhu xoşlamayacağını düşünərək susdu.

Sertib, xoş bir xəyal içində olduğunu andıran səslə:

– Sən düz deyirsən, oğlan, dünya düzələcək, – dedi. – Bunun üçün qeyrət və himmət gərəkdir. Həqiqəti deməkdən qorxmamaq gərəkdir. Bunları nəzərə alaraq fikirlərimi əlahəzrətə yazmışam. Vətənimin şərəfini öldürən bu zir-zibili təmizləmək onun əlindədir və çox asandır. Ancaq ona həqiqəti demək lazımdır. Bu cəsəreti də mən boynuma götürürəm.

Fridun, onun bu etiqadını öldürmək çətin olduğunu düşündü. Ancaq əsl həyatın qabağına çıxaracağı böyük bir sarsıntı bunu edə bilirdi. Fridun sertibin danışqlarından bu sarsıntının yaxşılaşmaqda olduğunu hiss edirdi. Hər halda öz fikrini belə bir adamdan gizlətmət istəmədi.

– Qorxuram, iştibahınızı gec başa düşəsiniz, sertib, namuslu və vətənpərvər adamlar siz axtaran yerdə deyil, aşağılarda, zəhmətin qucağındadır!..

Sertib fikrə getdi:

ONUNCU FƏSİL

Rza Qerəmani depoda nahar zamanı çörək almaq üçün küçəyə qaçdı. Qayıtdıqda rəisi depo işçiləri arasında gördü. Nə isə fəvqələə bir hadisə baş vermişdi. Çünki rəis adi hallarda bu vaxt fəhlələrin içinə gəlməzdi və ümumən, depoda az görünərdi. Fəhlələr onu əhatə edərək, diqqətlə dinləyirdi. Rza yaxınlaşıb, yavaşca kütləyə qarşdı və qulaq asdı. Rəis çox aramla danışdı:

– Bolşeviklər dünyanı xaraba qoymaq istəyirlər. Öz yerləri özlərinə bəs eləmir, gözlərini dikiblər Lehistana, Belçikaya, İrana. İstəyirlər gəlib bizim torpaqları da tutsunlar. İndi ingilis və firənglə pozuluşmaqlarının da səbəbi budur.

Rəis uzun danışdı, 1939-cu ilin yayında İngiltərə və Fransa hökumətlərinin Moskva danışıqlarını pozmasını Sovet dövlətinin xarici torpaqlara göz dikməsi ilə, “heç bir dövlətlə yola getmək istəməməsi” ilə izah etdi:

– Allahın köməyiylə, əlahəzrət-hümayun şəhənşahi İran Rza şahın mərhəmətiylə İran bu belənin da xəterindən kənarda qalar, inşallah, amin! – deyib sözünü qurtardı.

Bir xeyli sükutdan sonra “kimin nə sualı var?” deyər soruşduqda qoca bir fəhlə irəli yeridi:

– Ağa, hər şey aydındır, – dedi, – bəs bizim hüququmuzu nə vaxt artıracaqsan? Vallah, ağa, dolanmaq olmur. Heç bir qarın çörəyə də çatmur. Üst-başımızı da ki, Allaha min şükür olsun, gözün var, görürsən...

O, yağ və dəmir pasından çirklənmiş, cırıq-cırıq olmuş köynəyini, şalvarını, baş barmağı burnundan çölə çıxmış, dabanı yeyilib yatmış ayaqqabısını göstərdi. Bir neçə yerdən:

– Ağa, vallah düz deyir, hamımız o gündəyik, – səsləri gəldi.

Rəis:

– İndi bu söhbətin yeri deyil, ağalar, indi söz başqa mətləbdəndir, – dedi və yenə müharibə qorxusundan danışdı, Rusiyada müsəlmanları böyük bir qorxu hədələdiyini söylədi və daha heç bir söz soruşmayıb getdi.

O getdikdən sonra fəhlələr divarın kölgəsində, kimi çömbələrek, kimi daş üstündə oturaraq, hərə qabağına bir bağlama qoyub, nahar etməyə və danışmağa başladı. Kim isə ucadan gülərək, qoca kişiyyə:

– Əmi, amma nə sual verdin, – dedi, – vallah, atasına min lənət oxusaydın, ondan yaxşı idi. Lap belinin ortasından vurdun.

Biclik bilməyən qoca, bir uşaq sadəliyyə cavab verdi:

– Vallah düz deyirəm, dolanmaq olmur...

– Əbləh köpək oğlu, mən burda acından ölürəm, gəlib ac qarına başlayıb mövizəni...

Başqa birisi söhbəti rəisin danışdığına üstünə gətirdi:

– Amma gözünə döndüyüm sovetlər də nə elədi, almanlarla müqaviləni bağlayıb, ingilisi qoydu ortalıqda.

– Çemberlən elə bilirdi ki, faşizmi söyə-söyə bolşevikləri qızırdırıb atacaq meydana, sonra da daldan qaçacaq. Özün ölən. Aldatdın ha!.. Buna sovetlər deyirlər, yüz il bundan sonranın nəqşəsini indi tökür.

Bu danışqlar arasında başqa sözlər də eşidilirdi:

– Rusun bizdən torpaq istəməyi düzdür, yox?
– Yox canım, axmaq sözdür, bunlar hamısı noxtadır, keçirirlər boynumuza!

– Bəs dinsizliyi necə? Deyirlər “Allah” deyən dilini boynunun arından çıxarırlar.

– Bir az dinsizliyi var, amma o dərəcədə yox...

– Kişi deyir, kim nəyə inanır inansın, mən inanmıram.

– Heyf, heyf belə bir dövlətə, fəhlənin köməyi, yoxsulun dirəyi ola-ola, din ilə arası yoxdur.

– Mən deyirəm ki, əsl dinpərəst elə odur: camaatın ki, qarnını çörəklə doyurub, bəsdir, demək, Allahın işi xoddur. Çünki dinsizlik də aclıq olan yerdə çıxar. Görmürsən ki, el deyir, acın iman olmaz.

Rza Qəhrəmani deponun divarı yanında oturmuş bu adamlarla beş il bir yerdə çalışırdı. Onların hər birinin həyatı, tərcümeyi-halını, arzu və istəyini yaxşı bilirdi. Bunlar zəhmətin sadıq övladları idi. Onların danışmalarına qulaq asdıqca “nə gözəl adamlar var, bizim sözüməzə nə qədər ehtiyacı olanlar var” deyib düşünürdü. Rəisə sual verən qoca sözə qarışıdı:

– Nə deyirsən de, şuranın zəhmətkeş tərəfdarı olduğunu heç kəs dana bilməz. Bu gün kimi aşkar bir şeydir. Bir də bizim bu ağalar ki, Allahdan bu qədər danışirlar, doğrusu, mən qorxuram; deyir ki, başına gələn başmaqçı olar, görmüşəm, elə ki, bir şər işləri oldu, başlayırlar Allahu bolşeviklərdən qorumağa. Yenə görəsən nə hiylələri var. Yəqin ingisnən olbir olublar. Keçən davada da belə elədilər. İrannın yarısını acından öldürdülər...

Axşam o, eşitdiklərini Friduna nəql etdi. Fridun bütün şəhərdə ancaq sovet-alman müqaviləsindən danışıldığını söylədi. Xalq və mütərəqqi adamlar bu müqavilənin bağlanmasına sevinirdi. Onu sovet siyasətinin qələbəsi hesab edirdi. Hətta çoxları bir-birilə gözaydınlığı verib, “inşallah, ingilisin ölündən yaxamız qurtaracaq” ümidilə gələcəyə baxırdılar. Lakin rəsmi dairələr, mürtece təbəqələr isə başqa cür düşünürdü. Qəzetlər, Sovet dövləti ünvanına London və Paris radiolarının böhtanları ilə dolu idi. Bu isə xalqın bir qismini şübhəyə salır, iradə və fikrini sarsıdırdı.

Rza Qəhrəmani:

– Fridun, gəlsənə bu münasibətlə bir vərəqə buraxaq, – dedi.
– Bizim borcumuz həqiqəti xalqa çatdırmaqdır.

– Çox gözəl fikirdir, dostum, gəl bir səni öpüm!.. Kitabçanı bir az gec də çap etsək olar. Amma bunu gecikdirmək omlaz. Radioqəbuledicini qur, bir görək nə deyir?

– Bəş dəqiqə qalır. Qulaq asağ, sonra vərəqə hazırlayırıq. Bu dəfə mətbəədə çap edib, məmləkətin hər yerinə yaymaq lazımdır.

Onlar qapı-pəncərəni bağladılar. Pərdələri salıb, radioqəbuledici qarşısında oturdular və həyəcanla qulaq asmağa başladılar. O, sovet-alman müqaviləsi haqqında izahat verirdi. Rza Qəhrəmani pıçıldadı:

– Tez, kağız-qələm götür, tut, tut.

Cıncırını çəkmədən dinlədikləri Moskva radiosu beynəlxalq vəziyyət haqqında geniş təsəvvür verirdi. O, son hadisələrin səbəblərini açıb şərh edir, dövlətlər arasındakı münasibətin üzərindən dumanlı pərdələri qaldırırdı.

Fridun və Rza Qəhrəmani, bu məlumatda İrannın və başqa ölkələrin siyasət adamlarının çıxışında olan əlləməliyi, dəbdəbə və təntənəni görmürdülər. Bu məlumat hər kəsin anlayacağı sadə sözlərdən düzəlmişdi, özünün də birçə xasiyyəti var idi ki, bu xüsusiyyəti başqalarında tapmaq mümkün deyildi, bu xüsusiyyət də onun bəşəriyyətə əsl həqiqəti deməsində idi.

Onlar qulaq asdıqca bir-birini dümsükləyir və sevincdən gülümsoyirdilər. Fridun tez-tez yazırdı. Veriliş qurtarandan sonra yanaşı divana oturub oxudular. O, nəinki verilişin əsas ruhunu tutmuş, hətta ayrı-ayrı cümlələrə tamamilə yaza bilmişdi. Fridun oxuduqca Rza Qəhrəmani onu saxlayırdı: “nə gözəl demişdir” xüsusilə radionun ingilis, fransız hakim dairələrinin Almaniyaya qarşı “ideoloji müharibə” elan etməsinin iç üzünü, imperialist mahiyyətini açması ona xoş gəldi.

– Dayan, bir də oxu. Bunu olduğu kimi vərəqəyə köçürmək lazımdır.

Fridun yazdığını oxudu:

– Cəmi 47 milyon əhalisi olan Britaniya imperiyası 480 milyon əhalisi olan müstəmləkələrə ağalıq edir. Əhalisi 42 milyondan artıq olmayan Fransa 70 milyon adamı olan müstəmləkələrə malikdir. Yüz milyonlarla insanları istismar etmək imkanı verən bu müstəmləkəçilik İngiltərə və Fransanın dünya ağalığının əsasıdır. Almaniyə həmin müstəmləkələrə göz dikmişdir və bu da İngiltərə və Fransa imperialistlərini dəhşətə salaraq, Almaniyaya qarşı müharibəyə sövq edir. İngiltərə və Fransa hakim dairələrinin müharibə qızışdırmasının əsas səbəbi öz dünya ağalığını itirmək qorxusudur.

Vərəqəni yazmağa başlamamış, Kürd Əhməd və Kərimxan Azadi ilə görüşüb, məsləhətləşməyi qərara aldılar. Onların yanına getmək istər-kən Rza Qəhrəmani Fridunun qolundan tutub, stolun başında oturdular:

– Sən yaz, qardaş, vaxt itirmək olmaz. Onların ikisini də mən çəkib bura gətirərəm, – dedi və tələsik otaqdan çıxdı. Fridun onun hər işə ürəklə, həvəslə yapışmasını xoşlayırdı.

* * *

Tehrana gəldiyindən bir müddət sonra Fridun Süheyliyənin kontorundan çıxıb, darülfünunun hüquq fakültəsinə daxil oldu. Bu işdə Şəmsiyyə və sərtib Səliminin də ona köməyi dəymişdi. O, tez bir zamanda darülfünunun tələbələri arasında özünə hörmət və məhəbbət qazanmışdı. Gündüzlər darülfünuna gedər, axşamlar evdə oturub, dərslərini hazırlar, sonra çıxıb, yarım saat şəhəri dolanar və bazar əhlinə, küçələri dolduran səliqə ilə geyinmiş aristokratlara, tacirlərə, hər addımda bir “ağa, acam, rəhm elə” deyə, əl açan dilənçilərə, yoxsullara baxar və düşünərdi. Hələ uşaq vaxtlarında və sonralar Təbrizdə ikən o, Tehran həyatına aid çoxlu hekayətlər eşitmiş, bu həyatın bəzi dəhşətli səhnələrini təsvir edən ayrı-ayrı əsərlər oxumuşdu. Belə kitabları əksərən böyük bir çətinliklə və gizlincə ələ keçirmək olurdu. Çünki nəinki Tehran, bəlkə bütün İranda kiçik bir ictimai qüsura işarə edən hər bir əsər qadağan edilmişdi. Belə əsərlərin müəllifi və oxucusu ağır təqiblərə məruz qalırdı. Şeyx Məhəmməd Xiyabani, doktor Ərani və başqa bu kimi müterəqqi xadimlərin yazıları qadağan olunmuş əsərlər cərgəsində idi. Buna baxmayaraq, İranda kiçik bir ictimai zülmü, orta əsr geriliyini, siyasi quruluşun yaramazlığını göstərən və ona işarə edən köhnədən qalma əsərlər gizlincə əldən-ələ gəzir, oxunurdu. Hazırkı vəziyyət, Rza xanın yaratdığı dəhşətli diktatorluq və işlənən faciələr isə heç vasitə ilə qarşısı alma bilməyən şifahi hekayətlər, rəvayətlər və nağıllarda öz ifadəsini tapır, şəhərləri, kəndləri, evləri dolanırdı. Bu eşitdikləri içərisində Fridunun yanında qalan Rza xanın dəhşətli bir zalim, amansız bir xudpəşənd olması idi. O, Zöhhak kimi əbədi bir şübhə içində yaşayaraq, qəzəbi tutan heç kəsə aman verməzdi. Onun şəhər və kənd ərbablarna olan hüsn-təvəccöhündən də danışdırdılar. O, bu ağaların təşəbbüslərinə imkan yaradırdı. Onların ticarətinin artmasına, yeni karxanalar açmasına, malikanələrinin böyüməsinə kömək edən qanun-

lar verirdi. Şəhərdə fəhlənin, kənddə zəhmətkeş kəndlinin ixtiyarını tamamilən onların əlinə vermişdi. Ərdəbildə qoca bir kəndli deyirdi:

– Sahibkar, daş-kərpic bənnanın sərəncamına verən sayaqı, əlahəzrət də bizi verib ərbablara, deyib: yonun, əzin, suya qatın, palçıq qayırın, nə istəyirsiniz tikin.

Gizli danışıqların məzmunu belə idi. Əksərən hakim dairələrdə gedən açıq danışıqlarda və hər gün qəzetlərin səhifələrini dolduran yazılarda isə onun İrana etdiyi xidmətlərdən, gətirdiyi məşimlərdən, çəkirdiyi yollardan, tikirdiyi saraylardan bəhs edilirdi. Bütün bu söhbətlərdə də Tehran və onun həyatı böyük bir yer tuturdu. Rza xanın şəhər və kənd ərbablarının siyasəti naminə böyüklük və Allahlıq iddiası ilə törətdiyi qanlı və əcaib işlər burada vəqə olurdu. Buna görə də bu gəlişində Fridun şəhərin xarici görkəmindən tutmuş, onun daxili həyatına qədər hər şeyi diqqətlə müşahidə edirdi. Şəhərdə birinci gözüne dəyən ehtiyac və kasıblıqla zənginlik və zinet səhnələrinin hər addımda qarşılaşması, üz-üzə durması idi. Şəhərin siyasi və ictimai həyatı isə daha dərin ziddiyyətlərlə dolu idi. Vətəndaşların bir-birindən ürkdüyü və qorxduğu bir şəraitdə bunu müşahidə etmək, əlbəttə, daha çətin idi. Lakin düşdüyü şərait və mühit ona bu yolda imkan verirdi. Xüsusilə darülfünun həyatı!..

Fridun darülfünuna böyük bir ürək çırpıntısı ilə daxil olmuşdu. O, gələcəkdə bir tikə çörək sahibi olmaq fikri ilə buraya gəlməmişdi. Yox, tutduğu böyük yolda mətin addımlarla getmək, xalqına faydalı olmaq fikri onu buraya gətirmişdi. Odur ki, Kürd Əhməd, Rza Qəhrəmani və doktorun oğluyla hansı ixtisası seçmək, hansı fakültəyə girmək məsələsini müzakirə edərkən tərəddüd etmədən hüquq fakültəsini seçmişdi.

– Artıq həyat özü mənim yolumu müəyyən etmişdir. Bu yol həmişə ictimai mübarizələr üstündən keçəcəkdir. Belə isə, mən hüquq elmləri ilə daha artıq məşğul olmaq istərdim.

Darülfünun tibb fakültəsində oxuyan doktorun oğlu zarafatçıyana:

– Demək, biz cəmiyyətə zidd bir yol tutmuşuq, eləmi? – deyər gül-müşdü.

Fridun ciddiyyətlə:

– Yox, – demişdi, – həm cismən, həm də ruhən xəstə olan bir cəmiyyətin hər iki təbibə ehtiyacı var və olacaqdır. Sənə də, mənə də. Bir də mən inanıram ki, sənə əlində təbabət dar bir ixtisas deyil, ictimai ideal yolunda mübarizə silahına çevriləcəkdir.

– Buna şübhə etməyə bilərsən!

Darülfünun həyatı onun azad fikirlərinin yavaş-yavaş, lakin əsaslı surətdə dərinləşməsinə səbəb olmuşdu. Əlbəttə, bu o demək deyildi ki, Tehran darülfünunu müterəqqi ideyalar təbliğ edən proqramlar əsasında qurulmuş və ya orada inqilabi ruhlu müəllimlər dərs deyir. Əksinə, 1917-ci ildə təşkil edilmiş Tehran darülfünunu hər zaman hakim təbəqələrin və dövlətin ciddi nəzarəti altında olmuşdur. Burada illər boyu tarixi və elmi həqiqətlər pərdələnmiş, hakim feodal sinfinin vəziyyətinə və təbiətinə müvafiq ən mürtəce nəzəriyyələr təbliğ edilmişdir. Hətta saysız-hesabsız ruhani məktəblərinin yaydığı mövhumat və xurafat az imiş kimi, ən çürük dini görüşlər də burada bir “elm” kimi tələbələrə öyrədilmişdir. 1937-ci ildə aparılan reforma darülfünunun zahirən “avropalaşmasına” səbəb olmuşsa da, əslən onun proqramlarının daha mürtəce əsaslar üstündə qurulması ilə, müterəqqi-elmi fikirlərin daha amansız təqib olunması ilə nəticələnmişdi. Hekayəmizdə nəqil edilən hadisələrin cərəyan etdiyi dövrdə hüquq fakültəsində bütün dərslər mütləq belə bir nəticə ilə qurtarırdı ki, Rza xan istibdadı ideal bir dövlət quruluşudur. Hər hansı ədalət və insaniyyətdən məhrum olan müstəbid İran qanunları yer üzündə ən ideal qanunlardır. Məmləkətin və xalq səadətinin əsası şahpərəstlikdədir və sairə. Həqiqətə və şüura zidd bu çürük fikirləri azca şübhə altına alan və ya “sübut” etməkdə kifayət qədər səy göstərməyən hər bir tələbə “qorxulu ünsür” kimi əbədi nəzarət altına düşəcək idi. Eyni vəziyyət bütün başqa fakültələrdə hakimdir. Lakin hüquq fakültəsi daha artıq “zərərli və qorxulu fikirlərin” doğduğu bir fakültə sayılır. Çünki buranın siyasi, iqtisadi və hüquq şöbələrində istər-istəməz tələbələrə başqa məmləkətlərin hüquq əsaslarından, iqtisadi həyatından məlumat verməyə məcburdurlar. Bu işə, təbii olaraq, tələbələrə bir çox istənilməz mənbələrə aparıb çıxarır. Darülfünunda da olmasa, onun xaricində müxtəlif mübahisələrə səbəb olur, tələbələrin başında “zərərli” fikirlər doğurur. Odur ki, hüquq fakültəsində dərs zamanı qətiyyətlə mübahisələrə, hadisələrin səbəbini axtarmağa, onları təhlil etməyə yol vermir, əzbərləmə, üzəndən keçmə və yalnız deyiləni yadda saxlamaq əsas tutulur. Çünki hüquq məsələlərini dərinləndirən təhlil etdikcə ictimai quruluşun dözülməz və ədalətsiz olduğu meydana çıxır. Belə təşəbbüslərə əl atənlər isə öz taleyini İran nəzmiyyəsinə tapşırılmış olurlar. Bütün bunları diqqətlə müşahidə edən Fridun tələbələr arasında açıq

fikirli və fədakar insanların olduğunu da görürdü. Onlar əksərən xəyalpərəst gənclər, geniş ictimai fəaliyyət meydanı axtaran və həqiqi azadlıq üçün çırpınan gənc tələbələr idi. Ustad adlanan darülfünun müəllimləri arasında isə zahiri bir müvazinət və ağırlıq hökm sürdüyündən beşlələrini seçmək çox çətin idi. Tələbələrəndən Qurban Mərəndi adlı birisi öz açıq fikirləri və cəsəretli hərəketləri ilə Fridunun diqqətini cəlb etmişdi. Qurban Mərəndi hüquq fakültəsinin iqtisadi şöbəsində üçüncü kursda oxuyurdu. Onunla tanışlıqları da çox sadə şəkildə olmuşdu. Fridun darülfünunun geniş həyətində gəzir, gah hündür ağaclarla, gah da sarı payız güllərinə baxaraq, Azərbaycanı xatırlayır və artıq uzun müddət oraya gedə bilməyəcəyini düşündükdə ürəyi qeriblik hisslərlə dolurdu. Bu zaman ortaboylu, lakin möhkəm vücudlu bir adam ona yaxınlaşaraq, çoxdankı bir tanış kimi Azərbaycanca:

– Xoş gördük, qardaş – deyə, əlini ona tərəf uzatmış və cavab gözləmədən əlavə etmişdi:

– Azərbaycanlı olduğumu gördüm, davam gətirmədim. Dedim bəlkə, bizim yerlərdən də bir xəbər deyəsən, hardansan?

– Təbrizdənəm.

– Çox yaxşı, mən də Marağadanam. Tanış olaq.

Fridun heyrət etmişdi:

– Bəs Mərəndi niyə?

– Babamgil Mərəndidən köçüb gəlmişlər. Mən Marağada anadan olmuşam. Amma bizlərə mərəndilər deyirlər. Həçç Marağada olmamısan ki?

– Xeyr.

– Çox təəssüf, görməli yerdir. Meyvə bağları nəyə desən, dəyər.

O, Marağanın meyvə bağlarından, quru əriyinin məziyyətlərindən ağızdolusu danışaraq, üç ildə bir dəfə də oraya gedə bilmədiyini söylədikdə Fridun təəccüblənmişdi.

– Təəccüb etmə, ezizim, bu müddətdə ancaq otaq pulunu, təlim haqqını düzəldib, birtəhər özümü saxlaya bilmişəm. Daha yol pulu və getmək xərci tədarük edə bilməmişəm.

Zəngin çalınması onların söhbətini yarımçıq qoymuşdu. İkinci dəfə beş gün sonra görüşmüşdülər. Bu dəfə dərslər qurtardıqda Qurban Mərəndi Friduna yaxınlaşaraq, onunla birlikdə darülfünundan çıxmış, bir saata qədər söhbət edərək, şəhəri gəzmişdi. Bu söhbətdə Fridun onun Marağada heç kəsi olmadığını, ata və anasının çoxdan

vəfat etdiyini, özünün pınaçı şagirdindən tutmuş, nökrçiliyə qədər uzun bir zəhmət yolu keçdiyini və yalnız öz istedadı nəticəsində orta məktəbi bitirərək, birtəhər Tehran darülfünuna girdiyini öyrənmişdi. Onun həyatı və açıq qəlbi Fridunda rəğbət və məhəbbət oyatmışdı.

Yüncü görüşlərində o, Fridunla gələcək həyatından danışmışdı. İxtisasının ağırlığından şikayət etmişdi:

– Doğrusu, getdikcə daxili bir peşmançılıq duymaqdayam, mənəvi və əxlaqi əsasları çürük olan bir cəmiyyətdə ədalət və haqqa arxalanan qanun təsəvvür etmək çətinidir. Belə bir qanun olmayan yerdə də vəkil ya gərək vicdanını satsın, rüşvət və soyğunçuluğa, qan və zülmə bəraət qazandırsın, ya da əvvəl-axır məhv olub getsin, heç bir çıxış yolu görmürəm. Bir təbib olsaydım, bundan daha xeyirli olardım.

Fridun ona təskinlik verərək bu qədər naümid olmamağı məsləhət görmüş, hər halda ədalət və haqq yolunda ölməyin bir zəli kimi yaşamaqdan şərəfətli olduğunu söyləmişdi. O, Fridunun bu sözlərini nə işə qəribə əndişə ilə dinləyərək:

– Özünü gözlə ha, həmyerli – deyər xəbərdar etmişdi, – bizim danışgədə çox azarlı yerdür. İnsanın xəbəri olmadan başında clə fikirlər oyanır ki, sonra altından çıxmaq çətin olur. Yadında saxla ki, burada ən qorxulu şey düşüncüdür. Özünü düşünməkdən gözlə...

– Hələ ki, qorxulu bir şey düşünmürəm.

– Onda görünür, qarnıtox xoşbəxtlərdənsən. Atan tacirdirmi?

Fridunun da özü kimi kimsəsiz olduğunu eşitdikdə:

– Onda heç şey düşümediyinə şübhə ediram, * dedi, – çünki mən insanın bütün düşüncələrini müəyyən edən iqtisadi münasibətlər olduğuna inanırdım. O, səsini yavaşlıb, lap yaxına gəldi:

– Düzdür, buna bizdə marksizm deyirlər və onu ən qorxulu bir şey hesab edirlər. Hotta müəllimlər Marksın iqtisadi nəzəriyyəsindən bərnəməyə* əsasən səthi və qələt məlumatı da verərək qorxudan titrəyirlər. Buna baxmayaraq, o mənə çox maraqlı görünür. Necə baxırsan, həmyerli?..

Fridun:

– Əzizim, belə şeylər mənə maraqlandırmır, – deyər dərcə getmək bəhanəsilə ondan ayrıldıqda, Qurban Mərəndi qabağına keçdi:

– Həmyerli, mən səni vicdan sahibi hesab edərək, bu sözləri danışdım hal..

* Proqram

Fridun onun səmimi, lakin tez-tez hissiyata qapılan və hissiyata qapıldıqda da ehtiraslarını çilovlamağı bacarmayan bir adam olduğunu yəqin etdi. Sonrakı görüşləri bunu aydın göstərdi.

Qurban Mərəndi bütün varlığı ilə istibdada, Rza xan despotizminə düşmən idi. Onu kor ehtirasların, çox zaman idraka qulaq asmayan qızgın hissiyyatın hakimiyyətindən qurtarmaq mümkün olsaydı, gizli təşkilata nə qədər fayda verərdi. Bu fikrin təsirilə Fridun onu çox diqqətlə öyrənir və hərəkətlərini izləyirdi. Lakin ikicə gün sonra darülfünunda baş verən bir hadisə göstərdi ki, artıq onda bir xasiyyət olmuş bu qızgınlığı soyutmaq qeyri-mümkündür.

Yayda cəhənnəm kürəsi kimi hər tərəfi yandıran Tehran günəşi, payızın son ayları və qışda çox ilq və mülayim olur. Onun şüaları insanın ruhunu oxşayır, canını qızdırır. Belə günlərdə adətən küçələr, meydan və həyətlər adamlarla dolur. Darülfünun tələbələri tənəffüsdə böyük və geniş həyətdə çıxır, bir-bir, iki bir gəzib söhbət edirlər. Belə bir gün idi. Tələbələrin böyük bir əksəriyyəti həyətdə idi. Fridun da öz sinif yoldaşları ilə gəzişirdi. Səkkiz, on nəfərdən ibarət bir dəstə sərv ağacının güneyində durub, həvəslə nə işə danışdı. Qurban Mərəndi də bu dəstənin içində idi. Fridun ona nəzər salaraq, gözlərinin yanmasından yeni hissiyyət əsiri olduğunu gördü. Lakin əhəmiyyət verməyib, yoldaşları ilə birlikdə onların qabağından keçib getdi. Geri qayıdanda ağac güneyində durmuş tələbələrin nisbətən qızgın danışığı Fridungili dayanmağa məcbur etdi. Fridun gözləri qızmış, dodaqları titrəyən Qurban Mərəndinin, üzünü çox balacaboylu, təqribən poruşu xatırladan bir tələbəyə tutaraq, əsəbi halda dediyi sözləri eşitdi:

– Get, ağa, get sən yaz ki, İran məmləkəti başdan ayağa cənnət-ələdir, nə yoxsul var, nə ac, nə zülm var, nə zalım... Bütün dünya gəlib bizə baxsın və yaşamağın qaydasını bizdən öyrənsin. Get yaz!..

Balacaboylu qəzəblə onun sözünü kəsdi:

– Ağa, siz mənə ələ salmayın. Siz bayaqdan heyət-hakimənin qələt işlərindən danışdınız, indi də əltafi-şahanənin nəticəsində millətin xoş yaşamasını danışırırsınız!.. Sizin damarınızda iranlı qanı yoxdur, bir halda ki, siz belə sözlər deyirsiniz...

– Əgər iranlı qanı, achiq və səfalət içində çürüyən yazıq millətin halına göz yummaqda işə, mənə o qan yoxdur!

Balacaboylu:

– Xob, olmasın, ağa, olmasın! Görək kim peşmançılıq çəkəcək. Siz ya ki mən? – deyib dalına baxmadan getdi...

Qurban Mərəndi, hələ də titrədiyi halda onu sakit etmək istəyən yoldaşlarına qulaq asmayıb, sinif otağına çəkildi.

Lakin onu sinifdə oturmağa qoymadılar, darülfünun reisinin – rektorun yanına çağırtdılar. Reis tələbələrin qabağında onu məzəmmət etdi:

– Əlahəzrət-hümayun Rza şah Allahın kölgəsidir, – dedi, – yer üzünün Allahıdır. Onun sayeyi-mərhəmətindən biz burada elm təliminə məşğuluq. Sən mihənpərəst* ol, cənnətin bir guşəsi olan İrani dost tut. Nəinki boş-boş sözlər danış.

Qurban Mərəndi rəsmi bir hörmətlə:

– Ağayi cənab reis, – dedi, – mən pis bir söz danışmadım. Ağa bil-mirəm niyə kəmovqat oldular.

Reis qəti və etiraza yol verməyən bir səslə:

– Gət, – dedi, – bir də belə hərəkətlər baş versə, özündən küs!

Fridun da, başqa tələbələr də o gündən başlayaraq Qurban Mərəndinin nəzarət altına alındığını hiss etdilər. Bunu Qurban Mərəndi özü də duymuşdu. Lakin bu hal onu düşündürməkdənsə daha da qəzəbləndirmişdi. Bir axşam təsadüfən Şah Rza xiyabanında ona rast gələn Fridun ehtiyatlı olmağı məsləhət gördü. O isə əsəbiliklə:

– Lap cəhənnəmə düşmüşəm, boğuluram, – dedi, – nə olacaqsə olsun, mən bu ağalar kimi vicdan və əqidəmi satmayacağam. Dünyanın hər zülmünü, hər əziyyətini görmüşəm, heç şeydən də qorxmuram. On il yaşamaram, on gün yaşaram, lakin namusla yaşaram.

Fridun artıq bir söz deməyib ondan ayrıldı.

Onu təşkilata çəkmək fikrini qəti olaraq başından çıxartdı. Ürəkdə isə halına yanır, “istibdad rejimi nəinki aclıq və səfalətlər törədir, həm də insanların ruhi müvazinətini, mənəvi bütövlüyünü pozub dağıdır” deyə düşünürdü.

Qurban Mərəndi kimi adamlar, hazırkı şəraitdə həyatın fəlakət və rəzalətlərinə qarşı tək-tənha vuruşmalı və nəhayət, məhv olmalı idilər. Yalnız açıq ümumxalq üsyanları və çıxışları başlanan bir dövrdə onların həyat və fəaliyyəti faydalı bir istiqamətə düşə bilərdi.

* * *

Mister Toması dünyada heç bir şey heyrətə salmazdı. Ümumən o, şərqə gəldikdən sonra qərara almışdı ki, dünyada nə desələr mümkündür və heç bir şeyə də heyrot etmək lazım deyil. Doğrudan da, onun

* Patriot, vətəni seven

son on beş ildəki danışığı və hərəkətləri kağıza köçürülşöydi, nə bir dənə nida və nə də sual işarəsi lazım olardı. Hər şey hamar, hər şey müstəqim istiqamətdə axıb gedərdi.

Lakin bu gün mister Tomas heyrot içində idi. O, trubkasını tüstülədir və otağında gəzinərək, heyrot edirdi. Düzdür, onun Şiraz torpağı kimi sapsarı olan rəngi bu heyroti bürüzə vermirdi. Otağı titrədən kəsafətli və enli bədəni insan iztirabları önündə alınmaz bir qala kimi görünşə də, o daxilən narahat idi. Trubkanı keçirib oturdu, yavaş-yavaş qurdalayıb, külünü təmizlədi, yenidən tütün doldurub alışdırdı və dodağına aldı. Yerindən qalxmayıb, vərəqi stoldan gürdü və bir də kirpiksiz görünən iri gözlerini ora dikdi. Bu, Fridungilin buraxdığı vərəqə idi. O, belə başlanırdı: “Vətəndaşlar! Eşidin! Həqiqətin səsinə qulaq asın! Mürtece İran ruznamələrinin dediyinə inanmayın! Onlar Londonun yalanlarını və böhtanlarını təkrar edir! Onlar bəşəriyyət üçün hazırladıqları qanlı müharibələrin günahını fəhlə və zəhmətkeşlərin vətəni üstünə atmaq istəyirlər. Biz, İranın bir dəstə namuslu oğlu özümüzə borc bildik, həqiqəti sizə çatdıraraq”.

Vərəqə bu sözlərlə qurtarırdı: “İran zəhmətkeşi! Ayağa qalx! Səsinə bütün dünya zəhmətkeşlərinin səsinə qat! Ucadan qışqır ki, redd olsun müharibə qızısqıran imperialistlər! Üzümüzü ingilis müstəmləkçilərinə tutub, bir ağızdan deyirik: çıxın bizim vətənimizdən! Bəsdir onu talan etdiniz! Rədd olun!”

Mister Tomas heyrot etməklə bərabər, darıxırdı da. Onu darıxdıran səbəb dərin idi. O, belə şeylərin qabağı vaxtında ala bilmədiyi üçün geri çağırıla bilərdi. İmperiyanın bu dolaşığı vəziyyətində onun təcrübəsinə də, stajına da baxmaya bilərdilər, halbuki bu staj çox böyük idi.

Mister Tomas özünü şərqə həsr etmiş ingilislərdən idi. O hələ gənc yaşlarından başlayaraq fars və ərəb dillərini öyrənmiş, islamiyət və onun ehkamları ilə tanış olmuşdu.

Bununla da, kifayətlənməyərək, ayrı-ayrı müsəlman ölkələrinin tarixini, həyat və məişətini, adət və ənənələrini, bu ölkələri bir-birinə yaxınlaşdıran, bir-birindən uzaqlaşdıran cəhətləri, xalqın xasiyyətini və əhvali-ruhiyyəsini uzun mütlə və müşahidələr nəticəsində öyrənə bilmişdi. Onun şərqdə ilk fəaliyyətə başladığı yer Hindistan və sonra da Əfqanıstan olmuşdu. Əmənulla xanın əleyhinə qəbilə üsyanları və onun yıxılması bu dövrdə təsadüf etmişdi. Bu hadisələrdən iki-üç ay sonra mister Tomas İrana göndərilmiş və burada ilişib qalmışdı. Təbiidir ki, İran haqqında kitablardan aldığı təsəvvür və məlumat uzun

illərin müşahidə və təcrübəsi nəticəsində daha da dərinləşmişdi. Bütün İran dövləti daxilində gəzmədiyi bir nöqtə yox idi. Azərbaycan, Kürdüstan, Mazənderan, Gilan, Xorasan və Cənubun az-çox görkəmli elə bir şəhəri yox idi ki, ora mister Tomasın ayağı dəyməmiş ola, orada mister Tomasın sahib-mənsəblər, tacirlər və ərbablar içərisində tanış və dostları olmaya. Bu adamlar nəinki ticarət və siyasət məsələlərində, hətta bir-birilə münasibətdə də mister Tomasla məsləhətləşirdilər. Tomas, kimin-kimdən acığı gəldiyini, hətta kimin-kiminlə ata-baba düşmənçiliyi olduğunu da bilər və bundan məharətlə istifadə edərdi.

Bir sözlə, o Şərqdə ingilis müstəmləkə siyasətinin yüz illərdən bəri əldə etdiyi təcrübə əsasında yetişmiş, öz fəaliyyəti ilə bu təcrübəni zənginləşdirən şəxslərdən biri idi.

Tehrana özündə də mister Tomasın ayaq basmadığı görkəmli bir ev yox idi. Sarayın və bütün zadəganların qapısı onun üzünə açıq idi. Kübar ailələrdə onu "Bizim Tomas" deyə çağırırdılar. Çünki o nəinki İran məişətini, adət və ənənələrini çox gözəl bilir, həm də özünü bu adət və ənənələrin pərəstişkarı kimi tanıtmışdı. Mister ancaq rəsmiyyət üçün sahib-mənsəblər və görkəmli şəxslərin görüşünə gedən adamlardan deyildi. Xeyr! Mister Tomas özünü çox sərbəst və açıq aparırdı. Sanki onu məhdudlaşdıracaq heç bir rəsmi çərçivə yox idi. Belə ki, o, heç gözlənmədən bu və ya digər qapını açıb girər, saatlarla min cür boş-boş əhvalatlardan danışır, laqırtı vurur, yaxud da əlindən düşməyən trubkasını tütüledərək, kirpik çalmadan oturub, müsahibinə baxardı.

İranlılar indi onun qarşısında belə sürpriz çıxartmışdılar.

İstirahət zamanı olduğuna baxmayaraq, o, birbaşa sərhəng Səfainin evinə getdi. Sərhəng onu ikimərtəbəli evinin həyət bağına çıxan yaşıl üzüm tənəkləri ilə örtülmüş balkonunda qəbul etdi.

– Mister Tomas, viski meyl edəcəksiniz, ya çay? – deyib soruşdu.

Mister Tomas birdən cavab vermədi. Trubkasını çıxarıb, tütün doldurmağa və balkondan sallanmış üzüm salxımlarına baxmağa başladı:

– Ağayı sərhəng, yaxşı səliqəniz var.

Sərhəng gülümsədi:

– İltifat sahibisiniz, mister Tomas. Vaxtım olmur. Yaxşı baxa bilmirəm.

Sərhəng bir anlığa çıxdı və tez qayıtdı. Mister Tomas artıq qıçını-qıçımın üstündən aşırıraq, kreslodə oturub çubuğunu tütüledirdi. Azca sonra xidmətçi çay, viski və şirniyyat gətirib səliqə ilə stolun üstünə düzdü və getdi. Sərhəng bədəni qaldırdı, birini mister Tomasa verdi:

– Sizin sağlığınıza, mister Tomas.

Sərhəng axıra qədər içdi. Mister Tomas dodağına vurub qaytardı və stolun üstünə qoydu. Eyni səliqə ilə vərəqəni cibindən çıxarıb açdı. Sərhəngə tərəf uzatdı:

– Görmürsünüzmü?

– Görmüşəm, mister Tomas, görmüşəm. Yaman pis zamanda yaşayırıq. Bütün sular bulanır.

– Bəs suyu bulandıranı tapmaq fikriniz yoxdurmu?

– Necə yoxdur? Elə əlləşdiyimiz də onun üçün deyilmi? Lakin nə etməli, tapmaq o qədər də asan iş deyil...

Sərhəng bu yolda görülən tədbirləri, bütün xəfiyyə agentlərinin ayağa qaldırıldığını söylədi.

Mister Tomas:

– Bunlar hamısı yaxşıdır, lakin nəticə vermədiyi üçün mənasızdır, – dedi, – mən dostluğumuzdan əlavə, sizin istedadınıza da qiymət verirəm. Elə tədbir tökün ki, nəticə hasil olsun. Havaya quşlar buraxın, elə şuarlarla işləyən yalançı dəstələr düzəldin, bütün sürgündən qayıtmış adamların siyahısını tutun və üstlərinə göz qoyun. Nəhayət, rus səfərxanası!.. Rus vətəndaşları! Onlarla əlaqə saxlayan adamları bir dəqiqə nəzarətsiz buraxmayın.

– Edirik, mister Tomas, hamısını edirik. Bir şey çıxmır. Lakin nəümid olmayın. Nə qədər dərinde işləsələr, əlimizə keçəcəklər.

– Dallarınca mahir adamlar salın. Məhbusi haradadır?

– Onu da bu gecə çağırmışam.

Bir bədə viski ilə sərhəng və mister Tomas boğazını islatdı.

– Nəhayət, nəzərinizə çatdırıram ki, vərəqə tamamilən nümayəndəsi olduğunuz dövlətə qarşı çevrilmişdir. Güman edə bilərik ki, bu bəzi ağaların zövqünə müvafiq gəlir.

– Nə danışırınsınız, mister Tomas? Mən sadıq dostunuzam.

– Qiyamətə qədər əmin olun, sizinlə dostam, ölünçə də baqi qalacağam.

Mister Tomas yalnız gün batdıqdan sonra sərhəngin evindən çıxdı. Şəhəri dolanıb, məşinini Hikmət İsfahaninin evinə tərəf sürdü.

* * *

Darülfünun həyatı gətdikcə Fridundu şadlıqdan, sevincdən artıq qüssə və kədər oyadırdı. Gah təlim haqqını verə bilmədiyi üçün, gah qalstuk və ya paltar kifayət qədər səliqədə olmadığı və ya başı saç

yağı ilə isladılmadığı üçün təhqir edilən və bəzən tamam qovulan tələbələr dərddə onu sızdır, əzirdi. Buna baxmayaraq, o, müntəzəm surətdə dərslərə davam edir, öz müvazinətini saxlayır, evə qayıdaraq ağır təəssürat altında kitabın birinci məqaləsini yazırdı. O bəzən gecə-yarısından xeyli keçənə, bütün bədəni yorulub əzgin bir hala düşənə qədər işləyirdi. Qəhrəmani onun çox gərgin məşğul olduğunu gördüyü üçün heç bir söz soruşmur, mane olmaq istəmirdi. Əksinə, o özünü elə aparırdı ki, sanki otaqda başqa bir adam yox idi. Sakit durub oturur, səsinə çıxarmadan qəzetləri oxuyur, hətta yeriyəndə belə pəncələri üstündə hərəkət edirdi. Bəzən çay hazırlayıb, iki stəkana tökür, birini öz stolunun üstünə, birini də Fridunun qabağına qoyurdu. Fridun çayı gördükdə başını qaldırıb:

– Mütəşəkkirəm, – deyir və yenə yazmağa davam edirdi.

Bu qayda ilə neçə gün gəlib keçdi. Nəhayət, Fridun “İş, çörək və azadlıq istəyirik!” kitabının birinci məqaləsini qurtardı. İkinci məqaləni Kərimxan Azadi yazdı. Bu məqalənin adı “İran fəhlələri və onların həyatı” idi. Üçüncü məqalə “Gördüklərim” adı altında Kürd Əhmədin, kəndlilərin vəziyyətinə aid yazısı idi.

Fridun öz məqaləsini bir də oxudu. Bəzi təshihlər etdi. Sonra Kürd Əhmədin və Azadının məqalələrinə baxdı. Onlar da xoşuna gəldi. Lakin hər ikisində bəzi dil xətalarnı aradan götürmək lazım oldu. Fridun bütün bu işləri qurtardıqdan sonra əlini əlinə sürərək:

– Qiyamət olacaq! – deyib ayağa durdu və otaqda gəzirdi. Qəhrəmani onun səadət və ümidlə dolu üzünə baxdı. Nə isə soruşmaq istədi. Özünü saxladı, sual yerinə təəssüratını bildirdi:

– Fridun, bu saat siman elə gözəl, elə nuranidir ki, xanım Şəmsiyyə burada olsa Şahpuru buraxıb, sənə aşiq olar...

– Yox, əziz dostum, mən düşündükcə sənəin əvvəlki sözüünə gəlib çıxıram. Xanım Şəmsiyyəylə bizimki çətin tuta, O zavallıda gözəl bir ürək var. Lakin bu ürəyə çürük təsəvvürlər, əqidələr və yanlış tərbiyə elə damğalar basmışdır ki, onları silmək üçün bir əsr lazımdır. Mənim könlüm isə kənddə qalmışdır. Bir də ki, Şəmsiyyənin çiyinləri bizə nəsb olacaq həyatın ağırlığına dözməz.

Qəhrəmani zarafata saldı:

– Nahaq yerə həyatdakı nəsbinə bu qədər naümid baxırsan. Sən ali təhsil almış bir vəkil olacaqsan. Bundan da gəlirli bir sənət varmı? İnşaat, ya yol və ya başqa ixtisasın mühəndisi deyilsən ki, işsiz qalacağının dərddini çəkəsen, vəkil!.. Bu kəlmə gör nə geniş üfüqlər açır.

Əmniyyə, agan, hakim, ağa, tacir,ərbab, ey... nə bilim nə! Cinayət istədiyən qədər, məhkəmələr gecə-gündüz işləyir. Zindanlarda həyat qaynaşır. Soy yazıq kəndlinin dərdsini, nə qədər soyursan soy. Məncə çox gözəl bir şansın var, dadaş!

– Çox şadam ki, kefini belə saz görərem, əzizim. Amma təəssüf ki, mən tələsərəm. Bunların cavabını sənə axşam verərəm.

– Kitab nə zaman çıxır? Fəhlələr gözləyirlər. Paylamaq üçün adamlar ayırmışam.

– Bu yaxında çıxar. Bilirsənmi, Tehrandə bir bomba kimi partlayacaqdır. Hələlik, xudahafız!

O, məqalələri götürüb çıxdı. Kərimxan Azadın yanına yollandı. Kitabın çapı ilə Kərimxan məşğul olacaqdı. Çünki mətbəə işçiləri arasında onun dostları çox idi. Hər şeyi hazırlamışdı.

Fridun, ürəyi xoş bir intizarla döyündüyü yenilməz bir həsrətlə kitabçanın çıxmasını arzuladığı halda, qərribə bir soadət duyaraq, Tehranın boşalmağa başlayan küçələrindən keçirdi.

* * *

Yaşı otuzdan artıq olmayan, lakin saç-saqqağı ağarmış Kərimxan Azadi ta uşaqlıqdan başlayaraq ağır bir həyat yolu keçmişdi. Həyatın ehtiyac və çətinlikləri onda müstəsna bir iradə və metanət tərbiyə etmişdi. Lap balaca yaşlarında o, ata və anasını itirmişdi. Sabun zavodunda işləyən atası sabun qazanına düşüb holak olduğu zama onun altı yaşı vardı. O, anasının öhdəsində qalmış, kimsəsiz və yoxsul arvad yeganə uşağını saxlamaq üçün qapı-qapı gəzərək, iş tapmadıqda dilənçiliyə məcbur olmuşdu. Bir neçə ay sonra sətəlcəm olmuş, küçədə vəfat etmişdi. Bu hadisə uzaq və qaranlıq bir şəkil kimi Kərimxanın hafizəsində həkk olmuşdu. Dar bir küçədə, balaca bir qapının dalında, yağışdan qorunmaq üçün uşağı bəgriyə basıb vücudilə onu örtməyə çalışsan arvad, elə bu halda da yatıb qalmış, yuxuya getmişdi. Bunun əbədi bir yuxu olduğunu Kərimxan uzun müddət başa düşməmişdi. Daha sonra nələ olduğunu xatırlaya bilmirdi. Kimlər isə gəlmiş, onu haraya isə aparmışdılar. O gündən də anasını görməmişdi. Sonralar ağı bir şey kəsəndə nə qədər çalışmışsa, arvadın qəbrini də tapmamışdı: Onu sabun zavodunun işçilərindən biri yanına alaraq böyütmüşdü. On yaşında ikən o da atasının işləyib öldüyü həmin zavodda işləməyə başlamış və orada da qoca fəhlələrdən əlifbeyi öyrənmişdi.

Təbii istedadı, çalışqanlıqı, zəhmətə olan hovesi sayəsində o böyük müəllimə alışıq və zavodda, nisbətən ixtisas tələb edən bir vəzifə tuta bilmişdi.

Fəhlələr ona öz doğma uşaqları kimi baxar, onu sevir, hörmət edər, sözümdən çıxmazdılar. Hər şeydə onunla məsləhətə gələr, dərddən və çətinliklərini ona deməkdən çəkinməzdilər. Bu hal getdikcə onun qəlbinə, fikrinə təsir etmiş və başında mühit və həyata dair, özünə də qərribə görünən müxtəlif fikirlərin oyanmasına səbəb olmuşdu.

Nəhayət, bu fikirlər onu inqilabi mübarizəyə çəkmişdi. O, yavaş-yavaş özü kimi düşünən adamlarla tanış olub, inqilabi mübarizə təşkilatına daxil olmuşdu.

İyirmi iki yaş olar-olmaz özü kimi yetimliklə böyümüş Xavər adlı yoxsul, lakin yaraşlıq və nəcib təbiətli bir qızla evlənmişdi. Onlar çiyin-çiyinə verərək, həyatın ağır yükünü birlikdə çəkir, öz qarşılıqlı məhəbbət və sədaqətlərlə ağır yaşayışlarını yüngülləşdirməyə, sad keçirməyə çalışırdılar. Xavər onun kiçik və soyuq daxmasına sadlıq gətirmiş, bir məşəl kimi oranı isitmiş və işıqlandırmışdı. O özünü sonsuz bir səadət içərisində hiss edir, Xavərə, ömrünün ağır iztirablarını və əzablarını unuduracaq bir mələk kimi pərəstiş edəcək hala gəlirdi. Evləndiklərinin ikinci ili Xavərin oğlan doğması onların səadətine yeni bir rəvnəq vermişdi. Lakin çox keçmədən həyatın gözlənilməz fırtınası onların səadətini dağıtmış, yoxsul, lakin xoşbəxt ailəni fəlakətə atmış, bütün sevinc və arzularına son qoymuşdu. 1933-cü ildə kütləvi həbslər zamanı Kərimxan Azadını da tutmuş və iki ay zindanda saxladıqdan sonra cənuba sürgün etmişdilər. Altı illik sürgün, ehtiyac, əzablar və ailənin dərddən onu vaxtsız olaraq qocaltıb və simasında əbədi bir kədər kimi yatıb qalmışdı: Hərəkətində ikən o öz Xavərini və oğlunu düşündüyü zaman, nədənsə uşaqlığı, atası və anası göz-lərində canlanırdı. Ona elə gəlirdi ki, mütləq balaca oğlu Azad da özü kimi küçələrdə qalacaq və onun kimi ağır çətinliklərdə böyüyüb, eynən atasının yolunu keçəcəkdir. O da özünə balaca bir yuva tikdiyi zaman həyatın boranı vurub dağıdacaq, balasını sahibsiz buraxacaqdı. Lakin azadlıq və səadət günəşinin doğacağına, bu fəlakətlərə bir gün son qoyulacağına onda yenilməz bir inam vardı. O, sürgündən qayıtdıqda xoşbəxtlikdən Xavəri də, balaca Azadı da sağ-salamat gördü. Gənc qadın, əri tutulduqdan sonra özünü itirib həyatın iplərini əlindən verməmiş, bütün müsibətlərə sinə gərərək mübarizə etmiş və uşağını

saxlaya bilmişdi. Bir müddət sonra Kərimxanın salamat qalan yoldaşları ona əl tutmağa başlamışdı. Nəhayət, doktorun oğlu onu evlərinə, atasının əlinin altında işləməyə aparmışdı. O gündən Xavərin yaşayışı müəyyən bir yola düşmüşdü.

Sürgündən qayıtdıqdan sonra Kərimxan, yenə əvvəlki hərarət, mehribanlıq və səadətini saxlamış olan ailəsinə, sevimli Xavərə qısılla-raq, demir yolunda işə girmişdi. Sürgün onun inqilabi mübarizə iradəsini daha da qüvətləndirmiş, əbədi olaraq onun həyat yolunu müəyyən etmişdi. O, kitabın çap edildiyi mətbəədən evə qayıdarkən gah həyatın artıq keçilmiş olduğu bu dolabac yollarını xatırlayır, gah da Tehranın boşalmış küçələrinə tamaşa edir, qayğısız adam kimi yavaş-yavaş yeriyirdi. Ruhən xoş bir müvazinət və səadət duyurdu. Bütün varlığı ilə başladığı işin şövqünə qapılmışdı və onun gələcəyini təsəvvüründə canlandırmağa çalışırdı. Bu zaman bir əlin qolundan tutduğunu duyaraq döndü və böyük bir heyrət içərisində donub qaldı:

– Ah, ağayi Məhbusi. Xoş görmüşük.

Məhbusi, böyük bir ürək qızgınlığı ilə qollarını onun boynuna salıb qucaqladı və üzündən öpərək:

– Əziz qardaşım, – dedi, – nə qədər xoşbəxtəm! Şükür olsun ki, bir də görüşdük. Neçə ildir ayrılmış, amma həmişə ürəyimdə olmusan. Həmişə sənə xoş xasiyyəti, möhkəm ürəyini, sədaqət və mehribanlıqını xatırlayaraq, o biri məhbuslara danışardım. Amma heç güman etməzdim ki, o cəhənnəmdən salamat qurtarıb, bir də səni görəcəyəm.

Məhbusi bu sözləri deyər-deyər birdən ağladı. Dəsmalını çıxarıb, gözünün yaşını sildi. Onun bu halı Kərimxan Azadının ürəyinə toxundu. Zorla göz yaşını saxlaya bildi:

– Nə vaxt gəlmişən?

– Beş gündür bu xarabaya daxil olmuşam. Elə həmin zindandır ki var...

– Harada qalırsan?

– Harada düşdü. Hələ ki, daimi yer tapa bilməmişəm. Burada xalam uşaqları var, onlarda gecələyirəm.

Kərimxan Azadının ona yazığı gəlirdi. Azca fikirləşdi.

Balaca otaqlarından köhnə dostuna bir gecəlik yer tapmağı qət etdi.

– Gedək bizə, həm söhbət edərik, həm də dincələrsən, mənim də xanəvadəmlə tanış olarsan.

– Bəlkə, əziyyət oldu, sizi narahat etdim?

Kərimxan onun getmək fikrində olduğunu, bu sözləri könülsüz dediyini hiss edərək qolundan tutdu:

– Zəhmət olacaq, dərvişin olanından, – dedi və onu irəli çəkdi.

Onlar yavaş-yavaş söhbət edə-edə Kərimxan Azadın evinə tərəf yollandılar.

Kərimxan, Hüseyn Məhbusi ilə altı il bundan qabaq məhbəsdə tanış olmuşdu.

Həbs edildiyinin ikinci günü, qapını açaraq öz-gözü qaralmış birisini zindana itələmiş və qapını bağlayaraq getmişdilər. Yeni məhbus uzun müddət ah-vay etmiş, gah qolunun, gah qıçının, gah qabırğalarının ağrısından şikayətlənərək, düşdüyü yerdə yatıb qalmışdı. Bu şikayət və iniltilərin arasında, hökumətə, dövlət başçılarına ağzından gələn söyüşləri yağdırmış, hətta Rza xanın özünü belə möhkəm söyüşlərlə yad etmişdi. Onun inilti və ah-vayına davam gətirə bilməyən Kərimxan yaxınlaşıb təskinlik vermiş, dərdlərini yüngülləşdirə biləcək sözlər demişdi. Qaranlıq və yaş zindan, işgəncə və istintaqın əzabları onları bir-birinə daha da yaxınlaşdırmış və həmdərd etmişdi. Təqribən on beş gündən sonra Hüseyn Məhbusini Kərimxanın yanından götürərək, başqa yerə köçürmüş və bir aydan sonra birinci məhbus dəstəsilə cənuba sürgün etmişdir. İkinci dəfə Məhbusunin sürgün müddəti qurtarır və o geri qayıtmağa hazırlaşdı: Onlar artıq köhnə tanış kimi görüşmüş və yenə bir neçə gün bir yerdə keçirmişdilər. Məhbusi azad oldu. Tehrana qayıtdığı üçün onların əlaqəsi qırılmışdı. Bir neçə ay bundan əvvəl Məhbusi yeni məhbuslar dəstəsilə yenə cənuba sürgün edilmiş və üçüncü dəfə Kərimxanla görüşərkən:

– Qardaşım, yenə tora düşdüm, – deyib ağlamışdı.

Kərimxan sürgün müddətini qurtarıb qayıdarkən onu cənubda qoyub gəlmişdi. O hələ beş il sürgündə qalmalı idi. Ayrılkən:

– Get, qardaşım, – demişdi, – bu dəfə bu cəhənnəmdən qurtarıb gələcəyimə heç ümidim yoxdur. Ehtiyac, ağır şərait və xəstəliklərdən həlak olan məhbusları gördükdə ürəyim dağılır, nə işə bir səs mənə “yox, Hüseyn, bura sənin axır yerindir” deyir. Get, azad günlərdə məzarı kimşəyə bellı olmayacaq. Məhbusini yad et!..

O, bir daha Kərimxanla qucaqlaşaraq öpüşmüş və göz yaşları içində ondan ayrılmışdı.

Bütün bunları xatirinə gətirən Kərimxan sevinclə:

– Şükür ki, sağ-salamat qayıtdın, – dedi. – Son ayrılığımızda halın mənə yaman təsir etmişdi. Heç fikrimdən çıxmırdın.

– Mən də səni unuda bilmirdim. Məhbuslar arasında tanışlar, dostlar az deyildi. Lakin nədənsə həmişə səni bir nisgillə yad edirdim.

– Necə qurtardın? Günahından keçdilər?

– Bizim kimi adamların günahından heç bir zaman keçmirlər, qardaşım. Qoyub qaçmışam.

– Deməli, sən şəhərdə gizli dolanırsan? Gözləmək lazımdır. Bir də ələ keçsən boğazını kəndirdən qurtara bilməzsən.

– Eh!.. Daha hər şey məni yormuşdur. Sürgünlərə dözəsi halım yoxdur. Bir dəfə ölmək ondan yaxşıdır. Nə qədər nəfəsim var, vuruşacağam. Sən nə edirsən?

Kərimxan öz heyatını, işlərini ona nağıl etdi. Tehrandakı siyasi vəziyyətdən, fəhlə və kəndlilərin dözülməz heyatından danışdı.

Onlar Kərimxanın evinə çatdıqları üçün söhbəti kəsdilər. Kərimxan qapını döydü. Taqqıltıya Xavər özü gəldi. Kərimxanın səsini eşidən kimi, sadlıqla və titrək səslə:

– Bəs hardasan? Niyə belə gec gəldin? – deyərək qapını açmağa başladı. Onun səsindəki bu titrəyiş Kərimxan üçün nə qədər əziz, nə qədər tanış idi! Bunun bir qəlb çırpıntısı və əbədi əndişədən doğduğunu bilirdi. Çünki Xavər hər gün qapını açıb onu evə buraxdıqda boynuna sarılır, başını məhəbbətlə qolları arasında oxşayaraq:

– Bilmirəm niyə belə olmuşam, Kərimxan, – deyirdi, – hər gün bu qapıdan içəri girəndə elə bilirəm ki, səni Allah mənə təzədən veribdir. Bir saat gec qayıdırsan, ürəyimə min fikir gəlir...

Kərimxan onu qucaqlayıb, uzun və davamlı nəzərlərlə gözlərinə baxar, heç bir söz deməyib, üzündən, gözündən, dodaqlarından öpərdi.

Kərimxan indi də onun boynuna atılacağını bildiyindən tək olmadığını xəbər verməyi qərara aldı:

– Açıq, Xavər, yanımda yoldaşım da var.

Onlar keçib, balaca və kasıb otaqda oturdular. Kərimxan Xavərə:

– Çayın varmı? – deyərək soruşdu.

Xavər:

– Bu saat gətirərəm, – deyib, indicə tanış olduğu Hüseyn Məhbusiyə baxdı və dərhal başını yana çevirdi. Onun işıldayan gözlərində nə işə buz kimi soyuq bir şey duydu. Kərimxan adəti üzrə balaca taxta divan üstündə yatmış Azada tamaşa edirdi. Xavər ona döndü:

– Yolunu çox gözlədi, gördüm gecdir, dilə tutub yatırdım.

Kərimxan:

– Yaxşı ələmisən, – deyib, yavaşca əyildi və uşağın üzündən öpdü.

Xavər məhəbbət dolu gözlərilə onun bu hərəkətinə baxır və sevirirdi. Birdən başını yenə qonağa tərəf çevirdi və dərhal: “Aman Allah, nə pis gözləri var” deyib, nəzərlərini ondan çəkdi. Ona elə gəldi ki, Kərimxanı, Xaveri və dünyadan xəbərsiz yatmış balaca Azadı gözaltı diqqətli süzən qonağın qəlbi həsədlə, kinlə doludur.

O, həyətə çıxdıqda bu fikrini Kərimxana da dedi, Kərimxan gülümsədi:

– Gözlərindəki o ağırlıq həyatın əzabları və kədərləridir, Xavərim.

– Yox, orada kədər yoxdur. Kin var. Dərdə qalsa, səndən çox dərd çəkən yoxdur. Amma sənin gözlərin işıqla, məhəbbətlə doludur.

– Mənim gözlərimə işıq verən sənənsən, sənənin məhəbbətidir, Xavərim!..

Xavər daha bir söz deməyib, şam və çay hazırlamaqla məşğul oldu. Şamdan sonra onlar bir qədər də söhbət etdilər. Yatmağa hazırlaşdıqda qonaq həyətə çıxdı. Xavər Kərimxana:

– Onun yanında demək istəmədim, qoy indi deyim: Fridun gəlmişdi. Nə işə səni görmək istəyirdi. Sabah gözləyəcək.

– Bir söz demədi ki?

– Yox! Heç bir söz demədi, “balaca bir işim var, özünü görmək istəyirdim” deyib getdi. Nə qədər çağırdım, cvə də gəlmədi.

Xavər azca fikrə gedib əlavə etdi:

– Bax, adam onun kimi olar. Üzü, gözləri, danışığı – hamısı xeyir-xahlıqla doludur.

Kərimxan:

– Yaxşı, Xavərim, bir gecəlik qonaqdır, yatıb səhər durub gedəcək. Daha gətirmərəm, – deyib bir də onun gözlərindən öpdü.

Xavər:

– Ürəyinə deyməsin, axı səndən heç bir şey gizlədə bilmirəm, – dedi və ona qısıldı...

ON BİRİNCİ FƏSİL

Rza xan ağ mərmər sarayın pillələrini qalxanda bütün xidmətçilər ol-əl üstə qoyub ikiqat olmuş, horbi qulluqçular ayaqlarını cütləyib, özlərini qurudaraq, nəfəslərini içəri çəkmişdilər. Sanki bütün adamlar daş kimi dilsiz və cansız idi. Hamısı qorxusundan saralmış və yerində donub qalmışdı. Əbədi qaşqabaq və qəzəbin kölgəsi pis bir qaranlıq

şəklində şahın sifətinə çökmüşdü. Bu qara üzə, heç bir zaman işıqlanmayan bu kinli gözlərə baxmaq mümkün deyildi. Qaraqırışlıqlar, məmələketi bürümüş zindanlar və məhbəslər kimi, ağır və kəşif halda, onun üzündə yatıb qalmışdı. Baxışlarında hakimiyyətin hüdudunu bilməyən təşnə bir ürəyin hərisliyi duyulurdu.

O, dəhşət saçan kabus kimi yerində oturduqda bütün sarayda bir məzar sükutu hakim idi. Böyük–kiçik, xidmətçilərin hamısı pəncələri üstə yeriyir, qorxa–qorxa pıçıltı ilə danışdılar. O, azca düşüncə, vəziyyətdən yanına çağırırdı. Beş dəqiqə keçməmiş, balacaboylu, tiryək-dərək daxil olub təzim etdi. Onun balaca gözləri yağı qurtarmış çitraq kimi işıldayırdı. Ürəyi titrəyə–titrəyə əlahəzrət–hümayunun omrini gözləyirdi. Şahlar və hakimlərin dəyişməsindən asılı olmayaraq, həmişə İran siyasətinin halqalarını əlində saxlayan bu adam, Pəhləvinin qarşısında yarpaq kimi əsir, başını, hor an etməyə hazır olan bir qılıncın altında hiss edərək, özünün bir varlıq, bir vücud olduğunu xatırlıqdan çıxarırdı:

Nəhayət, əlahəzrət ona:

– Qalx, irəli gəl! – dedi...

Həkimülmülk irəli sıçradı. Hökmdar başını qaldırmadan, nəyə işə baxdığı halda:

– Güzariş* ver görək nə var? – deyərək əmr etdi.

Həkimülmülk pis bir vəziyyətə düşdüyündən pul kimi qızardı. Dodaqları titrədi. Boğuş səslə:

– Əlahəzrət, sənədləri gətirməmişəm, – deyərək bildi. Rza xan qəzəbli nəzərlərlə ona baxdı:

– Bəs niyə zəhmət çəkib təşrif gətirmisən, ağayi Həkimülmülk? Bəlkə, elə bilirsən ki, o mübarək sifətinə görməyəndə ürəyimiz darıxır? Vəhşisiniz, vəhşi! Altmış ilin eşşəyisən, yenə yerini bilmirsən.

– Bağışlayın, əlahəzrət, günahkaram.

– Bağışlayın! Bağışlayın! Qulağının o birisini də mən kəsərəm, onda bilərsən bağışla nədir!

Həkimülmülk, dən dəyirman daşının altında əzilən kimi, bu sözlərin və qəzəbli baxışların altında əzilir. Lakin eşşək sözü şahın yardına nə işə gülməli bir şey saldı. Həkimülmülk altdan–altdan baxırkən, onun dodağının qaçdığını gördü. Şah Həkimülmülkün yüz dəfə dediği məşhur bir beyti xatırlamağa çalışırdı:

* Məlumat

Xəri... xəri... xəri...

Heç vohlə xatırlaya bilməyəcəyini gördükdə Həkimülmülkün üstünə qışqırdı:

– De görüm şair necə deyib?

Həkimülmülk tez şeri söylədi:

“Xərə-İsa gerəş be Məkkə bərənd,
Çün beyayəd həmin xər əst ki, bud”^{*}.

Şah güldü:

– Şair sənin kimi eşşəkləri görüb yazıbdır!..

– Əlahəzrət-hümayün tamamilə düz buyururlar.

– Bir də oxu.

Həkimülmülk şeri bir də təkrar etdi. Şah bir də güldü.

– Get, sənədləri gətir!

Həkimülmülk qayıdıb özünü qapıdan çölə atdı. “İlahi, şükür, yaxşı qurtardım” deyib sənədlərin dalınca qaçdı.

Rza xan gah pəncərə qabağında duraraq qeyri-müəyyən bir nöqtəyə baxır, gah da hakim addımlarla otaqda gəzinir və düşünürdü. Onun beynini məşğul edən məsələ dövlətlər arasındakı qeyri-sabit münasibətlər, mürəkkəb diplomatik əlaqələr, məmləkətin daxili və xarici vəziyyəti idi. Bu vəziyyət ona dumanlı görünür və ürəyində təşviş oyadırdı.

Xalqın əhvali-ruhiyyəsi, gizli narazılıqlar, nəhayət, buraxılan və rəqələr, həmişəlik cilovlandığını zənn etdiyi gizli, həm də güclü bir qüvvənin indi daha da artıq gücləndiyini ona hiss etdirirdi. Rza xan savadsız, elmsiz və avam saydığı xalq kütlələrini böyük şəxsiyyətlərin əlində tarixi işlər görmək üçün bir vasitə, kor-koranə tabe olmağa alışmış şüursuz bir şey hesab edərdi. İndi bu kor qüvvə sanki özünü göstərməyə başlayır və onun fikrində bir qorxu yaradırdı. O, bu vaxta qədər bu qüvvəni əbədi itaət altında saxlamaq üçün möhkəm və pozulmaz bir dəstgah düzəltdiyini güman edərdi. Yeni zabitləri, silahları və hərbi qaydaları olan ordu, nəzmiyyə və ədliyyə, vəzərlər, bundan başqa, məmləkətin iqtisadi tərəqqisini təyin edən tacirlər,ərbablar, fabrik-zavod sahibləri, bu şüursuz başıpozuq qüvvənin fəaliyyətini faydalı səmtə salmaqda onun istinadgahı idi. O bu ağaları özünə söy-

^{*} İsanın eşşeyini Məkkəyə aparsalar da, qayıdanda elə eşşək olaraq qalır

kənəcək saydığı kimi, onlar da Rza xana inanırdılar. Onun, məmləkətdə “başsızlıq”, “hərə-mərclik” yaranmasına, “lat-lütün” ayaq almasına yol verməyəcəyinə inandıqları üçün sərt rəftarına, təhqirlərinə dözürlü və hər şeyi “qüdrətli şəxsiyyət” olmasına bağışlayırdı. Dağdıcı hərəketin ilk əlamətləri görünən bu qorxulu selin qabağını indidən almağa, istinad etdiyi nöqtələrin də ayağı altından qaçacağını hiss edirdi: elə bir dəqiqədə birinci olaraq onun üzünə duran, “çəkil, bizə başqa hökmüdar lazımdır!” – deyən həmin tacirlər, karxana sahibləri,ərbablar olacaqdır. Lakin o, buna yol verməyəcəkdii..

O, savadsız bir adam olduğunu, lap ilk gencliyindən başlayaraq soldat çəkmələri və nizami^{*} paltardan başqa, bir şey görmədiyini, küt soldat beyni üçün yaranmış nizam qaydalarından başqa, heç bir elmi, heç bir kitabı əsaslı surətdə öyrənmədiyini hamıdan gözəl bildiyi halda, yenə də özünü böyük bir insan sayırdı. Hətta onda bilmədiyini şeylərə daxili bir nifrət də vardı. O qəti olaraq belə fikirdə idi ki, heçqiqi elm yalnız silahı təbliğ edən, güc və qüvvəyə sitayiş edən elmdir. Qüdrətli şahlar və yorulmaz fəthlərdən danışmayan tarix beyinləri çaşdırdığı üçün zərərli idi. Heç bir qüdrəti və amansızlığı təbliğ etmədiyi, insanın ürəyində beşəri hisslər oyatdığı üçün sənət və ədəbiyyat millət üçün tiryəkdən pis idi. Yer üzündə təzim etməli bir şey varsa, o da qolun qüdrəti idi. Heç də təəccüblü deyildi ki, hər səhər yuxudan durarkən hərbi hissələri yoxlamaq İranda iyirminci əsr “zillüallahın” adəti olmuşdu. Az-çox məntiqi bir söz danışan, yeni bir fikir deyən hər kəs onun qəzəbinə səbəb olurdu. O, həm öz ələmində, həm də başqalarının yanında “İnsan zülmə tabedir, güc olmayan yerdə həqiqət yoxdur” deyər təkrar edərdi. Belə bir əqidə onun hədsiz despotik təbiətilə həmahəng idi, bəlkə də, bu təbiətdən doğmuşdu. Hər halda bütün onunla oturub-duranların və on beş illik hakimiyyətini müşahidə edənlərin hamısı bu məsələdə eyni fikir söyləyirlər. Amansız və ənənəvi Şərqi hakimiyyətinə əsaslanan bu müstəbid təbiətli adam cyni zamanda bir küçə qalmaqalçısı qədər ağzıyava, tərbiyəsiz və şaşkaçəkən idi. İran burjuaziyası əməkdarları ilə birlikdə yolu üzərinə çıxan bütün maneələri gah alçaq hiyləgərliklə, gah ikiüzlülük və yalançı vədlərlə, fürsət düşəndə də terror və ölümlə aradan qaldıraraq, bütün İrani hakimiyyəti altına keçirdikdən sonra onun müstəbid təbiəti və hüdudsuz xudbinliyi daha böyük qüdrətlə meydana çıxdı. Bu zamandan etibarən

^{*} Hərbi

o özü də, həmməsləki olan ağalar da onun xırda bir şərq despotu deyil, böyük bir adam olduğuna inanmağa başladı. Bu etimad onda məmləkətin mənafeyi və gələcəyi üçün zərərli olan fikirlərin bilatəxir yerinə yetirilməsi həvəsini oyatdı. Hətta onda Allah qüvvəsi olduğunu iddia edən yaltaqlarla özünün də ciddi surətdə razılaştığı məlumdur. Bu xəstə müxəyyələ, nəinki hazırkı, hətta keçmiş əməllərini də nəzərinədə böyüdüdü. Mazəndəranda keçmiş uşaqlıq dövrü, ailələrinə başçılıq etmiş əmisi Nəsrulla xanın səyilə 1900-cü ildə Lyaxovun kazak dəstəsinə girməsi, orada soldatlarla sərt və amansız rəftarı sayəsində getdikcə hərbi rütbəsinin artması bir-bir gəlib gözü önündən keçirdi. Nəhayət, 20-ci illər! Bu illərdə demokratik xalq qüvvələri ilə həyasız irtica və ingilis-Amerika mənbələri arasında oynadığı riyakar işlər, Seyid Ziyaəddin ilə birlikdə təşkil etdiyi dövlət çevrilişi, əsl böyüklüyün bir ifadəsi kimi, xəyalından keçirdi. Nagahani telefon zəngi onu bu xəyallarından ayırdığı üçün qəzəbləndi və zəng edən mütəlq bədxah adam olduğu fikrillə dəstəyi götürüb, nəre çəkdi.

Bu zaman tələsik öz otağından qayıdan Həkimülmülk sərhəng Səfaiyə və maliyyə vəzirinə rast gəldi. Onlar pıçılı ilə:

– Əlahəzrət nə haldadır? Çox əsəbi deyil ki? – deyə soruşdular.

Həkimülmülk onların həyəcan və qorxudan saralmış üzünə baxıb, cavab vermək əvəzinə, şahın sarayı bürümüş nərsinə işarə ilə:

– Bu haldadır! – dedi və tez onlardan ayrılıb, nə işə gətirmək bəhanəsilə geri qayıtdı.

Vaxt keçsin, şahın qəzəbi soyusun deyə, otağına girdi. Yalandan qurdalandı. Qayıdıb gəldikdə hələ də onları qapıda gözləyən gördü. İçəridən yenə də şahın əsəbi və qəzəbli səsi çşidilirdi. Xidmətçilər əcələ ilə o tərəf-bu tərəfə hərəkət edirdilər. Hamının gözündə küt, vahimə ilə dolu bir ifadə hakim idi. İçəri girdikdə hər üçü yərə qədər əyilib təzim etdi. Şah müqəddiməsiz-filansız dişlərini qıçayaraq:

– Sizin bütün əməlləriniz yərə batsın! – dedi.

Onlar başı aşağı, dəhşət və sükut içində işin dalını gözləyib durdular. Rza xan nagahani bir hərəkətlə maliyyə-vəzirinin yaxasından tutub silkələdi:

– To bəraye mən diktator şodcn, ağa!*

Rəngi gəc kimi ağarmış və yerində titrəyən maliyyə vəziri təzim etdi:

– Nə günahın sahibiyəm, əlahəzrət?.. Mən...

* Sən mənim üçün diktatorsan, ağa!

Rza xan ona sözünü qurtarmağa imkan vermədi. Uca bir səslə fəryad qopartdı:

– Pədən süxtə, ki be to icazə dad de həftmilyono nim bəraye sədsazi bədəhi?*

Maliyyə vəziri zorla özünü toplayıb:

– Əmr mübarəkə əsason mən ona imza etmişəm, – dedi, – mənim heç bir təqsirim yoxdur!

Rza xan vəl boyda qalın əlini havada yelləyib maliyyə vəzirinin üzündə vurdu:

– Mənə silah lazımdır, qoşun lazımdır. Sən pulu hara sərf edirsən! Əhməq xəfə şov! Xəyal mikoni əz hoqqabazi və pədən suxtagihayət xəbər nə darom?*

Maliyyə vəziri şillənin zərbindən bir neçə addım divara tərəf sənədədi, qızarmış üzünü əli ilə tutdu, məhbəs yadına düşdü. Sərdar Əsəd və Teymur Taşın aqibətini xatırlayaraq, qəzəbini boğdu, heç bir söz deməyib susdu. Rza şah əli ilə onun çıxmasını işarə etdi.

– Cəhənnəm ol, get!..

Maliyyə vəziri çıxdıqdan sonra acıqla gəlib yerində oturdu və üzünü sərhəng Səfaiyə tutdu:

Sən də xəyanət yoluna düşdün? Çörək səni də qudurtdu? Bu xarabanın abü havası səni də xarab elədi?

Maliyyə vəzirinin başına gələnləri görmüş sərhəng susdu. O hər təhqirə dözmək lazım gəldiyini bilirdi.

Daha doğrusu, o, buna adət etmişdi.

– Niyə daş kimi susub durursan? Danış, de görək nə var? Ərdəbil-də kəndlilər ərbabın üstünə qalxdılar, nə elədin? Şəhərdə xalq qiyama çağırırlar, hər gün küçələrdə bir vorəqə tapılır, nə qayırırsan? Ağa, bəlkə siz elə güman edirsiniz ki, mən özümdən qorxuram. Xeyr, ağa, mənim bir canım var, çəkilib Avropa şəhərlərindən birində oturaram. Mən sizin üçün qorxuram, sizə görə qorxuram, beş gündə daşınızı daş üstə qoymazlar, ağayı sərhənglər, vəzirilər, ərbablar, mən sizə görə deyirəm!..

Sərhəng Səfai üzünün ifadəsini pozmadan:

* Köpek oğlu səne kim icazə verib ki, sodlor qayırılması üçün yeddi milyon yarım buraxasan?

** Axmaq kişi, elə xəyal edirsən ki, hoqqabazlıq və köpekəğluluğundan xəbərilm yoxdur?

– Qurban, – dedi, – biz yaxşı bilirik ki, milləti–İrənin səadəti bəvərdi zati–alilərin vücud–mübarəkine.

Rza xan onun sözünü kəsdi:

– Onların apar qoy dədən tacir Səfainin goruna. De görüm Ərdəbil işi nə haldadır, şəhərdə nə var?..

Qanlı hökmdarların və saray adamlarının əxlaqına bələd olan, nə zaman susmaq və nə zaman danışmaq, danışarkən haradan nə demək və necə demək lazım gəldiyini yaxşıca bilən sərhəng, işin içindən çıxmaq üçün yalana müraciət etdi, belə işlərdə püxtə olduğuna görə, səsinə inam və qüdrət verdi:

– Əlahəzrət, Ərdəbil mahalında otuz adam tutulmuşdur. Təhqiqat gedir. Əmniyyənin əlindən qaçan adamın Qafqazdan keçmiş bolşevik olduğu səhihən müəyyən edilmişdir: Kəndlilər arasında şuriş salan da odur. Axtarıq. Tehrandan bir nəfər tutulmuşdur. Vərəqəni yazdığını da artıq boynuna almışdır.

Rza xan onun da sözünü kəsib, yerində qışqırdı:

– O yerin tərkində də olsa tapılmalıdır, sərhəng. Zindandakıları döy–döyö onun yerini öyrənin!.. Kəndli Müsənin bütün omlakını müsadirə, özünü də Azərbaycandan sürgün edin!..

Sərhəng yalnız onun gurultulu səsini eşidirdi, nə dediyini işə anlamırdı. Çünki fikri, məhbuslardan hansını belə tora salmaq mümkün olduğunu müəyyən etməklə məşğul idi. Zira Rza xana söylədiyi yalanı doğrultmaq lazım idi. Şah sözünü qurtarıb durduqda qəzəbdən sol üzündəki çapıq titrəməyə başladı, sərhəng heç bir şey başa düşməsə də mexaniki olaraq:

– Bəçəşm, – deyib təzim etdi:

Rza xan üzünü yana tutub tüpürdü.

–“Bəçəşm, bəçəşm!” Hamınız nökersiniz!.. Satılma qul kimi yalançı və xainsiniz!

Kağız kimi ağarmış sərhəng yenə özünü itirmədi:

– Əlahəzrət, – dedi, biz nökar kimi sadiq bəndələrinizik.

– Görürəm, xainlər məmləkəti bürüyüb, siz də mənim başımın altına yastıq qoyursunuz, yaxşı sədaqətdir!..

– Əlahəzrət, biz xainlərin kökünü kəsirik... Təbrizdə Həmid Həmidinin şahlıq düşməni olduğunu aşkar etmişik. Burada da sərtib Səlimini göz altında saxlayırıq.

Səliminin adını eşidən kimi Rza xan qışqırığını kəsdi. Sakitcə, lakin qəzəblə Həkimülmülkə:

– Onun İslahat nəqşəsini ağalar bilirimi? – deyib soruşdu:

Həkimülmülk baş əydi:

– Xeyr, əlahəzrət, elə əmr olmamışdı.

– Əmr lazım deyil. Vəzirləri də, böyük tacir vəərbablari da yığ. Qoy oxusunlar, görsünlər ki, mən olmasam, papaqlarını başlarında saxlaya bilərlər, ya yox?

– Bəçəşm, əlahəzrət, yığaram.

Rza xan sərhəngə tərəf döndü:

– Yuxarıdan aşağı bütün dövləti rüşvətxorluqda, vətənfuruşluqda ittiham edir. Yazır ki, gerek əncümənlər yaransın və onlara bələdiyyələrin işini yoxlamaq ixtiyarı verilsin. Torpaq islahatı tələbatı irəli sürür. Bunun xəyanətinin kökləri derindir...

Sərhəng Rza xanın soyuduğunu, hirsinin başqa səmtə yönəldiyini duyaraq cəsərləndi, Həmid Həmidinin Təbrizdə dövlətə xəyanət hazırladığını və Səlimi haqqında aldığı məlumatları istədiyi qədər şisirdərək nağıl etdi.

– Bu işi doktor Ərani eşidəndə böyük iş olacaq? – deyib sözünü qurtardı.

Rza xan doktor Ərani adını eşitdikdə:

– Köklərini kəsmək lazımdır, köklərini! – deyib bağırdı və azca fikirdən sonra əlavə etdi:

– Sərtib Səlimini nəzarəti–kişvərdən qovdularımı?

Rəngi açılmış sərhəng təzim etdi:

– Bəli, əlahəzrət, bəli. Əmri–əlahəzrəti–hümayunu vəzir o saat yerinə yetirdi.

Rza xan yenə ağır əlini tərpətdi. Ona çıxmaq icazəsi verdi. Sərhəng təzim edərək, dalı–dalı çəkilib getdikdən sonra da Həkimülmülk eyni qurumuş halda yerində durmuşdu.

Şah təəssüfə andıran bir səsle:

– Görürsənmi, vəzir, – dedi, – görürsənmi? Mən İranda güclü bir dövlət yaratmaq istərkən, necə eşşəklərə rast gəlirəm. Lakin döyə–döyə, şallaq və şille gücünə sizi işlədəcəyəm.

Nədənsə, şah başını qaldırıb, vəzirin qorxu və mənasızlıqdan başqa bir şey ifadə etməyən gözlərinə baxdı və yəqin ki, bu gözlərdə nə işə bir etiraz, bir üsyan oxumuş olduğundan onun üstünə qışqırdı:

– Bəli, işlədəcəyəm!.. Necə keçə papaqlarınızı, əmmamələrinizi çıxarıb, o keçəl başlarınıza silindr keçirtdim, necə çığırdı–çığırdı

arvadlarımızın çadralarını əllərindən aldım, elə də sizi işləməyə, dediklərimi yerinə yetirməyə məcbur edəcəyəm.

Həkimülmülkün səsi cırıldadı:

-- İxtiyarınız var, əlahəzrət, – deyə bildi.

Şah yarıstehza, yarıkin və zəhər dolu bir səslə vəzirin sözlərini təkrar etdi:

– İxx... tiyarınız var... Ah, tülkülər... tülkülər!..

Qıcanmış dişlərinin arasından hər səsi böyük bir nifrətlə çıxan şah, bu sözləri deyə-deyə Həkimülmülkə tərəf hərəkət etdi. Bunu gören vəzirin dizləri titrəməyə başladı. Maliyyə vəzirinə dəyən şillə yadına düşdü. Rza xanın şalban kimi qoluna baxıb, zərbinə dözə bilməyəcəyini düşündü və kağız kimi ağardı. Ürəyində “bu xarabaya bir gələn də yoxdur, bir zəng edən də yoxdur ki, yaxam qurtarsın” deyə gözlərini lap bebeyinin içinə zillədi.

– De görüm, gündə neçə dəfə şah olmaq iddiasına düşürsən? Düzünü de!

Həkimülmülk zorla nəfəs ala-ala:

– Qurban, sadıq bəndələrinizik, -- dedi.

– Sadıq bəndələr!.. De görüm bu qırx ilin ərzində neçə mənim kimi şahə sadıq bəndə olmusan? Hə, susursan? Deməli, məni eşşək yerinə qoymusan? Eyb etməz. Mən elə bu eşşəkliyimlə sizin dedənizi dəhənizə sarıyacağam. Şahı yenə gülmək tutdu. Eşşək sözü yenə ona məşhur beytləri xatırlatdı. Yəni Həkimülmülkə müraciət etdi: – Şair necə deyib?

Azca rəngi özünə gəlmiş Həkimülmülk beyti təkrar etdi. Şah güldü. Həkimülmülkün rəngi və ruhuna, şahların daxili aləminə sərhəng Səfəidən daha artıq və bütün incəliklərinə qədər bələd olan bu adam artıq fırtınanın sovuşduğunu hiss etdi. İndi istədiyini deyə bilərdi: Şah bütün qəzəbini töküüb yüngülləşmişdi. İki gündən bəri onu narahat edən xəbəri demək fürsəti gəlib çatmışdı.

– Qurban, dövləti-şahənşahi-İrana və zinəti-in sərəzəmini-pakü müqəddəs əlahəzrəti-hümayun Rza şah Pəhləviyə öz sədəqət və məhəbbətini sübuta yetirdiyimi, nəzəri-alidə heç bir günəhə mürtekbə olmadığımı güman edərək, Pəhləvi sülaləsinin gələcəyi üçün xətorli olan bəzi şeyləri hüzüri mübarəkə ərz etməyə cəsərət edirəm.

Rza xan diqqət və kəskinliyi ifadə edən bir nəzərlə vəzirə baxdı. Vəzir onun üzündə kölgə və qaranlığın qatılmasını gördü. Lakin ürəyi titrəməyə, özünü toplayaraq, Şahpurla xanım Şəmsiyyə arasında baş verən əhvalatları və bu ətrafdakı söhbətləri Rza xana bildirdi. Vəzir bu

çəşq macəraları və əhvalatlarının dalında başqa mənalara gizləndiyini, uzaq bir siyasetin nəqşələri oynadığını da əlavə etdi. Dərbar adamları və dövlət xadimləri arasında bütün bunların siyasetdə mahir olan, on il bundan sonranın xalını indi vuran ağayı Hikmət İsfahaninin tədbirləri kimi tələqqi olunduğunu söylədi. Rza xan ayağa qalxıb, əllərini dalma qoyaraq gözdə. Qayıdıb vəzirin qarşısında durdu. Əvvəlcə vəzir, Rza xanın onu şillələyəcəyini güman edərək, başını əydi. Lakin Rza xan, adətinin xilafına olaraq, sakitcə ona baxırdı. Şah, Səliminin Hikmət İsfahani ilə qohumluğunun hər cəhətdən əlverişli olacağını düşünürdü. Bir yandan onu Hikmət İsfahani kimi mütəlaqqiyət və irtica dayağı olan bir adamın əbədi təsiri və nəzarəti altına vermək, digər tərəfdən Şəmsiyyəni başdan eləmək mümkün idi.

– Vəzir, ağayı sərtilib Səlimidən tamam qət-ümid olmağa necə baxırsan? Bəlkə, Hikmət İsfahani onu haqqın yoluna qaytardı.

Vəzir dərhal Rza xanın nə üçün sərtilib Səlimini soruşduğunu anladı. Bu işin mümkün olub-olmayacağını düşündü.

– Əlahəzrət, fikriniz gözəl fikirdir. Lakin indi sərtilib Səlimi xanım Şəmsiyyə ilə izdivaca razı olmaz...

Rza xan təəccüblə vəzirə baxdı:

– Niyə razı olmur? Beş ay bundan qabaq belə bir arzusu yox idimi?

– Cəsərət edirəm, əlahəzrət, indi sərtilib Səlimi xanım Şəmsiyyə ilə...

Rza xan, Həkimülmülkün nəyə işarə etdiyini anladı. Yenə onun üstünə qışqırdı:

– Bilətiraz! Tezliklə xanım Şəmsiyyə ilə sərtilib Səliminin izdivacı qurtarmalıdır!

– Bəçəşm, əlahəzrət!

Rza xan, vəzirdən daha nələr olduğunu soruşdu.

Vəzir portfelini açıb, oradan balaca bir kitab çıxartdı:

– Əlahəzrət – dedi, – şəhərdə belə bir kitabın paylandığı müəyyən edilmişdir. “İş, çörək və azadlıq istəyirik!”. Başdan-başə iftixar və iftixardır.

Rza xan acıqla kitabı vəzirin əlindən dartıb aldı. İlk səhifəsinə baxdı və qaytarıb vəzirə verdi:

– Oxu!..

Həkimülmülkü vahimə basdı. Çərosiz qalıb, yavaşdan oxudu: “Ey İrannın yazıq və zəhmətkeş əhalisi, ey doğulduğunu gündən qəbirə gedən günə qədər bir tikə çörəyə həsrət qalan bədbəxtlər! Biz sizə müraciət edirik... Burada bir güzgü kimi sizin həyatınızı sizə göstərmək istəyi-

rik. Bizim məqsodimiz sizin gözünüzü açmaq, Pəhləvinin zülm və istibdad üstündə qurulmuş qanlı rejiminin İrana daha nə kimi fəlakətlər hazırladığını sizə nəğil etməkdir”.

Rza xan kitabı alıb, onun üzünə çırpdı və dəli kimi bağırdı:

– Mənə bu kitabı yox, bunu yazanların edam hökmünü götürməli idin. Kim yazıbdır?

– Əlahəzrət, burada yəqin rusların əli vardır. Rus səfərətxanası...

Rza xan onun sözünü kəsdi:

– Rusların əli olduğunu bilərəm. Mən səndən soruşuram ki, kim yazmışdır? Bəlkə, sən yazmışsan?

Birdən-birə deyilmiş bu sözdən vəzirin boğazı qurudu, ayaqları yerə yapışan kimi oldu. Sanki boğazı sabunlanmış bir kəndirə keçdi. Zorla nəfəs ala-ala nə dediyini bilmədən danışdı:

– Qurban, rus səfərətxanasına gedib-gələn adamların hamısının siyahısı götürülmüşdür. Heç birisini tutmaq üçün əldə dəstəvüz yoxdur.

Rza xan, heç bir şey düşünmədən, qəti bir hökm kimi, əmr etdi:

– Get!.. Başımı ağrıtm!

Həkimülmülk tez dönüb çıxmaq istədi. Rza xan onu saxladı:

– Vəzir, Mazəndərandə Hikmət İsfahaninin malikanəsi varmı?

– Bəli, əlahəzrət, görək olsun.

– Çox yaxşı malikanədir, Rəmsorin* gəliri hesabına onu almaq lazımdır.

– Bəçəşm, əlahəzrət!

– Get!

Vəzir, qulağı səsdə ola-ola otaqdan çıxdı. Bir də çağrılmadığını gördükdə qapını örtüdü və dərinə nəfəs aldı. Başını qaldırıb ətrafına baxdı. Saray qulluqçuları nuuzədicə nəzərlərlə onu süzdülər. O, bu baxışlara fikir vermədən belini düzəldib, başını dik tutaraq, təkəbbürlə yeridi. Fikrində isə ağayı Hikmət İsfahaninin Mazəndəran malikanəsini Rza xanın adına keçirmək yollarını axtarırdı.

* * *

Təyin olunmuş zamanda İngiltərə səfiri, yanında mister Tomas diplomatlara məxsus bir dəqiqliklə Sədabada, Rza xanın sarayına

* Xəzər dənizinin cənub sahilində Calus yaxınlığında mədəni suları olan bir sanatoriyadır. Bura Rza xanın şəxsi mehmanxanası hesab olunur. Orada İran zadəganları yay zamanı əylənər və istirahət edirlər. Onun gəliri Rza xanın xüsusi hesabına gedirdi.

gəldi. Onları qapıda xaricə vəzir və vəzir-dərbar qarşıladı. O, anqlosaksların bütün şərq ölkələrində adət etdiyi ağayana bir təkəbbürlü davranır, vəzirlər isə öz hərəkətlərində İran kübarlarına xas olan zahiri novazişə bir də əcnəbilər qarşısındakı yaltaqlığı əlavə edirdilər. Səfir böyük bağa və saraya baxaraq:

– Mən, – dedi, – həmişə bura gələndə özümü Londonda hiss edərdim. Buradakı stil, səliqə və mədəniyyətə hər hansı Avropa şəhəri qibtə edə bilər. Əlahəzrətin nəinki siyasət məsələlərində, sənət və yaşayışında da alayışı dərin, zövqü kamildir.

Mister Tomas səfirin sözünə qüvvət verdi:

– Əlahəzrətin qeyrəti sayəsində İran Avropa tərəqqi yoluna düşdü.

Mister Tomas, sanki qəsdən sözlərin mənasını öldürmək üçün cansız bir mikrofon kimi danışdı. Hətta dinləyən onun istehza etdiyini, kimi isə ölə saldığını düşünə bilirdi. O, eyni ahənglə sözünü davam etdirdi:

– Bu tərəqqi sürətlə İran tez bir zamanda bütün islam şərqinə nümunə ola bilər.

İngilisin ağızından çıxan bu sözlər vəzirlərə və xüsusən Həkimülmülkə təsir etmişdi. O, İran saray adamlarına xas olan şirin bir dil ilə cavab verdi:

– İngiltərə dövlətinin köməyi və hüsn-niyyəti sayəsində və əlahəzrətin səy və bacarığı nəticəsində İran daha artıq tərəqqi edəcəkdir. Vəzir-xaricə onun sözünü təsdiq etdi:

– Əlbəttə, əlbəttə.

Onlar yavaş addımlarla irəliləyib, söhbət edə-ədə saraya doğru gedirdilər. Danışqları bir mövzu ətrafında deyildi. Söhbət gah oradan, gah buradan düşürdü. Sarayın geniş dəhlizindən keçərək, xalılarla döşənmiş otağa girdikdə Rza xan durub qabağa gəldi. Səfir mister Tomasla görüşərkən, xeyli müddət əllərini əlində saxlayıb hal-əhval sordu, dumanlı simasını süni gülüslə işıqlatmağa çalışaraq, təbiətindən xaric bir nəvaziş və hörmət göstərdi. Hətta bu mulayimlik və yumşaqlıqda nə isə bir nöqərsə mütiliyi və zavallılığı vardı.

Rza xan onları oturmağa dəvət etdi. Vəzir-xaricə və vəzir-dərbar səfirin altına adama bir kürsü çəkildilər. O, vəzir-xaricənin qoyduğu kürsüyə oturdu. Sonra da mister Tomasa yer göstərdilər. Aralığa İran adəti üzrə çay deyil, balaca, zorli qrafinlərdə konyak və şirniyyat gətirdilər. Rza xan özü səfirə və mister Tomasa konyak təklif edərək,

bir də əhvalını soruşub, Tehran istisinin onlara əziyyət edib-etmədiyini ilə maraqlandı və əlavə etdi:

– Artıq istilər qurtarmaqdadır. Gözəl payız başlanır.

Mister Tomas söhbəti istədiyini məcaraya salmaq və özünün oynaq fikirli adam olduğunu göstərmək üçün:

– İstilər hələ bundan sonra başlayacaq, əlahəzrət, – dedi.

Rza xan da, vəzirlər də güldülər. Mister Tomas:

– Bəli, abü havadan çox tünd istilər olacağı görünməkdədir, – deyərək əlavə etdi.

Beləliklə, onlar söhbəti yavaş-yavaş siyasi məcraya saldılar.

Səfir Avropada başlanmış müharibədən, böyük dövlətlər arasındakı münasibətdən, şərqin hadisələr axınından konarda qala bilməyəcəyindən və məlum səbəblərə görə İngiltərənin İrana xüsusi diqqət yetirməsindən danışdı.

– Nümayəndəsi olduğum əlahəzrət Kral dövləti İranın hər hansı bir dövlət əlində krallığın menafeyinə qarşı alot olmasına heç bir vəchlə yol verə bilməz. Dünya hadisələrinin gedişi elə bir mərhələyə gəlib çatmışdır ki, İran torpağı imperiyanın müdafiəsində həmişəkindən daha artıq bir əhəmiyyət kəsb etmişdir. Kral dövləti hər hansı gözlənilməz vəziyyət və əmrvaqə qarşısında qalmamaq üçün İngiltərənin özünə sadıq dost bildiyi əlahəzrət Hümeyunla danışıqlara başlaması məsləhət görünür.

Rza xan özünü fikrən mütərəddid kimi göstərirdi. Səfirin hansı dövlətə, Sovətlər İttifaqına, yoxsa İngiltərə ilə müharibə vəziyyətində olan Almaniyaya işarə etdiyini bir növ kəsdirə bilmədiyini söylədi. Onu açıq olmağa dəvət etdi:

– Mənim mühtərəm dostum hansı dövlətin İranı ələ keçirmək istədiyini nəzərdə tutursunuz?

Səfir Rza xanın sualındakı mənanı anlayaraq, ona rahatverici bir cavab verməyə tələsdə:

– İranın şimal sərhədlərindəki dövlət quruluşu krallığın nəzərində İranı da, başqa şərq ölkələrini də əndişədə saxlayır. Əlahəzrət Hümeyunun özünün də bu məsələnin incə nöqtələrini başa düşdüyünü biz bilirik. Birçə dəqiqəliyə İranın xəritəsini nəzərinizə gətirin. Bu tərəfdə: Azərbaycan, Kürdüstan, Gilan, Mazəndəran, Xəzər dənizi. O tərəfdə Şimali Azərbaycan, Bakı, Türkmənistan, yenə Xəzər dənizi. Məsələ heç bir izah tələb etmir.

Səfirin sözlərini çox rəsmi və soyuq hesab edən mister Tomas söhbətə qarışdı:

– Almanlarla biz mübahisələrimizi ya dava meydanında, ya da stol dahlında həll edə bilərik. Yeni bir Münhen tapıb, Hitleri ora dəvət etmək mümkündür. Lakin boleviklərlə heç bir danışıq mümkün deyil. Onlarla bizim davamız iki ideolojinin davasıdır ki, biri aradan çıxmayınca qurtarmayacaq. İran bu davada bizim qabaq cəbhəmizdir. O, krallığın böyük həyat mənbələri ilə Rusiya arasında düşmüş bir körpüdür. Britaniya pələngi bir gün sıçramalı olarsa, bu körpüdən başqa yolu yoxdur.

Rza xan mister Tomasın sözünü kəsdi:

– On beş ildir ki, İran bir hasar olub, Rusiyadakı qarışıqlığın Hindistan sərhədlərinə gəlib çıxmasına yol vermir...

İran hakim dairələrinin hər bir danışıq zamanı özlərini baha satmaq üçün irəli atdıqları bu səbəb səfirin də, mister Tomasın da əsəblərinə toxunurdu. Lakin onlar ingilis soyuqqanlılığı ilə bir-birinə baxıb bu sözü qulaqardına vurdular. Mister Tomas ovvəlki fikrinə qayıtdı:

– Rusiya ilə biz burada birinci dəfə üz-üzə gəlmirik. Lakin köhnə rus dövləti ilə danışmaq mümkün idi. O qoşun saxlamağa yer istəyirdi. Mal satmağa bazar. Daha dövləti dəyişmirdi, qarışıqlıq salmırdı. Bunlar isə ayaqları dəyən yerdə torpağı eşməyə başlayırlar. Onları Volqa sahillərinə qədər sıxışdırmayınca nə siz rahat ola bilərsiniz, nə biz... Qafqaz İranın təsiri altında olmalıdır.

Artıq çoxdan İran hakimlərinə bir xəyal qədər mahal görünən bu fikirlər Rza şahı şirnikdirir, nəzərlərində Qafqazın uca dağlarını, Azərbaycan və Gürcüstanın abad şəhərlərini, münbit torpaqlarını canlandırır. Mister Tomas isə ingilis müstəmləkə qoşunlarının İrandan keçərək, Qafqazı zəbt etdikdən sonra oralarda ingilis imperiyasına daxil olan yeni dominionlar yaradılacağını, Bakı neftini ələ keçirəcəyini və İran məsələsinin də birdəfəlik həll olunacağını düşünürdü.

Mister Tomasın sözlərindən sonra Rza xanın simasında yeni süni təbəssüm əlamətləri və bir sakitlik göründü.

– Biz heç vaxt Birləşmiş Krallığın köməyindən boyun qaçırmaışıq. Şimal əleyhinə mübarizədə balaca İran böyük dövlətlərin hər cür təşəbbüsündə iştirak etməyə və əlində olan bütün vəsaiti onların sərəncamına verməyə hazırdır.

Səfir razılıqla gülümsədi:

– Biz əlahəzrətin siyasət aləmindəki istedad və fərasətini həmişə yüksək dərəcədə qiymətləndirmişik. Öz xeyrixah işlərimizdə ona

ümid bağlamışdıq. İran üföqlərini və krallığın üstünü qara buludlar aldıq bir zamanda onun tədbirlə hərəkət edəcəyinə əminik. Hazırda ümumi mənafeyimiz İranın şimal məntəqələrində yeni təyyarə meydanları tikilməsini, istehkamlar yaradılmasını və ingilis müşavirləri və köməkçilərinin maneəsiz fəaliyyətini tələb edir.

Rza xan özünü vəzir-dərbərə və vəzir-xariciyə tutdu:

– Cənab səfirin nümayəndələrilə birlikdə üç günə qədər bütün məntəqələr və lazımi şərtlər müəyyən edilsin!

Vəzirlər “bəçəm!” deyib, təzim etdilər.

Mister Tomas:

– Əlahəzrətin nəzərini İranın əmniyyət və tərəqqisində böyük əhəmiyyəti olan bir məsələyə də cəlb etmək istəyirəm – dedikdə, Rza xan və vəzirlər diqqətlə ona baxdılar. Mister Tomas bolşevik təbliğatının gücləndiyini və buna qarşı mübarizənin zəifliyini şahın nəzərinə çatdırdı. O bu məsələləri dünyanın vəziyyəti ilə bağlayıb, Polşa, Finlandiya və Baltik sahil ölkələrini xatırlatdı. “Rus təhlükəsinin” İranı heç də oralardan az təhdid etmədiyini söylədi:

– Bu təhlükəyə qarşı mübarizə lazımdır. Kommünizm təhlükəsi ifşa olunmalıdır. Tehranda və İranın başqa yerlərində çıxan qəzetlərdə isə buna əhəmiyyət verilmir. Krallıq dövləti adından nəzərinizi bu vacib məsələyə cəlb etməyi bərc bilirəm.

Rza xan açıqlı və tənəli nəzərlə öz vəzirlərinə baxdı. Bunun mənasını anlayan vəzirlər başlarını aşağı saldılar. Rza xan gözünü başaşağı oturmuş vəzirlərdən çəkmedi:

– Mister Tomas, düz buyurlar. İran ruznamələrinin qulaqları kar, gözləri də kor olubdur. Nə dünyanın övzaini, nə də məmləkətini, istiqlaliliyyətini təhdid edən qorxunu görmürlər. Ya da görüb susurlar. Bir də onlara deyin ki, İranda çıxan hər bir ruznamə İran dövlətinin siyasətinə xidmət etməlidir. Sabahdan rusların bizim daxili işlərimizə qarışdıqları, üstümüze qoşun çəkməyə, müharibə etməyə hazırlaşdıqları, şimal neftini, hətta bütün şimal əyalətlərini qəsb etmək istədikləri qəzetlərdə fəş olunmalıdır.

Mister Tomas portfelindən bir kitabça çıxartdı:

– Əlahəzrət heç bir şübhə yoxdur ki, bunu ruslar nəşr edib, İranda yaymışlar. Bütün bunlar rusların işidir.

Rza xan:

– Əlbəttə, – deyər təsdiq etdi və vəzirlərə döndü:

– Rus təhlükəsi, rus təhlükəsi deyib hay salın! Təbil çalın, bütün məmləkəti oyadin!

Vəzirlər “bəçəm” deyib, təzim etdilər.

Səfir, Rza xanla olacaq görüşlərini mister Harolda xəbər verdi və hazırlaşmasını xahiş etdi:

– Şimal neftinin tarixinə aid nə varsa, gözden keçirin, – dedi.

Səfir də, mister Harold da şimal neftinə dişəgəlməz bir qoz kimi baxırdılar. Cənub nefti ingilislərin əlində idi. Onlar amerikalıların ciddi-cəhdini pozur və heç cür yaxına buraxmırdılar. Amerikanlar ingilisləri oradan sıxışdırıb çıxartmağı qarşılarında əməli bir vəzifə olaraq qoysalar da, onun çətinliyini və uzun vaxt tələb edəcəyini bilirdilər. Onlar nəzərlərini şimalda, İranın Sovetlərə həmsərhəd olan məntəqələrinə dikmişdilər. Mister Harold şəxsən, bütün rəsmi danışıqlara baxaraq, bu əqidədə idi ki, şimal məntəqələrinə ayaq basmaqla Amerika bir güllə ilə iki yox, bəlkə, bir neçə ov ovlamış olacaqdır. Əvvəla o, zəngin neft yataqlarını ələ keçirəcəkdə, ikincisi, mühüm strateji əhəmiyyəti olan yerləri nəzarət altına alacaqdır. Uzun bir sahədə, sovet sərhədlərində və birinci növbədə Bakının otəyində hərbi bazalar yaradacaqdı. Nəhayət, o, İranda neft istehsalına başlamaqla, ingilis – İran neft şirkəti ilə daha təsirli bir rəqabətə girib, onu tezliklə öz əlinə keçirəcəkdə. Xüsusilə, ikinci çəhan müharibəsinin alovlanmağa başlaması, Almaniyanın yeni tələbləri, İngiltərə imperiyasının açıq böhranlar keçirməsi mister Haroldu qəti olaraq bu əqiddəyə gətirmişdi ki, Amerikanın İranda rəqabət edən dövlətləri sıxışdırıb çıxartmaq vaxtı gəlib çatmışdır.

Səfir də bu fikirdə idi. O, mister Haroldun İran haqqındakı mülahizələrinə qulaq asaraq, ciddi surətdə:

– İngilis və rusların İranda nüfuz məntəqələri var, – demişdi.

– Lakin Amerika İranı idarə etməlidir.

Bu sözlər mister Haroldun fikrini ifadə edirdi. O, Amerikanın nəinki İranı, bəlkə, bütün dünyanı idarə etməli olduğuna bir dini əhkam kimi inanırdı. Hətta bu yolda müqəddəs müharibələr elan etməyə hazır idi. Buna görə də o, Amerika prezidenti mister Ruzvelti qəlbən liberal, uzağı görməyən bir siyasət adamı hesab edirdi. Onun

siyasəti ilə barışa bilmirdi. Mister Haroldu İrana göndərən və dövlət departamentində oturmuş özü kimi düşünən adamlar olmuşdu. Onlar hamısı Ruzveltin siyasətini çox yumşaq və yaramaz bir siyasət sayır, bunu onun qocalığından doğan bir idealizm ilə izah edirdilər. Mister Harold inanırdı ki, şişməkdə olan Amerika bankları qarşısında bu yumşaq, idealist siyasət davam gətirə biləməyəcək və onlar bir gün bütün dünyanı udacaqlar. Hitler dünya ağalığı uğrunda ilk addımlarını atdığı dövrdə mister Harold belə düşünürdü. Hitlerin fikirlərini isə o, maddi əsasdan məhrum olan boş bir xəyal, hərəkətlərini əsl bir Don Kixotluq sayırdı. Lakin bu boş xəyal və Don Kixotluğun mister Haroldun nəzərində yaxşı bir cəhəti var idi ki, o da dünya üzərində həqiqi Amerika ağalığını yaxınlaşdırırdı.

Mister Harold şimal neftinin tarixinə aid materialları araşladıqca, bu sahədə Amerikanın atdığı hər addıma qarşı həmişə birçə maneə çıxdığını görürdü. 1921-ci il Sovet – İran müqaviləsi, 1920-ci ildə Amerikan kompaniyası “Standart oyl” Xorasan, Qorkan, Mazəndəran, Gilan və Azərbaycan neft yataqlarını istismar üçün İran dövləti ilə konsessiya bağlamışdı. Birçə il sonra 1921-ci il müqaviləsinə əsasən İran dövləti bu konsessiyanı ləğv etməyə məcbur olmuşdu. Lakin amerikalılar əl çəkməmişdilər. 1923-cü ildə Amerikan kompaniyası “Sinkler” İran dövləti ilə həmin rayonlarda neft istehsalı üçün yeni bir saziş bağlamışdı.

Yenə 1921-ci il müqaviləsi onun yerinə yetirilməsinə imkan vermədi. 1937-ci ildə Amerikan kompaniyası “Delavar” neft istismarı üçün İran dövlətinin yeni razılığını almışdı. 1921-ci il müqaviləsinə əsasən Sovet dövlətinin təkidi nəticəsində bu da baş tutmamışdı. İndi isə mister Harolda elə gəlirdi ki, şimal neftini qəti olaraq ələ keçirtmək vaxtı çatmışdır. Bu da Amerikanın İranı idarə etməsi və dünya ağalığı yolunda atdığı mühüm addım olacaqdır.

* * *

Hikmət İsfahani saraya çağırıldığını eşitdikdə öz-özünə “xeyir olsun” – deyib fikrə getdi. Xeyli düşündükdən, bütün işləri götür-qoy etdikdən sonra ya siyasət, ya da ticarət məsələləri ətrafında məsləhətə çağırıldığını qərara aldı. Çünki başqa heç elə bir məsələ xəyalına gətirmirdi ki, o, sarayda həll edilməli olsun. Bəli, yəqin şimal neftinin

amerikalılara verilmək şərtləri haqqında əlahezzət mənim fikrimi bilmək istəyir. Bəlkə də, ingilislərin təyyarə meydanları və havapeyma* haqqındakı təkliflərinə dair danışacaqdır. Ola bilsin ki, amerikalılara satılan kişmiş, yun, tütün məsələsidir. O, sarayın hətta bütün bu məsələlərin hamısı haqqında onun məsləhətinə möhtac olduğunu düşünüb, öz-özündən razı bir halda əlini jilctinin ciblərinə, ətli qabırğalarının üstünə qoyub, təkəbbürlə otaqda gəzinirdi. Müəyyən olunmuş zamana on beş dəqiqə qalanda o eyni təkəbbürlə evdən çıxdı və məşhur Amerikan firması Fordun ona hədiyyə olaraq göndərdiyi təzə avtomobilə oturub şoferə:

– Dərbara sür! – dedi.

Sarayın hərbi xidmətçiləri Hikmət İsfahaninin kök vücudunu uzaqdan görəndə kimi qapını açdılar. O, maşından düşüb, sarayın geniş həyətinə girdi və birbaşa Həkimülmülkün yanına getdi. Hikmət İsfahani “saray sıçanı” adlandırdığı Həkimülmülkü görməmiş Rza canın otağına girmək mümkün olmayacağını bilirdi. Bu, sarayda adət şəklini almışdı. Çünki Həkimülmülkdən qabaqca bütün vəziyyəti öyrənər və ona müvafiq öz hərəkətlərini müəyyənləşdirə bilirdi. Çoxdan tanış olan bu iki adam bir-birini birçə baxışda anlayar, başa düşürdü. Eyni zamanda onların bir-birinə qarşılıqlı nifrəti də hamıya məlum idi, biri iynə kimi o birinin gözünə sancılırdı. Hər ikisi bunu bilir, hər ikisi də susurdu. Çünki mənafeələrinin bir-birini saxlamaqda olduğunu hər ikisi anlayırdı. Hikmət İsfahani qapını açıb içeri girdikdə Həkimülmülk yerindən durub, onun qabağına gəldi, əllərini bərk-bərk sıxıb, üzünə baxdı:

– Ağa, on beş gecəlik ay kimi üzünüzü görmək olmur. Axı bir insaf elə, camalının şövqilə özünü oda vuranlara da bir üz göstər.

Hikmət İsfahani ona “mən yarın ürəyində olum, dünyanın o başına da getmə gözümdən ayrılma” deyən bir beyt oxudu. Həkimülmülk:

– Bəh, bəh, bəh, bəh, maşallah, kəlamə bax! – deyib, başını bir neçə dəfə o tərəf-bu tərəfə tərpətdi. Kürsü çəkib, Hikmət İsfahaninin altına qoydu. Özü də onunla üz-üzə oturdu. Pişxidmət iki balaca fincanda tünd çay gətirdi, Həkimülmülk çayın birini Hikmət İsfahaninin, birini də öz qabağına qoydu. Hikmət İsfahani fincanı əlinə alıb, ağızındakı qəndi o tərəf-bu tərəfə dolandıra-dolandıra:

– Hə, nə var, nə yox? – dedi, ingilislər gəlir, amerikalılar gedir, almanları qəbul edirsiniz, heç bir bizim əhvalımızı soruşmursunuz.

* Təyyarə

Hökimülmülk onun mister Tomas və fon Valterlə olan danışıqlardan xəbərsiz olmadığını duyub, bu danışıqların nəticəsini müxtəsrəcə ona nağıl etdi. Bu işin gələcək təsirləri haqqında, öz fikirlərini də bildirib, alman məsələsinə keçdi:

– İndi də almanlarla müahidə bağlanır, – dedi, – yollar inşaatı, xüsusilə şimal məntəqələri onlara tapşırılır. Təbrizdə almanlara xalça karxanası açmağa, Zəncan dəmir mədənlərini istismar etməyə də icazə verilmişdir. Əlahəzrət, almanların da, ingilislərin də, amerikalıların da ağızını şimala çevirmişdir. Qoy ruslar tərpənsinlər, görək necə tərpənirlər.

– Ağa, belə yaxşıdır da. Belə olanda ticarət də genişlənər, malımı istərəm almama sataram, istərəm ingilise sataram, istərəm Amerikaya sataram, hansı çox verər, hansı xeyirli olar, onunla da ticarət edəyəm. Bu bolşeviklərdən nə xeyir görəyəyik? Hələ ki, lat-lütü üstümüzə qaldırmaqdan başqa, bir fayda verməyiblər. Ticarətə gələndə də hər şey dövlətin əlində. Amma Amerika, ingilis, alman başqa məsələ, hansına gedirsən yüz firma var. Bu firma xoşuma gəlməz, o birinə sataram. Ticarətinki də açıq bazardır, açıq yoldur, açıq sərhəddir. Bağladın, elə bil ki, rülkünü tüstüyə saldın. Boğulub öləcək. Əlahəzrətin bu işinə heç sözüm yoxdur, nə qədər şimal sərhədlərini bərk bağlasa, o qədər bizim ticarətin xeyrinədir.

Hökimülmülk, onun kefini daha da açmaq üçün Amerikanın yun, tütün və kişmiş qiymətini qəbul etdiyini bildirdi. Hikmət İsfahani bu xəbər, bu məsələ şəhərə yayılmamış, gedib xırda tacirlərdəki malı yığmağı fikrindən keçirdi. Yüz min tümenlərlə gəlir gözünün qabağında durdu. Söhbəti qurtarmaq üçün:

– Yəqin məni əlahəzrət çağırıb? Məsələhləşmək istəyir, hə?

Hökimülmülk pis bir vəziyyətə düşdü. Yox desə, Hikmət İsfahani kefi pozulacaq və bəlkə, tərsliyə salıb, Mazəndəran malikanəsini verməyə razı olmayacaqdı. Bu mülahizələrə əsasən, onun mənliliyini oxşamağı qərara aldı:

– Bəli, əlahəzrət mənə tapşırır ki, bu məsələləri cənabımıza xəbər verəyəm, fikrinizi soruşam, Allaha şükür ki, hamısı da ürəyinizdəndir.

– Əlbəttə, əlbəttə, mütəşəkkirəm!

Hikmət İsfahani durub getmək istədi. Əlini Hökimülmülkə uzatdı:

– Xudahafiz, əziz dost!

Hökimülmülk onun əlini əlində saxlayıb, birdən-birə xatırlayar kimi:

– Ruhi-mən, çeşmi-mən, – dedi, – sən in Mazəndərandə bir malikanə varmı?

Bu sözü eşidən kimi İsfahani qaşqabağını salladı.

– Var... Amma clə bir şey deyil...

– Əlahəzrət xeyli bəyənbədir. Xahiş edir, o malikanəni satasan.

“Satasan” sözünün mənasını anlayan İsfahani özünü saxlaya bilməyib açılışdı:

– Qurumsaq kişi, – dedi, – səhərdən niyə başımı ağrıdır. Elə birbaş mətləbi açıb deyəydin, mən də təklifimi biləydim...

Hökimülmülk rəngini dəyişmədən:

– Əlahəzrət özü görübdür. Bəyənbədir. Ancaq satın almaq istəyir.

İsfahani qəzəbini boğa bilmədi:

– O da sizin olsun! Neynək! Götürün, sizin olsun! Biz acından ölsək də, cybi yoxdur!

Bu sözləri deyib, qapıdan çıxdı. Lakin bir az gedib qayıtdı. Acıqlanmaq və deyinməklə Mazəndəran malikanəsini qaytarmaq mümkün olmayacağını, ancaq saray siçanı Hökimülmülkə dəstəvüz verəcəyini düşünüb, geri döndü:

Səsindeki süni və zorakı mülayimliklə:

– Malımız da, canımız da əlahəzrətə qurban olsun, sabah qəbələsini hüzzuri-şahanayə təqdim edəyəm, – deyib yel kimi özünü çölə atdı.

ON İKİNCİ FƏSİL

Dünya hadisələri heyrətamiz bir sürətlə inkişaf edir, insanları hər gün yeni bir vəziyyətə qarşısına buraxırdı. Avropanın şərqində qızıxmış müharibə alovu Polşanın ortadan çıxması ilə sanki soyumağa yatmağa başlayırdı. Lakin əsl həqiqətdə o, yerini dəyişirdi. Daha güclü bir yanğıla bütün, Avropanı bürüyəcəyinin əlamətləri göz qabağında idi. Polyakları qızıdırıb ortalığa salan və bərk ayaqda köməksiz buraxan İngiltərə hakim dairələri, indi də Fransanı qabağa verməkdə idilər. Sanki onlar mağarasından çıxıb, ov axtaran horis və dəhşətli bir yırtıcının ağızına atmaq üçün yeni bir tikə, yeni bir qurban axtarırdılar. Onlar bu vəhşini Şərqi – Sovetlər İttifaqının üstünə salmaq planlarının baş tutmadığını gördükdə, Avropanı parça-parça onun ağızına atmaqla fəlakəti özlərindən uzaqlaşdırmağa və vaxt qazanmağa cəhd edirdilər. Hitler sözde yenə sülhdən, Almanyanın artıq heç bir tələbi olmadığını danışıq, əməldə isə horbi qüvvələrini bütün Avropanı

fəth etməyə hazırlayırdı. Dünyanın bütün xalqları, Münhendə zəncirdən buraxılmış bu vəhşinin Avropa ilə kifayətlənməyəcəyini duyur, dərin bir əndişə və iztirabla gələcəyi gözləyirdi. Dövlətlər və məmləkətlər arasındakı münasibətdə daimi və sabit bir şey gözə dəymirdi. Sanki dünyanın çarxı öz məhvərindən qopmuş və naməlum bir istiqamətə yuvarlanmaqda idi. Tarix, sahilini aşan fırtınalı dəniz kimi tufanlar, təlatümlər dövrünə qədəm qoymuşdu. On beş illik Rza xan istibdadının yaratdığı və iranlıların bir çoxuna əbədi görünən qanun-qaydalar, tarixin bu təlatümü önündə çatdaq-çatdaq olmağa başlayırdı. Yavaş-yavaş cəmiyyətin düşüncəsində bu üsulun tezliklə dağıla biləcəyi fikri oyanırdı. Hər gün artmaqda olan zülm və terrorun yaratdığı vahimə və əndişə, insanların qəlbində və beynində oyanan bu fikrin tozahürünü ləngitso də, tamamilə onun qarşısını almaqda aciz idi.

Hikmət İsfahani də qolbən Pəhləvi səltənətinin dağılmasını gözəloyənlərdən biri idi. Lakin o bu səltənətin əsaslandığı bünövrəni, ictimai qaydanın pozulmasını qətiyyənlə istəmirdi. Əksinə, belə bir şeyi fikirdən keçirdikdə onu vahimə basırdı. Pəhləviyə qarşı çevrilmiş hər hansı mübarizənin tərəfdarı olan o, mövcud münasibətlər əleyhinə olan hər şeyin düşməni idi. Qanlı Pəhləvi hakimiyyətinə qarşı mübarizə ləbüddən ictimai çevriliş xasiyyəti alacağından, o ziddiyyətli bir vəziyyətlə düşürdü. Lakin sövq-təbiilikdən doğan bir hiss onu ictimai mübarizəyə yox, Pəhləvinin təhqir və təzyiqinə dözməyə çəkirdi. Çünki bir neçə malikanəni Pəhləviyə qurban vermək, bütün qazanc və gəlirləri itirmək təhlükəsindən daha yaxşı idi. Bu fikir onda, xüsusilə son zamanlar möhkəmlənməkdə idi. Latviya, Litva, Estoniya kimi xalq hərəkatının qalib gəldiyi ölkələrə baxdıqca o, daxili bir vahimənin təsirilə Rza xan istibdadını daha da möhkəmlətmək ehtiyacını duyurdu. “İş, çöhrək və azadlıq istəyirik!” kitabı, dünya hadisələrini diqqətlə izləyərək belə bir fikri böhran keçirdiyi günlərdə onun əlinə çatdı. Kitabı oxuduqca o, əsəbiləşir və qızışırdı. Bəlkə də, Rza xanın təhqir, şübhə və təzyiqlə dolu on beş illik hakimiyyəti dövründə onun bu qədər əsəbiləşdiyini olmamışdı. “Ey dadi-bidad! Biz yatmışıq, sel az qalib gəlo bizi basa! – deyə düşünürdü. – Müharibə etmək lazım idi. İram alt-üst edə biləcək bu əqidələri maqqaşla qaşmaq, qızmış dəmirlə yandırmaqdan başqa çarə yox idi”.

Bu fikirlərdən tamamilə ayrılmanışdı ki, Həkimülmülk zəng etdi. Onun səsini eşidən kimi Mazəndəran malikanəsi yadına düşdü, sözünü deməyə macal verməyib:

– Ağayi vəzir, – dedi, – hüzzuri-şərifinizə ərz edim ki, hər şey hazırdır, əlahəzzərdən xahiş edin ki, acizənə olaraq təqdim etdiyimiz bir hədiyyəni bizdən qəbul buyursunlar.

Həkimülmülk özünü təklülüyə vurdu:

– Bu nə xəcalətdir, ağayi Hikmət İsfahani, bu nə xəcalətdir. Ancaq hazırda məsələ malikanə məsələsi deyil. Əlahəzzərdin daha mühüm bir tapşırığı var. O gün ovqattəlxlik oldu, deyə bilmədim. Yadımdan çıxdı.

Hikmət İsfahani: “Görəsən indi gözü nəyə düşüb” deyə daxili bir iztirabla:

– Buyurun, aciz qullarıyıq, – dedi.

Həkimülmülk kitab və onu yazanlar haqqında Rza xanın göstərişlərini bildirdikdə, o yüngül bir nəfəs aldı.

– Bizdən arxayın ol, əzizim, nə lazımdır yazarıq. Bəlkə, elə bu axşam fəvqələdə verəqə buraxdıq. Arxayın ol.

Trubkanı götürüb, Sofi İranporəsti yanına çağırtdırmamışdı ki, Haroldun təşrif gətirdiyini söylədilər. O, tələsik yerindən durub, qapıya qaçdı. Amerikalı dostunu pillərdə qarşılayıb, onun qoluna girdi.

– Mister Harold, bizi şərfəyab buyurmusunuz! Bu gəlişlə başımızı uca etdiniz. Buyurun, buyurun içəri!

Mister Harold ticarət məsələləri haqqında Hikmət İsfahaniyə sevincirici xəbərler gətirmişdi. Amerikadan onun adresinə maşınlar, qənd və sənaye malları göndərildiyini, yun və meyvə qurusunun qiyməti haqqında təkliflərinin qəbul edildiyini söylədi.

– Amerika alış-verişdə səxavətlidir. Xüsusilə geridə qalmış və köməyə ehtiyacı olan sizin vətəniniz kimi məmləkətlərlə o, alicənab rəftar etmək fikrindədir...

Hikmət İsfahani baş aydı:

– Mütəşəkkirik, mister Harold, mütəşəkkirik! Biz bütün gələcək ümidlərimizi Amerikanın köməyinə bağlamışıq. Bizim məmləkət kimi zəif və yoxsul bir məmləkətin Amerika kimi əlindən tutanı olmasa batıb gedər. Mister Harold, sözün açığını bilmək istəsəniz, belimiz sizə bağlı olmasa, biz bu boyda işlərlə iqdam edə bilmərik. Nəhəng kimi qonşularımızla oyun oynamırıq.

Mister Harold güldü:

– Mənimlə diplomat kimi danışmayın, ağayi Hikmət İsfahani! Hər şeyi açıq danışaq, qonşularımızla yox, qonşumuzla. Siz Sovetləri nəzərdə tutursunuz...

- Allah Amerikanı da, İrani da sizə çox görməsin, mister Harold! Sözü açığı elədir. Elə bir müsibətə düşmüşük ki, nə qaçmaqla, nə də köçməklə qurtarmaq mümkün deyil.

- Nə qaçmaq, nə də köçmək lazım deyil. Möhkəm durmaq və mübarizə etmək lazımdır. Bu kitabı görmüsünüzmü?

- Bəli, görmüşəm.

- Siz də yazın. Siz də hay salın, dünyanı köməyə çağırın. Bolşeviklərin balaca bir dövləti məhv etmək istədiyini car çəkin. Elə edin ki, bizim də əlimizdə sizə kömək etməyə bir bohanə olsun. Bu barədə məclis də gərək fikrini desin...

Mister Haroldun fikrini bir sözdən anlamağa adət etmiş Hikmət İsfahani:

- Mister Harold, mənim bu gözlərim üstə. Məclisin bu yığınağında özüm bir nitq deyim ki, səsi bomba kimi dünyanı titrətsin. Bir hay salım, bir qışqırıq qoparım ki, bütün İran ayağa qalxсын. Vallah, lap camaatı cahada çağıraram. Deyərəm qalxın, rus bizi yedi, bolşeviklər bizdə din-iman qoymadı. Baydağ götürüb, bütün məclisi küçüyə çıxarım ki, Amerika, amandır, gəl bizə kömək elə!..

Sofi İranperəst uzun boynunu içəri saldı. Mister Haroldu gördükdə qayıtmaq istədi. Hikmət İsfahani onu çağırdı:

- Gəl, gəl, qulaq as. Bəlkə, bir şey qanasan. Yediyimiz çörəyə də dəyməzsəniz!..

Sofi İranperəst:

- Ağa nəyə işarə edirlər? - deyə soruşdu.

- Nəyə işarə edəcəyəm, qurumsaq kişi? Bu boyda həngaməni görmürsən? Görmürsən ki, bu kitab rusların işidir, görmürsən ki, bunu yazan rus səfərtəxanasıdır, görmürsən ki, Moskva bizim işlərimizə qarışıq? Bunların heç birini görmürsən? Görürsən, bəs niyə ağzına su alıb oturmusan, kişi? Mən axı o ruznaməyə hər ay bir xalvar pul xərcləyirəm. Axı sənün bir insafın olsun, sən də ortalığa bir fikir at.

O danışdıqca Sofi İranperəst uzun boynunu tərpedir, gözlərini döyərək qulaq asır və "bəli, bəli" deyib dururdu.

Nəhayət, mister Harold söhbətə qarışmaqla Sofi İranperəsti onun əlindən qurtardı. Onlar fəvqəladə vəzəfə buraxmağın məsləhət olmadığı, bunun daha artıq bir çaşqınlıq törədəcəyi qərarına gəldilər. "Soda"nın sabahkı nömrəsində xüsusi məqalələr çap etməyi daha əlverişli gördülər. Bu qərarla da Sofi İranperəstin yaxasından əl çəkəndilər.

Mister Harold getmək istədikdə Hikmət İsfahani onu saxladı. Zorla Şimrana, bir yerdə nahar etməyə apardı.

Sofi İranperəst tər basmış halda çıxıb, öz otağına getdiyi yerdə Kürd Əhmədə rast gəldi və ürəyini boşaltdı:

- Yenə ağa dedəmi yandırdı, dişinin dibindən çıxanı dedi.

Kürd Əhməd onun sözlü olduğunu görüb, qolundan tutdu:

- Buyur otağa, burda mən qulaq var, belə sözlərin yeri deyil.

Otağa keçib, qapını örtülər. Kürd Əhməd qartal gözlərini Sofi İranperəstə tutdu:

- Nə olub, niyə acığı tutmuşdu?

- Sirkə küpü kimi pıçıldayırdı. Barıt anbarından da qorxulu idi. Heç yaxın düşmək mümkün deyildi.

O, Hikmət İsfahaninin tapşırıqlarını, mister Haroldun dediklərini nağıl etdi:

- Bunlar hamısı bu amerikalıların, ingilislərin işidir. Yoxsa, bizim ağalarda o beyin hanı? - dedi və öz sözündən qorxmış kimi, ətrafına baxıb olavə etdi:

- Ağa, bu sözləri birçə sizə deyirəm ha! Öz aramızda qalacağına əminəm.

- Tamamən arxayın ola bilərsiniz! Məni ki tanıyırsınız.

- Bu şəhərdə sizdən başqa kişi görməmişəm. Bilirəm ki, öz yerinizi isti eləmək üçün özgəsinin evini yıxmazsınız!

Kürd Əhməd heç bir şübhə yeri qoymamaq üçün:

- Mərdümazarçılıqla qazanılmış bir çörəyi yeyib tox olmaqdan, acundan ölmək yaxşıdır, - dedi.

Sofi İranperəst ürəyi boşalmış və arxayın bir halda onun yanından çıxdı.

Fridun darülfünundan evə qayıtdıqda qoca arvad Kürd Əhmədin onu gözlədiyini xəbər verdi. O, tələsik yuxarı çıxdı. Kürd Əhməd pəncərə qabağında oturub fikrə getmişdi. Fridun bu gəlişdən narahat oldu:

- Nə əcəb, pis bir şey yoxdur ki?

- Əksinə, vəziyyət yaxşıdır. Vərəqələr və kitab hamını bidar etmişdir. Camaat arasında müxtəlif danışmalar var. Hər bir söz deyir. Sanki fikirlər, düşüncələr hərəkətə gəlmişdir. O, xalqda bir ümid, hakim dairələrdə isə bir əndişə və vahimə doğurmuşdur.

Fridun həyəcanla darülfünunun tələbələri arasında etdiyi müşahidələri ona danışmağa başladı.

Fikrən və qəlbən bizimlə olanlar çoxdur. Onlar bizim həqiqəti görürlər. Onun saf bir ürək və pak bir əqidədən doğduğuna inanırlar. Buna görə də qəzetlərin böhtanları onlarda gizli nifrət oyadır. Farsdan gəlmiş bir tələbə tənəffüs zamanı mənə yaxınlaşaraq, “Səda”-nı göstərərək, “Nə üçün bizim ağalar dəlillərin inanmayacağı şeylər yazırlar”, – deyərək qulağıma pıçıldadı və “çünki yalan qədər heç şey insanı axmaq vəziyyətə sala bilməz” dedi. Ondan sonra mənim başıma belə bir fikir gəldi ki, həqiqət hissini itirməmiş bir millət hər cür zülmü və zənciri qıra bilər.

Onlar, ürəkdən-ürəyə xəbər aparan, iki dost, iki məslək yoldaşı arasında qırılmaz əlaqə yaradan mehriban bir nəzərlə bir-birinə baxdılar. Hər ikisi şirin xoyal içində susub durdu. Ev sahibəsi taqqıldadı, Kərimxan Azadi və doktorun oğlunun gəldiyini xəbər verdi. Onlar da eyni həyəcanlı fikirlərlə gəlmişdilər. Onlarda da öz zəhmətinin səmərəsini görənlər bir yaradıcı sevinc vardı. Dostların bu sevincindən ruhlanan Fridun:

– Bilirsinizmi, öziz dostlarım, – dedi, – riyakar bir fikrə qarşı biz indidən mübarizə aparmalıyıq. Xalqın düşmənləri, istibdadın nöqədləri çoxdan sınaqdan çıxarılmış bir silah işə salırlar. Onlar “azadlıq” deyən hər kəsi rus casusu adlandırırlar. Hətta kitabın rus səfərxanası tərəfindən buraxıldığını yazırlar. Bu axmaq iddialar nə qədər gülünc olsa da, pis bir zəhər kimi, xalqın fikrini korlaya bilər.

Kürd Əhməd:

– Bunlar hamısı səhihdir, – dedi, – lakin o da səhihdir ki, nə üçün hakim dairələr Sovetlərə bu qədər nifrət edir və heç bir böhtandan çəkinmirlər. Gecə quşlarının günəşə nifrəti təbii deyilmi? Biz bu böhtanlara Sədinin sözləri ilə cavab verməliyik. Məgər gecə quşlarının xatirəsinə günəşin müqəddəs işıqları əleyhinə üsyan etmək lazımdır? Yox! Qoy min gecə quşu kor olsun, lakin bir an da günəşin üzünü tutulmasın!..

Kərimxan Azadinin, əbədi kədər və gərginlik ifadə edən gözlərində bir sevinc görüldü:

– Mən cənub sürgünündə olarkən qoca bir məşrutəçiye rast gəldim. O, öz gəncliyini, ümidli və həyəcanlı mübarizələrdən sonra daima müvəffəqiyyətsizliyə uğrayan İran inqilablarına vermiş bir adam idi. Bu adam son nəfəsində belə azadlığın qələbə çalacağına ümidini

itirmədi: “Nə qədər sovetlər var, azadlığın günəşi batmayacaqdır. Hər yer, hər tərəf onun işıqlarını görəcekdir!” – deyib, gözlərini yumdu. Dünyanın hər yerində belədir. Azadlıq həsrətilə yaşayanlar gözlərini şimaldan çəko bilməzlər. Müstəbid və mürtəcelərin böhtanlarına, qəzəb və nifrətlərinə də səbəb budur.

Doktorun oğlu, şahın fon Volter və mister Tomasla olan görüşü haqqında eşitdiklərini yoldaşlara bildirdi.

– İngilis, alman və amerikalı hakimlərinin İran azadlığı və istiqlaliyyətinin cəlladı olduğu məlumdur. Mən ikinci kitabın bu mövzuya həsr olunmasını məsləhət görəyəm. Biz burada məmləkəti aqlıq, bəqarəlik və acizliyə aparan əcnəbi kapitalın törətdiyi faciələrə fəş etməliyik. Nə qədər ki, İran hakimləri ingilis, alman və Amerikanın əmrilə hərəkət edir, o qədər İranda işsizliyin, aqlığın, yoxsulluğun qabağı alınmayacaqdır. Nə qədər ki, “İngilis-İran nefti şirkəti”, Amerika ticarətxanası və səfərxanası məmləkətin əsil ağasıdır, o qədər İranda iranlıya həyat yoxdur!

Beləliklə, onlar ikinci kitabı hazırlamağı qərara aldılar. Onun mündəricəsini müəyyən etdilər.

Kərimxan Azadi, İngilis-İran neft şirkətinin hansı vasitələrlə dövlət işlərinə təsir etdiyinə, siyasətə istiqamət verdiyinə aid məqaləni öz boynuna götürdü. Kürd Əhməd böyük dövlət vəzifə tutan şəxslərin iqtisadi mənafe cəhətdən xarici kapitaldan asılılığını göstərən məqaləni yazacaqdı. O, fikrini izah edib deyirdi:

– Şahdan tutmuş az-çox görkəmli bütün tacir vəərbablar ingilis, Amerika və alman kapitalından asılıdır. Ticarət, kredit, borc, xammal və maşınlar onları ötlə sümük kimi bir-birinə bağlamışdır. Həmin dövlətlərin nümayəndələri istəsələr birçə gündə ən dövlətli tacirlərimizi müflis çıxara bilərlər. Bunu bizim ağalar yaxşı bilirlər.

Fridun, hər kəsdən öz yazısını tezliklə qurtarmağı xahiş etdi. O, ikinci kitabın tez hazırlanıb çıxmasını istəyirdi. Kitablara nəşri ilə bərabər təşkilat işlərini genişləndirməyi də qərara aldılar.

Onlar gələcək günlərdən, doğrudan da, həqiqi bir təşkilat yaratmaqdan danışdılar. Fridun:

– Dostlarım, – dedi, – bizim hər yerdə etibarlı və cəsur adamlarımız olmalıdır. Biz heçdən bir şey yaratmalı, yalnız öllərlə zindanları, zəncirləri qırmalıyıq. Biz ancaq ruhən, fitrətdən qəhrəman doğulmuş insanları aramıza almalıyıq. Ona görə də xalqdan bir dəqiqə də olsa,

qət əlaqə etmək yaramaz. Fəhlələrin, kəndlilərin bütün xalqın içində bizim etibarlı adamlarımız olmalıdır.

Təşkilat işinə kəndlilər və fəhlələrdən başlamağı qərara aldılar. Fəhlələr arasında işin təşkilini Kərimxan Azadiyə, kəndlilər arasında Kürd Əhmədə tapşırıdılar. Kərimxan Azadi öz sürgün yoldaşı Hüseyn Məhbusunin haqqında onlara məlumat verdi. Gələn yığıncağa onu da gətirəcəyini söylədi.

Fridun azca fikirdən sonra ehtiyatla:

– Təşkilatı genişləndirdikcə ehtiyatımızı da artırmalıyıq. Kiçik bir xəta böyük bəlalar törədir. Atalar yaxşı deyib: “igidin igiddən ehtiyatı artıq olar”.

Kərimxan:

– Ondan arxayın olun, sürgünlərdə, məhbəslərdə həyatımız bir yerdə keçib. İmtahandan çıxmışdır, – dedi.

Bu zaman zəng çalındı. Fridun qapını açdıqda, ona bir paket uzadan Şomsiyyənin şoferini görüb heyrət etdi. Şofer məktubu verib:

– Xanım cavabını gözləyir, – dedi.

Fridun paketi açdı, ikicə sətir yazılmışdı:

“Narahat etdiyimə üzr istəyirəm. Bir saatlığa bizə gəlin. Gözləyirəm. Şomsiyyə”.

Fridun xeyli düşündü. Getməmək, bu qızla tamamilən əlaqəni kəsmək istədi. Lakin bunun faydasız və anlaşılmaz bir hərəkət olacağını düşünüb, vaz keçdi. Şoferə aşağıda gözləməsini tapşırıb, ayağa durmuş yoldaşları ilə vidalaşdı, geyinməyə başladı. Azca sonra qapıdan çıxmaq istərkən, Rza Qəhrəmani ilə qarşılaşdı. Küçədəki maşından məsələni anlamış Qəhrəmani, salamdən sonra başdan-ayağa mənalı-mənalı onu süzdü:

– Ycnə oraya? Deyəsən, yaman cəzb olunmusan, dostum?!

Fridun:

– Arxayın ol, əzizim, – dedi və Sədinin bu beytini oxudu:

İn müddəiiyan xəb tələbot bixəberanənd
Onra ki, xəbər şod xəbər baz nəyamod...*

Biz bu cür müddəilərdən deyilik! İstəyimiz də, yolumuz da məlumdur!..

* Bu müddəilər nə tələb etdiklərindən özləri də xəbərsizdirlər. Xəbər tutanlardan isə bir daha xəbər gəlmədi

O, Qəhrəmaninin əlini sıxıb çıxdı. Qəhrəmani, hərəkətlərində bir anlaşılmazlıq sezdiyi və qəlbdən hədsiz dərəcədə sevdiyi dostunun dalınca baxıb, fikrə getdi.

* * *

Şənbə günü nahardan üç saat sonra vəzirlər ingilisləri qəbul etdikləri qəsdə, eyni qayda ilə Amerika səfiri və mister Haroldu qarşıladılar. İranın tarixi inkişafının yarı vəhşət dövrünü andıran pilləsində durduğuna inanan səfir və mister Harold, müasir bir alim mağaradan çıxarılmış ibtidai bir insanla necə rəftar edərsə, vəzirlərlə eləcə rəftar edirdi.

Onlar səmimi olaraq, bütün iranlıların şüurca bəşər inkişafının uşaqlıq dövrünü yaşadıklarına inanırdı. Buna görə də özlərini İranda balaca uşaqlara əlifba və say təlim edən, əl qaldırıb söz soruşmaq və cavab vermək qaydalarını öyrədən bir müəllim kimi aparırdılar. Əqi-dələri belə idi ki, iranlılar hələ dövlət idarə edəcək, müasir mədəniyyət və elmin nailiyyətləri səviyyəsinə qalxacaq halda deyillər. Necə ki, özbaşına buraxılmış bir uşaq, hesabın dörd əməliyyatını nə qədər yaxşı bilsə də, cəbr loqarifma qanunlarını kəşf etmək dərəcəsinə heç bir zaman gəlib çıxa bilməz, elə də iranlılar. Amerikanın yardımı olmadan insana layiq bir həyat yarada bilməyəcəklər. Öz aralarında onlar iranlıları “böyük uşaqlar” adlandırırdılar. Vəzir-dərbar və vəziri-xaricə ilə də eyni müəllimə və mürebbi kimi danışır, onları yüz minlərcə “böyük uşaqlar”dan biri hesab edirdilər: Anqlo-saksonların qabağında həm mənən, həm cismən səcdəyə alışıq vəzirlər isə buna əhəmiyyət vermədən təzim edə-ədə, “bəli, bəli” deyə-deyə onları Rza xanın yanına gətirib çıxartdılar. Rza xan eyni qayda ilə, bəlkə, daha artıq bir mülayimliklə durub, onları qarşıladı, hal-əhval sordu. Qara simasını süni təbəssüm işığı ilə aydınlatmağa çalışırdı:

– Bizim əziz dostumuz özünü necə hiss edir?

Səfir gülümsədi:

– O... o... o... təşəkkür edərim! Əlahəzrətin himayəsi olan yerdə heç bir amerikalı özünü pis hiss etməz.

– Amerikalılara bizim xüsusi hüsn-rəğbət və məhəbbətimiz vardır. Buna əmin ola bilərsiniz.

Səfir nəzakət üçün söylənən gəlişigözlə sözləpə vaxt sərf etməyi boşboğazlıq hesab edərək, birbaşa mətləbə keçdi:

– Ona əmin olduğumuz üçün də siyasətin dar yollara düşdüyü bir zamanda sizə ən yaxın bir ittifaq təklif edirik. Biz hər şeyin məqsədiniz yolunda istifadə olunmasını istəyirik. Xüsusilə hazırda İranın zəngin sərvətlərinin yer altında çürüyüb qalmasına razı ola bilmərik. Həlbuki bu sərvətlər ümumi işimizin faydasına işlənə bilər. Mən şimal neftini nəzərdə tuturam.

Rza xan fikrə getdi:

– Lakin...

Mister Harold onun sözünü kəsdi:

– Nə demək istədiyinizi bilirik. Əlahəzrət 1921-ci il Rus-İran müqaviləsinin bu işə maneçilik törədəcəyini nəzərdə tutur. Lakin indiki zamanda həmin müqavilənamənin son dərəcə məşrut bir şey olduğunu demək artıqdır. Zamanın hökmü və şəraiti rəsmən ləğv edib, heçə endirdiyi də məlumdur.

Rza xan ayağa durdu. Vəzirlər də, qonaqlar da qalxdılar. O digər stolun üstündə olan böyük bir xəritəni açdı. Nifrətdən titrəyən barmaqlarını Xəzərdən başlamış Şimal okeanına, Uzaq Şərqdən Qara dənizə qədər uzanan Sovet torpaqları üstündə gəzdirib, sonra İranı göstərdi:

– Bu qədər böyük bir dövlətə qarşı, İran kimi balaca bir mənleket, dediyiniz kimi rəftar edə bilməz!..

Bu sözləri deyib, onların üzünə baxdı, Təbii ki, səfir onu anlayırdı. O, Rza xanın nə üçün belə etdiyini bilirdi. O, belə bir hərəkəti əvvəlcədən gözləyirdi. Rza xanın bircə sözə sonra buna razılıq verəcəyi də ona məlum idi. O hələ əlini Sovetlər torpağını üstünə qoymuş Rza xana:

– Amerika sizə hər cür köməyi vəd edir – dedi. – Onu da əlahəzrətə bildirməliyəm ki, departament İrandan bir milyon dollarlıq və təklif etdiyiniz qiymətə kişmiş, dəri, yun və tütün almağa icazə vermişdir.

O, kiçik bir pauzadan sonra Rza xanın üzünə baxdı. Oradakı qaranlıq cizgilər, çuxur qarışıqlar arasında bir razılıq əlaməti görürək, davam etdi.

– Bundan əlavə, Amerika sizə yüngül şərtlərlə borc verməyə də hazırdır. 21-ci il İran-Sovet müqaviləsinə gəlincə...

O, nə isə müvafiq söz axtarmağa başladı. Rza xan onun fikrini tamamladı:

– Əlbəttə, arada hüsnüyyət olsa, yol tapmaq asandır.

Mister Harold gülmüşdü:

– Mən də elə düşünürəm, əlahəzrət. Biz şimal məntəqələrindəki kəşfiyyat işlərinə elmi-tədqiqat əməliyyatı kimi başlayırıq. Heç bir dövlətin buna etiraz etməyə əsas ola bilməz.

– Əlbəttə, o, işin ikinci cəhətidir. Arada hüsnüyyət lazımdır.

– Şimal məntəqələrində qazılacaq hər bir amerikan quyusu, qurulacaq hər bir amerikan buruğu sizi xarici təərrüzlərdən qoruyacaqdır, bizim siyasi-iqtisadi əlaqələrimizin daha da genişlənməsinə səbəb olacaqdır.

Rza xan yenə üzünü vəzirlərə tutdu:

– Cənub səfirin nümayəndələri ilə müahidənin əsaslarını hazırlayın! Vəzirlər “bəçəşm” deyib, baş əydilər...

* * *

Fridunu Şimranda, yenə həmin bağda Şəmsiyyə özü qarşılıdı. Bu dəfə bağda heç kəs yox idi. Hətta xidmətçilər belə gözə dəymirdi. Sanki Şəmsiyyə qəsdən onların hərəsini bir tərəfə qovmuş və bu xəlveti yaratmışdı. Əvvəlcə bu sakitlik Friduna xoş gəlmədi. O, Şəmsiyyənin məqsədini fikrən müəyyən etməyə çalışdı. Lakin heç bir qərara gələ bilmədi. Şəmsiyyə isə sərbəst bir hərəkətlə onun qoluna girib, yavaş-yavaş saraya doğru apardı. Qız gözlerini oynadaraq:

– Siz yəqin nə üçün çağırıldığınızı düşünürsünüz, ələmi? Arzu et-səniz səbəbini deyə bilərəm.

– Rica edirəm. Nə qədər tez desəniz, o qədər tez mənə nigarançılıqdan qurtarmış olarsınız.

Qız daha artıq bir naz ilə:

– Deyəsən, məhrabın qapıları üzünüze açılır. Razısınızmı? – deyər gülmüşdü və maraqlı gözünü Fridunun üzünə dikib durdu. O sanki Fridunun qəlbinə enmək, öz gözəlliyinin orada oyatdığı hissiyyatla tanış olmaq istəyirdi. Fridun onun baxışları, siması və bütün hərəkətləri ilə xoşa gəlmək istədiyini görür:

– Xanım, sizə üç nəfərin məhəbbəti kifayət deyilmi, – dedi, – dördüncü bir ürəyə od salmağın nə mənası var?

Şəmsiyyə qaşlarını dartıb, ona baxdı. Nə isə demək istədi. Lakin evə çatdıqları üçün danışmadı. Onlar mərmər pillələrlə yuxarı qalxdılar. Fridun ziyafət zamanı, zahirən üçbucağa oxşayan bu birmərtəbəli evi görmüş, lakin içərisinə daxil olmamışdı. Qapıdan girən kimi böyük

bir dəhliz və oradan qabağa, sağa, həm də sola açılan birer qapı nəzəri cəlb edirdi. Sola və sağa açılan qapıların yanında ləmə kimi divara qazılmış dördküncü işləmələr vardı. Oraya qoz ağacından qayırılmış paltarasanlar qoyulmuşdu. Şəmsiyyə orta qapını açaraq, Fridunu kiçik bir salona dəvət etdi. Salonun qarşı-qarşıya olan hər iki pəncərəsində ipək pərdələr asılmış, yerə bütün salon boyu bir Kirman xalısı döşənmişdi. Xalı, xüsusi olaraq bu salon üçün toxunmuş kimi, onu bir divardan o biri divara qədər örtmüşdü. Xalının üstündə simmetrik düzülüş altı yumşaq kreslo vardı. Kresloların qabağında qoz ağacından qayırılmış hamar və şəffaf çay stolları qoyulmuşdu. Salonun başında pianino dururdu, onun üstündə, divarda əlində gül, yarıçılpaq bir qadın təsviri asılmışdı. Şəmsiyyə qırmızı ipək paltarının ətkələrini geri ataraq, kreslolardan birisinə oturdu və Friduna da yanındakı kreslodan yer göstərdi. Fridun ürəyində anlamadığı bir sıxıntı və intizar duyaraq oturdu. Şəmsiyyə yarımcıq buraxılmış söhbəti davam etdirdi:

– Bir nəfəri nə qədər sevsən və nə qədər sevilən də, yenə hər kəsə xoş gəlmək istəyirsən. İstəyirsən hər kəsin diqqəti səndə olsun. Sənin gözəlliyinə baxıb, heyran qalsın. Bunun əksini iddia edən bir qadına inanma, Fridun!..

– Bununla belə, mən sizin sözlərinizə inanmıram, heç bir qız, az da olsa məhəbbət bəslədiyi bir oğlanla bu cür danışa bilməz. Bu cür danışmalar ancaq mənimlə sizin kimi bir dost, yaxşı bir yoldaş arasında ola bilər. İki sevgili arasında ola bilməz.

– Bəs sevnələr necə danışarlar?

– Bilmirəm, xanım, hələ ki, təcrübədən keçirməmişəm. Lakin o qədər zəngin olmayan müşahidələrimə əsasən deyə bilərəm ki, həqiqi sevnələrin dillərindən artıq qəlbləri, gözləri, baxışları və simaları danışar. Onlar məhəbbətin iztirablarını sözlə ifadə edə bilməzlər.

Şəmsiyyə onun sözünü kəsdi:

– Bir-birini gördükdə susur, gözaltı baxışır, ah çəkir, təklikdə ağlayır, xəyala dalırlar, hə?

– Təqribən gərək elə olsun...

– Əsl məhəbbət də budur, eləmi?

– Hər halda məhəbbətin nişanələri var. Burada qəlbin iştirakı görünür.

– O zaman sizi təbrik etməliyəm. Şəhərimizin gözəl xanımlarından birisi sizi, təsvir etdiyiniz məhəbbətlə sevir.

Fridun təəccüb və sual dolu gözlərlə onun üzünə baxdı.

– Bəli, bəli... heç təəccüb etməyin. Amma kim olduğunu da soruşmayın. Deməyəcəyəm. Qoy məhəbbət gizlində qalıb, bir az da otlansın. Sonra özünüz görürsünüz.

– O qədər də maraqlanmıram!

– Yox, maraqlanırsınız! Bir şey boyun olun, deyim. Yoxsa, deməyəcəyəm... Hə, nə boyun olursunuz?

– Kasıb bir tələbə sizin kimi xanıma nə boyun ola bilər? Canım var, o da sizə qurban.

– Yox, canınız sağ olsun, min yaşayın. Vəd edin ki, dostluğumuz əbədi olaraq qalacaqdır, nə olsa, nə hadisə baş versə, yenə mən istədiyim zaman sizi görəcəyəm. Başqa şey istəmirəm. Vəd edirsinizmi?

– Bu vədi mən sizdən istəməliyəm, xanım! Çünki kasıbların dostluğu möhkəm olur, etibarlı olur.

– Çox yaxşı, onda qoy deyim. Könüllər sultanlığma layiq gördüyünüz xanım... – Sözlünün dalını deməyib üz-gözünü süzdürdü. Sonra isə, – Bir könlüden min könlə – deyib əlavə etdi.

Fridun dərhal xanım Südəbəni xatırladı. Təəccüblə:

– Kimə? – deyə soruşdu.

– Kimə olacaq. Mənə. Bəli, bəli, mənə vurulubdur. Qəhqəhə çəkib güldü və sonra ciddi hal aldı.

– Yazıq qız, doğrudan da, qərribə hallar keçirir. Hər gün buraya gəlir. Qapıda səs olan kimi gözlərini dikib durur. Nəhayət, davam gətirə bilməyib, söhbəti açdı. “Müəlliminiz heç görünürmü?” – deyə soruşdu. “Oh, onu görmək çətindir. Çox ciddi oğlandır, başı işə, elmə qarışıbdır, – dedim. – Yoxsa xoşunuza gəlir?.. Yaxşı oğlandır, nəcib, nəzakətli, sadə... – Yaxşı, sizi görüşdürərəm” – dedim. Elə ona görə də bu gün cənabınıza zəhmət vermişəm.

Fridun Şəmsiyyənin bir oyun, bir əyləncə düzəltdiyini güman etdi. Mənliyinə toxunduğunu güman edərək, onu bu oyundan döndərməyi qərara aldı:

– Nə etməli, olsun. – dedi. – Siz mənə bir tamaşada oyunçu etmək istəyirsiniz. Mən də oynaram. Elə bu gün xanım Südəbəyə tamaşa düzəltdiyinizi açıb deyərəm.

Şəmsiyyə hövlnak əlini onun ağzına qoydu:

– Nə danışırırsınız? Biabır olaram, xalq nə deyər?

– Kimin nə deyəcəyi ilə mənim işim yoxdur. Məni maraqlandıran odur ki, bir vəzir qızının bir kendli balasına nə məhəbbəti?

– Çox maraqlıdır! Elə məni də o maraqlandırır. Şahzadə və kəndli balası! Çox maraqlıdır, çox maraqlıdır...

Fridun Şəmsiyyənin gözlərində bir qısqanclıq, bir intiqam qığılcımı parladığını gördü. Məsələnin nə yerdə olduğunu anladı.

Şəmsiyyə bu vasitə ilə xanım Südabədən Şahpura yaxınlaşdığı üçün çəkdiyi ağrının intiqamını alırdı.

– Xanım, siz heç də yaxşı həpəkət etmirsiniz. Gənc bir qızın hisslərlə oynamaq, balaca bir şeyin intiqamını çəkmək yaxşı deyil. Mən sizin qəlbinizdə bu qədər xırda hisslər olduğuna inanmaq istəmirəm.

Şəmsiyyə qızardı:

– Bəs o mənim heyatımla oynayanda yaxşıdır mı? – deyə başını yana çevirdi və ağladı.

Fridun onu təskin etməyə çalışdı:

– Ortaqlıqda qəlbləri bir-birinə bağlayan məhəbbət olduğu zaman bunlar hamısı xırda və mənasız şeylərdir, xanım. Çünki həqiqi məhəbbət xəyanətdən uzaqdır. O satmağı və satılmağı bacarmaz. İki gəncin üreyi belə hisslərlə birləşmişsə, qısqanclığın törətdiyi iztirablar nahaqdır.

Fridun Şəmsiyyənin incə damarına toxunmuşdu. Qız təbiətində xas olmayan, Fridunun birinci dəfə gördüyü bir məyusluq və sakitliklə başını aşağı saldı və öz-özünə söyləndi:

– Elə mətləb də orasındadır. Həqiqi məhəbbət varmı?.. Yoxsa, bütün bunlar bir əyləncə, bir oyundur...

Yenə onu ağlamaq tutdu. Fridun onun nə işə təzadlı fikirlərlə çırpındığını görüb susdu. Qız qalxıb salondan çıxdı. Fridun tək qaldı və fikrə getdi. O, pəncərələrdən asılmış ipək pərdələrə, yumşaq səndəllərə, rəngarəng xaliyə baxır və bütün bunların arxasında məhəbbətin və insan üreyinin didilib parçalandığını düşünürdü... Bir anda ona salondun havası kəşif və ağır gəldi. Üreyi darıxdı. Salon qəfəs kimi onu boğmağa başladı. Durub pəncərəni açmaq və ya çıxıb getmək istədi. Lakin səs eşidib yerində oturdu... Dəhlizdən səs eşidildi:

– Oh, xanım Südabə, xoş gəlmisiniz!

Bu, Sūdabə idi...

Sūdabə gülərək:

– Mən sizin zəhlənizi tökdüyümü düşünürəm, siz isə mənə xoş gəldin edirsiniz, – dedi:

– Bu nə sözdür, xanım, içəri buyurun...

Şəmsiyyə qapını açıb, qabaqca onu içəri saldı, sonra da özü girdi. Fridun ayağa durdu. Sūdabə Fridunu gördükdə höyəcəni gizlədə bil-

məyib qızardı. Fridun yeriyib, salam verdi və əlini sıxaraq, əyləşməyə yer göstərdi. Onlar oturdular. Fridun gözaltı Şəmsiyyəyə baxdı. O üzgözünü yumuş, yenidən ətirələnmişdi. Simasında azca əvvəlki iztirablardan heç bir əlamət qalmamışdı. Adı qaydası üzrə gülümsəyirdi. Lakin Fridun onun hərəkət və baxışlarında Sūdabəyə qarşı əvvəlki acıqdan da bir əsər görmədi.

Şəmsiyyə üzünü Sūdabəyə tutdu:

– Necəsiniz, xanım? Ağanız necədir?

– Şükür, yaxşıyam. Ağam pis deyil. Lakin axır günlər bir qədər halı pozğundur.

– Niyə, mərizdir?

– Xeyr, məriz deyil. Ruhiiyyəsi xarəbdir. Bu təzə təşkilatı eşitmişinizmi? Hələ ağam kitabçanı da mənə göstərmişdir. Yaman əhvalatdır. Deyir ki, əlahəzret acığından gecələr də yatmır, əmr edib ki, iki daşın arasında da olsa günahkarları tapsınlar.

Gözənilməyən bu söhbətin düşməsi Fridunu xeyli maraqlandırdı. O həm sarayda nə düşündüklərini, nə tədbirlərə əl atdıqlarını, həm də Şəmsiyyə və Sūdabənin mühakimələrini öyrənmək istədi. Sūdabədən:

– Siz o kitabı oxudunuzmu? – deyə soruşdu.

Süləgə ona baxaraq, yenə qızardı və özünü düzəldib:

– Bəli, oxudum, – dedi, – etiraf etməliyəm ki, maraqlı və çox cəsarətli yazılmış bir şeydir. O qədər güclü bir məntiq var ki, bir neçə ələ kitab oxusa, adam dönüb bolşevik ola bilər...

Sonra onun gözələrində qərribə bir marağın alovu parladı:

– Hərgah bunu həqiqətən də heç bir xaricinin təhriki olmadan bizim iranlılar etmişsə, mən onları qəhrəman adlandırırım. Belə bir adam xəyalımda o qədər böyük və ruhən qüdrətli görünür ki, onun varlığı mənə bizim qədim əsəti qəhrəmanları xatırladır. Yəqin ki, belə bir işə iqdam edən adam dar ağacını gözünün qabağına gətirməmiş deyil. Məncə əsl qəhrəman da dar ağacı gözünün qabağında duraduralı dediyindən dönməyənlərdir...

Fridun onu daha dərinədən yoxlamaq istədi:

– Xanım, məni bağışlayın, siz vətən xainlərində nə qəhrəmanlıq axtarırsınız?

Sūdabə cəsarətlə ona baxdı:

– Oh, üzr istəyirəm! Vətən xaini siz kimə deyirsiniz? Mən onların əcnəbilərə satılmamış olduqlarını şərt qoydum. Hərgah belə işə, onları

xain adlandırmağa mənim insafım yol vermir. Hər bir məmləkət müx-təlif yollarla tərəqqiyə gedə bilər. Bütün vətəndaşlar hakimlərin dü-şündüyü kimi düşünməyə məcbur deyillər. Yox, siz onlara qarşı belə mərhəmətsiz mühakimə yürütməyin. Yoxsa, siz də vəzir olmağa ha-zırlaşırırsınız?..

– Eh, xanım, məndən vəzir çıxmaz.

– Niyə?

– Çünki mənim ürəyim yumşaqdır, vəzir olsam sizin qəhrəman saydığınız bütün müqəssirlərə bəraət qazandıraram...

– Oh, müteşəkkirəm. Deməliyəm ki, o zaman məmləkətdə bir nəfər də müqəssir qalmaz. Çünki mənim ürəyimdə məhkumlara qarşı həmişə bir mərhəmət oyanır.

– Nə olaydı, bu mərhəmətdən bir zərrə də ağamızın qəlbində olaydı.

– Dünən ağamla da bu barədə çox mübahisə etmişəm. O, bu işi düzəldənlərin mütəlakə tapılıb asılacağına söyləyir. Mən isə onları əllərini haqsız qanlara batırmaqda günahlandırardım. Deyirəm, övvəla, belə iş görənlər adamları tuta bilməyəcəksiniz. Çünki, görünür, onlar çox ağıllı və tədbirli adamlardır. Asanlıqla özlərini ələ verməzlər. İkincisi, tutsanız da, asmaq nə üçün, çağırın, dediklərinə qulaq asın, yazdıqlarını oxuyun, bəlkə, onlar sizi qane edəcəklər, bəlkə, siz düz yol getmirsiniz.

– Bəs ağanız bu mühakimələrə necə baxır?

– Eh... heç eşitmək də istəmir. Sən dəli olmusan, deyir. Hətta mənə iki gün vaxt verib ki, bütün bu mühakimələri başımdan çıxar-dam. Yoxsa “axırı pis olar” deyir.

Fridun, bezək-düzək altında itmiş, gözləri ehtirasla yanan bu qızın qərribə mühakimələrinə qulaq asır və heyrət edirdi. Həyatını eşitdikdə qəlbində ona qarşı oyanmış hörmət hissəsinə gözlənilməz bir maraqla qarışmaqda idi. Bu mühakimələr, doğrudan da, saf bir qəlbin hissiyyatından və ya məntiqi bir düşüncədən doğmuşsa, onunla dostluq çox mənalı və xeyirli ola bilərdi. O, bu fikirlərə dalmışkən Südəbənin sə-sini eşitdi:

– İnsan düşündükcə o kitabda yazılanların həqiqət olduğu qərarına gəlir. Doğrudan da, məgər bizim məmləkətdə insan həyatı varmı? Mən kəndləri və fabrikləri-zavodları görməmişəm. Fəhlə və yoxsulların güzəranından xəbərsizəm. Lakin bir neçə gün küçəyə çıxdıqda evə qayıdıb, çörək yeyərkən ələ bilirdim ki, zəhər yeyirəm. Aclar, dilən-çilər və çıpaqlar gəlib gözümün qabağında durur...

– Oh, xanım, siz çox həssas bir ürək sahibisiniz. Lakin deməliyəm ki, həyatı korlayan biz özümüzük.

– Mən ki, özümü belə bir işdə qüsurlu bilmirəm.

– Hər kəsin öz mövqeyi və öz yerinə görə qüsuru vardır. Birinin-ki az, birinin ki çox. Lakin hər kəsin qüsuru vardır və bütün bunları do-ğuran da birçə səbəbdir: hərə özünə bir don, bir qəlib tikib, onun için-də başını gizlədir. Buna görə də heç kəs olduğu kimi görünür...

– Məndəmi? Məsələn, siz mənə nə cür baxırsınız?

– Açıq deyim ki, sizin haqqınızda qəti bir qərara gələ bilmərəm. Sözləriniz və vəziyyətiniz arasındakı uçurum çox dərinidir.

– Bu ittihamınızla heç razılaşa bilməyəcəyəm. Hələ ömrümdə mən olmadığım kimi görünməmişəm və görünməyəcəyəm də.

Qız birdən-birə başına girmiş bir fikrin təsirilə tutqunlaşdı və tə-nəli nəzərlərlə Friduna baxdı: – Bəlkə, siz mənim həqiqi vəzir qızı ol-madığıma işarə edirsiniz?.. Mən buna heç təəssüf də etmirəm...

Fridun istəmədən onun qəlbini toxunduğuna peşman oldu. Mehri-ban bir səslə:

– Mən bunu sizə qüsurlu deyil, bir məziyyət sayıram.

Qız gülümsədi:

– Eləmi?.. Bəs siz necə, deyin görək, necə varsınız ələ də görünür-sünüz mü?..

– Zəhmət adamlarının rəngi bir olur, xanım. Onlar bəzənməyə vaxt tapa bilmirlər...

Südəbə məhəbbətlə Fridunu süzdü:

– O gün ziyafətdə sizə diqqət etdim. Hərəkət və rəftarınıza baxdım. Onlar heç də bizim adət etdiklərimizə oxşamır. Sizdəki düz-lük və cəsarət mənə xoş gəlir.

– Müteşəkkirəm, xanım. Sizin də səmimi bir ürək sahibi olmanız və qərribə mühakimələriniz mənə xoş gəlir.

– Güman edirəm ki, bu son görüşümüz olmayacaq, sizinlə hələ çox müsahibələr edəcəyik.

– Mən də ələ güman edirəm.

– Lütfən cib dəftərinizi mənə verin!

Fridun cib dəftərini çıxarıb, ona uzatdı. Qız nə işə yazıb qayıtdı:

– Hər gün səhər saat onla on iki arasında zəng edə bilərsiniz. Nə vaxt könlünüz istəsə.

Fridun yenə təşəkkür etdi. Şəmsiyyə kiçik bir padnosla üç stəkan çay, şokolad və başqa şirniyyat gətirdi. Onları balaca stolun üstünə düzüb oturdu:

– Hə, darıxmırsınız ki?

Fridun, yenə sınavıcı nəzərlərlə Sūdabəyə baxdı. Qız dərhal, bayaqdan bəri danışdığı bir sərbəstliklə:

– Ah, Şəmsiyyə xanım, darıxmaq nədir? Belə bir tanışlıq üçün təşəkkür edirəm!

* * *

Payızdan xeyli keçdiyinə baxmayaraq, cənub günəşi günorta zamanları yenə isti və cansıxıcı olurdu. Günəş yalnız üföqlərə yatdığı, evlərin və ağacların kölgəsi bütün küçələri örtüyü zaman serin düşürdü. Günün bu vaxtlarında bütün Şərq şəhərlərində olduğu kimi. Tehranda da küçə və bazarlar qaynar bir qazanı andırır, başaçılmaz bir həyat canlanırdı. Bu zamanlar, demək olar ki, bütün əhali küçələrdə olurdu.

Lalezarda yenə böyük izdiham vardı. Kinoların qabağma nümayiş etdirilən filmlərin şəkilləri vurulmuşdu. Bunların əksəriyyəti Amerika filmləri idi. Bir az qabaqda gözüne tanış bir qız deydi. O yaşlı bir arvadla maşına minmək istəyirdi. Arvadın qolundan tutub, maşına oturtdu və özü də qalxmaq istəyəndə üzünü onlara tərəf düşdü. Fridun onu tanıdı. Bu Sūdabə idi.

Sūdabə də Fridunu gördü. Fridun onun maşına oturub gedəcəyini zənn etdi. Lakin o dayandı. Yaşlı arvada nə işə deyib, Friduna tərəf gəlməyə başladı.

– Salam, Sūdabə, nə xoş təsadüf!

Qızın qapqara gözləri yenə şam kimi şölələndi:

– Siz vədə xilaf çıxdınız, zəng etmədiniz. Mən işə gözlədim.

Sūdabə ona ağzını açmaq üçün macal vermədi, əlavə etdi:

– Bəlkə dəftəri itirmisiniz, bir də yaza bilərəm.

– Yox, itirməmişəm, cibimdədir. Lakin sizə əziyyət vermək istəmədim.

Qız onun qolundan tutaraq:

– Gəlin, gəlin, sizi anamla tanış edim! – dedi. – Belə ana dünyada tapa bilməzsiniz. Bir qüdsiyyət ilahəsidir. Məhəbbət və mehribanlıq heykəlidir.

Fridun qıza “bütün qızlar anaları haqqında bu fikirdədirlər” demək istədi. Lakin Şəmsiyyənin sözlərini xatırlayaraq, anasının onun üçün yeganə təsəlli olduğunu düşündü və susdu. Qız onu anasına təqdim etdi:

– Ana can, ağayı Fridunla tanış ol, həmyerliniz budur.

Arvad yerindən tərpənmək istədi. Fridun tez maşının içinə əyilib, ona salam verdi. Arvad ona bir vəzir xanımından çox azca şəklini dəyişmiş xalis bir kəndli qadını təsirini bağışladı. Arvad heyrətlə soruşdu:

– Necə yeni həmyerlimiz?..

Sūdabə gülümsədi:

– O da sizin Azərsəhərin güllü-çiçəkli bağlarının ab-havası ilə böyümüşdür. Mənə oranın gözəlliklərindən çoxlu hekayətlər, nağıllar danışmışdır. İndi mən elə bilərəm ki, əsl cənnət oradır.

– Ana səhv etmir, Azərsəhər doğrudan da Azərbaycanın dilbər bir guşəsidir.

Sūdabə gözlərini süzdürərək ona baxdı:

– Qismət olsa görərik.

Fridun bu baxışlardakı mənəni başa düşmədi.

Ana Sūdabəyə yavaşca:

– Qızım, Fridunu qonaq çağırırsana, – dedi.

Sūdabə ona döndü:

– Anam sizi qonaq çağırır.

– Çox sağ olun. Mütəq gələrəm.

– Xudahafız!

Onlar maşına oturdular. Fridun qapını örtüdü, maşın hərəkət edib uzaqlaşdıqda geri döndü. Laqeyd və laübalı nəzərlərlə sağma-soluna baxınaraq, İstanbul küçəsinə çıxdığı yerdə, sərtilib Səlimi ilə qarşılaşdı. Sərtilib onu görünə, hərbi qiyafəli müsahiblərlə vidalaşdı, yanına gəldi. Siyasi vəziyyətin getdikcə gərginləşdiyini, ingilis və Amerikanın dövlətə öz təzyiqlərini artırıqlarını ona söylədi:

– Gələcəkdə zəhərli meyvələr bitirəcək toxumlar əkilməkdədir. Lakin hələ gərдіңin bizi haraya sürüklədiyini demək çətindir. Dövlətlər, ölkələr arasındakı münasibət elə cərəyana düşür ki, hadisələrin aqibətini görmək mümkün deyil. Sanki hər şey təleyin, fələyin, gərдіңin ixtiyarına buraxılmışdır.

Fridun güldü:

– Tale, fələk, gərдің!.. Bağışlayın, sərtilib, bu sözlər heç sizin kimi açıqfikirli bir adama yaraşmır...

– Düz deyirsən, oğlan, heç mən özüm də bu sözləri, inandığımı və ya xoşuma gəldiyi üçün demirəm. Acizlikdən, çıxış yolu tapmadığımdan deyirəm. Bilirsənmi, mövhumat, xurafat nədir? Cahil və qorxaq insanın yeganə təsəllisi.

Fridun: “Siz ki nə cahil, nə də qorxaq deyilsiniz!” – demək istədi, ancaq sərtibə hörməti ucundan bu sözləri ağızına almadı. Lakin sərtib onu hiss etmiş kimi:

– Mən də həyatın yaramazlığını gören, lakin onu dəyişməkdən qorxan adamlardanam, – dedi. – Necə dəyişməyi də bilmirəm, bu da cəhəldir.

– Doğrudan, sərtib, İranda sizin kimi bir-iki yüz adam yoxdurmu, yağışa və vətənin yaralarını sağaltmaq üçün bir tədbir tökə?..

– Niyə yoxdur, oğlan, var!.. Nəinki iki yüz, hətta iki yüz min də var. Lakin onların qabağını qalın bir divar kəsmişdir. Səsləri əlahəzrətə gedib çıxmır.

– Görəsən bu divarı uçurtmaq olmazmı?.. Heç belə bir təşəbbüs etdinizmi?

– Yox, etmədik, lakin mən o divarı uçuracağam.

O, Rza şahın yanına gedəcəyini, satqın vəzir və ərbabların onu necə aldatdıqlarını, məmləkəti kor qoyduqlarını başa salacağını həvəslə Friduna nağıl etdi. Fridun bu namuslu adamı dəhşətli bir xatadan qorumaq istədi:

– Sərtib, siz elə bilirsiniz ki, o, bu hasardan xəbərsizdir və siz deyən kimi onu uçuracaq?!

– Siz şübhə edirsiniz?!

– Yox, mən şübhə ilə yaşamağı sevmirəm. Mənim qəti etiqadım var ki, bütün bu fəlakətləri yaradan istibdad rejimidir. Şahlıq dövrü keçmişdir. O məmləkət ki, öz ixtiyarını bir müstəbidə tapşırmağı rəva görür, onun, doğrudan da, tələdən, gərdisdən, fələkdən başqa bir ümidi qalmır!..

Açıq danışmağı sevən sərtib açıq danışan adamları da sevirdi. Bu adamlar, səmimi bir ürəklə onun etiqad və fikirlərinin əleyhinə çıx-salar belə, yenə açıqlanmazdı. Odur ki, Fridunun cəsarətlə və ürəkdən söylənmiş sözlərini, özünə qarşı böyük bir etiqad və sədaqətin ifadəsi sandı.

– Sənin cəsarətini təqdir edirəm. Sözlərinin mənasını isə yox.

Fridun:

– Mən də sizin kimi bir adamın xülya ilə yaşamasına təəssüf edirəm, – dedi və sözü dəyişmək istədi.

– Neft məsələsi düzdürmü? Yeni peymanlar bağlanacaq mı?

– Hamısı düzdür. İngilis və amerikalılar şimalda dəmir istehkamlar düzəltmək fikrindədir. Sovetlər əleyhinə ruznamələrin hay-küylərinə də səbəb budur. Yenə zindanların, məhəbbətlərin sayı artacaqdır! Artıq bunun ilk əlamətləri görünməkdədir. Dünən Təbrizdən bir dəstə məhbus gətirilmişdir. Ərdəbildə də böyük həbslər gözlənilir.

Fridun həyəcanlı bir səslə soruşdu:

– Orada niyə?

– Sərhəng mövqeyini möhkəmlətmək üçün bütün Ərdəbil əhalisini qırmağa hazırdır. Hikmət İsfahaninin kəndində baş verən hadisələr hələ də yaddan çıxmamışdır və bu da sərhəngin boynunda bir töhmət olaraq qalır. Sərhəng Səfəilər öz canlarının dərdindən bütün məmləkəti qılıncdan keçirtməkdən çəkinmirlər. Musa kişi adlı birisinin bütün əmlakının müsadirə edilməsi və ailəsinin kənddən sürgün olunması heqqında əmr verilmişdir.

Bu xəbərdən Fridun sarsıldı. Musa kişini, onun körpələrini, Gülnazı düşündü. Onları bir müsibət gözlədiyini hiss etdi. Daxilində onlara kömək etməyi tələb edən hakim bir səs eşitdi. Dayanmaq olmazdı. Kəndə, onların köməyinə qaçmaq lazım idi.

Böyük bir gərginliklə şaşqınlığını, həyəcanını və iztirablarını boğaraq, sərtiblə vidalaşdı. Artıq bütün varlığı, “kənd, kənd” deyib dururdu. Heç bir təhlükə, heç bir qorxu onu qərarından döndərə bilməzdi.

ON ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Xəzan fəslinin qüssəli günləri gəlib keçdikcə havalar soyuyur, mal-qaranın ayağı çöllərdən kəsilirdi. Savalanın üstü qalın duman və buludla örtülürdü.

Arvad-uşaq ağacların dibini və çuxurları doldurmuş payız küləyinin o tərəf-bu tərəfə qovduğu xəzəli çuvallara yığırdı. Bağ-bağça öz yaşıl donunu çoxdan tökmüş, ayrı-ayrı ağaclarda beş-on saralmış yarpaqdan başqa bir şey qalmamışdı. Təbiət yenidən yaratmaq, yenidən canlanmaq üçün qış yuxusuna hazırlanırdı. Həyat çöllərdən örtülü daxmalara, palçıq divarların arasına çəkilirdi. Kənd arvadları qışın tədarükünü qurtarırdı: kimi hazırladığı unu kəndiyə doldurur, kimisi yarmamı kisəyə yığır, kimisi yaman günün köməyi olan kudu və bal-qabaqları gizlədirdi.

Səriyyə xala və Gülnaz da qollarını çırmayaraq, evin içini səliqəyə salıb, qış azuqəsini yerboyer etmiş, həyəte çıxmışdılar. Onlar uçuq toyuq hinini palçıqlayır və həyətin bir guşəsinə yapılmış təzəkləri qalağa yığurdılar. Musa kişi isə yenicə kələyə gəlmiş sarı inəyin axurunu təmizləyib, yerini rahatlamış və tövlənin bir küncünə atdığı sınıq-salxaq kürsünün qıçına mıx çalırdı. Balaca Ayaz gah kürsüdən yapışmaqla, gah çəkiç verməklə, gah mıxları ovcunda saxlamaqla atasına kömək edirdi. O biri uşaqlar başını tövlənin divarına sürtən kök toğlu ilə oynayırdılar. Musa kişi kürsünü düzəldib, səkiyə qoydu və dönüb toğluya baxdı.

– Arvad, yeri o bıçağı mənə ver, toğlunu da kəsim. Bundan sonra qalmağının bir faydası yoxdur. Yemini çatdırma bilməyəcəyəm, başlayacaq arıqlamağa. Cümə axşamıdır, kəsək içalatını uşaqlar yesin, ətinə də qovurma qayır, doldur küpəyə, qış uzun olacaq, yavaş-yavaş uşaqlara yavanlıq edərsən.

– Hə, kəs, kəs! – deyər uşaqlar bir-birinə qarışdı. Gülnaz qaçıb evdən taxta dəstəli, pas atmış uzun bıçağı gətirdi. Musa kişi qolunu çırmadı, bıçağı daşa çəkdi. Toğlunu ayağının altına yığıb kəsdi və tövlənin qapısından başaşağı asıb soymağa başladı.

– Arvad, sən allah yadından çıxmasın, bu ətdən bir tikə də o Həsənəlinin yetimlərinə göndər, yazıqdırlar. Bunun savabı dünyaya dəyər, – dedi və gecə düşməmiş toğlunu soyub qurtarmağa tələsdı. Lakin hələ quyruğunu soyub qurtarmamış qaş qaraldı, bütün kənd və həyəti bir qaranlıq bürüməyə başladı. Gülnaz qaçıb saxsı çırağı yandırdı və tövlənin iç tərəfindən qapının yanından asdı. Musa kişi toğlunun içini təzəcə çıxarıb Gülnazın əlindəki mis qaba qoymuşdu ki, həyətin qapısı döyüldü. Hamısı diqqətlə gözlərini qapıya dikdi. Hər qapı döyüləndə min bir həyəcan keçirən Gülnaz, bu dəfə də özünü saxlaya bilmədi. Dərhal ürəyi döyündü. Qeyri-ixtiyari:

– Fridun? – deyər səsləndi.

Musa kişi gözaltı ona baxdı. Fridunun fikrini birdəfəlik onun başından çıxartmağa çalışdı:

– O bir də haradan buralara gəlib çatacaqdır, qızım. Kim bilir başında nələr var...

Lakin qapı döyənin Fridun olduğuna inanmayan Gülnaz onun sözlərini eşitmədi. Qapıya tərəf yollandı, Musa kişi onu saxladı:

– Sən getmə, bala, birdən yad adam olar. Qayıt, qoy anan açsın.

Bu dəfə qapı daha səbirsizliklə döyüldü. At kişnəməsi eşidildi. Musa kişinin ürəyinə gizli bir qorxu girdi.

– Kim ola bilər? Axşam qovuşan vaxtda kimdir görsən... Arvad, əvvəl soruş, sonra aç.

Üçüncü kərə qapını taqqataqla döydülər, az qaldı dabamı çıxsın. Səriyyə xala özünü yetirdi:

– Kimsən?.. Qapı döyən, kimsən?..

Küçədən acıqlı bir səs eşidildi:

– Qırılmamışsınız ki, hay niyə vermirsiniz? Aç qapını...

Arvadın səsi titrədi:

– Kimsən, ay qardaş?

– Qorxma, adam yeyən deyiləm, aç!

Musa kişi mübaşir Məmmədin yoğun səsinə tanıdı.

– Zətina lənət, – deyib tüpürdü. – İt kimi iy bilir. – Çarəsiz qalıb, özü qapını açdı.

Əli əmniyyəbaşının da mübaşir Məmmədlə gəldiyini gördükdə ürəyinə dammış qara-qorxu artdı. Mübaşir Məmməd atının cilovunu ona uzatdı:

– Al bunları, yerbəyer elə! Qapını niyə açmırsan, kişi?

– Eşitməmişəm.

Mübaşir Məmməd istehza ilə onu Əli əmniyyəbaşına göstərdi:

– Hi, hi, eşitməyib? Niyə, kar olmusan, qulaqların tutulub? Al cilovu!

Onun hələ də yerindən tərpənmədiyini gördükdə acıqlandı, axşam qaranlığında gözlərini qıyıb, diqqətlə bütün vücuduna nəzər saldı.

– Qollarını niyə çırmalamısan, kişi? Yoxsa pəhləvanlıq elemək fikrindəsən? Al, atları çək pəyəyə!

Cilovu onun üstünə atıb, həyəte girdi. Çıraqla işığında ağaran yarı soyulmuş cəmdəyə yaxınlaşdı, o tərəf-bu tərəfə hərleyib:

– Yaxşı kabablıqdır! – dedi və Əli əmniyyəbaşına döndü:

– Sənə demədim ki, bu kişi halal adamdır. Bir gör qonağı necə qarşılıyır?

Əli əmniyyəbaşı gəlib toğluya baxdı:

– Ətə söz yoxdur! – dedi. – Amma mən dilimə vurmayaçağam. Canın üçün, Məmməd, vurmayaçağam... Bir tikə ağzıma alsam dədəmə lənət!

– Niyə, gədə, yoxsa orucsan? Bəlkə tövbə elemisən?

– Kişi, adam nə qədər ət yeyər. Hara gedirəm ət, hansı qapını dö-yürəm kabab. Lap iyrenmişəm. Bilirsən, dadaş, bu əmniyyənin günü də bir gün deyil. Kəndli ona Şümürə baxan kimi baxır. Qabağına bir tikə dadlı xörək qoymaz. Yediyi arıq dana, ya da qoca inək ətidir. Amma mən o əmniyyələrdən deyiləm. Hara çatdım ya gerek əmlik quzu, ya da altıaylıq toğlu kəsələr! Yuxarısı ilə işim yoxdur.

– Bir yaxşı bax, bu da elə builki toğludur.

– Lap istəyir biraylıq quzu olsun, dilimə vurmayaçağam. Çünki iyrenmişəm! Qoyun ətini görəndə ürəyim bulanır.

O, bir-birini dimdikləyib, hinə doluşan toyuqlara baxdı və sonra üzünü yaşmaqlı və məyus halda körpələrinin yanında dayanmış Səriyyə xalaya döndü. Onun gözlərindəki nifrəti görmədən:

– Arvad, o fərelərdən bir-ikisini tut, – dedi, – yaxşı çıxartması olar. Çox lazım deyil! Elə ikisi-üçü olsa kifayətdir. Yatar qarına çox yeməyin faydası yoxdur...

Səriyyə cavab verməyib, atları həyəətə çəkən Musa kişiye tərəf döndü. Ətəyindən tutmuş və axşam sərinində titrəşən körpələr bir az da ona qısıldılar. Yalnız Gülnaz yerindən tərpənmədi. Səkinin yanında necə şax durmuşdusa, eləcə də durub qaldı. Əsəbi halda başındakı yaylığının ucunu düyünləyib açır, gözaltı mübaşir Məmmədlə və Əli əmniyyəbaşına baxırdı. O, bayquş kimi həyətlərinə kədər və qüسسə gətirmiş bu adamların yaxasından tutub çölə atmaq, qovub eşiyə salmaq istəyirdi. Lakin atasına, onun vahimə ilə dolu baxışlarına və itaət-karlıqla qəzəbin bir-birinə qarışaraq ağırlaşdırdığı hərəkətlərinə baxdıqda nifrətini boğmalı olurdu. Mübaşir Məmməd heykəl kimi hərəkətsiz durmuş qıza nəzər saldı, bir anda xırman yadına düşdü. Kinli bir səslə:

– Ay qız, bir bardaq su gətir əlimə tök! – dedi və qollarını çırmadı.

Gülnaz bir ona, bir də atasına baxıb, yerindən tərpənmədi. Musa kişi: “şər qapımdan içəri girib” deyər düşündü, bəlkə, xoş üz və insanıyyətə onları yola gətirmək mümkün olacağını qərara alaraq Gülnaza:

– Qızım, su gətir, qonaqdır, hörmətlərini saxla, – dedi və onlara döndü:

– Buyurun evə, bu saat hər şey hazır olar. Buyurun evə.

Mübaşir Məmməd qeyri-insani ehtirasla yanan gözlərini bir də Gülnaza tərəf çevirdi və gözlənilmədən:

– Ay Musa kişi, qızı niyə ərə vermirsən? – dedi. – Qız uşağını nə qədər tez versən, o qədər yaxşıdır. Ver getsin! Evdə qaldı, havayı çörək yeməkdən başqa bir xeyri olmayacaq. Ver getsin! Yoxsa, bir

gözləməni var, ay lotu? Ha, ha, ha!.. Yəqin gözləməni var! De görüm bir kimi gözləyirsən? Sən Allah, bir de görüm belə qızı kimin üçün bəsləmişən?..

– Ağayi mübaşir Məmməd, – dedi, – içəri buyurun, bu sözlər, bu danışq nəyə lazımdır? Mənə qonaq gəlmisiniz, buyurun içəri, gözüm üstə yeriniz var. Daha arvad-uşaq yanında bu sözlərin nə mənası var?..

Mübaşir Məmməd özünü sındırmadı:

– Acığın niyə tutur, ay kişi? Mən nə dedim ki, sənın kefinə dəydi? Sözdür, soruşdum, istəyirəm görüm bizi də toya çağıracaqsan, ya yox? Belə qıza gerek bir toy eləyəsən ki, bütün mahal tamaşasına gəlsin!..

Əli əmniyyəbaşını əlini Musa kişinin çiyinə vurdu:

– Kişi, sevin ki, Allah sənə belə bir nemət ətə eləyib! – Vallah nemətdir! Heç Ərdəbil tacirlərində belə qız yoxdur. İndiki zamanda bu cür qız bir xəzinəyə bərabərdir. İmanımız haqqı, mən onu bir xəzinəyə dəyişməyəm, kişi!..

Musa kişi söhbəti uzatdıqca onların həyasızlaşacağını görüb cavab vermədi, sözü dəyişdi.

– Ağalar şama nə meyl edəcəklər?

Mübaşir Məmməd:

– Mənim üçün heç nə, – dedi, – bir az iç qovurması, bir az qabırğa kababı, bir-iki stəkan çay, yatana yaxın bir kasa qatıq da tapılsa lap qi-yamət olar. Adət etmişəm, qatıqsız yatanda yuxum qaçır, bu mənimki. O ki qaldı ağayi Əli əmniyyəbaşına, özləri buyursunlar.

– Nə buyuracağam, dadaş! Bir gecəlik qonağıq, cv sahibi nə versə ona da şükür. İndi ki soruşursunuz, nə cybi, deyər bilərəm. Bir-iki fərə çıxartması pis olmaz. Bəlkə, iç qovurmasından da bir tikə ağzıma qoydum. Bir də o ətın yumşaq yerindən quyruq qarışıq bir kabab hazırlasınlar, işdir, birdən ürəyimiz istəsə yeyərik, çünki payız gecəsinin işini bilmək olmaz.

Mübaşir Məmməd onun sözünü kəsdi:

– Doğrudan da, dünyada bu payız gecəsindən pis şey yoxdur. O qədər uzundur ki, qurtarmaq bilmir ki, bilmir. Yeyirsən, içirsən, durub gəzirsən, kart oynayırın, dərviş nağılına qulaq asırsın. Ləndən^{*} turtursın, yenə gecə gəlib keçmir. Bura bax, ay Musa kişi, bir-iki şüşə abco^{**} tapsın necə olar? Hə? Sən öl, gecəni xoş keçirmək üçün abco-

* London

** Pivə

dan yaxşı şey yoxdur. Bəlkə, sən tiryək çəkirsən? O da var. Bax bu tiryək məndən! Sən də yeri, abco tap!..

Musa kişi bərk xataya keçdiyini gördü.

– Ağalar, – dedi, – insaf eləyin, burada abco nə gəzir. Kənd yerində abco içən kimdir? Tiryekiniz də özünüzdün olsun. Çəkin nə qədər çəkirsiniz. Ancaq insafı yerə qoymayın!..

Mübaşir Məmməd israr etdi:

– Abcosuz o eti yemək haramdır! Adamın canına sinməz! Gərək iştahaçan, qızıqdıran bir şey olsun ki, yeyə biləsən!.. Səni and verirəm o getdiyən Xorasana. Musa kişi, bizi naümid eləmə, bir-iki şüşə o zəhrimardan tap!

Əli əmniyyəbaşı Musa kişinin ümitsiz nəzərlərini görüb sözə qarışdı:

– Musa kişi, sən zəhmət çək o xurcunun gözünü aç, orada bir-iki şüşə var. Onları bura gətir!

Mübaşir Məmməd narazı bir səslə:

– Nədir, abcodur? – deyər soruşdu.

– Yox, dadaş, abco da içkidir ki, xurcuna qoyub kəndbəkənd gəzdirəsen. Konyakdır, xalis firəngi konyak!..

Mübaşir Məmmədin üzü yenidən güldü:

– Yox canım üçün, mən abcosuz dilimə şey vura bilmərəm!

Əli əmniyyəbaşı Musa kişiye:

– Sən hələ bir xurcundakıları gətir! – deyər əmr etdi.

Musa kişi qaranlıq həyəətə çıxdıqda Əli əmniyyəbaşı təəccüblə mübaşir Məmməddən soruşdu:

– Nə tutmusan abconun yaxasından. Konyak da var, Şiraz şərəbi də!..

Mübaşir Məmməd güldü:

– Cavansan, cavansan, ağayi-mən! Dünya görməmişen!

– Abconu ingilis konyakından, Şiraz şərəbindən üstün tutmaq cavanlıq işə, mən cavanam.

Mübaşir Məmməd bu dəfə lap ucadan güldü.

– Gördün, dadaş, cavansan! Əzizim, dərd abco dərdi deyil. Mətləb bu qara qurumsağı evdən yayındırmaqdır. Dərd Gülnazın dərdidir!.. Mən də bilirəm ki, Şiraz şərəbi abcodan ləzzətlidir. Mən də bilirəm ki, kənd hara, abco hara. Ancaq mənim fikrim bu kişini başdan eləməkdir. İndi mültəfit oldun, yox?

Musa kişi xurcunu gətirib içəri qoydu. Artıq onun hərəkətlərində bir qətiyyət və təmkin vardı. Səriyyəni çağırırdı:

– Arvad, su gətir, ağalar əllərini yusunlar, sonra süfrəni aç.

Səriyyə tas və aftafanı gətirib, mübaşir Məmmədin və Əli əmniyyəbaşının əllərinə su tökdü. Sonra süfrəni açdı. Çörək və qabları düzüb çıxdı. Musa kişi iç qovurmasını ortalığa qoydu.

– Hələlik bir qəlyanaltı eləyin!

Əli əmniyyəbaşı konyakı açıb, piyalələrə doldurdu. Birini mübaşir Məmmədə uzatdı:

– Buyur, Musa kişinin sağlığına!

Musa kişi “lənəullah” deyib, başını yana çevirdi. Onlar birnəfəse piyalələri başlarına çəkib, iç qovurmasını bürmələyib yedilər. Mübaşir Məmməd qapının ağzında ayaq üstə durmuş Musa kişiye döndü. Şişkin ordlarını tərpedə-tərpedə:

– Ay Musa kişi, bəlkə, bir şüşə abco tapıldı? – deyər soruşdu.

Musa kişi qəti cavab verdi:

– Bu kənddə abco olmaz!

– Burdan şəhərə çox olsa yarım ağac ancaq ola. Musa kişi, gəlsənə bizə bir yaxılıq eləyəsen. Mən mənim boz atımın belinə, sür birbaş şəhərə! Onca şüşə abco al, qayıt. Buyur, bu da pulu. On tükəndir. Abco eləyir dörd tükən, qalanı da sənin. Durma, tərpen!..

Musa kişi ani bir fikirdən sonra:

– Baş üstə gedərəm. Ancaq pulunuzu cibinizə qoyun, mənim evimə qonaq gəlmisiniz, hər xərci də məndəndir. Pulunuzu cibinizə qoyun, – dedi və qəti hərəkətlə dönüb otaqdan çıxdı. Mübaşir Məmməd arxayınlaşmaq üçün qapıda durub, onun dalınca baxdı. Musa kişi birbaş tövləyə getdi. Boz atı yəhərlədi və həyəətə çəkdi. Belinə sıçrayarkən Gülnaz ona yaxınlaşdı, titrək səslə soruşdu:

– Ata, bu gecəgözü hara?

Musa kişi sört bir səslə:

– İşin olmasın, qızım! Siz qonaqlara qulluq eləyin, – dedi və Səriyyəni kənara çəkib nə işə qulağına pıçıldadı. Sonra boz atı məhmizlədi. Azca keçməmiş atın ayaq səsləri qaranlıq və sakit payız gecəsinin qoynunda itib getdi.

Onlar arxayınlıqla içib yeyirdilər. Əli əmniyyəbaşı içdikcə ilhama gəlib danışan adamlardan idi. Ona görə də mübaşir Məmmədə fürsət vermədən başına gələn kənd macəralarından nağıl edir, bir xətirəni qurtarmamış, o birisini başlayırdı:

– Səndən naxrş, bu Nəmin tərəfdə çox gözəl gəlinlər olur. Bir dəfə minagərdən, sağrısı et bağlamış birisi gözümə dəydi. Ərə getdiyi

də birçə ay ola-olmaya. Gördüm keçməli can deyil. Göz-göz eləyib, bir gecə özümü saldım həyətlərinə. Əri çölə, taxıl suvarmağa getmişdi. Evdə qoca qarı və körpə uşaqlardan başqa heç kəs yox idi. Gözlədim, hamı yatdı. Gördüm gəlin yerini uşaqlardan qaynanaşının arasından salıb, gördüm, onu da yuxu apardı. Gecənin bir aləmində yavaşca yerim mənə tərpendim, girdim gəlinin qoynuna, ayılında istədi hay sala, dedim, özünü də ölmüş bil, ərimi də. Yalvardı, ilan kimi dil çıxartdı ki, mənə əl vurma. Qulaq asan kimdir. Məgər ilan ağzından qurbağa qurtarar? Dan söküləndə atın belinə minib, kənddən çıxdım.

Gülnaz kabab gətirdi. Süfrəyə qoyub qayıtmaq istədi. Mübaşir Məmməd xumarlanan gözlərini onun ala gözlərinə dikdi. Qız başını aşağı saldı. Mübaşir qalxıb, qolundan tutdu:

– Otur, xanım qız, otur, bizimlə xörək ye! Nə olar, birçə tikə yesən? – dedi və qızı özünə tərəf çəkdi. Qız sivişib, onun qolları arasından çıxdı, otağın ortasında durub, gözünün içinə baxdı:

– Heç clə fikirlərə düşməyin! ağa! Mən siz deyənlərdən deyiləm!

– Səndən də uca uçanları vurub, yerə salmışıq!

– Şərəfətiniz varsa, ağa, bu qapıdan içəri qonaq kimi girmisiniz, qonaq kimi də çıxıb gedin. Duz-çörək sizi tutar!..

Gülnaz mübaşir Məmmədin cavabına qulaq asmadan otaqdan çıxdı. Əli əmniyyəbaşı qızın gözəlliyini sanki indi hiss etdi:

– Amma mən heç beləsinə rast gəlməmişəm. Dünyaya deyər.

Mübaşir Məmməd bir rəqib kimi ona baxdı, gözlərində bir qısqançlıq gördü və onun tamahını kəsmək istədi:

– Doğrusu, mən bu qızı almaq istəyirəm. Fikrim ciddidir. Kəndli qızı olanda nə olar? Yaman ürəyimə yatıb.

Əli əmniyyəbaşı onun çənəsindən tutub silkələdi:

– Bu kələkləri kimə gəlirsən, dadaş?.. Lazım deyil, qorxma, arxayın ol, mənim işim yoxdur. Mən tamah dişimi çəkdim.

Onlar bir piyalə də içdilər. Əli əmniyyəbaşı:

– Doğrudan da, keçməli xanım deyil! – deyər mızıldandı. Mübaşir Məmməd onunla dalaşacağından qorxaraq, hiylə işlətmək istədi:

– Əli, heç yaxşı deyil ki, bir adamın çörəyini yeyesən, arvad-uşağına da xəyanət gözü ilə baxasan... Gəl lənət şeytana deyək, tökək bu daşı otəyimizdən. Özü də cavan qızıdır, yazıqdır. Heç bu namərdliyi eləmək kişilikdən deyil. Gəl ömrümüzə bir dəfə biz də kişi kimi hərəkət edək!

Mübaşir Məmməd Əli əmniyyəbaşını içirib yuxuya vermək, Gülnazı fikrindən daşındıraraq yatırmaq və sonra istədiyinə nail olmaq xəyalında idi. Əli əmniyyəbaşı bunu duyaraq:

– Əzizim, mübaşir Məmməd. – dedi, – bu bielikləri mənə gəlmə. Belə işə birinci dəfə düşürəm ki, mənə tövlayasan? Mən özüm çoxlarını bu cür aldatmışam. Amma indi sənə kişi sözü verirəm. Üç saat qız sənə ixtiyarında, nə bacarırsan elə. Maneçilik yoxdur. Üç saatdan sonra istəyir Allah da gəlsə, mənim qabağında dura bilməz. Vəsəllər!.. Mənim şərtim budur, de görüm razısan, ya yox?

Mübaşir Məmməd əlini onun üzünə vurdu:

– Gədə, sən mənə də həyasızsan, razıyam!..

Çığırtmanı da yeyib, konyak və şərab şüşələrini boşaltdıqdan sonra mübaşir Məmməd Əli əmniyyəbaşıya:

– İndi zəhmət çək, sən yat! – dedi, – vaxtında mən özüm səni oya-daram.

Əli əmniyyəbaşı:

– Zəhmət çəkmə, özüm də oyanaram, – dedi və soyunmadan yatağa uzandı. Çox keçməmiş Gülnaz süfrəni yığışdırarkən, onun xorultusu evi bürüdü. Kənddə mezar sükutu vardı. Yalnız kəsik-kəsik hürən kənd itlərinin səsi eşidilirdi: Mübaşir Məmməd qayıdıb, içəri girdi. Qabları tələsik yığıb, getmək istəyən Gülnazı qucaqladı. Qız yenə çırpınıb onun əlindən çıxdı. O, qapını kəsdi.

– Qız, mən sənə aşiq olmuşam, gəl səni alım. Şəhərə aparım, xanım olarsan!..

Yanaqları odlanıb yanan Gülnaz:

– Sən ancaq mənim cənazəmə əl vura bilərsən! – dedi.

Mübaşir Məmməd onun üstünə şığıdı. Qızı qucaqlayıb, ayaqlaytının yerden üzdü. Gülnaz əllərlə onun üzünü, gözünü didir, çırpınıb çıxmağa can atırdı. Lakin əmlək quzunu qamarlamış canavar kimi, mübaşir qızı qolları arasında sıxırdı. Nəhayət, onu yatağa basdı. Bu halda qüdrətli bir əl çiyinlərindən tutub, onu geri çəkdi və macal vermədən tövləyə sürüdü:

– Arvad, örkəni mənə ver!

Səriyyə xala örkəni gətirdi, Musa mübaşir Məmmədin əl-qolunu bağladı. Mübaşir təəccüblə Musa kişiye baxdı.

– Kişi, bəs Ərdəbilə nə tez gedib-qayıtdın?

– Mən axmaq idim ki, arvad-uşağı sənin kimi namərdlərin ixtiyarına qoyub, bu gecəgözü şəhərə gedəydim?! Tfu sənün üzünə! Heç utanmırsan? Çörək sənə tutsun, bəri çörəkdən qorxaydın!

– Qələt eləmişəm. Musa kişi, keç günahımdan, əl-qolumu aç, mənə biabır eləmə!

– Yox, açmayacağam. Səhər bütün kəndi bura yığacağam. Bu yekəlikdə də qurumsaqlıq olar, siz eləyirsiniz?

Mübaşir Məmməd yalvardı. Musa kişi yola gəlmədi. Nəhayət, o təhdid etməyə başladı. Bunun da Musa kişiye təsiri olmadığını gördükdə susdu və başını çiynlərinə qoyub, tövlənin bir küncündə yuxuya getdi. Musa kişi Əli əmniyyəbaşı yatan otağı çöl tərəfdən qıfılayıb, uşaqlarının yanına qayıtdı.

* * *

Gecəyansından iki saat keçmiş Əli əmniyyəbaşı ayıldı. Gözlərini ovub, otağa nəzər saldı. Qaranlıqda heç bir şey görmədikdə mübaşir Məmmədi çağırdı. Səs gəlmədi. Cibindən kibrit çıxarıb yandırdı. Otaqda heç kəs yox idi. Onu heyret aldı. “Bu köpek oğlu mübaşirin kələyidir” – dedi, durub qapıya cumdu. Qapı çöl tərəfdən bağlı idi. Qəzəblə ayaqları, əlləri ilə onu silkələdi, qışqırıb hay qaldırdı. Lakin kəsik-kəsik hürən itlərdən başqa kimsə səsə səs vermədi.

– Yaxşı, mübaşir köpek oğlu, bu acığı səndən çıxmasam heç Əli deyiləm, – deyib, əvvəlki yerinə qayıtdı və azca sonra xorna çəkə-çəkə yuxuladı.

Sübh açılanda Musa kişi qonum-qonşudan bir neçə nəfəri başına yığıb, əhvalatı danışdı:

– Başına belə bir müsibət gəlib, şahid olun!

Onlar təəssüf etdilər. Mübaşir Məmməd və Əli əmniyyəbaşının ondan ağır intiqam alacaqlarını söylədilər.

– Bundan belə sənə bu mahalda yaşamaq əl verməz. Köç bir başqa yerə get!

– Hara gedim, bir sürü külfəti hara aparım? Qabağı da qışa gedir. Soyuqdan qırılarlar, acından ölərlər. Nə olacaq qoy öz evimdə olsun, heç yerə getməyəcəyəm.

O, camaatın gözü qabağında mübaşir Məmmədin əl-qolunu açdı. Əli əmniyyəbaşını otaqdan çıxartdı, atlarını yəhərləyib, cilovunu əllərinə verdi:

– Xoş gəldiniz, ağalar! – deyib, qapını onlara göstərdi. Məsələnin nə yerdə olduğunu anlayan Əli əmniyyəbaşı atını məhmizlədi:

– Yaxşı, Musa kişi, qalsın qulluğunda!

Mübaşir Məmməd heç bir söz deməyib, boz atı onun daltınca sürdü. Onlar qara bir kölgə kimi payız səhərinin çəni içərisində gözəndən itdilər. Musa kişi bütün günü heç bir iş görə bilmədi. Nəyə al atırdısa qərarı gəlmirdi. Evdə hamı matəm içində idi. Hamı qaranlıq və qorxulu gələcəyi gözləyirdi. Körpələr belə bunu duymuş kimi susur və səslərini çıxartmırdılar.

Gün batana iki saat qalmış kəndin qırağında bir neçə atlı göründü. Bunlar əmniyyələr idi. Mübaşir Məmməd və Əli əmniyyəbaşı da onların içində idi. Onlar kəndə girib, birbaş Musa kişinin evinə tərəf getdilər. Bunu görə qonum-qonşu da oraya yığıldı. Mübaşir Məmməd irəli yeriyib, Musa kişinin yaxasından tutdu:

– On ildir ərbabın su pulunu vermirsən! İnaəti də, eşşəyi də, davarları da çıxart çölə!

Hirsindən qaralmış Musa kişi:

– Mübaşir Məmməd, – dedi, – keç, özün çıxart, apar, əlində güc var! Nə bacarırsan elə? Eybi yoxdur!.. Bir gün bu zülmün intiqamını görürsən!..

Əli əmniyyəbaşı əmr etdi:

– Kişi artıq-əskik danışma! Heyvanları çölə çıxart!

Musa kişinin tərpənmədiyini gördükdə əmniyyələrə döndü:

– Tez, mal-qaram çıxardın!

Əmniyyələr boğaz inəyi, eşşəyi və qoyunları tövlədən çıxartdılar. Səriyyə xala və uşaqlar ağlamağa başladı. Əmniyyələr onları yana itələyib, malları qabaqlarına qatdılar...

Mübaşir Məmməd Musa kişiye:

– Beş günə qədər bu kənddən çıxmalısən. Hara gedirsən, cəhənnəm ol get! – dedi və qayıdıb özünü küçəyə atdı.

Elə həmin gecə Musa kişi keçə papağını başına basdı. Yun şərfini boğazına sarıdı, köhnə çuxasını geydi və bir bağlama çörək götürüb kənddən çıxdı.

– Şahın yanına gedəcəyəm... Şikayət edəcəyəm.

Bu ümidlə üzünü Tehrana tərəf tutdu.

Lakin mübaşir Məmməd və Əli əmniyyəbaşı ondan əl çəkmədilər. Şəhərə qayıtdıqdan onun əmlakını zəbt və özünü ailəsilə birlikdə

Ərdəbil mahalından qovmaq haqqında əmr aldılar; artıq kökünü kəsmək, yer üzündən silib atmaq ixtiyarı əllərinə keçdiyini gördükdə sevindiklərindən şohərdə bir saat qalmayıb, dərhal geri döndülər. Musa kişinin Tehrana getdiyini öyrəndikdə daha da qəzobləndilər. Səriyyə xalanın qolundan tutub, uşaqları da yanına qoşdular. Kənddən çıxarıb qovdular.

– Ərin hara gedib, sən də ora get!

Səriyyə arvad naçar qaldı. Bir kəndli belə qorxusundan onlara əl tuta bilmədi. Gecəni yatmağa yer vərə bilmədi. Çünki Mübaşir Məmməd və Əli əmniyyəbəşi:

– Şahın əmridir. Ərdəbil mahalında bunları kim himayə eləsə sürgün ediləcəkdir! – deyə bütün kəndə xəbər vermişdilər.

Səriyyə arvad Gülnazın və uşaqların qolundan yapışib, üzünü Tehrana tərəf çevirdi. “Bəlkə soraqlaş-soraqlaş kişini tapdım, başımızı bir yerə yığdı” – deyə yola düşdü, lakin daha böyük bir fəlakəti qarşılamağa doğru getdiyini, canavardan qaçırkən özünü əjdaha ağzına atdığını bilmədi.

* * *

Payız küləyi Savalanın başından dərələrə və kəndlərə enirdi. Ayaz və şaxta getdikcə artır, çiskin və duman kəndi bürüyürdü. Odunu və kömürü olmayanlar ilk axşamdan yorğana bürünüb yatırdılar. Çillə yaxınlaşırdı. Yavaş-yavaş payız qışa çevrilir, ocaqların tüstüsü qalınlaşırdı. Yalnız Musa kişinin bacasından tüstü çıxmır, qaş qaralanda qapısında işıq görünürdü. İlk axşamdan sonra qatı qaranlıqda ağır bir sükut onun evinə hakim kəsilirdi. Gecələr tövləyə dolmuş sahibsiz kənd itlərinin mırıltısından başqa bir səs bu sükutu xələldar etmirdi.

Belə bir axşamda Fridun kəndə daxil oldu. Həyəcan və intizarla ona tanış olan və qəlbində min bir xatirə oyadan kəndin səssiz küçələrindən keçib, Gülnazgilin evinə gəldi. Qapını açıq gördükdə heyrot etdi, dəhşətli bir fikir və gizli bir vahimədən sarsıldı. Özünü həyəətə atdı, həyətin ortasında, nə isə sümük gəmirən bir it bu gözələnilməz gəlişdən hürkərək mırıldaıyıb, tövləyə soxuldu. Başqa bir it onu dişləyib, yenə çölə çıxartdı... Fridun, bir zaman parlaq ay işığında, Gülnazgilin yatdığı səkiyə çıxdı, o əndişə ilə dolu gecəni xatırladı. Əlindəki balaca çamadanı yerə qoyub oturdu, qəzəb qarışıq dərin bir kədər onu sarsıdırdı.

Kənd səssiz bir halda məzar sükutu içində yatırdı. Göylər qalın buludlarla örtülmüşdü. Hava şaxtalı və sakit idi. Hətta itlər belə bu sükutu pozmaq istəməyərək susmuşdular. Fridun bir müddət bu halda oturdu. İnsanın başına gələn sonsuz faciə və fəlakətlər fikrində cərəyan etdi. Bu dərdlər, bu göz yaşları qurtaracaq mı? Bir anda insan səadətinə tarmar edən taleyin bu amansız oyunları bir nəhayətə çatacaq mı?.. Yenə sahibsiz bir it həyəətə girdi. İnsan hənirtisi duyaraq təəcüblə uladı və birbaş tövləyə getdi. Orada yenə bir boğuşma qalxıb kəsildi. Fridun çamadanı götürüb həyətdən çıxdı. Kəndi tərk etməmiş ətraflı bir məlumat öyrənmək istədi. Tələsik Həsənalının qapısına getdi. Səsə onun arvadı çıxdı. Fridunu tanıyıb, sevincə qapını açdı. Qucaqlayıb ağladı. Musa kişinin başına gələn müsibəti nağıl etdi. Fridun onun həsir üstündə yatmış cıl-cılpaq yetimlərinə baxıb ah çəkdi.

– Bes Həsənalı hardadır?..

Arvad ağladı:

– Harda olacaq, gördü dolana bilmir, evdə oturub, uşaqları döyməkdən başqa bir işi yoxdur, getdi məscidə. Beş-on gün oturdu. Ər-rəhmanı, yasını ezberlədi, cümə axşamları onun-bunun ölüsünə yasin oxudu. Ondan da bir şey çıxmadı. Kənd məscididir, gələn azdır, biri verir, biri vermir. Baş götürüb, sürünə-sürünə getdi Ərdəbilə, beş gün qabaq gələn var idi, deyir cümə məscidinin həyətinə qoşulub dilənçilərə...

Fridunun sanki boğazı qurumuşdu. Deməyə bir söz də tapmadı. Balaca çamadanı açıb, Musa kişinin uşaqları üçün getirdiyi pal-paltarı arvada verdi və onun duaları altında kəndi tərk etdi.

ON DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Rza xan maşını Pəhləvi küçəsində saraya çatmamış, saxlatdırıb düşdü və adətinin xilafına olaraq, piyada yeriməyə başladı. Onu hər tərəfdən hərbi qiyafəli qulluqçular əhatə etmişdi. Sərhəng Səfai də onların içində idi. Şah yavaş addımlarla yeriyir və heybətlə nəzərlərlə ətrafa baxırdı. Onu gören hər kəs tez qaçıb ya bir dükana soxulur, ya tələsik qayıdıb geri dönür, ya da divara sıxılıb, keçməsinə gözləyirdi. Hətta laqeyd və çox danışmağa adət etmiş dükan və mağaza sahibləri belə cıncırını çıxarmayıb, hövlək içəri girirdilər. Məktəbli uşaqlar və çadrası götürülmüş olsa da, başındakı yaylıqla yaşmaq tutan qadınlar

da ona rast gəldikdə ildırım vurmuş kimi yerində quruyub qalır, səslərini kəsib, başlarını yana çevirirdilər. Sanki küçədə dəhşətli bir kabus, hər tərəfə ölüm saçan qara bir heykəl hərəkət edirdi. Bu, zülm və istibdad heykəli idi. Onun ayağı dəyən hər yerdə bir məzar sükutu hakim olur, yalnız keçib getdikdən çox-çox sonra insanların rəngi özünə gəlməyə başlayırdı. Şahın qara çöhrəsinə baxanların nəzərində məhbəslər, dar ağacları, ölüm və zülmətin qurbanı olmuş adamların siması canlanırdı. O isə düz gedir, bu rəngi qaçmış, gözləri çuxurlaşmış insanların üzünə belə baxmırdı. Kim bilir, bəlkə də, onları bir heç, bir qarışqa hesab edirdi. Yaxud da sövqi-təbii bir hisslə üzvlərinə baxmaqdan qorxurdu.

O, Pəhləvi xiyabanından burulub, saraylar küçəsinə çıxdı və mərmer sarayın qapısına doğru addımlayanda heç kəsin gözləmədiyi bir hadisə baş verdi. Saçı-saqqalı ağarmış, bir cüt gözü işıldayan bir qoca birdən-birə özünü onun ayaqlarına atdı. Şah əvvəlcə gözlənilməz bir vahimə içərisində geri çəkildi. Heç bir zaman ürəyini tərk etməyən gizli qorxu hissi bütün vücudunu titrətdi. Lakin ayaqlarının altında sui-qəsd edəcək bir adam deyil, zəif, aciz, kəlləsinin sümükləri çıxmış, ordları batmış bir qoca gördükdə durdu və qəzəblə ona baxdı. Uzun-boylu, yanaqları qırmızı, boynunu ət basmış bir sərtib və sərhəng Səfai dərhal qocanın üstünə atılıb, onu yoldan kənar etmək istədilər. Qoca cansız vücudu ilə amansız bir müqavimət göstərərək, Rza xana doğru sürünməyə başladı. Şah amirənə bir tərzdə sağ əlini qaldırıqda sərhəng və sərtib kənara çəkildi. Şah qəzəblə qocanın üzünə baxdı və farsca:

– Nə var, kişi? – deyərək soruşdu.

Qoca dizləri üstə durub, namaz qılır kimi, əllərini göyə qaldırdı və azərbaycanca:

– Göydə Allah, yerdə səni deyib gəlmişəm, əlahəzrət, – dedi, – aman gündür, mənə bir əlac elə, məni çevir balalarının başına, balalarıma yazığın gəlsin

Rza xan qapqara qaralmış üzünü Həkimülmülkə çevirdi:

– Bu eşşəklərə hələ də adam dilində danışmağı öyrətməmişiniz?.. Qulaq as, gör nə deyir.

Həkimülmülk şahın Azərbaycan dilini hərə kazak alayında ikən gözləncə öyrəndiyini, lakin qəsdən. Azərbaycan xalqına olan nifrəti ucundan heç bir zaman onun dilində danışmadığını bilirdi. Qocaya yaxınlaşıb, şahı daha da qəzəbləndirməmək üçün yarıfarsca, yarıazərbaycanca:

– Qoca, çə mixahi, ərzin nədir? – dedi.

Musa kişi dərinlərə getmiş, təkə gilesi işıldayan gözlərini qırpdı, bir Rza xana, bir də Həkimülmülkə baxdı:

– Ağa, canım sənə qurban olsun, mən Ərdəbildən gəlmişəm. Oradan bura ac susuz sənə ümid bağlayıb gəlmişəm. Mənə bir çarə.

Həkimülmülk yavaş, lakin acıqlı:

– Kişi, vəzzariyat oxuma, – dedi, – müxtəsər elə görək ərzin nədir?

– Şikayətim var, sənə başına dönüm, şikayətə gəlmişəm. Zülm ərşə dayanıbdır. Ərbabın, əmniyyənin, mübaşirin əlindən bilmirik hara qaçaq. Divan dərədə haqqa baxan yoxdur.

Rza xanın əsəbiləşdiyini hiss edən Həkimülmülk bu dəfə Musa kişiye daha bərk acıqlandı:

– Kişi, dördini danış, başımızı atırıma!

Musa kişi özünü itirdi, tələsməyə başladı:

– Atam-anam sənə qədəmlərinə qurban olsun, mənim dərdim böyükdür, on il bundan qabaq ərbaba mənim su pulu borcum vardı. On ildir verirəm, qurtarmır. Hər il azalmaqdan, artır. Neyləyək, müamilişini gəlir üstünə. Ona sözüüm yox, kişinin halal haqqıdır, gəlsin. Müamilişsiz borc olmaz. Hər il o yandan–bu yandan düzəldib, uşaqların boğazından kəsib verirəm, qurtarmaq bilmir ki, bilmir. Bu il əlim gödək oldu, yaxşı məhsulumuz var idi. Hamısını ərbab yığıb apardı. Borc yenə qaldı ayağımda. Mübaşir gəldi, əmniyyə getdi, eyb olmasın, bir qızım da var. Ona göz dikdilər. Namusa əl atdılar. Bıçaq sümüyə dayandı. Cana gəldim. Qapımdan inəyimi, eyb olmasın, eşşəyimi, dəvarları çəkib apardılar. Külfotimin ruzisini kəsdilər, boğazını qurutdular. Hara getdim, çarə olmadı. Sürünə–sürünə gəlib bura çıxdım. İki aydır bu küçələrdəyəm. Dilənçiliklə başımı gırləyirəm. Bir fərman ver, malımı özümə qaytarsınlar, yoxsa, balalarım acından qırlar. Sənə ayaqlarının altından ölüm, mənə bir fərman!

Musa kişi dizləri üstündə, əlləri havada asılı, gözlərini Rza xanın qəzəbli üzünə dikib durdu. Həkimülmülk qocanın nə istədiyini müxtəsərçə saha söylədi. Şah üzünü sərhəng Səfaiyə çevirdi:

– Bu qocanı zindana salın çürüsün!.. Yaşamağının xeyri nədir? Əmniyyəyə söz qaytardığı üçün ɵmlakı qəsb olunsun. Külfətini də sürgün edin! – deyib yerimək istədikdə heç bir şey anlamayan Musa kişi onun qıçlarını qucaqladı:

– Sənə qurban olum, mənə bir çarə!

Şah nə işə bir şey xatırlamış kimi, ayaq saxladı, ani bir fikrə getdi. Qocanın adını soruşdu. Musa kişi şahın rəhmə gəldiyini güman edib, ürəkləndi və adını söylədi. Lakin şah bir cəllad qəzəbi ilə onun döşündən itələyib keçdi və yenə sərhəng Səfaiyə döndü:

– Bu həmin Musa kişi deyilmi? Nə üçün hələ də azad gəzir, sərhəng?

Sərhəngin rəngi qaçdı:

– Biz onu axtarıq, qurban. Kənddən çıxıb qaçıb.

– Yaxşı axtarırsınız!.. Aparın dərisinə saman təpin!.. Fridunun yerini deməyincə rahat etməyin!.

– Bəçəşm, qurban!

Bu zaman yenə danışığından heç bir şey anlamayan Musa kişinin səsi eşidildi:

– Mənə rəhm elə, şah!

Rza xan sarayın qapısına doğru yollanarkən:

– Kəsin bunun səsinə! – dedi.

Hərbilər dərhal ah-nalə edən Musa kişinin üstünə atıldılar. Onu götürüb aparmaq istədilər. Lakin o, heyrətamiz bir qüvvətlə sıçrayıb, onalrın əlindən çıxdı və Rzxa xanın qabağını kəsdi. Onun titrəyən səsinə bir qüdrət vardı.

– Mən sənin zülmünü eşitmişdim, görməmişdim, onu da gördüm. Sən məni təkliklərin altına saldın. Əmniyyə və mübahisələrinin başıma gətirdiyi müsibətdən utanmadın, haqdan qorxmadın, eyb etməz, buna da qoca dünya deyirlər. Çox sənin kimi zalımların taxt və tacını başına uçurub!.. Səni də belə qoymaz. Get, mən səni yetimlərin ah və naləsinə, qocalar və qarıların fəryadına tapşırıram, get!..

Musa kişini sürüməyə başladılar. Lakin o getmir, dönüb danışır və söyləyirdi. Yalnız ağzına dəsmal basdıqda səsi eşidilməz oldu.

Rza xan heç bir söz deməyib, sarayın mərmər pillələrindən qalxıb, içeri girdi. Onu təqib edən dərbar vəzirinə belə əhəmiyyət vermədi. Həkimülmülk bir kölgə kimi otağına çəkildi...

* * *

Hikmət İsfahani, Mazəndəran malikanəsini Rza xana bağışladığını və bu dəyərsiz hədiyyəni sonsuz məhəbbət əlaməti olaraq qəbul etməsini xüsusi məktubla ona bildirməyi qərara aldı. Min lənət oxuyar oxuya və ətinin bir parçası kəsilir kimi, ufuldaya-ufuldaya kağızı

yazıb, qəbalə ilə birlikdə Həkimülmülkə göndərdi ki, o da hüzeni-aliyə çatdırsın. Həkimülmülk təzim edib, məktubu Rza xanın qabağına qoyanda, əvvəlcə şah bunun mənasını başa düşmədi.

Həkimülmülk:

– Ağayi Hikmət İsfahani: əlahəzrətdən acizənə xahiş edirlər, lütf buyurub, balaca bir hədiyyə olaraq, onun Mazəndəran malikanəsini öz adlarına keçirsinlər, – dedikdə Rza xanın dodağı qaçdı.

– Vəzir, ağalar, məni çox xəcil edirlər. Deyəydin qiymət edəydilər. Pulunu verəydim.

– Bu nə sözdür, əlahəzrət. Ağayi Hikmət İsfahani pul adı gəlsə, rəncidəqəlb olar.

– Necə, öz rizaiyyətilə oldu? Yoxsa?..

– Əlbəttə, öz rizaiyyətilə, əlahəzrət.

Şah burada kiçik bir fasilə verib, əlavə etdi:

– Yoxsa deyirdi?

– Bəli, qurban.

– Nə deyirdi?

– Dilim gəlmir, qurban!

Rza xan qışqırdı:

– Tez de görüm, nə deyirdi?

Həkimülmülk Hikmət İsfahaninin söyüşünü və ağır sözlərini Rza xana nağıl etdi. Rza xan əsəbi halda durub gəzindi.

– Onu nə zaman mənim yanıma çağırırsan?

Həkimülmülk tez saatına baxdı:

– İndi gərək gəlmiş ola, əlahəzrət.

Rza xan əlini zəngə atmaq istədikdə Həkimülmülk onu saxladı.

– Üzr istəyirəm, əlahəzrət, ağayi serti Səlimi də bərk acıqlanıb getdi.

– Niyə?

– Xanım Şəmsiyyə ilə izdivaca razı deyil.

Rza xan:

– Razı olar! – deyib yerində oturdu və zəngi basdı. Ağayi Hikmət İsfahanini içəri buraxmalarını və serti Səlimini çağırmaqlarını tapşırırdı:

– Onunla, yazdıqları haqqında danışmaq istəyirəm, çağırın!..

– Bəçəşm.

İki dəqiqə keçməmiş Hikmət İsfahani daxil olub, təzim etdi. İran qaydası üzrə təriflə dolu sözlərlə Rza xanın halını soruşdu, onun bu

sözlərə biganə və qəzəbli olduğunu gördükdə gözaltı Həkimülmülkə baxdı. Rza xan ona oturmağı təklif etdi. O, Həkimülmülkə üz-üzə səndələ oturdu. Rza xan Mazəndəran malikanəsi haqqındakı kağızı onun qabağına atdı:

– Götürün, mənə nə xüms, nə də zəkat lazımdır!

Hikmət İsfahani təəccüblə bir Rza xana, bir də Həkimülmülkə baxdı:

– Əlahəzrət, o, aciz bəndələrinizdən dəyərsiz bir hədiyyədir.

Xahiş edirəm onu qəbul etməklə məni şad buyurasınız...

Rza xan birdən-birə bomba kimi Hikmət İsfahaninin üstünə açıldı:

– Məmləkətin yarısını yeyib doymayan kimdir? Sizsiniz, yoxsa mən? Kimdir bu millətin dərisini soyan? Sizsiniz! Kimdir min hiylə ilə vətənin qanını soran? Sizsiniz! Xaricilərlə əlbir olub, beş qranlıq malı otuz qrana satan sizsiniz! Bəli, siz, siz, siz!..

Hikmət İsfahani mat-mat gah əlahəzrətə, gah Həkimülmülkə baxırdı. Həkimülmülk onun baxışlarından “yaxşı qalsın qulluğunda ağayı Həkimülmülk, əvəzini çıxarıq, inşaallah!” sözlərini oxuyurdu. Nəhayət, Rza xan susduqda o özünü düzəltdi:

– Əlahəzrət, – dedi – Allah bilir ki, hamımızın sizə ixlasımız var. Siz İranın şərəfəti, bizim iftixarımız, başımızın böyüyüsünüz. Bir mülk olmasın, yüz mülk olsun, bir can olmasın, yüz can olsun, hamısı sizə qurban!..

O, Rza xanın yerə atdığı kağızı qaldırıb, iki əlinin üstündə yenə ona təqdim etdi:

– Acizənə xahiş edirəm, əlahəzrət, bəndəni şad edin. Alın bu mülkü, hələ Ərdəbil mahalında da yaxşı bir bağım var, səfəli, yaraşıqlı və behişt kimi bir yerdir, onu da əlahəzrət üçün becərirəm... Sabah onun da qəbaləsini göndərəm.

O, Rza xanın yumşaldığını görüb, qəbaləni onun qabağına qoydu və qayıdıb, yerində oturdu:

– Nə fərmayişiniz olsa hazırıq, əlahəzrət.

Rza xan başını qaldırdı:

– Xanım Şəmsiyyə necədir?

– Allaha şükür, əlahəzrətə duası var. Sayeyi-mərhəmətinizdən, yaxşı dolanır.

Rza xan əmr edər kimi:

– Biz onun ağayı sərbət Səlimi ilə izdivacına qərar vermişik. Sən nə deyirsən?

Bir anda min fikri başından keçirən Hikmət İsfahani, etiraz etmək mümkün olmayacağını hiss etdi:

– Qız sizindir, əlahəzrət, bizə nə dəxli var. Kimi lazım görsəniz, ona da verin.

– Biz sərbət Səlimini lazım görürük. İzdivacı da tez düzəltmək lazımdır.

– İtaət, qurban!

Bu zaman pişxidmət ağayı sərbət Səliminin gəldiyini xəbər verdi. Rza xan onun içəri buraxılmasını əmr etdi

Şah, Tehranın siyasi dairələrində Sovet İttifaqı dostu kimi tanınmış bu adamdan istifadə etmək fikrində idi. Onu həm İngilis-İran, həm də Amerika-İran sazişlərini hazırlayacaq komisiyonların tərkibinə daxil etməyi nəzərdə tuturdu. Həmin sazişlərin mahiyyətini örtmək üçün bundan gözəl bir pərdə olmazdı.

Səlimi Rza şahın yanına çağırıldığını eşitdikdə həyatının məsul bir saati yaxınlaşdığını düşündü. Budur, uzun illər arzu etdiyi bir fürsət nəhayət, əlinə düşmüşdü. O, bütün düşüncələrini, hətta kağızda yazmadıqlarını belə açıb Rza şahı deyəcəyini, şahı kəskin tədbir görməyə inandıracağını düşünürdü. O, şahın gözlərini açacaq, işlənən xəyanətlərin, məmləkəti fəlakətə aparan vəzir və vəkillərin yaramaz siyasətinin mahiyyətini ona göstərəcəkdə. İranın tarixində yeni bir dövr, xalqa əsaslanan ədalətli hakimiyyət və tərəqqi dövrü başlanacaqdı!.. Bu fikirlərlə o, saraya doğru yollandı. Özünü təmkinli tutmağa çalışsa da üreyinin döyüntüsünü saxlaya bilmədi. Daxil olub, yüngül bir təzimlə salam verdi və gözünü Rza şahı dikdi: keyirxahlığına və hər şeyi yalnız İran üçün etdiyinə inandığı büt qarşısında durmuşdu. Rza xan isə onun simasında ağır iztirabların izini və bir qətiyyət gördü. Oturmağa icazə verib, yer göstərdi. O, Hikmət İsfahani ilə Həkimülmülkün arasındakı səndələ oturdu və:

– Əmri-aliyə müntəzirəm, – dedi.

Rza xan onun nəzərə çarpan tutqunluğuna əhəmiyyət vermədən birbaşa mətləbə keçdi:

– Ağayı vəzir, başlayın! – dedi.

Həkimülmülk qorxaq bir hərəkətlə yerində qımıldandı:

– Dünya siyasəti öz tarixinin yeni səhifəsini açmaqdadır, dövlətlər arasındakı münasibət əsrarəngiz pərdələrlə örtülmüş və dumanlı bir səhifəyə girmişdir. Rusiya-Almaniya müahidəsi siyasət aləminin

sürətlə meydana atdığı gözənilməz bir hadisə olduğu kimi, bütün dünyanın, məhvər dövlətlərlə ruslar arasındakı labüd müharibə ümidini də pozdu. Beləliklə, bu vaxta qədər bizim siyasətimizin üzvü sürətdə bağlı olduğu, ingilis dövlətinin rusları qüdrətli məhvər qüvvələri ilə toqquşdurub, məhv etmək və bolşevizm təhlükəsindən dünyanın yaxasını birdəfəlik qurtarmaq siyasəti də puça çıxdı, tamamilə püçə çıxması da həqqi-əqəl, hazırkı dövr üçün qeyri-əməli bir hal almış oldu. Almanlarla rusların bağlanmış müahidəyə əsasən nə qədər bir yerdə yol gedəcəkləri bir başqa məsələdir. Hər halda biz, rusların gözənilmədən siyasətdə bir dönüş edib, ingilisləri almanlarla müharibə vəziyyətində qoyduğunu nəzərdən qaçıra bilmərik. Hazırda rus qoşunları mövqedən istifadə edərək, qərbdə Rusiya əleyhinə yaranmış sərhədləri bir-bir uçurtmaqdadır. Polşanın yarısı və Baltik sahili ölkələri artıq rusların əlindədir. Hadisələrin gedişi belə bir təhlükə də bizim üçün yarada bilər. Çünki rusların, bizim dövlətə də qərbdə onların məmləkəti əleyhinə çəkilmiş eyni divarın davamı kimi baxdıqları hamıya məlumdur. Ona görə də fürsət düşən kimi ruslar bu divarı da, qərbdə etdikləri qayda ilə vurub dağıtmaqdan çəkinməyəcəklər. Belə bir vəziyyət bizi məcbur edir ki, vaxt ikən məmləkətin şimal sərhədlərini möhkəmlədək. Burada bizim mənafeyimiz ingilis və amerikalıların dövlət mənafeyi ilə birləşdiyi üçün onların bəzi təkliflərini qəbul etməyə məcburuq. Xüsusilə ingilislərin şimal qitələrində bəzi müdafiə əhəmiyyəti olan məntəqələr yaratmasına və hava meydanlarından azad istifadə etməsinə biz razılıq vermişik.

Həkimülmülkün uzun danışığından darıxaraq gəzişən Rza xan birdən-birə onun sözünü kəsdi:

– Biz, – dedi, – dövlət və məmləkətimizin tərəqqisini nəzərdə tutaraq, amerikalıların şimal neftin istifadəyə başlamasını lazım bildirmişik.

Həkimülmülk və Hikmət İsfahani “Əlbəttə, bəli, bəli, tamamilə səhiddir”, – deyərək onun fikrini təsdiq edib, öz razılıqlarını bildirdilər. Sərtib Səlimi isə mətbuatda və ictimai dairələrdə çoxdan məlum olan bu məsələlərin, Rza xanın nə üçün bu qədər müfəssəl nağıl olunmasına yol verdiyinin səbəbini düşünür, sakit dayanaraq, nəticəni və təklifi gözləyirdi. Lakin Rza xan məqsədini birdən-birə açmadı. O, üzünü Səlimiyə tutub, gözləmədiyi bir sual verdi:

– Bu məsələlər ətrafında ağayi sərtibin nə düşündüyünü bilmək istərdik!

Səlimi hələ də nə üçün çağırıldığını anlaya bilmirdi. O, Rza şahı yazıb göndərdiyinin haqqında sözbət açılacağını, vətənin səadətini üçün döyünən ürəyinin arzularını Rza şahın dinləyəcəyini gözləyirdi. Lakin burada Həkimülmülk müqəvva kimi durub, sözləri bir-birinə qatararaq, uzun cümlələr düzəldir və dünya vəziyyətini izah edirdi. Əlahəzrət, artıq həll olunmuş bir məsələ haqqında sərtibin fikrini soruşdu. Anlaşılmaz, müəmmalı bir vəziyyət yaranmışdı. Bu vəziyyətin aydınlaşacağı dəqiqəni gözləyirik, sərtib hissələrini boğub, sakit cavab verdi:

– Əlahəzrətin müəyyən qərar verdiyi və dövlətin həll etdiyi bir məsələ haqqında mənim xüsusi bir fikrim olsa belə, onu söyləməyə lüzum görmürəm. Çünki ondan heç bir fayda hasil ola bilməz.

Şah dərhal sərtibin sözünü kəsdi:

– Dövlətin həll etdiyi bir məsələ, ancaq əfkarümumiyyəyə və sizin kimi siyasətə biganə olmayan ağaların zövqünə müvafiq gəlirdi zaman əməli ola bilər.

Səlimi bu sözlərdən cəsarətləndi, arzu olunan dəqiqənin yaxınlaşdığını güman etdi:

– Əlahəzrətin belə böyük siyasət məsələlərində mənim fikirlərimlə bu qədər maraqlanmadığını özüm üçün böyük bir şərəf bilirəm. Bununla belə, icazə buyursalar, səbir edib qulaq asarlar, öz düşüncələrimizi tərif və təməllüq pərdəsi ilə örtmədən, çılpaq şəkildə meydana qoyardım.

Səlimi kiçik bir fasilə verib, Rza cana baxdı. Onun gözlərinin üzünə dikildiyini və simasındakı qaranlıq kölgələrin qatılaşdığını görərək, cavab verməyəcəyini düşündü və qətiyyətlə davam etdi:

– Ağayi vəzir dünya siyasətinin yeni bir səhifəyə girdiyini və bu səhifənin bizdən şimal qonşumuza qarşı apardığımız, açıq deyək, düşmənçilik siyasətini bir az da şiddətləndirməyi tələb etdiyini buyurdular. Mən ağayi vəzirin məntiqi nəticələrə gəlib çıxdığına heç bir irad tuta bilmərəm. Çünki İndiyə qədərki siyasət, təbii olaraq, bizi daha artıq ingilislərin, amerikalıların və bəlkə, daha başqa Avropa dövlətlərinin tabeliyinə sürükləməlidir ki, bu da açıqcasına özünü göstərməkdir. Bu yolun İran istiqalətliyi üçün doğru yol olub-olmadığını şübhələrlə qarşılayan məmləkət daxilində tək mən deyiləm.

Rza xan:

– Daha kimlər var, – deyərək onun sözünü kəsdi.

Lakin sərtib özünü itirmədi:

– Bütün namuslu vətəndaşlar, – dedi, – o vətəndaşlar ki, satqın vəkil və vəzirlərin, hərış tacir vəərbabların İrani fəlakətə aparan siyasətinin sizin arzularınıza zidd olduğuna inanırlar.

– Bu siyasət mənim siyasətimdir! Mən Əhməd Mirzə deyiləm ki, hər yerindən duran vəzir məmləkətin siyasətini müəyyən etsin!..

Sərtib Rza şahın onu imtahana çəkmək istədiyini düşündü. Fikrinə daha möhkəm dayandı:

– Bu siyasət sizdən gəlsə, daha pis, əlahəzrət, – dedi. – O zaman su başdan bulanmış olur ki, onu təmizləmək daha artıq səy və zəhmət istər.

– İndi mən başa düşürəm ki, Həmid Həmidini kimi bir vətən xainini sən niyə müdafiə edirmişsən.

– O vətən xaini deyildi, əlahəzrət, onun fikirləri vətənin səlahiyyətiyədir.

– Ərbabın cilovunu ayaqyalın kəndlilin əlinə vermək vətənin səlahiyyətiyə ola bilməz.

Sortib nə isə demək istədi.

Rza xan özünü saxlaya bilməyib ayağa durdu:

– Sənin sözlərin mənə tanış gəlir. Mərhum atan da belə danışardı.

Rza xanın nəyə işarə etdiyini anlayan Hikmət İsfahani kinli nəzərlərlə Səlimini süzdü və hər sözü ayrılıqda eşidilməklə:

“Aqibət kürgəzdə kürk şəvəd,
Kərçi ba adomi büzürk şəvəd”*

– deyə səsləndi.

Atasının ölümünü xatırlayan və onun cəlladları ilə üz-üzə durmuş Səlimi daha artıq bir qətiyyətlə:

– Əlahəzrət, – dedi, – mənə ölümü və zindanı xatırlatmağın lüzumu yoxdur. Siz fikrimi soruşdunuz, mən də deyirəm. Bəli, bu yol vətən üçün fəlakətli bir yoldur. Ağayı vəzir Rusiyanın Polşa və Baltik ölkələrindəki divarları uçurduğunu buyurdular. Lakin orasını demədilər ki, onlar köhnə çar Rusiyası və ingilislər tərəfindən ölümə məhkum edilmiş xırda məmləkətlər idi. Sovet dövləti onlara azadlıq və tərəqqi gətirən bir məramnamə ilə meydana çıxdı. Bu böyük dövlətə qarşı onlar hiyləgər və düşmənənə siyasətə əl atdılar. Axırları da ki, ele

* Beyt Sədinindir. Mənası: qurdun balası adam yanında böyüsə də, axırda yenə qurd olar

oldu. Yeni Rusiyanın İrana nələr verdiyini, onun parça-parça bölünməsinin qabağını aldığı yadınıza salın, əlahəzrət. Bunun mənə və əhəmiyyətini bir deqiqliyə düşünen heçiqi vətənpərəstlər nə şimal neftini amerikalara verməz, nə də şimal göylərini və meydanlarını ingilis təyyarələrinə bağışlamazlar.

Səlimi danışdıqca qızısar və geri dönmək mümkün olmadığını görüb, ölümə gedən bir adam kimi heç şeydən qorxmada düşündüyünü deyirdi. Rza xan, bütün simasını qara kölgələr örtüyü halda, qəzəbini boğaraq dinləyirdi. Şah bu adamın səltənət üçün qorxulu olan gizli bir işə iqdama etdiyini, onun böyük yerlərlə bağlandığını, son zamanlar məmləkətdə baş verən hadisələrlə mütləq əlaqədar olduğunu düşünürdü. Danışdıqca özünü ifşa edəcəyini güman edərdək dururdu. Lakin sərtribin son sözlərinə davam gətirə bilmədi, əlini masaya çırpdı:

– Bəsdir! Gət, bolşeviklər sən kimi bir casusu gözləri üstündə saxlarlar!

“Casus” sözündən təhqir olunmuş Səlimi:

– Mən buranı Kəbə bilməşdim, əlahəzrət, – dedi, – siz mənim qəlbimdə bir dağ uçurtdunuz. Mən sizin yanınıza bir bütperəst öz bütünü yanına gələn kimi gəlmişdim. Buradan isə ürəyi boş qayıdıram.

Rza xan:

– Nankor!.. Casus, rus casusu!.. – deyib onu boğmaq istər kimi, özünü irəli verdi.

Səlimi:

– Bu, vətənin bütün namuslu oğullarına vurduğunuz ləkədir. Mən sizə əqidəmi söylədim. Əqidə də arvad deyil ki, zorla boğazıma keçirəsiniz! – dedi və qapıdan çıxdı. Son sözləri bir güllə kimi Hikmət İsfahaninin ürəyinə sancıldı:

– Məni bağışlayın, əlahəzrət, mən belə adama qız verə bilmərəm! Şübhəli, gizlin mülahizələr yenə Rza xanın varlığına hakim oldu.

Gizli bir təşkilatın izinə düşdüyünü, böyük bir kələfin ucunu əlinə keçirdiyini kəsdirdi və gözlənilməz bir təmkinlə:

– Sözümlüz qüvvədə qalır, – dedi, – gedin və toya hazırlaşın.

Hikmət İsfahani əllərini döşünə qoyub təzim etdi və bu halda da, dalı-dalı çəkilib, qapıdan çıxdı. Rza xan Həkimülmülkə baxdı:

– Hər ikisi taxt-tac düşmənidir. Birisi qocalmış tülkü, o birisi bələ dişləri çıxmamış canavar balasıdır. Vaxtı çatanda ikisini də rahat etmək lazımdır!..

ON BEŞİNCİ FƏSİL

Hikmət İsfahani ağır bir təəssürat altında saraydan çıxdı. Onun fikri dolaşmış, qəlbi həyəcanlı idi. Rza xanın ondan narazı olduğunu, ona hətta gizli bir kin bəslədiyini duyurdu. Rza xanın heç bir şeyi unutmadığını və heç bir qüsuru əfv etmədiyini də bilirdi. Buna görə də qəlbinin dərinliklərində ağır bir əndişə baş qaldırırdı. Şahın belə qəzəblənməsində Həkimülmülkün də barmağı olduğu ona aydın idi. Bununla belə, hər şey ona anlaşılacaq şəkildə görünmürdü. Nə isə, şahın da, Həkimülmülkün də hərəkətlərində bir mübhəmlik, bir sır vardı. Saraydan çıxdıqdan sonra Həkimülmülkün Rza xanla tək qaldığını yəqin bilməsi, xüsusilə onun bu şübhələrini daha da artırırdı. “Bu siçan hələ çox iplər çeynəyəcəkdir!” – deyərək Hikmət İsfahani düşünür, özünü bərk danlayır, belə bir adamın əlinə bəhanə verdiyi üçün peşmançılıq çəkirdi: “Mən axmaq – deyirdi, – bu bişərəfləri tanıya-tanıya yenə dilimi dinc qoymuram, mülk də getdi, əlavə Ərdəbil bağları da getdi, qızı da bu qurumsağa verdim. Özüm də borclu çıxdım. Özüm öz malımı oda qoydum. Bu saray siçanı, bu tiryəki köpək oğlu da üstümə qalxdı. Ayağın qoydu boğazıma. İndi nəfəsimi kəsənə qədər sıxa-çaq...” Bu düşüncələr onu sıxır, tamamilən haldan çıxarırdı. Bütün bu fikirlər və mülahizələri onu çarə axtarmağa, ayağının altını möhkəmlətmək üçün yollar aramağa sövq edirdi. O, hansı vasitələrlə Rza xana təsir edə biləcəyini, onu bu hiyləgər və tiryəki Həkimülmülkün təsirindən qurtara biləcəyini düşünürdü. Bu, verimlə, bəxşilə düzəlişi iş deyildi. *Çünkü əlahəzrətin bir pis xasiyyəti vardı ki, verdikcə istəhtı artırırdı, əmlakı artdıqca onun həvəsi də şiddət kosb edirdi. Onu verimlə doyurmaq mümkün deyildi.*

Hikmət İsfahani uzun müddət şaha təsir etmək yollarını axtarıb, bir-bir mühüm simaları xatırında canlandırarkən, birdən-birə dostu mister Tomas yadına düşdü. “Aha, yaxşı tapmışam, – deyib sevindi, – bu adamın İran siyasətində hərəkət etmədiyi bir təkər, tərpetmədiyi bir halqa yoxdur. Yaxşı tapmışam. Əlahəzrəti elə yumşaltsınlar ki, lap muma dönsün. Ağayı Tomas onun qəzəbini elə mərhəmətə çevirsin ki, gören əhsən desin!” Bu fikirlərlə o birbaşa məşını Tomasın rəsmi qulluq yeri olan İngilis səfərxanasına sürdü. O, məşından düşərkən Tomasın öz məşınına minməyə hazırlaşdığını gördü. Tələsik ona doğru addımladı. Tomas da onu görüb dayandı və qayıdıb ona tərəf gəldi. Uzun qollarını yanına sallayaraq uzaqdan:

– O... o... o, mister İsfahani! Səlaməleyküm. Əhvalşüma çi tori* – deyib güldü və əlini ona uzatdı.

Hikmət İsfahani Tomasın uzun və enli gövdəsinin üstündəki sarı başına və üzünə baxdı. İkiəlli onun əlini sıxdı və uzun müddət ovcundan buraxmadı. Tomas bu tanış hərəkətdən onun mütləq böyük bir xahiş üçün gəldiyini anladı. Qolundan tutub, geri qayıtdı:

– Bütün İranda bircə dostum var, ürək dostum, – dedi, – o da mister İsfahanıdır. Onun yolunda ən vacib işlərimi təxirə sala bilerəm.

– Mersi, Allah bilir ki, mənim də sizə ixlasım var. Vücudunuzu bir gün görməyəndə ürəyim darıxır. Elə bil ki, bütün İngilis dostlarımla məhəbbəti sizin bu nəcib, alimənab təbiətinizdə toplanmışdır...

– Mən Hindistanı, İraqı, Misiri, Ərəbistanı gəzdim, sizin kimi bir dostu rast gəlmədim. Məşriq bütün gözəllikləri, bütün sədaqəti, qonaqpərəstliyi, sadəliyi və ağıllığı ilə sizin simanızda təcəssüm etmişdir desəm, səhv olmaz. İngiltərədəki dostlarıma, hətta arvadıma belə sizin haqqınızda yazmışam...

– Mersi, mersi, mersi! Nə qulluğunuz olsa hazırım.

– Siz buyurun. bizə aid bir qulluq deyin, yerinə yetirərək, ruhumuz ləzzət çəksin. Dostu xidmət etməkdən yüksək mənəvi bir zövq ola bilərmiz? Olmaz. Buyurun, rica edirəm!

– Sizin sağlığını! Elə, könlüm istədi, dedim, gedim bir dostumun qulluğuna salam verim.

– Görürəm siz demək istəmirsiniz. Onda qoyun mən sizə bəzi şeyləri xəbər verim. Ticarətxana ilə danışmışam. Bu növbə gələn malların hamısını sizə buraxacaq. Bir nəfər də başqa tacirə mal buraxılmayacaqdır. *Gələn də on əla yun və ipək mallardır. Müxtəlif keyfiyyətli!* Bazarın ağası siz olacaqsınız. Nə qiymətə istəsəniz, buyurun satın. Deyin görüm yaxşı işdir, yoxsa yox?

– Boynumuzda həmişə haqqımız var!..

– Yox, hələ bu azdır. Birləşmiş Kral dövləti dünyanın harasında olursa-olsun, öz sadıq dostlarını qiymətləndirməyi, onların xidmətinə layiq mükafat verməyi bacarır. Siz tezliklə siyasət aləminin görkəmli simalarından olacaqsınız. Vəzirliklə necəsiniz? Hə?

Hikmət İsfahani sevincini boğmağa çalışaraq:

– Bəlkə, bu məsələ dünən mümkün olardı, bu gün ola bilməyəcək, – dedi.

* Keyfiniz necədir

– Niyə? Necə yəni ola bilməyəcək?

Hikmət İsfahani bütün əhvalatı Tomasa nağıl etdi. Tomas diqqətlə qulaq asıb, gülümsədi:

– Narahat olmayın, boş şeydir. Mən də deyirəm, görsən, dostumun üzündəki bu qüssənin səbəbi nədir? Heç düşünməyə dəyermi? Boş bir şeydir!..

– Rica edirəm, ağayı səfiro deyin, mənə əlahəzrətə tapşırınsın.

– Arxayın ol, mister İsfahani. Bunlar hamısı düzələcəkdir. Gət kefini saz elə və heç dərd çəkmə! Əlahəzrət özü sizi çağırıb, məhəbbət və hörmətlə vəzarəti götürməni xahiş edəcəkdir.

– Allah sizin kölgənizi bizim üstümüzdən əskik eləməsin, mister Tomas! Siz olmasaydımsız, biz acından ölərdik.

O, mister Toması qucaqlayıb öpdü. Mister Tomas ağır əlini onun küreyinə vurub:

– Şərqi məhəbbəti, şərqi məhəbbəti!.. – dedi.

Hikmət İsfahani getmək istərkən mister Tomasın nə isə demək fikrində olduğunu duydu. Onu danışdırmaq üçün bir bəhanə olaraq:

– Rica edirəm əlahəzrət Kral dövlətinə bizim sədaqətimizi bildirin. Allah bilir ki, Şərqi və o cümlədən bizim bədbəxt İranın birçə dostu varsa, o da ingilisdür. Biz ingilisin yüz illər ərzində bizə etdiyi yaxşılığı dədə-baba minnətdarlığı ilə yad edəcəyik. Siz o beş-üç boş-boğazın, yeməyə çörək tapmayan, lat-lütün sözünə qulaq asmayın. O yazıqları da yoldan çıxarıb, bədbəxt edən vallah, billah, dinim, imanım haqqı bu ruslardır.

Mister Tomas:

– Ağayı İsfahani, dedi, siyasət aləminin, sizin üçün qaranlıq olan bir guşəsi yoxdur. Xüsusilə Tehran kimi siyasət dünyasının sirlərlə dolu bir mərkəzində əldə etdiyiniz uzun illərin təcrübəsi sizə tükütükdən seçməyə imkan verir. Ona görə də mən əvvəlcədən üzr istəyirəm ki, cənabınıza əlif-bey qədər sadə görülən bəzi şeyləri təkrar edəcəyəm. Məmləkətlər arasında, siyasətin mündəricəsindən, dövlət quruluşunun şəkildən asılı olmayaraq, əbədi təsir göstərən amillər vardır ki, biz onlara təbii, yaxud coğrafi amillər deyirik. Hər şey dəyişsə də, iki məmləkət arasındakı münasibətdə bu amillərin təsiri və rolu dəyişmir. İranla Rusiya arasındakı münasibət də bu cür amillərdən asılıdır. Bu amillərin sayəsində Rusiya İran üçün əbədi bir təhlükə mənbəyi olaraq qalır. Çarizm dağıldı, yerinə bolşevizm gəldi. Bu təhlükə

azaldımı? Xeyr, daha da artdı. Əksinə, bolşeviklər bir də İranı öz dəhşətli ideyaları ilə, kommunizm ilə təhdid etməyə başladılar. Kral dövlətinin İranda birçə arzusu varsa, o da bu təhlükənin qabağını almaqdır. Biz bu işdə sizin kimi ağaların köməyinə və bizi anlayacaqlarına əminik.

– İxlasımız var, mister Tomas! Böyüyümüzünüz!

– Amma İran daxilində bəzi ağalar ya bunu başa düşmür, ya da düşürək lazımı nəticə çıxarmırlar. Bu təhlükəyə qarşı möhkəm mübarizə aparmırlar. Son zamanlar şəhərə yayılmış bəzi ədəbiyyatdan yəqin ki, xəbərsiz deyilsiniz. Bunları düzəldən kimdir? Yəqin ki, ruslardır, bolşeviklərdir, Kominterndir. Amma İran mətbuatı isə bu barədə kifayət qədər yazmır. Hikmət İsfahani Tomasın fikrini anladı.

– Mister Tomas, mənim ruznaməm hər gün bu barədə yazır. Axı-rıncı nömrələri sizə göndərərəm. Xahiş edirəm mütaliə buyurasınız. Lütfən qeydlərinizi də bizə bildirəsiniz nəzərə alanq. Lap müdiri-ruzname ağayı Sofi İranporəstin özünü hüzurunuza göndərərəm. Necə lazımdırsa, deyən, yazıb ruznamədə çap eləsin.

– İkinci mühüm bir məsələni də, İranın gələcəyini düşünən adamlar heç vaxt gerek nəzərdən qaçırmayalar. O da şimal nefti məsələsidir. Özünü İranın qədim dostu hesab edən Krallıq dövləti çox istərdi ki, şimal neftinin işlənməsində öz səy və bacarığını tətbiq edə bilsin. İranın sizin kimi fərasətli, ağıllı siyasət adamları gerek bu məsələnin hər hansı başqa bir dövlətin mənafeyinə həll olunmasına qarşı çıxsınlar.

Mister Tomas “hər hansı başqa bir dövlətin” sözlərini xüsusi bir ahənglə tələffüz etdi. Hikmət İsfahani yenə də mətləbi anladı.

– Mister Tomas, İran zəif bir dövlətdir, balaca bir məmləkətdir. Amerika boyda əjdəhanın qabağında dura bilməz. Amerika kapitalı özünü zorla soxur məmləkətə, Vallah, billah, çarəmiz kəsilib, görürük ciyərimiz yanır, məcbur oluruq alağ, satağ, bir əlaqə yaradağ ki, başımızı gırlaya bilək. Gerek Amerika ilə İngiltərə dövləti belə məsələləri İranda yox, Londonda, Vaşinqtonda oturalar, həll eleyələr, bişirələr, getirib qoyalar bizim qabağımıza, daha biz də başağrısı çəkməyək.

– Hər halda siz öz fikrinizi deməlisiniz.

– Mənim gözüüm üstə, mister Tomas, sabah o barədə bir səhifə ruznamədə yazarıq. Məlum məsələdir ki, ingilissiz şimal neftini çıxarmağ olmaz!

Mister Tomas susdu. Hikmət İsfahani onun razı qaldığını görüb durdu:

– Xudahafiz, mənim əziz dostum, mister Tomas! Mister Tomas onun əlini sıxdı. O, qapıdan çıxarkən dönüb bir də:

– Mister Tomas, məni yaddan çıxartmayın, əlinizi bizim üstümüzdən çökməyin! – dedi.

* * *

Hikmət İsfahani böyük bir şadlıqla maşına oturub şoferə:

– Sür, bir şəhəri cövlan eləyək! – dedi.

Maşın şəhərin adamla qaynaşan böyük küçələrindən ötdükcə Hikmət İsfahani məmnun halda baxır, mağazaları, meydançaları, imarətləri gözdən keçirirdi. Birdən nəzərini böyük hasarın içərisinə alınmış bir bağ cəlb etdi. Bu Amerika səfərxanası yerləşən bağ idi. O, ani bir tərəddüd keçirdi. “Gəlsənə bir bura da baş çəkim” deyə düşündü. Lakin qəti bir qərara gələnə maşın uzaqlaşmışdı, başqa binaların yanından yel kimi uçub keçirdi. Şoferə:

– Gədə, bir də bu küçəni dala qayıt, yaxşı hamar küçədir.

Şofer qabaqkı döngədə maşını dala qaytardığı zaman Hikmət İsfahani öz-özünə belə düşünürdü: “Bu ingilis köpək oğlunun şirin dilinə çox da etibar yoxdur. Bunlar adamın başının altına balıq qoyub, yatırmağa adət etmişlər. Yağlı sözlərinə aldanıb arxayın olarsan, bir də görərsən tamam tərs çıxdı. Səni yuxuya verib, evini yıxdı. Bu tayfa xeyrini dedəsinə də verən deyil. Əlahəzrət ilə bir başqa şey üstündə müamilələri düz gəlsə məni yadlarına da salmayacaqlar. Bu vəzirlik-zad da qarpız idi qoltuğuma verdi. Dərdi neft dəridir”.

Bu mühakimələr onun ürəyini yenidən əndişə ilə doldurdu. Hətta Tomasın nəzakətli gülüşləri belə ona istehza kimi görünməyə başladı. “Yox, mütləq gərək amerikalı dostlarımı görəim. Bunlar ingilisin tayı deyillər. Bunların cibi doludur. Ona görə də əlahəzrətin yanında sözləri ötkündür. Gedim, burada da işimi möhkəmlədim” – deyib, maşını Amerika səfərxanasının enli darvazasına doğru sürdü. Komendant onu görən kimi gülümseyib, şlyapasını çıxartdı və salam verdi. O, maşından düşdü, eyni nəzakətlə şlyapasını qaldırıb, komendantla salamlaşdı və yaxınlaşıb əlini sıxdı:

– Mister Haroldun qulluğuna salamım var!

Komendant içəri girib, zəng etdi. Təcili qayıdıb “buyurun, rica edərim”, – deyə Hikmət İsfahaninin böyük bir binaya doğru apardı.

Mister Harold onu, mister Tomas kimi təntənə ilə qarşılamadı. O, sadəcə ayağa durub əl verdi, gülümsədi, halını soruşdu və oturduqdan sonra çay gətirdi. Hətta bunlar Hikmət İsfahaniyə daha səmimi görünürdü. Özlüyündə “Kişilər ağalığa öyrəniblər”, deyib düşündü.

Çay içərkən mister Harold şəhərdəki işlərdən, ticarətin gedişindən və dünyanın vəziyyətindən söhbət saldı:

– Mühəribə şişib genişlənəcəkdir, – dedi, – ticarət işinə əngəl törədə bilər. Bir dost kimi sizo məsləhət görərim, yavaş-yavaş ticarəti elə mallara keçirəsiniz ki, onların mühəribədə əhəmiyyəti olmuş ola...

Hikmət İsfahani bir tacir həssaslığı ilə onun sözlərindəki mənanı qavrayıb, mühəribə nəticəsində tüccarın varlıq biləcəyini fikrindən keçirdi:

– Biz həmişə sizin kimi xeyirxah və bizim səmimi dostlarımızın məsləhətinə qulaq asmışıq. bunun sayəsində də Allaha min şükür ki, gündən-günə irəli gedib, tərəqqi etmişik, ticarətimiz artıb və genişləndiribdir. İnşallah, bundan sonra da sizin mərhəmətinizin sayəsində heç bir çətinliyə rast gəlmərik.

– Amerika bütün ölkələrlə açıq və geniş ticarət tərəfdarıdır. O, xüsusən İran kimi geridə qalmış Şərqi ölkələri ilə öz iqtisadi və ticarət əlaqələrini möhkəmləndirmək və bu vasitə ilə onları irəli aparmaq istəyir. Hər iki məmləkətin xeyrinə olan bu işdə sizin kimi ağaların xidmətini biz yüksək dərəcədə qiymətləndiririk. İndi şimal neftini istismar etmək üçün başlanacaq işlər iki ölkə arasında çox geniş üfüqlər açır. Zənnimcə, siz də buna qanesiniz.

– Mən sizə qövr verirəm ki, nəinki mən, bəlkə, bütün İran buna qanedir. Baba, bu neft yerin altında nə qədər yatıb qalacaq!.. İşlət, qoy sənə də bir şey çıxsın, bizə də... Axı buna ki, bir söz ola bilməz. Yeni insafən demək lazımdır ki, əlahəzrət ilə olsaydı, çoxdan o nefti sizə verərdi. Öztünüz bilirsiniz ki, bu şimal qonşusu bir bəla olub, keçib boğazımıza. Qoymur, baba, qoymur rahat işimizi görək. Bir soruşsan yoxdur ki, baba, məmləkət bizim, nə bilirik onu eləyirik, daha sənə nə dəxli vardır. Götürün bu nefti, zavod tikin, mədən salın, siz də xeyir görün, bizə də bir çörək çıxsın.

Mister Harold incə bir eyhamla:

– Gərək ingilislərin də buna bir etirazı olmasın, – dedi.

Hikmət İsfahani onun nəyə işarə etdiyini anladı:

– Ağayi Harold, bu ingilisləri siz bizdən yaxşı tanıyırsınız. Onlara çox da etibar yoxdur, biz iranlılar ki, belə görmüşük. İngilisin gözü

doyan deyil. Dünyamı tutsa, deyəcək gərək aya çıxam. Bunlar belədir-lər. İki gün bundan qabaq ingilis siyasi adamlarından birisi mənə deyir ki, şimal neftini təkcə amerikalara vermək olmaz. Bu, dövlətlər ara-sındakı müvazinəti poza bilər. Yaxşı olar ki, şimal neftini istifadə etmək üçün İran, Amerika və ingilisin iştirakilə şirkət düzəldək. Əziz başın üçün, mister Harold, özünə dedim ki, baba, ingilis qardaşlar, bizdən əl çəkin, cənub neftini təmiz həzm-rəbedən keçirmisiniz, yeyin, halal xoşunuz olsun, daha bu şimalda nə işiniz var.

Harold, Hikmət İsfahaninin hərəkətini təqdir etdi:

– Çox gözəl demisiniz. Lakin bütün İran neftindən üç dövlətin iştirakilə istifadə etmək daha faydalı olmazmı? Nə üçün cənub neftinə təkcə ingilislər sahib olmahdırlar! Bu ki, İrana da zərərdir, Amerikaya da. İranlılar bunu başa düşməlidir.

– Siz bizə arxayın olun, mister Harold! Çoxdan başa düşmüşük. Tacir, ərbab tayfasının hamısı da olmasa, doxsan doqquz faizi ameri-kanların tərəfdarıdır. Məclisdə də, dövlətdə də sizin istədiyinizi keçir-mək mənim boynuma.

Birdən nəyi isə xatırlamış kimi, əlini qoltuq cibinə saldı. Dördqat bükülmüş üç səhifəlik ağ kağız vərəqəsi çıxartdı:

– Mister Harold, o günkü danışığımıza əsasən not tutmuşam. Şənbə günü məclisin iclasını mərəkəyə çevirmək fikrim var. Bir qulaq as gör, necədir. Bəlkə, bir şey yaddan çıxıb, axı siyasət işində siz mən-dən püxtəsiniz.

Mister Harold, biclik dolu bir nəzərlə Hikmət İsfahaniyə baxıb, azca gülümsədi:

– O... o... o... Kaş sizdə olan siyasi hissiyyat məndə olaydı. Mən də siyasətdə sizin qədər dərin gedəydim.

– Elə deməyin, siz allah, elə deməyin!... Ticarətdə sözüm yox, yüz sizin kimilərini çaya susuz aparıb, susuz da gətirərəm. Amma siyasət-də yox. Bu, biz girən kol deyil. Elə yavaşca, bir balaca yuxarılarda üzüb başımızı gırləyirik.

O öz antisovet çıxışının tezislərini mister Harolda oxudu:

– Hələ danışanda, onqat gücləndirəcəyəm.

Mister Harold diqqətlə qulaq asıb, bəzi yerlərini iki dəfə oxutdu və nəhayət:

– Mister İsfahani, siyasət incəlik istəyir, – dedi. – O da ki, tama-mən sizdə var. Gərək natiqlər parlamentdə danışmağı sizdən öyrənələr...

İsfahani:

– Bəh-bəh-bəh, iltifat sahibi olasan, mister Harold, – deyib güldü. Ona təşəkkür etdi. Mister Harold isə əsl fikrini demək üçün bir mü-qəddimə olan bu sözlərin Hikmət İsfahanini razı saldığını görüb:

– Bəzi kiçik dəyişikliklər də etmək pis olmaz, – dedi.

– Qışqırığı və söyüşü bir az azaldın. Elə danışın ki, oxuyan sözü-nüzün qərəzsiz olduğuna inansın. Bir sözlə, incə doğrayın, mister İs-fahani, incə...

Hikmət İsfahani mister Haroldu lap yaxşıca başa düşdüyünü bildir-mək və onu artıq söz axtarmaq zəhmətindən qurtarmaq üçün:

– Bir sözlə, pambığınan baş kəs, – deyib qəhqəhə ilə güldü.

Belə həyasız açıqlıq mister Harolda xoş gəlmədi:

– Yox, həqiqəti aşkara çıxart.

Hikmət İsfahani tez simasındakı gülüşləri yığışdırdı:

– Əlbəttə, elədir. Mən şüxluq üçün dedim. Əslində mister Harold, hər şey siz deyən kimi olacaq. Ancaq siz mərhəmət əlinizi, lütf və kə-ramətinizi bizim üstümüzədən çəkməyin.

– Biz İranın və xüsusən sizin kimi ağaların sadıq dostuyuq. İstər ümumi dövlət daxilində, istər şəxsən nə arzunuz olsa, buyurun.

Hikmət İsfahani bu iltifatdan istifadə edib, Rza xanın yanında baş verən hadisələri mister Harolda nağıl etdi. Öz əndişələrini bildirdi. Əlahəzrətin təbiətən qeyri-sabit və etibarsız bir adam olduğunu, öz ehtiraslarının hökmü altında yaşadığını söylədi:

– Ağayı səfir-kəbir vasitəsilə, balaca bir təsir lazımdır. Birçə kəlmə ilə Amerika dövlətinin məni dost tutduğunu əlahəzrətin qula-ğına çatdırmaq lazımdır. Özgə bir ərzim yoxdur.

Mister Harold onu əmin etdi:

– Özünüzü Birləşmiş Amerika Ştatlarının bayrağı altında rahat hiss edə bilərsiniz!

Rıqqətdən gözü yaşarmış Hikmət İsfahani:

– Allah bizim bir günümüzü o bayraqsız eləməsin, – dedi və mis-ter Haroldun əlini sıxıb vidalaşdı.

* * *

Hikmət İsfahaninin kefi yenə xeyli yüksəkdi. O, bugünkü müvəf-fəqiyyətindən vəcdə gəlmişdi. Ona əbədi görünən ruhi müvazinət içərisində sonsuz bir zövq duyurdu. Hətta özündən, öz gələcəyindən o

qədər arxayın idi ki, ayaqlarını yerə qoyduqda, nə isə heç zaman hiss etmədiyi bir möhkəmlik və qüdrət hiss edirdi. Ona elə gəlirdi ki, öz həqiqi hökmdarını tapmış torpaq ayaqlarının altında titrəyir, belə bir nəşə ilə o maşına oturdu:

– Gədə, bir İstambuliyə, oradan da Laləzara sür, ürəyim görmək istəyir.

Maşın küçələrdən axıb gedərkən o yenə də dala qaçan evlərə, mağazalara, gözüne bir heç kimi görünən adamlara baxır, ayaqlarını uzadıb, yumşaq söykənəcəyə yayılaraq, qərribə bir nəşə aləmində yaşayırdı. Birdən-birə gözələrinə, üstündə svastika yellənən bir bayraq deydi. Maşın sürətlə keçdiyindən çiyini üstündən burularaq, dal pəncərədən bir də bayrağa baxdı. Bura alman səfərxanası idi. Tiryək nəşəsinə dalmış adamı naghəni bir gurultu kefdən ayıldan kimi, bu bayraq da onu şirin xəyalatdan ayırdı. Öz-özünə: “Kişi, – dedi, – gəld qəflət eləmə, bir bura da baş vur. Burda da özünə bir istinadgah düzəlt. Əslinə baxsan bu amerikalılar da elə ingilislərin tayıdır. Çox bel bağlayıb, etibar etmək olmaz. Bu Tehrandə mənim kimi yüz tacirlə əlaqə saxlayırlar. Mənim kimi yüzünə salam verib, yüzündən salam alırlar. Özlərini zahirdə alicənab qələmə verirlər. Amma əslində ingilisdən pis quldurdular. Elə fikirləri nefətdir. İrən soyub talamaqdır. Yoxsa nə işinədir, xeyri olmasa durub gedə şahın yanında mənim sözümlə sala. Almanlar başqa məsələ... O kişilər qətiyyəti sevirilər. özlərinin də bu saat qılıncının dalı da kəsir, qabağı da. İngilisi də. Amerikalı da bütüb soxublar bir qoz qabığına. Gözü görə-görə gedib Fırəngistanı, Belçikanı, Polşanı tutublar, dədələrinin mülkü kimi oturublar içində. Əlahəzrətə elə bunların bir zəhmi bəsdir”.

Bu mühakimələrlə o qəti qərar çıxartmaqda tərəddüd etmədi. Şofərə maşını birbaşa alman səfərxanasına sürməyi tapşırırdı.

Komendant, Hikmət İsfahaninin maşını görmə kimi qapını açdı. Maşın dayandıqda yaxınlaşıb, salam verdi.

– Fon Valter bu gün sizi soruşubdur...

Bu söz onu sevindirdi. Beləliklə, xəbərdarlıq etmədən durub gəlməsi bir növ doğrulmuş və yerinə düşmüş olurdu. Bu da onun mövqeyi və nüfuzu üçün əhəmiyyətli bir cəhət idi. Bu fikirlə, Valterin zəngin mebellərlə bəzədilmiş otağına doğru yollandı. Koridorda fon Valter özü onu qarşıladı. Görünür ki, komendant xəbər vermişdi. Fon Valter onun qoluna girib, birbaşa otağa apardı. Yumşaq kreslodə oturub, özü də onunla üz-üzə əyləşdi.

– Çox şadam ki, gəldiniz. Bu gün səhərdən sizi axtarıram. Lakin müəmmalar içində itirsiniz, – deyib, hər iki əli ilə başını tumarladı.

Hikmət İsfahani:

– Harada itək, axır gəlib dost bağına düşəcəyik. Əmin olun, – deyə cavab verdi.

– Buna heç bir şübhəmiz yoxdur. Üzünü də demək yaxşı olmasa da, sizin əqli-səlim sahibi və siyasət aləminin sirlərini dərk etməkdə açıq-fikirli bir adam olduğunuzu qeyd etməyə məcburam. Sizdəki bu yüksək keyfiyyət haqqında hətta fərin özünə də yazmışıq. Xoşbəxtlik orasındadır ki, bu gün fon Ribbentrop şifrə ilə fərin sizin haqqınızdakı tapşırığını bizə xəbər vermişdir. Sevincimdən bütün günü sizi axtarmışam.

Hikmət İsfahani səbirsizliklə:

– Ağayı fərin nə yazır? – deyə soruşdu.

– Fərin sizinlə daha sıx əlaqə yaratmağı bizə tapşırılmışdır. İranda alman siyasətinin gələcəyi və sizin istiqbalınız haqqında fərin xüsusi fikri vardır.

Fon Valter mənalı bir sükuta daldı, Hikmət İsfahaninin gözələrində böyük bir marağın ifadələrini görərək, onu qane edəcək bir işarə ilə kifayətləndi:

– İndi siyasət dünyası tufanlı bir dərya halını almaqdadır. Ağillı və qabil mülletlər belə halda dövlət gəmisinin sükənini bacarıqlı əllərə tapşıırırlar. Fərin öz böyük siyasətindən İrana həmişə əhəmiyyətli yer vermişdir. Gümən etməyin ki, onun başı Avropada başlanan işlərə qarışmışdır, daha şərqə görmür. Avropada başlanan hər iş nəhayət, Şərqdə qurtarmalıdır. İrən isə bütün Şərqin qapısıdır. Bu qapıda möhkəm keşikçi durmalıdır...

Hikmət İsfahani bu gözləmədiyi xəbərdən qurumuş dodaqlarını yaladı:

– Kim nə deyir-desin, biz iranlılar o kişiyyə iman gətirmişik. Canım, nahaq deyil ki, bizim bu avam camaat kişinin adını imam Heydər qoyub... İnanın ki, oğor fərin müsəlman olsaydı, birinci mən özüm bayraq qaldırardım ki, Sahibəzzəman gəlibdir.

O, dayanıb Valterə baxdı, bu din ayrılığı məsələsini nahaq yerə ortalığa atdığıni düşünüb, tez səhvini düzəltməyə çalışdı:

– Kişi nə dinin sahibi olur-olsun, bizim ona inamımız var.

– Fərin iranlılara xüsusi məhəbbət bəsləyir. O, sizi də böyük Aryan nejadının övladları hesab edir. Onun nəzərincə yer üzündə

yaşamağa qabil ikicə millət var: almanlar və iranlılar. Çünki ikisinin də qanı təmiz Aryan qanıdır. Fürerin planına əsasən bu iki millət dünyaya sahib olmalıdır. Qərbdə biz, Şərqdə siz. Füreer dünyaya sahib olanda Bakını, Tiflisi və bütün Qafqazı İrana verəcəkdir. O böyük imperiyanın göylərində, ağayı Hikmət İsfahani parlayan bir ulduz olacaqdır. Ha, ha, ha...

O, şaqqıltı ilə qəhqəhə çəkib güldü. Hitlerin irq nəzəriyyəsini Hikmət İsfahanilərin zövqünü oxşayan şəkildə və İran şəraitinə uyğunlaşdıraraq, verdiyi təsildən özü də razı qaldı. Hikmət İsfahaniyə isə gözünün qabağında bir sərəb kimi, doğrudan da, böyük bir imperiyanın hüdudları gəlib durdu.

– Onda ay ticarət edəcəyik ha!.. – deyib dodaqlarını yaladı, – sərəb yox, gömrük yox. Vur Rusiyanın içindən malları yerit Avropa bazarlarına. Qayıdanda da çit, mahud, nə bilim ətriyyat, corab, panama al getir, tək millətin qabağına, qoy kefi istəyeni seçsin. Ticarət yaman rövneq tapacaq, ağayı fon Valter!

– İndi də furer bizə tapşırıb ki, qoymayaq sizin kimi adamlar müharibədən zərər çəksinlər. Nə qədər malın var, buyur bu gün deyib bizim ticarətxana hamısını götürsün. Nə də istəsən, sənə verməyə hazırıq. Qiymətdə də, özün bilirsən ki, səni narazı qoymanıq!

– Bir Allah bilir ki, sizdən mən yerdən göyə qədər razıyam. Allah sizin bayrağınızı həmişə uca eləsin, Allah onun kölgəsini bizim başımızın üstündən götürməsin. Yoxsa biz sahibsiz qalarıq! İndi mənə aid nə qulluğunuz var, əziz dostum?

Fon Valter iri qaşlarını gözlərinin üstünə endirdi və başını Hikmət İsfahaniyə tərəf əydi:

– Bolşeviklərlə bizim bir gün üz-üzə gələcəyimizi yəqin bilirsiniz. Hikmət İsfahani özünü hər şeydən bixəbər göstərdi:

– Nəcə bilmirik, kişi, lap yaxşı bilirik.
– Ona görə də hazırlaşmaq lazımdır və bu işdə sizin köməyinizə ehtiyacımız var.

– Buyurun, bir kömək yox, min kömək eləyim.
– Miyanada sizin ticarət kontorlarımız olsun gerek.
– İranın bu başından o başına harda mənim kontorum yoxdur, adamım yoxdur...

– Orada bizə etibarlı bir yer lazımdır. Bəzi iylənməyən azuqə tədarük etmişik, yığıb saxlayacağıq. Bərk ayaqda lazım olar.

Fon Valter qəsdən Hikmət İsfahaniyə “azuqə” dedi, bu sözlə təxribəci şeylər göndərmək istədiyini bildirirdi. Hikmət İsfahani “aha, azuqə” deyib, fikrə getdi. Bunun mənasını başa düşdüyünü andıran bir səsle:

– Əziz dostum, – dedi, – olmazmı ki, miqdarımı bilim. Yox, yox ürəyinizə heç şey gətirməyin, miqdarını bilim ki, ona görə də yer hazırladım...

– Hələlik bir əlli tonluq yer lazımdır. Sonra, bəlkə, bir az da artdı. Lakin mənim xahişim odur ki, bu azuqə sizin mallarımız şoklində ora gedəydi. Əlbəttə, üstündə mənim də adım olacaq.

– Lap yüz ton olmasın, min ton olsun, ver iki günə Azərbaycanın, Mazəndəranın harasına deyirsən elə yeridim ki, heç quş da quşluğu ilə xəbər tutmasın. Lap aparım Arazın qırağında basdırım.

Hikmət İsfahani qəsdən bu qədər danışdı ki, fon Valter onu avam saymasın və mətləbi tamam açsın.

Lakin fon Valter özündən razı halda əllərini başına çəkib:
– Təşəkkür edirəm, mister İsfahani, – dedi. – biz də sənə borclu qalmanıq.

Kiçik bir fasilədən sonra Hikmət İsfahani öz dərini açdı:
– Ağayı fon Valter, lütfünüzdən istifadə edib, bir ərzimi sizə bildirmək istəyirəm.

– Buyurun, buyurun!
Hikmət İsfahani Rza xanla olan əhvalatı, mister Tomasa və mister Harolda danışdığı kimi, fon Valterə də danışdı. Öz əndişələrini bildirdi.

– Sizdən birçə xahişim var, elə furerin mənim haqqımda yazdıqlarını əlahəzrətin qulağına çatdırasınız!

Fon Valter yenə şaqqıldaıyıb güldü:
– Siyasətdə uşaq olmayın, ağayı Hikmət İsfahani! Bunu Rza xana bildirmək olmaz. – Əlini onun çiyinə vurub əlavə etdi: – Furer sizi də Rza xan kimi bir kişi sayır!

– Aman günüdür, məni bu namərdin qılıncının altından qurtarın. Ağayı səfir elə birçə kəlmə desə, bəsdir.

– Gedin, arxayın olun, sizə zaval yoxdur, ağayı Hikmət İsfahani.
Görüşüb ayrılarkən, fon Valter onu saxladı. Dolabdan iki kitab çıxartdı:

– Alın, bu, furerin “Mənim mübarizəm” kitabıdır. Həm farscasını, həm də almancasını sizə bağışlayıram. Bu bir almanın öz sədaqət dostuna verə biləcəyi ən yüksək hədiyyədir.

Kitabların cildinin altında nə işə yazdı və Hikmət İsfahani hər iki əlini qabağa uzadıb, kitabları aldı:

– Allah şahiddir ki, bu kitab mənim üçün Qurandan da əzizdir, – deyib, fon Valterin qarşısında əyilə-əyilə otaqdan çıxdı.

ON ALTINCI FƏSİL

Tehran qabarıq bir təzad içərisində yaşayırdı. Zahirən onun sakitlik və ətaletini pozacaq bir hərəkət gözə dəymirdi. Sanki o, bir-birilə heç bir zaman uyuşa bilməyəcək ziddiyyətlərin ahəngini yaratmışdı. Həqiqətdə isə bu təzad onu daxildən didib parçalayıb, mənliliyini çeynəyir, nəhəng bir ağacı içərisindən gəmirən bir qurd kimi onu sarsıdırdı. O, bir-birini yemək üçün yaranmış iki övlad doğmuş anaya bənzəyir, bu ananın əzab və iztirabları ilə yaşayırdı. Sərvət və səfalet ona övlad və qənim kəsilməmişdi.

Şəhərin bu dəhşətli mənzərəsi, kəndin Fridunda oyatdığı kədər və qəzəbi daha da artırır. O, bazar və küçələri doldurmuş yurdsuz uşaqlara, səfil-sərgərdan bir halda hər gələnə əl açan qadın və qızlara baxır, onların içində Musa kişini, Gülnazı, Səriyyə xalanı, onların körpələrini axtarırdı. Bu qayda ilə günlərlə, həftələrlə şəhərin küçələrini və bazarları dolandı, tanış və dostlardan soraqlaşdı, nişanlarını dedi, lakin bir səs, bir xəbər çıxmırdı. O, maşınlardan enib mağazalara, kontorlara giren qarnı tox, əyni qalın Hikmət İsfahaniləri saxlamaq, “Ağalar, yaxşı baxın, bunlar sizin əməllərinizdir!” deyər qışqırmaq istəyirdi. O, getdikcə fikirli və qüssəli olmağa başladığını hiss edirdi. Artıq əvvəlki şüxluq və şadlıq zaman keçdikcə onu tərk etməyə başlayırdı, tamamilən yerini ağır düşüncələrə, əzablı duyğulara verirdi. Bu düşüncə və duyğular qəlbindəki intiqam alovunu, azadlıq hərəkətini gücləndirirdi. O, yalnız fəaliyyətdə, yalnız çalışmaqda bir təskinlik taparaq, bütün varlığını yenidən dərsələrə və işə vermişdi. İş isə pis getmirdi. Vərəqələr və birinci kitab gözlədiklərindən artıq nəticə vermişdi. Onların məzmunu tez bir zamanda xalq arasında yayılmışdı. Şəhərdə bu ətrafda gedən söhbətlər kəsilmirdi. Fridunun nəzərində onların ən böyük əhəmiyyəti xalqda ümid oyatması, həyat və quruluşdan narazı olan adamları mübarizəyə ruhlandırması idi. Cəmaat rəsmi dairələr və qəzetlər tərəfindən yayılan vərəqələrin Sovet səfərxanası tərəfindən buraxılması xəbərini dodaqaltı istehza ilə qarşılımış və sanki

buna cavab olaraq, vərəqə buraxanlara “həqiqətçilər” təxəllüsü vermişdi. Bu istilah çox tezliklə hər tərəfə yayılmışdı. Qərribə orası idi ki, camaat belə bir işə iqdəm edən adamlardan daha çox şeylər gözləyir, onların adına min söz danışır. Qurban Mərəndi, böyük bir sevinclə Fridunu tutaraq:

– Gördün, dadaş, mən deyən oldu, olmadı, – demişdi. – Gərək bütün millət dilsiz-ağızsız heyvan ola ki, bu yekəlikdə zülmə davam getirə. Heç cıncırını da çıxartmaya, intihası, mən deyirdim ki, həl əl-ələ verək, biz başlayaq razı olmadın, bu şərəf başqalarına qismət oldu...

Fridun vərəqə buraxanların kim olduğu haqqında camaatın nə düşündüyünü bilmək marağı ilə:

– Görəsən hansı qurd ürəyi yemişin işidir, – demişdi.

Qurban Mərəndi onu təshih etmişdi:

– Qurd ürəyi yemişin yox, yemişlərin. Bilirsən nə həngəmdir. Deyirlər ki, qoşundan tutmuş vəzarəti kişvərin özünə qədər hər yerdə adamları var. Firsət gözləyirlər, tufəng götürüb girələr səngərə, dağdalar bu çürümüş binanı. Hə, onu da deyim ki, gözde-qulaqda ol, bu gün, sabah ikinci kitab çıxacaq. Əlinə keçməse, xəlvəti mənə de, verirəm... Qorxma, mənim dalımca nə qədər adam salsalar, yenə birini tapacağam...

Bu sözlər Fridunu sevindirməklə bərabər, düşündürürdü də. O, xalqın bu ümidini doğrultmağı, işi davam etdirməyi özlərinə borc bilirdi. Sanki onlar səadət həsrətilə yaşayan minlərlə adamların qarşısında bu yoldan dönməyəcəklərinə and içmişdilər və bu andı pozmaqdan böyük günah ola bilməzdi.

İndi işi ləngitmək, yeni kitabı gecikdirmək, bu insanları naümid etmək idi; həm də bu, mürtəcə dairələri bu adamların üstünə qaldırıb, meydandan qaçmaq kimi bir alçaqlığa bərabər idi. Buna görə də Fridun bütün fikrini ikinci kitabın nəşrinə vermişdi. Kitabla yanaşı, o, yeni bir vərəqə də hazırlayırdı. Bu vərəqə də hakm və mürtəcə dairələrin böhtan və yalanlarına cavab olmalı idi. Vərəqə hazırlamaq üçün Rza Qəhrəmani hələ gündüzdən şəhərdə əlinə keçən bütün qəzetləri alıb stolun üstünə yığmışdı. Hətta bəzilərini oxuyaraq, yanından qırımızı xətt çəkmiş və ayıraraq, bir kənara qoymuşdu. Fridunu gördükdə:

– Buyur, əzizi-mən, gör gələcəkdə yeni dövlətin vəziri olsan, mənə katibliyə götürərsənmi? – deyər zarafat etdi.

Fridun ciddi olaraq:

– Qardaş, doğrudan da, deyəsən camaatın bizdən umduğu yeni dövlətdir, nə az, nə də çox – dedi.

Rza Qəhrəmani də ciddiləşdi:

– Bəs sən necə bilmişdin? Xalqı bidar edib, onun qabağında qaçmaq mı olar? Xalqın istəyi də həmişə yerində və vaxtında olur.

– Elədir, xalq istəyini zaman doğurur. Lakin biz hələ bu sadə istəkdən nə qədər uzaqdayıq!.. Hətta biz fikrən belə bu məsələni özümüz üçün həll etməmişik ki, nə istəyirik, necə dövlət istəyirik. Biz elə köhnəni uçurmaqdan danışıq.

– Fikir eləmə, əzizim, sən bu köhnəni uçurt, elə o günü mən sənə deyim yeni dövlət necə olacaq. Onun şəklini xalq özü tapar.

Rza Qəhrəmani nə işə fikrə getdi, bütün simasında, gözlərində bir işıq və ilham göründü:

– Bilirsənmi, Fridun, getdikcə mənim üroyim elə bil ki, bir dağ kimi ucalır. Sanki mən dünyanı təzədən qanmağa, hiss etməyə başlayıram. Hətta özümü də... Deyirəm ki, nə üçün uşaqlıqdan sənə deyən olmayıb ki, sən baxma ki, belə balacasan, boyundan qorxma. Əslində sən çox böyüksən, sən böyük bir dağın parçasısan. O dağ xalqdır. Ona bərk söykən, ondan ayrılma, onun fikrile yaşa! Görərsən ki, sən nə qədər canlısan, qiymətliyənsən, gözəlsən!..

Fridun qəzetləri gözəndən keçirə-keçirə dostuna qulaq asırdı. Bu sözlərdə onun dostu, nə işə böyük bir fikir ifadə etmək istəyirdi. Fridun onun, doğrudan da, dediklərindən daha çox duyduğunu hiss edirdi:

– Sən xoşbəxtsən, dostum, qəlbin dilindən çox zəngindir. Sözlərin kələ-kötür olsa da, hissiyyatın uca və təmizdir. İnsan üçün bu, böyük xoşbəxtlikdir. Mən dünyada başqa cür adamlara da rast gəlmişəm. Bax, onlardan birisi gör nə yazır.

Bu, “Səda” qəzetində Sofi İranpərəstin “Vətən xainləri qutuldu” adlı məqaləsi idi. Sofi İranpərəst vəzəreti kişvər tərəfindən, Pəhmanzadə adlı bir nəfər başda olmaqla üç adamın tutulduğunu yazırdı. Guya Rəhmanzadə kitabların Bakıda nəşr edildiyini söyləmiş və özlərinin də paraşütlə bu tərəfə salındığını boynuna almışdır. Hətta qəzetdə Rəhmanzadənin paraşütlü şəkli də çap edilmişdi. Sofi İranpərəst məqaləsinin altında qeyd edirdi ki, vəzəreti kişvərin lütfü nəticəsində şəxsən Rəhmanzadə ilə görüşmüş və müsahibə etmişdir. Fridun qəzeti bir kənara atdı:

– Bütün bunlar nə qədər gülüncüdür!.. Ağayı Hikmət İsfahaninin pulu ilə çıxarılan bir ruznamədən bundan artıq nə gözləmək olar.

– Yox, çox şey gözləmək olar, – deyib Rza Qəhrəmani qəzeti qaldırdı və yenidən Friduna verib, əlini başqa bir məqalə üzərinə qoydu.

– Ah, əzizim, acığın dövlətə zərəri var, deyərlər. Dalını oxu. Gör Hikmət İsfahani məclisdə nə tufan eləyib.

Bu, Hikmət İsfahaninin məclisdə olan nitqi idi. Nitq İranın şimalını qaranlıq buludlar bürüdüyündən, yer üzərində dinsizlər və allahsızların ayaq almasından, dəccalın xürocundan danışıq və imam Sahibəzzamanın qərb tərəfdən zühur edəcəyini xəbər verirdi.

Rza Qəhrəmani:

– Kişi, riyakarlığa bir bax, – dedi, – özü ömründə namaz qılmaz, Sahibəzzamandan danışıq, camaatı yaman dolayıblar!

Fridun “Səda”nı bir kənara qoydu. “Fəryad” ı götürdü. Bu qəzet də vərəqələrdən, kitabdan söhbət açmışdı. Həm də o tamamilə başqa bir xəbər verirdi: o yazırdı ki, bu kitabı da, vərəqələri də Kominternin başqa ad altında bu tərəfə göndərdiyi adamlar buraxmışdır. Bu adamlara Musa adlı bir Fələstin yəhudisi başçılıq edirmiş.

Ruznamə oxucunu inandırmağa çalışırdı ki, bu adamların sayı minləri keçir və onların çoxu İran adətlərini bilmədiklərindən çayxanalarda böyük stəkanlarda çay içdikləri zaman tutulmuş və özlərinin qafqazlı olduqlarını da etiraf etmişlər. Ruznamə bilatəxir bu adamların edam olunmasını tələb edirdi.

Fridun bu qəzeti də bir kənara qoyaraq:

– Maraqlıdır, görəsən kimləri dardan asmağa bəhanə axtarırlar, – dedikdə, Rza Qəhrəmani ayağa durdu:

– Lap ağıllarını itiriblər! Deyir ki, gözəl ağa çox gözəldi, vurdu çiçək də çıxartdı. Bizim ağaların da işi bu cür olub, – dedi və qapıya yollandı.

– Fəridə ilə Kərimxan məni gözələyir, kitabları çıxartmaq vaxtıdır, yadımdan çıxmasın, gecə Sərxangildə görüşməliyik.

Fridun:

– Elə şey yaddan çıxmaz, get gör axşam sizə nə böyük bir müjdə gətirəcəyəm! – deyib başqa bir qəzeti götürdü.

Rza Qəhrəmani deyilməsi lazım görülməyən məsələni soruşmazdı.

Buna görə də maraq və xoş bir intizar içində heç söz deməyib, qapıdan çıxdı.

* * *

Fridun və Kürd Əhmədlə tanışlıqdan sonra, Sərxan özünün nə cür dəyişməyə başladığını hiss etmirdi. O, yalnız nə isə yüngülləşdiyini, qabaqlarda gözüne qaranlıq və dumanlı görünən həyat yolunda bir işıq əmələ gəldiyini duyurdu. Həmişə qəmgin, həmişə ümitsiz və qaşqabaqlı olan Sərxan, xoşrəftar və mehriban bir adama çevrilirdi. Bunu, hər kəsdən əvvəl evdə anası və Fəridə hiss edirdi. O, artıq xırda məsələlər üçün hirsələnirdi. Səbirli və dözümlü olmuşdu. Onun dünyaya və insanlarla əlaqəsi də dəyişmişdi. Ürəyində onlara qarşı olan əvvəlki nifrəti, indi bir məhəbbət əvəz etmişdi.

Fəridə də onun nəzərlərində hər gün qalxır, böyüyür və qiymətli olurdu. Əvvəllər onu həftələrlə görmədikdə yadına düşməzdi. İndi isə evdən çıxdığının üçüncü-dördüncü günü ürəyi darıxırdı.

Cümə axşamı işdən qayıdıqda, Sərxan ananı astanada oturub, cəhrə əyirən gördü. Acıqlı və ya kefi saz olmasından asılı olmayaraq, daima qabağma çıxan, əlinə su töküb, dörd yanına dolanan Fəridə evdə yox idi. Ana cəhrəni bir kənara qoyub, əyri belini azca düzəltdi. Həyəət divarından asılmış balaca dəmir əlüzyuyanı su ilə doldurdu.

– Ana, bəs Fəridə haradadır?

Onun acıqlanacağını gözləyən ana səsindəki mülayim ahəngdən ruhlandı və yavaşca:

– Yenə ora gedib, oğul, indilərdə görə qayıtsın... Gedəndə tapşır-dı sənə deyəm ki, bu gün ağaların ikinci payı hazır olur, onu götürəcəklər...

Sərxan arvadının zirekliyi və açıqfikirliyini düşündükcə gülümsədi:

– Ana, yaxşı gəlinin var.

Oğlundan birinci dəfə Fəridə haqqında belə açıq tərif eşidən ana:

– Oğul, – dedi, – məşallah, od parçasıdır, bulaq kimi qaynayır. Tapşırırsan, bir hökumətin işini qabağa aparar, dünyada bir məsələ yoxdur ki, xəbəri olmasın. Beş dəqiqə bazara çıxır, qayıdıb şəhərdə nə var danışır. Özünün də yaxşı ürəyi var. Hamıya əl tutandır. Adamcanlıdır.

Sərxan qapıdan çiyində göyərti ilə dolu bir zənbil içəri girən Fəridəyə:

– Hə, gəl gör qaynanan səni necə tərifləyir, – dedi və irəli gedib, ona kömək etmək istədi. Alnından tər süzülən Fəridə zənbili ona verdi:

– Amma çiyinimi saldı.

Sərxan göyərtiləri aralayıb, altadakı ağ cildli balaca kitablardan birini götürdü, bir uşaq sevincilə öpüb bağına basdı və Fəridəyə döndü:

– Çiyinlərinə qurban olum, onlar xalqa səadət daşıyır və əyilib Fəridəni öpmək istədikdə o, ərimni saxladı:

– Dayan, ürəyim döyünür, qoy bir nəfəsimi dərim, sonra.

Rza Qəhrəmaninin içəri girməsi ilə Fəridədən əl çəkdi.

– Hə, əliboş gəlirsən, usta...

Rza Qəhrəmani:

– Malların hamısını verdim maşına, göndərdim İsfahanda xırd eləsinlər. Orda qiymət bahadır, – dedi və güldü.

– Mazəndəran tərəfdə də bu mala ehtiyac çoxdur, bir az bizə də ver, gözləyirlər...

– Fikir eləmə, hamıya çatacaq!..

Ana onları ikinci otağa, çaya dəvət etdi. Rza Qəhrəmani stolun üstündə bir böyrü batmış, lakin möhkəm pıqqıldayan samovara, onun üstündə dəm alan lüləsi sınıq çaynıqə baxdı:

– Varam sən bu samovar çayına, ay ana, gör necə də fit çalır. Heç Sərxanın parovozu bu cür səs vermir.

Sərxan onun zarafatını cavabsız qoymadı:

– Sənin kimi ustası olanın parovozu elə səs verir...

Onlar gülüşüb oturdular. Bu zaman qapı vuruldu: Rza Qəhrəmani:

– Zalım oğlu gör nə vaxtında gəldi – deyib güldü.

Rizvan içəri girən kimi, ana ona yer göstərdi.

– Oğul, qaynanan səni çox istəyəcək.

Rza Qəhrəmani Rizvana baxdı:

– Aşna, qaynanan deyir, xanımın demir ha...

Rizvan hazırcavab oldu:

– Qaynana bir istəyəni, xanımi min istər...

Ana stəkanları yuyub, yaxşı dəm almış tünd çayla doldurdu və hərsinin qabağına bir stəkan qoydu. Sərxan Mazəndərandə kəndlilərlə ərbablar arasında baş vermiş ixtilaflardan danışdı.

– Kəndlilin nəyi var ərbablar çəkib aparır, kəndli də imanını verər, malını verməz. İki kənddə ərbabı döyüblər, birində mübaşiri öldürüblər.

Rza Qəhrəmani Rizvana işarə ilə:

– Bizim bəzi ağalar isə kəndlini adam yerinə qoymur, dedi, – bağa qınından çıxdı qınıni bəyənəmədi...

Rizvan ona baxdı:

– Əvvəla, xahiş edirəm su bulandırmayasınız, sözünüz kimədir, adını deyin. İkinci də, mən kəndlini lap böyük adam yerinə qoyuram. Ancaq deyirəm ki, kəndliyə arxayın olub, bu boyda dəstgahın altını qazmaq olmaz. Mən bunu deyirəm.

Rza Qəhrəmani:

– Elə səhvin yekəsini də burada eləyirsən, – dedi, – gör kişi sənə nə danışır, bu qədər zülmə baxmayıb, əmniyyənin şallağından qorxmayıb, kəndli erbabın üzünə durur, sən buna nə deyirsən? Yoxsa bu, dediyin dəstgahın altına qazmaq deyil, ona paya pırmaqdır? O da altını qazmaqdır, amma bilirsən necə qazmaqdır?.. Dırnağnan! Mən isə deyirəm ki, külüng lazımdır, bel lazımdır. Dinamit qoymaq lazımdır.

– Səni inandırırım ki, kəndlini unutsan, vaxtı gələndə bel tutanın, külüng vuranın olmayacaq.

Mübahisə uzandıqca onlar gah qızıqır, gah soyuyurdular. Sərxan Rizvanın səhvini etiraf etmək istəməsə də, əvvəlkinə nisbətən xeyli yumşaldığını və başqa cür danışdığını hiss edirdi. Rza Qəhrəmani isə onu tamam tərksilah etməyincə əl çəkmək istəmirdi. Bu zaman Fridun gəldi. Fəridə qaçıb, onu qapıda qarşıladı. Sevindirmək həvəsilə:

– Fridun qardaş, – dedi, – arxayın ol, hamısını çıxartdıq, yerböyer elədik...

Fridun:

– Sağ ol, Fəridə, – deyib onun əlini sıxdı. O biri yoldaşlarla görüşdü, anaya salam verib, halını soruşdu:

– Ana, ycnə sandığın qəndini işlədirsən, hə... Kasa necədir?

– Canın sağ olsun, oğul, kaş sizin kimi qonaqlar gələ, mən də sandıqdan qənd çıxarım. Kasanı da görürsən, yaxşıdır, – deyib ləmədən kasanı götürdü və əlində o tərəf-bü tərəfə çevirə-çevirə tozunu sildi.

Rza Qəhrəmani və Rizvan Fridunu öz mübahisələrinə çəkdilər. Fridun oturduqdan sonra yavaşca əlini qoltuq cibinə saldı. Bir kitab çıxartdı:

– Sizi maraqlandıran məsələnin hər nöqtəsi burada yazılıb – dedi. – Əlimə yenincə keçib! Oxuyuram və heyran qalırım. Biz hələ nə qədər cahilik. Dünyada, çoxdan aydın olan məsələlər bizə qaranlıq görünür. Demə, bu fəhlə və kəndli məsələsinin uzun bir tarixi var imiş. Biz isə elə bilirdik ki, onu tarix səhnəsinə atan ağayi Rizvandır.

Rizvan qızardı, əlini uzadıb, kitabı götürmək istədi.

– Bu nə kitabdır?..

Fridun onun əlini saxladı:

– Tələsmə, deyəcəyəm, – dedi və onlara tərəf əyildi, səsinə xüsusi bir ahəng verərək, davam etdi:

– Mənim dostlarım, bu, Lenin yoldaşın “Kənd yoxsullarına” adlı kitabıdır. Oxuduqca elə bil ki, kitabın arasından bir günəş boylanır və qaranlıq görünən yollarımıza işıq salır. İndi mənə keçdiyimiz yollar qəribə görünür. Biz indiye qədər bu çətin yollarda bir kor kimi hərəkət etmişik.

Hamısı diqqətlə gözünü Friduna dikib, qulaq asırdı. Sərxan, tüd çayın stəkanda soyduğunu yadından çıxartmışdı. Rza Qəhrəmani Rizvanla azca əvvəlki qızgın mübahisəni unudaraq, ona söykənmişdi. O da sağ əlini Sərxanın çiyinə qoyub, Rza Qəhrəmaniyə qısılmışdı. Ana əli çənəsində təəccüblə Friduna baxırdı. Ayaq üstə durmuş Fəridə də gözlerini onlardan çəkmirdi. Fridun danışarkən içəri girib oturmuş doktorun oğlu da gözünü onun ağzına dikmişdi. Fridun, bir az da onlara tərəf əyildi:

– Dostlar, elə bil ki, böyük bir həqiqət öz qapılarını üzümə açmışdır...

O danışdığı zaman Kürd Əhməd gəlib yavaşca yanda oturmuşdu. Azca sonra Kərimxan Azadi ilə Xavər də gəlmişdilər...

Fridun kitabı açdı, vərəqləyib, bir səhifəsində durdu:

– Bilirsinizmi, son zamanlar mənim başıma belə bir fikir gəlir ki, biz gizli vərəqlər, kitabçalar və təşkilat işlərilə birlikdə yoldaşlarımızın fikir və tərbiyəsilə də məşğul olmalıyıq. Siyasi mübarizəyə qalxan adamların möhkəm nəzəriyyəsi də olmalıdır. Gəlin on gündə bir dəfə nəzəri məşğələ təşkil edək. Orada bu cür məsələlərdən danışaq. Ədəbiyyat da tapılar.

Hamısı bir ağızdan:

– Çox gözəl fikirdir! – deyər səsləndi.

Fridun oxuyarkən qızarıb tərlənmiş və fikrə getmiş Rizvan, yoldaşların diqqətli baxışları altında yavaş-yavaş danışdı:

– Yoldaşlar, dərin bir səhvə yol verdim mənə indi aşkar oldu. Elə bil ki, gözlərimdən bir pərdə götürüldü. Kəndliyə etinasız baxmaqla, doğrudan da, mən böyük bir iştibah etmişəm:

Azca dayanıb, əlavə etdi:

– Yaxşı sözdür, biliksiz siyasi mübarizə etmək olmaz. Oxunmalıyıq. Nəzəri bilik almaq özü belə istibdad əleyhinə mübarizə aparmaqdır.

Birinci məşğələ gününü təyin etdilər. Onu Fridun aparmalı və ictimai hərəkətdə fəhlə və kəndlinin rolu və vəzifələri haqqında danışmalı idi. Bundan sonra ikinci kitabı necə yaymaq məsələsini danışdılar. Tehranda bu iş Kərimxana, Xavərə və Rza Qəhrəmaniyyə həvalə olundu. Mazəndəranda Sərxana tapşırıldı. Kürdüstan məsələsinə gəldikdə, Kürd Əhməd dedi:

– Ağa mənə Kürdüstana getməyi təklif edir. Yüz ədəd özümle apararam.

Təbrizdə və Azərbaycanın başqa yerlərində kitabı yaymağı Fridun boynuna götürmək istədi, bir on günlüyə darülfünundan icazə alıb gedəcəyini söylədi. Hamısı tərəddüddə ikən birinci etiraz edən Fəridə oldu:

– Mən Fridun qardaşın ora getməsini lazım görmürəm. İcazə versəniz, özüm apararam.

Hamı təəccüblə ona baxdı.

Fridun soruşdu:

– Qorxmursan ki?.. Birdən...

– Nədən qorxacağam. Elə apararam ki, heç kəsin xəbəri olmasın.

Onların ehtiyat etdiyini gören ana:

– Qorxmayın, – dedi, – qız deyil, od parçasıdır. Lap yaxşı aparar, qorxmayın!..

Kürd Əhməd Təbrizdə Azəroğlunu necə tapmağı ona söylədi.

Gecədən xeyli keçmiş hamısı bir-bir çıxıb dağılıdıqdan sonra, Sərxan Fəridənin çiyinlərindən tutdu və qayğı dolu bir səsle:

– Fəridəm, özünü gözlə ha, – dedi.

Fəridə ona qısıldı...

– İndi mənim heç şeydən qorxum yoxdur... Cəsarətli ol, qızım, qorxma, yolun düz yoldur!..

* * *

Fridun Qurban Mərəndi ilə bir daha yaxınlıq etmədi. Yalnız arasıra darülfünün həyətində və ya koridorlarda rastlaşdıqda salamlaşar, “Ağa, necəsən?”, “Yaxşıyam, sağ ol, sən necəsən?”, “Mən də yaxşıyam” kimi adi mükəllimlərdən sonra keçib gedərdilər. Dalınca nəzarət qoyulduğunu hiss edən və hamının ondan şübhələndiyini düşünən Qurban Mərəndi də heç kəsə inanmır, heç kəslə yaxınlıq etmir, başını dik tutub gəzirdi. Fridun bu gün darülfünuna çox fikirli və tutqun gəlmişdi.

O, bütün varlığını məşğul edən təşkilatın işlərini unutmaya, fikrini dərslər ətrafında toplamağa çalışırdı. Tənəffüs zamanı koridora çıxıb, zümzümə edərək gəzirkən, pəncərə qabağında durmuş bir dəstə tələbə nəzərini cəlb etdi. Bunlar üçüncü kurs tələbələri idi. Bir zaman Qurban Mərəndi ilə mübahisə etmiş balacaboylu adam da orada idi. Fridun onlara fikir verməyib, gəzmək istərkən, Qurban Mərəndi ilə qarşılaşdı. Onun kefi duru idi, gözləri gülürdü. Fridunla salamlaşb keçdi və ikicə addım o yanda rastına çıxan bir tələbəyə baş oydı, vəcd ilə aşağıdakı misraları söylədi:

Nə ehtiyac ki, saqi verə şorab sənə,
Ki verdi badesini çünki afitab sənə.

Xoş bir təbəssümlə gülümsəyən dostu cavab verməmiş balacaboylu tələbə dəstədən ayrılıb, onlara yaxınlaşdı:

– Ağa, bura İrandır, dilimiz də fars dilidir!

Azca pərt olmuş və hiddətlənmiş Qurban:

– Bilirəm, – dedi. – O üsuliddini mən də bilirəm. Ancaq oxuduğum beyt Sahib Təbrizinin qəzəliyəndir. Özü də “Danışməndani-Azərbaycan”da çap olunmuşdur.

– Ağa, mənə dərs demək lazım deyil, mən deyirəm ki, bu xəyanətdir, çirkin işdir!..

Qurban Mərəndi yenə müvazinətini itirdi:

– Çirkin iş çirkin adama yaraşar... Gedin öz əməllərinizə baxın!..

Balacaboylu adama daha bir neçə ağır söz dedi və dedikcə də qızıxdı. Onda ayıldı ki, ədəbiyyat fakültəsi dekanı onun yanında dayanmışdır, dekan Azərbaycan dilində danışmağın və oxumağın vətən qarşısında xəyanət olduğunu Mərəndiyə xatırlatdı. Bu, ona acıq gəldi. Özünü saxlaya bilmədi:

– Ağa, bu Saibin şeridir, gözəl, nəfis bir kələmdir, – deyər etiraz etdi.
O:

– Gət, Sədi və Hafizin fars dilində yazılmış eşarını əzbərlə, – dedi.

– Bu kobud, biməzmun və biməna ləhcədə yazılan şeyləri bir kənara at.

– Hüzurunuzə ərz elədim ki, bu Saibin şeridir, çox nəfis, mənəh və gözəl bir dildə yazılmışdır!

– Füzulluq lazım deyil. Sizə nə deyirlər onu da eləyin.

– Ağa, bizim atamızın, anamızın danışdığı bir dildə eşar oxumaq füzulluq niyə olur?

Görünür ki, o da bərk acıqlandı və özündən çıxdı:

– Müstofi yaxşı deyib ki, sizlərə arpa yedirtmək lazımdır!

Bu söz onu bir şapalaq kimi tutdu. Təhqirə dözə bilmədi:

– Ağa, ədəbli danışırsınız yaxşıdır!..

Mübahisə yerinə yığışmış bir neçə azərbaycanlı və kürd tələbələr onu müdafiyyə qalxmışdılar. Dekan onlara acıqlandı, xəyanətdə ittiham etdi. Tələbələr də qızıışaraq, onu hədələdilər və döymək dərəcəsinə gəldilər. Nəhayət, məsələ gedib müdiriyyəyə çıxdı. Müdir onu “vətənpərəstlik hissələrini itirməkdə və şuriş salmaqda” ittiham etdi. Kitablarını qoltuğuna verib, darülfünundan çıxartdı. Bundan sonra Fridun onu nəinki darülfünunda, bəlkə, bütün Tehrandə bir daha görmədi...

Bu hal tələbələr arasında dərin həyəcan oyatdı. Xüsusilə azərbaycanlı və kürd tələbələr özlərini pis hiss edirdilər. Onlar yadlar və yabançılar içine düşmüş kimi dərdləndir və qüssələndirdilər.

Axşam Fridun bu hadisəni Rza Qəhrəmaniyyə danışdı:

– Ah, bu farsçılıq, bu farspərəstlik, – dedi, – nə çirkin bir fikirdir. Ağalar kargər və kəndlinin qanını sormağdan doymadılar, bir də İranda yaşayan millətləri bir-birinə düşmən eləmək istəyirlər. Yer üzündə mən bundan böyük cinayət görmürəm. Çünki bəşərin səadəti millətlərin bir-birinə hörmət və məhəbbət gözü ilə baxmasındadır.

Rza Qəhrəmani çox mütəəssir oldu:

– Mən də bir fars oğluyam, lakin xalqımın adından bu çirkin işləri görənlərin hərəkətindən utanıram. Nifrət edirəm. Məni təskin edən odur ki, siznən ürəkdən qardaş olmuşam. Kürd Əhmədə, doktorun oğluna və sənə qoy bu qardaşlıq bir rəmz olsun, xalqımızın ürəklərini birləşdirsin!..

Fridun “Ana”da hansı bir qəhrəmansa dediyi sözləri xatırladı:

– Elədir, dostum, biz ürəklərimizin alovu ilə başqalarının yolunu işıqlandırmalıyıq!..

ON YEDDİNCİ FƏSİL

Sərtibin otağında intizar dolu bir sükut vardı. Hafiz Biluri və Yavər Əzimi üz-üzə oturub fikrə getmişdilər. Onların qabağındakı açıq nər-din ağ və qırmızı daşları bir-birinə qarışmışdı. Fikirlərini yenə başqa məsələlər məşğul etdiyindən oyun yarımçıq qalmışdı. Nərdin yanına qoyulmuş stəkanlardakı çay soyumuş. vazalardakı meyvə, şirniyyat əl dəyilməmiş qalmışdı. Yavər Əzimi tez-tez saatına baxır, səbirsizlik

göstərirdi. Hafiz Biluri isə gözlərini qeyri-müəyyən bir nöqtəyə dikdiyi halda, nər-din bir daşını götürüb o birisini qoyur, zahiri təmkinini pozmağa çalışırdı. Hər ikisi, Səliminin həyatında bir dönüş günü gəlib çatdığını müəyyən etməyə çalışırdı. Səlimi evdən çıxıb, saraya getməmiş onlar bu görüşə sevinirdilər. Məmləkətin siyasətində əsaslı bir dönüş yaradacağına inanmasalar da, Səlimi öz haqqındakı pis fikirləri məhv edəcəyinə, yenə əvvəlki mövqeyini özünə qaytaracağına şübhə etmirdilər. Lakin Səlimi onlarla xudahafizləşib, həyəət qapısını örtükdən sonra ürəklərinə ağır bir şübhə, qondu. Hafiz Biluri nər-din daşlarını qarışdırıb Yavər Əzimiyyə baxdı:

– Görəsən, sərtib bu gedişlə islaholunmaz bir iştibah etmir ki? Nə isə ürəyim rahat olmur.

– Mən də hiss edirəm ki, böyük bir riskə yol vermişik.

– Elə bir vəziyyətdir ki, iş belə də çevrilə bilər, elə də... Çünki sərtib təkdir, qabağını almaq istədiyi cərəyanın adamları çox...

Yavər Əzimi çoxdan bəri ürəyində dolanan şübhələri qoca müəllimindən gizlətmədi:

– Necə bilirsiniz, Səliminin dalında duranlar o cərəyanın adamlarından artıq olsa, aya, əlahəzrət onun dediklərini qəbul edərmidi?

– Qabaqcadan demək çətindir. Əgər Səlimi kimi bir adamın təklifləri keçməsə, onda bu məmləkətdə həqiqət-zad yoxdur, yazılanlar da, deyilənlər də yalandır.

Zəng çalındıqda ikisi də durub həyəətə çıxdı. Sərtib içəri girdikdə onun yerisindən, üzünün ifadəsindən necə qayıtdığını bilməyə çalışdılar. Elə bil bu qısa müddətdə sərtib xeyli arıqlamış, rəngi qacmışdı. Sanki gözləri çuxurlaşmış və saçındakı ağ tüklərin sayı da artmışdı. Yavər Əzimi dayana bilmədi:

– Necə oldu, sərtib?

Sərtib cavab vermədi. Mükəddər baxışlarla dostunu süzdü və kreslodə oturub, uzun bir fikrə getdi. Onlar işin yaxşı qurtarmadığını anlayıb susdular. Sərtib xeyli müddət başını sağ əlinə söykəyib durdu. O, ömrünün ən qiymətli çağını boş bir xülyaya qurban verdiyinə təəssüf edirdi. Ona elə gəlirdi ki, qəlbində, fikrində bir boşluq açılmış. Nə yüksək bir arzusu, nə müqəddəs bir etiqadı var. Hər şey uçulub dağılmışdır. Bu, keçən ömür üçün bir təəssüf hissi oyadırdısa, qulaqlarınla səs-lənən “casus” sözü mənliliyini təhqir edib çeynəyirdi. Birdən ona elə gəldi ki, acıqlı bir göz onun beynini, fikrini təftiş etməkdədir. Onlar soyuq

bir xəncər kimi köksünü yarıb, ürəyinə keçir və onu xırda-xırda doğrayırlar. Bu, Rza xanın gözləri idi. O gözlər divardan asılmış şəkildən sərtibə zillənmişdi.

Sərtib təmkinlə, lakin qəti addımlarla yerindən qalxdı. Qoca qulluqçusunu çağırırdı.

– Əmi, bu şəkli aşağı düşür.

Qoca bir ona, bir də divardakı şəkllə baxdı. Tərəddüdlə stulu ayağı altına qoydu, şəkli düşürdü.

– Nə edim, ağayi sərtib?

– Apar, külxana bas, yansın!..

Qoca şəkli götürüb getdi. Sərtib hələ də məyus oturmuş yoldaşlarına döndü:

– Bu ağır gün mənim ömrümün həm də xoş bir günüdür. Bu gün mən çürük bir etiqadla vidalaşmış, üzümü həqiqətə tərəf çevirirəm. Biz onu bu vaxta qədər güman etdiyimiz yerdə axtarmamalıyıq!

Yavər Əzimi həyəcanla:

– Bəs onu harada axtarmaq lazımdır, sərtib? – deyər soruşdu.

Sərtib cavab vermədi. O yenə nə işə düşünürdü. Hafiz Biluri pozulmaz bir inamla:

– Elmdə, maarifdə, – dedi, – maarifin yayılması nəticəsində həqiqət səltənətə çıxacaqdır.

Sortib onun sözünü kəsdi:

– Yox, əziz dostum, yox! Nə qədər səltənətlər var, həqiqət olmayacaqdır. Heç bir elm və maarif onun yolunu aç bilməyəcəkdir. Aman günüdür, heç olmasa siz bu qalan ömrünüzün az günlərini yalana verməyin. Çünki siz namuslu bir adamsınız. Siz vətənin övladlarına deyin ki, səltənətlər və şahlar onların söykəndiyi mənfur əsasla birlikdə yox olmayınca, xalq həqiqət nədir bilməyəcəkdir!

O durub gəzindi. Azca əvvəl üzünə qonmuş sarılıq yavaş-yavaş çəkilməkdə, yerini bir qətiyyətə verməkdə idi. Yavər Əziminin çiyindən tutdu:

– Cavan dostum, – dedi, – mən, bəlkə də, çox yaşamadım. Çünki bu gün mən öz ölüm hökmümə imza atmışam. Lakin sənə məsləhətim beledir. Biz gedən yol ilə getmə. Onun uçurum olduğu aşkara çıxdı. Özünə başqa bir yol seç. Get o vərəqələri buraxanları tap. Namusla, ürəklə onlara qoşul. Həqiqət bu vaxta qədər bizim cahil və əvam bildiyimiz aşağılarda imiş. Gələcək də oradadır. Ora get!..

Şəmsiyyə ağlayaraq “özümü öldürəcəyəm”, – deyib getdikdən sonra, Hikmət İsfahani onun hərəkətlərinə göz yetirirdi. İki-üç gün gözlədi. İntihara bənzər bir hadisə baş vermədiyini gördükdə qızın artıq düşünüb-daşındığını, taleyin nəsibi ilə razılaşdığını güman etdi. Buna görə də sərtib Səlimi ilə qohumluq məsələsini artıq həll olunmuş bir məsələ bildi. Əslən, o buna yaxşı bir fal kimi baxırdı. Şəmsiyyə ilə Səliminin izdivacı, ona siyasi cəhətdən də lazım idi. Bu, Səliminin atasını onun ölümə verdiyini deyənlərə bir cavab olmaqla bərabər, aradakı gizli ədavətə də son qoyacaq idi. Digər tərəfdən, Səlimi tamamilə başqa bir istiqamətin adamı idi. Hikmət İsfahaninin haqq-hesabına görə, bir gün bu da kara gələ bilərdi. Lakin gələcək qohumluğu möhkəm əsaslar üstündə qurmaq üçün o, Səliminin tərəzi-təfəkkürünü dəyişməli, cavanlıq və istiqanlılıqdan doğan bəzi hərəkətlərini təsəhhis etməli idi. Bu məqsədlə də onu nahara çağırmışdı. Naharda yalnız ailə üzvləri iştirak edəcəkdə. Eyni zamanda Səlimiyə verəcəyi nəsihət və məsləhətlər yerinə düşmək üçün ruznaməçi Sofi İranpərəsti də nahara dəvət etmişdi. Məsələnin əvvəlcədən düşünülmüş bir əsas üstündə qurulduğunu pərdələmək üçün ruznaməçi İranpərəstə, şimal neftini Amerika və ingilislərə vermək haqqında yazdığı məqaləni oxudacaq. Səliminin fikrini soruşacaq və sonra da fürsətdən istifadə edərək, istədiklərini ona deyəcəkdə. Bu onun planı idi. Səliminin nahara dəvət edildiyini bilən Şəmsiyyə isə özünə başqa bir plan tutmuşdu. O, səbirsizliklə müəyyən olunmuş gün və saatın gəlib çatmasını gözləyirdi. Həyəcan, kin və qəzəb içində düşünür, deyəcəyi sözləri ölçüb-biçirdi.

Saat hələ on iki olmamış bütün ailə üzvləri Hikmət İsfahaninin şəhər evində hazır idi. Ruznaməçi İranpərəst də vaxtından qabaq gəlmişdi. O, hazırladığı materialı ağaya oxumaq istəyir, ağa da “gözlə” deyər təxirə salırdı. Nəhayət, saat birə on beş dəqiqə işləmiş Səlimi gəldi. O, bu gün, adətən olduğundan daha tutqun və fikirli görünürdü. Əksinə, Hikmət İsfahani özünü çox şad göstərməyə çalışırdı. O deyir, danışır, Səlimiyə evlərin və hətta bağdakı ağacların tarixindən uzun-uzadı söhbət açırdı. Nəhayət, onlar İran stili ilə düzəlmiş, böyük fərşlərlə müəyyən, tavanından avizələr asılmış salona keçdilər və kreslolara oturdular. Hikmət İsfahani etinasızlıqla:

– Gədə, səhərdən zəhləmi apardın, gətir görüm nə yazmışan, – deyər İranpərəstə müraciət etdi. Kəsalət yağın vücudunun əksinə

olaraq, çox cəld və yüngül hərəkət edən ruznaməçi İranpərəst tez qaçıb portfelinə gətirdi; bir dəstə kağız çıxarıb qabağına qoydu. Hikmət İsfahaninin qeydlərini yazmağa amadə olduğunu bildirmək üçün qələmini də çıxarıb hazırladı.

Hikmət İsfahani qıçlarını uzadaraq, kresloya yayıldığı halda və təsbəh çevirə-çevirə gözünün ucu ilə İranpərəstə baxdı:

– Başla görək!

Səlimi sakit oturub, həm Hikmət İsfahaninin ağayana rəftarına, həm də İranpərəstin nökr kimi yaltaq hərəkətlərinə fikir verir və ürəyində hər ikisinə qarşı böyük bir nifrət duyurdu. Lakin o tərpenmir, danışmır, heç bir şey ifadə etməyən gözllərlə onların bütün hərəkətlərini izləyirdi. Ruznaməçi İranpərəst meqaləni oxumazdan qabaq bir izahat vermək istədi:

– Bu dəfə öhdəmə çox ağır bir vəzifə düşmüşdür. Həm ingilisləri, həm amerikalıları, həm də almanları razı salmaq lazım idi, həm də elə eləmək lazım idi ki, biri razı olan yerdə o birisi inciməsin. Halbuki, ağalara məlumdur ki, fələn söhbət elə bir mətləb ətrafında gedir ki, bu üç dövlətdən biri razı qalan yerdə o birilər görək mütləq narazı olalar. Mən çalışmışam məsələnin bu cəhətini elə dolayış salam ki, heç kəs heç şey başa düşməsin. Lakin bu üç dostun üçü də razı qalsın. Yeni mətləb...

Hikmət İsfahani onun sözünü kəsdi:

– Ağayi Sofi, hələ çox gözleyəcəyik? Başımızı niyə ağrıdırsan, oxu görək nə yazmışan?

Ruznaməçi İranpərəst tələsik və əlləri əsə-əsə:

– Baş üstə, – deyib oxumağa başladı:

– “İran istiqlaliyyətinin zəruri şərti”.

O, meqalənin sərlövhəsini oxuyub dayandı, gözünü Hikmət İsfahaninin ağzına dikib durdu. Hikmət İsfahani hər sözünü ayrıca olaraq deməklə bütün sərlövhəni təkrar etdi:

– İran... istiqlaliyyətinin... zəruri... şərti... Pis deyil, yaxşı, başlamışsan. Damarını tapmışsan, dalını oxu görək!

Bu təqdirdən xoşhal olmuş İranpərəstin rəngi açıldı, çiyinlərini tərpedib, yerində qımıldanaraq oxudu: “Bizim bezi ruznamənəvis rəfiqlərimizin fikrinə, iki amil var ki, onlar İranın bədbəxtliyinin illətidir. Bu amillərin biri neftdir ki, şimaldan cənuba qədər İran torpağının altı onunla doludur. İkinci, Hindistandır ki, İran onun qapısının ağzın-

dadır. Amma bizim zənnimizcə, bu iki amil İranın bədbəxtliyinin yox, xoşbəxtliyinin illətləri sayılmalıdır”.

İranpərəst dayanıb, yenə Hikmət İsfahaniyə baxdı. Hikmət İsfahani yenə təqdir etdi:

– Bu da pis olmadı... Dalını oxu görək!

İranpərəst boğazını arıtdı, bir az da qəddini düzəltdi və daha cəsarətlə davam etdi: “Görək, aya, hansı əqli və məntiqi dəlillərə əsasən, biz bu iki amili İranın xoşbəxtliyinin illətləri hesab edirik? Əvvələn, ona görə ki, bu iki amil olmasaydı, ingilis gəlib bizim məmləkətə girməzdi. Amerika bizimlə ticarət eləmək üçün özünü öldürməzdi. Almaniya həvəyə gəlib onlarla rəqabətə başlamazdı və bizimlə ticarəti genişləndirməyə can atmazdı... Beləliklə, birinci nəticə, dünyanın üç böyük və mədəni dövlətini bizim məmləkətə gətirən bu iki amildir: neft və Hindistan. İndi görək, aya, bu üç dövlətin İrana gəlməsinin bizə faydası nədir? Burada biz nömrə qoyub, oxucunu yormağ istəmirik. Çünki bu faydaları saymaqla qurtaran deyil. Ancaq bizim fikrimizcə, bir neçə mühüm olanlarını deməklə kifayətlənib, qalanlarını xatırlamağı oxucuların öz geniş mühakiməsinə buraxırıq. Bu üç dövlətin məmləkətimizə soxulmasının...”

Hikmət İsfahani tez onun sözünü kəsdi:

– Gədə, evin yıxılsın, xarabladın, “soxulmasının” sözü heç birisinin xoşuna gəlməz. Yaz ki, “bu üç dövlətin bizə kömək əlini uzatmasının”. Dalını oxu görüm!

– Beli, “Bu üç dövlətin bizə kömək əlini uzatmasının...”. Dalı çıxmır, ağayi Hikmət İsfahani, çıxmır.

– Gədə, necə çıxmır, məgər öz xoşunadır çıxmasın. Çıxardırıq. Sən oxu, mən çıxardım.

– “Bu üç dövlətin bizə öz kömək əlini uzatmasının sayəsindədir ki, dünyada ticarətin İran kimi rəvnəq tapdığı bir məmləkət yoxdur...”. Çıxmadı. Gördünüz ki, çıxmadı.

– Gədə, özünü ələ salma, lap yaxşı çıxdı. Daha bundan yaxşı cümlə olmaz. Oxu!

İranpərəst prinsip göstərmək məqsədilə öz fikrində israr etdi:

– Çıxmadı. Bəkarəti pozuldu.

– Ağa, abrumuzu tökmə görək. Bəkarətin burada nə işi var. Biz burada ticarətdən danışırıq. Oxu!

– Beli, “Bu üç dövlətin bizə öz kömək əlini uzatmasının sayəsindədir ki, dünyada ticarətin İran kimi rəvnəq tapdığı bir məmləkət yoxdur...”

– Çox gözəl!

– “İran bazarında quş südündən tutmuş, can dərmanına qədər, nə istəsən, taparsan. Hansı məmləkətin malını istəsən, var. Nə rəngdə, nə çeşiddə istəsən, buyur. İngilislər, amerikalılar, almanlar min zəhmətlə başa gətirdikləri şeyləri tökürlər bizim qabağımıza, deyirlər: seçin, alın, kefiniz istəyeni götürün. Niyə? Çünki kişiler bizimlə dostdurlar. Bizi özəmiyyətə salmaq istəmirlər. Məsələn, biz balaca əl lampasını qayırmaq üçün gerek başımızı min dərdə salaq: zavod, fabrik tikək, nə bilim, fəhlə yığaq. Axırda da əl lampasının biri ingilis gətirəndən iki dəfə baha başa gəlsin. Xeyrimiz nə oldu? Heç nə! Biz bu yol ilə getsək yavaş-yavaş borca düşüb, sərmayəmizi əldən verərək, onda da İran istiqlaliliyyətini gerek beş arşın bezə büküb, aparacaq Şahzadə Əbdülezim qəbiristanına. Amma bu üç dövlət bizim istiqlaliliyyətimizə hörmət bəsləyirlər. Hər iki sahibi-viddan və insaf inkar etmər ki, bu üç dövlət həmişə ticarətdə də bizim mənfəətimizi gözləyiblər. Belə ki, yüngül bir zəhmətlə başa gələn badam içi, nə bilim yun və dərinə alıb, əvəzində bizə heç Müzəffərəddin şahın da yuxusunda görmədiyi quş kimi uçan avtolar veriblər, düçərlər* gətiriblər. Doğrudur, bizim bəzi naşükür və naümid həmvətənlərimiz iddia edirlər ki, guya bu üç dövlətin və ələlxüsus, ingilisin bizim məmləkətimizdə apardığı siyasət və ticarət məmləkətimizin belini sındırıb, onu müstəmləkəyə çevirib”.

Bayaqdan bəri gözlerini yumub, mürğüləyərək qulaq asan və təsbehin gah o ucundan, gah bu ucundan yapışan Hikmət İsfahani dik atıldı.

– Tfu, sənə zat-pakına lənət belə İranpərəst! Gör, mətləbi gətirib hara çıxartdı ha!.. Gədə, köpək oğlu, bazarda min qurumsaq min qələt eləyəcək, gerek ele hamısını bu ruznaməyə yazasan? Poz onu, poz, əsəri də qalmasın!

Hikmət İsfahani acıqlandıqca özünü itirməyə başlayan Sofi İranpərəst sətirlərin yanında bir sual qoydu. Gözaltı ona baxan Hikmət İsfahani kağızları da, qələmi də çəkib, onun əlindən aldı:

– Elə yox, bax belə! – deyib qələmi bir o başdan, bir də bu başdan çəkdi.

– İndi al, dalını oxu görüm!

İranpərəst bu dəfə boğazını arıtdı. Amma indi qəddini düzəltmək üçün yox, tutulmuş səsini açmaq üçün arıtdı:

* Velosipedlər

– “Bəli... düzdür, bəziləri deyirlər ki, bu üç dövlətin İranı bazara çevirib, hazır mal ilə doldurması sayəsində İranın milli sənayesi arta bilmir, iqtisadiyyatı pozulur, xarici kapitaldan asılı bir hala düşür. Guya iqtisadi istiqlalını itirmiş ölkə qan damarlarını zəlinin ağzına vermiş naxoş kimi çapalamağa, siyasi və dövlət istiqlalını da itirməyə məcburdur ki, ingilislər, amerikalılar və almanlar İranı belə bir hala salmışlar...”

Hikmət İsfahani daha davam gətirə bilməyib, ayağa durdu:

– Gədə, köpək oğlu, sənə mənimlə düşmənçiliyin var! Gədə, sən bilirsən ki, mənim hər ay təkcə ingilislə olan ticarətdən yüz tükən gəlirəm olur? Gədə, niyə bunları mənimlə siyirməqılınc eləyirsən? Gədə, üçcə gün bundan qabaq sənə mister Tomasın yanına göndərmədim? Kişi sənə bir Quranlıq söz demədi? Bə bu nə qələtdir yazırsan? Deyirlər ki... Deyirlər ki! Deyirlər, qələt eləyirlər dədə-babaları ilə, sən də onalrın ağzını yalayırsan. Bu sözləri bolşevikdən başqa, hansı köpək oğlu dilinə gətirər? Gədə, belkə, sən istəyirsən məni bu məmləkətdən qaçqın salasan? Niyə, balam? Nə eləmişəm, sənə nə pisliyim keçib?.. Ayda min tükən verirəm, yeyib, Həmədan eşşəyi kimi şişirsən, ona görə?.. Bük, bük, apar qoy dədənin goruna!

Hikmət İsfahani o qədər acıqlanmışdı ki, daha nə dediyini, nə danışdığını bilmirdi, ağzı köpüklənir, dodaqları titrəyirdi. Bu yazılanların “Səda”da çıxmış olduğunu fikrindən keçirdikdə dərhal Tomasın, Haroldun, Valterin acıqlı siması gəlib gözünün qabağında durur, onun dalınca Rza xanın qanlı gözləri və Həkimülmülkün ağaran dişləri canlanırdı: Dərünunda əmələ gələn qorxu instinkti, qarşısında büzüşüb duran ruznaməçi İranpərəstdən intiqam almaq hissəinə çevrildikcə o qışqırırdı...

Nəhayət, üzünü əvvəlki sakitliyini saxlayan Səlimiyə tutdu, onu köməyə çəkmək istədi:

– Kişi, mən bu qurumsağa demişəm ki, get şimal neftini Amerika və ingilislərə vermək haqqında bir şey yaz, dəlil və məntiq üstündə olsun. Yaz ki, məmləkət bizim, neft bizim, kimə istərik satarıq... Yaz ki, bu bolşeviklər bizim daxili işlərimizə qarışırlar. Qoyurlar öz evimizdə öz zəhrimərimizi yeyək. Gündə bir şuriş çıxarırlar. Yaz ki, istiqlaliliyyətimizi pozmaq istəyirlər, ticarətimizi dayandırmaq istəyirlər. Nə istəyirsən yaz, bir köpək oğlu ağzını açıb desə ki, yox, belə deyil,

gəl mənim üstümə... Bu qurumsaq da gedib, axmaq it aya hüsrən kimi, ağhumı açıb üç dövlətin üstünə.

Səlimidən heç bir cavab və hərəkət görmədikdə o gözündə qayıdıb Sofi İranpərəstin qabağında durdu:

– Di dur ayağa, yığışdır get! Yoxsa plovun iyi burnuna dəyib, gedə bilmirsən? Dur, dur ayağa! Sabah gərək ruznamə çıxsın! Get, dediyim kimi yaz, axşam gətir oxu!

Sofi İranpərəst “bəçəşm” deyib, kağızları yığışdırdı, şlyapasını götürüb, divarın dibinə qısıla-qısıla uzaqlaşdı. Bayaقدan bəri gah gül-mək istəyən, gah gərgin bir ruhi vəziyyət keçirən və zorla özünü saxlayan Səlimi, nəhayət, cansıxıcı dəqiqələrin gəlib keçdiyini düşünərək, dərinə nəfəs aldı. Lakin hələ də həyəcanı soyumamış İsfahani gəlib onunla üzbuüz oturdu:

– Ağayi Səlimi, bilirsinizmi, – dedi, – çoxdandır mən sizinlə bir neçə kəlmə danışmaq istəyirəm. Əvvəla, Allah bilir ki, sizi mən öz doğma oğlum gözündə görürəm. Xatiriniz yanımda hədsiz dərəcədə əzizdir. Ona görə də cəsarət edib, yəni buna mənim ərkim də çatır ha, öz oğlum kimi, bezi məsləhətlər vermək istəyirəm.

Səlimi qaşlarını çatdı, rəsmi hörmət qaydasını gözləyərək:

– Buyurun, ixtiyarınız var, – dedi.

– Sən hələ cavansan. Bizim siyasət aləmində oynayan nöqsləri həzirdə nə cür görürsən, vəqien də elə o cür olduğunu düşünürsən. Vəhalon ki, işlər zahirdə göründüyündən çox-çox mürəkkəb və qəlizdir. Bunu nəzərə almasaq, çox iştibahlara yol vermiş olacaqsan.

– Xahiş edirəm açıq danışasınız, hansı iştibahları nəzərdə tutursunuz?

– Tələsmə, niyə tələsirsən, səbr elə, hamısını bir-bir deyəcəm, lap açıq danışacağam.

– Rica edirəm, buyurun, lakin əvvəlcə bir şörtim var, siz mənə səbrlə qulaq asasınız.

– Əlbəttə, əlbəttə, səbir müvəffəqiyyətlərin açarıdır.

– Buyurun, sizi dinləyirəm.

– Oğul, sən birinci iştibahın odur ki, öz aqibətini nəzərə almırsan. Məsələn, sən nə işin var ki, əlahəzrətin yanında durub rusların tərəfini saxlayırsan? Elə bir dəqiqəliyə belə fərz edək ki, əlahəzrət heç bir söz demədi. Məgər sən bilmirsən ki, bunlarla bizim sövdamız ilələbəd tutmayıb, tutmayacaq?..

– Məsələ aydın olmaq üçün xahiş edirəm siz mənim bir sualına cavab verin!..

– Buyurun!

– Niyə siz Sovetlərə qarşı bu qədər amansızsınız?.. İngilis, Amerika, alman gözünüz görə-görə İrani soyur, talan edir, səfalətin qucağına atır, yenə də siz qapıları taybatay onların üzünə açırsınız, amma Sovet adı çəkiləndə fəhş və narəva sözlərdən başqa, bir şey ağzınıza gəlmir. Şəxsən siz, ağayi Hikmət İsfahani, niyə bir cəbhə tutursunuz? Lütfən məni başa salın!..

– Mənim gözüüm üstə, qulaq as, başa salım. İngilis, Amerika, alman haqqında dediklərinin hamısı düzdür. Burda tamamilən səninlə şərikəm! Axı siz də bizi eşşək bilməyin. Bizim də ağhumuz bir şey kəsir və onların hamısını da başa düşürük. Amma ölçüb-biçəndə görürəm ki, xeyr, bu ingilis, bu Amerika mənim üçün Sovetdən min pay yaxşıdır. Belə başa düş, onun məcazi ilə mənim məcazım tutan deyil, ərzimə müləfit ol, gör nə deyirəm. Məcəzamız başqa-başqadır!.. Təməmə bir-birinə ziddir!.. Amerikanın üzünə açdığı qapının yüzdən birini bu Sovetin üzünə aç, gör sabah İran bir-birinə dəyməsə, tüpür mənim üzümə. Axı mən də bir şey qanıram. Mən bir batman düyü, bir qoyun və dörd çərək kərə yağının plovunu bir oturma yeyib dururam ayağa, yəni bu sadə şeyi də başa düşmədim? Bir balaca Sovetlərlə əlaqə yarat, dədəmə lənət, əgər kəndli o yandan qalxmasa ki, gəlin torpağı bölək. Fəhlə bu yandan çıxmasa ki, səkkiz saatdan artıq işləyə bilmərəm!

– Bəs sizin insafınız necə qəbul edər ki, İranın xırda, böyük, bütün şəhərlərində gündən-günə işsizlərin, ac və çıpaqların sayı artır. Dilənçi, işsiz və çıpaq əlindən küçələrdən keçmək mümkün deyil. Bilirsinizmi bunlar kimlərdir?.. Bunlar torpaqsız və hər gün, hər saat torpağı əlindən çıxan minlər, on minlərcə kəndlilərdir, axıb işsiz və dilənçi halında şəhərlərə dolurlar. Bunlar gündə on dörd saat işləyən sahibkərin kefinə görə maaş alan fəhlələrin balaları və arvadlarıdır. Bəs bunlar sizin millət, sizin vətəndaşlarınız və qardaşlarınız deyilmi?

– Xob, hansı məmləkətdə işsiz yoxdur, dilənçi yoxdur? Hansı şəhərdə ac və lüt tapılmaz? Dünyada hamı ki, varlı olmaz. “Sən ağa, mən ağa, bəs inəkləri kim sağa?”

– Siz bilirsiniz ki, mən kommunist deyiləm. Bununla belə, mən bilirəm ki, iş bu cür getməyəcək, zamanın ruhu başqadır. Çarx başqa cür hərhlənir. Siz isə bunu görmək istəmirsiniz. Məsələn, uzağa getməyək. elə sizdən danışaq... Ağayi Hikmət İsfahani, Tehranda oturmuşsuuz, ticarət kontorlarınız işləyir, tacirlik edir, yüz min tümənlərlə pul qaza-

nırsınız. Bundan əlavə, Azərbaycan və Mazəndəranda altmış para kəndiniz var, bu kəndlərin çoxunu da heç görməmişsiniz. Onları mübaşirə tapşırırsınız; kəndli yay, qış bilmir, əkir, biçir, yığır, siz də hazırna nazir, gəlib beşdə üçünü götürüb aparırsınız. Bax, mən bilərəm ki, bu cür qayda görə dəğilsin, yaşamasın!..

– Yaxşı, bəs mən nə edim, deməli, götürüm kəndləri paylayım, ayağı cırıq kəndliyə?! Əcəb söz danışdım, maşallah. Bu da sözdür, də-dədən-babadan qalma mülklərindən əl çək?!

– Söz, dədən-babadan qalma mülklərdə deyil, ağayi Hikmət İsfahani, söz odur ki, çarx hərələnir. Dünyanın vəziyyəti dəyişir, sabahkı günün gəlməsini saxlamaq mümkün olmadığı kimi, o mülkləri də əbədi saxlamaq mümkün olmayacaq. Bu gün sən verməsən, sabah sənin oğlundan zorla alacaqlar.

– Oğlan, sənə mən məsləhət görürəm ki, bu fikirlərdən əl çəkəsən. Yoxsa, xeyir görməzsən. Rusperəst olmaq istəyirsən, ol, nə eybi var, bəlkə, bir gün gəldi o da lazım oldu, amma bu biri tərəfi də yadınadn çıxartma. Bizim bu xarabada müvazinət gözləməsən, yaşaya bilməzsən.

Səlimi cavab verməyib fikrə getdi.

“Bu qorxunc buqələmunlar mühit və həyatı hələ nə qədər zəhərləyəcəklər!” deyər düşündü. Nəhayət, yemək gətirdilər, beləliklə, soyuq və ürəküzücü sükuta da son qoyulmuş oldu.

* * *

Səlimi xəbəri necə yediyini bilmədi. Həyatı və gələcəyi haqqında hələ də qəti bir qərara gəlmədiyindən mütərəddid fikirlərin doğurduğu iztirablardan yaxa qurtara bilmirdi. Əvvəldən axıra fikirli, dalğın və tutqun görünürdü. Gözaltı ona baxan Şəmsiyyəyə elə gəlirdi ki, onun fikri ancaq özü ilə məşğuldur. Hətta ətrafında olan adamların belə fərqi varmırdı. Şəmsiyyə onun simasında və hərəkətlərində məqsədinə nail olmuş bir xudbinliyin, dəruni bir eqoizmin nəşərlərini axtarır, qüssə və kədərdən başqa bir şey görmədikdə heyrət edir, “Ah, bu adam nə qorxulu adamdır, onun qəlbi yetmiş pərdənin altında gizlənmişdir!” deyirdi. Şəmsiyyə və Səlimi məsələsini artıq həll olunmuş hesab edən Hikmət İsfahaninin fikri ingilis ticarətxanasından alacağı malları tezliklə xırd etmək və Həkimülmülkdən intiqam almaq yollarını araşdırmaqla məşğuldu. Lakin bütün bunlar onun böyük bir

iştaqla ilə sədri düyüsündən bişirilmiş zəfəranlı plovu yeməsinə mane olmurdu. Ailənin başqa üzvləri də altdan-altddan gah Şəmsiyyəyə, gah Səlimiyə baxır, bugünkü naharı rəsmi nişanlama kimi bir şey hesab edirdilər.

Nahar qurtardıqdan sonra Hikmət İsfahani istirahət etməyə getdi. Səlimi şəhərə qayıtmaq fikri ilə ailə üzvləri ilə görüşməyə başladı. Şəmsiyyə hamıdan axırda duraraq, nə işə əlində bir kiab vərəqləyir, məşğul kimi görünürdü.

Səlimi:

– Xudahafiz, xanım! – deyib, ona əl uzatdıqda o, əl vermədən:

– Sizinlə bir neçə kəlmə danışmaq istəyirəm, – dedi.

Onlar həyəətə çıxdılar, cərgə ilə düzölmüş şam ağaclarının arasında gəzməyə başladılar. Bir neçə addım getdikdən sonra Şəmsiyyə neçə gündən bəri ürəyində dolanan kin və nifrəti ifadə etmək üçün hazırladığı acı sözlərlə Səlimiyə müraciət etdi:

– Mən sizdən hər şeyi gözləyirdim, lakin belə bəşərəf bir hərəkəti gözləməzdim!

Səlimi təəccüb etmədi. O, qızın acıqlı olduğunu əvvəlcədən sezməmişdi. Qızın bu sözlərini də təhqir kimi qəbul etmədi. Düşüüyü vəziyyətin nə işə ona pis bir şey hazırladığını duyan və bütün varlığı ilə bu duyğunun ağırlığı altında əzilən bir adam üçün bu sözlərin nə əhəmiyyəti ola bilərdi? Uzun və gərgin fikirdən sonra da çıxış yolu tapa bilməməsi, müəyyən bir qərara gələ bilməməsi yavaş-yavaş onda hər şeyə qarşı laqeyd və laübalı bir əlaqə yaradırdı: qoy nə olacaqsın olsun. Bu əhvali-ruhiyyənin təsiri altında o, Şəmsiyyənin sözlərini dinlədi. Şəmsiyyə susub cavab gözlədikdə onun dodaqlarında bir təbəssüm göründü:

– Sizi anlamıram, xanım!

Bunu bir təhqir hesab edən Şəmsiyyə daha da acıqlandı. Boğazı tutula-tutula və gözələrindən yaş axa-axa:

– Sizi istəməyən, sizə nifrət edən bir qızla necə yaşayacaqsınız? – dedi. Ağam məni sizə sata bilər. Bəli, müheqqəqdır, o məni sata bilər, zorla izdivaca da məcbur edə bilər, lakin alçaldılmış, təhqir olunmuş bir qadın qəlbində siz bütün ömrünüzü çürüdəcək zəhərdən başqa nə tapa bilərsiniz?.. Siz, həmişə özünü bu qədər mədəni göstərməyə çalışsan azad və müstəqil görüşlərlə tay-tuşundan seçilən siz belə bəşərəf hərəkətə yol verirsiniz! Zamanını keçirmiş bir üsulla məni

satın almaq istəyirsiniz!.. Gətirin, gətirin qulağıma bir qara qul sırğası da salın!.. Sizlərdən hər şey gözləmək olar, hər şey!..

Bir zaman, doğrudan da, xəyali bir məhəbbətlə sevdiyi qızın iztirab və göz yaşlarına qarşı Səlimi biganə və laqəyd baxa bilmədi. İçerisində dolaşdığı adamlar və mühitin sadə bir qız müxəyyələsində oyatdığı bütün təsəvvürlərin dağıldığını, onun ümitsizlik və məyusluğa qapıldığını gördükdə halına ürəkdən acıdı. Bununla belə o, indi, bu əzilmiş və ağır halında, kimsəsiz bir adam kimi məyusluğa qapıldığı zamanda Səlimiyə daha sevimli və rəyihədar görünürdü. Sanki həyatın ilk ağır zərbəsi, qızın boş xəyalları ilə birlikdə qəlbinin aynasına qonmuş toz buludlarını da, hissiyyatı saxtalaşdıran təkəbbür və təzahür pərdəsini də silib aparmışdı. Bu halında o, sevimli və hörmətə layiq idi. O, ürəyini açmışdı və onu ancaq ürəkdən gələn səmimi sözlərlə inandırmaq olardı. Yalana lüzum yox idi. Buna görə də bütün əhvalatı açıb, ona nağıl etməklə bərabər hisslərini, nə qədər mütərəddid və təzadlı hallar keçirdiyini də danışdı. Rza xan istibdadı hökm sürdükcə heç bir qəlbə səadət olmayacağını söylədi:

– O özünü neinki bizim mülklərimizin, hətta ürəklərimizin də ağası hesab edir, xanım. Bu rəzalətə dözmək çətin olsa da biz dözüürük. Mən hələ nə edəcəyimi kəsdirməmişəm. Ancaq onu deyə bilərəm ki, sizi sevmiş olsaydım belə, inanın ki, yenə bu cür izdivacı arzu etməzdim. İndi isə sizə iki insan arasında mümkün ola biləcək dostluqdan başqa bir şey təklif edə bilmərəm.

Şəmsiyyə fikrə getmişdi. Vəziyyət ona doğrudan da ağır görünürdü. Heç bir qərara gəlmədən əlini Səlimiyə uzatdı:

– Həqiqəti mənə bildirdiyiniz üçün təşəkkür edirəm! – dedi və ayrılarkən qəlbində bir yüngüllük hiss etdi.

ON SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Mister Harold diqqətlə dünya hadisələrinin gedişini izləyirdi. Artıq Hitlet Avropanın bir çox ölkələrini işğal etmiş, Fransa üzərinə hücum keçərək, Parisə yaxınlaşmaqda idi. Xəbəri hər gün bu yerdən gələn Fransa dövləti Parisi açıq şəhər elan etmişdi. Hələ susmaqda olan Amerika milyonerləri öz sənayesini sürətlə genişləndirən dünya müharibəsinin tələblərinə görə qurur, həm hücum edən, həm də hücumu məruz qalan dövlətlərlə əlaqələrini kəsmirdilər. Hər tərəfi bürüməkdə olan müharibə alovu mister Haroldun gözlərinə işıq, üreyinə

sevinc gətirirdi. Sanki bu, bütün ölkələrin üfüqlərində qızaran bir ölüm və fəlakət rəmzi deyil, ilıq bir günəş işığı idi. O, Amerikanın bütün dünyanı öz təsiri altına almaq üçün okeanlardan uzanıb gələn yolunu işıqlandırır. Mister Harold işgüzar bir amerikan olaraq, müharibənin Amerika bankları, Amerika sahibkarları üçün böyük gəlirlər və etdiyini bilirdi. O, sözdə xeyirxahlıqdan, sülhün xeyrindən danışsa da, əslində müharibənin genişlənməsindən bir sevinc duyurdu. Müharibə, dünya qızılının böyük bir hissəsini yenə Uld-Stritə verəcəkdi, bir çox məmləkətlərin iqtisadi damarlarını onun ağzına keçirəcəkdi. Əvəzində isə vuruşub əldən düşmüş ölkələrin yarısını bağlamaq üçün Amerika tənzip və pambıq göndərəcək, qarnını doyurmaq üçün ət və bədimcan dolu konserv qutuları ixrac edəcəkdi.

Köhnə güclü dövlətlər zəifləyib kənara çəkiləcək və dünya bazarında öz mövqeyini tamamilən Amerikaya verəcəkdi. O zaman dostu mister Tomas da İranda onunla rəqabət aparan bir adam olmayacaq, onun əlaltısına çevriləcəkdi. Onun bu xəyallarını dumanlandıran, müharibə alovu ilə işıqlanmış Amerika ağalığı yoluna kölgə salan birçə amil var idi ki, bu da mister Harolda rahatlıq vermirdi. Bu amil də, Sovetlər ölkəsinin varlığı idi. Mister Harold bütün varlığı ilə hiss edirdi ki, Sovetlər ölkəsi gələcəkdə qərbdə duracaq inadlı və rəddedilməz bir maneədir. Buna görə də mister Harold İranda öz fəaliyyətinə böyük məna verirdi. o bu maneənin lap böyrünü eşir, lap ayağının altında hər dəqiqə partlayacaq bombalar basdırırdı. Əvvəllər mister Harold, İranda xalq arasında Sovetlərə olan açıq məhəbbətə fikir verməmişdi. Bu ona əməli qüvvədən məhrum bir şey kimi görünmüşdü. Ölkənin siyasi və iqtisadi həyatını idarə edən Hikmət İsfahani, Həkimülmülk, Səfai və Rza şah kimi adamlar onun əlində ikən, real qüvvədən məhrum olan bu məhəbbət hissi nə edə bilərdi? Lakin vərəqələr və kitabçalar çıxdıqdan sonra Harold, gündəlik həyatı müşahidələrində bu məhəbbətin heç də platonik bir xasiyyət daşmadığını, öz daxilində çox təhlükəli bir qüvvəni gizlətdiyini gördü və səbri tükəndi. Rza şahın bütün təzyiqinə, sərhəng Səfainin söylərinə baxmayaraq, vərəqə və kitabçaları buraxan adamlar xalqın içində itmiş və tapılmırdı. Onların kimliyi haqqında getdikcə artan sayələr isə məsələni ancaq dolaşmaq salırdı.

Mister Harold müxtəlif mənbələrdən yığıdığı məlumatlara əsasən, bu dəstəni harada və kimlərin içində axtarmaq lazım gəldiyini düşündürdü. Kənddə Hikmət İsfahani ilə birlikdə gördüyü hadisəni, tutulan adamın qaçmasını xatırladıqda başına yeni bir fikir düşdü: yəqin bunlar hamısı

bir-birilə əlaqədardır! Bu fikirdən sonra o, Hikmət İsfahaniyə zəng edib, mübaşir Məmməd Ərdəbildən Tehrana çağırmasını xahiş etdi. İki gün keçməmiş mübaşir şəhərə daxil olub, mister Haroldun hüzuruna gəldi. Mübaşir Məmməd Hikmət İsfahanidən Amerika səfərxanasına, mister Haroldun yanına getmək lazım olduğunu eşitdikdə qoltuğu yelləndi. Hikmət İsfahaninin: “Gədə, gör nə məqamların sənə işi düşüb” – deyər gülməsini isə özü üçün böyük bir iftixar saydı.

Amerikalara yaxınlaşmaq fikrində mübaşir Məmmədin özünün haqq-hesabı var idi. O, Əli əmniyyəbaşının almanlarla yaxın əlaqə yaratdığını bilirdi. Bu əlaqədən ikicə ay keçməmiş Əli əmniyyəbaşı Ərdəbildə üçotaqlı həyətini satıb, içərisində iki mülkü və bağı olan böyük bir dəstgah almışdı. Vəziyyəti belə yüksəldikcə o, mübaşir Məmmədə burun göstərir, yuxarıdan aşağı və nifrətli bir gözlə baxırdı ki, bu da mübaşir Məmmədin ürəyində onun yıxılan gününü görmək, ya da özünün ondan da artıq qalxması arzusunu oyadırdı. Mister Haroldun yanına çağırıldığını eşitdikdə ürəyindən keçən ilk fikir bu olmuşdu: “Yaxşı! Əli köpək oğlu, sənin dalında alman durub, mənimkində də Amerika durar, görək kim kimə burun göstərəcək!”

Mister Harold onun yağ kimi əriyən üz-gözündən hər bir əmrə hazır olduğunu anladı və dərhal yaxın bir əlaqə yaratdı. O, mübaşirdən müfəssəl surətdə kəndin vəziyyətini, kəndlilərin əhvali-ruhiyyəsini soruşdu: – Mübaşir Məmməd ona ətraflı məlumat verdi.

Mister Harold ondan Fridunun necə qaçdığını, harada ola biləcəyini də xəbər aldı. Mübaşir Məmməd:

– Bu bir siri-ilahidir, mister Harold, bir tikə yağlı çörək oldu, göyə çıxdı, nə öldüsündən xəbər var, nə qaldısından, – dedi və azacıq dayanıb sonra əlavə etdi:

– Yəqin o tərəfə keçiblər, mister Harold. İranda olsaydı, çoxdan üzə çıxmışdı.

Mister Harold başını tərpətdi:

– Yox, öz içinizdədir...

Mübaşir Məmməd siri bir səsle:

– Onda Əli əmniyyəbaşından başqa heç kəs onun yerini bilməz, – dedi, – yəqin bolluca rüşvət yeyib.

Mister Haroldun, Əli əmniyyəbaşının kim olduğu ilə maraqlanmaması mübaşir Məmmədi pərişan etdi:

– Yaman quduzdur, mister Harold...

– Kim, Fridunmu?

– Xeyr, Əli əmniyyəbaşını ərz edirəm, tanıyırsınızmı?

Mister Harold “tanıyıram” dedikdə mübaşir Məmməd “bay sənın zatına lənət, amerikalıların da qapısını döyüb ha” deyər düşündü və heç olmasa buradan onu qovmağa ümid etdi.

– Almanpərəstdir, mister Harold, almanların lap nökeridir.

Mister Harold bu sözlərin onu qətiyyənlə maraqlandırmadığını bildiren bir əda ilə:

– Bəs o kəndlinin ailəsi nə oldu? – deyər soruşdu.

– Qovduq, mister Harold, kənddən çıxartdıq, bütün mahaldan didərgin saldıq.

– İndi haradadırlar, yerlərini bilirsənmi?

– Bilirəm, mister Harold, dallarınca göz qoymuşam. Sürünə-sürünə Tehrana gəlirlər.

Mister Harold fikirli-fikirli danışdı.

– Onları gözədən qoyma, özün də Tehrandə ol, ağaya mən özüm zəng edərdəm.

Komendanta Məhbusini buraxmasını tapşırırdı. Üç dəqiqə sonra Məhbusi gəldikdə mübaşir Məmmədi onunla tanış etdi. – Bir yerdə işləyəcəksiniz, – dedi. Ayrılkən etinasızlıqla stolun gözündən bir qızıl saat çıxartdı, mübaşir Məmmədin qoluna bağladı:

– Qoy dostluğumuz əbədi olsun, xalis amerikan qızıldır.

Mübaşir Məmməd “amerikan qızıldır” sözündən pərt oldu. Çünki İranda bu terminin yalançı qızıl demək olduğunu bilirdi. Buna baxmayaraq, “başlangıç üçün bu da pis olmadı” – deyib, mister Harolda təşəkkür etdi, Məhbusi ilə birlikdə çıxıb getdi.

* * *

Mister Tomasın halı pərişan idi. Hitler orduları Fransanı tamam işğal etdikdən sonra bütün Avropaya hakim olmuş və bilavasitə ingilis adalarını təhdid etməyə başlamışdılar. London üzərinə tökülən bombalar Şərqi hakim dairələrində İngiltərənin nüfuzunu qəti olaraq sarsıtmış və onları daha artıq almanlar və amerikalara tərəf sövq etmişdi. Hər yanda açıqcasına İngiltərənin müstəmləkəçilik qüdrətinin axırı çatdığı danışılırdı. İngiltərənin dostları ondan üz döndərirdi. Hətta mister Tomas, Hikmət İsfahani, Həkimülmülk, sərhəng Səfai kimi

adamların belə soyuduğun görürdü. Onlar fon Valter və mister Haroldla hər gün görüşdükləri halda, mister Tomasla həftələrlə görüşmək təşəbbüsündə olurdular. Mister Tomas bütün bunlara dözərək, trubkasını ağızından yerə qoymayıb, Qərbə baxırdı. Bəzən ona vəziyyət qətiyyənlə çıxılmaz görünürdü. Lakin İngiltərənin imperiyalıqını itirərək, adalarda yaşaya bilməsini o heç cür ağılına sığışdırı bilmirdi. Çemberlənin hakimiyyət başından çəkilməsi və Çörçilin gəlməsi onun ürəyini yeyən şübhələri yumşaltsa da, tamamilə məhv edə bilmədi. Onun ürəyində bu şübhələri dərinlədən Sovet ölkəsinin hələ də müharibədən kənarda qalması, öz qüdrət və əzəmətini saxlaması idi. Bu qüdrət xalqların nəzərində nəinki azalmır, sarsılmaz, getdikcə artır, böyüyürdü. Mister Tomas İranda ingilis nüfuzu üçün bunu ən böyük təhlükə sayırdı. Sərhəng Səfaini yanına çağırıb, hələ də axtarılan adamların tapılmadığını eşitdikdə o, daha da narahat oldu. Sərhəng ona Səliminin şahla olan görüşünü xəbər verdi və şahın ondan şübhələndiyini söylədi. Mister Tomas:

– Ata-baba ruspərəstidirlər – dedi, – həm də belə bir adamın ruslar tərəfindən olmağı, min küçə adamından qorxuludur...

– Elədir, əlahəzrət də o fikirdədir.

– Bəs nə üçün aradan götürmürsünüz? Təəccüb edirəm.

– Əlahəzrət razılıq vermir, o ehtiyat edir ki, bunun ölümü ilə daha təhlükəli adamların toplaşaraq yaratdıqları təşkilat gizli qalmış olar. Odur ki, gecikdirir, uzadır. Lakin arxayın olun, onun taleyi artıq həll edilmişdir.

Sərhəng Səfaini yola saldıqdan sonra Mister Tomas Həkimülmülkün bu vaxta qədər zəng etməməsini imperiyanın vəziyyəti ilə əlaqədar olan soyuqluğun təzahürü sayaraq, özünü sındırmadan ayağa durdu və onun evinə gətdi. Mister Tomasın məşinimin həyəətə girdiyini görə Həkimülmülk heç də təəccüb etmədi. Yalançı bir sevinclə onu qarşılamaq üçün ikinci mərtəbədə aşağı endi...

– O-o-o! Mister Tomas!.. Xoş görmüşük. Həmişə siz gələsiniz! – deyərək əlini ona uzatdı.

Tomas, öz uzun və enli gövdəsinin yanında çırtdan kimi görünən Həkimülmülkə yuxarıdan aşağı nəzər saldı. Eyni şirin əda və tontənəli sözlərlə cavab verdi. Dost həsiyyətinin onu buraya çəkib gətirdiyini söylədi. Həkimülmülk onu qabağa ötürüb, ikinci mərtəbədəki xüsusi qonaq salonuna apardı. O, bu salonda ancaq mister Tomas kimi, hər

məsələdən danışa biləcəyi yaxın şəxslərlə görüşərdi. Oturduqdan sonra Həkimülmülk xidmətçini çağıraraq, nahar hazırlamağı tapşırırdı və yorğunluq ifadə edən üzünü ona tutdu:

– Mister Tomas, çox ağır zamanda yaşayırıq, – dedi, – dünya siyasətinin bütün işləri bir-birinə dolaşıbdır. Belə bir şəraitdə dövlət məşinimini idarə etmək çox çətindir.

– O-o-o... Sizin kimi qocaman bir siyasətçi də şikayətlənəndə bəs biz nə edək?

– Elə deməyin, mister Tomas, sizin işiniz bizdən çox asandır, o makina ki, siz hərəkətə gətirirsiniz, biz onun haqqında fal açmaqla məşğuluq. O şey ki, sizə çox yaxşı görünür, biz ancaq onun kölgəsi ilə oynayırdıq.

– Mən sizin bu sözlərinizdən, dostluğumuzu şübhə altına salırsınız, deyərək inciyə bilərəm?

– Dostluğumuz öz yerində, amma həqiqətdə belədir. Yeni gərək elə belə də olsun ha...

– Mən əksini iddia edə bilərəm: sizdə çox şeylər olur ki, biz heç xəbər də tutmurduq.

Həkimülmülk mister Tomasın nəyə işarə etdiyini anlamağa çalışdı. Lakin özlüyündə müəyyən edə bilmədikdə:

– Hər kəsdən gizli sirmimiz olsa da, sizdən yoxdur, – dedi:

Mister Tomas ingilislərə məxsus bir soyuqluqla məsələni dolayısı ilə də olsa Həkimülmülkə bildirməyi qərara aldı:

– Rica edirəm, bu görüşümüzü əlahəzrətə deyəsəniz, mənim salammımı ona yetirəsiniz. Bilirsiniz ki, əlahəzrət Kral dövləti şərqdə öz dostlarının xatirini həmişə əziz tutmuşdur. Onların müdafiəsini, özünə borc bilmişdir.

– Əlbəttə, bunu biz hamımız bilirik.

– Mən ağayı Hikmət İsfahanini də sizin kimi dostlarımızdan sayıram. O, heç şeyi bizdən gizlətmir...

Mister Tomas Həkimülmülkün gözlərinə baxdı, təbiidir ki, onların arasındakı köhnə ədavətdən xəbərdar idi. Həkimülmülk də Tomasın nəyə işarə etdiyini anladı. O gərək Rza xanın, Hikmət İsfahani ilə olan rəftarını mister Tomasa çoxdan bildirə idi.

– Bilirsinizmi, əlahəzrət çox qəzəbləndi. – deyərək əhvalatı nağıl etdi. Mister Tomas diqqətlə qulaq asıb, Hikmət İsfahanidən eşitdikləri ilə Həkimülmülkün dediklərini tutuşdurdu. Bütün bu danışmada onun üçün yeni olan bir şey yox idi.

Həkimülmülk davam etdi:

– Belə məsələlərdə adi gözlə görünməyəcək pərdəli cəhətlər çox olduğunu siz məndən də yaxşı bilirsiniz. Daimi şübhələr, arasıkəsilməyən xəyanətlər, dolaşq və anlaşılmaz nöqtələr vadisi hakimiyyətin əbədi yoludur. Əlahəzrətin fikrincə, Səlimi də, Hikmət İsfahani də öz karvanını bu yola salmışdır və bir gün rahat olmalıdır.

Mister Tomas qəti səslə:

– Ağayi İsfahani haqqında belə bir cəzaya yol vermək olmaz, – dedi. – O, Kral dövlətinin həqiqi dostudur.

Həkimülmülk başını azca qabağa verdi:

– Amerikalılardan, hətta almanlardan da mən eyni sözü eşitmişəm.

Mister Tomas bu eyhamla qəti cavab qayıtdı:

– İngiltərə öz dostlarını yaxşı tanıyır.

Saray vəziri, Hikmət İsfahani ilə mübarizənin uzun sürəcəyini anladı və söhbəti dəyişdi. Məmləkətdə yeraltı qüvvələrin hərəkətlərinə gələ biləcəyindən bunun bütün əlamətlərinin göz qabağında olduğundan danışırdı. Hələ də dövlət əleyhinə kitab buraxanların tapılmadığını söylədi. Mister Tomas trubkanı ağızından çıxartdı:

– Onları mən tapsam, nə olar?

– İrana etdiyiniz xidmətlərin sayı birə-on artar. Təşəkkür edirik.

Mister Tomas:

– Çalışaram, – deyib, trubkanı dodağına apardı, dərindən sümürüb, tüstüsünü havaya buraxdı və gözlərini qıyıb fikrə getdi.

Altıillik zəhmətin nəticəsində doktor, Xavəri özü üçün yaxşı bir köməkçi etmişdi. Kişilərin yanında üzuaçıq durmağa belə xəcalət çəkən, bir söz eşitdikdə qıpqırmızı qızarıb cavab verməyi bacarmayan, insan özalarını göstərən şəkilləri gördükdə “İlahi, yer yarılardı gireydim içinə, bu günü görməyeydim” deyib düşünən geridə qalmış bir müsəlman qadımından doktor, xəstələrlə mehriban rəftar etməyi bacaran, təbabətə aid cihazların adlarını, yerlərini əzbər bilən, səliqəli, dilli-dilavər bir şəfqət bacısı hazırlaya bilmişdi. Sakit təbiətli, həyatda ancaq yaxşılıqları gören, bütün insanlara bir nəzərlə baxan, hər kəsdə və hər yerdə yaxşılıq arayan doktor, məhəbbət dolu gözlərlə Xavərə baxar:

– Sən mənim ikinci övladım, elmi əsərimсэн! – deyə fəxr edərdi. Çox zaman doktor xəstələri qəbul edib qurtardıqdan sonra yumşaq kresloya oturur, balaca Azadı yanına çağırır, onu qucağına alıb, alından öpər və konfete qonaq edərdi. Doktorun arvadı da Azada məhəbbət salmışdı. O, yaşlı qadınlara məxsus bir mehribanlıqla uşağı sevirdi. Hər gün doktor və Xavər xəstələrlə məşğul ikən, Azad onun yanında oynardı. Uşağın tamamilə anasını andıran sakit təbiəti, insana uyuması və yaşına müvafiq gəlməyən bir dalğınlıq doktorun arvadının qəlbinə təsir edərdi, onlara görə evdə az tapılan doktorun oğlu da uşağa məhəbbət salmışdı. Hətta dörd yaşından başlayaraq, ona sayı və əlifbanı öyrətməyə başlamışdı. Bütün bunlar Xavərə bir yuxu kimi gəlirdi. O, minlərcə özü kimilərin ac və lüt, küçələrə töküldüyünü gördükcə ürəyində doktora dua edərdi: “Bunlar olmasaydı, kim bilir, axırımız necə olacaqdı?..” deyərdi. Hətta bir dəfə bunları doktorun arvadına demiş və təşəkkür etmişdi:

– Allah sizi dünya durduqca xoşbəxt eləsin, siz olmasaydınız küçələrdə qalacaqdım.

Doktorun arvadı onu öpərək:

– Biz səni öz qızımız bilirik, Xavər! – demişdi. – Nə qədər bir tikə çörəyimiz var, yarısı sənindir!..

– Allah süfrənizi həmişə açıq eləsin! Sizin bu yaxşılığınızdan heç bir zaman çıxıb bilməyəcəyəm. Çünki belə yaxşılığın bu dünyada əvəzi yoxdur. Amma ölənin günə qədər qapınızda qulluqçu olub qalacağam.

Bu sözləri eşidən doktor öz otağından durub gəlmiş və:

– Qızım, bir də belə sözləri ağızına gətirmə, – demişdi. – Qulluqçu nədir, sən də bizim ailənin bir üzvüsən. Sağlıq olsun, Kərimxan da gələr, onda bir yerə yığılar, xoşbəxt olarsınız.

Xavər daha bir söz deməyib, gözüyaşlı çıxıb getmişdi. Daha doğrusu, o çox şey demək istəmişdi. Lakin bacarmamışdı. Ürəyində yüz dəfə, min dəfə doktora və onun ailəsinə dua oxumuşdu. Ancaq qəlbini dərinliklərində belə bir adamın müsəlman olmadığına təəssüf etmiş və sonra da “müsəlman olmayanda nə olar. Ürəyində haqqın işığı var” – deyə sakit olmuşdu.

İndi, Kərimxan qayıtdıqdan sonra Xavərin səadətini sonu yox idi. O, dönüb keçdiyi yola nəzər saldıqda uçurumun ağızından qurtarmış bir adamın həyəcanlarını duyurdu. Onu bu uçurumdan xilas etmiş doktorun ailəsinə qarşı məhəbbəti yüz qat artırdı. Hətta ona elə gəlirdi ki, Kərimxanı da sürgünlərdən qaytaran onlardır. Ölümçül yatalağdan sa-

lamat duran insan bədəni necə yenidən canlanır, daha artıq bir həyat qüvvəsi göstərsə, Xavər də eləcə uzun iztirablardan, bədbəxtlikdən sonra Kərimxanın qayıtması ilə açılmağa başlamışdı. Sanki üzünə qonmuş dərin kədər və qüسسə buludları birdəfəlik çəkilmişdi. O, gözəlləşmiş, yanaqlarında bir qızartı əmələ gəlmişdi. Hələ onun gözləri! Bu gözlər həyat və məhəbbət ehtirası ilə yanmaşqda idi. Səsində bir ahəng, tükenməz xoşbəxtliyi bildirən bir məlahət yaranmışdı. Xəstələr də bunu hiss edir, Xavərin hər tərəfə bir mehribanlıq və şefqət saçdığını görürdülər. Doktor bütün bunlara baxdıqca nə isə, dəruni bir ləzzət duyur, hələ cavanlıqda Qafqazda eşitdiyi Azərbaycan məsəlini yadına salırdı: “Ağ gün adamı ağardar”.

Hər gün saat beşdə doktorgildən qayıdan Xavər evi təmizlər, xörək hazırlar, çay qoyar, oturub balaca Azadı dizi üstə alaraq, Kərimxanı gözlərdi. Sonsuz səadət duyğuları ilə döyünən qəlbinin dərinliklərində nə isə gizli bir çırpıntı, gizli bir təlaş da duyardı. “Görəsən, başına nə iş gəldi?” – deyə, min həyəcəne, min əzab içərisində əzilərdi. Özünə təsəlli vermək üçün durub, həyəte nişan qoyduğu kölgəyə baxar, “hələ gün batana çox qalıb, hələ vaxt gəlib çatmayıb, mən özümü nahaq yerə üzürəm” deyər və Azadla oynamağa başlardı... Kərimxan gəlib yuyunur, çörək yeyər, çay içər və köhnə cırıq kiliminin üstündəki mütəkkəyə söykənərək, xəyala dalardı. Bu zaman Xavər onun yanında oturub, başını çiyinə söykər və yavaş-yavaş bütün həyəcanlarını ona nağıl edərdi. Kərimxan:

– Özünü üzmə, Xavərim, – deyə onun təmiz su qoxuyan saçlarından öpərdi.

Bu gün də onlar çörək yemiş, Azadı yatırıb, beləcə oturmuşdular. Xavər ona təkrar öz keçmiş günlərindən danışır, necə onun yolunu gözlədiyini və nələr düşündüyünü nağıl edirdi. Bu xatirələr içərisində o hər sözdən bir doktorgildən, onların yaxşılığından deyirdi. Birdən Kərimxanın əlini-əlinə alaraq:

– Heç sən də bizi yad edirdinmi? – deyə soruşdu.

Kərimxan onun əllərini tutub, cənub gecələri qədər dərin və saf gözlərinə baxdı. nə isə demək istədi. Lakin qapının döyülməsi mane oldu. Xavəri təlaş bürüdü. Ürək döyüntüsü ilə ayağa durdu:

– Bu vaxt kim ola bilər?..

Kərimxan qapıya getdi. Gələn Hüseyn Məhbusi idi: O, vacib iş olduğu üçün gəldiyini söylədi. Kərimxan qapını açıb, onu içəri buraxdı. O, Xavərə salam verdi. Xavər onun salamını alarkən üzünə baxdı.

Elə bil ki, bir anda bütün ev qaranlıq bir səhraya çevrildi. bu təəssüratla dərhal gözünü çəkib, həyəte çıxdı. Kərimxanın:

– Xavər, zəhmət çək, çay hazırla, – deyən səsini eşitdi.

Azca sonra Xavər çay gətirdi, evdə dura bilməyib həyəte qaçdı. Hüseyn Məhbusi ilə Kərimxan bir saata qədər söhbət etdilər. Xavər onların nə danışdığını bilmədi. Çünki fikri özündə deyildi.

Hüseyn Məhbusi getdikdən sonra özünü Kərimxanın üstünə atdı:

– Bəs bir daha bunu evə buraxmayacağımı deməmişdin?

– Xavərim, qapıya gələn qonağı qaytarmazlar.

– Məni qınama, Kərimxan, heç xoşuma gəlmir. Bilmirəm bunu haradan tapdın?

– Bu mənim məhbəs, sürgün yoldaşımdır, Xavər! İndi də çalışır. Pis işləmir, nə deyirəm eləyir.

– Sən Allah, məndən incimə, Kərim, amma hər kəsdir, evə buraxma. Başqa yerdə görüş. Mümkün ələsən, heç görüşmə. Belə xoşuma gəlmir!.. Baxışlarında nə isə var. Bir kölgə, bir qaranlıq görürəm. Məgər sən heç fikir verməmişən? Bir dəfə diqqətlə lapdan ona bax. Gör nələr görərsən... Kərimxan, əzizim, özünü gözle, bundan sonra sən mənim üçün də olmasa, bax, bu balaca üçün özünü gözləməlisən, axı sənsiz onun axırı nə olar?

Xavər özünü saxlaya bilməyib ağladı... Kərimxan ona təskinlik verdi:

– Ürəyin çox nazilibdir, – dedi. – Görünür, çox fikir edirsən. Sənə söz verirəm ki, bir də onun ayağı bu evə dəyməz. Arxayın ol, Xavərim! Mən yalnız sənə bu gününü deyil, sabahını da düşünürəm. Mənim idealım gələcək gündür, biz o günə çatacağıq, biz sənə üçün də, oğlumuz üçün də xoşbəxt həyat, gözəl, işıqlı həyat yaradacağıq. Elə bir həyat ki, aylarla da evə gəlməsom, təlaşa düşməyəsən, ürəyinə heç bir qorxu dolmasın!

O, Xavəri qolları arasına aldı. Yaşlı gözlərindən öpdü. Xavər yenə qəlbində sonsuz bir rahatlıq və səadət duydu.

* * *

Hüseyn Məhbusi Kərimxanın yanından çıxıb, bir qədər Tehranın boşalmış küçələrində dolandı. “Ağa, buyur” deyən ayrı-ayrı faytonçular, evlərin, dükanların qapısına qısılib, gecə yarısında gəlib-gedənə əl açmaqdan yorulmayan dilənçilər və ara-sıra rast gəldiyi gecə öyyəşlərinin hay-küyü onun nəzərini cəlb edə bilmirdi. O düşünürdü. Bir az iş geci-

kərsə, bütün həyat və taleyinin təhlükə altına düşəcəyi onu qorxudur, qəlbində heyvani bir vahimə oyadırdı. Nə etməli, hansı vasitələrə əl atmalı, hansı yollarla hadisələrin gedişini sürətləndirməli? Nə cür etsin ki, tezliklə tapdığı cığırla yeriyib, işin göbəyinə, bulağın gözüne çıxsın? O zaman onu nə böyük bir mükafat gözləyirdi!.. Qarşısında nə böyük bir yol açılırdı. Lakin məqsədə gedib çıxmaq olmurdu. Kərim-xan yalnız ona ayrı-ayrı tapşırıqlar verməklə kifayətlənir, artıq bir şey danışmırdı. Hətta vədə verdiyi görüşə belə onu aparmırdı. “Baş tutmadı, təxirə düşdü, yoldaşlar Tehrandan çıxıblar” – deyə, bu gün-sabaha salırdı. İsrar etmək də xətalı idi. Bununla belə işi gecikdirmək olmazdı. Tezliklə ittilat məsələni açə bilərdi. O zaman Məhbusiyyə bir it payı da düşməyəcəkdə.

Bu fikirlərlə o, şəhəri dolanırken saatına baxdı. On ikiyə beş dəqiqə qaldığını görüb, mister Toması xatırladı. Onun yanına getmək vaxtı çatmışdı.

Yavaş-yavaş mister Tomasın evinə tərəf yollandı. O, Məhbusini həmişə, Tehranın dar və köhnə küçələrindən birində balaca həyəti olan sakit bir mülkdə qəbul edərdi. Məhbusi hələ bu vaxta qədər orada qoca qapıçıdan başqa bir ins-cinsə rast gəlməmişdi. Həyəət girdikdə əsrarəngiz və heybətli sükut insanı vahiməyə salırdı. Lakin Məhbusi artıq bu sükuta alışmışdı. O, qapıdan içəri girən kimi birbaşa balkonun ağzında olan balaca bir otağa getdi. Mister Tomas oturub, trubka çəkir və nə işə qarşısındakı kağızlara baxırdı. Məhbusi içəri girib, salam verdikdə uzun zaman cavab almayıb, ayaq üstə durdu. Mister Tomas otağa heç adam gəlməmiş kimi etinasızlıq göstərdi. Başını da qaldırmadı. Məhbusi otaqda papiros tüstüsü və masanın üstündə papiros qırıntıları gördü. Azca əvvəl burada adamlar olduğunu anladı. Yalnız on-on beş dəqiqə keçdikdən sonra mister Tomas başını qaldırdı, trubkasını tüstüləyib, Məhbusiyyə baxdı:

– Ehey... gəlmisən? Otur!..

Məhbusi oturdu və gözlərini mister Tomasa dikib durdu. Mister Tomas trubkadakı tənəkini çəkib qurtardı. Onun ağzını külqabının qırağına vurub, külünü boşaltdı. Sonra adəti üzrə nazik bir mil ilə içini çşləməyə başladı. Məhbusi bunun narazılıq əlaməti olduğunu bilirdi. Bir beş dəqiqə də mister Tomas trubkanı qürdaladı. Sonra onu təzədən doldurdu, tələsmədən, səliqə ilə ağzına apardı. Burada Məhbusi kibrit çəkib, tələsik ona tərəf qalxdı. Mister Tomas ayağa durdu və cibindən öz kibritini çıxarıb yandırdı. Trubka yenə tüstülənməyə başladı. Mis-

ter Tomas əllərini cibinə qoyub, otaqda gəzindi. İki dəfə var-gəl edəndən sonra otağın ortasında durub, bərk gərnəşdi. Nəhayət, qayıdıb yerində oturdu. Dağa doğrusu, yarızanmış bir hal alıb, sağ ayağını qaldıraraq, masanın üstünə uzatdı. Belə ki, ayaqqabısının ucu az qaldı. Məhbusunin burnunu əzsən. Məhbusi yavaşca başını kənara çəkdi. Mister Tomas o biri ayağını da stolun üstünə uzadıb, rahatlandıqdan sonra Məhbusiyyə baxdı:

– Hə, nə vaxt yığırsınız? Adları gətirmisənmi?

– Mister Tomas, bu böyük və çətin bir işdir. Burada səbir lazımdır. Xüsusən ki, hər şey mənə istədiyim kimi getmir. Səbr edin, gətirərəm.

– Mənə yaxşı əxlaq dərsi deyirsən!

– Mister Tomas, bağışlayın.

– Nəyi bağışlayım, bunu?

Mister Tomas balaca bir kitabçanı Məhbusunin qabağına fırlatdı. Bu, “İş, çörək və azadlıq istəyirik!” kitabının ikinci cildi idi. Məhbusi gözaltı ona baxıb danışmadı. – Səbr edin! Nə qədər səbr edək? Onlar silah götürüb, küçəyə çıxana qədər?

– Mister Tomas, mən bacardığımı edirəm.

– Düzdür, edirsiniz, lakin bizim xeyrimizə yox, zərərimize! Bu kitab əvvəldən-axıra ingilisləri təhqirdən ibarətdir. Bəlkə, sən də xoşuna gəlir?

– Mister Tomas!

– Sizlərə nə etibar var. Böyükdən-kiçiyə hamımız beş qran artıq verənə satılmağa hazırsınız!

– Mister Tomas, mən sədaqətimi sübut etmişəm.

– Al bu sənə sədaqətinin haqqı!

Tomas, on dənə on tükənliyi sayıb, Məhbusunin qabağına atdı:

– Götür! Beş gün sənə vaxt verirəm. Beş gün!..

– Çalışaram. Lakin nəzərə alın ki, hər şey mənədən asılı deyil!

Mister Tomas ayaqlarını stolun üstündən çəkib, yenə otaqda gəzindi:

– Həyatınızla oynayırırsınız! – dedi və cibindən balaca bir tapança çıxarıb silməyə başladı.

Məhbusi gözaltı tapançaya baxıb, bunun nə demək olduğunu anladı və yerində qıvrıldı.

– Çalışaram beş günə qurtarım, mister Tomas!

– Çalış, çalış. Xoş gəldin!

Məhbusi otaqdan həyəətə çıxdı. Qorxa-qorxa dönüb geriyyə baxdı və tez başını çevirib, gözlərini həyəətə zillədi. Həyəət qaranlıq idi. Hər

şeyi seçmək mümkün deyildi. Gözlerini yumub açdı. Yəne də bir şey görə bilmədi. Yalnız tünd qaranlığın içərisində gözüne parıldayan bir şey görüldü. Bu, mister Tomasın balaca, şəffaf tapançası idi: qaranlıqda böyüyür və həyətin hər tərəfindən ağızını Məhbusiyə açıb dururdu. Məhbusi tez həyətdən küçəyə, lampa işığına atıldı. Qamaşan gözlerini ovuşdurdu. Sonra şalvarın cibinə soxuşdurduğu yüz tükəni çıxarıb, səliqə ilə bükdü və qoltuq cibinə qoydu:

– Şarlatan köpək oğlu!.. İngilis köpək oğlu, istədiyinə bax, verdiyinə bax!

O, mister Tomasın hədələrini, qaşqabağını yadına salır, içəridən qovrulurdu. Boğazının qiyamətə qədər qırılmayacaq bir kəndirə keçdiyini hiss etdikcə bağı çatlayırdı. Bir qədər gedib dayandı. Nə işə ağılna yeni bir şey gəldi:

– Eybi yoxdur, səndən ala bilmədiklərimi fon Valter və mister Harolddan alaram, – deyib sola buruldu və ağır hissiyyatından qaçıb uzaqlaşmaq istər kimi addımlarının sürətini artırdı.

ON DOQQUZUNCU FƏSİL

Təpələrin üstünə və tamamilə çıpaqlaşmış ağacların budaqlarını quşbaşı qar örtmüşdü. Haradansa əsib gələn yüngül bir sazaq insanın iliyinə işləyirdi. Yol qıraqlarındakı sular və gölməçələr buz bağlamış, Savalanın başı əbədi duman içində itmişdi. Səriyyə və Gülnaz soyuğu duymadan yavaş-yavaş balaca bir cığırda gedirdilər. Gülnazın dalında iki yorğan və bir boğça vardı. Çiyinin üstündən yorğana bükülmüş balaca Almazın gözləri işıldaırdı. Mürğüləyən Niyazi da Səriyyə xala dalına almışdı. Sol əli ilə Ayazın əlindən tutmuş, içində yemək şeyləri olan balaca xurcunu da sağ qolunun üstünə atmışdı. Onlar ağır bir köç kimi yorğun-yorğun yeriyir, dumanlı və anlaşılmaz bir gələcəyə doğru irəliləyirdilər. Ürəklərində daş kimi yatıb qalmış bir dərd, nəhayətsiz bir qüسسə və kimsəsizlik hissi vardı. Bu hiss getdikcə bir vahiməyə, ağır-ağır bütün varlıqlarını gəmirən bir qorxuya çevrilirdi. Hara gedirlər? Nə üçün gedirdilər? Sabah onları gözləyən nə idi! Nəyə rast gələcəkdilər? Taleyin nəsibi, fələyin gerdişi onları hara çəkib aparırdı?.. Bu ürək dağıdan şübhələrə, təreddüdlərə baxmayaraq, onlar gedirdilər. Bəzən bu təpəni aşdıqdan, bu kəndi keçdikdən sonra Musa kişiyyə rast gələcəklərini, əzab və işgəncələrin qurtaracağını güman edirdilər. Bu ümid onları səbrlə hər şeyə dözməyə və durmadan irəliləməyə

məcbur edirdi. Lakin bir təpəni aşdıqdan sonra saysız-hesabsız digər təpələr qabağı kəsir, bir kəndi keçdikdən sonra, eyni laqeydliklə qış yuxusuna dalan başqa kənd qarşıya çıxırdı. Bu kəndlərdə rast gələn adamlar soyuq nəzərlərlə onları süzür, adi bir şey kimi onlara baxıb keçirdilər. Sanki hər kəs öz derdi ilə məşğul idi. Onların halını soruşmağa nə bir adamın macalı, nə də imkanı vardı. Hamının üzündə tükənməz bir dərd, ağır bir ehtiyac damğası hakim idi. Gözlər əbədi əndişə və çırpıntıdan başqa, bir şey ifadə etmirdi. Kənddən çıxdıqlarının onuncu günü Səriyyə xala yemək ehtiyatının tükənməyə başladığını hiss etdi. Gündəlik cərəni də, xeyli azaldı. Cərə azaldıqca uşaqlar daha artıq yemək istəsələr də onları təskin edir, gündə bir öynə verməklə kifayətlənirdi. Yalnız üçyaşlı Almazı iki dəfə yedirdirdi. Səriyyə xala alt köynəyinin yaxasında gizlətdiyi otuz tükən pulu heç bir vaxtla xərcləmək istəmir, onu lap pis, qara gün üçün gizlədib saxlayırdı. O, gələcək qarşısında, böyük vahimə duysa da, bir gün uşaqlarının bir tükə çörək üçün dilənə biləcəklərini, ona-buna əl açacaqlarını heç ağılna da gətirmirdi. Yalnız son gün xurcunun dibində azca yarma, bir az un və bir qədər də qurumuş lavaş qaldığını gördükdə belə bir fikir anı olaraq başından keçdi və ildırım kimi onu sarsıtdı. Yox! Nə qədər ki, o diridir, nə qədər ki, gözləri baxır, körpələrinin bu hala düşməsinə yol verməyəcəkdir! Rəngini başlayan ehtiyac hələ onun ruhunu sarsıda bilməmiş, hələ insan kimi yaşamaq arzularını məhv etməmişdi. O, tezliklə balalarını Tehrana yetirməyə can atır, orada ya Musa kişini və ya Fridunu tapacağı ümidlə yaşayırdı. Bu ümidlə də o, yığıla-dura, taqətdən düşmüş dizlərini bükə-bükə qüvvəsini gərginləşdirir və yeriyirdi.

Ömrü gödək qış günü qurtarmaqda idi. Üfüqlərdən soyuq bir alaqaranlıq aləmə yayılırdı. Qar basmış və ağırtıb gedən çöllərdən və təpələrdən başqa bir şey gözə dəymirdi. Nə bir kənd, nə bir insan görünürdü. Qaranlıq artıqca ücsuz-bucaqsız çöllərin sükutu içərisindən bir qorxu baş qaldırırdı. O, çöllərdə, qarlı axşamlarda yırtıcı canavarların bu yollara çıxdığını, hətta kəndlərə soxulduğunu eşitmişdi. Canavarın amansızlığına dair uzun qış gecələrində eşitdiyi söhbətlər indi səhraların bu əzici səssizliyi içində xoyalında canlanır və iztirabını artırır. Səriyyə xala bu hissənin təsiri ilə qüvvəsini toplayaraq, addımlarına sürət verməyə çalışdı və Gülnaza:

– Qızım, bir az tez ol, özümüzü bir yerə çatdırmaq, – dedi.

İki yorğan, bir bağlama və balaca Almazın ağırlığı altında əzilen Gülnaz heç bir söz deməyib, tez-tez yeriməyə çalışdı. Lakin dizlərinin

də ağır bir sancı hiss etdi. Qıçları, çarxıya çəkilmiş kimi, ağırlaşmış və taxtaya dönmüşdü. Qız artıq onları irəli ata bilməyəcəyini, yerimək-dən qalacağını hiss edərək, bir az da özünə güc verdi. Lakin ayaqlarının sürətini artırma bilmədi. Gözaltı anasına baxdı və onun daha pis halda olduğunu, ağır-ağır nəfəs alaraq, son qüvvəsini topladığını gördü. Gülnaz özünü ələ ala bilmədi.

– Ana can, çox yorulmusan?

Arvad inildədi:

– Bala qıçlarım, dalımca gəlmir. Ayaqlarım bir-birinə dolaşır. Qorxuram yeriye bilməyim.

Gülnaz bir söz demədi. Qara tellərini səpələndiyi bəyaz alından süzülən ter damcılarını sildi və artıq mürgüleməyə başlayan Almazın yana əyilmiş başını düzəldərək çiyinə qoydu. Bir neçə addım da qabağa getdi. Təpənin ətəyində dönüb anasına baxdı. Arvad ondan xeyli daldada tövşüyərək gəlirdi. Ayaq saxlayıb gözlədi. İndi də anasını gecikdirən balaca Ayaz idi. Uşaq vəziyyətin ağır və faciəli olduğunu duyduğundan böyük adam ciddiyəti ilə söy edir, anası və bacısı ilə ayaqlaşmağa çalışır, onlara əlavə yük olmaq istəmirdi. Lakin son gün o tez-tez geri qalır, oturur və qıçlarının ağrısından şikayətlənirdi. Gülnaza çatmağa on-on beş addım qalmış uşaq dizlərini tutub oturdu və “ana, gedə bilmərəm” deyib ağladı. Bu göz yaşlarında nəhayətsiz bir kədər və ümitsizlik vardı. Səriyyə xala zorla bir daşın üstündə oturub, onun boynunu qucaqladı, üzündən-gözündən öpdü.

– Ağlama, oğul, dincəl, gedərik. Başını dizimin üstünə qoy!

Uşağın, başını onun dizi üstə qoymasıyla yatması bir oldu. Onun qıçları tutulmuşdu, neçə günün əziyyətinə davam gətirməyərək, üzül-müş uşaq yuxuya getmişdi. Artıq hava qaralmışdı. Onlar bir-birini zorla seçirdilər: Gülnaz:

– Ana can, – dedi, – Ayazı da qoy mən götürüm. Birtəhər gedərik.

O özü də bunun mümkün olmayacağını bilirdi. Çünki iki yorğan, bir bağlama və balaca Almazı zorla yerdən qaldıracağı halda, əlavə yeddi yaşlı uşağı da necə götürəcəydi!..

– Gücün çatmaz, qızım, özün də əldən düşsən.

– Bəs nə edək, ana? Burada ki qala bilmərik. Gecənin saxtası uşaqları dondurur. Nə edək, ana? Bəlkə, Ayazı qoyaq gedək, kənddən adam göndərək!

Səriyyə xala qəti etiraz etdi:

– Elə demə, qızım! Onu qoyub getsəm, nə üzünə atana görünə bilərəm. Böyük oğlandır, kişinin ümidi ondadır. Onu qoyub gedə bilmərəm.

Gülnaz yeni bir çıxış yolu tapdı:

– Onda yorğanları ataq, özümüz birtəhər çıxıb gedək.

Səriyyə köksünü ötürdü:

– Yorğansız uşaqlar iki gün də yaşamaz, bala! Üstü açıq xarabalar-da hamısı sətəlcəm olar. Bir də, pis gündə o çörəkdir, qızım!

– Bəs nə edək, ana? Burda qalsaq, birdən qurd gəldi, onda nə edərik?

Səriyyə xala çoxdan beynində dolanan bu fikri demək, Gülnazı qorxutmaq istəmirdi. Qızın özünü də təsadüfən ağılına gələn bu fikirdən vahimə basdı, anasına qısıldı.

– Bir yol tap, ana!

Arvad nalə çəkdi.

– Yaman yerdə axşamladıq, bala! Evimizi yaman yıxdılar. Didərgin saldılar. Yurdumuzu dağıdanın yurdunda bayquş ulasın!

Bu qarğış və nalələrin heç bir fayda verməyəcəyini gören arvad susdu. Dönüb gözləri yaşarmış Gülnaza baxdı və qəti bir qərara gəlmiş kimi, şirin yuxuda, olan Niyaz ilə Almazı yun şala büküb böyük bir daşın daldasında qoydu. Sonra bir neçə daş da onun yanına yığıldı. Qalxarkən əyilib uşaqların üzündən öpdü və ağladı. Əllərini göyə qaldırıb:

– İlahi, balalarımı sənə tapşırım, özün bunları saxla! – dedi.

Bu hərəkətin nə dəhşətli və ağır bir hərəkət olduğunu yalnız indi anlayan Gülnaz anasını qucaqladı və hönkürtü çəkdi.

– Hara qoyub gedirsən, ana? Çöllərə də, daşlara da uşaq tapşırırlarını? Yox, mən ölsəm də, onlarla öləcəyəm!..

Ana, ürəyi daşa dönmüş, heç bir söz deməyib, hərəkət etdi. Ayazı yerdən qaldırıb, Gülnazın belinə, azca əvvəl Almaz yatan yorğanın arasına qoydu. Gülnazın belindəki bağlamamı öz çiyinə aldı və yola düşdü. Gülnaz əyilə-əyilə ayaqlarını sürüyüb, onun dalımca getdi. Sanki ürəyinin bir parçası qopub daldada qaldı. Sanki dizləri taqətdən düşdü, can bədənini tərk etdi. Lakin o ananın nələr çəkdiyini, qəlbinin parça-parça didilib dağıldığını bilmədi. Bir qədər gedib, təpənin üstünə çıxdılar. Qabaqda sönük işıqlar göründü. Bu ya bir kənd, ya da ki, kiçik bir qəsəbə idi. Onun sarı işıqları onların qəlbinə sonsuz bir ümidlə doldurdu. Səriyyə xala geri döndü və körpə uşağının hər şeydən xəbərsiz yatdığı tərəfə baxdı. Bir də:

– İlahi, balalarımı sənə tapşırım, mənə naümid etmə! – deyib yalvardı. Birdən-birə harda isə uzaqlarda, qaranlıqda almaz kimi bir şey

işıldayıb çəkildi, arvadın bütün bədənini titrədi. Ona elə gəldi ki, onu qara basır, gözüne cinlər, şeytanlar görünməyə başlayır. Salavat çevirib gözlerini yumdu və acıb bir də o tərəfə baxdı. Yenə zülmət içində bir cüt göz ışıldayıb çəkildi. Lakin getdikcə onlar daha tez-tez və yaxınlarda parıldayırdı. O, bir daha dala baxmayaraq, üzünü kəndə tərəf, onun sönük işıqlarına tərəf tutdu:

– Tez ol, qızım, Gülnaz! Özünü kəndə çatdır. Bəlkə, bir adam tapıldı, gəlib bu uşaqları xilas etdi, – dedi və Gülnazın qolundan yapışıb sıxdı – Bir dala bax, gör o işıldayan nədir, qızım? Görürsənmi hər daşın dibindən bir göz parıldayır!

Gülnaz dönüb, qaranlıq səhralara baxdı. Heç şey görmədi. Anası isə sözüne davam edərək, zülmət içərisində yanan yüzlərcə canavar gözlerinin üzünə dikildiyindən danışdı. Gülnaz yalnız indi ananın nələr çəkdiyini, azca da keçərsə ağlına itirəcəyini anlayıb, Ayazı yerə qoydu və dizlərinə yeni taqət gəlmiş kimi, körpələrə tərəf qaçdı. Onları daşın dibindən qaldırıb, tövşüyə-tövşüyə təpənin üstünə, kəndin sönük işıqları görünən yerə gətirdi.

– Heç şey yoxdur, ana! Səni qara basır. Fikir eləmə. Uşaqları yavaş-yavaş kəndə çatdırırıq.

Beləcə onlar gah şeyləri, gah uşaqları iyirmi-otuz addım irəli aparıb qayıdır, qalanını götürüb gedirdilər. Lakin hərəkət etdikcə sanki yol uzanır, kəndin ürəyə min ümid verən sönük işıqları uzaqlara qaçır. Buna baxmayaraq, Səriyyə xalanın bir an əvvəlki ümitsizlik və əndişəsi azalmışdı. Artıq dəhşətli kabuslar, qorxulu gözlər də xeyalından çəkilmişdi. Sakit mühakimə qabiliyyəti özünə qayıtmışdı. Bu gedişlə səhərə qədər kəndə çata bilməyəcəklərini, əldən düşüb həlak olacaqlarını düşünərək, şeylərin hamısını bir yerə yığdı, xurcunun üstündə oturub, körpələri qucağına aldı, yorğana büründü və Gülnazı kəndə göndərirdi:

– Get, qızım, bəlkə, bir Allah bəndəsi tapıldı, gəlib ayağımızı yer-dən qaldırdı.

Başqa çıxış yolu olmadığını anlayın Gülnaz etiraz etmədən kəndə tərəf yollandı. Yorğun olsa da, son qüvvəsini toplayaraq gedirdi. Nəhayət, ayaqları qabar bağlayıb, nəfəsi tutulan zaman kənd itlərinin səsi qulağına dəydikcə sevincdən gözləri yaşardı. Ürəyinə bir yüngüllük, dizlərinə qüvvət gəldi. Kəndə girib, ilk qapını döydü. Həyətdəki it yaman hay-küy saldı. Ev sahibi qoca bir kəndli idi. O, qapını döyənən

kim olduğunu tənbel-tənbel soruşdu. Arvad səsi eşitdikdə tez qapını açdı. Böyük bir hörmətlə Gülnazı içəri apardı. Qoca bir arvada tapşırıldı. Gülnaz özünü saxlaya bilməyib ağladı, təpənin yanında qalmış anasından, qardaş və bacılarından söylədi. Qoca kişi ani fikirdən sonra:

– Abbas xanın çobanı canavar kimi oğlandır, bu saat oyadaram, gedib onları gətirərik, qızım! – dedi və tələsik çıxdı.

Azca keçməmiş iki atının ayaq səsi küçədən Gülnazın qulağına dəydi. O, səbirsizliklə gözləməyə başladı. İndi kürsünün qırağında oturduğu halda vəziyyət ona daha dəhşətli göründü. Hər keçən dəqiqəni, hər keçən saati xatırladıqca nəhayətsiz uçurumlarla üz-üzə gəldiyini, bitməz-tükənməz əzablara tutulduğunu güman etdi. Atların gedib qayıtdığı bir saata qədər vaxt ona bir ildən uzun göründü. Küçədə səsi eşitdikdə özünü heyətə atdı. Anasını da uşaqları da sağ-salamat gətirmişdilər. Qoca arvad onları kürsünün başında rahat edib, çay hazırladı. Qənd yerinə ortalığa kişmiş gətirdi. Xəcalət çəkə-çəkə dil-ağız etdi.

– Varımız-yoxumuz elə budur, – dedi, – için, canımız qızsın. Bu kasıb daxmada başqa bir şeyimiz yoxdur ki, hazırlayım yeyəsiniz!

Səriyyə təşəkkür etdi:

– Bu gecəgözü bizi ki, qapıdan içəri buraxmışınız, bəsdir, bundan böyük yaxşılıq olmaz!

Sabahı tezdən durub yola düşmək istədilər. Lakin qoca ev sahibəsi Almazın od içində yandığını görüb buraxmadı.

– Bir-iki gün gözlə, bacı, uşağa soyuq dəyib, sağalsın gedərsən...

Səriyyə əlini uşağın başına qoydu. Başqa çarə olmadığını anladı. Qızdırma Almazı əldən salmağa, yerə atılmış bənövşə kimi dərhal saraldıb sodurmağa başlamışdı. Bütün günü uşağın halında yaxşılığa doğru bir meyl nəzərə çarpmadı. Əksinə, axşam tərəfi o tamamilə süstləşib qaldı. Səriyyə intizar və sıxıntı içərisində oturub gözlədi. O, tezliklə bu evdən çıxmağa tələsirdi. Çünki ev sahibinin gündə üç öynə yeməyə çörəyi belə olmadığını darıldığını hiss edirdi. Üçüncü gün uşağa hil çayı verib, qoca ev sahibinin kürkünü üstünə atdılar, tərletdilər. O, özünə gəlməyə, gözlerini açıb, məlul-məlul baxmağa başladı. Səriyyə onu götürüb getmək istədikdə qoca arvad öz ərilə nə isə pıçıldıadı. Səriyyəyə döndü:

– Ay bacı, bu soyuqda bu uşağı aparıb öldürmə, günahdır, qoy bizdə qalsın. Arxayın ol. Öz balam kimi saxlaram, tapdığımızdan bir tikə ona verərik.

Səriyyə Gülnaza, Gülnaz Səriyyəyə baxdı. Hər ikisi də Almazın sönük gözlərinə, solğun üzünə baxdıqda razılıq etdilər:

– Allah qapınızın işığını kəsməsin, bacı!..

Onlar yığışib çıxarkən nə işə hiss etmiş uşağın gözlərində bir təşviş göründü, zəif qolunu kürkün altından çıxararaq:

– Ana, ana!– dedi.

Səriyyə əyilib, onun üzündən öpdü, balaca əlini yenə kürkün altına saldı:

– Gələcəyəm, qızım, gələcəyəm.

Təbiətən xeyirxah və sadə olan ev sahibəsi:

– Getmə, bacı, qal bizimlə yaşa. Sən də mənim qızım, uşaqlar da mənim balalarım, – deyib onları buraxmaq istəmədi.

– Sağ ol, xala! Çox sağ ol! Necə qalım! Sizin özünüzün bir tikə çörəyiniz yoxdur, mən bu bir sürü külfətlə necə sizin üstünüzə tökülüm? Gedərəm, bəlkə, kişini tapdım. Allah kərimdir.

Beləliklə, soyuq qış günündə çörəyə qənaət edə-edə balalarını çəkib, mübhəm bir gələcəyə apardı. Qabaq qaranlıq və qorxulu idi. Lakin burada qalmaq işə ondan da dəhşətli idi. Dağınq, uçuq kəndlərdən keçdikcə ac, çıpaq kəndliləri gördükcə durmadan irəli gədirdi.

Beşinci günü balaca Niyaz da soyuqladı, zarımağa başladı. Səriyyə onu heç kəsə verməyəcəkdi, – “ölsə də qoy qolum üstündə ölsün” deyib yoluna davam etdi.

Beləliklə, evlərindən ayrıldıqları andan, onları gözlənilməz müsi-bətlər və dözülməz iztirablarla dolu bir həyat qucağına aldı. Tufanlı dəniz silkələyib sahiləndən qopardığı kimi bir qayıq qorxunc dalğaların qoynunda necə çalxalarsa, ruzgar da onları eləcə atıb-tutmağa başladı. Göyə qalxan və yerin təkinə enən dalğalarda nə sığınacaq yer, nə əl çatacaq bir çöp vardı. Sanki amansız, fəlakətli bir axın, mütəmadiyən özünü daşdan-daşa çırpın bir sel dibsiz bir uçuruma doğru axıb gedir və Səriyyə xala ilə Gülnazı da özü ilə sürükləyib aparırdı...

* * *

Yalnız bir ay sonra onlar Tehrana çatdılar. Sanki quru torpağa hopa-hopa sızılıb gələn bir damla su böyük bir deryaya töküldü və mənliliyini qeyb etdi. Sanki bir sel onları çalxalaya-çalxalaya gətirib, hündür bir bənddən başısağa dəyirman daşının altına yuvarlatdı. Bu

gündən həyat baş açılmaz bir xaosa çevrilərək, artıq onları şüursuz və iradəsiz bir cisim kimi öz təkərinin altına alıb əzməyə, ovmağa başladı. Tehrana girənə qədər Gülnaz da, Səriyyə də Musa kişini, Fridunu tapacaqları ümidlə yaşayırdı. Bu ümid onları həyata bağlayan son tel idi. Şəhər bu teli də qıraraq, onları qayğısız və məqsədsiz bir yaşayışın qucağına atdı. Şəhərin insanla qaynaşan, bir-birinə qarışan dolaşq, əyri-üyrü küçələri, kəsilmək bilməyən gurultu və hay-küyü bir-birinə oxşayan saysız-hesabsız döngələri sanki onlarda məkan və zaman his-sini, yeri göyden, axşamı gündüzdən seçmək duyğusunu məhv etdi. İlk dəfə üreksiz və qaçıb qurtarmaq mümkün olmayan bir bataqlığa düşdüklərini gördülər. Saysız-hesabsız küçələr, bir-birinin böyrünə soxulmuş uca alçaq evlər, bir-birinə aman verməyən maşınlar və fayton-lar hörümçək toru kimi onların əl-qoluna sarılıb göz açmağa, harada ol-duqlarını müəyyən etməyə imkan vermirdi. Onlar bu qarışıqlığın, bu qaynar bataqlığın içində itməkdən qorxaraq, bərk-bərk bir-birinin əlin-dən tutur, heyrətdən böyümüş gözlərlə ayaqlarının altını görmədən bür-rəyərək yeriyirdilər. Yanlarından keçən adamların üzünə baxır nə işə soruşmaq istəyirdilər. Lakin onlara fikir verən yox idi. Sözləri ağızların-da, sualları dodaqlarında donub qalırdı. Necə oldusa döngələrin birində qaynar bir izdihamın içinə düşdülər. Bura xırda alverçilərin və bazar avaralarının dolandığı yer idi. Oradan çırpınıb çıxmaq istərken Ayazın əli anasının əlindən çıxdı. Güclü bir dalğa uşağı hara işə itələyib apardı. Səriyyə xala insana məxsus olmayan dəhşətli bir nalə ilə qışqırdı:

– Ayaz!! Oğul... Haradasan?

Adamlar bir anlığa təəccüblə bu qəribo səsə tərəf dönərək, yenə öz işlərinə, alıb-satmağa, bir-birini itələyib yol açmağa başladılar. Arvad bir də qışqırdı. Gülnazın “Qardaş!” deyən ah-zarı ona qarşıdı: Axının kənara atdığı Ayaz da feryad qopartdı. Məsələni anlayan qüdrətli bir gənc uşağı qollarına alıb havaya qaldırdı və gətirib Səriyyənin yanına qoydu. Farsca nə işə dedi və cavab gözləmədən çıxıb getdi. Onlar bir daha adamların sıxlaşdığı yerlərə yaxın düşmədilər.

Qabaqlarına gələn bir neçə adamdan “Qardaş, Allah xatirinə, bizə bir soraq ver, ərdebilli Musa kişidən, ya da bibisi nəvəsi Fridundan bizə bir xəbər!” – deyib yalvardılar, lakin onlar: “Xanım, türki nə mi-danəm” – deyib keçdilər. Nəhayət, dil anlayan qoca bir pinoçi tapdılar:

– Ay qardaş, bizə Musa kişidən, Fridundan bir soraq! Küçələrdə başsız qalmışıq...

Qoca gözaltı onlara baxdı. Xam olduqlarını gördükdə, maraqla baxımı qaldırdı, bizi və əlində yamaq saldıği köhnə ayaqqabını bir tərəfə qoydu.

– Haradansınız, ay bacı?

– Ərdəbil mahalındanıq, qardaş, bir kimsəmiz yoxdur. Kişi bir aydır bu xarabaya gəlib qayıtmayıb. Ondan sonra mübaşir Məmməd və Əli əmniyyəbaşı bizi kənddən qovdu, ev-əşiyimizi talan etdi. Bəlkə, sən biləsən, eyb də olsa kişinin adı Musadır, oğlanın da Fridun.

Pineçi başını tərpetdi:

– Nə bilim, ay bacı, burda yüz min Musa var, yüz min Fridun. Nə bilim, bəs yerini, küçəsini, məhəlləsini bilmirsiniz?

– Bilmirik, ay qardaş, nəbələdik. Haradan biləydim ki, gəlib bu xarabaya çıxacağıq.

Qoca, Gülnazın yol əzabı və iztirablarından saralmış üzünə baxdı, gözləri hələ də ilk gəncliyin həvəsilə yanan gözlərinə sataşdı.

– Bəs indi harada qalacaqsınız, qalacaq bir yeriniz var?

– Kimimiz, kimsəmiz yoxdur, ay qardaş. Heç yeri də tanımırıq.

Pineçi ordları batmış, yarpaq kimi saralmış və arıqlamış Ayazı və Niyazı göstərdi:

– Çətin olacaq, arvad tayfası, iki uşaqla, çətin olacaq...

– Çətin də olsa özümüze görə bir yer tapaq.

– Puldan-zaddan neyin var, bacı?

Bu sual Səriyyənin daxilində bu vaxta qədər yatmış bir hissini baş qaldırmasına səbəb oldu. O, uşaqların gələcəyini düşünərək, yaxasında gizlətməmiş olduğu iyirmi tükən pulu bir sır kimi qorumağı qərara aldı:

– Neyimiz varsa gördüyündür.

Pineçi təkrar etdi:

– Çətin olacaq... Bəs bunları nə ilə dolandıracaqsan?

Səriyyə:

– Yorğanın biri sataram. Olmasa qızın boyunbağısı var, onu sataram. Kişini tapana qədər birtəhər dolanırıq. Dal-dalanmağa bir yer tapsaq, dolanırıq.

Pineçi bir də Gülnaza baxıb fikrə getdi. Ayağa durub çirkli döşlüyünü silkələdi və:

– Dalmca gəlin, – deyib dükanın arxasına keçdi. Onları balaca və kirli bir həyəte apardı, yerden aşağı beş pillə enib, cibindən bir açar çıxartdı və qapını açdı.

– İçəri buyurun, iki otaqdır. Biri mənim, biri sizin – dedi və sağ tərəfdəki otağı onlara nişan verdi. Onlar rütubət iyi verən otağa endilər. Səriyyə pineçiyə baxdı:

– Kirayəsi nə qədər olacaq?

– Nə eləyirsən, rəhmətliyin qızı. Nə qədər bacarırsan, o qədər də verərsən.

– Yənə olsun?

– Sonra danışarıq. İndi siz rahat olun, mən də dükanı açıq qoyub gəlmişəm, sonra danışarıq.

Bir həftə orada yaşadılar. Elə ikinci gün pineçi Ayaza baxıb, qolundan tutdu: “Yaxşı şagird olar” deyib özü ilə dükana apardı. Gülnaz və Səriyyə isə hər gün Niyazı evdə qoyub, pineçi olan küçədən o tərəfə getməyə cəsarət etməsələr də, şəhərə çıxır və saatlarla gəlib-gedənlərə göz yetirərək Musa kişini, Fridunu axtarırdılar. Lakin nə Fridundan, nə də Musa kişidən bir xəbər çıxmırdı. Axşamlar bir tikə yavan çörəyə qane olub yatır, səbirsizliklə səhərin açılmasını gözləyirdilər. Bu qayda ilə yeddi gün gəlib keçdi. Səkkizinci gün yenə ümitsiz halda qayıdub rütubətli otaqda oturmuşdular. Bütün günü pineçiyə kömək edən Ayaz lap axşamdan yuxuya getmişdi. Niyaz da onun yanında mürğüləyirdi. Səriyyə və Gülnaz da fikrə dalararaq susmuşdular. Pineçinin:

– Ay bacı, bir bura zəhmət çək, – deyən səsi onları fikirdən ayırdı.

Səriyyə tez dəhlizə çıxdı. Pineçi onu öz otağına apardı. Gülnaz oturub səbirsizliklə anasının qayıtmasını gözləyir və pineçinin onun nə üçün çağırıldığını düşünürdü. Nəhayət, arvad geri döndü. Gülnaz onun rənginin özündə olmadığını görüb üstünə atıldı:

– Nə var, ana can?

Səriyyə şikayət dolu gözlərilə ona baxdı və özünü saxlaya bilməyib ağladı. Gülnaz ürək çırpıntısı ilə onu qucaqladı:

– Nə olub, ana? Yoxsa atamdan pis bir xəbər var?

– Yox, bala, atandan heç bir xəbər yoxdur. Yənə sənın zavalındır.

– Nə olub, ana? Tez de, nə olub?

Səriyyə Gülnazın başını qucaqlayıb, sinəsinə basdı:

– Pineçi səni almaq istəyir! Nə deyirsən qızım?

Gülnaz, dəhşətə gəlmiş gözlərilə anasına baxdı.

– Sən nə dedin, ana?

– Mənim yerimə sən olsaydın nə deyərdin, bala? Razi olmasaq evdən çıxaracaq, küçəyə salacaq. Nə edək, başımıza haranın külünü tökək.

Gülnaz iki addım dal-dalı çəkildi:

– Ana, gəl öz əllərinlə məni boğ, məni öldür, qurtarım! Amma mənə elə şey təklif eləmə!..

Onlar səhərə qədər yatmayıb, gah danışır, gah ağlayırdılar. Ümid və təsəlli isə yox idi. Səhər pineçi, Gülnazın qəti rədd cavabını aldıqda, artıq evində əsil-nəsəbi məlum olmayan adamları saxlaya bilməyəcəyini bildirdi və ev kirayəsini tələb etdi:

– Bir həftədir buradasınız. Mehmanxanada qalsaydıq belə bir otaq üçün sizdən əlli tümən alardılar. Amma mən o cür insafsızlıq etməmək istəmirəm. Otuz tümən verin, çıxıb gedin.

“Otuz tümən” sözündən az qala Səriyyə xalanın başı gicəlləndi:

– Ay qardaş, bizə rəhmin gəlsin, bizdə otuz tümən hanı?.. İnsaf elə, yorğanın birini götür, burax gedək...

Pineçi deyinə-deyinə yorğanın az-çox təzəsini seçib bir kənara qoydu. Onların qalan şeylərini həyəətə atdı və qapını bağlayıb dükanına getdi. Onlar bir müddət həyətin ortasında qaldılar. Sonra şeylərini dalarına alıb, uşaqların əlindən tutaraq, yenə tufanlı dərya kimi ağzını açıb, onları gözləyən şəhərin ağuşuna atıldılar. Üç gün küçədə yağış altında yatdılar. Soyuqdəymədən Niyazi bərk öskürək tutdu. Səriyyə onun sətəlcəm olacağından qorxaraq, bağına basıb ağlayırdı:

– Gülnaz, qızım, soraqlaş, heç olmasa məscidi tapaq, bəlkə məscid həyətinə daldalanmalı bir yer oldu.

Gülnaz bir neçə addım anasından ayrılıb, qabaqda gedən üç nəfərə yaxınlaşdı:

– Ağa, xahiş edirəm, məscidin yerini mənə göstər:

Lakin onlardan cavab almamış başqa bir səs eşitdi:

– Ay qız, Gülnaz, sənən? Nə yaman güne düşmüşsən, bəs anan hanı?

Gülnaz mübaşir Məmmədin üzünə baxmadan geri döndü və qaçıb uzaqlaşdı. Gedib anasına qısıldı:

– O! O! O! – deyər pıçıldadı.

Səriyyə xala qızın mübaşir Məmmədə rast gəldiyini eşitdikdə ömründə ilk dəfə nifrin söylədi:

– Allahın da işindən baş açmaq olmur. O şeyi ki axtarırsan, min daşın dalında gizlədir, o şeydən ki, qaçırsan, qabağına çıxardır – dedi və Gülnazı bir daha yanından çəkilməyə qoymadı. Gün batana bir saat qalmış təmiz geyinmiş uzunboylu və kök bir arvad onların yanından keçirkən ayaq saxladı. Dönüb nazik əlcəkli əli ilə matdım-matdım gəlib-gedənlərə baxan Ayazın üzünü oxşadı:

– Ərbab, ərbab – deyib özündən bir neçə addım arzala gələn şıq geyimli bir oğlanı çağırırdı:

– Ərbab, gör nə gözəl uşaqdır!

Ərbab da yaxınlaşıb, Ayazın başını oxşadı:

– Çox gözəl uşaqdır, yəqin yazıq yetimdir!..

Arvad, Səriyyə xalagili indicə görürmü kimi, mehriban bir səsle.

– Bacı, sənın uşağıdır? – deyər soruşdu.

– Mənimdir, bacı!

– Allah saxlasın, yaxşı uşaqdır. Bəs burda niyə oturmusan ay bacı?

– Səriyyə cavab vermədi, daha doğrusu, belə nəzakətli bir xanımın üreyini sıxmaq istəməyərək susdu. Lakin xanım özü danışdı:

– Yoxsa qalmağa yerin yoxdur, ay bacı?

Xanım yenə cavan oğlana döndü:

– Ərbab, adamın üreyi yanır. Şəhər beləcə yurdsuz-yuvasız arvad-uşaqla doludur.

Ərbab:

– Nə etmək olar? – deyib irəlilədi.

Lakin xanım iki addım atıb qayıtdı:

– Bacı, sənə yazığım gəlir. Görürəm ki, təmiz adamsan. Bədbəxtlik səni bu hala salıb. Dur, bu küçədə uşaqları da qırırsan, özün də həlak olarsan. Dur gedək bizə, ev saxlamaq, xörək bişirmək bacarırsan ki, mən çoxdan sənın kimi təmiz bir adam axtarıram.

Səriyyənin cavabını gözləmədən ərbabı səslədi:

– Ərbab, yeri, iki fayton tut!

Ərbab Hənəfi küçənin ortasında dayanmış faytonlara yaxınlaşdı. İkisinin üzünü bu tərəfə çevirdi. Xanım ərbab ilə qabaqdakı faytona oturub, daldakı faytonçuya:

– Bunları faytona qoy, şeylərini də yığ, dalımızca sür, – dedi.

Səriyyə xala və Gülnaz bir yuxu, bir xəyal kimi görünən bu xanımın sözlərinə etiraz edə bilmədilər. Onlara elə gəldi ki, o göyden enmiş xilaskar bir mələkdir. Çəkdikləri əzab və əziyyətlərə bir müka-fat olaraq Allah bunu onların imdadına göndərmişdir. Artıq bütün pis günlər, dərd və müsibətlər qurtarır, xoş və ümidlə dolu bir həyat başlayır. Bu gözəl, bu nəcib xanım Tehranın altını üstünə vurub, Musa kişini də, Fridunu da tapıb onlara qaytaracaq. onları birdəfəlik fəlakətdən qurtaracaqdır.

Faytonlar daş döşəmli bir səkinin ağzında durdu. Ərbab düşüb qapını döydü. Uzunboylu və canlı bir adam qapını açdı. Ərbab ona farsca nə isə dedi, o cəld Səriyyəğilin şeylərini faytondan düşürdü. Ərbab faytonçuların pulunu verdi, qapını açıb nəzakətlə xanımı və Səriyyəğili balaca, lakin təmiz bir həyəətə saldı və çıxıb getdi. Xanım, Səriyyəğili yuxarı qaldırdı, eyvanlı, fərşlərlə bəzənmiş və gəlin otağını andıran isti bir otağa gətirdi:

– Bura sizin olacaq. Mən də öz oğlumla yuxarıda qalacağam. Mənim adım Səadət xanımdır, – dedi və Səriyyəğinin, Gülnazın, uşaqların adını soruşdu. Haradan gəldiklərinə, kim olduqlarına dair bir neçə sual verdi. Fridunun yerini soruşdu. Haradan gəldiklərinə, kim olduqlarına dair bir neçə sual verdi. Fridunun yerini soruşdu. Səriyyəğ, Fridunun hara getdiyini bilmediyini deyib, dağlı bir ürəklə qalan suallara cavab verərkən Səadət xanımın qulaq asmadığını duydu və təəccüb etdi. “Yəqin hara isə tələsir” deyib, sözü müxtəfər elədi. Səadət, Niyazın naxoş olduğunu bildikdə qapını açıb, nökrəni çağırırdı: Farsca ona bir neçə söz dedi və Səriyyəğilə döndü:

– Bu oğlan hamamı qızdıracaq. Özün də təmizlən, uşaqları da təmiz yuyundur. O sizo dəyişəcək də verər. Bir azdan həkim də çağırar. O ki, qaldı ev işləri, onları sabah deyərəm.

İndi gedəcək yerim var. Xudahafiz. Şəbbəxeyr.*

O, həyəət qapısını bərk örtərək çıxıb getdi. Gülnaz və Səriyyəğ xala gecəyarısı ay yarımliq dözülməz əzab və işgəncədən sonra ilk dəfə rahat uzanaraq yuxuya getdiyi zaman xanım hələ gəlməmişdi. Səhər onlar çox gec ayıldılar. Səadət xanım və ərbab onlardan da gec durub, aşağı endilər. Nökrə ərbaba çay verdi. O, bir stəkan çay içib, çıxıb getdi. Səadət xanım, Səriyyəğ xala və Gülnaza bəzi işlər tapşırırdı.

– Hər gün dördadamlıq nahar hazırlayacaqsan, – dedi, – mən və oğlumdan başqa qonağımız da olacaq. Qonaqsız hələ süfrə açmamışıq.

Sonra yenə Səriyyəğ xalaya, cavablarına qulaq asmadan dənənki sualları verdi. Səriyyəğ xala yenə yanıqlı-yanıqlı dərđini danışdı:

Səadət xanım:

– Soraqlaşaram, ərini də, bibisi nəvəsini də soraqlaşaram, – dedikdə, Səriyyəğ qulaq asmaya–asmaya onun mətləbi elə dürüst dərk etməsindən təəccübləndi və bunu gözüaçıq arvad olması ilə izah etdi...

* Gecəniz xeyrə qalsın

Gün gəlib keçirdi. Səriyyəğ və Gülnaz hər səhər və axşam həyəti, bütün otaqları ayna kimi təmizləyir, xörək hazırlayır, qab-qacağı yuyur. Səadət xanım və ərbaba qulluq edirdilər. Qarın doymuş və rəngi özünə gəlmiş uşaqlar həyətdə oynayır, getdikcə sadlanıb açılışırdılar. Gülnazın da rəngi özünə qayıtmışdı. Səadət xanımın hədiyyə etdiyi şəhərli paltarında misilsiz bir gözəllik kəsb etmişdi. Artıq onların Fridun və Musa kişini tapmaqdan başqa bir dərđləri yox idi. Səadət xanım da, oğlu ərbab da onlarla son dərəcə nəzakətlə, hətta bir ailənin üzvü kimi rəftar edirdilər. Buna baxmayaraq, Səriyyəğ xala şəhərə alışa bilmir, Musa kişini tapan kimi kəndə, daxmalarına qayıtmaq ümidi ilə yaşayırdı. Lakin nəgahani bir xəbər bu ümidi əbədi olaraq məhv etdi. Bir gün Səadət xanım sonsuz bir kədərlə onların yanına enib, ağlamağa başladı. Musa kişinin bir ay əvvəl Tchrandə setəlcəmdən öldüyünü, Fridunun isə əmniyyətdən qaçmaq üstündə tutulub, dara çəkildiyini xəbər verdi. Sonra əsl bir matəmə qapılıaraq, üz-gözünü cıran Səriyyəğ və Gülnazı özbaşına, göz yaşları içərisində buraxıb getdi. Bundan beş gün keçməmiş o, Səriyyəğ xalanı yuxarı, öz otağına çağırırdı:

– Səriyyəğ xala, – dedi, – sən də qiyamət günü mənim bacımsan. Səni öz bacım bilib, dərđimi sənə açıram. Mənim bütün həyatım sənin əlindədir.

Səriyyəğ təəccüb etdi:

– Nə olub, Səadət xanım?

– Oğlum bir könlüdən min könlüə Gülnaza aşiq olub. Gecəsi, gündüzü yoxdur. Gədənin yuxusu qaçıb. Deyir ya görək onu alam, ya da özümü öldürəcəyəm. Bacı, səndən xahiş edirəm, razı olma ki, mənim evim dağılsın. Bir oğlum əlimdən getsin. Qızı razı sal, o da xoşbəxt olsun, oğlan da.

Səriyyəğ birdən-birə ona cavab verə bilmədi. Fikir içində aşağı endi. Xeyalında ölçüb-biçdi. Gülnaza bundan yaxşı bir tay tapa bilməyəcəyini düşündü və yavaş-yavaş məsələni ona açdı. Fridun və atasının ölüm xəbərindən sonra tam bir ümitsizlik içində yaşayan qız anasının razı olduğunu görüb:

– Özün bilərsən, ana, Fridundan sonra, mən ki ərə getmək istəməzdim... Özün bilərsən, – dedi və ağladı.

– Belə ki yaşamaq olmaz, qızım. Belə qalmaq günahdır. Bunlar da pis adam deyillər. Bir anadır, bir oğul... Bizi də ölümdən qurtarıblar.

– Özün bilərsən, ana!

Beləliklə Gülnaz, hiss və duyğuların keyləşdiyi, ilk məhəbbətini açılmadan solduğu ümitsizlik içərisində daşa dönmüş qəlbini ərbaab Hənəfiyə verdi. Lakin o gecə yalançı soadət pərdəsilə örtülmüş əsl fəlakətlərinin üstünü açan uçurumun bütün dərinliyini göz qabağına gətirən bir gecə oldu. Sabahısı, günorta yeməyindən sonra Səadət xanım “Gəlinimi bir şəhərə çıxarım, əyninə bir gəlinlik paltar alım” deyib, Gülnazı geyindirdi və faytona qoyub, özü ilə apardı. Səriyyə xala qaş qaralana qədər gözlədi. Nə ərbaab, nə Gülnaz, nə də Səadət xanımdan bir xəbər gəldi. Şəhərin işıqları yananda o dayana bilməyib həyəətə çıxdı. Nökəri səslədi. Cavab verən olmadı, bu zaman iki nəfər yad adam qapını açıb, içəri girdi. Təəccüblə Səriyyə xalaya baxıb, kim olduğunu soruşdular. O, cavab yerinə sual verdi:

– Siz kimsiniz?

– Biz mürkün sahibiyik. Sən kimsən?

Səriyyəni vahimə basdı, dəhşətli bir fikir varlığını sarsıtdı:

– Bəs bu ev ərbaabın, Səadət xanımın deyilmi?

– Nə ərbaab, nə Səadət xanım, arvad? Sayıqlamırsan ki? Çıx çölə. evi boşalt! Biz bir aylığa bunu kirayə vermişdik!..

Onlar Səriyyə xalanın şeylərini küçəyə atdılar. Ayaz və Niyazın qolundan tutub dalınca itələdilər. Səriyyənin şikayət naləsinə qulaq asmayıb:

– Əbləh arvad, nə oyun çıxartmısan, özün get ayırd elə, bizə nə var! – deyib qapını onun üzünə örtüdü.

Səadət xanım Gülnazı İstambuli küçəsinə, oradan Laləzara apardı. Parça mağazalarını, ətriyyat və daş-qaş dükanlarını gəzdirdi. Hətta almaz qaşlı bir üzük də alıb barmağına taxdı. Ona şəhərin heyatından, dəbdəbə və tontənə ilə dolu bazarlardan, dükanlardan danışdı. Gülnaz, ayaqdan düşüb yorulduğuna baxmayaraq, maraqla, birinci gün ona bu qədər dəhşətli və qorxunc görünmüş şəhərin füsunkar və şirin bir əsrar pərdəsi ilə örtülmüş heyatını seyr edirdi. Nəhayət, Səadət xanım onu balaca, lakin səliqəli bir çayxanaya apardı. İçəri girdikləri zaman ucadan danışib-gülən iki gənc Səadət xanıma salam verdi. Gülnaza qərribə görünən bir nəzərlə bir-birinə baxıb göz vurdular. Keçib oturarkən, onların Səadət xanıma:

– Yeni göyərçin pervaz etdirirsiniz? – dediklərini eşitdi və ehtiras dolu baxışlarla bütün vücudunu süzdüklərini hiss etdi. Səadət xanım gülümsədi:

– Axşam qonağım ola bilərsiniz...

– Mersi!.. Məmnuniyyətlə, Qəmərbanu xanım...

Bununla da söhbət kəsildi. Lakin Gülnaz, xanımın başqa bir adla çağırılmasına heyran qaldı. Bunu duyan xanım: – Mənim əsil adım Səadət xanımdır. Qəmərbanu da deyirlər, ləqəbimdir. Hələ sənə də ləqəb verəcəyəm, – deyib güldü.

Bu gülüş və hərəkətlər Gülnazın qəlbində baş qaldıran gizli vahiməni artırsa da bir söz deyə bilmədi. Bir stəkan qəhvə içib çıxdılar. Artıq qaş qaralmağa başlayırdı, Gülnaz, daxilində baş qaldıran narahatlıq və anlaşılmaz bir əndişənin təsirilə:

– Xanım, evə gedək. anam nigaran qalar, – dedi.

– Nə tələsirsən, ay qız? Hələ sənə qonaqlığa aparacağam! Qohumlarımız ərbaabın evlənməsi münasibətilə qonaqlıq düzəldiblər. ərbaab da yəqin indi orada bizi gözləyir...

Gülnaz bir söz demək istədi, lakin bacarmadı. Nə desin? Etiraz edəcək halda deyildi. Belə necib və gözəl bir xanımın, öz qayınanasının haqqında bədgüman olmağa nə əsas vardı?.. Müti bir halda onun dediklərinə əməl etdi. Faytona oturub, yenə dolaşmaq, yenə qurtarmaq bilməyən küçələrin birindən o birisinə keçdilər. Nəhayət, Qəmərbanu xanım onu böyük həyəti, yaxşı bağı və çarhovuzu olan bir mülkə gətirdi. Doğrudan da, burada ərbaab özü onu qarşıladı. Qolundan tutub, böyük və gözqamaşdırıcı bir salona keçirdi.

– Ağalar, tanış olun, bağçamıza yeni bülbül gəlmişdir.

Salonun ortasında geniş açılmış yemək masasının ətrafında oturmuş geyimli-keçimli xanımlar və ağalar ayağa durub əl çaldılar:

– Yaşasın yeni bülbül! Yaşasın bülbülü-əşq!

– Xanım, bura, bura buyur, xanım!

Bir neçə gənc qız və oğlan bir-birinə macal vermədən Gülnazı öz yanına dəvət etdi. Gülnaz heç şey görmürdü, bütün üzlər və gözlər, dumanlı bir pərdənin dalında bir-birinə qarışmış kimi, gözlərində dolanırdı. Xanımlardan birinin nə vaxt onu öz yanında oturtduğunu bilmədi. Dönüb, ərbaab zənn etdiyi sağındakı oğlana baxdı, diksinib başını geri çəkdi. Bu, gündüz çayxanada rast gəldiyi şəxslərdən biri idi. Gözü ilə ərbaabı axtardı. O, masanın başında qaragözlü bir xanımın yaxası ilə

oynayır, nə isə ona gülməli sözlər deyirdi. Tanış bir səs naghəni bir zərbə kimi onu sarsıtdı.

– Xanımlar, ağalar, qaldırın bu badələri xanım Gülnazın sağlığına içək!

Gülnaz ona baxdıqda vücudu titrədi. Bu mübaşir Məmməd idi. O, Gülnazı tərifləyib deyirdi:

– İçin, ağalar, belə xanımın sağlığına zəhər də içmək şirindir. Qarşınızda oturan adı bir qız deyil, dağ göyərçini, səhra çiçəyidir!.. İçin!..

Kim isə:

– Həm də Azərbaycan dağlarının bəslədiyi göyərçin, Azərbaycan səhralarının yetirdiyi çiçəkdir!.. İçin! – dedi.

Yanında oturan kök və əndamlı öir xanım iki qədəh götürdü, birini Gülnaza verdi. Gülnaz yavaşca:

– Mən bacarmaram, bacı, mənim işim deyil, – deyə pıçıldadı.

Əndamlı xanım qəhqəhə çəkib güldü:

– Bura ki gəldin, hər şeyi bacarmalısan... Bax bunu da, – dedi və Gülnazın çiyni üstündən əyilib, sol tərəfindəki oğlanla öpüşdü. Məclisdəkilər gülüşdülər. Bundan sonra nəhayətsiz bir şadlıq başladı. Əxlaqsızlığın dəhşətəməz və çılpaq səhnələri açıldı. Gülnaz dayana bilməyib ayağa durdu və ərbaba yaxınlaşdı:

– Mən gedirəm, başım ağrayır.

Artıq sərxoş olan ərbab onun qolundan tutdu:

– Gedək, gedək, mənim mələyim, – dedi və onu dəhlizə, oradan da balaca bir otağa keçirdi:

– Burada uzan, dincəl, bu saat gəlirəm.

Ərbab çıxdı. Gülnaz qapıda onun mübaşir Məmmədlə danışdığını eşitdi. O, mübaşir Məmmədin üzünə vurub:

– Sağ ol, ay mübaşir Məmməd, – deyirdi, – keçən gecəni bir ömrə dəyişməyəm. Onun da savabı sənə çatır. İndi buyur içəri, mən getdim.

Gülnaz özünü onun dalınca dəhlizə atmaq istərkən içəri girən mübaşir Məmmədlə qarşılaşdı və dal-dalı geri çəkildi.

– Yol ver, yol ver mənə!..

– Hara, xanım?.. Buradan heç yerə yol yoxdur! Artıq dəliliyi burax və səadətini ayaq altına atma.

– Çəkil, bişərəf! Mənə yaxın gəlmə!.. Mən gedirəm. Anamın yanına gedirəm.

– Zəhmət çəkmə, xanım, sən ananı Tehranın küçələri uddu. Onu sən heç yerdən tapa bilməzsən. Bura sən ananın yerindir. Bax, sən buradasan!

O, əlini atıb salona açılan pəncərənin pərdəsini qaldırdı və hər küncdə bir şəhvet səhnəsi oynayan salonu göstərdi:

– Buyur, yol açıqdır!

Gülnaz oli ilə üzünü tutub ağladı və səndələyərək çarpayıya oturdu. Mübaşir Məmməd ona yaxınlaşdı, əlini əlinə almağa çalışdı.

– Mənə də razı olmasan başqaları gələcək. Gülnaz, yalvarıram, razı ol!..

Gülnaz yerindən sıçrayıb durdu, mübaşir Məmmədi şillələdi:

– Bişərəf, binamus! İtə razı olacağam, səni yaxına qoymayacağam! – dedi və özünü dəhlizə atdı.

Gülnaz dəhlizdə yarısərxoş halda salondan çıxan ərbabla üz-üzə gəldi:

– Məni hara gətirmisən? Gedək, tez burdan çıxıb gedək.

Onun həyəcan və qəzəbinə əhəmiyyət verməyən ərbab sərxoş-sərxoş güldü:

– Gedəcək yerimiz yoxdur, Gülnaz! Bura axır məkanımızdır!

Hələ də heç şey anlamayan Gülnaz təəccüblə:

– Necə gedəcək yerimiz yoxdur? – Bəs evimiz? Bəs anam?

Ərbab səndələyərək qapıya tərəf yollandı və daha ucadan gülərək:

– Evimiz! Ha, ha, ha! Evimiz!.. Hanı bizim evimiz. Bu gündən mənim yatmağa yerim də yoxdur. O da bir xoşbəxtlik idi mənə üz vermişdi. Keçdi qurtardı. Sən ananı! Bax, budur sən ananı! – deyib. salondan qapısında görünən Qəmərbanunun qolundan tutdu, Gülnaza tərəf itələdi və özü həyəcəyə çıxdı.

Gülnaz Qəmərbanu ilə üz-üzə dayandı:

– Xanım, çox çirkin iş gördünüz!..

Qəmərbanu pörtmüş halda dəhlizin başında durmuş mübaşir Məmmədə baxdıqda məsələni anladı və ildırım vurmuş kimi, qaqqara qaraldı. Gülnazın saçlarından tutub, mübaşir Məmmədə tərəf sürüdü:

– Axmağın qızı, axmaq! Elə bilir ki, bu naz-nemət havadan tökülüb, ya da ata-babasından qalıb!.. Bir ayda beş yüz tükən xərc çəkmişəm. Onu sən dərinə çıxaracağam! Gəl! Bundan yaxşı kişi olmayacaqdı ki, gəl!..

Qəmərbanu onu surudukcə söyür, söydükcə sürüyürdü. Nəhayət, Gülnaz dartımb, onun əlindən çıxdı. Qəmərbanunun boğazından yapışb divara çırpdı.

– Ətimi tikə-tikə kəssən də mən sən deyən yola getməyəcəyəm!

Qəmərbanu bir anlığa başı gicəlmiş halda divara söykənib qaldı. lakin tez özünü düzəldib, başını pəncərədən həyətə çıxartdı:

– Ay gədə, ay Vəli, – deyib qışqırdı. – Gəl bu nankoru apar aşağı! Səhərdən axşama qədər lap nəfəsi kəsilənə kimi rahatlıq vermə, qoy qızların paltarını yusun, ev-əşiyini təmizləsin, kartof soysun. Gərək əlli il işləyə ki, qoyduğum xərcin bahası çıxa!..

* * *

Şəhərin işıqları gecənin qaranlıq pərdəsini yırtır və sanki narin-narin tükülən yağışa yol açırdı. Qeyri-adi bir çiskin hər tərəfi bürümüşdü. Sısqa yağış, gözlənilmədən çölə atıldıqdan sonra dizlərini qucaqlayıb səkinin qırağında oturmuş Səriyyə xalanın başına tökülür, alınından, boğazından süzülüb, canına keçirdi. Lakin o, heç bir şey hiss etmirdi. Nəhayətsiz və çıtılmaz bir uçuruma düşdüyünü anladıqca dərd üreyini sıxırdı. Bağırmaq, ağlamaq istəyir, bacarmırdı. Sanki gözlərinin yaşı qurumuşdu. Məyusluq və ümitsizlik bütün varlığına hakim kəsilmişdi. O, mübarizə etmək, amansız taleyi ilə üz-üzə durmaq iqtidarında deyildi. Bütün başına gələnlərin Allahdan belə yazıldığına inanır, özlüyündə “olacağa çarə yoxdur” deyib düşünürdü. Ayazla Niyaz da bu fəlakəti duymuş kimi, səslərini çıxarmadan ona qısıltılıb durmuşdular. Yağış onları islətsə də dözürlü və danışmırdılar. Yalnız balaca Niyaz soyuqdan diş-dişinə dəydikdə qeyri-ixtiyari olaraq anasının qolundan yapışdı:

– Üşüyürəm, ana, gedək!

Səriyyə xala onun başını qucaqlayıb, üzündən öpdü. Ora-bura sürünməkdən artıq mitili çıxmağa başlayan yorğanı uşaqların çiyinə saldı.

– Gözləyin, balalarım, Gülnaz gəlsin, gedərik!..

Sadəliyindən, avamlığından o hələ də başına gələn müsibəti tamamilə dərk edə bilmirdi. Ona elə gəlirdi ki, Gülnaz qayıdacaq və başlarını götürüb, şəhərdən qaçacaqlar. İlk axşamdan xeyli keçib, küçədən ayaq səsləri kəsilənə qədər bu minval ilə oturub gözlədi, uzaqdan gələn hər qaraltını “Gülnazdır” deyib izlədi. Lakin Gülnaz gəlmədi.

Dərdini bir adama deməyə ehtiyac duydu. Bəlkə, kömək edən, yol göstərən olardı. Təsadüfən gəlib-keçən iki nəfərə yaxınlaşdı. Yalvarıb sızıldadı:

– Ay qardaş, bir ayaq saxla, mənə kömək elə!

Onu dilənçi zənn edərək, etinasız bir nəzərlə baxıb ötdülər. Yüyürüb qabaqlarını kəsdi:

– Ay qardaş, mənə bir yer göstərin, dərdimi deməyə bir divanxana haradadır?

Onlar, hərəkətlərindən onun pul istəmədiyini görüb ayaq saxladılar.

– Xanım, türki nəmidanəm... – deyib getmək istədilər. O, bir də onların qabağına keçdi. Bir əd tələsik dərdini deməyə bir yer soruşdu. Onlar başlarını tərpətdilər. Bu zaman üçüncü bir adam ona yaxınlaşdı:

– Bacı, nə istəyirsən?

O, dərdini danışdı. Başına gələn müsibəti nağıl edib dedi:

– Bircə qızımı tapmaqda mənə kömək elə, qardaş, heç şey istəmirəm.

– Ay bacı, yaman lotulara rast gəlmisən, kim bilir, əsl adlarını da bəlkə, səndən gizlədiblər. Haradan tapacaqsan. Get başına çarə elə, uşaqları yağışın altında saxlama. Bu küçə ilə düz get, sonra sola dön, əlli addım qabaqda mehmanxanadır. Gecəni orada qalarsan. Dur get! Mən özüm də bir qohumun dükanında qalırım. Yoxsa, səni küçədə qoymazdım.

– Sağ ol, qardaş. Yaxşı adamların hamusunu belə gördüm, dərd, ehtiyac içində. Sağ ol!

Səriyyə ayaqları əsə-əsə Ayaz və Niyazı yanına saldı. Mitil yorğanı dalına atıb, mehmanxanaya tərəf yollandı. Orada təhər-tövürünə baxıb, yer olmadığını dedilər. O ağladı, yalvardı, bir gecəlik yer istədi. Nəhayət, qulluqçulardan biri pillənin altında gecələməsinə icazə verdi.

Çiskin və qaranlıq gecəni aydın bir səhər əvəz etdi. Bir dəqiqə də gözələrini yummamış Səriyyə xala uşaqlarını götürüb şəhərə çıxdı. İlk yazı andıran günəşin ilıq şüaları insanın canını qızdırır və xoşa gəlirdi. Səriyyə, qoynunda gətirdiyi iyirmi tükəndən bircə tükən çıxartdı. Beş qranına çörək aldı. Qalanını yenə qoynunda gizlətdi. Çörəyi üç hissəyə böldü. Bir hissəsini uşaqlara verdi, nahar və axşam üçün ayırdığı iki hissəni büküb, xurcuna qoydu. Artıq yavan çörəkdən başqa bir şey fikrindən keçmirdi. Hətta yavan çörək də doyunca yemək mümkün olmayacaqdı. Gündə yarım tükəndən artıq xərcləmək olmazdı. Beləliklə, o ancaq qırx gün yaşaya bilərdi. Bu qırx gündə həm Gülnaz

tapmalı, həm də qayıdıb özünü Azərbaycana, bir kəndə çatdırmalı idi. Yoxsa, şəhər onun baş aç a biləcəyi bir xarabaya oxşamırdı. Tanımadığı böyük bir küçəyə çıxdı. Küçə maşınlar, faytonlar, müxtəlif çeşidli adamlarla dolu idi. Uşaqları itirməkdən qorxub əllərindən tutdu. Səkinin qırağında oturub gələnə-gedənə göz yetirməyə, Gülnazı axtarmağa başladı. Beləliklə, günlər gəlib keçdi, Gülnazdan bir xəbər çıxmadi. O, hər gün bir pillənin altında, bir dükanın qapısında gecələdi. Hər keçən gün onun səbrini tükəndirir, qəlbinin iqtidarını talan edirdi. Çünki hər gün beş qran azala-azala yeddiyə tükən pulu qalmışdı. Uşaqlar cürə ilə yaşamaqdan və soyuqdan sapsarı olmuşdular. Üst-başları da tökülmüşdü: Dilənçiyə oxşayırdılar. Səriyyənin özündən xəbəri yox idi. Nə hala düşdüyünü bilmirdi. Çünki bütün fikri Ayaz və Niyazda idi. Gizli bir vahimə qəlbinə yol açmışdı. Pulu qurtardıqdan sonra nə edəcəkdir. Başına gələn müsibət və sabahın qorxusu bütün iradəsini sarsıtmışdı. Heç bir şeyi axıra qədər düşünərək, bir nəticəyə gətirib çıxara bilmirdi. Sanki gözlərinin, düşüncə və şüurunun qarşısına qalın bir pərdə çəkilmişdi. Bir addım qabağı görəcek halda deyildi. Bu qayda ilə, həyatın təbii axını onu bir kor kimi istədiyi səmtə sürükləyirdi. Bu axın, nəhayət, onu gətirib kərpic zavodları olan və minlərlə ac, yurdsuz ailələrin torpaq altında, ya da açıq havada yaşadığı şəhərin cənub tərəfinə atdı. Yalnız burada, yazın ilk nəfəsi eşidilməyə başladığı bir gündə o, bütün bədəninin od kimi yandığını hiss etdi. Yaşamaqdan zinhar, insanların səs-küyündən usanmış, mərhəmətsiz və amansız tələdən yorulmuş, öz övladlarını belə ağır bir yük kimi belində danışmaqdan bezmiş halda qızdırma otu yaxaladı. Xırda ticarətin arası kəsilməyən hay-küyü və böyük bir izdihamla qaynaşan xiyabani gördükdə bir küncə qısılaraq, tərpenmək iqtidarı olmadığı halda, yarıbişu vəziyyətdə axırıncı beş qranı Ayaza uzatdı:

– Get, bala, çörək al, gətir qardaşın da yesin, sən də! – dedi və Niyazı qucaqlayıb, gözünü yumdu.

Ona elə gəldi ki, isti bir kürsünün altında şirin bir yuxuya getdi. Gözlərini açıqda Niyazın nələsinə eşitdi. Uşaq acmışdı. Çörək istəyirdi. Səriyyə gözələrini ovub ətrafa baxdı. Qaş qaralırdı.

– Bəs Ayaz hanı, bala?.. Bəs Ayaz çörək gətirmədi?

Uşaq burnunu çəkib, meyus nəzərlərini anasına dikdi:

– Bilmirəm... Ayaz gəlmədi...

Arvad yerində qımıldandı:

– Necə! Ayaz gəlmədi?! Vay, kül mənim başıma, olmaya bu cəhənnəm bu uşağı da uddu!..

Niyaz bu sözləri eşitmirmiş kimi:

– Ana, acam, çörək, – deyib, onun ətəyindən çəkdi.

O, ayağa qalxmaq istədi, bacarmadı. Dizləri əsərək yerə oturdu. Bütün bədənini hərəkətdən titrəməyə başladı. Uşaq isə çörək deyib dururdu. Bu zaman qoltuğuna təzə tündirdən çıxmış iki çörək vurub keçən bir ağanın yolu onların yanından düşdü. Səriyyə qeyri-ixtiyari olaraq əlini uzatdı:

– Ağa, Allah xatirinə, çörəkdən bir tikə bu uşağa ver!..

Kişi çörəkdən bir tikə qoparıb, etinasız və hətta acıqlı bir hərəkətlə yerə atdı.

Səriyyənin bu zaman xəyalən belə yol vermədiyi dilənçilik həyatı başladı.

İYİRMİNCİ FƏSİL

İkinci kitabı yaymaq birincidən çox çətin oldu. Artıq hər yerdə gizli və açıq nəzarət son dərəcə güclənmişdi. Bu, bazar əhli və qoca kitabfuruşların olduqca ehtiyatlı davranmasında da sezilirdi. Onlar gündəlik qəzetlərdən tutmuş, məcmuə və kitablara qədər hər nə alsalar açıq, diqqətlə o tərəf-bu tərəfinə baxır, satan adamı təpədən-dırnağa qədər süzürdülər. Hətta Firdovsi, Sədi, Hafiz və başqa klassik şairlərin cildi saralmış, vərəqləri iprəmiş kitablarını belə yoxlamamış, bir-iki dəfə o tərəf-bu tərəfinə baxmamış almırdılar. Bununla belə, Firdungih ikinci kitabdan yüzünü darülfünun tələbləri, məktəblər, müəllimlər arasında yaymış, üç yüzünü fəhlələrə və əsnafa çatdırmışdılar.

Kürd Əhməd və Fəridə hərəsi yüz nüsxə götürüb, bir həftə əvvəl Azərbaycana yola düşmüşdülər. Onların ikisi də Tehranla Təbriz arasında işləyən yüzlərlə xüsusi maşınlardan birinə minib getmişdilər. Kürd Əhməd yolda özünü Fəridə ilə yad kimi aparacaq, Təbrizə çatıb, yerbəyer olduğunu bildikdən sonra Mehabada gedəcəkdə. Rza Qəhrəmani, Rizvanın Sərxanla birlikdə Gilan və Mazəndərana getməsinə təklif etmiş, Kərimxan Azadi, Məhbusini cənub neft mədənlərinə göndərməyi məsləhət görmüşdü. Çünki o özü Əhvazdan idi və oraları yaxşı tanıyırdı. Ona Əhvaza getmək lazım olacağını söyləmiş, lakin hələ səbəbini deməmişdi. Bu gecə görüşməyi və bir yerdə məsləhətləşməyi qərara almışdılar. Bu, ona verilən ilk tapşırıq olacaqdı.

Fridun dərslərdən sonra nahar edərək otağında oturmuş və bütün bunları xəyalında canlandıraraq fikrə getmişdi. O, işin gələcəyini, daha nələr etmək mümkün olduğunu düşünür və xəyalında geniş bir aləm açırdı. Ona elə gəlirdi ki, başladıkları iş mütləq müvəffəqiyyətlə nəticələnəcəkdir. O, getdikcə gərginləşən dünya hadisələrinin çox qəti bir çarpışmaya doğru hərəkət etdiyini duyurdu. Tarix üfüqlərində iki böyük cəbhə açılmaqda idi. Bu cəbhələrin birisinin bayrağı azadlıq və zəhmət, o birisinin bayrağı zorakılıq və ağalıq idi. Dünyanın hər yerində insanların bu iki cəbhədən birinə qovuşması zəruri hal alırdı. İranda bu iki cəbhə arasında baş verəcək mübarizədə xarici təsir olmazsa, birincinin mütləq qalib gələcəyinə Fridunun şübhəsi yox idi. Nəhayət, o zaman əsrifər boyu memləkətin tarixini ləkələyən, xalqın mənəviyyatını çürüdən, ölüm və fəlakətlərə sürükləyən qüvvələr məhv ediləcək, ölkənin hər yerində həqiqi azadlığın gözəl baharı başlanacaqdı. İnsanlar azad, xalqlar azad, fikirlər azad! O, həmişə bu xoş xəyallara daldığı zaman, böyük Sovet memləkəti, sosializmin qüdrətli qalası, qaranlıq dünyanı işıqlandıran bir günəş kimi, gözlərində canlanır, qəlbinə qüdrət və ümid verirdi. Sovetlər onun nəzərində dünya azadlığının böyük bir istinadgahı idi. Məzlum xalqların əbədi və dönməz dostu idi. Orada yellənən bayraq gələcək dünyanın, azad və xoşbəxt həyatın əbədiyyət rəmzi idi!.. Onun hər dalğası zülm və ehtiyac dünyasına, qara və müstəbid qüvvələrə ölüm hökmü yazırdı!.. Fridun hər dəqiqə, hər an tutduqları mübarizə yolunun uzaqda, Rza xanın demir həsarlar çəkmək istədiyi, sərhədlərin arxasında yellənən bu bayraqla işıqlandığını hiss edirdi. Vətənin gələcəyinə, xalqın istiqbalına açılacaq yol onun müqəddəs nurları üstündən keçib gedirdi. Kürd Əhməd, Qəhrəmani, doktorun oğlu və minlərlə, yüz minlərlə çörək və azadlıq həsrətilə yaşayanlar hamısı beləcə düşünürdü. Onlar, istibdad qılıncının altında sussalar da, qəlblərində yaşayan bu ümid bir an sönmürdü. Fridun, Rza şahların, Hikmət İsfahanilərin nə üçün Sovetlərə, azadlığın əzəli və əbədi yurduna bu qədər kin bəslədiklərini, nə üçün ondan bu qədər qorxduqlarının da sirrini burada görürdü.

Qapı zəngi onu bu xəyallardan ayırdı. Gələn Şəmsiyyənin şoferi idi. Məktub gətirmişdi. Qız, mütləq saat 8-də Şimrana gəlməsini yazırdı. Fridun ağır bir vəziyyətdə qaldı. Axşam saat doqquzda onlar doktorun oğluga topaşmalı idilər. Əvvəlcə Şəmsiyyəyə məşğul olduğunu və onu məzur tutmasını yazmaq istədi. Sonra bəlkə, doğrudan

da, mühüm bir işi var, – deyərək əvvəl oraya dəyib, sonra doktorun oğluga getməyi qərara aldı.

Müəyyən vaxtda Şimranda Şəmsiyyə özü onu onu qarşıladı. Fridun qızın xeyli dəyişdiyini hiss etdi. Bu təbəddülat onun həm simasında, həm də hərəkət və xasiyyətində əmələ gəlmişdi. Onun simasında uşaq sevinci və şadlığı çəkilmişdi. Orada ümitsiz bir kədər də yox idi. Nə isə dərin bir fikir və dalgınlıq gözə dəyirdi. Qız onu böyük çınarm altındakı yaşıllıqda qoyulmuş stulda oturmağa dəvət etdi.

– Rica edirəm, iki dəqiqə gözləyin. Ağayı Səlimi sizinlə görüşmək istəyir, – deyib getdi.

Bu iki dəqiqədə Fridunun xəyalından min fikir keçdi. O, Şəmsiyyə ilə Səlimi arasında münasibətin nə şəkə düşdüyünü, bir anlaşma əmələ gəlib-gəlmədiyini müəyyən etməyə çalışdı. Lakin bir qərara gələ bilmədi. Səlimini gözləyən təhlükənin rəf olub-olmadığını düşündü. Yəni qəti bir nəticə çıxarmaqdan aciz qaldı. Səlimi gəlib samlamlaşdı və onunla qarşı-qarşıya oturdu.

– Yəqin mənəmlə görüşəcəyinizi təsəvvür etmirdiniz? – dedi və cavab gözləmədən mətəbə keçdi. O zahirən sakit görünməyə çalışsa da, həyəcanlı və fikirlə olduğunu gizlədə bilmirdi:

– Bir zaman sən mənə həqiqəti mümkün olmayan yerdə axtardığımı demişdin. Məni xülyapərəst adlandırmışdın. O zaman sən bu sözlərin məni düşündürmüşdü. Lakin ayıltmamışdın, ayılmaq üçün daha ağır zərbələr lazım imiş.

Fridun maraqla onun sözlərinin dalmı gözləyir, onda nə isə bir dönüşün başladığını hiss edirdi. O, qabaqlar fəlakətli və yanlış fikirlərini necə müdafiə edirdisə, indi də eyni kəskinliklə onları tənqid etməkdən qorxmurdu:

– Sən haqlı imişsən!.. İstibdadi rejim xalqın və vətənin düşmənidir. İctimai səfaletin, aqlığın və fəlakətlərin mənbəyi odur. O, xalqın bədənində qara bir yaradı ki, kəsilib atılmayınca bu bədən sağalmayacaq!..

Sərtib, Rza şahla olan görüşünü nağıl etdi:

– Mən ömrümü puç bir fikrə qurban vermişəm. Fadasız yerə. Bir ovuc torpaq kimi havaya sovurmuşam. Bu, acı bir duyğudur. Bu elə bir peşmançılıqdır ki, çarəsi yoxdur. Kim keçən ömrümün bir gününü mənə qaytarıb verə bilər?

Fridun onun indi də ümitsizliyə qapılacağından qorxaraq qeydkeş bir nəzərlə üzünə baxdı, nə isə demək istədi. Lakin sərtib ani bir fikirdən sonra davam etdi:

– Yox, bu sözləri mən təziyə saxlamaq üçün demirəm. Axmaq o adamdır ki, etdiyi səhv üçün bir də təzədən ağlaya. Mən matəm saxlamaq fikrində deyiləm. Mən iştibahımın bütün dərinliyini duyuram və ona görə də qəti hərəkət etmək fikrindəyəm.

– Qərarınız nədir?

– Qərarım, namuslu adamları bir yere yığmaqdır. Bu çürük əsası uçurmaqdır. Ya ölüm, ya vətənin azadlığı, istiqlaliyyəti! Bundan belə bir fikirsiz mən bir dəqiqə nəfəs alsam, mənə ar olsun. Mənim zabitlər və rövşənfikirlər arasında çox cəmərd yoldaşlarım var. Sən də aşağıdakılara, zəhmət adamlarına belədsən. Bu gündən borcumuz xalqın bu iki əlini birləşdirmək olsun!..

Fridun:

– Təbrik edirəm, artıq vaxt gəlib çatmışdır! – deyər sərtibin əlini sıxdı.

Sərtib bu yolda özünə ilk uzadılan bu əldə rəmzi bir qüdrət duydu və onu əlində saxladı:

– Vaxt çatmışdır, çatmışdır! – dedi. – Şahlıq İranı məhv etdi. Məmləkətin qurtuluşu demokratik xalq cümhuriyyəti yaranmasındadır. Biz buna hazırlaşmalıyıq. Bircə bizim belə düşünmədiyimiz də aşkardır. Görünür ki, hələ bizdən də tez vəziyyəti duyanlar və işləyənlər vardır. Məlum kitablar mühəqqət bir təşkilat tərəfindən buraxılmışdır.

Kiçik bir fasilədən sonra əlavə etdi:

– Belə bir təşkilat varsa, təəssüf ki, uzun müddət yaşaya bilməyəcəkdir!

Bu sözdən Fridun diksinən kimi oldu. Onu daxilən sarsıtılmış olan həyəcanı boğmağa və halının dəyişdiyini Səlimiyə bildirməməyə çalışaraq:

– Nə üçün? – deyər soruşdu.

– Çünki bir xain vasitəsilə artıq onun izinə düşmüşlər. Bu gün-sabah böyük həbslər gözlənilir. Yadımdadırmı, Azərbaycanda, yol üstündəki bir çayxanada Hüseyn Məhbusiyə rast gəlmişdin? Üç dövlətə və bir də İran xəfiyyəsinə xidmət edən bu mahir provokatoru onların içərisinə göndərə bilmişlər. Belədir, oğlan, xarici kapital yalnız bizim torpağın sərvətini talan etməklə qalmır. O, şəxsi mənfəət üçün hər şeyə hazır olan ərbablarımızdan, acliq və səfalətin qucağına atdığı yüzlərlə biçarələrdən casuslar, satqınlar yetirir. Öz bacısını, öz qardaşını, öz dostunu, hətta öz arvadını satan bişərəf və binamus adamlar tərbiyə edir. Xalqın ruhiyyəsini pozur, vətən məhəbbətini və vətəndaşlıq hisslərini öldürür.

Fridun artıq onun sözlərini eşitmirdi. Onun gözündə doktorun oğluga yığışan yoldaşları və onlar üçün hazırlanan dar ağacları canlanırdı. O, buradan durub qaçmaq və təcili tədbirlər görmək istəyirdi. Sərtib Səliminin təklifini cavabsız qoymaq istəmirdi. Onun simasında, təşkilatın qiymətli bir adam əldə edəcəyinə inanırdı. Lakin yoldaşlarla məsləhətləşməmiş, onların razılığını almamış belə bir təşkilatın varlığını Səlimiyə bildirməyi lazım görmədi.

– Çox yaxşı, təklifiniz haqqında düşünürəm. Birdən-birə qərar çıxartmağa çətinlik çəkərəm. Hər halda həyatımızın dözülməzliyinə dair sizin əqli və məntiqi dəlilləriniz əleyhinə bir şey demək mümkün deyildir. Danışdıqlarımızın burada qalacağına tamamilə arxayın ola bilərsiniz.

Son cümləni dediyinə çox razı qaldı. Çünki bunda sonra Səlimidə bir arxayınlıq əmələ gəldiyini hiss etdi. O özü isə rahat ola bilmirdi. Yoldaşlarının fikri xəyalından çıxır, qəlbi həyəcan və iztirabla döyünürdü. Nə isə bir fəlakətin yaxınlaşdığını duyurdu. Odur ki, tez çıxıb getmək lazım idi. Səlimidən üzr istəyib ayağa durdu. Sərtib onu qapıya qədər ötürdü. Yolda Fridun:

– Şəmsiyyə ilə necəsiniz? – deyər soruşdu.

– Onun təbiətən təmizfikirli bir insan olduğunu, atasına çəkmədiyini siz də bilirsiniz. Həqiqəti dərk etməyə qabil bir qızıdır. Buna görə də mən hər şeyi açıb ona dedim. O zamandan sakit dolanır. Biz izdivac etmiş olsaq belə, heç bir zaman ər-arvad kimi yaşamayacağıq. Elə-belə, zahirən, görkəm üçün. Zəncirlər qırıldıqda isə hər kəs öz yolu ilə gedər və qismətini tapar.

Fridun əzici bir fikirlə onun əlini sıxıb ayrıldı və maşına oturub: “Tez, şəhərə sür!” dedi.

* * *

Kərimxan Azadi işdən gələrək çörək yemiş və adət üzrə kilimin üstündəki balaca mütəkkəyə söykənərək qəzetlərə baxırdı. Xavər qabları yığışdırıb, yumaqla məşğul idi. Balaca Azad təbiətinə xas bir hay-küylə oynayır, xırda taxta parçalarından ev qayırırdı. Onun bir gözü atasında idi. Yanına getmək, nə isə soruşmaq istədiyi anlaşılırdı. Bunu hiss edən Kərimxan qəzetləri bir kənara atdı.

– Oğlum, bura gəl, yanıma gəl, sənə yaxşı ev qayırım.

Azad taxtalarını yığışdırıb, onun yanına gəldi. Kərimxan ev düzəldə-düzəldə söhbətə başladı:

– Oğlum, danış görüm, oxuyub nə olacaqsan?

– Doktor olacağam, ata. Oxuyub doktor olacağam.

Uşaq danışarkən kənardan məhəbbətlə onları seyr edən anasına baxır, onun başı ilə təsdiq etməsini gördükdə daha da ruhlanırdı. Öz növbəsində o da Kərimxandan:

– Ata can, bəs sən niyə doktor deyilsən, hə niyə? – soruşdu.

Xavər sevincə onu qucaqlayıb öpdü:

– Atanı oxudan olmayıbdır, oğlum, – dedi. – Amma sən oxuyacaqsan. Doktor olacaqsan...

Azad uşaqlara məxsus bir həvəslə yorulmaq bilmədən bir sualın dalınca o biri sualı verir, danışdı. Artıq Kərimxanın da, Xavərin də gözlərində onun gələcəyi canlanır, onun həyatı və taleyi üçün ürekləri əsirdi. Şirin sözlər, xoş arzularla uşağı sevindirir, onun hər sualına yaxşı bir cavab verirdilər. Nəhayət, saat doqquza on beş dəqiqə qalmış Xavər onu yatırmağa başladı. Kərimxan da doktorun oğluga gedəcəyini xatırlayıb ayağa durdu.

Xavər:

– Tezmi gələcəksən? – deyərək soruşdu.

– Lap tez, bircə saatdan sonra evdəyəm.

Bu zaman balacanın səsi eşidildi.

Xavər:

– Bircə gəl bunu öp, sonra get, – deyərək Kərimxanı səslədi. Kərimxan gəlib, uşağın balaca əllərindən, alından, gözlərindən öpdü. Uşaq, səadət dolu gözlərini yumarkən, o evdən çıxdı. Xavər həyəət qapısına qədər onu ötürdü. Kərimxan qapıdan çıxarkən:

– Gec gəlsəm yatarsan, qapını döyərəm, – dedi.

– Yox, yatmayacağam. Oturub gözləyəcəyəm. Tez gəl.

– Yaxşı!..

O, çıxmaq istərkən gözləri Xavərin gözlərinə sataşdı. Orada yenə əbədi intizar, əbədi məhəbbət və həyəcanın qığılcımlarını gördü. Qeyri-ixtiyari geri dönerək:

– Yaxşı, tez gələrəm, Xavərim, – dedi və gözlərindən öpdü.

O, Tehranın sakitləşməyə başlayan küçələrindən keçərkən uzun müddət fikri Xavərdən ayrılmaq istəmirdi. Uzun müddət onun məhəbbət dolu gözləri xəyalından çəkilmədi.

Küçənin tinindən sola buruldu. Buradakı “Novbahar” kafesinde Məhbusi onu gözləyəcəkdi. Doktorun oğluga adresini götürdüyünə

baxmayaraq o, Kərimxanla görüşməyi və bir yerdə getməyi xahiş etmişdi. “Birinci dəfədir, tanımıram, bir yerdə getsək yaxşıdır” demişdi.

Kərimxan çayxanaya çatmamış Məhbusi ona tərəf gəldi.

Yaxınlaşdıqda:

– Gecikməmişik ki? – deyərək soruşdu.

Kərimxan saatına baxdı, hələ vaxta on dəqiqə qaldığını söylədi. Onlar yolun qırağında durmuş faytonlardan birinə minməyi qərara aldılar. Bütün yolunu heç biri bir kəlmə də danışmadı. Kərimxanın xəyalında gah işləri, gah Xavər, gah gələcək günlər dolanırdı. Məhbusi isə darıxır, hər şeyin tez qurtarmasını gözləyirdi.

Adəti üzrə qapını yenə doktorun oğlu açdı. Onlar həyəətə girdikdə Kərimxan Məhbusini ona təqdim etdi. Yarıqaranlıq dalanda gələcək belə tərpənməyən qurd gözü kimi bir cüt hərəkətsiz və əsrarəngiz göz doktorun oğlunun xəyalında əbədi olaraq həkk olub qaldı. İki-üç addım yeridikdə o, nədənsə bunu onun özünə dedi:

– Yaman gözləriniz var. Bir də sizi otuz il sonra görsem gözlərinizdən tanıyaram.

– Görünür, hafizəniz güclüdür.

Bununla söhbət kəsildi. Onlar dəhlizdən keçib doktorun oğlunun otağına girdilər. Kərimxan isə doktorun evdə olduğunu bilib, salam vermək, halını soruşmaq üçün sağ tərəfdəki otağa döndü. Doktor əynində xalat üstü-başı cırıq cavan bir arvadın gözlərinə baxır, kirpiklərini qaldıraraq “traxomadır, traxomadır, müalicə lazımdır, belə də özbaşına buraxmaq olarmı, kor olarsınız!” – deyərək ürək yangısı ilə deyirdi. Doktorun arvadı da əynində xalat gah balaca tacı, gah göz yumaq üçün dolu balonu ona verirdi. Doktor Kərimxanı gördükdə, işindən ayrılmayaraq onun salamını aldı. Xəstənin gözlərini sildiği pambığı zibil qabına ataraq, dərman tökmək üçün onun göz qapağını qaldırdı:

Kərimxanı çağıraraq:

– Bax, dənələrə bax, – deyərək arvadın qan bağlamış gözünü ona göstərdi.

Nəhayət, doktor işini qurtardı. Cavan qadın ayağa durub, pul çıxartdı. Utana-utana doktora uzatdı.

– Allah sənə ömür versin, doktor!

Doktor yavaşca arvadın pul tutan əlini rədd etdi.

– Lazım deyil! Lazım deyil! Yığ, özünə bir köynək al!

Arvad doktorun əlini öpəcək bir hərəkətlə ona əyildi və dua etdi. Doktor ikielli onun qollarından tutub saxladı.

– Yene gələrsən, hər gün gələrsən. Gözlərin pis haldadır, – dedi və Kərimxana döndü:

– Hə, necəsən dostum? Xavər xanımı daha fikir etməyə qoymursan ki?

– Onu fikirdən ayırmaq üçün qəməllərin övzasını dəyişmək lazımdır, doktor!

Doktor güldü:

– Dəyişəcək, əzizim, dəyişəcək. Hər şey dəyişəcək. Lakin tədriclə, yavaş-yavaş.

Təbiətdə də, cəmiyyətdə də təkamül nəzəriyyəsinə qəti iman gətirmiş doktor, bu sözləri tam bir ciddiyyətlə və cyni zamanda Kərimxana ümidverici bir tərzdə söylədi və dərhal bu barədə mübahisə etmək fikrində olmadığını bildirmək üçün söhbətin mövzusu dəyişdi.

– Niyə oturmursan, oğlan? Buyur, əyləş, doktorun arvadı bir stəkan çay versin içək!

– Sağ olun, doktor. Elə qulluğunuza salam vermək üçün döndük. Doktorun oğluyla işim var. Müsəidə etsəniz gedərəm.

Doktor zarafata saldı:

– Bu cavanları görürsənmi? Biz qocalarla oturmaq istəmirik. Bizimlə danışmağa mövzu tapmırlar.

Doktorun arvadı gülə-gülə cavab verdi:

– Səninlə nə danışınlar, bir kəlməni deyib, yarım saat öskürürsən, asqırırsan, sonra o biri kəlməni deyirsən. Onlar cavandırlar. Fikirləri açıq, canları sağlamdır. Qoy getsinlər.

– Get, get, oğlum! – deyib əlini Kərimxanın enli kürəyinə vurdu.

Kərimxan doktorun oğlunun otağına keçdi. Artıq saat onun yarısı idi. Burada doktorun oğlu və Məhbusedən başqa, tütün fabriki və mətbəədən gəlmiş iki işçi və bir də müəllim vardı. Onlar hərəsi müəyyən sahəni idarə edən adamlar idi. Kərimxan, Fridun və Qəhrəmanini görmədikdə sualedici nəzərlə doktorun oğluna baxdı. Doktorun oğlu onu anlayaraq, danışmağa macal vermədi:

– Daha heç kəs gəlməyəcək, – dedi – Başlaya bilərik.

Kərimxan:

– Yaxşı, başlayaq, deyib qapının yanında stulda oturdu:

Doktorun oğlu:

– Yəni bu gün başlamalı bir məsələ də yoxdur, – dedi, – yalnız hər kəsin tapşırığını verib yola salacağıq. Əvvəlcə ağayi Məhbusedən başlayaq.

Məhbusi yerində qımıldandı. Doktorun oğlu üzünü ona tutdu. Lakin ağzını açıb, sözünü deyə bilmədi. Nə işə doktorun qeyri-adi və əsəbi danışığını eşitdi. Nizami adamların yerini xatırladan ayaq səsi qulağına dəydi. Onlar heyətlə bir-birinə baxdılar. doktorun oğlu qalxıb, dəhlizə çıxmaq istədi, lakin macal tapmadı. Qapı açıldı və üç nəfər əli silahlı içəri girdi. Onlar “Əllərinizi qaldırın!” deyərək əmr etdilər. Doktorun oğlu məsələni anlayaraq, cəld yanındakı pəncərədən özünü dal dəhlizə atdı. Bir anda xəyalında bu dəhlizdən evin damına açılan balaca qapı canlanırdı. Tez oradan dama çıxdı. Daha içəridə nələr olduğunu bilmədi. O, damda durmağın təhlükəli olduğunu görüb, oradan bacaların dalına yata-yata üç ev adlayıb, qonşu damlara keçdi. Artıq buralar sakitlik idi. O, uzun və kərpic bir divardan yaxşı tanıdığı və evlərinin dal səmtində olan balaca küçəyə endi. İti addımlarla buradan çıxmağa tələsirdi. Hələ hara gedəcəyini bilmirdi. Lakin gedir və düşünürdü. Həyəcanlı fikirlər arasında Fridun, Qəhrəmani və Kürd Əhməd gəlib gözləri önündə durdu. Birdən onlar bura gəldilər. Kürd Əhməd bu gün Tehrana qayıtmalı idi. Tez özünü Friduna çatdırmağı qərara aldı. Yox! Onlar doktorun oğlunu gələ bilirdilər. Onları təhlükədən qurtarmaq lazım idi. O, rahatca və sürətlə dar küçədən faytonlar durmuş meydana çıxdı. İlk faytona oturub, Fridun olan küçəyə sürməyi tapşırırdı. İndi o azad nəfəs alır və olub-keçənləri xəyalında canlandırmağa çalışırdı. Lakin heç şeyi təfərrüatı ilə xatırlaya bilmirdi. Yalnız arxasınca bir güllə açıldığını, kiminsə pəncərədən dəhlizə sıçradığını və bütün bunların arasında dəhşətli bir qadın qışqırtısı eşidildiyini xatırladı. Bu, güllənin oğluna açıldığını görənin anasının səsi idi. Bu, doğma və yaralı səs doktorun oğlunun qulağından çəkilmirdi. Nə cür olursa, elə bu gecə anasına salamat olduğunu bildirməli idi. Lakin nə cür? Bunların hamısını Fridunla, Qəhrəmani ilə, Kürd Əhmədlə danışmaq mümkün idi. Ah, indi bu adamlar ona nə qədər yaxın, nə qədər doğma idilər! Onları görmək üçün ürəyinin şiddətlə döyündüyünü hiss edərək faytonçuya:

– Ağ, xahiş edirəm, bir az tez sür! – dedi.

Faytonçu atları səsləyərək, qırmağını havada yellətdi.

* * *

Maşın Fridunu Şimrandan birbaşa doktorun oğlunu olan küçəyə gətirdi. Fridun qəsdən maşını iki ev aralı saxlatdırib düşdü və şofərə təşəkkür edərək, geri qayıtdı. O, bir tərəfdən sevinir, bir tərəfdən də da-

rıxırdı. Hazırlanan xəyanətdən xəbər tutduğu üçün sevinirdi. Bəlkə, fəlakətin qabağını almaq mümkün oldu.

Şimranda çox oturduğu üçün bir əndişə içərisində özünü danlayırdı. Bəlkə, artıq gecdir! Bu təzadlı düşüncələrlə o, doktorun oğluga yaxınlaşdı. Lakin birbaşa gedib qapını döyməkdən çəkindi. Artıq o hər şeydən şübhələnməyə başlamış və buna görə də çox ehtiyatlı olmuşdu. Hələ doktorun oğlugin evinə çatmamış qabaqda iki ajan gördü. Halbuki buralarda heç vaxt ajan olmazdı. Özünü laübalılığa vurub, onların yanından keçdi. Əlli addım getməmiş yenə iki ajana rast gəldi. Doktorun oğlugin evinin tinində böyük və qara bir maşının da durduğunu gördükdə şübhələrinin həqiqət olduğunu anladı. Bütün bunlar onu kənarında gözləməyə, qapıya yaxınlaşmamağa məcbur etdi. Böyük bir ürək döyüntüsü ilə qarşısındakı dalana burulub, qaranlıq bir qapının dalında gizləndi və güdməyə başladı. Bu qayda ilə o, yarım saat durdu. Bu yarım saatin hər dəqiqəsi ona bir il qədər gəldi. Lakin iradəsini topladı, canını dişinə tutaraq, saniyələri saya-saya gözləyib durdu. Nəhayət, doktorun oğlugin qapısı açıldı və oradan bir dəstə adam çıxdı. Qapıdakı lampanın sönük işığında o, doktoru və Kərimxan Azadını seçə bildi. "Demək, hər şey bitdi. Hər şey məhv oldu!" deyə düşündü. Qəlbində bir anda dəlicəsinə bir fikir oyandı. Özünü bu silahlı adamların üstünə atıb, yoldaşlarını xilas etmək!.. Lakin bunun imkan xaricində olduğunu deyən əqli-səlim onu bu hərəkətdən saxladı. Ağır bir zərbə almış kimi, qeyri-ixtiyari olaraq, dizlərinin taqətdən düşdüyünü hiss etdi. Nəmli kərpicin üstündə oturduqda hərəkət edib gədən maşının səsinə eşitdi. Lakin oturduğu yerdən qalxa bilmədi. Uzun müddət başı dizlərinə söykənmiş halda oturub qaldı. Lakin kədərlə və məyusluq heç bir fayda verməyəcəkdi. Bir iş görmək, hələ tutulmamış yoldaşları xəbərdar etmək lazım idi. Həm də elə bu saat, bu gecə... Hər keçən dəqiqə bir yoldaşın həyatını apara bilərdi. Bu fikirlərlə durub, evlərinə tərəf yollandı.

Otağa daxil olduqda doktorun oğlunu, Qəhrəmani ilə oturub söhbət edən gördü. Sevincindən onları qucaqlayıb bərk-bərk öpdü və hər ikisinin gözündən yaş damlası yanaqlarına süzüldü.

Doktorun oğlu titrək bir səslə:

– Başımıza gələni bilirsənmi? – deyə soruşdu:

– Bildim, – dedi, – hamısını bildim. Şükür ki, sən qurtarmısan. Mən səni azad görəcəyimi təsəvvür etmirdim.

– Mən də sən üçün bərk qorxurdum. Ona görə də birbaşa buraya gəldim.

Fridun bu cür söhbətlərin qurtarmayacağını duydu.

– Burada oturmağın xeyri yoxdur, bəlkə də, təhlükəlidir, durun gedək yoldaşları xəbərdar etməliyik.

Yol uzununu yaranmış əziyyətdən və nə etmək lazım gəldiyindən danışdılar. Doktorun oğlu anasından çox nigaran olduğunu söylədikdə Fridun onu təskin etdi. Gecə iken bir vasitə ilə ona xəbər çatdıracağını bildirdi. Hələlik Xavəri xəbərdar etməli idilər. Doktorun oğlu özü də Xavərgilə getmək istədiyini söylədikdə, Fridun etiraz etdi:

– Hər şeydən qabaq sən gizlənməlisən. Artıq bir dəqiqə də sən şəhərdə açıq gəzə bilməzsən. De görüm, harada gizlənmək olar?

Doktorun oğlu bir neçə yer saydı. Kürd Əhmədin evi, tanış çayçının otağı və sairə... Bunların heç biri ilə Fridun razılaşmadı! Nəhayət, kilsə ruhanilərindən yaxşı tanıdıqları qarovulçunun evini əlvərişli gördülər. Fridun:

– İndi gedək, sən orada rahatlan, biz də arxayın öz işimizdə olaq, – dedi.

Təsədüfən rast gələn bir maşına oturub, qarovulçunun evinə sürdülər. Fridun və Qəhrəmani doktorun oğlunu orada yerbəyer etdikdən sonra ondan ayrıldılar.

Qəhrəmani:

– Heç yerə tərpənmə, hər gün nə yenilik olsa, sənə çatdırarıq, – dedi.

– Siz özünüzü gözləyin, Kürd Əhmədə də xəbər verin:

– Bizdən arxayın ol, darıxma!

Onlar çıxıb, yenə bir fayton tutdular. Kürd Əhmədin evinə gətdilər. Bacısı onu gözlədiyini, lakin hələ gəlib çıxmadığını söylədi. Onlar: "Gələndə evdə oturub, heç yerə tərpənməsin, bizi gözləsin" deyib ayrıldılar. Beləliklə, onlar bir neçə yoldaş xəbərdar etdilər. Nəhayət, gecəyarısından xeyli keçmiş Xavərgilə yollandılar. Onlara elə gəldi ki, bu ağır və məşum gecənin ən əzablı dəqiqələri gəlib çatır. Bu pis xəbəri Xavərə necə demək olardı? Onun kədərli baxışlarına necə davam getirmək olardı? Bu böyük fəlakəti o bədbəxt və kimsəsiz qadın necə qarşılayacaqdı? Ağlayıb özünü həlak edəcək, yoxsa davam getirmək üçün özündə daxili bir qüvvə tapacaqdı? Hələ balaca Azad! Onun "Ata, ata" deyən nəfəsi daşı da ərirdi. Nəinki bir dost, bir yoldaş

ürəyini!.. Bununla belə, getmək və demək lazım idi. Xavərin oturub Kərimxanı gözləyəcəyini, yatmayacağını bildirdilər. Yəqin indi o dəli kimi həyətdə dolanır. Qulağı qapıdadır. Belə bir dəqiqədə ona bir dost, bir yoldaş da öz əlini uzatmasa, kim uzadacaqdı? Yox, nə qədər ağır olsa da ona xəbər vermək lazım idi. Lakin oraya getməyin təhlükəli olduğunu düşünüb, bu fikirdən əl çəkdilər. Dözmək və səbr etməkdən başqa çarə yox idi. Yalnız iki gün sonra bir dilənçi vasitəsilə onunla əlaqə düzəldilər. Gecə doktorun oğlu gizlənen qarovulçunun evində görüş təyin etdilər. Xavərlə üz-üzə durduqda Friduna elə gəldi ki, həyatının ən ağır dəqiqələrini yaşayır. Xavər balaca Azadı da özü ilə gətirmişdi. Uşağın gözlərinə qeyri-adi bir kəder qonmuşdu. Sapsarı saralmış və bütün vücudu ilə gərgin bir hal keçirən Xavər laf baxışlarını Fridungilə dikmişdi. Sonralar Fridun yalnız dodaqlarının titrədiyini və nə isə, özü də anlamadığı sözlər danışdığını xatırlayırdı:

– Xavər bacı! Başa düşürsünüzmü, Kərimxan sağ-salamatdır. Heç nə olmaz. Qorxmayın!..

Onlar Xavərin nalə çəkib ağlayacağını gözləyirdilər. Lakin Xavər heç səsinə də çıxartmadı. Qəhrəmani onun dizlərinin büküldüyünü və qeyri-ixtiyari yerə oturduğunu gördü. O, tunc heykəl kimi sakit və səssizdi.

Qəhrəmani:

– Xavər bacı, biz sizin də, Kərimxanın da qardaşırıq, – dedi, – rica edirəm səbr edəsiniz, dözsünüz!

Xavər uzun sükutdan sonra:

– Mən bilirdim, belə olacağını bilirdim! – deyər söylədi. Fridun bu sözlərdə bir təəssüf, yoxsa taleyə qarşı bir üsyan olduğunu ayıra bilmədi. Bir saatdan artıq üçü də beləcə səssiz oturdu. Ona daha bir neçə təskin edici söz dedilər. Lakin bunların mənasız olduğunu gördükdə susdular. Xavər qolunu uşağının boynuna salaraq qucaqlamış və üzünü-üzünə söykəyərək fikrə getmişdi. Daha doğrusu, Fridun onun hələ də ağladığını kəsdirə bilmirdi. Bəlkə də o, bəğrına basdığı balasını həyatın fırtına və bəlanlarından qorumaq yollarını axtarırdı.

Gecədən xeyli keçmiş onu faytona oturdub, yola saldılar. Sonra yenə Kürd Əhmədin dalınca getdilər. O hələ də Tehrana qayıtmamışdı.

Evə gəldikdə səhərə qədər yata bilmədilər. Gələcək iş yollarını düşünürdülər. İki gün sonra dəmiryol fəhləsi Rüstəmin evində yoldaşları toplamağı qərara aldılar. Qəhrəmani:

– Mübarizədən dönən namərddir! – dedi. – Ya dar ağacına gedəcəyəm, ya da Pəhləvinin zəlil olduğu günü görecəyəm!..

Fridun:

– Gələcək, o gün gələcək! – deyib qalxdı və pəncərə qabağında durdu.

Şərq üfüqləri ağarmağa başlayırdı. Lakin Tehranın üstündə hələ də qatı bir qaranlıq vardı. Bu, qurtarmaqda olan gecənin pərdəsi idi. Birdən-birə ona elə gəldi ki, üfüqlər al rəngə boyanmışdır. Oradan gözəl bir səhər, pak və təmiz bir gələcək doğmaqdadır. O al rənglər getdikcə artır, böyüyür, bir məşəl, bir azadlıq günəşi kimi bütün dünyanı işıqlandırır.

İYİRMİ BİRİNCİ FƏSİL

Kərimxan Azadı qaranlıq və rütubətli zindana birdən-birə alışa bilmədi. Ona elə gəlirdi ki, uzun bədənini, enli çiyinlərini dar bir məzar sıxmaqdadır. Sanki onu zorla bir qəbrə soxmuş və qəbri də di-kinə qaldırmışdılar. Heç bir yana tərpenmək mümkün deyildi. Heç olmazsa bazubəndin sıxdığı və bükülməkdən yorulmuş qollarını açmaq imkanı olmaydı!.. Heç olmazsa gah qızıqan, gah buz kimi soyuyan qıçlarını bircə anlığa açmağa biləydilər!.. Nə üçün o tərpenə bilmir? O haradadır? Onun hissiyyatı və ağı özündədirmi? Bəs ildırım sürətilə barmağının ucundan başlayaraq beyninə qədər yeriyən bu sancı nədir?.. Görsən, bu ağrılar, bu sızılıtlar bədənini harasından baş qaldırır?.. Bəs bu su haradan axır? Yarıbıhuş və yarıayıqlıq aləmindədir... O, qıçlarını çırmayıb gedir, gedir, tələsir, lakin çay qurtarmır, sahil görünmür. Bu zaman əzabın nəhayətsizliyindən doğan məyus bir fikirlə, bir ümitsizliklə özünü buzlu suların qoynuna atır, bütün bədənini titrəyir. Budur, artıq əziyyətlərin sonu çatdı. Əzablar qurtardı, hissiyyat susdu. Bütün əzası əbədi bir istirahətə daldı. Yox, bu əbədi rahatlıq deyil. Qəlbinin harasında isə hələ də əzablı bir duyğu yaşamaqdadır. Yəqin, o, dərin bir yuxuya getmişdir, bunlar hamısı pis bir rüyadır, dəhşətli bir kabusdur. Rüyada olan kimi qışqırmaq istəyir, səsi çıxmır, əlini uzatmaq istəyir, bacarmır.

Onun bu ağır əzablara dözən sağlam vücudu, eczakkar bir surətdə öz həyat qüvvəsini göstərirdi. Birdən-birə uzun sürən dərin bir huşsuzluq içərisindən ayılır, müstəsna bir aydınlıqla hər şeyi anlayır, hər

şeyi xatirinə gətirirdi. Nə cür tutulduğunu, necə bu qaranlıq məhbəsə düşdüyünü, nə əzablara məruz qaldığını və yoldaşlarına xain çıxmadığını açıq-aydın təsəvvür edirdi. Hafizəsində keçmiş günlər, ömrünün ağır uşaqlıq dövrləri, zəhmət, məhbəs və sürgünlər canlanırdı. Xavər, qaranlıq göylərdəki təkə bir ulduz kimi onun həyatına işıq verən Xavər gəlib gözləri önündə dururdu. Sanki yenidən ürəyi bir şadlıq, bir səadət istisi ilə qızınır, dar və rütubətli zindana bir baharın ətri gəlirdi. Lakin məbədinə düşünməkdən çəkinirdi. Xavərin indiki həyat və vəziyyətini təsəvvür etməkdən qorxurdu. Bu təsəvvür onu əzə bilər, iradəsini sütləşdirər, məhv edərdi. O, xəyalında həyatının başqa səh-nələrini canlandırmağa çalışır, Fridunu, Kürd Əhmədi, pəncərədən müvəffəqiyyətlə qaçan doktorun oğlunu xatırlayırdı. Bunlar onun əzgin ruhuna ümid və qüvvət verirdi. Yalnız o, bircə şeyi xatırlaya bil-mirdi. Görəsən, buraya düşdüyü neçə gündür? Bəlkə, aylar gəlib keçmiş-dir?.. Bu xatirələrə daldığı, huşu özündə olan zamanlarda Məhbusinin də siması gözləri önündə dururdu. O hələ də öz imanında möhkəm qal-maq istəyirdi. O, şübhəyə yol verməkdən qaçırdı. Çünki bütün bu dəh-şətli əzablardan daha dəhşətlisi, onun səhvi, ehtiyatsızlığı nəticəsində yoldaşlarını fəlakətə verdiyi ehtimalı ola bilərdi. O, bu fikrin ağırlığına davam gətirə bilməzdi. Bununla belə, nə qədər çalışsa da, yenə ürə-yində harada isə kor bir şübhə yaşayırdı. Axı o yaxşı adamdırsa, niyə ilk görüşdə Xavərə xoş gəlmədi? Yox, sevən qadınların hissiyyatı yanlış olmur! Bəs onda nə üçün Məhbusini də tutdular? Axı o zavallı da harada isə indi belə bir məzar içində çırpınmaqdadır... Bu təzadı fi-kirlər içərisində o yalnız bircə şeyə sevinirdi: nə yaxşı ki, Fridun və Kürd Əhmədi onunla tanış etməmişdi. Sadıq adam olsa da, indi zəiflik göstərə bilər, onları ələ verə bilərdi. Bu fikir onu az-çox təskin edirdi.

Tamamilə huşu özündə olub, yenə beləcə xəyallar içində yaşadığı zaman zindanın qapısını açdılar. Onu dartıb, dar koridora çıxartdılar. Lampanın sönük işığında gözləri indicə tutulacaq kimi qamaşdı. Kırpik-lərini qırıp ətrafına baxdı. Koridorun balaca bacasından çöldə qaranlıq olduğunu görüb, “gecedir” deyər düşündü. Onu sərhəng Səfainin yanına apardılar. Qarşı tərəfdən beli bükülmüş bir qocanı gətirdilər. Yaxınlaş-dıqda onun, bütün siması qırıqlarla örtülmüş doktor olduğunu gördü. Doktor da onu tanıdı. Hər ikisinin üzündə xəfif bir təbəssüm göründü. O, doktoru, gözü traxomalı arvadı müalicə etdiyi zamandan, bir daha görməmişdi. Haradansa ağlına “görəsən, o yazığın gözlərini kim müa-lice edir?” deyər bir sual gəldi. Bir də doktora baxdı. Onun başı sarıq-

lı idi. Üzündə, sol qulağının dibindən boğazına qədər uzanan bir zolaq vardı. “Yazıq qoca bu əzablara dözəcəkmi?” deyər düşündü.

Sərhəng Səfai ona iki saata qədər əzab verdi. Yoldaşlarının adını deməyi, doktorun oğlunun harada gizlənə biləcəyini söyləməyi tələb etdi. O, bütün bu suallara qarşı həmişə olduğu kimi, “bilmirəm” deyib durdu. Sərhəng əsəbiləşərək otaqda gəzindi, onu təhdid etdi:

– Sən deməsən də biz bilirik. – dedi, – başqa yoldaşların hamısı-nın adlarını saymışlar.

O acı-acı sərhəngə baxdı:

– Elə isə bəs nahaq yerə niyə özünüzü incidirsiniz?

Sərhəng gözlənilmədən ondan soruşdu:

– Bəs Fridun kimdir? Fridunu da deməyəcəksən?

O sarsıldı. “Ah, doğrudanmı demişlər” deyər düşündü. Fridunun həmişəgülmə üzü gəlib, gözünün qabağında durdu və qəti qərar verdi. “Yox, mən tanımıram. Özünü də gətirib qabağımda oturtsalar, tanımı-ram, deyib duracağam”.

Cavab gözləyən və gözlərini üzünə dikərək, ən kiçik cizgilərə qədər hər şeyi izləyən sərhəng qəti səsle:

– Hə, Fridunu da tanımırısan? – deyər təkrar etdi.

– Yox! Tanımıram! – dedi.

Sərhəng ona rəhmi gələr bir vəziyyət aldı:

– Oğlan, sən özünü məhv edirsən. Gün kimi aşkar şeyləri danırısan. Bəs bu nədir?

O, Kərimxanın ilk axtarış zamanı götürdükleri balaca cib dəftərçə-sini açıb göstərdi.

– Oxu, gör nə yazmışan!

Kərimxan yenə çətin bir ruhi sarsıntı keçirdi. Lakin öyilmədi, yı-xılmadı. Artıq sərhəngin, gözünə soxacaq dərəcədə irəli uzatdığı dəf-tərçəyə də baxmadı.

– Özünüz oxuyun!

Sərhəng oxudu: “Fridunu görməli”. İndi deyən görək bu Fridun kimdir?

Kərimxan ürəyində sonsuz bir şadlıq duydu. “Ana, deməli, heç kəs heç nə deməyib. Bunlar Fridunun kimliyini də bilmirlər”. Sərhəng sualını təkrar etdi. Kərimxan:

– Bilmirəm. Nə bilim. O qədər Fridun var ki, – deyər cavab verdi.

Sərhəng yaxınlaşıb, onu sillələdi və:

Aparın, – deyə əmr etdi.

Kərimxanı aparıb, başqa bir otağa saldılar. İki nəfər yoğun və ətli adam gəlib, onu soyundurdu və uzadıb, rezin çubuqla döyməyə başladı. O, qüvvəsini toplayaraq cəld qalxdı və müqavimət göstərmək istədikdə onlar daha da qızıxdılar. Artıq onun harası gəldi vurmağa başladılar. Biri rezini başından endirdi. O, gözlərinin qaraldığını dünyanın başına fırladığını hiss etdi və yıxıldı. Ayıldıqda özünü yenə əvvəlki qaranlıq və rütubətli zindəndə gördü. Nə isə sol gözündə bir ağrı duydu. “Bu nədir belə? Mənə nə olmuşdur?” Kirpiyini, gözünü tər-pətməyə çalışdı. Gözsüz qaldığını bildikdə bütün vücudu titrədi. Dəhşətli bir ağrıya dözə bilməyərək özündən getdi. Nə qədər bu vəziyyətdə qaldığını bilmədi. Ayıldıqda ayaq səsləri eşitdi. Onun qapısını açdılar. Koridora çıxartdılar. Lakin bu dəfə əzab verməyə aparmadılar. Yerini dəyişdilər. Başqa, daha geniş, hətta içərisində iki taxt olan bir kameraya saldılar. Həkim göndərib, gözünə dava qoydular bağladılar.

O, qaranlıqda əli ilə otağı yoxladı. Heç kəs olmadığını görüb, taxtlardan birisinə oturdu. Yenə min fikrə getdi. Nə üçün buraya köçürüldüyünü anlaya bilmədi. “Yəqin hər şey qurtarır, mühakimə başlanacaq” deyə düşündü. Bir gün və bir gecə burada təkçə qaldı. Sabahısı qapını açdılar və altı-yeddi il bundan qabaq olan kimi, bir nəfəri içəri itələdilər. Yeni məhbus üzüstə yerə dəyib, zarımağa başladı. Kərimxan o saat Məhbusini tanıdı. Məhbusi kamerada adam olduğunu bilmirmiş kimi inildəyir, deyindir, söyürdü. İndi də neçə il əvvəlki şəkildə təkrar olunan bu hərəkət nə isə Kərimxana xoş gəlmədi. Ona bir kəndirbaza oyununu xatırlatdı. Bu hissiyyat, təzadlı fikirlər və şübhələrlə birləşdikdə Məhbusinin zarılısına dözmək ona çətin oldu.

– Elə zarıldama, qalx! – dedi, – gəl taxtın üstündə otur.

Bir anlığa Məhbusi səsini kəsdi. Qaranlıqda nə isə bir hərəkət etdi. Deyəsən, qalxmaq istəyirdi. Kərimxan onun qolundan tutub qaldırdı və taxta oturtdu. Onun sızılısı şiddətli naləyə çevrildi.

– Yavaş, Kərimxan, qardaşım, yavaş. Bişərəflər məndə salamat yer qoymadılar.

Kərimxan heç bir söz demədi. Məhbusi də susurdu. Sanki qaranlıq, sakit və nəmli kamerada onlar yenidən bir-birlərini öyrənirdilər. Həm də mütləq bir sükut içərisində bir kəlmə də danışmadan, bir-birlərinin qəlbini bilmək istəyirdilər. Nəhayət, əzici sükut hər ikisini darıxdırdı. Məhbusi:

– Nə yaxşı ikimiz bir yerə düşdük, – dedi, – yenə nəfəs yaxşıdır, insan-insana dayaqdır. Yoxsa tək-tənha saniyələri saymaqdan yorulursan, ölüm axtarırsan, tapılmaz, amma ikilikdə hər şeyə dözmək olar. Dərdimiz yüngülləşər.

O, içini çəkib ağladı. Kərimxanın ürəyi yenə rıqqətə gəldi. Təbiətən heç bir riyakarlıq bacarmayan bu adam başqalarında çirkin sifətlər gördükdə heyrət edər, inanmaq istəmirdi. Ürəkdən çıxan bir söz insanı onun nəzərində qaldırardı. Məhbusinin sözlərində də o nə isə iztirab çəkmiş bir adamın həsrətlərini duydu. O özü də tenhalıqdan darıxmamışdı mı? Nəinki bir insan, hətta bir it, bir pişik, bir siçan belə, kamerada ona bir təsəlli olmazdı mı?

– Eh, Hüseyn, – dedi, – bu dəfəki əzabları mən heç bir zaman görməmişəm. Düşünürəm ki, insanın bədəni nə qədər davamlı olarmış. Nələrə tab gətirəmiş. Şikəstliyin-zadın yoxdur ki?..

– Sol qabırğamın birisi əzilmişdir. Nəfəs ala bilmirdim. İndi yaxşıyam. Deyirdim ki, ölürəm, canım qurtarar.

– Yox, Hüseyn, elə danışma. İnsan gerek heç bir zaman ölümü axtarmasın. Arzu etməsin. Ölüm bir heçlik, bir boşluqdur. Fərz et ki, insanı bir uçurumun ağzına gətirələr, qar, tufan, şaxta da göz açmağa qoymaya. Yenə o insan daşlardan, qayalardan tutacaq, dişi ilə, dirnağı ilə torpaqdan yapışıb, qurtarmağa çalışacaqdır. Lakin heç bir vəchlə özünü uçurumun qucağına atmayacaqdır. Bu, insanın təbiətidir! Yaşamaq, yaşamaq!.. Yoxsa, hər şeyə nəhayət verəcək bir şeyi arzu etməkdən nə çıxar? İnsan, həyatın şirinliyindən, ləzzətindən bilmərrə məhrum olsa belə, onun nəsibi yalnız əzablar, işgəncələr, əziyyətlər olsa belə, yenə yaşamağa meyl etməlidir. Axı bunun özündə də bir ehtiras, bir şirinlik var: susuzluqdan dodaqları çatdaq-çatdaq olmuş təşnə bir adamın nə ehtirasla özünü suyun üstünə atacağını təsəvvür edirsən mi? Hər şeydən məhrum və əzablar içində yaşayan bir adamın arzuları çox güclü olar. Mən onun səadət istəklərində div gücü görürəm.

– Sənin möhkəm ürəyin var, Kərimxan. Amma sözün düzü, mən davam gətirə bilmirəm. Ölümün tez gəlməsini istəyirəm.

– Zəiflik göstərmə! Bunlar hamısı keçəcək. Bizə məzar kəsilmiş bu zindanlar uçulacaqdır. Bəlkə də, kim bilir, burada, bu zindanın yerində bir gün bir gülüstan, bir bağ salınacaqdır. Bəlkə də, bax, elə burada, bu qaranlıq və nəmli kameranın yerində bir qızılgül ağacı bitəcək, onun budaqları ətrafa yayılacaq, hər bahar üstündə gözəl, ətirli

güllər açacaqdır. Görsən, o günü nə illər, bizim Azadlarımız görməyəcək, bizi yad etməyəcəkler?.. Edəcəklər!.. Mütləq edəcəklər! Bəlkə, elə biz özümüz də o günü görəcəyik!..

– Heç ağlım kəsmir ki, boğazımızı bu dəfə kəndirdən qurtara bilək.

O, kiçik bir fasilədən sonra əlavə etdi:

– Qurtarsaq da birçə yolu var.

Kərimxan maraqla:

– Nə yoldur? – dedi. – Dişimizlə yer qazmaq lazım olsa, ona da hazırım!..

– Qardaşım Kərimxan, heç bir çarə yoxdur. Biz məhv olacağıq. O yolla ki, qurtarmaq mümkündür, o yolu da biz gedə bilmərik. Mənə neçə dəfə təklif ediblər gəl yoldaşlarını da, səni azad edək. Döyüblər, incidiblər, deməmişəm. İndi səni də bu halda görürəm. Ürəyim partlayır. Qardaşım, necə bilirsən, bəlkə... Bəlkə... Bəlkə, bir-ikisini deyək, canımızı bu əzablardan qurtaraq.

Kərimxan qulaqlarına inanmırmış kimi, “necə?” deyər soruşdu. Məhbusi inildəyə-inildəyə fikrini təkrar etdi. Yenə Kərimxanın fikrində əzablı şübhələr baş qaldırdı. “Ah, bəlkə də, bütün bu fəlakətlərin səbəbi mənim ehtiyatsızlığumdur?” – deyər düşündü. Bu bərədə kiçik bir yəqini olsaydı, yanında oturmuş bu adamın xirtdəyini dişlərilə üzərdi. Min sualın əlində didilir və düşünürdü. Məhbusi bunu yəqin ki, bir yumşaltmaq əlaməti zənn etdiyi üçün cəsarətləndi:

– Bilirsənmi, qardaşım, mənə elə əzablar veriblər ki, ona it də dözməzdi. İndi heç taqətim qalmayıbdır. Sən məndən də pis haldasan. Nə edək. Kərimxan, gəl birçə Fridunun yerini deyək, yaxamızdan əl çəksinlər, mən də yazığam, sən də. Arvadın, uşağın var.

Bu sözlər, bu riyakar səs Kərimxanın şübhələrini həll etdi. Dönüb ağır pəncələrini Məhbusunin boğazına keçirdi. Sıxıb dizlərinin altına aldı:

– Alçaq, yəqin bizi satan da sən sən! Sən məni xəyanətə çağırırsan, yoldaşlarımı satmağa çağırırsan?

O sıxdıqca Məhbusi müqavimət göstərir, dizinin altında o tərəf-bu tərəfə dartınır, xırıldayırdı. Kərimxan pəncələrini onun boğazında daraldı, dizlərini qarına basırdı. Bu zaman qapı açıldı. Üç adam özünü Kərimxanın üstünə atıb, Məhbusini onun əlindən aldı. Onu yarımcı kameradan çıxartdılar. Yanda durub baxan sərhəng Səfai:

– Aparın, əvvəlki yerinə aparın! – deyər əmr verdi.

Kərimxanı yenə dikinə qaldırılmış bir cəbir təsiri bağışlayan kameraya atdılar. O yalnız indi Məhbusunin kim olduğunu bildi. Yalnız indi heç bir zaman düzəlməyəcək bir xəyata yol vermiş olduğunu anladı və başını kameranın nəmli divarına söykəyərək ağladı. Gücsüz bir uşaq kimi hönkürərək ağladı.

* * *

Kərimxan tutulduqdan sonra Xavər çox düşündü. Çox iztirab çəkdi. Dünya ona məhbəs kimi göründü. Yenə gələcəyin üfüqləri, səhəlik gün qara bir pərdə dalında gizləndi. Nə olacaq, onu səhəlik nələr gözləyir, bilmirdi. Düşündükcə nəzərində qaralıq bir aləm açılırdı. Doktorun tutulması, doktorun oğlunun yox olması da onu tamamilə ümitsiz bir vəziyyətdə qoyurdu. Onlar bir ata-ana kimi Xavəri saxlayır, heç olmazsa bir tikə çörək dərdindən azad edirdilər. İndi nə olacaq? Uşağı necə saxlayacaq, özünü nə təhər idarə edəcəkdir?.. Hara dan gedib çörək qazanacaqdır? Hara getsə, hansı qapını açsa, “rədd ol, iş yoxdur!” deyib qovacaqlar. Dilənçilikmi edəcək?.. Yoxsa, o, burada bir anlığa, uçurumun dərinliyini görmüş adam kimi, gözlərini qapayırdı. Məgər bir tikə çörək və paltar dərdindən bədənini satan, cavanlığını fahişəxanalarda keçirməyə məcbur olanlar azmı idi? Ehtiyac ucundan öz bəkirə qızının ilk gecəsini on tükənə satan adamları o tanıyırdımı? Tanıyırdı! Görmüşdü... O, yaxşı bilirdi ki, şəhər, ehtiyac və fəlakətin caynağında çırpınan onun kimi hər yerdən ümidi kəsilmiş zavallı, kimsəsiz gəncləri fahişəxanalara çəkən qadın dəlləlləri ilə doludur. O bilirdi ki, bu qadın dəlləlləri fəlakətə düşmüş qurbanlarını dərhal görür, dallarınca gəzir, yanına əxlaqsız qadınlar göndərir, pul, paltar təklif edir və öz məqsədlərinə çatmayınca əl çəkmirlər. Bütün bunları düşündükcə o özünü öldürmək, birdəfəlik canını qurtarmaq qərarına gəlirdi. Lakin Azad! Bəs onu kimin öhdəsinə buraxıb, gedə bilərdi? Xavəri ilk fəlakəti günlərinin bu dəhşətli qərarından saxlayan birçə uşağının fikri idi!

* * *

Kərimxan tutulan gündən iki həftə keçirdi. Axşamüstü Xavər evdə oturub, bir kənarında oynayan Azada baxır və beləcə düşünürdü. Heç özü də bilmədən göz yaşları yanaqlarına süzülürdü. Qapı döyüldü, kim olduğunu soruşduqda bir qadın səsi eşitdi.

– Aç, bacı, Xavər xanım, aç, işim var!..

Qapını açdı. Yaşı qırx beşdən artıq, lakin yanaqları ənlikli-kirşanlı bir qadın içəri girdi. Onun zahiri və hərəkətləri Xavərin qəlbini bir vahimə ilə doldurdu. Arvad sözsüz, danışqsız otağa keçib, yanını çimçəşir kimi köhnə səndəlin qırağına qoydu. Hələ oturmamış əyilib, səndəli pələdi də.

Xavər:

– Oturun, təmizdir, – dedi.

Arvad otağa göz gəzdirdi. Dodağını büzdü:

– Çox kasıbdır. Özü də nəmlidir. Burada adam yaşamaz ki.

Xavər acıqlı cavab verdi:

– Olanımız budur.

– Buy, niyə ay Xavər xanım, sən kimi cavan, göyçək xanıma bu tulanbar yaraşmır.

Xavər cavab vermədi. Arvad bir-bir şeylərini nəzərdən keçirib, eyni etinasızlıqla heç nəyə toxunmayacaqlarını söylədi. Söhbəti yaşayış və həyatın ağırlığına keçirib, Xavərin başına gələn müsibətə təəssüf etdi. Xavər özünü saxlaya bilməyib, onun kim olduğunu soruşdu. O, onsuz da yekə ağzını bir az da geniş açaraq:

– Buy, niyə tanımırısan, budur, bax, ikicə ev sizdən o tərəfdə oluram. Qonşuyam, adım da Qəmərbanudur.

– Tanımıram, görməmişəm.

– Çox da sən tanımırısan, mən ki tanıyıram. Bax, elə ona görə də durub, yanına gəldim. Görüm necəsən, dolanacağı necədir? Bəlkə, bir şeyə ehtiyacın var?

– Allah razı olsun, heç şeyə ehtiyacım yoxdur.

– Elə demə, ay qız. Atan irs qoymayıb, anan irs qoymayıb yeyib dolanasan. Bu cırıq kilimə də ki beş şahı verən olmaz.

Qəmərbanu kirpik qırpmadan, həyasız bir nəzərlə Xavərə baxdı. O, bu qadından ya istədiyi sirri öyrənməli, ya da onu öz cənginə alıb, evində xanımların içinə atmalı idi. Hər iki halda Xavər onun üçün hazır bir qızıl idi.

Əlbəttə, onu dilə tutub, sirrini ala bilsəydi, daha yaxşı olardı. Çünki o zaman həm mister Harold, həm də Sərhəng ondan razı qalmaqla, özünü də razı salacaqdılar. Sonra yenə Xavərin üstünə qayıdırdı. Onun başqa gedəcək yolu yox idi. Bu fikirlə nəzərlərini yumşaltdı, kədərinə bildirdi:

– Bacım, başına yaman bəla gəldi, Allah sənə rəhm eləsin.

Onun birdən-birə mərhəmətli səsle danışması Xavərdə bir şübhə oyatdı. İnsanlara ehtiyatla yaxınlaşmağa öyrənmiş Xavər ona inanmadı və susdu. Qəmərbanu isə danışmağında davam etdi:

– Bilirəm, özün də tək-tənhasan, bir əl tutanın yoxdur, o bədbəxtin də bir qohumu yoxdur ki, belə gündə dadına çata.

Anasının dizinə söykənib, eyni yabançı nəzərlərlə ona baxan Azadı qucağına aldı, başını sıgalladı:

– Həyf, belə uşağı da yetim qoymaq olar?

Bu söz Xavərə toxundu. Onun ürəyini yaraladı.

– Yetim niyə olur? Mən ölməmişəm ki!

Qəmərbanu ağ dərili əl sumkasını açdı, bir neçə konfet çıxarıb Azada uzatdı. Uşaq almaq istəmədikdə zorla ovcuna basdı və Xavərə döndü:

– Ay qız, bəs bu kişinin heç yoldaşından-zaddan yoxdur, sənə kömək eliyə.

– Niyə yoxdur, yoldaşsız da adam olar.

O, göz vurub, Xavərə tərəf əyildi və yavaşca:

– Bilirəm var ha... Məhəllədə hamı bilir... Ay qız, bəlkə, sən getməyə ehtiyat edərsən, ünvanlarını ver, mən gedim. Məni tanıyan kimdir, nə lazımsa alıb gətirərəm.

Onun təkid etməsi Xavərin şübhələrini artırdı:

– Sağ olun, mənə miyançı lazım deyil.

Bu söz Qəmərbanuya toxundu. Xavərdən söz ala bilməyəcəyini gördükdə söhbəti dəyişdi və Xavəri ən dəhşətli görünən yere gətirib çıxartdı. Onun evinə çox Xavər kimilərin gəlib-gətdiyini söyləyib, yaxşı pul qazandıqlarına da işarə etdi:

– Nə olacaq, – dedi, – yaxşı dolanarsan, acından ölməyəcəksən ki. Xoşuna gəlməz, ərin çıxandan sonra bir də getməzsən!..

Bu sözləri eşidən Xavər dəli olacaq hala gəldi. Əlini maşaya atıb, elə bir dəhşətlə qışqırdı ki, uşaq belə qorxaraq oyundan əl çəkdi və gəlib anasının tumanının ötəyindən yapışdı. Xavər, maşanı Qəmərbanunun üstə qaldırdı:

– Dur buradan, dur! – dedi, – nə qədər ki, başını əzməmişəm, dur!..

Qəmərbanunu qabağına qatıb, həyəte çıxartdı və qapıya gətirib, küçəyə itələdi:

– Bir də ayağın bura dəyşə, özünü ölmüş bil.

Gecə yatmamışdan qabaq yenə qapı döyüldü. Bu dəfə gələn dilənçi qadın idi. Xavər, onu görəndə kimi ürəyində bir sevinc duydu, içəri buraxdı. Arvadı Fridun göndərmişdi. Halını, yaşayışını, nəyə ehtiyacı olub-olmadığını soruşdu. Xavər təşəkkür edib, heç şeyə ehtiyacı olmadığını söylədi. Dilənçi Azadı yanına çağırdı, başını sıgalladı, qucağına alıb, alından öpdü və gətirdiyi ayaqqabıları ayağına geydirdi. Sonra bükülü paketi Xavərə uzatdı:

– Al, Xavər bacı, Fridun verdi, dedi korluq çəkməsin!

Xavər heç bir söz deyə bilmədi. Hətta təşəkkür etməyə belə dili gəlmədi. O gedəndən sonra paketi açdı. Orada əlli tünən pul vardı.

* * *

Fridun bu günlər diqqətlə qəzetləri izləyirdi. Sensasiya xasiyyəti daşıyan şişirdilmiş xəbərlərdən, ağızboşuna yazılmış çoxlu siyasi məqalələrdən o, rəsmi dairələrdə Kərimxangilin tutulması ilə əlaqədar nə kimi fikirlər hakim olduğunu müəyyən etmək istəyirdi. Buna görə də nisbətən daha artıq bu dairələrin fikrini ifadə edən qəzetləri mütələq mütaliə edir, hətta çoxlu ticarət elanlarına, hansı xanımın özünə necə ər axtarması haqqındakı elanlara qəddər göz gəzdirdirdi. Yenə oturub qəzetlərə baxdığı zaman “Səda”nın birinci səhifəsində iri hərflərlə “Canilərdən biri qaçmışdır, günahkar tapılmalıdır” adlı bir neçə sətirik bir yazı nəzərini cəlb etdi. Qəzet, həbs edilmiş cinayətkarlardan birinin Qəsri-Qacar zindanından qaçdığını xəbər verirdi. Bu barədə müxtəlif mülahizələr yürüdərək, nəhayət, zindanlarda çox yüngül qayda olduğunu, məhbuslarla yumşaq rəftar edildiyini söyləyir və vəzərəti-kışverin nəzərini bu məsələyə cəlb edirdi. Fridun məqalənin bu hissəsinə fikir verməyərək, qəzeti bir kənara atdı və düşünməyə başladı... Böyük bir maraqla o, qaçanın kim olduğunu və necə qaçdığını bilmək istəyirdi. Daha böyük bir maraqla onu görməyi, yoldaşların vəziyyətini öyrənməyi arzu etdi. Hər halda bir nəfərin zindandan qurtarması onu sevindirirdi. Eyni zamanda şübhə oyadan bir fikir də başına gəlirdi. “Bu da bir hiylə olmaya?”

Bu fikirlərdə ikən Kürd Əhmədin qardaşı gəlib, onun qayıtdığını və Fridunu gözlədiyini xəbər verdi. Fridun durub onun yanına getdi. Birdən-birə Kürd Əhmədi qara xəbərlə kədərləndirmək istəməyib hal-əhval soruşdu.

Kürd Əhməd Azərbaycandan və Kürdüstandan çox yaxşı xəbərlə gəlmişdi:

– Orada mərkəzi hakimiyyətə xalqın nifrəti hüdudsuzdur, – deyirdi. – Hamı kiçik bir işarəyə bənddir. Mənə qalarsa biz oralardan başlamalıyıq. Son zamanlar mən belə bir fikrə gəlirəm ki, bu Tehranın fasid mühitində heç şey etmək olmayacaq. Çünki burada yalnız biz İran mürtəceləri ilə deyil. Rza xanla deyil, ingilislə, Amerika ilə də üz-üzə gəlirik. burada onların öz siyasətinə adət etmədiyi bir ərbab, bir sahibmənsəb, bir tacir tapmaq çətindir. Biz Azərbaycandan, Kürdüstandan başlasaq, daha tez məqsədə nail ola bilərik. Çünki oralarda xalq nəinki ərbabın, hakimin, ajanın, əmniyyənin zülmündən cana gəlmişdir, həm də milli azadlığa doğru onda bir meyl, bir arzu və həvəs vardır. Orada tez iş görmək olar.

Fridun ona qulaq asaraq:

– Sözlərinin hamısı düzdür, – dedi, – lakin elə bilirsən ki, biz bu Tehrandə rast gəldiyimiz ingilislə, amerikana orada rast gəlməyəcəyik... Orada da həmin əllər iş görməkdədir. Azadlıq istəyən hər kəs Arazın və Xəzərin bu biri sahillərində hər yerdə bu məşum kabusla üz-üzə gələcəkdir. Vuruşmaqdan başqa çarə yoxdur.

– Hər halda keçmiş göstərib, gələcək də sübut edir ki, onlarda azadlıq toxumu daha tez cücərib məhsul verir. Üzümüzü oralara tutmalıyıq.

– Səninlə razı olduğumu dedim. Belə bir bayrağı qaldırmağın vaxtı yaxınlaşır. Bəlkə, sabah əsl fəaliyyətə oradan başlamalı olacağıq. İndi isə yoldaşların dərini çəkmək lazımdır.

– Yoldaşlara nə oluğ ki?

Fridun əhvalatı açıb ona söylədi. Üz verən bədbəxtliyi danışdı. Kürd Əhməd əsəbiliklə:

– Hücum edib, məhbəsi dağıtmaq lazımdır, – dedi, – pul qoymaq, rüşvətlə qurtarmaq lazımdır!..

– Bunların heç biri mümkün deyil. Çünki bu işlə həm dediyin ingilislər və amerikalılar, həm almanlar, həm də Rza xan özü məşğul olur, heç şey mümkün deyil.

– Bəs elə oturub baxmalıyıq?

– Xeyr, yeni qurbanlar verməkdən çəkinməliyik. İşimizin şəklini dəyişməliyik. Bir də, mən sənə Səlimi adlı mötəbər bir dostum olduğunu demişəm. Onun vasitəsilə bu xəyanətləri düzəldən casusun adını öyrənə bilməmişəm. Onu məhv etməliyik!

– Mən sənin qulluğunda hazır! Göz elə, boğazımı cücə boğazı kimi üzüm.

Söhbətin bu yerində qapı döyüldü. Onlar ehtiyatla ayağa durdular. Kürd Əhməd qardaşını qapıya göndərdi. Oğlan Xavərlə qayıtdı. Onlar Xavəri gördükdə çox şad oldular. Onu hörmət və ehtiramla oturmağa dəvət etdilər. Xavər oturdu. Son dərəcə həyəcanlı olduğu bilinirdi, sual gözləmədən sözə başladı:

– Fridun qardaş, mən bir nəfərdən şübhələndiyimi sizə demişdim. O adam Hüseyn Məhbusidir.

Fridun onun sözünü kəsdi:

– Onun xain olduğu aşkardır. Lakin hələlik onu ələ keçirmək çətindir. Xavər tələsik və hövlək:

– O bu gün gəlmişdi, – dedi.

Fridun təəcüb etdi:

– Nece? Sizə gəlmişdi?

– Bəli, bizə gəlmişdi. Deyir ki, məhbəsdən qaçmışam. Gizli yaşayıram. Kərimxanın tapşırığı var. Gərək Fridunu görə. Məni onunla görüşdür.

– Bir də nə zaman gələcək?

– Çərşənbə günü axşam.

Kürd Əhməd:

– Çox yaxşı, dərhal onu götürüb bura getirərsən! Lap yaxşı yerdir, – dedi.

Onlar sözləşərək Xavəri yola saldılar. İki gün sonra yoldaşları yığmağı qərar aldılar. Xainə cəza verməyi düşündülər. Lakin Məhbusini cəzalandırmamış Xavərin fikrini çəkmək lazım idi. Məhbusidən sonra o yaşadığı yerdə qala bilməzdi. Kürd Əhməd:

– Heç fikir eləmə, – dedi, – onu mən bir quş kimi Tehrandan çıxarıb, bizim Kürdüstan dağlarına göndərəm. Qardaşlar oradadır. Onlar vəfalı adamlardır. Kürdün vəfasını da ki bilirsen. Ölər, amma əmanətə xəyanət etməz!

Xavər bütün varlığı ilə, Kərimxangili ələ verən adamın Hüseyn Məhbusi olduğuna inanırdı. Bu barədə onun fikrinə heç bir şübhə gəlmirdi. Qəlbində ziddiyyət oyadacaq bir hissə yox idi. O öz ürəyinə inanırdı. Bir görüşdə xoşuna gələn adam yaxşı, gəlməyən adam pis idi. İnsanlar haqqında onun başqa bir təsəvvürü, başqa bir mühakiməsi yox idi. Yaxşı adamdır, pis adamdır, bir baxışla, ilk görüşdə bilinər...

Məhbusi ona lap ilk görüşdə xoş gəlməmişdi. Axırda öz pisliyini də büruzə verdi. Lakin Xavər yalnız belə düşünməklə qalmırdı. Qəlbi bu murdar, bu yaramaz adamdan intiqam almaq hissi ilə çırpınırdı. O, Hüseyn Məhbusunin cəzalanmasını, ağır cəzalanmasını istəyirdi. Kərimxanın da, başqalarının da çəkdiyi əzablarını, başsız qalmış ailələrin acılığını Hüseyn Məhbusidən çıxmaq lazım idi. Onun imkanı olsaydı, Hüseyn Məhbusini bir dəfə öldürməklə kifayətlənərdi. “Belə adama bir ölüm azdır! – deyirdi. – İblis ola-ola mələk sifətinə düşsən, gedib xalqın ürəyinə girəsən, evini yıxasan. Bəs belə də iş olar? Yox, bu cür adamı birçə dəfə öldürməklə ürək soyumaz!” Buna görə də Hüseyn Məhbusi zindandan qaçıb gəldiyini söylədikdə Xavər inanmadı. Əksinə, ondan intiqam almaq, ona cəza vermək fikri daha da gücləndi:

– Mən Fridunu tanıyıram, – dedi. – Görüb, sizə deyərdəm.

Fridun və Kürd Əhmədlə sözləşdiyinin ikinci günü yenə Hüseyn Məhbusi gəldi. Hətta bu dəfə o, Azad üçün bir dəst paltar da alıb gətirmişdi. Zorla onları masanın üstünə qoyaraq:

– Uşaqdır, öz uşağımızdır, geysin, – dedi.

O, hal-əhval tutduqdan sonra Xavərdən Fridunu görüb-görmədiyini soruşdu. Xavər elə bu saat durub getməyi təklif etdi. Anı fikirdən sonra o, bu gün gedə bilməyəcəyini söylədi, görüşü sabaha qoydu. Onu şübhələndirməkdən qorxdı. Bir qədər də oturub, Kərimxanın Fridunu təriflədiyindən, onun xatirini çox istədiyindən danışdı. Söhbət arasında:

– O harada olur? – deyə soruşdu.

Xavər bu suala əhəmiyyət vermədi.

– Bilmirəm.

– Bəs sənəti, işi nədir? Harada işləyir?

Xavər eyni sadəliklə, sualın mənasını qavramadan:

– Tələbədir, Danışgahda oxuyur, – dedi.

Bu zaman Hüseyn Məhbusunin həmişə pərdəli gözlərində nədənsə bir qığılcım gördü. Ürəyində nə isə gizli bir vahimə oyadan, bir anda parlayıb, bir anda da sönmüş bu qığılcımın nə demək olduğunu Xavər bilmədi.

Məhbusi bir qədər də oturdu. Sonra imkan tapsa yenə gələcəyini deyib getdi. Nə qədər düşündü səbəbini tapa bilmədi. Onu Hüseyn Məhbusiyyə qarşı ümumən nifrətinin nəticəsi kimi yozub rahat oldu, səbirsizliklə intiqam gününü gözləməyə başladı. Sadələvhülyündən, təcrübəsizliyindən doğan bir kəlmə ilə Fridunu fəlakət şarşısında qoyduğunu heç ağına da gətirmədi.

Əli əmniyyəbaşı fon Valterin yanına kefi saz girib, oradan çox fikirli və pərişan halda çıxdı. Sanki fon Valter ona illər ərzində yavaş-yavaş yetirdiklərinin hamısını bircə dəqiqə sıxıb, canından çıxartmaq fikrinə düşmüşdü. Əli əmniyyəbaşı əvvəlcə onun təklifini qanmadı, çünki bu adət etdiyi və həvəslə yerinə yetirdiyi tapşırıqlara bənzəmir. O, təəccüblə fon Valterə baxıb etiraz etmək istədikdə fon Valter əllərini tez-tez başına çəkdi:

– Qorxursan, hə?

– Cənab fon Valter, axı mənəm o tayda kimim ölüb, bu tayda də, harasını istəyirsən dağıdım. Kimi istəyirsən bir gecədə yox ələyim. Əlim titrəmə heç kişi deyiləm. Lap deynən gedim, əlahəzrətin özünə bomba atım, qorxmaram, çünki bilirəm ki, sən varsan, burda dalımda durmusan.

– Alman dövləti harada olsa, sənın dalındadır.

– Yox, başına dönüm, mənı elə yerə göndərmə, o alman dövləti-zad batın tilsim deyil.

– Fon Zalkind də sizinlə gedəcək, çox olsa, bir aya qoşun da gəlir.

– Başına dönüm, mənəndən keç, göndər bu ərbab Hənəfi, mübaşir Məmmədi, mənım işim deyil. Bu İrandaca nə qulluğun var, mən hazır.

Fon Valter ona dediklərini xatırlatdı. Ərdəbildəki mülkünü yadına saldı.

– Nə qədər əmniyyə idin, belə danışmırdın, indi ərbab olmusan, borc-zad bilmirsən! Bizə də almanlar deyörlər, elə edərəm ki, küfün də tapılmaz. Get fikirləş.

Əli əmniyyəbaşı özünü çölə atdı. Huşu başından çıxmış halda Qəmərbanugilə yollandı. Bu vaxta qədər o elə güman edirdi ki, Ərdəbildə o, toxunulmaz bir ağadır. Axmaq almanlara bir-iki məlumat verməklə, bir-iki gədə-güdeni öldürməklə həmişəlik mülk-dövlət sahibi olub yaşayacaq. Nə İran ondan bir məsuliyyət tələb edəcək, nə də alman onu bərəkə çəkə biləcəkdir. İndi isə yaman səhv etdiyini görürdü. Elə tora düşmüşdü ki, heç çıxılması şeyə oxşamırdı.

Qəmərbanu üz-gözündən onun halını anlayıb, dodaqaltı gülümsədi. Böyük salona yox, xudmani balaca otağa apardı və stol başında oturanlara təqdim etdi:

– Buyurun, bu da ağayı ərbab Əli milyonçu Ərdəbili, – deyib otaqdan çıxdı.

Azca hallı olan mübaşir Məmməd bədəni qaldırıb, ayağa durdu və sözləri şişirdərək:

– Əli milyonçu Ərdəbili! Sizə zarafat gəlməsin, Əli milyonçu Ərdəbili! İçirəm o cənabların sağlığına. Ha... Ha... Ha... kefin necədir, aşna!.. Hə, nə olub, yoxsa, soyuq-zad dəyib belə pörtmüşən? Ədə, ərbab Hənəfi, bədəni doldur, ver ona, axı səfər yoldaşındır, ha... ha... ha...

Əli əmniyyəbaşı, Qəmərbanunun istehzalı təbəssümlərinə, mübaşir Məmmədi açıq ələ salmasına fikir vermədi, konyakı alıb başına çəkdi:

– Atana lənət, fon Valter, – dedi, – köpek oğlu mənə deyir ki, keç o taya, özünü ver enkevcəndənı əlinə.

Mübaşir Məmməd ucadan ürəkdən güldü:

– Tək getmirsən, qorxma, yoldaşın da var. Buyur tanış ol, bu ağayı ərbab Hənəfi. Bəs niyə sevinmirsən, cəhənnəmə gedən yoldaş görəndə sevinər, sevin, mən ölüm, qaşqabağımı aç.

– Gül, gül mənə, mübaşir Məmməd, sənə nə var, kefin saz, damağın çağ! Gül!

– Bəs sən necə bilmişdin, dadaş?! Ərdəbildə mülkü sənə havayı vermişdilər?! Fon Valter dodosinin xeyratına tümənləri töküdü cibinə? İndi zəhmət çək, bir-bir qus... Belə deyil, ağayı Məhbusi! Axı sən belə işlərdə ustasan.

– Qorxma, Əli, gedib qayıdandan sonra o qədər pulun olacaq ki, lap istəsən ağayı Hikmət İsfahaninin də Ərdəbil malikanələrini satın ala bilərsən, qorxma!

Əli ürəyindəki acığı çıxmaq üçün zarafata salıb, Məhbusunin üzünə bərk bir sillo vurdu.

Bizi bu kələyə salan sən olmusan, hə, aşna... Bəs özün niyə getmirsən.

Mübaşir Məmməd, mütəmadiyən içən və susan ərbab Hənəfinin döşünə döydü:

– Onun yerinə bu gedir, bu ağayı Məhbusunin İranda da işi çoxdur. O başqa qəfəsin quşudur. Sizin kimi quzğun deyil. Gedin, gedin, başınıza dönüm. Fon Zalkind sizi aparıb, alman qoşunlarına yol açacaq. Dalınızca beşcə gündən sonra Bakıdayıq. Tez gedin. Siz dağıdanları biz gəlib düzəldəcəyik, tez özünüzü ora çatdırın... ha... ha... ha...

Əli əmniyyəbaşı yenə fon Valterə söydü, öz planını açmaq istədi:

– Mənə də Əli deyörlər.

Mübaşir Məmməd onun sözünü kəsdi:

– Bay, necə Əli, yox, yox, ağayı Əli milyonçu Ərdəbili!..

– Yaxşı, gül, gül, mübaşir Məmməd, elə bilirsen ki, bir gün mister Harold sənə başına bu oyunu gətirməyəcək? Vallah elə oyun açacaq ki, fon Valterə min şükür edəcəksən. Nə qədər İran var, Amerika var, ingilis var, alman var, bu oyunlar var. İntəhası indi alman qabağa düşüb, sabah alman yıxılında Amerika onun ycrini tutacaq, deyəcəklər: ağayı Məmməd, buyurun Arazın o tayına. Bakıya bir od salın qayıdın. Onda hey başına döyəcəksən, qulaq asan olmayacaq. Gülmə, gülmə sənə də o gününü görəcəyəm.

– Onda sən enkevedenin damında olacaqsan, mənə heç cür görə bilməyəcəksən.

– Yox, görəcəyəm. Xahiş eliyəcəyəm ki, mənə dəyməyin, bir az gözleyin, dalımcə mübaşir Məmməd gəlir, bərk dostumdur, mənə görməsə bağı çatlar, onu da mənəmin yanına ötürün, sonra nə edəcəksinizsə, ikimizə də bir yerdə edin.

Məhbusi dilləndi:

– Yaxşı, peyğəmbərlik eləmə, de görək nə deyirsən.

– Mənə də Əli deyirlər, mən...

Mübaşir Məmməd sözünü deməyə ona imkan vermədi. Əlini ağzına basdı:

– Sus, sus, qoy çəkilsin sonra.

– Kim çəkilsin?

– Kim olacaq, Qəmərbanu qapının arasından qulaq asır, gedib hamsını fon Valterə deyəcək.

Əli əmniyyəbaşı tüpürüb, badəni yerə çırpdı.

– Gör, bişərəf köpək oğlu, kimdən istifadə edir ey, əxlaqsızın birindən, tfu, tfu, tfu!..

Mübaşir Məmməd əlini yenə onun ağzına basdı:

– Niyə? Qəmərbanunun nəyi səndən əskikdir? Ya sənənin nəyin ondan artıqdır?.. Niyə səndən istifadə etmək olur, bundan olur, ondan olmur? Sözümə cavab ver ey, niyə?

Ərəb Hənəfi çaxırdan bir stəkan töküüb içdi və üstündən bir lülə-kabab yedi. Mübaşir Məmməd onun döşünə döydü:

– Ye, başına dönm, heç bir söz danışma, ye, haqiqət yolunu yaman tapmışan!.. Ağzına su alıb oturub, kənardan baxan elə bilər ki, məsum bir mələkdir. Mən ölüm, Əli, heç deyərsən ki, bu oğlan bir ayda üç adam boğub?.. Bir danış görək, hansı çox verdi, mister Harold, mister Tomas, ya fon Valter? Bircə onu de, başqa sualım yoxdur

Məhbusi yenə Əli əmniyyəbaşıya döndü:

– Hə, sözün yarımçıq qaldı... sən...

Əli əmniyyəbaşı xatırlamağa çalışdı:

– Bu naqqal oğlu macal verir ki... Hə, mənə də Əli deyirlər, pul-ları alıb qaçaçağam Şahsevənin içinə, fon Valter mənə tapsın görüm, haradan tapır. Başıma hava gəlməyib ki, gedəm özümü diri-diri verəm bolşeviklərin əlinə.

– Sən öləsən. Şahsevən-zad kömək eləməz. İranda iki daşın arasında da gizlənsən, fon Valter səni tapıb, bu ağayı ərəb Hənifəyə öldürəcəkdir... Qiyməti də çox ucuz, ikicə yüz tünənə... ha... ha... ha... On min tünənlik mülkü olan bir ağanın başının qiyməti iki yüz tünən! Ha... ha... ha...

O, güldükcə Əli əmniyyəbaşı qızarıb-bozarırdı. Nəhayət, fon Valterin də acığını mübaşir Məmməddən çıxmağı qərara aldı. Şərab butulkasını yuxarı qaldırdı:

– Sənənin başının qiyməti, bax, budur, – deyib onun başına çırpdı. Butulka parça-parça olub, ətrafa töküldü. Mübaşir özündən gedib yıxıldı. Qəmərbanu səsə içəri girdi:

– Nə olub, ağalar?

Məhbusi qabağa keçdi.

– Heç nə, bir yaş dəsmal gətir.

Əli əmniyyəbaşı:

– Kim ona kömək eləsə, başını özəcəyəm, qoy ölsün köpək oğlu, – dedi və Məhbusi ilə üz-üzə durdu. Məhbusi nə isə ərəb Hənifəyə göz elədi, o cibindən çıxartdığı yumruq boyda bir şeylə Əli əmniyyəbaşının boynunun ardından elə vurdu ki, dərhal özündən getdi.

Məhbusi Qəmərbanuya:

– Qızları çağır, ikisini də özünə gətirib çölə ötürsünlər. Soyuqda ağilları başlarına gələr, – dedi və ərəb Hənəfini götürüb, otaqdan çıxdı.

İYİRMİ İKİNCİ FƏSİL

1941-ci ilin baharı gəlirdi. Hər gün təmiz və sakit bir səhər açılır, mavi üfüqlər dumduzu, ləkəsiz və nəhayətsiz görünürdü. Novruz bayramına az qalırdı. Şəhərdə axır çərşənbələri bayram edirdilər, dükən-bazar boyalı yumurtalar, rəngarəng parçalar, əli-ayağı xınalı adamlarla dol-

muşdu. Fridun bütün bunlardan xəbərsiz kimi idi. Sanki nə gəlməkdə olan baharı, nə də bayramı görürdü. Hər gün onun vaxtı min bir qayğı içərisində keçirdi. Gah doktorun oğlunun, gah arvadının, gah Xavərin yanına gedir, gah Kürd Əhmədlə görüşmək lazım olur, gah demiryol və bütün fabrik işçilərinin yanında olur, gah da Səlimi, Şəmsiyyə və Südabə vasitəsilə zindandakılara kömək etmək yollarını axtarırdı. Lakin hələlik heç bir şey etmək mümkün olmurdu. Solimi ona, bu məsələ ilə Rza xanın hər gün, hər saat məşğul olduğunu, istintaq nəticələrini hər gün tələb etdiyini, vəzəreti–kişvərdə və məhbəsdə müstəsna bir gərginlik yarandığını demişdi. Hətta onun hərbiyə arasında olan yüksək mövqeli tanış və dostları belə bu işə yaxın düşməkdən imtina edirdilər. Beləliklə, zindandakıların xilasını üçün heç bir ümid yox idi. Fridun Südabə və Şəmsiyyə vasitəsilə bir təsir etmək mümkün olacağını düşündü. Sərhəng Səfai Hikmət İsfahaninin yaxın dostu idi. Bəlkə onun işə qarışması ilə heç olmazsa gözlənilən ölüm cəzasını əbədi sürgünlə əvəz etmək mümkün olar deyər Şəmsiyyə ilə danışmaq istədi. Səlimi məsləhət görmədi:

– Əvvəla, Hikmət İsfahani xeyri olmayan bir işə, xüsusən belə bir işə girişməz, ikinci də, əgər xeyri olsa, bu saat yenə bu işə yaxın düşməz. Çünki, həm Həkimülmülk, həm də Rza xanla əlaqələri hələ düzəlməmişdir. Onu ittiham edib, boğazından asmağa bəhanə axtarırlar.

– Bəs Həkimülmülk necə, bəlkə, onun vasitəsilə bir şey etmək mümkün oldu?

– Ohh! Sən bu tülkünə tanıyırsan? O, mənəşə üçün bütün qohumlarını, oğul–uşağını ölümə verməyə hazır bir adamdır. İkinci, o da özündən qorxur. Çünki Rza xan, nədənsə, yuxusunda da onun şah olmaq istədiyini gördüyündən ondan bərk şübhəlidir, o da bunu bilir. Bütün bunlara mister Tomasın fiqurunu da əlavə etsək, məsələ tamamilən aydınlaşar. Hazırda yüz Hikmət İsfahani və Həkimülmülk istəyə, bu işi yüngülləyə bilməz. Mister Toması balaca adam bilmə. İngilis... İngilis, oğlan!.. Əslinə baxsan, təkcə ingilis deyil, Amerika da var, alman da var... Hamısı birləşiblər...

– Elədir, bütün dünyada elədir!.. Onlar içəridə əsl canavarlar dəstəsi kimi bir–birini yeməyə hazırdır. Dünya bazarı üçün yorulmadan boğuşurlar. Lakin azadlıq və demokratiya qüvvələrini görəndə kimi birləşirlər. Əsl canavarlar dəstəsi kimi! Bir İranda deyil, Çində də, Yaponiyada da, Afrikada da, Hindistanda da, Amerikada da belədir.

– Ona görə də, sizin yolunuz düz yoldur. Şərəfli yoldur. Mən axırda bu yolu tapmaqla xoşbəxtəm. Mənə elə gəlir ki, canavarlar birləşsə, oğrular və talançılar birləşsə, namuslu adamlar dünyanın bütün azadixahları daha artıq bir qüvvə ilə birləşməlidir və üzünü Moskvaya tutmalıdır. Başqa yol yoxdur.

* * *

Heç bir nəticə verməyən təlaş və qayğılar Fridunu son dərəcə yormuşdu. Lakin onun enerji və qüvvətlə dolu qəlbi susmaq, həyatdan küsmək nə olduğunu bilmirdi. O, hər gün yeni bir həyəcan, yeni bir ehtirasla döyünürdü. Bu günlər ağır təhlükələr qarşısında qəlbində daha artıq bir qüvvət və məhəbbət duyurdu. Ona elə gəlirdi ki, zəhmət, həyatı, insanları, dostları və tanışları heç bir zaman indiki qədər sevməmişdir. Heç bir zaman ürəyi onlar üçün indiki qədər titrəməmişdir. Bu məhəbbət o qədər incə, o qədər həssas idi ki, əl dəyincə zilə çəkilmiş tar simi kimi səslənə bilərdi. Onun sevinci də eyni dərəcədə təsirli və qüvvətli idi. Bütün varlığını qapramış bu gərgin fikirlər və hisslər, Səlimi və Şəmsiyyə ona Südabəni xatırladırdı. Bu, ona qərribə görünürdü. Çünki o, Gülnazdan sonra heç bir zaman evlənməyəcəyini, eşq üçün deyil, zəhmət üçün yaşayacağını güman edirdi. Eyni zamanda Şəmsiyyənin də, Səliminin də sözlərini bir zarafat hesab edirdi. Bu sözlərə ciddi bir şey kimi baxmaq heç ağına da gəlmirdi. Lakin bir şey ona təəccüblü görünürdü. Bu da Südabənin ona rast gələrkən keçirdiyi həyəcanlar idi. Qız onu görəndə deyişir, sıxılır, qızarırdı. Bir kəlmə də danışmadan, susub dururdu. Sanki ağızını açıb danışarsa, mütləq mənasız bir şey deyəcəyindən qorxur və susurdu. Bununla belə, çıxıb getmirdi də. Elə bil ki, saatlarla susaraq, onunla birlikdə oturmaqdan hezz alırdı. Belə dəqiqələr ona xoş gəlirdi. O qədər xoş gəlirdi ki, o, vəziyyət və mövqeyinə göz yumaraq, hər gün, hər iki gündən bir durub, Fridungilə gəlir, oturur, sonra da gülümsəyərək gedirdi. Belə zamanlarda o, ən çox Qəhrəmani ilə söhbət edirdi. Ümumən, kübarlar zümrəsinə qarşı bədgüman olan və pis münasibət bəsləyən Qəhrəmani belə bu qızı xoşlayırdı.

– Yox, bu onlardan deyildir, nə işə bu qızda həyata qərribə, sadə və təbii bir münasibət vardır. Hətta mən onda romantik bir xəyal belə görürəm. İnan ki, o bir çobanı sevmiş olarsa, vəzirlər, sahib–mənsəblər, saray dəbdəbə və təntənələrilə əlaqədar olan hər şeyi atar və sevdinə qoşulub gedər... Hətta mənə elə gəlir ki, o, elə belə bir şey də ax-

tarır... Sən onun gözlərinə bir bax... Onlar yaşamaq, nəfəs almaq üçün təşnə olan bir adamın gözlərini xatırladır! Bu təşnəlik haradandır? Yəqındir ki, təbiətin ona verdiyi ürəklə yaşadığı mühit arasında bir uçu- rum var. Ürək bir şey istəyir, dolandığı şərait isə ona başqa şey verir. Bu da, onda qaçmaq, uzaqlara uçmaq arzusunun doğurur. Təşnəlik də, romantika da buradandır.

Fridun, Qəhrəmaninin fikirlərinin nə qədər dərin olub-olmadığını yoxlamaq niyyəti ilə:

– Demək, o, macərə axtarır, – dedikdə, Qəhrəmani:

– Elə deyil, – dedi, – son məni anlamadın. Əksinə, zənnimizcə, bu qız pis bir adamın əlinə düşsə, mütləq həyatını böyük bir faciə ilə qurtaracaq, yaxşı adama rast gələrsə, son nəfəsinə qədər sədaqət və məhəbbətlə yaşayacaqdır. Bu, Şəmsiyyənin tayı deyil, bunlar başqa- başqa adamlardır.

Bəlkə də, Qəhrəmani düz deyirdi. Bəlkə də, Südəbə təmiz və uca bir həyat üçün yaranmışdı. Lakin bütün bunların Friduna dəxli yox idi. Onun həyatının nəsibi başqa şeylər idi. O, hələ də bir gün Gülnaza rast gələcəyini güman edirdi. Qəhrəmani ona bayramın yaxınlaşdığını xatırlatdı. “Gedək, Südəbəyə bir hədiyyə alaq” deyib qolundan tutdu və evdən çıxartdı.

Uzun müddət “nə alaq?” deyə düşündülər. Ayaqqabı, corab, paltar?... Belə şeylərə Südəbənin ehtiyacı yox idi. Üzük, qolbaq, bo- yunbağı?... Bunlardan Südəbəyə layiq bir şey almaq üçün onların pulu çatmazdı, ləyaqətsizini də aparmaq mənasızdı. Bəs nə alsınlar? Uzun fikirdən sonra onun xəyalına qərribə bir fikir gəldi. Südəbə də, anası da həmişə Azərşəhr deyib dururdu. Anası oranın gözəlliklərini, gözəl ab- havasını, ucsuz-bucaqsız meyvə bağlarını yad edir, onların həsrətilə yaşayır. Südəbə anasının təriflərinə əsasən və bir də, anasının vətəni kimi oralara xəyalı bir məhəbbət bəsləyir. Ona Azərşəhrin mənzərə- sini təqdim etməkdən daha gözəl bir hədiyyə ola bilməz. Çünki onları qiymətli şeylə deyil, mənalı şeylə heyran buraxmaq mümkün idi. Qəhrəmani də bu fikirlə razılaşdı. Fil sümüyündən balaca bir dairə düzəlt- dirmək, bir üzünə büllur ayna qoydurub, o biri üzünə yaşıl mina ilə “Azərşəhrin baharı”nı rəsm etməyi kəsdirdilər. Qəhrəmani “gəl ayanın altında, fil sümüyünün üstündə Südəbənin şəklini yonduraq” dedi. Fridun buna etiraz etmədi. Gedib şəhərin ən yaxşı nəqqaşların- dan birini gördülər. Fikirlərini ona anladılar. Kişi “iyirmi tükənə başa

gələr” deyə razılıq verdi. Onlar da çənə-boğaz etmədilər. “Yaxşı ha- zırla” dedilər. Qəhrəmani: “Bax, bu yaxşı bir hədiyyə olacaqdır!” deyib sevindi. Evə qayıtdıqdan azca sonra Südəbə gəldi və yenə oturub, Qəhrəmani ilə söhbət etməyə başladı. Fridun “Necəsiniz?” deyə qızın halını soruşdu və soruşmağına da peşman oldu. Çünki bir anda qızın yanaqlarını bir bahar qönçəsinin rəngini andıran qızartılar bürüdü. Heç bir zaman unudulmayan ehtiras dolu gözlərində, nə isə, munis, mehri- ban bir xəyal oyandı. Fridun onun yenə kinoya getməyə, yaxud gəzməyə çıxmağa gəldiyini güman etdi. Lakin qız üzünü Qəhrəmaniyə tutub:

– Goldim sizi qonaq çağırım, – dedi, – sabah axır çərşənbədir. Anam göndərdi. Xahiş etdi gələsiniz. Siz də, ağayı Fridun da.

Fridun cavab verməmiş Qəhrəmani dilləndi:

– Mütəşəkkirik. Belə bir lütfdən imtina etmək çətindir.

Qız ona baxıb gülümsədi:

– Böyük bir lütf deyil. Anam çox xahiş etdi. Gələsiniz, çox sevinəcəkd- ir. Azərbaycandan bir adam gördə ürəyi bir tikə olur. İnanırsınızmı ki, qapıya gələn dilənçilərdən də kim olduğunu soruşur. Azərbaycandan olanda gerek içeri aparsın, yedirsin, haradan gəldiyini, nə üçün bu hala düşdüyünü soruşsun, bir şey verib yola salsın.

Qəhrəmani bir ona, bir Friduna baxdı. Bir şey qət etmiş kimi:

– Südəbə xanım, – dedi, – biz Fridunla sizin haqqınızda çox danı- şırıq.

Belə bir söhbəti arzu etməyən Fridun, Qəhrəmaniyə göz vurdu. Lakin artıq gec idi. Qız maraqlandı.

– Eləmi? Nə danışırsınız?

– Deyirik ki, siz qərribə bir qızınsız. Göründüyünüze oxşamırsınız.

– Ohh, bilirəm nə deyirsiniz!.. Bir dəfə Fridunla bu barədə danı- şmışıq. Mən indiyə qədər başqa cür olmaq mümkün olduğunu təsəvvür edə bilmirəm. Necə varamsa, elə də varam. Elə də olmaq istəyirəm. Sizə schirli görünən cəhətləri isə anamdan öyrənməlisiniz. Həyatda mənim anamdan böyük bir tərbiyəçim olmayıbdir. O mənim anam, müəllimim və idealumdur.

– Yox, mən orasını demirəm. Mən demək istəyirəm ki, məsələn, siz on kasıb, ən yoxsul bir adamı sevsəniz, nə cür hərəkət edərsiniz?

Fridun yenə göz vurdu. Qaşlarını çatdı. Bütün bunlarla “söhbəti kəs!” demək istəyirdi. Lakin Qəhrəmani ona fikir vermir, qıza baxıb cavab gözləyirdi.

Qız cavab yerinə sual verdi:

– Sizcə nə cür hərəkət edərim?

Qəhrəmani öz təsəvvürlərinin yanlış olmadığına şahadət almağa tələsdi:

– Mən deyirəm ki, heç bir maneyə qarşısında durmazsınız. Heç bir şey düşünmədən ona gedərsiniz.

Qız qıyqacı Friduna baxdı:

– Bəs Fridun necə düşünür?

– Doğrusu, nə düşündüyünü mən də bilmirəm. Özündən soruşun!

Fridun başını yana çevirdi.

Südabə isə ciddi bir vəziyyət aldı:

– Mən belə düşünürəm: ürək kasıb olmasın, qəlb yoxsul olmasın!

Hər üçü xəyala dalıb durdu. Nəhayət, Südabə ayağa qalxdı və Qəhrəmaniyyə baxıb:

– Xudahafiz, gözləyəcəyik, – dedi və əlini üzatdı.

Yalnız qapıdan çıxarkən gözlerini Friduna tərəf süzdürdü və gülümsədi. Qəhrəmani:

– Təbəssümü gördünmü? – dedi. – Sanki buludlar arasından boylanan ay işıqlarını otağa yaydı və çəkildi.

Fridun cavab vermədi.

* * *

Axır çərşənbə Qəhrəmani zorla Fridunu Südabəgilə apardı. O öz aləmində Südabənin evini ümumən İran kübarlarına məxsus əndərünidən, birünidən ibarət, böyük ağaclar və geniş həyətlər içində dəbdəbəli bir imarət təsəvvür edirdi. Südabə balaca bir həyəət və dörd otaqdan ibarət olan evlərini ona göstərdikdə heyrətini zorla gizləyə bildi.

– Hədiyyəni ver, – deyərək Fridunu dümsüklədi. Fridun laübalı bir nəzərlə dostuna baxdı:

– Verə bilməyəcəyəm.

Qəhrəmani onun sözüne əhəmiyyət vermədən Südabəyə döndü:

– Bilirsinizmi, xanım, biz kasıb adamlarıq. Dünya malından nəsi-bimiz çox azdır. Ona görə də sizə layiq bir şey gətirə bilmədik. Dərvişin olanından. Çıxart, Fridun, utanma, xanıma xoş gələr.

Fridun, çarəsiz, fil sümüyünü çıxarıb, Südabəyə uzatdı. Südabə hədsiz bir hoyəcan və sevinclə:

– Bu mənim üçün dünyanın bütün dövlətindən qiymətlidir, deyib hədiyyəni aldı, baxıb anasına göstərdi:

– Nə gözəldir!

Ana onları öz uşaqları kimi mehribanlıqla qarşıladı. Hədiyyəni bə-yəndi. Azərşəhrin mənzərəsini gördükdə gözləri yaşardı. “Bundan qiymətli nə ola bilər” – dedi. O, qollarını çırmayıb, süfrəni hazırladı. Əlinin altında yaşlı ötmüş Məryəm adlı bir qadın da ona kömək edirdi. Bütün şam müddətində daha evdə başqa bir adam gözə dəymədi. Şam hazır olana yaxın Südabə özü də durub, qab-qacaq gətirməyə, anasına kömək etməyə başladı... Qəhrəmani:

– Südabə xanım, xəcalət verirsiniz, bu nə əziyyətdir, – dedi.

– Bilsəniz nə qədər xoşdur!..

Fridun heç bir söz danışmırdı. O, sakit və xəyalpərvər baxışlarla Südabəni, anasını süzür, Qəhrəmaniyyə baxır və düşünürdü. Sanki bir oğru kimi qəlbine dolan, orada ikilik yaradıb, talan salan bir hissi boğmağa çalışır, bu münasibətlərin haraya gedib çıxacağını heç cür kəsdirə bilmirdi. Öz vəziyyətini, itkin düşmüş Gülnazı, qabaqdakı, ağır və çətin həyat yolunu xəyalına gətirir və Südabənin romantik xəyallarının, sadə qız arzularının yaxşı bir şeylə qurtaracağını güman etmirdi. Bununla belə, ondan ayrılmağı, hər şeyi yarımçıq qoyub çəkilməyi də bacarmırdı.

* * *

Rza Qəhrəmani adətli üzrə səhər tezdən, hələ gün doğmamış yuxudan ayılıb geyindi, dəhlizə çıxıb, divardan asılmış yaşıl rəngli balaca əlüzyuyana yaxınlaşdı, sudan xoşu gəldiyi üçün mükəmməl yuyundu, qayıdıb, gecədən dolu qoyduğu termosdakı çaydan stəkana tökdü, şirin elədi, pendir-çörək yeyib çıxdı. Gecəyarısından keçənə qədər işləmiş Fridun hələ yuxuda idi. Yoldaşının çox tez durmağına adət etdiyindən onun səsinə ayılmadı, yarıhuş aləmində necə geyindiğini və ya çay tökdüyünü eşitsə də narahat olmadı. Rza Qəhrəmani də heç bir zaman səs-küy salmaz, yoldaşını oyatmaq üçün yavaş durub, yavaş oturardı. Bu gün də eyni qayda ilə sakitcə qapını örtüb, Tehranın hələ boş olan küçələrilə dəmiryol vağzalına doğru getdi.

Onun fikri Sərxanın yanında idi. O, Sərxanın xatirini çox istəyirdi. Tehrana gəldikdə depoda ilk tanış olduğu adam Səpxan idi. Tehran

deposunda ilk təmir etdiyi parovoz da Sərxanın parovozu olmuşdu. O, Rza Qəhrəmani ilə lap ilk görüşdən dost olmuşdu.

– Bərəkallah, usta, – demişdi, – cavan da olsan pərgarsan, əlin qızıla bərabərdir. Mənim də ki, ölümüm budur, yaxşı sənətkar gördüm, canımı da əsirgəmərəm, gəlsin minsin boynuma, yenə uf demərəm. Çünki atalar yaxşı deyiblər, çörəyi ver çörəkçiyə, birini də üstəlik. Elədimi, usta!

Rza ona baxıb gülümsemişdi:

– Görünür, özün də yaxşı ustasan, çünki yaxşının qədrini ancaq yaxşı bilər.

– Qismət olsun, səni bir oturdam maşına, Bəndərşah deyib, pəri buraxam... Mazəndəran meşələrinin içində saxlayıb düşəm, bir quzu kəsdirib, qanlı kababdan verəm yeyəsən, birçə rumka konyak da vurasan, sonra minib yenə pərləyəm. Onda görəsən dadaşın necə maşinistdir.

O, Rza Qəhrəmanının Tehrana yenicə gəldiyini və heç bir tanış olmadığını bildikdə:

– Cümə günü bizə gədərik, qərib adamsan, – demişdi. – Bir anamdır, bir də arvad. Tanış olarsan, bir stəkan çay içərik.

Beləliklə, zaman keçdikcə onlar yaxınlaşmış, dost olmuşdular. Sonra da başqa dostlar əmələ gəlmiş və məlum dəstə yaranmışdı...

Sərxan günlərinin çoxunu yollarda olduğundan təşkilatın tapşırıqlarını Rza Qəhrəmani vasitəsilə alır və yerinə yetirirdi. Oyaletlərdə dəmiryol fəhlələri arasında çalışmaq, Tehranla Mazəndəran arasında əlaqə yaratmaq və kitabları oralara çatdırmaq onun boynuna düşmüşdü.

O, Qorqan, Şahi, Bəndərşah və Mazəndəranın başqa şəhərlərində ən etimadlı adamlardan ibarət balaca özeklər düzəlmişdi. Bu özeklərdə toplanan adamların sayı beş-on nəfər idi. Lakin onlar iradəli və qoçaq adamlar idi.

Rza Qəhrəmani səhər tezden, Tehranın yeni tikilmiş vağzalına yaxınlaşdıqda Sərxanı düşünürdü. Çünki bu dəfə o nə işə gecikmiş, beş gün bundan əvvəl qayıtmalı ikən hələ də gəlib çıxmamışdı. Rza Qəhrəmanının fikrinə pis şeylər gəlirdi. Sərxan ikinci kitabdan iki yüz ədə, yerlərdəki özeklərə çatdırmaq üçün aparmışdı. “Bəlkə də, onlar ələ keçmişdir, bəlkə də, kitabları yoldaşlara verdiyi zaman yaxalanmışdır” – deyə düşünürdü.

O, vağzalı böyük binasından keçib, reslərin üstündən adlayaraq, depoya tərəf getdi. Qəsdən yolunu yoldəyişən Rustəmin yanından

saldı. Nəsilbənəsil tehranlı və nəsilbənəsil yoxsul olan Rüstəm onların inandığı adam idi. Rza Qəhrəmani çox zaman onun vasitəsilə istədiklərini Sərxana çatdırardı. Təbiətən qaradiməz və qaşqabaqlı olan Rüstəm uzaqdan Rza Qəhrəmanını görəndə başını tərpətdi və heç bir söz deməyib, öz budkasına girdi. Bu, Sərxanın hələ də qayıtmadığını bildirirdi. Rza Qəhrəmani depoya gəldi, yanından Fəhlələr yavaş-yavaş yığışırdılar. Şərqi üfqlərində günəş yenidən çıtılmağa başlayırdı. Göydə günəşin qabağını tutan ala-tala buludlar vardı. Ara-sıra günəş işıqları onları yarırdı və iti ox kimi göy qübbəsini dəlirdi. Bu soyuq işıq sanki ağır və yorucu bir iş gününün başlanğıcını xəbər verdi. Adətən üst-başı dəmir pası və yağdan çirkələnmiş, paltarları yamaqlı olan fəhlələr yavaş-yavaş işə başlayırdı, deponun içini təmizləyirdi, ustaların göstərişi üzrə maşınların hissələrini qaldırır, yerinə qoyur, yaxud kənara çəkirdilər. Rza Qəhrəmani də qolunu çırmayıb, üç gündən bəri təmir etməkdə olduğu maşına yaxınlaşdı.

Bu zaman vağzala girməkdə olan bir maşının davamlı fit səsi eşidildi. Rza Qəhrəmani heyəcanla işi buraxıb, deponun qapısına çıxdı və vağzala tərəf boylandı. Heç şey görməyib qayıtdı, intizarla işə girişdi. Bir saat keçməmiş Sərxanın ocaqçısı içəri girib, fəhlələrlə salamlaşdı, Rza Qəhrəmaniyə yaxınlaşdı:

– Hə, usta, salam, – dedi, – necəsən, kefin halın, necədir?

– Biz yaxşıyıq, siz yaxşı olun. Səfəriniz uzun çəkdi. Salamathıdırımı?

– Salamathlıq olmamış nə olacaq. Qayıdanda bir balaca maşınımız xarab oldu. Səfid-Ruda çatmamış beş gün orada gecikdik.

Rza Qəhrəmanının bütün heyəcanı və intizarı dağıldı. O gülərək:

– Canlı insan bədəni xarab olur, – dedi, – maşının xarab olmasından təcəvblü bir şey yoxdur.

Ocaqçı ayrılarkən yavaşca:

– Sərxan, axşam sizi yoldaşımızla Rüstəmin evində gözləyəcəkdir, – dedi və fəhlələrlə xudahafizləşib getdi.

Rza Qəhrəmani “yoldaşımızla” sözünün Friduna aid olduğunu bildirdi. Bu da Sərxanın mühüm iş üçün onlarla görüşmək istədiyini bildirdi.

Axşam gün batıb, qaş qaranda o, Fridunu da götürüb, Rüstəm yaşayan evə getdi. Bu, Tehranın cənubunda, xiyabani-Xanabadda yerləşən, bir-birinin qarına girmiş, havasız, rütubətli, dar küçələri və xırda heyətləri ilə insanı çaşdırıran və darıxdırıcı evlərdən biri idi. Buralarda yay-qış ürəkbulandırıcı bir çirək, dözülməz bir üfunət hökm sürməkdədir.

Divarların dibi nəcasətlə, heyətlər və cvlərin qapısı çirklil sular və zibillə dolu olar. Gün çıxandan gün batana kimi yarıçılpaq və ayaqyalın uşaqların, şikəst, əlsiz-ayaqsız və qoca dilənçilərin bu küçələrdən ayağı kəsilməz. Şəhər zəhmətkeşlərinin ən aşağı təbəqəsi burada yaşayır. Fridun hər dəfə buralara gələndə böyük bir ürək ağrısı duyur, gözünü açandan qəbrə qədər ehtiyac və səfalətin bu üfunətli bataqlığın da hoyat sürməyə məcbur olan insanların halına yanardı. Lakin bu hiss onun qəlbindəki mübarizə ehtirasını daha da artırardı. Nə üçün mübarizə etmək lazım gəldiyini daha da aydın şəkllə salardı.

Rüstəmin mənzili balaca bir evin alt mərtəbəsində idi. Heyot qapısından girən kimi sola burulmaq və beş addımlıqdakı dar pillələrdən, sərdabaya enər kimi, aşağı enmək lazım gəldi. Burada, yerin altında havasız və işıqsız zirzəmidə Rüstəm öz arvadı və bir-birindən bir yaş, yaş yarım böyük olan dörd uşağı ilə yaşayırdı. Kərpic döşəmənin üstünə üç-dörd xırda kilim parçaları salınmışdı. Onlar çeşidli idilər. Bu da hərosinin ucuz qiymətə əldən alındığını göstərirdi. Evin dibində yanının nazik dəmirləri qopmuş, taxtasının boyası çoxdan getmiş bir sandıq və sandığın üstündə səliqə ilə yığılmış cırıq-cındırdan ibarət iki-üç uzunsov yastıq və mitili çıxmış yorğan-döşək vardı.

Onlar içəri girdikdə Rüstəmin arvadı başındakı qara yaylığını dişlərinə sıxaraq yaşmaq tutub, ayaq üstə divarın dibində durmuşdu. Uşaqların dördü də axşam qovuşanda, cücələr ana toyuğa qısılan kimi, qıçından, tumanının ətəyindən tutaraq, ona qısılmışdı.

Bütün məmləkətdə saysız-hesabsız ailələrdə, beləcə ac və yoxsul həyat içərisində dünyaya gələn minlərlə uşaq Fridunun gözlərində canlandı. Onların böyük bir qismi aclıq və soyuqdan ölür, min cür dərd və azarın əlində aciz bir halda can verib solurdular. Ata-analar da onları dünyaya gətirirək sanki nə yeyəcəklərini, nə cür böyüyüb boy atacaqlarını, nə böyük bir tərbiyəyə möhtac olduqlarını heç düşünməyirdilər. Sanki kor bir instinkt, laqeyd bir təvəkkül sayəsində bu uşaqlar doğulur və eləcə də yaşayan yaşayır, ölənə də ölüb gedirdi. Bir anda fikrindən keçən bu səhnələr ona Musa kişinin və onun körpələri haqqındakı ağır düşüncələrini, böyük arzularını xatırlatdı. Yox, elə bir ailə yox idi ki, o öz balasına, öz övladına xoş gün arzulamasın. Lakin uçurumun dərinliyi, yoxsulluq və ehtiyacın dəhşətli mənğənəsi bu zavalıları elə sıxmış, elə əzmişdi ki, taleyə boyun əymək və təvəkküllə yaşamaqdan başqa bir ümid yeri qoymamışdı.

Fridun bu əzici fikirləri qovmaq üçün bir də otağa nəzor saldı. Divarda mıxdan asılmış balaca çıraq ortalığa sarı işıq salır, uşaqların kölgəsini eybəcər şəkildə böyüdüdü. Fridun otağın buraxdığı ağır təsiri bürüzə verməmək üçün anasına qısılmış və ürkək gözllərlə altdan-yuxarı gələnlərə baxan dörd-beş yaşlı qız uşağının əlindən tutdu:

– Adın nədir, gül qızım?

Uşaq dodaqaltı nə isə mızıldandı. Sözü seçmək mümkün deyildi, bütün analar kimi, uşağının yaxşı cavab verməsini istəyən və həyəcanlanan ana məhriban səslə:

– Bir az bərkdən cavab versənə, qızım, – deyib uşağın başını oxşadı.

Rüstəm məhriban bir təbəssümlə güldü:

– Görünür, dilini pişik yeyib.

Fridun, Rüstəmin məhəbbət dolu təbəssümünü, ananın məhriban və mülayim səsinə diqqətsiz buraxmadı, “görünür, məhriban ailədir” deyər düşündü və bir-bir o biri uşaqların başını sığalladı.

– Böyüyünün neçə yaşı var? – deyib Rüstəmə döndü.

Rüstəm uşaqların hamısından boylu olan oğlan uşağını göstərdi.

– Səkkiz yaş olamı üç aydır. Oğul qırığıdır, düşmənlə toxmağıdır – dedi.

Rza Qəhrəmani, işdə, küçədə qaraqabaq və qaradiməz olan Rüstəmin ailədə çox məhriban və söhbətçil olduğunu müşahidə etdikdə, ona məhəbbəti xeyli artıdı. Kim bilir, bəlkə də, bu, həyatın dərdini, ağırlığını azaltmaq üçün ən ağıllı bir yol idi. Fridun uşaqlardan əl çək-mirdi.

– Məktəbə gedirmi?

Rüstəm sadə bir ürəklə:

– Haradan gedəcək, ay başına dönüm, – məktəbə pul lazımdır, pal-tar lazımdır. Heç bir qarın çörəklerini də yetirə bilmirəm. Aldığım ayda iyirmi beş tüməndir. Ancaq-ancaq yarırac, yarıtox dolanırlar.

Qonaq yanında ərinin belə şikayətlənməsindən xoşu gəlməyən arvad yaşmağının arasından danışdı:

– Bəsdir, ay kişi, ağalar elə bilərlər ki, dilənirsən. Allaha şükür, bir tikə çörək tapırıq.

Rüstəm Rza Qəhrəmaniyə göz vurdu:

– Görürsən, arvadın qeyrətinə toxundu ha. Qorxma, arvad, bu ağalar o sən deyən ağalardan deyillər. Bizdəndirlər. Fikirlərinə pis şey

gəlməz. Bir də, balam, niyə danaq, dolanmaq çətindir. Özün də, maşallah, hər il birini doğursan, danışmayım, neyləyim?

Arvad yaşmağı azca araladı və gülümsədi:

– Öz ixtiyarında deyil ki, Allah verir.

– Mən nə deyirəm ki, mən də deyirəm Allah verir. Hər il biri, sonra da gəl boğazına çörək, əyninə paltar tap görüm.

Arvad arxayın bir səsle:

– Heç fikir eləmə, boğazı verən çörəyini də yetirəcək...

– Ay yetirdi ha! Dədəmə lənət, əgər havayı bir darı da yetirsə.

Onun çörəyini çıxarınca mənim canım çıxır.

Ailədə heç vaxt həyatın ağırlığından şikayət etməyən Rüstəmə birdən-birə öz sözləri yersiz və xeyirsiz göründü, öz adı qaydasında danışdı:

– Düz deyirsən, fikir eləməyə dəyməz. Nə qədr canım sağdır, qoymaram sizi dərd çəkməyə, yeri çay hazırla...

Sərxan, dalına kisəyə bükülmüş bir yeşik atdığı halda gurultulu bir səsle:

– Tapın görüm, kimi gətirmişəm, – deyər içəri girdi.

O, uzun gövdəsinin dalında kimi işe gizlətmişdi.

Onlar hərəsi bir ad çəkirdi, Fəridə sıçrayıb ortaya çıxdı:

– Salam, ağalar, halınız necədir?

Onlar hamısı ayaq üstə bir-birinin əlini sıxıb səs-küylə görüşdülər. Sərxan yeşiyi evin küncünə itələdi:

– Mədinə bacı, – dedi, – bir az düyü, ot və yağdır, uşaqlara gətirmişəm.

Rüstəm bərkdən güldü:

İndi siz gedəndən sonra tutacaq yaxamdan ki, gördün boğazı verən ruzisini də yetirdi.

– Heç kəsin sovgatı deyil ha, öz halal puluma almışam.

Mədinə mehribanlıqla cavab verdi:

– Çox sağ ol, həmişə pullu-varlı olasan.

Fəridə də içi kişmiş, badam ləpəsi və noxudla dolu balaca bir qutunu uşaqların qabağına qoydu:

– Azərbaycan sovgatıdır.

Mədinə və Rüstəm ona da təşəkkür etdilər. Fridun:

– Hə, necə gedib-gəldin, qəhrəman xanım? – deyər soruşdu.

Sərxan üzünü Mədinəyə tutdu:

– Bacı, arvad uzunçudur, başlamamış sən zəhmət çək mənə bir məxməri çay ver, – dedi.

Fəridə ona qıyqacı baxdı:

– Molla plovuz dura bilmədiyi kimi, bu da çaysız dura bilməz. Mədinə bacı, özü də birinci stəkan nə rəngdə olsa, gərək onuncu stəkan da o rəngdə olsun.

Mədinə:

– Lap on beşinci stəkan da o rəngdə olar, – deyib od saldığı samovara yaxınlaşdı və dudkeşini tərpetdi.

– İndicə qaynar, dəmlərəm.

Fəridə yolda gördüklərini, kitabçaların Azərbaycanda buraxdığı təsiri tələsə-tələsə, həyəcanla nağıl etdi:

– Hər yere yaydım. Gön zavoduna, kibrit karxanasına da apardım. Hətta almanların xalça fabrikinde işləyənlərə də verdim.

Mədinə çay gətirdi. Hərənin qabağına bir stəkan qoydu.

Sərxan nəbəkiyə töküb, buğlana-buğlana, püleyərək içdi və:

– Oxqay, nə canım dincəlir, bacı zəhmət çək birin də ver, – dedi.

İkinci stəkani də nəbəkiyə töküb, öz işlərindən danışmağa başladı. O, kitabları ən etibarlı adamlar vasitəsilə Mazəndəranın şəhər və kəndlərinə yaydığını söylədi, özək başçıları ilə olan görüşü və onları maraqlandıran məsələlər haqqında məlumat verdi. O, fəhlələr arasında olan həbslərdən danışdı:

– Xösbəxtlikdən tutulanların içərisində bir nəfər də bizim adamlardan yoxdur, hamısı şübhə altında olan, canı boğazına gəlib, yaşayışdan şikayətlənin adamlardır. Tutulan fəhlələrin içində xüsusən azərbaycanlılar çoxdur. Çünki yersizlik, yurdsuzluq, ağır həyat onları daha tez üsyankar edir.

Fridun maraqlandı:

– Məgər oralarda da azərbaycanlı var?

– Harada yoxdur ki? Mən Əhvazdan tutmuş Bəndərşaha qədər İrəvan hər yerində olmuşam. Haraya getməmişəm iş üçün, bir tike çörək üçün dərbəder olmuş Azərbaycan kəndlisinə, Azərbaycan yoxsuluna rast gəlmişəm. Dəmiryol fəhlələrinin yüzdə yetmişi azərbaycanlılardan desəm, səhv etmərəm. Onlara nə etibar edir, nə də insan münasibəti bəsləyirlər.

– Həbslər davam edirmi?

– Arası kəsildiyi yoxdur. Bizim adamlara tapşırırmışam ki, mümkün olduqca tutulanların xilasını üçün çalışsınlar, fəhlələrin özlərini bu işə cəlb etsinlər.

Fridun:

– Yalnız ehtiyatla hərəkət etmək şərti. Hazırda bizə ən vacib olan ehtiyat və yenə ehtiyatdır. Artıq qurban verməkdən çəkinib, qüvvələri toplamaq, böyük döyüşlərə hazırlaşmaq deməkdir.

– Elə mən də bunun üçün sizə əziyyət verdim. Mazəndəran yoldaşlarımızdan çoxusu Tehrandə, yaxud başqa münasib bir yerdə əyalət nümayəndələrinin iştirakı ilə ümumi bir yığıncaq keçirməyi arzu edirlər. Gələcək vəzifələrimiz, hazırkı iş üsullarımız haqqında danışmaq pis olmaz.

Fridun fikrə getdi. Belə bir yığıncağın çətinliyini və hazırda çox təhlükəli olduğunu xəyalından keçirdi:

– Bu, qorxulu nəticələrlə qurtara bilər, – dedi. – Yoldaşlarımızın bir qismi məhbəsdə ikən hər tərəfdən nümayəndələr toplamaq məsləhət deyil. Biz indi yerlərlə canlı əlaqə yaratmağa səy etməliyik. Elə etməliyik ki, istibdad tüstünün haradan çıxdığını, yanğının haradan başlayacağını bilməsin. Eyni zamanda hər yerdə, hər əyalətdə, hər şəhərdə adamlarımız olmalıdır. Əqilli, iradəli, şəraitə görə özü iş üsulu tapa biləcək adamlar. Mübarizəmizin aqibəti bundan asılıdır.

Onlar gecədən xeyli keçənə qədər danışdılar. Ümumi işlərə dair söhbəti qurtardıqdan sonra Sərxan üzünü Friduna tutdu:

– Bir şeyi də sizinlə məsləhətləşmək istəyirəm, deyirəm ki, bizim bu xanımı bir yerdə işə düzəltsek, yaxşı olar. Necə bilirsiniz. Fəhlə qadınların içində olsa məsləhətlidir, belə deyilmi, Fəridə?

Fəridə mehriban gözlə, altdan-yuxarı ərinə baxdı:

– O çoxdan mənim fikrimə gəlib. Amma sənə deməyə qorxurdum.

– Qorxma, arvad, azadlıq yolunda nə fikrin olsa, de, canımı da verməyə hazırım.

Fridun da Fəridənin işləməsi fikrini bəyəndi. Beləliklə, zəhmətkeş qadınlarla bilavasitə əlaqə yaratmaq olardı.

– Çox gözəl fikirdir, ancaq çətinidir, iş tapmaq olmayacaq.

Rza Qəhrəmani:

– Hamımız soraqlaşmağı özümüzə borc bilək, – deyib yerindən qalxdı, Fridun onu saxladı:

– Mənim də bir məsləhətim var, yoldaşların fikrini bilmək istəyirəm.

Hamı sualedici nəzərlərlə ona baxdı.

– Xahiş edirəm, yoldaşlar məni düz başa düşsünlər. Mən qorxaq deyiləm, lakin ehtiyat sevməyən adamam.

Axşamdan bəri zarafata meyli olan Sərxan:

– Yaxşı, rəngləmə görək, birbaşa mətləbə keç, sən qoçaqlığı birinci gün görmüşəm, – deyib güldü və Fəridəyə göz vurdu. Fəridə ərinə qısıldı:

– Onun qoçaqlığı olmasaydı, sən düzəlməzdin.

Fridun, Rza Qəhrəmaniyə baxdı:

– Yoldaşlar məsləhət görse, mən başqa bir yerdə yaşayardım.

Rza etiraz etdi:

– Heç elə söz yoxdur, buraxmayacağam. Nə olacaqsız qoy ikimizə də olsun...

Sərxan ciddiləşdi:

– Usta, bir az hövsələ elə. Fridun düz deyir. Sabah ona yer tapmaq mənim boynuma.

Durub dağılarkən, artıq Rüstəmin uşaqları divara qısılaraq yatmışdı. Bütün söhbət zamanı Fridun gözünü onlardan çəkmirdi. Onlar üçün yaratmaq istədiyi xoşbəxt gələcəyin gözəl səhnələri ilə bu günün səfalet mənzərələri xəyalında bir-birinə qarışırdı. Sanki dumanlar, tufanlar içində bir səhər doğurdu. Üfüqlər gah qaralır, gah qızarırdı.

* * *

Fridun Kürd Əhməd və doktorun oğluyla olan növbəti görüşdən qayıtdıqda dəmiryol fəhlələri arasından yenidən gəlmiş Qəhrəmani onu oturmağa qoymadı.

– Gedək, gedək, – dedi, indicə Sədabə gəlmişdi. Qız çox pis haldadır, anası bərk məridir. Sətəlcəm olub, sayıqlayır. Nə işə bizi görmək istəyir, gedək.

Fridun etiraz etmək istədi. Qəhrəmani onun sözünü ağzında kəsdi:

– Nə danışsan, belə gündə getməmək olarmı! – dedi.

Onları Sədabə özü qarşıladı. Doğrudan da, qız çox kədərli idi. Hətta Fridun və Qəhrəmanını gördükdə gözləri yaşardı.

– İki gün əvvəl qızdırma gəldi, yatırdım, üstünü basdırdım. Həkim çağırıdım, çarə olmadı. Soyuq dəyib, sətəlcəm eləyibdir. Hər gecə sayıqlayır. Səhərə qədər yatmayıb, yastığının dibində oturmuşam. Allah eləməsin başına bir iş gələ, mən...

Qızın boğazı tutuldu. Sözüünün dalmı deyə bilmədi. Fridun və Qəhrəmanını birbaşa anası yatan otağı apardı. Məryəm xala başını qaldırıb onlara baxdı. Gözlərində bir sevinc göründü. Onlar hal-əhval soruşdular. Arvad:

– Qocalmışam, balalarım, – dedi, – ölürem!

Bunu eşidən Südəbə başını onun yastığına qoyub ağladı. Arvad sükümləri çıxmış əli ilə onun ətir qoxusu verən qara saçlarını, başını oxşadı:

– Niyə ağlayırsan, qızım, ölüm haqdır. Bir gün hamıya var. Ağlama. Dur get, dincəl, gecəni yatmamısan.

Südəbə:

– Yuxum gəlmir, getmirəm, – deyib oturdu. Arvad üzünü Friduna tərəf çevirdi. Nə isə onun gözlərində, üzündə, bütün hərəkətlərində qeyri-adi bir canlılıq vardı:

– Oğlum, Fridun, – dedi, – yəqin indi oralarda badam çiçəkloyir, hə?.. Bir azdan sonra ərik də, alma da çiçəkloyer. Söyüdün də indi yarpaqlanan vaxtıdır. Gör neçə ildir görməmişəm!.. Heç bilmirəm iyirmi ildir, otuz ildir.

İlləri saymağa başladı. Zəif hafizəsində axtardığını tapmadığı, əzab çəkdiyi aydın idi. Südəbə:

– Ana can, iyirmi ildir, – dedi.

– Hə, iyirmi il olsun, gərək. O zaman sənin bir yaşın vardı. Elə onda da badam tüzəcə çiçəkloyirdi...

O susub, qurumuş dodaqlarını yaladı. Üzündə bir-birinə qarışan qırıxıqlardan nə isə əzablı bir şey xatırladığı bilinirdi. Yenə Friduna müraciət etdi:

– Oğlum, Fridun, niyə danışmırsan? Danış. Bir az oralardan danış. Axtı necə olsa vətəndir. Eşitməmişəm, deyərler, vətənə gəldim, imana gəldim. Bir də, yaxşı bir bayatı var, rəhmətlik atam oxuyardı. Çoxdan ey! Lap çoxdan eşitmişəm, nə bilim, altı yaşım olardı, yeddi yaşım olardı. Rəhmətlik yaxşı bayatı deyərdi. Onunku Allah vergisi idi. Sənədəftər idi. Hə, nə deyirdim?.. Sözüüm harada qaldı?

Qəhrəmani tez:

– Vətən bayatısından danışırıdınız, – dedi.

– Hə, yaxşı bayatıdır ey... Görüm necə deyir.

O fikirləşdi, görünür, bayatını yadına salırdı. Yerində qımıldandı. Bayatını xatırladıqda, gözlərində bir işıq göründü:

Əzizim vətən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı,
Gəzməyə qürbət ölkə,
Ölməyə vətən yaxşı!..

O sanki mahmı oxuyurdu. Bayatının sözlərini elə bir təsir, elə bir ürəklə dedi ki, Fridunun da, Qəhrəmaninin də gözləri yaşardı. Arvad son misranı təkrar etdi:

– Ölməyə vətən yaxşı!..

O, birdən-birə dartımb dikəltmək istədi.

– Aparın, aparın mənə vətənə! – dedi. – Ölüm gəlib, Əzrail qapını kəsibdir. Qızım Südəbə, oğlum Fridun, götürün, aparın mənə vətənə!.. bu xarabadan, bu zindandan mənə qurtarın. Qoyun heç olmasa öləndə vətəndə ölüm. Qonum-qonşu dövrəmə yığışsın, gözümü özümüzün-külər bağlasınlar... Aparın!..

Qalxıb balışın üstə düşdü və özündən getdi. Südəbə yaş dəsmal getirib onun alınına qoydu. Göz yaşlarını saxlaya bilməyərək, xəstənin başına söykəndi. Bütün bunlar Friduna da, Qəhrəmaniyyə də bir xəyal kimi görünür, ürək dağlayıcı bir faciə təsiri bağışlayırdı.

Onlar hər ikisi bu qadının acı taleyindən xəbərdar olsalar da, bir söz danışa bilmirdilər. Ürəyinin dərini danışmaq istədiyini hiss edərək susurdular.

Bir az sonra o ayıldı, gözlərini açdı. Südəbəyə baxdı, tutub əlindən öpdü və sinəsinə basdı:

– Get, ceyran qızım, get, öz otağına bir az dincəl. Mən də Fridun-gilə bir-iki kəlmə söz deyəcəyəm... Get!..

Südəbə əyilib, onun alından öpərək çəkilib getdi. Arvad onun dalınca baxdı. O görünməz olduqda başı ilə Friduna qapını örtmək işarəsi verdi. Fridun qapını örtüb yerində oturdu.

– Oğlum, Fridun, sən mənim oğlumsan, halal süd əmmiş bir adama oxşayırsan... Allaha çox şükür eləyirəm ki, mənim bircə balamın qabağına sənin kimi zati, südü təmiz bir adam çıxarıb. O ki qaldı buna (başını Qəhrəmaniyyə tərəf çevirdi), elə bu da mənim oğlumdur. Pak süd əmdiyyə görünür. Qulaq asın, mənim balalarım, ürəyimə danış ki, mən bu yastıqdan durmayacağam. Yuxumda da görmüşəm. Daha mənə qalxdı yoxdur. Qulaq asın, sizə bir sirr deyəcəyəm.

Məryəm xala dərini bir nəfəs aldı, udqundu və davam etdi:

– Südəbə Həkimülmülkün qızı deyil. Bunun atası bizim öz yerlimiz, öz ellimiz idi. Uzunboylu, gülərlü bir igiddi. Bu tiryəki kimi (o, Həkimülmülkə işarə edirdi) kirpiyə oxşamırdı, qaşqabağından zəhirmar yağmırdı. Özü də gözünü açan gündən mənə görmüş, mənə tanıyırdı.

Bir köntüldən min könülə aşiq olmuşdu. On səkkiz yaşım olanda mən də ona qoşulub qaçdım. Vurdu Sūdabə dünyaya gəldi. Dava zamanı idi. Dünyanın bir-birinə dəydiyi zaman idi. Onda Təbrizdə Şeyxin qiyamı baş verdi. O da gedib qiyama qoşuldu. Şeyxdən sonra birinci adam idi. Təbrizdə azadlıq yaratdılar. Gecə-gündüz silah götürüb, küçələrdən çəkilmədilər. Bu xarabadan onların üstünə qoşun göndərdilər. Həkimülmülk də onları tutmağa göndərilmişdi. O zaman bu, indiki qoca tülkü deyildi. Hələ dişləri sağ idi. Gəlib bizimkilərlə vuruşdular. Bir dəfə bu, bizim kişinin əlinə keçir. Tutub sol qulağını və bıqlarını kəsib buraxır: “Get Tehrana, səni göndərənlərə müjdə apar” – deyir. Axırda hor yandan qarğa-quzğun kimi dövletlilər tökülüb, Şeyxi yarıtdılar. Kişi də ələ keçdi. Bu qara tülkü onun başını kəsdirib, cənazesini Şeyxin cənazəsi ilə birlikdə Təbrizin küçələrində sürüdüdü. Üreyi soyumadı. Hərəsi bir mücahidin* arvadını çəkib gətirdi. O vaxtdan mən də zindana düşmüşəm, balalarım, indi də bu qoca kaftar dişlərini qıcıyıb qızımın üstünə. İtin xəyalından qaysava keçən kimi, onun da fikrindən Sūdabə keçir. Bunları sizə deyirəm ki, mənim Sūdabəmdən muğayat olasınız. Onun bu dünyada heç kəsi yoxdur.

Arvadı hıçqıraq boğdu. Lakin gözlərindən yaş gəlmədi. Fridun və Qəhrəmani böyük bir təsir içərisində susurdular. Bu sümükləri çıxmış qoca arvada onların məhəbbəti qat-qat artmışdı. Fridun heç bir söz danışa bilmirdi. Qəhrəmani:

– Arxayın ol, xala, nə qədər canımız sağdır, Sūdabəni gözümüz üstə saxlarıq, – dedi.

Sūdabə qapını açdı. Anası onu gördükdə səsləndi:

– Gəl, gəl, qızım!

O gəlib əvvəlki yerində oturdu. Yenə əlini arvadın alınına qoydu. Arvad üzünü ona tutdu:

– Daha axırıncı sözümdür! Daha sizə əziyyət verməyəcəyəm. İşdir, ölsəm, bir gün sümüklərimi də olsa çıxarıb, Azərşəhrə apararsınız. Vətən torpağında rahat yataram.

O, bir daha ağzını açıb danışmadı. Vidalaşmış kimi, oturanları bir-bir süzərək gözlərini yumdu.

Gecədən xeyli keçmiş Fridun ayağa durdu. Qəhrəmani də qalxdı. Sūdabə onlara yataq hazırladığını, bu vaxt getməyə ehtiyac olmadığını

ğını təkidlə söylədi. Qəhrəmani qalmağa razılıq verdi. Fridun isə səhər tezdən baş çəkəcəyini vəd edərək, işi olduğunu söyləyib üzr istədi və qəlbində min hiss, min duyğu bir-birinə qarşıdığı halda, çıxıb getdi...

İYİRMİ ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Ayaz beş qranı ovcunun içinə sıxaraq çiyinlərini qısmış halda, titrəyə-titrəyə bazar qələbəliyinə qarışmışdı. Təzəcə yağış yağdığından çox palçıq idi. Adamlar ətəklərini yığışdıraraq, su gölməçələrinin qırağı ilə ehmalca o tərəf-bu tərəfə keçirdilər. Ayaz kimi ayaqların, başıaçıq uşaqlar heç kəsə, heç nəyə əhəmiyyət vermədən palçıqlı suyu ətrafa sıçrada-sıçrada gölməçələrin içində yeriyirdilər. Köhnə tuman-köynəkdən, cırıq və yamaqlı pencək-şalvardan tutmuş, qapı çəftəsinə, lampa şüşəsinə, bülbül qəfəsinə qədər müxtəlif şeyləri qolunun üstünə, çiyinə ataraq və ya əlində tutub, havada oynadaraq, satmaq üçün bar-bar bağırən adamlar bir-birinə qarışmışdı. Ayaz izdihamdan ayrılıb, buludlar arasında boylanayan yaz günəşinin soyuq işıqları düşmüş quru və nisbətən sakit bir yere çıxdıqda burnuna tünd bişmiş iyi dəydi. Bura qovurmaçılar meydanı idi. Bir tərəfdə tavada cızbiz qovrulur, bir tərəfdə çüğündür buğlanır, o biri tərəfdə pörtlənmiş kartof ağarırdı. Ayaz ləbləbi bişirənə yaxınlaşdı:

– Əmi, çörək dükanı haradadır?

Ləbləbi bişirən onun armud saplağı kimi incəlmiş boğazından tutaraq sağa çevirdi və:

– Odur bax, oradadır, – dedi.

Çörəkçilər təndirdən yeni çıxmış lavaşı asaraq və üzünə xaşxaş səpilmiş çörəkləri taxta ləmələrə düzüb, müştəri gözləyirdilər. Ayaza qərribə gəldi ki, bu qədər çörək ola-ola niyə şəhər onlar kimi aclarla doludur? O, bunun səbəbini heç cür anlaya bilmirdi. Yədina ovcundakı beşqranlıq düşdü və öz-özünə “pulları yoxdur, ona görə” deyib düşündü. Çörək dükanlarının qabağında zığdan yerimək olmurdu. Onların ətrafı bir-birini itələyib, müştəri axtaran alış-verişçilərlə dolu idi. Ayaz dükanlardan birinə yaxınlaşdı, iki qranlıq çörək alıb qoltuğuna vurdu və geri qayıtdı. Taxta bir dükanın dalında bir dəstə uşaq oturmuşdu. Onlar da Ayaz kimi cıl-cılpaq idilər. İçlərində qızlar da vardır. Özlərini günə verir və aşiq-aşiq oynayırdılar. Ayaz ayaq saxlayıb kənardan onlara baxdı. Uşaqlardan biri barmaqlarını əllərini oynadaraq

* Azadlıq uğrunda vuruşan döyüşçülər, fədailər

divarda gah dəvə qulağına, gah dovşana, gah da itə oxşar cürbəcür şəkillər salırdı. Bu, Ayaza maraqlı göründü. Uşaq onun nəzərini cəlb etdiyini gördükdə əli ilə şəkillər düzəldə-düzəldə gah boğazında, gah burnunda cürbəcür səslər çıxartmağa başladı. O birdən it kimi hürür, küçük kimi zıncıldayır, pişik kimi miyoldayırdı. Onun bu hərəkətlərinə nöinki Ayaz, hətta bazar adamları da ağızını açıb tamaşa edir və gülürdülər. Lakin "Qoyma, qaçdı!" deyər qopan bir qadın çığırması hamının nəzərini cəlb etdi. Uşaqlardan biri, ağızını açıb oyunbaza baxan satıcı arvadın iki cüt güllü corabını götürüb, camaatın arasına soxulmuşdu. Arvadın hay-küyü bazarı basmışdı. Bunu gören yekəpör bir ajan izdihandan çıxıb tını dönmək istəyən uşağın qolundan çəkib saxladı. Qulağından tutub bərk burdu, yuxarı qaldırdı. Uşaq qışqırdı, ajanın əlini dişlədi. Ajan acıqlanıb, onun o biri qulağından yapışdı. Yoldaşlarının ağlamasına dözə bilməyən uşaqlar, ona havadar çıxdılar. Bazar bir-birinə dəydi. Ajan Ayazı da yurdsuz uşaqlara qatıb qabağına saldı. Ayazın qulağına kəsik səslər deyirdi:

- Kişi, çıxart bunları, abrimızı tökdülər...
- İt küçüyündən pisdirlər...
- Gözdən tük qapırlar...

Ayaz yana çıxdı, üzünü ajana tutub ağladı:

- Ağ, məni burax, anam gözləyir.

Ajan heç ona baxmadı da:

- Kəs səsini, küçük! Anasına bax! O çörəyi hardan oğurlamısan?

Ayaz and içdi:

- Həzrət Abbas haqqı oğurlamamışam.
- Həzrət Abbas sənə qənim olsun!.. Yeri!..

Ayaz, bazardan xeyli uzaqlaşdıqlarını, bələdlüyə bilmədiyi döngələrdən keçdiklərini gördükdə, xəstə anası, acından zərriyan Niyaz yadına düşdü.

Uşaqların içindən ayrılıb qaçmaq istədi. Ajan tufəngin qundağı ilə belindən elə vurdu ki, o, yerə yığıldı. Qoltuğundakı çörək kənara sıçradı. Əlindəki üç qran pul zığa düşdü. Lakin o qalxınca çörəyin hər tikəsini bir uşağın əlində gördü. Üçqranlıq isə yox oldu. Ajan:

- Qarğa-quzğundan pisdirlər, - deyib onları daha bir neçə döngədən keçirdi. Bir-birinə qatıb, hara isə apardı. Aya, bədəninin ağrısından zorla yeriyir və daha qaçmağa təşəbbüs etmirdi. Ajan onları get-gəl seyrəkləşən xarabalığın dibində qoyub qayıtdı:

- Kimi bazarda görsem, canını alacağam!

Hey burunlarını çəkən uşaqlar bir-birinə baxdılar. Xarabalığın o tərəf-bu tərəfinə dolandılar. Kimisi özünü divarın dibinə günə verdi, kimisi uçuq divarlara dırmaşdı, kimisi daşların altında çşələnməyə başladı. Bazarda əli ilə cyunlar çıxaran və corabı götürüb qaçmaq istəyən uşaqlar Ayaza yaxınlaşdılar:

- Cibə girə bilirsən?

Ayaz təəccüb etdi, başını tərpətdi.

Qulağı qanlı uşaq qapazı onun başına endirdi:

- Bəs nə bilirsən?.. Dilin yoxdur, lalsan?..

Ayaz qapaz vuran uşağın böyründən itələdi:

- Başıma niyə vurursan?..

Uşaq sındələyib yığıldı. Bunu gören yoldaşı Ayazın üstünə atıldı və onu yumruqladı. Ayazın ağızı isti qanla doldu. O, oyunbaz uşağın qıçlarından tutub yerə yıxdı və əzişdirdi. Bu zaman o birisi uşaq yoldaşlarının hayına gəldi. Onlar Ayazı ayaqları altında tapdalayıb getdilər. Ayaz üst-başı palçıq içində durub oturdu, dörd tərəfinə baxdı, heç kəsi görmədikdə əli ilə burnunun, ağızının qanını sildi. Xarabanın qabağındakı balaca gölməçenin suyunda əllərini, üzünü yudu və evlər görünən tərəfə yollandı. Anası və qardaşını axtarıb tapmaq həsrəti ürəyini yeyirdi. O, küçələri dolandı. Böyük, kiçik evlərin qabağından keçdi. Lakin bunlar hamısı görmədiyi, tanımadığı yerlər idi. Gün batan çağda bərk acıdığı və yorulduğunu hiss etdi. Üç-dörd çörəkçi dükanının qabağında durub çörək alanlara, dükançılara baxdı. Çörəyin iyi burnuna dəydikcə sanki səbri tükənir, ixtiyarı əlindən gedir, açlığı şiddətlənirdi. Neçə dəfə əlini açıb, çörək dilənmək istədi, lakin bacarmadı, elə bil ki, atası, anası gəlib qabağında durur, tənəli gözlərlə ona baxırdı. Bir daha çörəkçi dükanlarına baxmadan çökilib getdi. Gecəni, özü kimi bir neçə uşağın bir dalana dolduğunu gördü. Onlara qoşuldu, çöldə soyuqdan titrəməyə davamı yox idi. Uşaqlar bir-birinə və dalana gəlmiş sahibsiz küçə itlərinə qısılaraq yatır, əsnəyirdilər. Səhər açılan kimi onlar bir-bir durub dağılışıdılar. Qərribə idi ki, Ayaz hələ açlıq duymurdu. Sanki heç mədəsi yox idi. Bir az da dincəlmişdi, yenə anasını tapmaq ümidilə səhərə çıxdı. Dükən-bazar təzə açılırdı. Hava çis-kindi. O, küçələri dolandıqca, içərisində nəyinsə hərəkətə gəldiyini və bütün varlığına sahib olduğunu hiss etdi. Açlıq dünənkindən daha

güclü bir halda onu əldən salırdı. Bir yerdən keçəndə yenə təzə çörək iyi duydu. Çörəyin iyi nə qədər şirin, nə qədər dadlı idi!..

Çörəkçi təndirdən yeni çıxan çörəkləri ləmələrə düzürdü. Ayaz elə bildi ki, indicə özünü bu çörəklərin üstünə atacaqdır!.. Yavaşca dükanə yaxınlaşdı. Çörəkçi altından-yuxarı ona nəzər saldı. Ayaz, bu kişinin gözlərində bir mehribanlıq duydu. Bir addım da irəlilədi, qapının ağzında durub, hər is gözələrini yerə tökülən çörək qırıntılarına dikdi. Çörəkçi:

– Nə istəyirsen, bala, – deyər farsca soruşdu.

Ayaz zəif səslə:

– Əmi, mən farsca bilmirəm, – dedi.

Çörəkçi güldü. Azərbaycan sözlərini sındıra-sındıra danışdı:

– Təbrizdənsən, bala?..

Ayaz:

– Xeyr, əmi, Ərdəbildənəm, – dedi.

– Yetimsən?

Ayaz, ata-anasını itirib küçədə qaldığını danışdı. Kişi dükanın taxtasını qaldırdı:

– Keç oğul, burda işlərsən.

Ayaz, gündüzlər satış işində qocaya kömək edir, axşamlar ayaqlarını təmiz yuyaraq xəmir ayaqlayır, su daşıyırdı. Qarın dolusu çörəyə çatdığı üçün sevinməyə də, ata və anasını tapmağı fikrindən çıxara bilmirdi. Günlər qızdıqca ona elə gəlirdi ki, atası da, anası da öz yerlərinə, öz kəndlərinə qayıdacaqlar. Bu ümid onda Tehranı qoyub getmək fikri oyadırdı. Bir gün ağlaya-ağlaya o öz fikrini qoca çörəkçiyə dedi:

– Atamı, anamı könlüm istəyir, əmi.

Kişi ona qulaq asdı, görünür yazığı gəldi:

– Yaxşı, bala, səni Ərdəbilə yola salaram. Bir az pul verərəm, oradan da kəndinizə gedərsən.

Doğrudan da, bir həftə sonra çörəkçi onu qırmızı rəngli, içi adamlar, üstü yüklə dolu böyük bir maşına, şoferin yanında oturtdu:

– Ərdəbilə düşürdənsən, – dedi, – bu pulları da özünə verərsən. bacarsan, yazıqdır, oradan kəndə də yola sal.

Evlərindən çıxandan bəri bu adam Ayazın rast gəldiyi ilk mərhəmətli adam idi. Nədənə onu atasına oxşadırdı. Üz-gözünü yadında saxlamaq fikrile diqqətlə ona baxdıqca, elə bilirdi, atasıdır qabağında durub...

Tehranın üstünü qara buludlar almışdı. Yel onları Xəzər dənizi və Gilan meşələrinin üstündən gətirib, hara işə qovurdu. Getdikcə külək yavaş-yavaş, gün batan çağı tamamilə kəsilsə də, şəhərin üstündəki qara buludlar dağılmadı. Əksinə, onlar daha da sıxlaşdı və şimşək qarışıq bir göy gurultusu altında iti bir yağışla yumadığı bir küçə buraxmadı. Üfüqlərdə insanı parça-parça edəcək təsiri bağışlayan xəncər ağzılı illərdir oynadıqca Səriyyə xala Niyazı bağına basıb deyirdi:

– Allahın qəzəbi tutub, insanların zülmünə dözə bilmir, dünyanı yandıracaq...

Doğrudan da, ona elə gəlirdi ki, bütün bunlar insanların pis əməllərinə qarşı bir xəbərdarlıqdır. Peyğəmbərlər, incil, tövrat və quran təsir etmədikdə haqq öz sözünü odların, alovların dili ilə yer üzünə çatdırır. Bu etiqada baxmayaraq, onsuz da hərərdəndən yanan bədəninə yağışdan qorunmalı, başını şimşəkdən gözləməli idi. Niyazın əlindən tutub, özünü bazar yanındakı örtülü bir dalana saldı. Burada yağışın keçməsinə gözləyəne və görkəmindən mötəbər adamlara oxşayan qadın və kişilərlə yanaşı Səriyyə kimi yurdsuzlar da vardı. Dalanın dibinə, divar dibinə qısılmışdılar. Qabaqda, dalanın ağzında təqribən Niyaz boyda, əyində döşü qırmızı güllü yun paltar, ayağında təzəcə tikilmiş sarı ayaqqabı olan bir uşağın əlindən tutmuş şlyapalı bir xanım durmuşdu. Uşaq anasının acıqlı baxışlarına və tez-tez qolunu dartmasına baxmayaraq, əlindəki topu yerə vurur, oynamaq istəyirdi. Səriyyə Niyazla birlikdə gəlib keçəndə arvad çimçəşər kimi özünü yığıb, azca divara tərəf çəkildi və yol verdi. Səriyyə dalda, üst-başının heç şeyə bulanmasından qorxmayan və heç şeydən iyrenməyən adamların içində durdu. Xanımın uşağı Niyazı gördükdə anasının əlindən çəkib, topunu Niyaza tərəf atdı:

– Gəl oynayaq.

Niyaz həvəslə, dığırılanan topa tərəf yüyürdü. Götürüb o biri uşağa atdı. Bu haldan acıqcasına narahat olan xanım uşağını çağırırdı. “Olmaz!” dedi. Lakin uşaq bir də topunu Niyaza tərəf atdı, özü də qaçaraq yaxınlaşan yerdə ayağı bir-birinə dolaşdı və ağzı üstə yerə döydi. Uşağın mehribanlığından ürəyi yumşalmış Səriyyə anası çatmamış əyilib, onu yerdən qaldırdı və “can, can!” deyib ovutmaq istədi. Lakin, elə bil, toxmaqla xanımın başına vurdular:

– Öl vurma, dilənçi!

Səriyyə tez uşağı yerə qoydu və çəkildi. Xanım onun qolundan tutub uzaqlaşdı və deyindi:

– Şəhərdə it əlindən tərpenmək olmur!

Bu sözüün yanında, Səriyyə bütün çəkdiyi əzablar heç nə göründü. Üzünü arvada tutub:

– Elə demə, xanım!.. Fələk səni məndən də pis günə salar. Mənim də özümə görə bir güzəranım var idi. Bir tikə çörəyim var idi. Elə demə...

Dalanın dib tərəfində dayanmış adamlardan kim isə:

– Yox, onlar elə bilir ki, elə hamı heyvan yaranıb, adam yaranan bircə özləridir...

Qabaqdakı ağalardan biri acıqlandı:

– Yaxşı, səsini kəsin, qurbağa kimi quruldaşmayın.

Yağış dayanarkon onlar dalandan çıxdıqda Niyaz yenə zarımağa başladı:

– Ana, acam... Mənə çörək!

Səriyyə onu dilə tutmağa çalışdı:

– Bir az dayan, atanı taparıq, çörək alar, oğlum, bir az dayan!

Lakin Səriyyə danışdıqca Niyaz daha inad edirdi:

– Ana, çörək, acam.

Səriyyə ona qışqırdı:

– Bəsdir, çörəyi hardan çıxarım.

Uşaq ağladı:

– Ana, acam, mənə çörək!..

Səriyyə xala:

– Sən doğulan günə daş düşəydi, gəldin-gəlmədin qara gətirdin, – dedi, – ölmürsən də canım qurtara!

Anasından birinci dəfə belə sözlər eşidən, onun səsinə bir yabançılıq duyan uşaq kövrəldi, ümitsiz bir səslə ağladı... Onun bu halı Səriyyənin fikrini özünə qaytardı, uşağı bağrına basdı:

– Ağlama, bala, gedək görək hardan bir tikə çörək taparıq.

Bazar arxının qırağında kiminsə bir vedrə boşaltdığını gördü. Bu yenicə soyulmuş qoyunun acı bağırsaqları idi. Səriyyə oğurluğa gedər kimi durub gözlədi, adam çəkildikdə acı bağırsaqları götürüb, arxın suyunda yudu, etəyinin altına bükdü. Niyazın əlindən tutub, tələsik oradan çəkildi. Dükanların qapısından, örtülü dalanlardan xırdaca ağac

yonuqları, kağız parçaları yığdı. Manqalda qızınan bir dükançıdan bir parça köz aldı, bazarın xəlvəti bir yerində acı bağırsağı nazik çubuğa çəkib bişirdi, Niyaza verdi:

– Ye, bala, ye ölmə...

Ətin iyinə özü də dura bilmədi. Günlərlə ac qalmış qarına bir neçə tikə saldıqda sanki gözlərinə işıq, dizinə taqət gəldi. Gecə torpaqaltı mağarada Niyaz da, o da ağır bir yuxuya getdilər. Kənddə axır çərşənbələri bayrama hazırlaşdıqları günlər gəlib yuxusuna girdi. O, düyü asır, Gülnaz tavada kişmiş qovurur, Musa kişi çirt çubuğunu çəkərək, həmişəki kimi fikirli-fikirli oturub baxırdı. Uşaqlar da qırmızı yumurta ilə oynayırdılar...

Xoşbəxtlikdən səhər Niyaz yuxudan gec ayıldı. Buludlar çəkilmiş, ilq bir günəş çıxaraq hər tərəfi işıqlatmışdı. Səriyyə bu cür yaşamaq mümkün olmayacağını, necə olsa bir iş tapmaq lazım gəldiyini düşündü düşündü. Bu fikirlə yenə şəhərin küçələrinə düşdü. Artıq Niyazın “Ana, acam, çörək” deyər zarıdamasına fikir vermir, qolundan tutub çəkir və iş tapmaq üçün bu qapıdan o qapıya, bu dükandan o dükana gedirdi. Onun dinmədiyini, heç bir söz demədiyini gören uşaq da sanki yorulub səsini kəsir və getdikcə acılıqdan daha az şikayət edirdi. Lakin bu hal Səriyyənin başına “bəlkə, uşaq öz içini yeyib öləcək” deyən qorxulu bir fikir saldı. Niyaz ona nə qədər əziyyət versə də, yenə övlad idi, onu da itirsə, Səriyyə bir dəqiqə də yaşaya bilməyəcəyini güman edirdi. O da ölsə, bu dünyada heç bir ümidi qalmırdı. Gülnaz və Ayazı itirdikdən sonra o, Niyazdan bərk-bərk tutaraq durmuşdu. Bir an uşağı gözündən kənara qoymurdu. Gecələr gözlərini bir saatlıq yuxu qapadıqda belə onu qolları arasına alıb yatırdı. Yuxuda əlini üstündən çəkmirdi. Lakin yeddi yaş yenicə tamam olan uşaq da ayların acılığına, soyuq və əzabına davam getirə bilmirdi. O, yavaş-yavaş şam kimi əriyir, arıqlayıb, çöpə dönürdü.

Dilənçiliklə dolanmaq mümkün deyildi. Qızdırma və dördin əldən saldığı Səriyyə xala son qüvvəsini toplayıb, gündə bir qrana da olsa, iş axtarırdı. Nəhayət, hansı bir ərbabınsa yeni ipək karxanası açdığını öyrəndi. Soraqlaşsa-soraqlaşsa gəlib, karxananın yerləşdiyi, enli taxta qapısı olan bir həyətdə girdi. Bura palçıqlı və zibilli olsa da, uzun və geniş bir həyət idi. Səriyyənin gözüne ilk dəyən, sağ tərəfdə cni iki-üç metr olan, həyətin bu başından o başına uzanmış çardağ oldu. Onun altında yüzdən artıq qadın işləyirdi. Onlar balaca taxta dəzgahların başında

oturub, ayaqlarını və əllərini tərpedir, dəzgahları çaraq-çuruqla hərəkətə gətirirdilər. Həyətin aşağı başında, çardağın qurtaracağında açıq havada bir dəstə başqa qadın qollarını çırmamış, nə işə buğlanan böyük dəmir qazanlarla əlləşirdi. Qadınların hərəkət və işindən barama bişirdikləri anlaşılırdı. Bu arvadlar kimi bir işə əl çatdırmaq Səriyyə xalanın ən böyük arzusu idi. O, ayaqları əsə-əsə barama yuyan qadınlardan qarayanız bir qadına yaxınlaşdı:

– Ay bacı, ərbab haradadır?

Üz-gözündən tər süzülən və tövşəyə-tövşəyə nəfəs alan arvad, başını buğlanan qazanın üstündən qaldırmadan çımxırdı.

– Mənim cibimdə. Nə bilim hansı cəhənməndədir, get özündən soruş.

Səriyyə xala sual verdiyinə peşman oldu, bunu bir bədfal sayıb, yerində titrədi. Bu zaman Niyaz yenə zarımağa başladı:

– Ana, acam, çörək!..

Barama təmizləyən qadınların arasından xurmayisaçlı, göygözlü, dolğun bir qız başını qaldırdı:

– Niyə çımxırırsan, ay Fatma, səndən pul istəmir ki, söz soruşur, cavab ver, – dedi və Səriyyəyə döndü:

– Xala, ərbabın kontoru bax, həyətin o biri başındadır, düz get, sola dön...

Səriyyə təşəkkür etdi, lakin ikicə addım getməmiş haman qız dalınca gəlib, onu saxladı:

– Xala, iş istəyirsən, hə?

– Hə, bala, uşağıma birçə tikə çörək qazanım.

Qız yavaşca onun qulağına pıçıldadı:

– Ərbab razı olmasa, xanım Göhəri gör, o düzəldər. Ərbabın yanında kontorda işləyir, iri, qaragözlü, şümşad bədənli xanımdır, görənin kimi tanıyarsan.

Səriyyə tanımadığı bu qızın xoş rəftarından müteəsir oldu.

– Nə yaxşı adamsan, sən ay bala, adın nədir?

Qız gülümsədi, cavab vermək istədi, lakin acıqlı bir kişi ona mane oldu.

– Bazar açma, Firuzə, işində ol!..

Əlində qırmızı danəli təsbəh olan potuq və qara bıqlı bir kişi gəlib, onların yanından keçdi, gözücu Səriyyəyə baxdı:

– Mane olma, arvad, çəkil get işinə!

Sex müdirini görənin Firuzə tez yerinə qayıtdı. Səriyyə kontora tərəf gedərkən dönüb bir də ona baxdı. O artıq başını qazana əyib barama qarışıdırırdı.

Səriyyə kontora gəldi, bura ortadan sarı ipək pərdə ilə ikiyə ayrıl-mış uzun bir otaq idi, qabaqdakı otağın divarları taxta ləmələrlə örtül-müş, ləmələrə sarı və göy rəngli ipək topları düzül-müşdü. Ləmələrin qabağında uzun stola oxşar, lakin ensiz bir taxtabənd qayırılmışdı. Uzunburun, pırdada gözlərinin bəbəyi sarı və boyu hündür bir adam əlində arşın, taxtabəndin dalında durmuşdu. Sarı rəngli ipək toplarıdan biri onun qabağında idi. O, ipəyi açaraq barmaqları arasında əzib, qarşısındakı adama göstərir və əsəbi-əsəbi danışdı:

– Qardaş, bunun nəyidir. On il də geysən dağılmaz.

Müştəri başını tərpedirdi:

– Elə də tərifləməyin ki, guya biz xamıq... Yaxşını yamandan seçirik. Bunun qiyməti odur ki, mən verdim.

– Qardaş, and olsun peyğəmbərin qəbrinə, o heç mayasının bahası deyil.

Müştəri:

– Mən ondan artıq verə bilmərəm, – deyib yerindən tərpendikdə, ərbab onu səslədi:

– Bura bax, hara qaçırsan. Ay qız, Göhər xanım, ağaya bir stəkan çay. Eybi yoxdur, eybi yoxdur, içərsən.

Ərbab müştərini saxladı, ipək pərdəyə tərəf baxıb, bir də səslədi. Pardonun dalından etinasız bir hərəkətlə Göhər xanım çıxdı. Səriyyə onu görənin kimi nişanlarından tanıdı. O, ərbaba baxmadan:

– Nə var? – deyib soruşdu.

Ərbab da ona baxmadan qorxaq bir ciddiyyətlə:

– Ağaya bir stəkan çay.

Göhər xanım cavab verməyib, eyni etinasız əda ilə pərdənin dalına keçdi. Səriyyə bu arvadın, doğrudan da, ərbab üzərində böyük bir ağalığı olduğunu hiss etdi və kənarında durub, ərbabın alveri qurtarmasını gözlədi. Ərbab alıcını zorla dükana salıb oturtdu. Nəhayət, özü pərdənin dalına keçdi. Oradan nə işə qınıq səslər eşidildi. Ərbab bir stəkan tünd çay gətirib, alıcının qabağına qoydu və yenə ipəyi tərifləməyə başlayıb, qiymət üstünə gəldi:

– Qardaş, vallah, o qiymətə verə bilmərəm, onda gərək səhər bu karxanayı yığışdırım. Onsuz da gündə yüz dəfə mən dədəmə söylərəm ki, niyə bu qələti elədim, var-yoxumu qoydum bura.

– Niyə, indi ki, Allaha şükür, faydalı şeydir. Yollar bağlanıb, mal getirən yox, özün qaytar, burax bazara...

– Sən yolların bağlanmağına baxma... On iki imama and içirəm ki, on beş il dava ola, yollar bağlana, bir yerdən bu İrana bir arşın mal gəlməyə, yenə vətən malı işə getməyəcək.

– Niyə, qardaş, niyə belə bədgümansan?

– Çünki tacirlərin anbarı Amerika, ingilis, alman malı ilə ağızbaağız doludur. Lap otuz il də satsalar, qurtarmaz.

Onlar hər ikisi öz dediyindən durur, söhbəti Səriyyə xalanın heç şey anlamadığı uzaq mətləblərə aparıb çıxarırdılar. Lakin söhbəti yenə ipəyin keyfiyyəti və qiyməti üzərinə gətirdilər. Nəhayət, müştəri soyumuş çaydan ikicə qurtum içib ayağa durdu:

– Bir şahı da artıq verə bilmərəm, görək mən də bir şey qazanam, ya havadan dolanacağam, xudahafiz, – deyib getmək istədi. Yenə ərbab tələsik onu səslədi:

– Kişi, rəhmətliyin oğlu, hara tələsirsən? Bu qədər çənə-boğazdan sonra heç olmazsa, beş qranlıq mal al ki, əliboş getməyəsən.

– Heç bir şahılıq da almayacağam, dediyim qiymətə ver, üç yüz metr götürüm.

Onun qəti olaraq yola düzəldiyini görəndə ərbab:

– Pah, sənənin evin yıxılmasın, tərs yeyəsi, – dedi, – gəl apar, qoy mənim evim yıxılsın.

Topları saydı, bir kənara ayırdı. Müştəri bir az beh verib:

– Malın dalınca gələndə, pulun hamısını verərəm, – deyib getdi.

Ərbab bir az rahatlanıb yerində oturduqdan sonra Səriyyəyə tərəf dönüb:

– Nə var, arvad?

Səriyyə cavab vermək istəyəndə ipək pərdə qalxdı və Göhər xanım ağ samovarı çıxarıb, heyətdə külünü boşaltmaq istədi. Səriyyə bir hissini təsirlə qaçıb, samovarı ondan aldı:

– Xanım, icazə ver, mən təmizləyim.

Göhər dərhal samovarı ona verdi və doğrudan da, bir xanım kimi olını belinə vurub, ona tamaşa etdi. Səriyyə samovarı təmizləyib ona uzatdıqda Göhər soruşdu:

– Xala, yorğan salmaq əlindən gəlirmi?

– Bala, ele yorğanlar salıram, bəyə, xana layiq.

– Xörək də bişirərsənmi?

– Niyə bişirmərəm, bala.

Göhər xanım gözaltı, həm narazı, həm də qorxaq bir görkəmlə dayanmış ərbaba baxdı və Səriyyəyə döndü:

– Səhərdən mənə iki yorğan salacaqsan, xoşuma gəlsə, səni razı salacağam, gəlməsə, gözünü çıxardacağam. Harda olursan?

Səriyyə yeri olmadığını, kənddən gəldiyini söylədi. Göhər eyni etinasız nəzərlə ərbaba tərəf baxdı və amirənə səslə:

– Yaxşı, uşağımı da götür get o heyətin otəyinə. hamamın yanında bir otaq var, orda qalarsan. Yuyun-təmizlən, səhər işə başla.

Səriyyə, ərbabla Göhərin arasındakı münasibətlərdən heç bir şey başa düşmədisə də, ağızlarını açan kimi dolu bulud tək yağış tökəcəklərini gördü. Belə olarsa işinin pozulacağından qorxaraq səsinə çıxartmadı, itaətkar bir hərəkətlə Niyazın qolundan tutub tələsik Göhər xanım göstərən tərəfə getdi.

Qızmaqda olan yaz günəşi çölləri, bağları getdikcə daha artıq qızdırır, bitkilərə can və həyat verirdi. Yer buğlandıqca ağaclar pöhrələ-nir, güllər qönçələnir, taxıllar qalxırdı. Adamlar yavaş-yavaş qalın qış paltarını əyinlərindən tökməyə və yüngülləşməyə başlayırdı. Lakin hələ qış soyuğu canlarından çıxmıdığından özlərini günəşin ilıq işıqları altına verirdilər. Bu yaz, dünyanın vəziyyəti ürəklərdə həmişəkəndən daha artıq bir əndişə oyatdığından, müharibə və sülh haqqındakı danışıqlar kəsilmirdi. Xüsusən balkanlarda yaranmış gərgin vəziyyət bu danışıqların mövzusu olmuşdu.

Fridun bir dəstə tələbə yoldaşı ilə darülfünunun günəş tutan heyətində gözür və onların bu ətrafdakı danışıqlarına qulaq asırdı. Tələbələrəndən biri:

– Almanlar bərk oyun başlayıblar, – dedi, – Bolqarıstana girdikdən sonra indi də Yuqoslaviyaya əl atmışlar.

Son hadisələrdən xəbəri olmayan başqa bir tələbə:

– Yoxsa yeni bir xəbər var? – deyər soruşdu.

– Dünən London verirdi, almanın təhrikilə macar qoşunları Yuqoslaviyaya girmişlər.

– Dava, deyəsən, bu tərəfə dönür, Şərqi sarı gəlir.

– Balkanların alman əlinə keçməsi Sovetlərə böyük təhlükədir.

– Müavini vəzir-xaricci Şurəvi cənab Vişinski macarların bu hərəkətini təkdir etmişdir.

– Qardaş, Sovetlərlə də zarafat eləmək olar? Güclü dövlətdir.

– Güclülükdən əlavə, siyasi əqidəsi də heç bir dövlətinkinə oxşamır.

Sovetlər haqqında tələbələr çəkinə-çəkinə və bir-birindən ehtiyat edərək danışır, açıq şübhələndikləri adam gördükdə tamamilən söhbəti kəsirdilər. Fridun bütün cəmiyyətdə olduğu kimi, burada da cəbhələrin iki yerə ayrıldığını görürdü. Yoxsul ailələrdən olan tələbələrlə İrannın istiqlal və tərəqqisini istəyən tələbələrin məhəbbəti Sovetlərin tərəfindən idi. Onlar vətənlərinin gələcək azadlıq və yüksəlişinin rəhnini Sovetlərin məhkəmlənməsində, bütün dünyada nüfuzunun artmasında görürdülər. Əksinə, mürtəce və varlı təbəqələrin içindən çıxmış tələbələr isə bunu özləri üçün əsl fəlakət sayır və hər vechlə olur-olsun almanı da, ingilisi də, amerikanı da müdafiə edirdilər. Balkanlarda vəziyyətin gərginləşməsi və hadisələrin bilavasitə İrana yaxınlaşması bu mübahisələrə canlı, həyati bir ehtiras verdi.

Fridun tələbələr arasında eşitdiklərini yoldaşlarına bildirdi. Onlar fəhlələr arasında da eyni mövzudan danışıldığını dedilər. Rəsmi dairələr, qəzetlər və mürtəce şəxslər bütün bu söhbətlərə antisovet istiqamət verir, ingilis və Amerika mətbuatından aldıkları yalanları geniş yayırdılar. Rza Qəhrəmani:

– Heç dayanmaq zamanı deyil, – dedi, gəlin kitab da olmasa, və rəqə buraxaq. Birinci və rəqə kimi öl ilə yazarıq:

Vərəqənin adını “Xalqların ümidi və sülhün dayağı” qoymağı qərara aldılar. Fridun, gəcə vərəqəni yazmalı, səhər Rza Qəhrəmaniyyə çatdırmalı idi. Evinde yaşadığı qoca sahibə də arada vasitəçi olacaqdı. Rza Qəhrəmani iki günə qədər üç yüz vərəqə hazırlamağa söz verdi.

Fridun gün batdıqdan sonra şəhərin cənub kənarında olan yeni otağında oturub, vərəqənin məzmununu düşünərkən qapısının döyüldüyünü eşitdi. Gələn, vətəndaş paltarları geymiş yavər Əzimi idi. O, ayaqüstü Sərtibin sözlərini Friduna çatdırdı:

– Vəziyyət ağırdır, məhbəsdəkiləri cədam gözləyir.

Kərimxan Azadi, doktor və başqa yoldaşların xilas edilə bilməyəcəyini anlayan Fridun heç bir söz deyə bilmədi. Yalnız uzun bir sükutdan sonra hər sözü ayrılıqda tələffüz edərək yavaşca dedi:

– Borcumuz onların yolunu davam etdirməkdir. Biz də ölsək, başqaları tapılar.

– Sərtib tapşırırdı sizə deyəm ki, onun da vəziyyəti ağırdır. Hər tərəfdən casuslarla əhatə edilmişdir.

– Sərtibə deyin, darıxmayın, lazım olanda biz onunla əlaqə yaradarıq.

Yavər Əzimi onun qoşun hissələrindəki vəziyyət haqqında sualına cavab verdi:

– Alman zabiti olmayan hissə yoxdur. Məşqlərdə sərbazları ruslarla vuruşmağa hazırlayırlar.

– Bəs sərbazlar necə?

– Sərbazın doxsan doqquz faizi kəndli və kərgər balasıdır. Rusun üstünə silah qaldırılmaz. Bizim yoldaşlar da mümkün olduqca başa salırlar.

Fridun ona xalqa yaxın olan aşağı rütbəli zabitlər arasında daha diqqətli işləməyi tapşırırdı və yola saldı. O, getdikdən sonra və rəqədə xüsusi bir cümlə ilə sərbaz və zabitlərə müraciət etməyi qərara aldı. Yarımçıq qalmış fikirlərini axıra qədər düşünərək tamamlamağa çalışdı. O, qəti döyüş zamanının yaxınlaşdığını hiss edir, gizləndə hazırladıkları bir dəstənin açıq meydana çıxıb, imtahan verəcəyi günün çatmaqda olduğunu duyurdu. O zaman onlar hər tərəfdən ayağa qalxacaq və meğlubedilməz bir ordunu xalqı təşkil edib istibdad üzərinə qəti hücum aparacaqdılar. Bu böyük ordunun döyüş qabiliyyəti indi görülməmiş işlərdən, onun siyasi və fikri tərbiyəsinin dərəcəsi ilə asılı olacaqdı. Onda zamanın tələblərinə cavab verəcək bir şüur tərbiyə etmək qabiliyyəti qazanmaq demək idi. Köhnə, çürük fikir və təsəvvürlər, uydurulan yalanlar bu yolda onun fikrini buxovlayan ağır zəncirlər idi. Fridun indi əlində qələm özünü bu zəncirləri qıran bir sərbaz kimi hiss edərək, döyüş meydanı girməyə hazır idi. Bütün fikirlər yetişmişdi. Bir cisim kimi onlara toxunmaq mümkün idi. Fridun əlinə qələm alıb, “vətəndaşlara” sözünü kağıza yazdı və dayandı. Kağıza tökülmək istəyən fikir və hisslərə hansı cümlə ilə yol açmağı düşündü.

Bu zaman həyətdə tez-tez və dolaşmaq danışan adam səsləri eşitdi, qələmi yerinə qoyub ayağa durdu. Qapının coftə yerindən baxıb, sarı çiraq işığında yaxınlaşan iki silahlı və bir qarayaxa adam gördü. tez qayıdıb, dalana çıxan pəncərəni açdı və oradan sıçramaq istədikdə tüfəng lüləsi ilə üz-üzə gəldi. Geri döndü, qapını sındırıb, iki silahlı adamla içəri girmiş Sərhənglə qarşılaşdı. Sərhəng:

– Pəncərədən qaçmağa öyrənmisiniz, – dedi, – bu dəfə gecikdiniz.

Fridun onun öz adı mülayim ifadəsini pozmayan üzünə baxdı.

– Gecikən sizsiniz, Sərhəng, mən hər yerə vaxtında çatmışam.

Qollarını dalma bağlayıb, evdən çıxaranda artıq ilk həyəcan soyumuş, yerini hər şeyə müqavimət göstərməyi tələb edən sərt bir düşüncəyə vermişdi.

Fridunun tutulmasını Qəhrəmaniyə Fəridə xəbər verdi. İlk dəqiqədə Qəhrəmani fikrində bir çəşqınlıq hiss etdi. Gözüyaşlı Fəridənin sözləri ona anlaşılmaz göründü. Heyrətdən böyümüş gözlərini onun üzünə dikib durdu. Fəridə Fridun kimi adamların az tapılacağını, onun canlara dəyən oğlan olduğunu deyərək, böyük bir təəssüf hissilə sözünü təkrar etdi. Birdən-birə Qəhrəmaninin alnını soyuq tər basdı. O, yaylığı ilə təri silərək, taqətsiz bir adam kimi kresloya oturdu. Fikrini bir yerə yığmağa, nələr vəqə olduğunu bütün aydınlığı ilə təsəvvür etməyə çalışdı. Nə isə beynində fikirlər bir-birinə qarışırdı, təəssüflə, məyusluq, həyəcan, əndişə... Eyni zamanda fikri sürətlə işləyir, qəlbi həyəcanla döyünürdü.

Fridunun tutulması onlara böyük bir zərbə idi. Qəhrəmani başqa yoldaşları da, xüsusən Kürd Əhməd bir xəta gözlədiyini düşündükdə bu qərara gəldi ki, təcili chtiyyət tədbirləri görmək lazımdır. Fəridə ilə axşam doktorun oğlunun gizləndiyi qarovulçunun evində görüş təyin etdi. Kürd Əhməd və Sərxana xəbər verməyi Fəridəyə tapşırırdı.

Onlar qoca qarovulçunun su anbarında görüşdülər. Rza Qəhrəmani hamıdan qabaq gəlmişdi. Fridunun tutulmasını da doktorun oğluna xəbər verən o oldu. Doktorun oğlu bu gözlənilməz xəbərdən sarsıldı:

– Necə olsa, onu qurtarmalıyıq – dedi, – sabahdan mən paltarımı dəyişib çıxacağam, hərəkət etmək lazımdır, yoxsa bu zirzəmidə yata-yata bir-bir bütün yoldaşlarımızı bada verərik gəder.

Rza qəti olaraq onun sözünü kəsdi:

– Bu boş fikirləri başından çıxart. Ehtiyatsızlıq edərsən, səni də tutub qatarlar dama. Bununla nə bizim, nə də məhbəsdəkilərin vəziyyəti yaxşılaşmaz.

Doktorun oğlu səbirsizliklə:

– Bəs nə təhər olsun, elə oturub baxaq ki, yoldaşlarımızı dar ağacından necə açacaqlar?

Rza yavaş, lakin sərt cavab verdi:

– Nə etməli, görünür, onsuz işimiz aşmayacaq.

Fəridə, Kürd Əhməd və Sərxan gəldikdə Rza Qəhrəmani uzun müqəddiməyə və kədərli sükut yaranmasına yol vermədi, ayaq üstə durduğu halda dərhal mətləbə keçdi:

– Mənə elə gəlir ki, bu vaxta qədər qabağımızda getmiş bezi yoldaşlar müvəqqəti olaraq bir az dala çəkilsələr yaxşıdır. Mən, xüsusən

ağayı Kürd Əhməd nəzərdə tuturam. Onun Tehrandan çıxmasını təklif edirəm, bir müddət Kürdüstan və Azərbaycana getsə yaxşıdır.

Onlar Rza Qəhrəmaninin fikrini izahatsız da anlayırdılar. Sərxan: – Yaxşı təklifdir, – dedi.

Kürd Əhməd ani bir hisslə etiraz etmək istədi. Ona elə gəldi ki, işin bu ağır zamanında özünü kölgəyə çəkmək namərdlik və meydan-dan qaçmaqdır. Lakin yoldaşlarının qəti baxışları sağlam şüur və hissiyyətin yanlış olduğunu deyirdi. O, əsəbi bir səslə:

– Çox yaxşı, – dedi, – mən ağayı Hikmət İsfahanidən icazə alıb şimala gedərəm. O tərəflərdə bəzi işlərimiz də var, Tehranda təşkilatə rəhbərlik ağayı Rza Qəhrəmaninin boynuna düşəcəkdir. Unutmayın ki, irtica və istibdadın bu hücumları bizim əl-qolumuzu sustaltmamalıdır.

Yanaqları qızarmış Fəridə tələsik danışdı:

– Əksinə, bu saat məndə elə hiss var ki, elə bil, meydana çıxıb vuruşacağam.

Doktorun oğlu:

– Məni də bu zirzəmiyə salıb, cərgodən çıxmış hesab etməyin, – dedi, – yazıdan-pozudan nə olsa, verin.

Rza Qəhrəmani:

– Yazı da verəcəyik, başqa işlər də. Hələlik səbir lazımdır.

Onlar dağılışarkən bir-birinə baxıb öpüşdülər. Bir-bir su anbarından çıxıb, hərəsi bir yana getdi.

Rza Qəhrəmani yenə Fridunu düşünürdü. Bir şey etmək lazım idi. Bir tədbir görmək lazım idi. Fridunun birinci dəstə ilə mühakimə olunmasının qabağını almaq lazım idi. Çünki onların xilasına heç bir ehtiyat yox idi. Onlarla birlikdə mühakimə ediləcək hər bir adam mütləq məhv olacaqdı. Bu fikirlərlə evdən çıxıb, Səlimini axtarmağa getdi. Onun Hikmət İsfahanigildə olduğunu söylədilər. Fəlakət zamanı ən kiçik bir ehtimal belə insanın xəyalında min ümid oyadır. Qəhrəmani də belə halda idi. Buna görə də nə cür olursa Səlimini görməyi kəsdirmişdi. Ona elə gəlirdi ki, Fridunun həyatı bu görüşdən asılıdır. Başqa cür hərəkət etmək olmazdı. Bu fikirlərlə o, Hikmət İsfahanigilə getdi. Vacib bir iş üçün xanım Şəmsiyəni görmək istədiyini söylədi. Onu böyük bir həyətdən keçirib ikinci, nisbətən kiçik həyətdə gətirdilər. Burada Şəmsiyə özü qabağa çıxdı. Onu fərşlərlə döşənmiş işıqlı bir otağa apardı. O, nə üçün gəldiyini söylədikdə Şəmsiyyə dərin bir fikrə getdi. Halının dəyişməsi, nə isə onun da bir həyəcan keçirdiyini bildirdi.

Qəhrəmaniyyə:

– Yaxşı, siz gedin, – dedi, onların işi sərhəng Səfaidedir. O, atamın yaxın dostudur. Mən atamla danışaram. Onu bu işə vadar etməyə çalışaram. Nəhayət, özüm Sərhəngin yanına gedərəm.

Qız susdu. Lakin onun hələ də əsəbi halda bu barədə düşündüyü aydın idi. Həyatdan doymuş bir adam kimi:

– Son zamanlar elə bil ki, dünya öz məhvərindən çıxmışdır, – dedi, – hər gün mənhus bir əməl, bəd bir xəbərlə qarşılaşırsan. Hər şey bir-birinə dəymişdir. Heç bir işə, heç bir şeye etibar qalmamışdır. Oturduğun yerdə elə güman edirsən ki, ev başına uçulacaqdır.

Fikrən hələ də Fridunu qurtarmaq yollarını axtaran Qəhrəmaniyyə onun bu sözlərinə diqqət vermədi.

– Xanım, ağayı Salimiyyə də desək necə olar? Bəlkə, o bir şey edə bildi? – deyərək soruşdu.

Qız darıxmış halda:

– Ağayı Selimi nə edə bilər? – dedi. – O öz başını güclə salamat saxlayır. Sizə elə gəlir ki, bu yuxarılarda, bu dəbdəbəli, zəngin saraylarda baş saxlamaq asandır? Bunların hamısı kənardan yaxşı görünür, uzaqdan baxanın gözüni qamaşdırır, yaxına gələndə bir damcı zəhərdən başqa bir şey deyildir!..

Qəhrəmaniyyə o qəbil insanlardan idi ki, onların fikri bir məsələnin üstündə gərgin işlədiyi zaman xarici aləmdə heç bir şey görməz və eşitməzlər. Buna görə də Şəmsiyyənin bu sözlərinə də əhəmiyyət vermədi.

– Bəs nə edək, xanım, deməli, ümid sizə qalır, hə?

– Çalışaram, əlimdən gələni edəərəm.

Qəhrəmaniyyə durub gedərkən Südəbənin hələ də ağır xəstəlikdən qalxmamış anasını nəzərinə gətirərək:

– Bircə xahişim var, mümkün olsa bunu hələlik Südəbəyə bildirməyin, – dedi.

Qəhrəmaniyyəni yola saldıqdan sonra Şəmsiyyə atasının yanına getdi. Hikmət İsfahani təzəcə nahar etmiş və kresloya uzanaraq fikrə getmişdi. Kəfi özündə olmadığını, nə işə çox gərgin düşündüyünü Şəmsiyyə onun simasından bildi:

– Ağ, nə düşünürsən? Nə olub belə? – deyərək süni bir mehribanlıqla qollarını onun boynuna saldı və üzündən öpmək istərkən dodaqları sol gözüne toxundu. Qız təkrar soruşdu:

– Nə düşünürsən, ata?

Qızın nazlanmasından nə işə bir kələk hazırlandığını güman edən Hikmət İsfahani:

– Nə borcuna nə düşünürəm, sən də görüm niyə gəlmisən? – dedi.

Qız onu daha artıq oxşamağa çalışdı:

– Yox, əvvəl sən də görüm, nə düşünürsən?

– Boynumdan asılma, gəl burada otur, deyim.

Şəmsiyyə onun göstərdiyi kresloya oturdu. Hikmət İsfahani:

– Düşünürəm görüm nə təhər eləyim ki, yüz min tükən əldən çıxmasın.

Daxilən belə söhbətlərdən zəhləsi gedən Şəmsiyyə süni bir maraqla göstərdi:

– Nə yüz min tükən?

Hikmət İsfahani qızının belə şeylərlə maraqlanmasından sevindi. Özlüyündə onun artıq həyat təcrübəsinə malik bir adam olmağa başladığını düşündü.

– Mister Tomasın vasitəsilə ingilis ticarətxanasından yüz ton qənd almışam. – dedi. – Satmadım, saxladım. Bazardakı qəndi də yığdırdım ki, bəlkə, heç olmazsa hər tonundan beş-on min tükən çıxaram. Elə, işin düzəlen yerində rus ticarətxanasına qənd gəlib. İndi onlar, bazara buraxsalar, mən öldüm. Nəinki yüz min tükən fayda əldən çıxdı, bazardan yığıqlarımdan da bir iyirmi-otuz min tükən zərər çəkəcəyəm.

Şəmsiyyə sadə bir əda ilə:

– Rusların da qəndini alın, – dedi.

– Elə məsələ onun üstündədir ki, görək indi ruslar o qəndi mənə verəcəklər, ya yox? Əvvəla, mənim onlardan acığımı gələn kimi, onların da məndən aldığı gəlir. Sonra da, min şərt qoyacaqlar. Üçüncü də, deyəcəklər ki, bizim öz müştərilərimiz var. Bazarda inhisar yaramayın. Camaatı korluğa salmayın. Nə bilim, min söz deyəcəklər.

Şəmsiyyə onun sözünü kəsdi:

– Eybi yoxdur, fikir eləmə, ata! Bu dəfə olmaz, gələn dəfə satarsan.

Hikmət İsfahani sol gözüni bir az da qırpdı.

– Yaxşı ticarət öyrətdin mənə! De görüm dərdin nədir? Niyə gəlmisən?

Şəmsiyyə yenə qalxıb, onun boynunu qucaqladı:

– Söz ver ki, nə istəsəm eləyəcəksən, deyim.

– Yaxşı, bir əvvəl istədiyini de, sonra.

– Yox, söz ver, sonra deyim.

– Yaxşı, de gördüm.

Şəmsiyyə müəllimin nəhaq tutulduğunu söylədi. Onun, anası və bacısı olduğunu da əlavə etdi:

– Yazıqdırlar. Sərhəng Səfai ilə danış. Qoy onun işini o dəstənin işinə qatmasın.

Bu sözü eşidən kimi Hikmət İsfahani onun qollarını boynundan aralayıb yana atdı. Qaşqabağını turşutdu:

– Mənim işim deyil, mən bu işlərə qarışa bilmərəm. Sənin də işin olmasın. Get yerində otur!

Şəmsiyyə ərək ilə:

– Yox, ağa, sən bunu etməlisən, – dedi, – mən sənin yolunda özümü də qurban verdim, sən də məni bircə xahişimə əməl elə. İnsanı ölümdən qurtarmaqdan yaxşı nə ola bilər? Bu yaxşılığın heç vaxt itməz. Sərhəng sənin sözündən çıxan deyil. Dostundur, ata!

Hikmət İsfahani deyinməyə başladı:

– Sözümdən çıxan deyil! Bəli! Demək asandır. Dostundur! Yaxşı sözdür!

Sonra qalxıb Şəmsiyyənin gözünün içinə baxdı.

– Mənim dostum–zadım yoxdur! Onlar hamısı mənim dostum deyil, bax, bax bunun dostudurlar. Bunu görürsən, bunun!

O cibindən yüz tükənliyi çıxarıb, Şəmsiyyənin gözünün qabağında yellədi və masanın üstünə atdı:

– Bəli, bunun dostudurlar!.. Bir gün bu olmasın, o dostların kölgəsini də görməzsən. Dostdurlar! Sərhəng Səfai düzəldər!.. Onun bir təbəssümünü mənə min tükənə başa gəlir. Belə işə on min, iyirmi min tükən istəyəcək!

Bu sözlərdən özü də dəhşətə gəlmiş kimi qışqırdı.

– Yox, yox! Mənim çölə atmağa pulum yoxdur!

Şəmsiyyə qəti və ağlar bir səslə:

– Lap əlli min tükən də olsa verməlisən, ağa! – dedi.

Simasının ifadələrindən atasının xəyalən də olsa belə bir fikrə razı olmaq istəmədiyini gördükdə ümitsiz bir hala gəldi, ona təsir etmək üçün qorxulu bir fikir başına gəldi. Bütün iradəsini toplayaraq:

– Sən bunu etməlisən, ağa etməlisən!.. Burada mənim də adım var. Mənə nə dəxli var, – dedi və əllərlə üzünü qapayıb ağladı.

Bir anda Hikmət İsfahanini heyrət və vahimə bürüdü. Ayağa durub, Şəmsiyyənin əlindən tutdu:

– Yoxsa... yoxsa...

O, sözünün dalını getirə bilmədi. Öz düşündüyündən özü də qorxdu. Dəhşətdən dili tutuldu. Dodaqları əsdi. Şəmsiyyə yalnız indi necə qorxulu bir addım atdığını duydu. Utandığından və qorxusundan bütün bədənini soyuq bir tər gəldi. Özünü doğrultmaq üçün başqa bir dəlil tapmağa çalışdı. Haradansa Sədabə gəlib gözləri önündə durdu. Boğulan adam saman çöpünə əl atan kimi, dərhal bu təsadüfi fikirdən yapışdı:

– O, Sədabənin sevgilisidir. Sədabə də mənim dostumdur.

Hikmət İsfahani, bir yüngüllük hiss etmiş kimi, yekə qarnını qalxızıb–endirərək köksünü ötürdü.

– Ağlını başımdan çıxarmışdın! – dedi və əvvəlki vəziyyətini alaraq əlavə etdi:

– Sədabənin sevgilisidir, qoy ağayi Həkimülmülk düzəlsin. Mənə nə dəxli var?

Fikrindən nə keçdisə qaşlarını çatdı, düşündü, gülümsündü. Şəmsiyyə onun gözlərini oynatdığını gördükdə qəlbində gizli bir vahimə baş qaldırdı. Çünki atası həmişə hiyləgər bir şey düşündüyü, riyakar bir plan qurduğu zaman gözləri arasıkəsilmədən tərpenər, hərəkət edər, qırpınardı. Şəmsiyyə bunu yaxşı bilirdi. Ürəyində baş qaldıran gizli vahimənin də səbəbi bu idi. Qız fikirlərini bir yere yığmamış Hikmət İsfahani üzünü ona tutdu:

– Yaxşı, qızım, get! – dedi. Mən sərhəng Səfai ilə danışaram. Sənə söz verirəm ki, Fridun bu dəstə ilə mühakimə olunmayacaqdır. Get!

Şəmsiyyə heç şey anlamadan, fikirləri dolaşmaq halda onun yanından çıxdı. Uzun müddət atasının nə kələk hazırlaya biləcəyini düşündüdə də bir qərara gələ bilmədi.

Şəmsiyyə şübhələnirdi, atasının onu aldatdığını, yalandan arxayın saldığını düşünməyə başlayırdı. Bu şübhələrin təsiri ilə onda dəi bir fikir oyandı. Özü sərhəng Səfainin yanına gedəcək və istədiyinə nail olacaqdı. Sərhəng onun sözündən çıxmıyacaqdı.

Hotta ona elə gəlirdi ki, kiçik bir işarə ilə bu adamı ayaqlarına sala bilər. Qadınlara məxsus sövqi–təbii ona belə deyirdi. Əvvəlcə o özü nəzarəti–kişvərə Sərhəngin yanına getmək istədi. Sonra özünü qiymətdən sala biləcəyini, sərhəng Səfainin belə bir şərəfə layiq olmadığını kəsdirdi. Ona zəng etdi və kiçik bir məsələ üçün onu evdə gözlədiyini söylədi. O özü də hiss etmədən Sərhənglə xüsusi bir ahənglə, səsine bir məlahət verərək danışdığını sonra başqa düşdü və məmnun qaldı. Sərhəng ümid və heyrət içərisində çağırıldığı zamanda nə bir dəqiqə

tez, nə də bir dəqiqə gec, düz vaxtında Şəmsiyyənin yanına gəldi. Şəmsiyyə ağ ipək paltarda və ətirlənmiş halda onu qarşıladı. Bütün bunlar Sərhəngə xoş gəlməklə bərabər qərribə bir yuxu təsiri bağışlayırdı. Hətta adətinin xilafatına, gülümsəyərək:

– Deyəsən, bizim də bextimiz açılır, – deyərək Şəmsiyyə müraciət etdi.

Şəmsiyyə ona həmişə hörməti olduğunu söylədi. Bir qədər söhbətdən sonra çay və nahar gətirdirdi. Özü də oturub Sərhənglə birlikdə nahar etdi. Sərhəng bunu özü üçün tam bir səadət sanırdı. Nəhayət, Şəmsiyyə məsələni ona açdı:

– Çox ağır bir xahiş olduğunu bilirəm, – dedi. – Lakin istədiyiniz məsələni məntiq və dəlillərlə əsaslandıracaq bir ağıla sahib olduğunuza da əminəm.

Sərhəng çox dərin bir fikrə getdi. Görünür, öz ələmində nə isə ölçür, biçirdi. Şəmsiyyənin süni təbəssümlə işıqlanan gözələrinə baxdı:

– Xob, – dedi, – sizin üçün hər şeyə hazırım.

Buna bir mükafat olaraq, ayrılarkən Şəmsiyyə əlini ona uzatdı. O bu balaca, yumşaq və isti əli tutaraq dodaqlarına apardı, “bələcə, bir gün qəlbinə də hakim olacağam” deyib düşündü...

* * *

Şəmsiyyə çıxdıqdan sonra, Hikmət İsfahani otaqda gəzindi, əlini-əlinə sürərək, bir də qəhqəhə çəkib güldü.

– Ağayı Həkimülmülk, quyruğun yaxşı əlimə keçib! Gör indi adamın nəhmi necə oda qoyarlar!

O, Həkimülmülkün dolayısı ilə də olsa, dövlətə zidd bir işlə ittiham etmək üçün əlinə firsət keçdiyini güman edirdi. Hətta öz-özünü bu fikrin həqiqiliyinə inandırmağa çalışaraq, “yəqin bu tülkü atıq şah olmağı qət etmişdir. Bu işlərin hamısını da düzəldən odur! – deyirdi. – Fridunu hələlik diri saxlatmalı, sonra yavaşca şahın qulağına pıçıldamalı, onun şübhələrini artırmalı, digər tərəfdən də Sərhəngi ələ almalı. Şəmsiyyəni ona vəd etməli, təhqiqatın nə istiqamətdə aparılmasını qandırılmalı! O zaman, ağayı Həkimülmülk davam gətir görüm necə gətirəcəksən!..”

Bu fikirlərlə o sərhəng Səfainin dalınca adam göndərdi. Balaca, lakin mehriban bir kağız yazdı. Nahara dəvət etdi. Təbiidir ki, Sərhəng vaxtında onun qulluğunda hazır oldu. O, zarafat və təarüfdən sonra qiymətli bir brilyant üzük gətirib, Sərhəngin barmağına taxdı:

– Xüsusən sənin üçün gətirmişəm. Nazik oğlansan, xoşum var sonə!

Sərhəng, bütün bu hərəkətlərdən xoşal olurdu. Şəmsiyyədən başqa bir övladı olmayan bu qoca tülkünün varidatına varis çıxacağını düşünməyə başlayırdı. Hikmət İsfahani isə, adəti üzrə özünü ağır saxlayır, əsas məsələdən söhbət salmırdı. Yavaş-yavaş yeyib-içir, oradan-buradan danışır, ən çox Sərhəngin hüsn-əxğaq və xoş xasiyyətini mədh edirdi. Yalnız Sərhəng saatına baxıb, getmək icazəsi aldığıda və bir ayağı astanada olanda Hikmət İsfahani, təsadüfən xatırlamış kimi, onu saxladı və Fridun haqqındakı xahişi ona bildirdi. Onu şübhəyə salmamaq və boynuna minnət götürməmək üçün bunun xarici səfərxanalardan birinin xahişi olduğuna da işarə etdi. Sərhəng bu məsələni bir gün əvvəl Şəmsiyyə ilə həll etdiyini gizlədərək:

– Baş üstə, həmişə qulluğunuzda hazırım! – dedi və öz növbəsində onun, boynuna minnət qoymağa çalışaraq, əlavə etdi:

– İnanın ki, çox çətin işdir. Amma nə etməli. Sizin sözünüzü rədd etmək mümkün deyil.

Hikmət İsfahani onun dalınca “Ay qurumsaq, axır bir minnət yolu qoydu ha!” deyib tüpürdü və söydü. Bu minnəti boynundan atmaq üçün on min tükən, yoxsa beş min tükən vermək lazım olduğunu düşünməyə başladı. Çox düşündü. Gah on minin, gah da beş minin üstündə durdu. Axırda özünü söyməyə başladı.

– Ay axmaq kişi, özünü niyə üzürsən? Beş min tükən dədəsinə də bəsdir! Göndər. İt payı olsun, – deyib soyundu və istirahət etmək üçün yorğan-döşəyə girdi. Lakin yata bilmədi. Fikrindən keçirdi ki, bəlkə, elə üç min tükən də bəsdir. Gah o tərəfi üstə çevrildi, gah bu tərəfi üstə. Lakin nə beşin üstə dura bilirdi, nə üçün.

Sərhəng Səfai böyük bir sevinclə Hikmət İsfahaninin yanından çıxdı. Uzun müddət ona yuxarıdan-aşağı baxmış, varidatı və nüfuzuna güvənərək özünü yıxılmaz bir dağ hesab edən bu adamın, deyəsən yüyəni əlinə keçməkdə idi. İndi Sərhəng onu elə əzəcək, elə xırpalayacaqdı ki, heç köhnə ağadan bir əsər də qalmasın. Uzun zaman mənəb həvəsi ilə sıxılmış xırda adamların intiqamı ağır olar... Sərhəng belə adamlardan idi. O, firsəti fəvte verməyəcəkdi. İndi Hikmət İsfahanini dəli dəvəni döyüb yatırdan kimi, diz çökdürmək vaxtı çatmışdır. Bu fikirlə o birbaşa Həkimülmülkün evinə tərəf yollandı. Onun vasitəsilə Hikmət İsfahaninin qiyamçılar dəstəsi ilə əlaqəsi olduğunu şahə çatdıracaq və istədiyinə nail olacaqdı.

İYİRMİ DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Ağır bir məzar sükutu içərisində edam hökmünü onlara oxudular. Ölümə məhkum edilənlər kamerasına salıb, iyirmi dörd saatlıq həyatları qaldığını bildirdilər. İyirmi dörd saat! Bu iyirmi dörd saatda nələr ola bilərdi? Onlar min arzu və xəyal ilə yaşayır, azadlıq ümidini itirmirdilər. Bununla belə, hər keçən saniyə iradəni sarsıdır, ölümün dəhşətli rəmzi olan dar ağacını gözləri önünə gətirirdi. Onlar dəqiqələri, saniyələri saymağa başlayırdılar. Kərimxan, insanın oturub dəqiqələri saya-saya ölümü gözləməyindən dəhşətli bir şey olmadığını bilirdi. Belə dəqiqələrin ağır iztirabına dözməyib, dəli olanları o, məhbuslar arasında az görməmişdi. İyirmi dörd saatda əlli illik bir həyatın işgəncələri altında özilmiş kimi, saç-saqqağı ağaran, üz-gözünü qırıxq basan, heç bir zaman unuda bilmədiyi bir məhbusun surəti indi də gəlib gözləri önündə durmuşdu. O, bu fikir və xatirələri qovmağa çalışırdı. Həyatının xoş günlərini, qəlbə qüvvət və mətanət verə biləcək hadisələrini xatırlamağa soy edirdi. Cənubda sürgündə olanlar arasında rast gəldiyi bir dabbaq yadına düşdü. Dabbaq qərib bir adam idi. Onun qırx illik ömrünün yarısı məhbəslərdə və sürgünlərdən keçmişdi. O, beş dəfə məhbəsdən, iki dəfə sürgündən qaçmışdı. Axırncı dəfə yenə qaçmaq istəyəndə tutub, edama məhkum etmişdilər. Onu asma-mışdan qabaq demişdi:

“Dünyada qəlyandan doymadım. Bir qəlyan gətirin, bir qurtum sümürüm, sonra asın”. On yaşından başlayaraq bütün ömrünü oğurluqda keçirmiş otuz yaşlı başqa bir məhbusu asdıqda “vəsiyyətin nədir?” sualına cavab vermişdi: “Çayçı Əhmədə beş tükən borcum var, onu verin, anama da deyın mənə südünü halal eləsin?”

Ərbabın vergi üçün gələn mübahisəni vurub öldürmüş nəminli bir kəndli:

– Mən getdim, amma nəminlilərə deyın o qurumsağa bir şahı da verməsinlər, – deyə kendiri boğazına keçirmişdi.

Həyatın bu səhnələri indi diri, canlı şəkildə gəlib xəyalından keçirdi. Lakin onlar sadə bir şəkil kimi, adi bir xatirə kimi gözündə canlanmırdı. O, indi bu hadisələrdə həyatın hikmətamiz və gizli mənasını tapmağa çalışırdı. Bütün bunlar onda həyatın bir məqsəd, bir qayə uğrunda keçdiyi zaman təəssüfə layiq olmadığı fikrini oyadırdı. Qayəsiz, məqsədsiz keçən bir insan ömrü ona heç, bir heyvan həyatından fərqli görünmürdü. Ona elə gəlirdi ki, boşor tarixində qəhrəmanları yetirən ancaq uca, saf

bir məqsədə olan meyl, progressiv bir ideyaya olan məhəbbət, dərin, necib bir arzuya doğru çırpınışdır! Bunsuz insan heç vaxt özünü qurban verə bilməz. Bir ideal, bir eşq, bir arzu yolunda ölümə gedən qəhrəmanlırsız isə həyat dadsız və yeknəsəq olardı. Eşq olsun ideala! Eşq olsun məhəbbət və arzulara!.. Qəhrəmanları yetirən onlardır. Eşq olsun qəhrəmanlara! Ancaq onlar həyata gözəllik gətirirlər.

Bu xəyallar qəlbini yeni bir ehtirasla, həyat və yaşamaq eşqilə doludurdu. Ayların əzab və işgəncələri altında əzilmiş, didilmiş qəlbində ecazkar bir qüvvətlə hisslər, duyğular fırtınası baş qaldırırdı. O, xoş və uca bir arzunun həsrətilə döyüslərdə keçmiş ömrünün ağır günlərini düşündükcə artıq bir ehtirasla yaşamaq, daha böyük bir məhəbbətlə sevmək mümkün idi!.. Hətta Xavərə olan sonsuz məhəbbəti, onun xəyalilə keçirdiyi uzun aylar, yuxusuz gecələr belə, indi ona sönük və zəif görünürdü. O, qəlbində daha atəşin bir məhəbbət, daha odlu bir eşq gəzdire bilərdi. Sonra özünü vicdani bir günahdan təmizləməyə çalışır kimi “zəmanəmiz pis oldu, – deyə düşünürdü, – vaxtımızı ehtiyac və çirkab sellərilə mübarizədə və çırpınmada keçirdik. Qüvvəmizi, həyatı qaranlıqda saxlayan zindanın divarlarını uçurmağa səff etdik. Qoy gələcək azad gün, azad həyatı gören nəsillər bizə töhmət vurmasınlar. Bizim ömrümüz onlara azadlıq və məhəbbətin ülvyyəti, kainatın gözəlliyini duyuracaq bir həyatı hazırlamaqda keçdi. Yox, yox!.. Onlar bizi qınamazlar! Biz başımızın üstündəki mavi göylərə, parlaq ulduzlara belə doyunca baxmağa fürsət tapmadıq...” Bu fikirlər qəlbində bir rahatlıq, ruhunda bir müvazinət yaratdı. “Mən bütün ömrümdə pis bir iş görməmişəm – deyə düşünməyə başladım, – bir adama pisliyim dəyməyib. Yaxşı adamlara daim yaxşılıq etməyə çalışmışam, rastıma gələn yoxsul və bədbəxtlərə pul ilə də olmasa, söz ilə, xoş üz və məhəbbətlə kömək etmişəm. Onların qəlbində kiçik bir ümid və sevinc yarada bilməmişəm. Bütün həyatım boyu ancaq insanların yaxşı yaşaması üçün mübarizə aparmışam, mənə bu yola çəkən nə şöhrət, nə mənəşəb, nə də var-dövlət həvəsi olub... Həyat özü mənə bu yola atıb. Mən yüz minlərlə özüm kimilərini sıxan, əzən və məhv edən zəncirləri qırmağa cəhd etmişəm. Bəlkə də, gələcək nəsillər mənim yaxşı vuruşa bilmədiyimi deyəcəklər. Lakin onlar bir zaman mənə natəmiz fikirlər və hərəkətlərdə ittiham etməyəcəklər. Onlar qəlbimin pak arzularının ötrini duymaya bilməzlər. Duyacaqlar! Çünki hər şeyi çürüdən zaman uca fikirləri çürütməkdən acizdən acizdir”. Bu düşün-

cələr məhbəsdə belə onu tənhalıq əzabından qurtarır, möhkəm divarlarla insanlardan ayrı olduğunu unuttururdu. O, özünü həmişə dostların və əsnaların, təmizürekli və sədaqətli fəhlə yoldaşlarının içində hiss edirdi. Bu hiss qəlbinə bir qüvvət, iradəsinə bir möhkəmlik verirdi.

Axşam, ailəsi ilə görüşməyə icazə verildiyini söyləməklə onu bu şirin, bu dadlı xəyalatdan ayırdılar. Bu xəbər çırpıntı ilə qəlbini döyündürməyə başladı. Heç vaxt ürəyinin belə döyündüyünü görməmişdi. O, Xavərlə görüşəcəkdi. Bu son görüş, bu son vida səhnəsinə o necə dözəcəkdi? Bu əzablı, bu ağır fikirlərin içərisində o eyni zamanda bir səbirsizlik duydu. İndi ömrün sayılmış dəqiqələrinin tez gəlib keçməsinə istəyirdi. Axşamın gəlməsini səbirsizliklə gözləyirdi. O, Xavərin nələr deyəcəyini, nə hallar keçirəcəyini təsəvvür etməyə çalışdı. Ona elə gəlirdi ki, Xavərin gözündə bir töhmət görəcəkdir. O, Məhbəsinin pis adam olduğunu söylədiyini xatırladacaqdır. Kim bilir, bəlkə də, müsibətin ağırlığı ona hər şeyi unutturmuşdur. Xavəri və balaca Azadı nə cür qarşılayacağını aydınlaşdırmağa, onlara təsəlliverici sözlər axartmağa başladı. Nə qədər fikrini gərginləşdirmək istədisə də, bacarmadı. Aydın bir şey təsəvvür edə bilmədi. Xəyalında gah Xavərin, gah Azadın siması canlandı, dumanlı bir siluet kimi, gözləri önündə duraraq, fikrini bir yere yıqmağa qoymadı. Soyumaq bilməyən bir ürək çırpıntısı ilə görüş dəqiqəsinin intizarını çəkməyə başladı.

Nəhayət, o dəqiqə gəlib çatdı. Gün batandan xeyli sonra onu ölüm kamerasından çıxarıb, balaca və nem iyi verən görüş otağına apardılar. O, yolda çirkli dəsmalı ilə sol gözünü bağladı. Bir gözünün çıxdığını Xavərə bildirmək ona ağır gəlirdi. Bu, Xavərin qəlbində yeni bir dərd ola bilərdi. O, əbədi ayrılarkən onun qəlbinə yeni bir yara vurmaq, dərdlərini artırmaq istəmirdi.

Görüş otağında oturub, gözünü qapıya dikmişdi. Ürəyi tez-tez döyünürdü. Ona elə gəlirdi ki, iradəsinə hakim ola bilməyəcək, Xavərlə Azadı gördükdə göz yaşları töküblə ağlayacaqdır. Bütün vücudunda bir zəiflik hiss etdi. Sanki əzalarının hərəsi bir tərəfə dağılmağa başlayırdı. Son gücünü toplayaraq, bu biabırçı zəifliyə qalib gəlmək, fikrinə, qəlbinə hakim olmaq istərkən qapı açıldı. Xavər balaca Azadın qolundan tutaraq içəri girdi. O, Kərimxana qar kimi ağarmış görünürdü. Onlar bir anlığa bir-birinə baxdılar. Kərimxan bu gözlərdə töhmət yox, əbədi və sönməyən məhbəbət, sonsuz sədaqətin işığını gördü. Bütün vücudu titrədi və dəchal, nə isə, isti bir şeyin bədəninə yayıldığını hiss etdi. Xavərin

də yanaqlarında xəfif bir qızartı əmələ gəldi. Qeyri-ixtiyari qucaqlaşdılar. Bu, ona əbədi bir səadət kimi göründü. Dönüb oğlunu qucağına aldı. Xavərin yanında oturub, uşağı dizləri üstündə oxşamağa, saçlarını, üzünü, əllərini öpməyə başladı. Sanki məhbəsdə olduqlarını, on dəqiqədən sonra ayrılacaqlarını unutmışdular. Xavər dörd aylıq əzablardan arıqlamış, ordları batmış Kərimxana baxır, gözünü, sarıqlı gözündən çəke bilmirdi. Nə isə gizli bir qorxu soruşmağa da qoymurdu. Həmişə olduğu kimi başını onun çiyinə söykəyərək:

– Necəsən, Kərimxan, – dedi, – naxoş-zad deyilsən ki? – Sanki sualından özü də utanmış kimi döndü, balaca boğçasını açdı və oradan təmiz alt paltarını və bir də üst köynəyi çıxartdı.

– Yəqin paltarlarını çirk basmışdır. Al, geyərsən. Neçə dəfə gəlmişəm qoymayıblar. Şey də almırdılar...

O, qırıq-qırıq danışdı. Zor etdiyinə baxmayaraq, səsi boğulur, gözünün yaşını saxlaya bilmirdi. Kərimxan bağlamaya bükülmüş tuman-köynəyi alıb kənara qoydu, sanki, doğrudan da, bunlara ehtiyacı olacaqdı. Bütün bunların artıq ona lazım olmayacağını deməkdən qorxdı. Dönüb Xavərin çiyinə söykənmiş başını sıgalladı: “Nə cür dolanırsan, nə ilə dolanırsan” deyərək soruşmaq istədi. Ehtiyacın əmansız səhnələri gözündə durduqda susdu, bütün simasında bir iztirabın əlamətləri dolandı. Xavər onun xəyalından keçən sualı anlamış kimi:

– Bizim fikrimizi çəkmə, – dedi, – yaxşı dolanırsan. Allaha şükür, bir tike çörəyimiz var. Özüm də işləyirəm. Bu il Azadı da məktəbə qoyacağam.

Bütün görüş zamanı atasının nəvazişləri altında xumarlanan, ona qısılib, gözlərini silahlı gözetçilərdən çəkməyən uşaq birdən-birə yerə düşüb, onun əlindən tutdu və qapıya çəkməyə başladı:

– Gedək, ata can, – dedi, – evimizə gedək. Bura pisdir, dur gedək!..

O, uşağa cavab tapa bilmədi, xəyalı uzaqlara uçub getdi. Məhbəsin qalın divarları və çərçivəli pəncərələri dalından gözlərində azad bir gələcək açıldı:

– Gələcəyəm, oğul, – dedi, – gələcəyəm. Bu gün olmasa da, sabah gələcəyəm. Sənə azad bir gün gətirəcəyəm.

Xavər dayana bilməyib ağladı:

– Kərimxan, danış, danış. Qoy doyunca səsinə eşidim, danış!

Kərimxan uşağı yenə dizi üstə alıb, oxşadı, sonra dönüb Xavərin başını sıgalladı.

– Nə danışım, Xavərim, sən də bir gün görmədin. Ağız ləzzətilə dünyada bir saat yaşamadım. Mən sənə xoş bir gün yarada bilmədim:

Xavər gözünün yaşını silə-silə:

– Elə demə, elə niyə deyirsən? – dedi, – sən nə bacarırdın, onu ələməsin. Allaha min şükür edirəm ki, məni sənə rast gətirdi. Mən başqa bir həyat istəmirəm!..

Onlara ayrılmaq vaxtı çatdığını xatırlatdılar. Hər ikisinin üzündə bir heyrət əlaməti görüldü. Vaxt nə tez gəlib keçmişdir!.. Kərimxan Xavəri üzmək istəməyərək ayağa qalxdı:

– Eybi yoxdur, Xavərim, – dedi, – bu qaranlıq gecələr gəlib keçəcək. Siz yaxşı günlər görəcəksiniz, azadlığın xoş nəsimi sizi oxşayacaqdır. O gün bu dərdləri unudarsınız. İstibdadın vurduğu yaraları ancaq, ancaq azadlığın əli sağaldacaqdır. O gün mənim ruhum havarlardan yerə enəcək, sizinlə birlikdə azadlığı bayram edəcəkdir!..

O, indi danışmaq istəyir, aylar içerisinde çəkdiyi iztirab və həyəcanlarını bütün xəyalat və arzularını deməyə bir ehtiyac hiss edirdi. Məhbəs rəisi, gözetçilər belə bu qərribə sözləri kəsməyə cəsarət etmirdilər. Onlar ayaq üstə güclə duran bu zəif adamın səsindəki qüvvət və mətanətə heyran qalmışdılar. Onu dar ağacına gətirib çıxaran bu fikirlərdə nəinki tükənməz bir qüvvət, həm də qərribə bir gözəllik vardı!.. Lakin özlərinə gəldikdə bu qüvvət də, gözəllik də onlara dəhşətli görüldü. Qapını açıb Xavərə:

– Xanım, çıxın! – dedilər.

Kərimxan, Azadı Xavərə vermək istədi. Uşaq, bir şey anlamış kimi, onun boynunu qucaqlayıb “gedək, ata can, gedək!” – deyə əl çəkmək istəmədi. Qulaq asdığı sözlərin vahiməsini indi duyan məhbəs rəisi uşağı dartıb almaq üçün hərəkət etdi.

Kərimxan qolu ilə onu yana itələdi:

– Zəhmət çəkməyin, ağa, özüm verərəm!..

Uşağı bir də öpdü, oxşadı, balaca əllərini yavaşca boynundan qopardı:

– Get, oğlum, get, – dedi, – anan səni gözləyir. Gələcək səni gözləyir!

Sonra nələr olduğunu bilmədi. Sanki dünya başına hərləndi. Sanki heç bir dayanacağı olmayan, gah acı fırtınalarla döyüclənən, gah xoş bir bahar təbəsumü ilə gülümsəyən bir uçurum onu qucağına aldı...

Günəş günorta yerinə gələndə Tehranın bütün küçələri boşalmış və sakitləşmişdi. Hətta faytonçular belə gözə dəymirdi. Mağaza və dükənlər bağlanmışdı. Yalnız çayxanalar, aşxanalar və bezi xırda meyvə dükənləri açıq idi. Adət üzrə hər kəs öz evinə, öz hücrəsinə çəkilməmiş, nahar və istirahət edirdi. Küçələrdə gözə dəyən yalnız divar kölgələrinə qısılmış dilənçilər və peşəsi səhərdən axşama qədər bazar-dükənlərin dibində boş-boş dolanıb, müştərilərdən peşqəş alıb yaşayan avaralar idi. Birisinə harada yaxşı corab, yaxud yağlı ət olduğunu göstərən, xüsusilə kəndlilərin və xam alıcıların qabağına düşərək, dükənçi ilə onun arasında vasitəçilik edən, o birisinin aldığı şeyi qoltuğuna vurub aparən, üçüncüsündən üzə basaraq bəxşiş alan bu adamların içərisində insan heysiyyətini və ləyaqətini tamam itirmiş, bir tümən xatirəsinə kor-korana hər cür alçaqlığa hazır olan canilər az deyildir. Onlar müştəriyə baxan kimi onun səxavətli və ya xəsis, xam və ya püxtə, avam və ya gözüaçıq olduğunu təyin edirlər. Öz rəftarlarını müştərinin xasiyyətinə uyğun quraraq, bir-iki qran və ya mümkün qədər daha çox qoparmayınca ondan əl çəkməzlər. Günorta vaxtı və gecələr alış-veriş dayandıqda onlar vaxtlarını tiyəkxanalarda, ya fahişəxanalarda keçirirlər. Xəlvət küçələrdə əllərinə düşən tənha adamları soymaqdan da çəkinməzlər. Hətta onların içində gecə vaxtları şəhərin mərkəzi küçələrində təsadüfən rast gəldiyi adamın başından qiymətli papağı götürüb qaçanlar da yox deyildir. Avqustun isti günəşi günorta yerində durub, hər tərəfi yandırdığı və adamları evlərinə qovduğu bir zamanda belə bir dəstə Tehranın çirkli və tozlu küçələrindən birində, bir divarın kölgəsinə yığılmışdı.

Fon Varlıların verdiyi pulları qumarxanada və əyyaşlıq məclislərində xərcləyib qurtarmış və məlum dəstə ilə o taya keçməmiş, yen pul alacağını gözləyən ərəb Hənəfi də onların içində idi. Onlar barış quraraq, oturub kart oynayır və hər sözbaşı bir söyüş söyləyərək, uca-dan danışdılar. Onlardan azca aralı, açıqlıqda qovurmaçı işləyirdi. Onun keçəl başı saralmış balqabaq kimi işıldayırdı. O, iç qovurmasını lavaşın üstünə çəkərək, alıcılara uzadırdı. Qovurmanın iyi ətrafı bürümüşdü. Ərəb:

– Ay keçəl, ondan bir çömçə ötür gəlsin, – deyə səsləndi.

Keçəl beşqranlığı olində tutaraq gözləyən müştərini buraxıb, qovurmadan bir çömçə lavaşın arasına doldurdu və tez ona apardı.

– Buyur, tavası da sənə qurbandır, ərbab, – dedi və tavanın yanına qayıtdı.

Qovurma-çörəyin son tikəsini udan ərbab:

– Ah, Allah bir çilov, ya pilov yetirəydi! – dedi. – Yoxsa, belə şeylərlə qarın doyurmaq olmaz.

– Özünü Qomərbanunun yanına versənə, ay ərbab!

– Qomərbanunun qapısı üzünə bağlansın. Elə ifritədir ki, adama havayı çörək verər? Xeyri olmayan yerdə bir şahıya da qıymaz.

– Sənə də ərbab deyirlər. Bir zaman onu yaxşı sağdın!

– O da bir təsadüf idi. Gülnazın xatirinə mənə maya qoyurdu. Amma heç belə aldandığı olmamışdı.

– Necə? Yoxsa Gülnazdan bir şey çıxmadı.

Ərbab ciddi hal aldı:

– Onun sözünü danışmayın uşaqlar! Dünyada mən hələ belə qız nə görmüşəm, nə də eşitmişəm. Heç bir təzyiq və təhdid onu sarsıtmadı. Qomərbanu kimi bişmiş bir xanım da onu pis yola çəkmədi... O, qaravaş kimi işləyir, amma namusunu satmağa razı olmur. Mən əxlaqsız adam olsam da, o qızın namusu qarşısında səcde etməyə hazırım!..

Oturlardan kim isə, görünür ki, ürəyi hələ tamamilə çirkəbdə itməmiş birisi:

– Eh, rəfiqlərim, – dedi, – Allahın altında bir evin və bir tikə çörəyin ola, özünə elə bir həmdəm tapasan, çəkilib yaxşı həyat düzəldəsən.

İnsan qəlbinin təmiz arzularını andıran bu danışqlar uzun davam etməyib kəsildi, yerini bu küçə adamlarına məxsus bayağı söhbətlərə verdi. Ərbab əlini-əlini vurub:

– Eh... Buraxın bu boş xəyalı, – dedi, – acından ölürem, qarnımın gurultusu qulağımı partladır. Deyin görüm, bir çilov pulu haradan tapım? İlahi, səndən birçə çilov istəyirəm, çox yox!..

– Ərbab, Allaha yalvarma, mənə gülmək tutur. Yadıma pis şey düşür.

– Nə düşür?

– Məgər əlini göyə qaldırıb Allahdan ya qarnına çörək, ya da başına daş istəyən ordubadlının əhvalatını bilmirson?

Ərbab bu sözlərə fikir vermədən:

– Ay uşaq, bir dayanın, bu kimdir? – deyər yavaş-yavaş gələn, tamam qara geyinmiş bir arvadı göstərdi. Hamı diqqətlə qadına tərəf baxdı. Hərəsi bir söz dedi:

– Amma nə ərbab malıdır.

– Kastba da pis olmaz.

– Sən öl, eləsinə oxşamır.

– Görmürsən qara geyinib?

Xavər dalğın olduğu üçün onların nə özlərinə, nə də danışqlarına fikir vermədən, böyük bir kədər və qayğı içində gəlib keçdi. Ərbab:

– Bu ki, o asılanın arvadıdır – dedi.

Kim isə səsləndi:

– Fikir eləmə, ərbab, bir gün sən də anan belə qara geyəcək... Fürsət var ikən kefini çək.

Gözü ilə Xavəri izləyən ərbab bu sözə də fikir vermədi. Xavər on-on beş addım kənardakı dükanın piştaxtasına söykənərək, mürgüleyən qoca çörəkçiye yanaşdı:

– Əmi, üç ponza çörək.

Qoca dükənçi başını qaldırıb, yuxulu gözlərilə ona baxdı və tələsmədən daşları tərəziyə qoyaraq, çörək üçün ayağa durdu.

Xavər qoynunda gizlətdiyi on tümenliyi çıxartdı.

Ərbab kart oynayanlardan balaca boylu birisinin çiyindən dartdı:

– Dur ayağa, Allah günorta yeməyinin pulunu yetirdi.

Üç nəfər dərhal ayağa sıçradı. Xavər onların nə söhbətlərini eşitdi, nə də ayağa durub yaxınlaşdıqlarını gördü.

Pulu piştaxtanın üstünə qoyub, çörək seçməkdə olan qocaya baxdı. Fikri özündə deyildi. Bir dalğınlıq içərisində hər şeyi unutmuşdu. Üç nəfərin onu nə vaxt əhatə etdiyini bilmədi. Onların biri sağında, bir solunda durdu, üçüncüsü çiyinin üstündən boylandı:

– Əmi, çörək neçəyədir?

Əlində çörək tərəziyə doğru gələn qoca yaxşı tanıdığı bu adamlara:

– Bala, çıxın gedin işinizə, – dedi, – çəkilin kənara!

Onlar üçü də birdən:

– Satmırsan, satma, gedib başqa yerdən alarıq, – dedilər və gülüşərək geri döndülər. Azca keçməmiş hay-küy qaldıraraq, bütün dəstə yerindən tərponib uzaqlaşdı. Qoca çörəyi çəkib, piştaxtanın üstünə qoydu.

– Götür, qızım.

Xavər çörəyə baxdı. Pul lazım olduğunu xatırladı. Lakin pulu tapa bilmədi. Bir əlini qoynuna saldı. Pul yox idi. Qeyri-ixtiyari gözləri yaşardı. Boğula-boğula:

– Əmi, pul yadımdan çıxıb, gedim pulu getirim, – deyə dükançıdan ayrıldı.

Ayaqları dalınca gəlmirdi. Azad evdə ac idi, əynində gəzdirdiyi matəm paltarından başqa satmağa bir şeyi də qalmamışdı. Hiss etmədən, getdiyini bilmədən gəlib Laləzara çıxdı. Küçə bomboş idi. Dükan diblərindəki dilənçilərin yanından tez keçdi. Su arxına dolmuş bir neçə xırda uşaq gördü. Onlar dilənçi uşaqları idi. Ona elə gəldi ki, Azad da bu yurdsuzların içindədir. Ürəyi dağılacaq hara gəldi. Yox, onun üçün hər şey dözmək lazımdır! Təkcə onu böyütmək, onu yaşatmaq, sonra bütün əzabları unutmaq olardı. Yanından, çəpəki olaraq dönüb ona baxan bir ağa keçdi. Varlı adama oxşayırdı.

Kişi ayaq saxladı. Dönüb həyasız bir gülüşlə ona baxdı və ovcundakı əzik, çirkli pulu göstərdi:

– Xanım, ikicə tükənim var... Gedək! – Xavərə sanki bir sille vurdular. Başına bir qazan su tökdülər. Azad da, aclıq da yadımdan çıxdı.

– Bişərəfl! – deyib kişinin üzünə tüpürdü və qayıdıb qaçdı. Bəli, dəli kimi qaçdı. Nəfəs almadan, ayaq saxlamadan qaçıb evə gəldi. Doğrudan da, Azad həyəət qapısında oturub onu gözleyirdi.

Bu uşaq bütün xasiyyəti ilə Kərimxana oxşamışdı. O, azdanışan, sakit və dözümlü idi. Heç vaxt şikayət etməz, özünü qərribə bir qürurla saxlardı. Aclıq onu əldən saldığı halda, bir kəlmə ağzını açıb, “çörək” deməzdi. Buna görə də Xavər onun qeyri-ixtiyari əllərinə dikilmiş baxışlarını gördükdə özünü saxlaya bilmədi, gözlərindən yaş axa-axa onu duz kimi yaladı:

– Dükan bağlıdır, gülüm, dükan bağlıdır, bir az oyna, alacağam.

Uşaq heç bir söz deməyib, bikef dayandı. Sonra anasına baxdı. Uşaqlara məxsus bir həvəslə danışmağa başladı.

– Ana, niyə ağlayırsan? Atamı könlün istəyir? Mənim də könlüm istəyir. Bəs niyə gəlmir, ana? Sən həmişə deyirsən ki, iki aydan sonra gələcək. Bəs iki ay olmadı? Yaz, qoy tez gəlsin. O gələndə çörəyimiz çox olur. Ətimiz də olurdu. Yadımdadırmı, atam mənə yemiş də alardı... Yaz, gəlsin. Könlüm istəyir.

– Yazacağam, gülüm, yazacağam. Al şəklinə bax, özü də gələcəkdir.

Xavər taxçanın dalında gizlətdiyi şəkli gətirib uşağa verdi. Bu, Fridunla Kərimxanın bir yerdə çəkdirdiyi şəkil idi. Azad onlara baxır, müxtəlif suallar verərək danışdı. Sanki aclıq yadımdan çıxmışdı. Bu, Xavəri sevindirirdi. Lakin gələcək fikri, axşam, səhər, günorta

fikri başından çıxmırdı. Bir kabus kimi gözünün qabağında dolanır və ürəyini titrədirdi.

Qapının səsi onu gələcək qorxusu və çörək dərdinin doğurduğu iztirablardan ayırdı. “Kimsən?” – deyə soruşduqda küçədən bir səs eşitdi:

– Açı, baci, qorxma... aç!

“İlahi, indi Fridundan bir xəbər çıxa!” – deyə ürək döyüntüsü ilə qapını açdı. Sağrısını ət basmış, dodaqları qırmızı bir xanım, arxasınca da ortaboş, nazikbelli, mehriban və alagözlü bir qız içəri girdi. Onun xoş və gülər üzü, xeyir xəbər gətirdiklərini söyləyirdi. Əlbəttə, mələk kimi gözəl və pak bir xanım pis xəbər gətirməzdi. Gərək onun ayağı yüngül, uğurlu açıq olaydı. Yaradan da bilir nə yaradır. Xeyrin üzü həmişə ağ və gözəl olar. O, şərdir ki, paxılığından qapqara qaralıb yanır!.. Qızların üst-başına nəzər saldı, əndamlı xanım xalata oxşar, qırmızı güllü, sarı paltar geymişdi. Ayağında zərif corab və qırmızı haşiyəli ağ yay ayaqqabısı vardı. Özünə rəvnəq vermiş, bəzənib-düzənmişdi. İkinci, nazikbelli, alagözlü qız isə kasıb qızına məxsus köhnə çit paltarda idi. Xavər onu əndamlı xanımın kənizi güman etdi. Onların hərəkətlərindən də tamənən bir-birinə zidd iki məxluq olduqları dərhal gözə çarpırdı. Kök və əndamlı xanımın baxışlarından nə isə həyasızlığa oxşar bir cəsəət tökülürdü. Qulluqçuya oxşayan qızın simasında isə qüssə ilə qarışmış qərribə bir ismət və həya vardı. Onun boğazdan aşağı, bir qarış qədər açıq sinəsi köhnə çit partanın altında ağarırdı. Qara saçlarını səliqə ilə daramış və çiyinə tökmüşdü. Yaşı on doqquz, iyirmidən artıq olmasa da, baxışlarında, dünyada çox yaşamış və çox dərddən çəkmiş adamların kədəri vardı. Ala-tala buludlar yaz səmasına yaraşan kimi, bu kədər onun ala gözlərinə yaraşır, onları qərribə bir mehribanlıqla doldururdu. Bu, Gülnaz idi. Onun oyatdığı bu xoş təsir altında Xavər gülümsəyirdi. Onları içəri dəvət etdi. Otağında oturmağa layiq bir yer olmadığını düşündükdə təəssüfləndi, irəli qaçıb, balaca pəncərənin yerliyini sildi və qezet döşədi. Hələ susmayan ürək döyüntüsü ilə:

– Buyurun, əyləşin, xanımlar, – dedi.

Hər ikisi təşəkkür edərək, yanını pəncərənin qırağına qoydu. Xavər əndamlı xanımın hərəkət və danışqlarında süni zahiri bir təkəbbür duyduqda Gülnaza daha artıq meyl göstərməyə başladı.

Birdən-birə ürəyinə yatmış bu qız heyran-heyran baxır, gözünü ondan çəke bilmirdi. Sanki ikinci, əndamlı xanımı tamamilə unutmuşdu. Yalnız o:

– Püff, nə kasıb, nə yaraşıqsız daxmadır! – deyib dodağını büzdükdə özünü Xavərin yadına salmış oldu. Xavər ona baxıb nə isə demək istədi. Lakin özünü saxladı. Bir də evə nəzər saldı. Gülnaz köksünü ötürərək:

– Axır günlər bizim də evimiz belə idi, – dedi, – əl silməyə bir cındır da qalmamışdı. Elə beləcə idi.

Onun bu sözləri ilk görüşdə Xavərin qəlbində baş qaldırmış məhəbbəti artırdı. Eyni zamanda ona ürəyi yandı. Qızı pis xatirələrdən uzaqlaşdırmaq istədi:

– Allaha şükür, görünür, indi hər şeyiniz vardır!

Gülnaz eyni duru və riyasız gözlərini ani olaraq onun gözlərinə dikdi və tez çəkdi. Xavər oradakı kədər və qüssənin qatılaşdığını gördü.

Qız gülümsədi. Xavərə elə gəldi ki, bu təbəssümdə sevincdən çox göz yaşı və kədər vardır. Əndamlı xanım irəli yeridi.

– Bəli, hər şeyimiz vardır!..

– Allah, həmişə var oləsən. Bir də pis gün görməyəsiz...

Əndamlı xanım əllərini yoğun sağrısının üstünə qoydu və otaqda gəzindi:

– İstəsəniz sizin də olar.

Xavər təəccüb etdi:

– Haradan olacaq, bacı, – dedi, – mən çox bədbəxt bir adamam.

– Mən səndən də bədbəxt idim, amma oldu.

– Görünür, sənin adamın var, əl tutanın, dalında duranın var. Mənim kimim var. Dünyada o körpədən başqa, heç kimsəm yoxdur.

– Mən də sənin kimi düşünürdüm. Amma sonra gördüm ki, yox, dalımda duranım var.

O kimdir, ay bacı, hanı indi adamın pis günündə əlindən tutan?

Xanım gəlib Xavərin qabağında dayandı. Güzgüdə özünə sığal verər kimi, əlini tellərinə çəkdi, belini düzəltdi, bütün vücudunu irəli verdi:

– Sən də cavansan, – dedi, – istəsən sən də hər şeyin olar!

Xavər həyasından başını aşağı saldı. Pəncərədə oturmuş Gülnaz da başını aşağı salmışdı. Əndamlı xanım isə danışdı.

– Bizim taleyimiz belədir. Bacı, razı olmasaq da aparacaqlar, olsa da. İndi ki, pulumuz yoxdur, adamımız yoxdur, gerek gözəlliyimizdən istifadə edək. Allahın bizə verdiyi dövlət budur. Bəs neyləsin o yazıqlar ki, nə pulu var, nə adamı var, nə də xoş üzü. O getsin acından ölsün, dilənsin. Bizə isə Allah rəhm edib. Bəxtimizi yazanda yazdığı gəlib, heç olmazsa bu gözəlliyi verib ki, özümüzü dolandıra bilək, acından

küçələrə düşməyə. Nə qədər vaxt var, fürsəti əldən vermə. Çünki bu da keçəcək. Elə ki, üz qırışdı, elə ki, bunlar (o, yanaqlarını göstərdi) saraldı, onda heç üzümüzdə də baxan olmayacaq. Bir şey qazan, yığ ki, qocalanda it kimi küçələrdə acından ölməyəsən.

Xavər başaşağı qulaq açır və düşünürdü. Nə üçün bunlar belə yolla gedirlər. Özlərini saxlamırlar?.. Bu fikir başında hərləndikcə qonağa cavab vermədən qeyri-ixtiyari olaraq ağlayırdı. Əndamlı xanımın təklifini düşündükdə az qaldı qolundan tutub çölə ata... Sanki böyük və müqəddəs bir şeylə, həyatın mənasını, bütün yaşayışın canını təşkil edən bir şeylə vidalaşdı. Yox, ayağının altından yer qaçır. üstündə durduğu körpü uçulur və sonsuz, nəhayəti görünməyən bir uçurum onu ağışuna alırdı. Bu zaman titrəyən çiyinlərində bir öl hiss edib döndü. Bu, Azad idi. Sol əlini anasının çiyinə qoymuşdu:

– Ana, ana, qarnım ağrıyır...

Gülnaz Azada yaxınlaşdı:

– Yazıq uşaq, deməli, səhərdən bir şey yeməyib, – dedi və əyilib üzündən öpdü. Təəssüf dolu bir səsle əlavə etdi:

– Ayaz da bu boyda idi.

Nəcəbət və rəzalətin, çirkab və təmizliyin qərribə bir ixtilatını andıran bu hərəkətlər Xavərə öz dərdini unutturdu. Bu qızların, görün-düyü kimi, xanım və qulluqçu olmadığı qərarına gəldi:

– Bacı, sənə and verirəm Allaha, – dedi, – sənə görə sən kimsiniz? Biriniz mələk kimi saf və təmiz, o biriniz... nə deyim... Sən öz-özündən xeyir tökülür, onunkundan... Məni başa sal, de görüm sən niyə bura gəlmisiz?..

Gülnaz cavab verməyib, Azadı bağına basdı. Qolları arasında sıxıb öpərkən uşağın sağ əlindəki şəkil yerə düşdü. Xavərin gözü şəkə sataşdı. Kərimxan həmişəki ciddi və dalğın gözlərlə baxırdı. Aman Allah!.. İndi bu sözlər sanki Xavəri danlayır və gileylenirdi. “O sözlərə qulaq asma!” deyərək onu haraylayırdı. Şəkli qapıb, dodaqlarına basdı və ayağa durdu:

– Bacım, – dedi, – kim olduğunuzu bilməsəm də halınıza yanırım. Yazığım gəlir. Nə edim ki, kömək edəsi imkanım yoxdur. Mən isə elə bu boş evdə acından ölərəm, özümü satmaram. Ora gedə bilmərəm.

Gülnazın gözləri nə isə həyəcan və iztirabla dolu idi. Xavərin əlindəki şəkə baxıb dururdu. Titrək səsle:

– Baxmaq olarmı? Rica edirəm, – dedi.

Heç bir şey anlamayan Xavər şekli ona uzatdı:

– Buyurun!..

Gülnaz şəkə baxdıqda saraldı və dizləri tutulmuş kimi səndələyərək, pəncərədə oturdu. Qıçlarını cüt qoyub dizlərinə dirsəkləndi. Uzun müddət gözünü şəkildən çəkmədi. Baxdı... Baxdı... Xavər onun göz-
lərindən ixtiyarsız axan yaş damlalarını gördükdə:

– Niyə ağlayırsan, xanım, ağlama. -- dedi. – Onları tanıyırsanmı?

Gülnaz başı ilə təsdiq etdi. Məyus, ümitsiz bir səsle Fridunu göstərdi.

– Bu sizin tanışınızdır, eləmi?

– O, mənim qardaşımdır. Qardaşımdan da artıqdır!..

Xavər birdən-birə nə işə xatırladı:

– Ay qız, yoxsa, sən Gülnazsan?

Qız hönkürtü ilə ağladı:

– Bəli, Gülnazam, Gülnazam.

– Ah, bilsən Fridun sənə haqqında nələr danışardı. Nə yaxşı sözlər deyərdi.

Qız ayağa durub, Xavəri qucaqladı. Başını onun çiyinə qoyub yənidən ağladı. Bu oğlanı nə böyük xəyallarla sevdiyini, nə ümidlər, nə arzularla yaşadığını və öz faciə macerasını nağıl etdi:

– Getmə, Xavər, bacım, getmə, – dedi. – Bu xanımı bura Qəmərbanu göndərirdi. Üç gündür o sözləri, o hərəkətləri buna öyrədir. Belə söylə, belə et, deyib dərslər verir. Səni aparsaq hərəmizə on tükən bəxşiş vəd etmişdir. Aparmasaq gecə şamsız yatacağıq!.. Getmə, aman günüdür. Ora getmə! Ora bir cəhənnəmdir ki, düşən çıxmaz. Qurtuluş yoxdur... Getmə!

Xavər onun başını oxşayaraq:

– Sən də qal, bir yerdə olarıq. Ölsək də bir yerdə ölərik. Qayıtma! – dedikdə, o başını buladı:

– Daha mənə qurtuluş yoxdur. Mənim ona yüz tükən borcum var. Verməmiş heç yere gedə bilmərəm.

Xavər təəccüb etdi:

– Nə borc?

O, Qəmərbanuya olan borcunun tarixini danışmaq istədi. – Yer pulu, yemək pulu, nə bilim, paltar pulu...

Xavər dərhal məsələni anlayıb, sözünü kəsdi:

– Qələt eləyir Qəmərbanu, – dedi, – çıx gəl, o cəhənnəmdə qalma!

– O mənə öldürər, bacım, sən onun necə əjdaha olduğunu bilmir-sən... Onun pəncəsindən qurtarmaq mümkün deyil. Mən namusumu qoruya bilməmişəm. O da böyük şeydir.

Astanada duraraq gah həyəətə baxan, gah otaqdakı mənzərəni seyr edən əndamlı xanımın nəhayət, səbri tükəndi. Üzünü Gülnaza tutdu:

– Ay qız, çibanın deşilməsin, gəl gedək!

Gülnaz ona əhəmiyyət vermədi. Bir də Azadı qucaqlayıb öpdü. İki tükən pulu Xavərə uzatdı:

– Götür, get buna çörək al!..

Xavər etiraz etdi. Gülnaz pulu zorla onun ovcuna basdı:

– Üroyimi sındırma, rica edərim!

Bir çıxırtıdan hər ikisi geri döndü. Bu, Xavərin unudaraq açıq qoyduğu qapıdan içəri girmiş və söhbətlərinin sonunu dinləyən Qəmərbanu idi. O, pulu Xavərin əlindən dartaraq aldı: Gülnazın saçlarından tutub həyəətə sürüdü:

– Qancıq, səni mən bazara göndərmişdim, ya bura? Gəl, gör indi başına nə oyun gətirəcəyəm?

Gülnaz nə qışqırır, nə müqavimət göstərirdi.

Qəmərbanunun sille və yumruqları altında başını əymədən, gözünü qırpmadan dayanıb dururdu. Qəmərbanu döyə-döyə onu küçə qapısına apardı. Bu zaman qız döndü, onun əllərini havada saxladı və Xavərə baxıb gülümsəməyə çalışdı.

– Sağ ol, bacım, Xavər, sağ ol!

Ala gözlərindən yanaqlarına doğru süzülən göz yaşları Xavərin xəyalında həkk olub qaldı.

Qəmərbanu onu küçəyə itələyərək, Xavərə döndü:

– Dayan, hələ bununla səndən əl çəkməyəcəyəm. Ərbab özü sənə göz yetirib, ölsən də, qalsan da axır yerin mənim yanımdadır!

Xavər özündə onun təhdidlərinə qarşı duracaq daxili bir qüvvə hiss etdiyindən onları tez unutdu. Lakin Gülnazı unuda bilmədi. Çox düşündükdən sonra belə qərara gəldi ki, yəqin Gülnaz da yüzlərlə başqaları kimi istər-istəməz artıq yaman yola düşmüşdür və ona qurtuluş yoxdur.

Qəmərbanu isə hələ də Gülnazı dişi altında çeynəyir, lakin əzə bilmirdi. Xavər hadisəsindən sonra, qızı əlində saxlamaq üçün bir daha nə bazara buraxdı, nə küçəyə. Qapıları üzünə bağlayıb, bir məhbus kimi saxladı. Satılma bir qul kimi hər cür zəhmətə qatlaşmağa, hər

cür təhqirə dözməyə məcbur etdi. Dəfələrlə yorub, incidib, ümitsiz hala gətirdikdən, bütün günü ac saxladıqdan sonra yanına gəlib yaxşı paltarlar, yemək, geymək və azadlıq vəd etdi. Yuxarı salona çıxmasını, xanımlara qarışmasını şərt qoydu. Lakin Gülnaz daha artıq bir qəzəblo “yox” deyib durdu. Qəmərbanu bunu bir inad sanıb getdikcə daha sərt rəftara əl atdı. Hər sərt rəftar isə Gülnazın iradəsini daha da möhkəmlətdi. Onların arasında daha coşğun bir mübarizə, yalnız ölümle qurtara biləcək bir çarpışma qızıdır, qızıdır...

İYİRMİ BEŞİNCİ FƏSİL

Göhər Səriyyə xalanın əyninə göy qədəkdən bir xalat geyindirib, ikimərtəbəli evinin birinci mərtəbəsində mətbəxin yanındakı böyük eyvanda oturdu və yunu, parçanı qabağına töküüb, “burada işləyəcəksən” dedi. Səriyyə səhərlər ora gedir, axşamlar fabrikin heyətində işıqsız, torpaq döşəməli daxmada yatırdı. Göhərin uşaqdan xoşu gəlmədiyini hiss edərək, Niyazi yanınca aparmayıb, bütün günü fabrikin heyətində özbaşına buraxmağa məcbur olurdu. Göhərin ikinci gün ona verdiyi bir tükəni bərk-bərk yaxasında gizlədərək gündə iki qranlıq çörək alırdı. Çörəyi iki yerə bölüb, birini Niyaza verir, o birini də cındır parçasına büküb küncə qoyurdu.

– Bala, bunu indi ye, bunu da günorta yeyərsən, – deyib üzündən öpərək işə gətirdi. Şama da qayındanda özü ilə Göhərin verdiyi süfrə dibini gətirirdi. Uşaq çörəyi qoltuğuna sıxıb, parça-parça ağzına doldurur və acgözlüklə yeyir, daha acliqdan şikayət etmirdi. Amma onun rəngi üstünə gəlmir və üz-gözü saralıb solurdu. Səriyyə xala onu birtəhər əvvəlki halına qaytarmaq üçün öz tikəsini də kəsib ona yedirdirdi. Axşam qayıtdıqda bütün günü heyətdə başsız qalmış uşağını üst-başı palçıqlı və çirkli tapırdı. Qadınlar onun zığ içində oynadığını, barama qazanlarını əlləşdirdiyini, beşən də heyətin ortasında yerə serilib ağladığını deyirdilər. Lakin Səriyyənin onu yenə də tək buraxmaqdan başqa çarəsi yox idi. Çünki birinci gün özü ilə apardıqda uşaq aynabəndin şüşəsini qurdalamağa başlamışdı. Göhər, “Xala, gözle sındırır ha” demiş və əlavə etmişdi:

– Uşaq da bir şey deyil, zohləm gedir.

Səriyyə xala yorğanın yaxşı çıxması üçün çox səy edirdi. Çünki taleyi bundan asılı idi. Göhər xanım bəyonsə ona iş verdirecəkdi, əks

halda yenə küçələrə düşməli olacaqdı. O, diqqətlə yunu yuyur, sərib qurudur, çırparaq təmizləyir və yorğanı sırtmaq üçün yer hazırlayırdı. Gündüzlər fabrikdə ipək pərdə ilə ikiyə bölünmüş otaqdaərbaba kömək edən Göhər axşam evə qayıtdıqda Səriyyə xalanın işinə baxaraq:

– Yazşı səliqən var, xala, – deyib razılığını bildirdi.

Bundan ürəklənən Səriyyə daha artıq soy etdi, yorğandan əlavə başqa işlərinə də əl atdı. Xalçaları həyətdə salıb çırpdı, süpürgəni götürüb, evlərin toz-torpağını sildi, çünki üçotaqlı, ikimərtəbəli evdə Göhər təkə yaşadığından bütün günü onları silib-süpürən olmurdu. Zirzəmidə qalan, hər iki qulaqdan kar qoca nöker də peçi qalamaq, bazarə getmək və həyəti təmizləməkdən başqa bir iş bacarmırdı.

Göhər kontordan gəlib, ev-əşiyi süpürülmüş, səliqəyə salınmış gördükdə Səriyyə xalaya:

– Sağ ol, ay xala, evi ayna kimi parlatmışan, – dedi.

İyirmi dörd yaşında ərə gedib, iyirmi doqquz yaşında dul qalmış Göhər ömrünün açılan çağlarını yaşayırdı. Onun birinci əri xırda tacir idi. Ölən günə qədər “uşaq” deyib durmuş və Göhərin qəti müqaviməti nəticəsində bu həsrətlə də dünyanı tərək edib, heç bir qohumu olmadıqdan mülk-malını məlahətindən doymadığı Göhərə buraxıb getmişdi. Həyatda şirinlik sevən və şirinlik yaratmağı bacaran, gözüa-çıq Göhər onun ölümündən sonra vətəni olan Şiraca, valideynlərinin yanına qayıtmaq istəmədi. Tehrandə gah gəncliyinə tamahlanıb, gah da var-yoxunu ələ keçirmək istəyərək, ona evlənmək təklif edənləri bir-bir rədd etdi. Nəhayət, kустar fabrikinin sahibinə rast gəldi. Lakin Göhər onu yaxına buraxsa da, evlənməyə razılıq vermədi. Ərbab da səbir və mətanət göstərdi. Göhəri fabrikinə apardı. Özüne köməkçi etdi, hər cür hörmət göstərdi və nəhayət, ona məhrəm oldu. Buna baxmayaraq, Göhər yenə rəsmi arvad olmaqdan boyun qaçırırdı. O, yaxşı anlayırdı ki, dörd uşağı və arvadı olan bu adama ərə getməklə heç şey qazanmayacaqdı. Əksinə, kəbin zəncirini boynuna salıb, ixtiyarını əbədi olaraq ona vermək həm öz müstəqilliyini itirəcəkdə, həm onun məhəbbətini soyudacaqdı, həm də malının və canının ağası edəcəkdə. İndi isə Göhər onun ağası idi, başqa evlənmək istəyənlərin hamısını qovub, ayda bir-iki dəfə onu yanına buraxmaqla özünü daha da şirin edərdi.

Səriyyə xala Göhərin həyatının bu cəhətlərini bilmədən və maraqlanmadan tapşırıqlarını yerinə yetirir və getdikcə onun hüsn-tövəcöhünü qazanırdı.

Göhər kontordan gəlib həyətə girən kimi Səriyyə xalanı çağırırdı.

– Dur, tez get, – dedi, – Niyaz bir az xarabdır.

Səriyyə xala onun üzünə baxıb, bir şey anlamadı. Fikri Niyazın yanında həyətdən çıxdıqda, Göhər rəhmə gəldi:

– Al bu beş tükəni də, lazım olar...

Səriyyə qıçları dolaşmış, tövşüyə-tövşüyə fabrikə tərəf qaçdı. Gün yenəcə batmışdı. Lakin göy üzünü buludlu olduğundan hava tez qaralılaşmışdı. Səriyyə xala üzünü yorğun və sapsarı, üst-başlarını çirkli və dağınmış fabrikədən çıxaraq evlərinə tələsən fəhlə qadınlarla qarşılaşdı. Onun fabrikə həyətinə yaşadığını bilən və Niyazı tanıyan bezələri ayaq saxlayıb, yol verdilər. Səriyyə özünü hamamın yanındakı daxmaya atdı. İlk gözüne dəyən fabrikədə birinci gün gördüyü Firuzə oldu. O, torpaq döşəmədə oturub, Niyazın başını dizi üstünə almışdı. Başqa bir qadın çöm-bələrək Niyaza baxırdı. O, Səriyyəni gördükdə qalxdı və yer verdi.

Səriyyə xala onu sonra tanıdı: bu, qarayanız Fatma idi.

Fəlakəti duymuş və boğazı qurumuş Səriyyə Firuzənin yanında oturdu, uşağa tərəf əyildi.

– Niyaz, bala, haran ağrayır?

Uşaq zorla gözünü açıb, anasına baxdı və yenə yumdu. Firuzə yaşıca onun başını Səriyyə xalanın dizi üstünə qoydu. Ana Niyazı qaldırıb, bağrına basmaq istərkən Firuzə:

– İncitmə xala, yazıqdır, qoy rahat can versin! – dedi və yaşarmış gözlərini yana çevirdi.

* * *

Niyazın ölümündən sonra Səriyyə xala yenə Göhərin evinə gedir, yorğanların mitilini sıyırdı. Lakin əlləri övvəlki kimi işləmir, gözləri tez yorulub, tikişi-tikişdən seçmirdi. Ən pisi isə son günlər tez-tez onu boğan ağır öskürək idi. Belə hallarda o dayanıb, nəfəsini dərir, əllərini yanına salıb dincəlir, gözlərini yumub otururdu. Bəzən ürəyi darıxanda heç kəsəni eşitməyəcəyi sakit həyətdə həzin-həzin oxuyurdu.

Yorğanları tikib qurtardıqda Göhər xanım o yan-bu yanını çevirdi, əli ilə yoxladı və bəyəndi. Muzd olaraq verdiyi yeddi tükəndən əlavə göy qədək paltarları da ona bağışladı.

– Heç karxanaya getmə, – dedi, – qal evin işlərini gör, mənə qulluq et.

Lakin Səriyyə xala Göhərin evində çox qalmadı. Bir axşam Göhər yuxarı otağın pəncərəsindən həyətdə baxdığı zaman, Səriyyə xalanın öskürərək sinəsindən qan gəldiyini gördü. Göhər bunu diqqətsiz buraxmadı. Aşağı endi, onun tez-tez öskürdüyünü və neçə dəfə düşünəndən qan gəldiyini öyrəndikdə öz-özünə:

– Vərəmdir, – deyib fikrə getdi və əlavə etdi:

– Səriyyə xala, səhərdən fabrikədə işləsən yaxşıdır, ərbabla mən özüm danışaram.

Ərbab onu barama bişirən arvadların içində işə qoyub, fabrikin həyətinə işsiz daxmada yatmasına icazə verdi.

Səriyyə xalanın işlədiyi fabrikin yalnız adı fabrikə idi. Əslində isə o, İranın bir çox şəhərlərində olan kустar karxanalarından biri idi. Burada ibtidai üsullarla həm barama bişirir, həm onu tələyir, həm boyayır, həm də ipək toxuyurdular. Onun buraxdığı mal, əsasən kənd yerlərində satılır və əhəlinin aşağı təbəqələri tərəfindən istifadə edilirdi. Orada “sex” başçıları olan kişilər istisna edilməklə, bütün işçilər qadınlardan ibarət idi. Çünki onların omeyi çox ucuz və, faydalıdır. Sahibkar onları istədiyi qədər işlədib, kefi çökən qədər maaş verə bilirdi.

Səriyyə xala işə günorta naharından sonra başladı. Sex müdiri onu bir neçə böyük qazanın bulandığı yerə gətirdi:

– İş qurtaranda bu qazanların suyunu boşaldıb yuyacaqsan, anbardan təzə su götürüb dolduracaqsan, bu işi səhərə qoymaq olmaz, səhər kargər işə gələndə gərək qazanı təmiz su ilə dolu gör.

O, ayağı ilə yerdəki çirkli suyu və zir-zibili göstərdi:

– Belə şeylər də gərək olmaya, bax, süpürgə də ordadır, hər gün silib süpürəcəksən, tezden ocaqları yandırmaq da sənə işindir.

Səriyyə elə o saat, böyük qara əsgini, vedrə və süpürgəni götürdü, çirkli suyu yığıb qurulamağa, zir-zibili təmizləməyə başladı. O, tər və buğ içində qazanların başında işləyən qadınlara toxunmamağa çalışaraq, addım-addım hər tərəfi dolandı. Bu iş ona o qədər də ağır görünmədi. Lakin gün batandan sonra bütün fəhlə qadınlar dağılıdıqda qazanların suyunu həyətin ayağındakı arxa daşıyıb, on-on beş pifəli ovdana oxşar anbardan təzə su gətirməyə başlayanda nəfəsinin kəsildiyini, qollarının quruyub yanına düşdüyünü, dizlərinin əsdiyini hiss etdi. Yenə bərk öskürərək anbarın ağzında oturub nəfəsini dərdi.

Yalnız gecədən xeyli keçmiş qazanları doldurub qurtardı. Tər içində özünü daxmasma atdı və nə zaman yuxuya getdiyini bilmədi. Son

illər ərzində belə yorulduğu olmamışdı, birinci dəfə olaraq ağır yuxuya getdi. Lakin səhər işıqlananda hərsən qalxdı. Yatıb yuxuya qalmaq və işdən qovulmaq vahiməsi şirin yuxuda da fikrindən çıxmamışdı.

Həyətin qapısı təzəcə açılırdı. O, ocaqları odlamağa başladı. Gözləri yuxulu və əzgin qadınlar həyəyə toplaşmışdılar. Qarayağız Fatma hamıdan qabaq gəlmişdi, bir taxtanın üstündə, hey əsnəyir və danışdı.

– Ay xala, səni çox ağır işə qoydular. Yoldaşın kimdir?..

Səriyyə tək olduğunu söylədikdə o söydü:

– İnsafsız köpək oğlu, bacarsa qanımızı da sorar. Səndən qabaq bu işi iki adam görürdü. Bəs hüququn nə qədərdir?

– Bilmirəm, ərəb heç bir söz demədi.

O, başını tovladı:

– Ay hay, ərəb nə deyəcək. Onunla olsa heç bir şahı da verməz. Bu gün danış, iyirmi tükəndən əksiyyə razı olma. İki adının işini görürsən.

Söz bura çatanda bir neçə başqa qadın da gəlib çıxdı. Fatma Səriyyəyə dediklərini onlara danışdı:

– Görürsünüz, yazığa hüququn da bildirməyib!

– Firuzə elə yaxşı deyir, kərgör özü danışmasa, onun haqqını verən olmayacaq.

Bu zaman göyqözlü, xurmayı saçlı Firuzə də gəldi. O, qadınların hamısına salam verdi. Səriyyə xalaya döndü:

– Necəsən, xala?

– Necə olacaq, iki adamın işini görür, hüququn da bilmir.

Bu sözləri deyən Fatma idi. Səriyyə xala birinci gün onda gördüyü acıqlılığın heç də pis ürekliliyindən olmadığını anladı. Eyni zamanda bu söhbətlər ona qərribə göründü. Maaş davası çəkmək heç onun fikrinə də gəlmirdi. O, bir iş və yatmağa yer verdiyi üçün fikrində ərəb min dua oxuyurdu.

– Eybi yoxdur, qızım, nə verər, öz insafına görə... Məni ki işə düzəldib, evi abad olsun.

Fatma onun sözünü kəsdi:

– Dədəsinin xeyrinə düzəltməyib ki, sənin-mənim qanımı sor-masa Göhər xanıma gündə bir boyunbağı almaz.

– Elə demə, ay qız, ərəbin qulağına çatar, yaxşı olmaz.

– Nə deyirəm ki, yaxşı olmaya... Haqq söz niyə pis olur? Mən deyirəm ki, bizə də adam kimi baxsınlar.

O, arvadların tənəli baxışları altında tək qaldığını hiss edib, Firuzəyə döndü:

– Belə deyil, ay qız, Firuzə? Niyə ağzına su almısan, mənə qandır-dıqlarının yüzdən birini də bunlara qandır.

Firuzə güldü:

– Daha acıqlanmaq niyə? Bir az yavaş danışsan olmaz? Onlar səndən də, məndən də yaxşı qanırlar. Dayan bir, qoy bir az yerlərini möhkəmlətsinlər, onda görərsən.

Fatmanın, Göhərin adını pisliyə çəkməsi Səriyyənin xoşuna gəlmədiyi kimi, görünür, bəzi başqa arvadların da ürəyindən deyildi. Bunu hiss edən Firuzə söhbəti bir az yumşaltdı və yenə Səriyyəyə təəccüb-lü görünən səmtə saldı:

– İranda kərgörün dərdinə ağlayan kimdir? Hansı ərəbin kefi nə qədər istəyir, o qədər hüquq verir. Gün batandan gün çıxana kimi işlədir. Bizim halımız onlardan da pis... Onlar görəni işi biz də görürük, amma hüququmuz iki dəfə azdır.

– Elə mən də onu deyirəm də, intihası sənin kimi yarpağa bükə bilmirəm. Amma ət elə haman ətir.

– Yox, yarpağa bükmək niyə... həqiqət belədir. Günah da bizim özümüzdədir. Nə qədər oturub səsimizi çıxarmırıq, o qədər bizə baxan olmayacaq. Ağlamayan uşağa süd verməzlər.

Sex müdirinin gəlməsilə söhbət kəsildi. O, üzünü Firuzəyə tutdu:

– Ay qız, yenə dilini dinc qoymursan, vallah bir gün ya səni çölə atacaqlar, ya sən fabriki bağlayıb, bu yazıqların çöreyini kəsəcəksən.

Sonra arvadlara döndü:

– Yeriyn, yeriyn işə, bu boş sözlərdən nə qanınıza çörək, nə əynimizə paltar çıxmayacaq.

Arvadlar dağılıdılar. Baramaları qaynayan qazanlara tökməyə başladılar. Getdikcə buğ və hərarət içində ağır zəhmətlə dolu bir gün başladı. Səriyyə xala, səhərki danışqların təsiri altında neçə dəfə istədi ki, sex müdirinə yaxınlaşıb maaşını soruşsun, lakin cəsarət etməyib, süpürgə və vedrəsini götürdü, qazanların ətrafını dolanmağa, həyəti silib təmizləməyə başladı.

* * *

Səriyyə xala ömründə vaxtını saatla ölçməyə adət etməmişdi. Onlar günün batıb-çıxması və havanın rəngi ilə yatıb-durar, işlədilər. Hər işin də öz zamanı vardı. Birini gün çıxmamış, birini gün iki adam

boyu qalxanda, o birini günorta yerinə gələndə, üçüncüsünü ikinci çağı, dördüncüsünü gün batanda görürdilər. Lakin fabrikdə onun qulağına tez-tez saat 8, saat 12, saat 7 sözləri deyirdi. Ərbabla fəhlə qadınlar arasında bu saat üstündə çox söhbət gedirdi. Nəinki saat, hətta dəqiqə sözü də ortaltğa çıxmışdı. Bu gün bir qadını işə on dəqiqə gecikdiyi üçün fabrikdən də qovmuşdular. Arvad ağlayıb ərbabın yanına getdi.

– Ağa, başına dönüm, səndən də ayıb olmasın, südəmər uşağım var, kefsizləyib, gecikdirən o oldu.

Ərbab bu sözlərə qulaq asmadı:

– Hərəniz gündə o dəqiqə yubansa, yüz adamdır, elər min dəqiqə. Saata vuranda on altı saat, işə çevirəndə bir gün yarım. Mən ki gündə üç adama havayı pul verə bilmərəm.

Bundan sonra Səriyyə xala saat və dəqiqədən baş açmasa da, daha tezdən durmağa və daha gec yatmağa başladı. Lakin fabrikdə saat söhbəti kəsilmədi. İşdən çıxarılan arvad özünün körpə uşağı və naxoş orinin də acından öləcəyini söyləyib ağladı, fabrikin həyatından çıxmadı. Onun bu halı bütün fəhlə qadınlara təsir etdi. Lakin Səriyyənin gözlədiyi kimi, hamıdan əvvəl onun köməyinə gələn Firuzə və Fatma oldu. Günorta naharında arvadlar divarın dibində oturduğu zaman Firuzə kənara çöküb, bir dəstəni başına yığmışdı.

– Bax, ərbabın qabağını almasaq, belə bir gün hamımız üçün var. Bəs rəvadırımı ki, clə bir-bir bizi götürüb çölə atsınlar? Acından ölək?..

İşdən çıxarılan arvad kövrəldi:

– Vallah, evdə bir şey də yoxdur ki, satıb iki gün dolana bilək. Dava başlanandan bəri bazarda da qiymətlər hər gün artır. Mənə bir kömək ələyin, gedin ərbaba yalvarın, bəlkə, ürəyinə rəhm düşsə.

Fatma onun sözünü kəsdi:

– Elə bu vaxta qədər yalvarmışıq ki, bu günə qalmışıq.

Kim işə:

– Bəs nə edək, – dedi, – ərbabla dava ki, edə bilmərik.

Firuzə, bunu gözləyirmiş kimi:

– Niyə o bizimlə dava edə bilər, biz bilmərik? – dedi. – Gəlin hamılıqca gedək duraq üzünə ki, yoldaşımızı qaytar yerinə, yoxsa, biz də işləmirik.

Arvadlar bir-birinə dəydi:

– Deyər buyurun, o siz, o da qayı, xoş gəldiniz.

– Deyə bilməz, onda görək karxananı bağlaya...

– Niyə bağlayır, sən çıxarsan, yerinə küçədən yüzünü tapar.

Firuzə yenə qabağa çıxdı:

– Biz əl-ələ versək, sözü bir elesək, ərbab ona cəsarət etməz.

Fatma:

– Bircə dalımca gəlin, – deyib qabağa düşdü, gəlin görək yer üzündə bir insaf-mürüvət deyilən şey var, ya yoxdur...

Onlar ərbabın yanına getdilər. O, kontorda, ipək toplarının qabağında oturub, nə işə şotkaya çəkir, fikirləşib hesablayırdı. Qadınları görə kimisi şotkanı bir kənara atdı:

– Hə, nə var?

Arvadlar Fatmanı irəli verdilər:

– Yeri de.

O, qabağa yeridi:

– Ərbab, sözümüz budur ki, bu arvada yazığın gəlsin. Keç günahından:

Ərbab domba gözlerle qadınları süzdü və xeyli düşünüb cavab verdi:

– Günahından keçərəm, bir şərtlə.

Arvadlar arasında bir yüngüllük əmələ gəldi:

– Keçər, ağa rəhmdildir.

– Ağanın şərti nədir?

– Şərtim odur ki, sabahdan on saat yerinə 12 saat işləyəcəksiniz.

– Hüququmuz artacaqmı?

– Xeyr, artmayacaq. Budur, səhərdən şotkanı qoymuşam qabağıma, ha oyana çevirirəm, ha bu yana çevirirəm, mədaxillə məxaric bir çıxır.

Qadınlar Firuzəyə baxdılar. Onların bu baxışında sanki “yaxşı qazandıq, sağ ol” deyən bir tənə vardı. Firuzə qadınların içindən:

– Ağa, – dedi, – bəs bəşər də gündə on iki saat belə işə dözə bilərlərmi? On saat işləməklə çoxumuz mərəz tapmışıq. On iki saat işləmək olmaz.

Ərbab ayağa durdu:

– Onda görək karxananı bağlayam, hamımızı tökəm eşiye. Görürsünüz ki, davadır, karxana saxlamaq çətindir.

– Niyə çətin olur, ağa, davanın sizə xeyri olub, malın qiyməti qalxıb, hüququmuz ələ haman hüquqdur.

Ərbab acıqlandı.

– Kimdir orda mənə iqtisad dərsi deyən? Mən çox bilirəm, bacım, ya sən?.. Deyirəm ki, on iki saat işləməsəniz, hamımızı tökəcəyəm

eşiyə. Dağılım, səhərdən səhər saat səkkizdə gəlib axşam saat səkkiz yarımında gedəcəksiniz, yarım saat da nahar hesabına.

Arvadlar dağılaşırkən hərəsi bir söz danışdı:

– Əcəb xeyir elədik? Allah zərərindən saxlasın.

– Hani o ərbaabın üzünə duran xanımlar?

– Əl-ələ verəndə də belə olar, ərbaab sıxar, canın çıxar.

Firuzə bu danışmaları kəsdi:

– Arvadı ki, karxanaya qayıtdıq. Bu da böyük işdir. Əl-ələ versək, iş gününü də uzatmağa qoymarıq.

Bu hadisədən sonra Səriyyə, Firuzə və Fatmanın bir dəstə qadınla gah nahar zamanı, gah səhər tezdən hələ iş başlamamış xısın-xısın nə isə pıçıldaşdıqlarını görürdü. Hətta bir dəfə Firuzə ona yaxınlaşdı daxmasına getmək icazəsi istədi.

– Xala, axşam bir saat işimiz olacaq, – dedi.

Axşam, işdən sonra beş qadın Səriyyənin daxmasında qaldı. Səriyyə xala həyətdə qazanların suyunu təmizləyib, təzə su ilə doldurdu və qayıdanda onların nə isə oxuyub qurtardıqlarını, bir şeyi gizlətdiklərini gördü. Durub gedəndə Firuzə onun üzündən öpdü:

– Sağ ol, Səriyyə xala, bizə yaxşı köməyin dəydi.

İkinci günü Firuzə səhər hamıdan tez işə gəlmişdi. O, qoltuğuna vurduğu nimdaş bir kilimi Səriyyə xalaya verdi.

– Yerə sal, otaq çox nəmdir, onsuz da öskürəyin kəsilmir.

Səriyyə xalanın qanlı öskürəyi, doğrudan da, getdikcə artırdı. İki gün sonra yenə işin axırında Firuzəgil onun daxmasına gəlib söhbət edirkən, o qazanların suyunu dəyişirdi. Bu gün səhərdən tez-tez təkrar olunan öskürək axşama doğru daha da şiddətlənmişdi. Arvad birtəhər otura-oturma qazanların suyunu dəyişə bildi. Canı od içində özünü daxmaya saldı. Firuzəgil də qalxaraq getmək istəyirdilər. Qız onu pis halda görüb uzandırdı, yoldaşlarına:

– Siz gedin, mən Səriyyə xalanın yanında qalaram, – dedi.

Səriyyə xala bir ana məhəbbəti ilə onun xurmayı saçlarından, ala gözlərindən öpdü:

– Sağ ol, bala, yorulmuşsan, evinə get.

Qız onun təkid etdiyini görüb, bir qədər sonra gedəcəyini vəd etdi və:

– Heç bir adamın yoxdurmu, Səriyyə xala? – deyər soruşdu:

Səriyyə xala, lal və kədər dolu gözlərini ona dikdi, öz həyatını nağıl etdi:

– Gülnaz sənə iki-üç yaş kiçik olar, – dedi. Bilmirəm yazığın başına nə gəldi.

O, sözünü qurtarıb susdu. Firuzə yaşarmış gözlərini sildi:

– Bir Gülnaz deyil, bir sən deyilsən, xala. İrənin bütün zəhmətkeş qadınlarının halı belədir, – dedi və fikirli-fikirli əlavə etdi:

– Yaşıma baxma, xala, elə bilirsən ki, mənim başım az müsibət çəkib? Ölümün ağzından qurtarmışam.

O öz həyatını Səriyyəyə nağıl etdi, Rəştdə doğulduğunu, yeddi yaşında olarkən atasının onları götürərək iş tapmaq məqsədilə Ehvaza, Cənub neft mədənlərinə gəlib çıxdığını danışdı.

– On beş yaşım olanda, atam cənubun istisinə dözməyib titrətmə-qızdırmadan vəfat etdi. Biz küçələrdə qaldıq. Anamın yaxşı əli vardı, hər şey toxuyardı. Sürünə-sürünə Kirmanşaha gəldik. Orada xalça karxanasına girdi. Bu Fatma xanıma da elə orada rast gəlmişəm. Bir dəfə karxanada iplik anbarına yanğın düşdü. Anam yandı. O zaman mən də güclə ölümdən qurtardım. Ondan sonra Kirmanda qala bilmədim. Fatma ilə bir-birimizə qoşulub, Tehrana gəldik. O yazığın da heç kəsi yoxdur. Tək-tənhadır. İndi də ki, günümüzü görürsən. İkimiz hər ay səkkiz tünən kirayəsilə beləcə bir otaqda oluruz:

Səriyyə xala öz dərđini unudub, ona təsəlli verdi:

– Eybi yoxdur, qızım, hələ cavansan, inşallah yaxşı gün görürsən.

Firuzə durub gedərkən:

– Deyirsən ki, arvadın adı Səadət xanımdır, hə? Soraqlaşaram! – dedi. Bəlkə, yerini tapdım.

– Qızım, elə bir iş görsən, qiyamətə qədər yaxşılığın yadımdan çıxmaz.

Firuzə onu huşa verib getdi.

Lakin Səriyyə bir daha qalxmadı. Mütəmadiyən canından çıxmayan istilik onu tamamilə yatağa saldı. Firuzə, qarayağız Fatma və başqa qadınlar tez-tez ona baş çəkib, hərəsi əlində bir parça şey gətirib, yastığının yanına qoyurdu. O, işə çıxma bilməsə də, səhərlər tezdən oyanır, qadınların həyətdə gəlməsini, toxucu dəzgahlarının çarx-çurxunu diqqətlə dinləyir və bu səslərdə bir təskinlik tapırdı.

Yatağa düşdüyünün altıncı günü nahar zamanı Firuzə qeyri-adi bir kədərlə onun yanına gəldi.

– Səriyyə xala, – dedi, – işimiz xarəbdir, ərbaab səhərdən kaxanani bağlayır, deyir ki, çoxlu vergi gəlib, dolandıra bilmirəm. İşinin səhərinə də arxayın deyil, deyir ruslarla dava olacaq, hamımızı tökir çölə.

Bu xəbər işsizliyi, küçələrdə ac gözdüyü günləri onun yadına saldı. Bir vahimə ilə dirsəklənib qalxdı:

– Bəs nə edəcəksiniz, qızım?.. Yene bir tikə çörək pulu çıxırdı.

– Heç özümüz də bilmirik, görək harda bir iş taparıq...

Çölə töküləcək qadınlara halına yanan Səriyyə özünə bir pənah axtardı:

– Bəs Gülnazdan bir xəbər tutmadınmı, qızım?

Firuzə onun qar kimi ağarmış açıq başına, sümüyü çıxmış əllərinə və çiyinlərinə qırış-qırış olmuş üzünə baxdı, onu sevindirmək həvəsi ilə gülümsədi:

– Bir adam var, sabah gələcək, deyir ki, o arvadı tapıb.

Firuzə daha bir söz deməyib getdi. Səriyyə xala Gülnazı tapacağı ümidilə işsiz qalacağı ümitsizliyinin doğurduğu qarışıq fikirlər içində gecəni səhər etdi.

Daha səhər tezdən qadınlar karxanaya gəlmədilər. Yalnız gün keyli yayıldıqdan sonra onların səsi eşidilməyə başladı. Ərəb fabriki yığışdırıb, qazanları, dəzgahları bazara tökdürürdü. Həyətdə qeyri-adi bir səs-küy vardı. Arvadların “indi hara gedəcəyik”, “Allah bəisin evini yıxsın”, “bir tikə çörək daşdan çıxır” kimi səsləri həyətdən qulağına gəlirdi.

İki gün bu qayda ilə həyətdən qarışıq səslər azalmadı. Lakin şeylər satıldıqdan sonra haqq-hesabını alan fəhlə qadınlara gəlməsilə həyətdə ağır bir sakitlik əmələ gəldi. Üçüncü günü Səriyyənin qapısı döyüldü. O, Firuzə olduğunu bilib, hay verdi və dirsəkləndi. Lakin tanımadığı bir adam başını içəri salıb:

– Arvad, – dedi, – yığış get özünə yer tap... həyəti başqasına kirayə verirəm. Səni də üstündə heç kəs götürməz. Bir gecəlik qal, səhər çıx.

Gülnazı tapacağı fikrinin oyatdığı sevinc yanında bu xəbər ona heç görünmədi:

“Qızı tapım, bu xarabada bir saat da qalmaram” deyib düşündü.

Şam zamanı Fatma və Firuzə gəldi. Firuzə Səriyyə xalanın yanında oturdu:

– Dur, Səriyyə xala, gəl halallaşaq, kim bilir bir də bir-birimizi görəceyikmi? Bəlkə, mən Rəştə, əmimin yanına getdim...

Onlar Səriyyə xalanı qucaqlayıb öpdülər. Səriyyə Firuzənin sinəsinə tökülmüş xurmayı saçlarını oxşadı, gözləri dolmuş Fatma onu sevindirmək istər kimi qapıda dayanmış on üç-on dörd yaşlı uşağı göstərdi:

– Səriyyə xala, bu oğlan sənə Səadət xanımın evini nişan verir. Onun əsil adı Qəmərbanudur. Bəlkə, Gülnazı tapdın.

Gülnaz adını eşidən Səriyyə xalanın gözüne işıq gəldi. Tez yerindən qalxdı, tələsik özünü yığışdırırdı. Firuzə onun qolundan tutub, küçədən faytona oturana qədər ötürdülər. Səriyyə onlardan necə ayrıldığını bilmədi. Fayton küçələrdən keçib gedir, qaçan atların nalı ətrafına səs salırdı. Lakin o bu səsləri eşitmirdi. Tezliklə Gülnazı tapacağını və ondan sonra bütün dərdlərinə son qoyulacağını düşünürdü. Nəhayət, uşaq atları Qəmərbanunun qapısında saxlatdırdı.

– Bax, buradır, xala, – deyib faytonu yola saldı və qapının dəmir dəstəyini döydü.

Səriyyə xala bütün bedəni əsə-əsə durub gözləyirdi. Qapı açıldı, o, uşağın başından öpüb, içəri girdi. Qəmərbanu həyətdə idi:

– Ay gədə, gələn kimdir? – deyib nökrə müraciət etdi, cavab gözləmədən irəli yeriyib, əlindəki fanusu qaldırdı və Səriyyənin üzünə tutdu. Onun meyit kimi ağarmış, sümükləri çıxmış üzünə, çuxura düşmüş gözlərinə nə qədər baxdısa tanıya bilmədi. Hansı bir dilənçinin isə gəldiyini güman edərək, dodaqaltı mırıldandı:

– Niyə danışmırsan, arvad? Kimsən?

Onun səsindəki qozobi hiss edən Səriyyə xala tələsik qabağa keçdi, titrək səslə:

– Mənəm, bacı, – dedi, – tanımadın? Gülnazın anasıyam.

Qəmərbanu qapını çırpıb, cəftəsini saldı:

– Arvad, sən hələ ölməmişən?.. Keç içəri görək...

Onlar aynabəndin işıqlarına yaxınlaşdığı zaman o, dönüb bir də Səriyyə xalaya baxdı:

– Bu nədir belə, lap dilənçi kökündəsən?.. Üzünə də elə bil əzrail kölgə sahib. Rəngin meyit rəngidir.

Səriyyə xala Qəmərbanunun tikanlı sözlərinə zorla qulaq asırdı. Həyatını zəhərləmiş, uşaqlarını fəlakətlərin qucağına atmış adamlardan birisi olan bu arvadın üstünə atılmaq, onu boğmaq istəyirdi. Lakin Gülnazın taleyin daha da pisləşdirmək qorxusundan özünü saxlayır və susurdu. Qəmərbanu bu sükutdakı qəzəbi duymuş kimi, üzünü zirzəmiyə tutdu və etinasız bir səslə:

– Ay qız, Gülnaz, yuxarı çıx, gör bu kimdir gəlib, – dedi və eyvanına qalxıb yox oldu.

Zirzəmidən cavab gəlmədi. Gün çıxandan gün batana kimi ayaq üstə olan Gülnaz yenicə aşağı enmişdi. O, yorğun və əsəbi idi. Bütün

günü paltar yumuş, xalçaları çırpılmış, qab-qacaq təmihəlmiş, həyəti süpürmüş və əldən düşmüşdü. Lakin cavab verməməyinə səbəb bu cismani yorğunluq deyildi. Qəmərbanuya olan nifrəti artıq dözülməz bir dərəcəyə gəlib çıxmışdı. İçərisində nə işə qaynayır Arvadın səsinə eşidəndə elə bil ki, fikri qaralır, hirs onu boğurdu, daxilində susmaq bilməyən bir qüvvə “vur öldür!” – deyə əmr edirdi. O, əlində nə varsa bu ifritenin başına çırpmaq istəyirdi. Xavərlə görüşdən sonra onda belə bir daxili vəziyyət yaranmışdı. Qəmərbanuya olan əvvəlki kor nifrəti indi yeni qüvvətli bir fikrin işığı ilə işıqlanmışdı. Xavər ona “Qəmərbanu qələt eləyir, onsuz da yaşamaq olar!” demişdi. Gülnaz birinci günlər “Olarmı” – deyə düşünmüşdü. Getdikcə bu şübhə qəti bir yəqinə çevrilmişdi:

– İstəsən olar!

Bütün qəlbine, bütün daxili aləminə yeni bir işıq salmış bu etiqad onda nəinki Qəmərbanuya, hətta taleyin özünə qarşı üsyan etmək qüvvəsini oyatmışdı. Bir zaman anlaya bilmədiyi Fridunun sözləri indi qərribə bir aydınlıqla qulağında səslənirdi. Fridun ona deyirdi: “Bizim bədbəxtliyimizin bir səbəbi də bəzilərimizdə ollan ruhi zəiflikdir; halbuki insan arzusuna çatmaq üçünq vuruşmalıdır, şir kimi vuruşmalıdır!..”

Bəs Gülnaz nə etmişdi? O, taleyin əlində aciz bir oyuncaq olmuşdu, həyatın fırtınaları cansız bir şey kimi onu bu daşdan o daşa çırpmışdı. Yox, görünür, acizlərə həyat yoxdur!

Bu fikirlər onun başında Qəmərbanunun evindən çıxıb qaçmaq qərarına qədər inkişaf etdi. Əvvəllərdə iradəsini sarsıdan küçələrdə qalmaq qorxusu da indi öz kəsərini itirmişdi. Küçə də bu cəhənnəmdən yaxşıdır! Bir də ki Xavər vardı. O demişdi: “Gəl, bir yerdə qalırıq!”. Bəs Qəmərbanu, ona olan borc?.. Cəhənnəmə olsun Qəmərbanu da, borc da! Qaçmaq lazımdır!..

Qızın fikirli hərəkətlərində qəti və kəskinlik olmağa başladığını sezən Qəmərbanu ona qarşı rəftarını daha da sərtləşdirmişdi. Onu bir saat da işsiz buraxmırdı, hətta odun yarmaq kimi ağır nöker işlərini də ona tapşırırdı. Bununla kifayətlənməyib, bütün evdəkiləri Gülnazın üstünə qaldırmışdı.

– “Görürsünüzümü, kəndçi qızının iddiası nə boydadır!” – deyə əlinin altında olan xanımların Gülnaza qarşı nifrətini qızıtdırmışdı. Bu nifrətin səbəbi isə pis bir paxıllıq idi. Gülnaz namusunu qoruyaraq alçalma-
dığı üçün o biri xanımların onu görməyə gözü yox idi. Beləliklə də,

arası kəsilməz təhqirane və kobud rəftar, tənəli və soyuq baxışlar, tamamilə tənha və ağır həyat Gülnazı tezliklə qəti qərar çıxartmağa məcbur etmişdi. Qaçmaq! Lakin Qəmərbanu da öz qurbanını asanlıqla əlindən vermək fikrində deyildi. Gülnazı sındırmaq, onun üçün artıq maddi faydadan çox, canlının canlı üzərindəki üstünlüyünü sübut etmək məsələsinə çevrilmişdi. Odur ki, mübarizə daha artıq bir ehtirasla davam edirdi. Qəmərbanu qızı bir an gözəndən qoymurdu. Buna baxmayaraq, Gülnaz bir axşam fürsət tapıb bir daha qayıtmamaq məqsədilə həyətdən çıxmışdı. Lakin dar döngələrdən, uzun dalanlardan keçərək, Xavərin qapısını döydüyü yerdə Qəmərbanu özünü onun üstünə atmışdı. Onu faytona basaraq evə gətirmişdilər. O vaxtdan Gülnazı bir an gözəndən buraxmır, bir dəqiqə də onu göz açmağa qoymadan işlədir, işlədirdi. Çox zaman qaş qaralanda, yorğun, əzgin, zirzəmiyə endiyi yerdə qaytarır, hətta bəzən yenice gözünü yuman kimi dümsükləyib, şirin yuxudan qaldıraraq, ağır işlər tapşırırdı. İndi də onun səsinə eşidən Gülnaz bu adi işgəncələrin davam etdiyini düşündü və cavab vermədi, yerindən tərpənmədi. Lakin Qəmərbanunun adətən olduğu kimi söyə-söyə çağırma-
dığına gördükdə təəccüb etdi və qalxıb yavaş-yavaş həyətdən çıxdı.

Səriyyə həyətin ortasında cyvandan düşən işıqların altında durub gözləyirdi. Birdən Gülnaz gözünə dəydi, nədənsə yerindən tərpənməyə ayaqları gəlmədi. Gülnaz özünü onun üstünə atdı.

Qız onu öpə-öpə danışmağa macal vermədən aşağı zirzəmiyə apardı. Yalnız burada:

– Ana!.. Ana!.. Ah, öziz ana!.. – deyə səsləndi.

Məzardan çıxmış bir ölünü xatırladan Səriyyə xala Gülnazı bağrına basdı və ağladı: “Qızım, balam, Gülnazım...” Başını anasının sinəsinə sıxaraq, Gülnaz da ağlayırdı.

– Ana, bəs mənim atam hamı, bəs mənim Ayazım hamı, Niyazım hamı?.. Bu zalım fələk onların başına nə gətirdi, ana?

Səriyyə xala ağladı:

– Niyazi acliq əlimdən aldı, bala. Ayazımı bu cəhənnəm, bu şəhər yedi, qızım! Şəhər Ayazımı dərya kimi uddu. Axtardım, tapılmadı, soruşdum, soruş verən olmadı, Gülnazım!..

– Ana, ana, yazıq ana! Daşa dönəydim, bu günümü görməyəydim, ana! Bu nə müsibətdir bizim başımıza gəldi? Bəs Allahda heç ədalət yoxdurmu, ana? Bəs, bir yazığa da bu qədər cəfa verərlərmi? Axı, biz nə etmişik, nə günah işləmişik, ana?.. Bəs onun ədaləti hamı?

Səriyyə xala onu bir də itirməkdən qorxurmuş kimi yenə qucaqlayıb başını oxşadı:

– Nə bilim, bala, nə bilim! Qapımızı bağlayanın qapısı bağlansın, yurdumuza od vuranın yurduna od düşsün!

Onlar yanıqlı bir ağı deyər kimi sözləşirdilər. Səsləri ucsuz-bucaqsız səhralara yayılıb gedən kədər dolu bir mahnını andırırdı.

Qeyri-adi bir titrəyişdən ananın səsi kəsildi. Arvad yarpaq kimi əsib saraldı. Gülnaz onun uçulmaqda olan divara bənzər bədənini daha bərk qucaqladı. Onlar qolblərini didib-dağıdan nəhayətsiz qüvə və kərdərdən başqa heç şey duymurdular.

Ananın vücudu ölümlə həyat arasında gedən şiddətli mübarizədən titrəmə də hələ müqavimət göstərir, yıxılmırdı. O, zarıyaraq Gülnazı qucaqladığı halda gözlərini yumdu. Lakin bu bihuşluq dövrü uzun sürmədi. Azca sonra gözlərini açıb alının ovuşduran Gülnazın əlindən tutdu. Gülnaz onun quru sümükdən ibarət olan vücudunu qolları arasına aldı. Bu qayda ilə nə qədər oturduğunu bilmədi.

Onun qolları arasında Səriyyəni huş apardı.

* * *

Səriyyə xala bir daha fabrik həyətinə qayıtmadı. Gülnaz yaşayan zirzəmidə qanlı öskürək bir saat da ondan əl çəkmədi, qızdırma və hərarət içində yatıb qaldı. Onun bu halını görə Gülnaz artıq həyatın özab və işgəncələrindən sərbəst olmuş bir səslə:

– Ah, ana, dünya nə pis dünyadır, yaxşı adamlara bir zindan olub. Əlsiz-ayaqsızları dəyirman daşı kimi əzən bu yerdən hara qaçaq, ana? Ölmürük də ki, canımız qurtarsın. Bu it gününü bir də görməyək!

Gülnazın bu sözləri Səriyyə xalanın ürəyini parçaladı. Doğub böyütdüyü qızına xoş bir gün verə bilmədiyi üçün özünü günahkar hiss etdi. Axı o, ana idi, böyük idi, uşaqları gözlərini onun əlinə dikmiş, ümidlərini ona bağlamışdılar. O, hara getmişdisə dalınca düşüb gəlmişdilər. O isə onları sürüyüb bu cəhənnəmə salmış, öz əli ilə öz balalarını bu odun içinə atmışdı. İndi ona bir tikə çörək, sakit bir həyat vermək üçün Səriyyə xala nəyə razı olmazdı? Yox, qalxmaq lazım idi. Ömrünün son günlərini də olsa, qızının səadəti üçün şam kimi əritməli idi.

O, zirzəminin kərpic döşəməsinə dirseklənərək qalxmaq istədi:

– Gedim, mən də bir iş tapım, səni burdan qurtarım, qızım... İndi nə vaxtdır, gün çıxıbımı?

Gülnaz onun ağır halını görüb başını yastığa qoydu.

– Gün təzəcə batıb, ana, axşamdır...

– Nə vaxt çıxıb-batıb heç bilməmişəm. Görünür, çox yatmışam...

Gülnaz:

– Ana can, bir az dincəl, gedim, bəlkə, sənə, bir şam düzəltmədim, – deyib onu boğan hıçqırıqları zorla saxlayaraq çölə çıxdı. Səriyyə xala dalınca:

– Lazım deyil, qızım, mən heç şey yeməyəcəyəm, – Dedisə də səsi Gülnaza çatmadı. Çünki bu səsdə artıq heç bir qüvvət qalmamışdı. Bu səs, doğrudan da, meyitə oxşayan, hərarəti soyumaqda olan bir bədən-dən çıxartdı.

Gülnaz tez qayıda bilmədi. Qəmərbanu ona qabları yudurdaraq, gələn qonaqlara xidmət etməyi tapşırırdı. Qızın fikri anasının yanında olduğunu gördükdə özü ona göz qoymağa başladı:

– Ay qız, ey – deyib hədələdi, – işdən yaxşı yapış, biyar-zad işləmirsən ki, gündə sənə qarın dolusu çörək verirəm, başdansaovdu eləyib hirsimi başıma yığdırma...

Bütün bu sözlərə Gülnazın heç bir cavab verməməsini onun ruhən sarsıldığı ilə izah edərək, zahirən özünü daha acıqlı göstərirdi. Çünki bu yolla onu istədiyinə razı salacağını, alverini etdiyi xanımların cərgəsinə daxil edəcəyini düşünürdü.

Gülnazın anasının gəlməsi onun bu fikrini daha da möhkəmlətmişdi. Elə bu fikrin təsiri ilə də o, Səriyyə xalanın qolundan tutub küçəyə atmamışdı. Onun fikrincə, bundan sonra qız anasını yaşatmaq xatirəsinə hər şeyə razı olacaqdı. Yalnız gecəyarısından xeyli keçmiş artıq “qonaqlar”ın ayağı kəsildiyi zaman o, Gülnazı yanına çağırırdı, bir boşqaba yığdığı qablardan qalmış düyü artığını ona göstərdi:

– Götür apar, qoy anan yesin...

Gülnaz aşağı endikdə anasını sayıqlayan gördü. Əvvəlcə onun yuxuda danışdığını güman etdi. Lakin yaxınlaşıb çiyinlərindən tutduqda od içində yandığını, bihuşluq aləmində sayıqladığını anladı. Boşqabı bir kənara atıb, yanında oturdu, başını dizinə aldı:

– Ana can, ana can! – deyib alından, sönük dodaqlarından öpdü. Onu oxşadı. Ana ayılan kimi oldu. Əllərini gəzdirib, qızının üzünü axtardı:

– Əyil, Gülnaz, əyil bir ala gözlərindən öpüm. Əyil, qızım!..

Gülnaz əyilib, başını ananın köksünə qoydu və ağladı:

– Ana, sənə nə oldu, ana?

Ana getdikcə zəifləyən bir səsle:

– Mən də gedirəm, qızım, – dedi, – mən də gedirəm. Allaha şükür olsun ki, heç olmasa axır günümdə səni gördüm. Səni Allah özü göndərdi ki, gözümü bağlayasan qızım!

Gülnaz, ananın həyat çırağını sönməkdən saxlamaq, ona nəfəs vermək istəyirdi. Onu gah bağrına basır, gah oxşayır, öpürdü. Gah da təskinedici sözlər söyləyirdi. Lakin heç şey artıq dayanmaqda olan bir qəlbi döyündürəcək qüvvəyə malik deyildi. Heç şey hissə-hissə ölümə təslim olan bir bədəni yaşada bilməyəcəkdi.

Səhərə yaxın dan yerinin ilk işıqları görünəndə ana son dəfə özündən getdi. Onun ölümə həyat arasındakı bihüşlük dövrü uzun çəkmədi, həyatda gördüyü əzabları onu can vermək əzablarından qurtarmışdı.

Onun ölümü ilə sanki Gülnazı həyata bağlayan son tellər də qırıb töküldü...

İYİRMİ ALTINCI FƏSİL

Hitler ordularının Sovet ölkəsinə xaincəsinə basqınından beş gün keçirdi. Artıq bütün dünyanın nəzəri sovet-alman cəbhəsinə dikilmişdi. Sanki tarixin təkəri orada hərhlənir, dünyanın gələcəyi, mənəklətlərin taleyi orada müəyyən edilirdi. Nəinki böyük və xırda dövlətlərin, hətta bu dövlətlər daxilindəki insan münasibətlərinin, bu və ya digər ideala mənsub olan dəstə və ailələrin də taleyi orada, o böyük vuruş meydanında həll olunurdu. Tehran, bu hadisələri çox gərgin şəkildə izləyən müxtəlif və bir-birinə zidd fikirlə insan dəstələri ilə dolu bir şəhər idi. Burada müharibənin gedişi, kimin qalib gələcəyi haqqındakı söhbətlər sadə bir maraqdan doğmurdu. Bu söhbətlərdən müxtəlif ehtiraslar, görüşlər, arzu və meyllər bir-biri ilə çarpışırdı. İrənı doldurmuş və arastkəsilmədən axıb gəlməkdə olan alman casusları, İrənı hakim dairələri və mürtece təbəqələr Hitlerin qalib gələcəyini sadə bir həqiqət kimi irəli sürür, öz təbliğatlarında müasir vasitələrdən tutmuş orta əsrlərin dini cəfəngiyatını andıran ağılasıgmaz uydurmalara qədər hər şeydən istifadə edirdilər. Birinci cahan müharibəsi zamanı Vilhelmin Məhəmmədin qılıncını bağlayıb cahad elədiyini yayan alman casusları, indi də eyni sözləri Hitler haqqında yayır, hətta onun əsl “Sahibəzzaman” – “İmam Heydər” olduğunu xalq arasında yayırdılar. Bütün bu cəfəngiyata baxmayaraq, yoxsul, ac və hüquqsuz xalq

dərin bir ürək çırpıntısı ilə bu davada Sovetlərin qalib gəlməsini istəyir, azadlıq və insana layiq həyatın yalnız bu qalibiyyətdən asılı olduğuna şübhə etmirdi. İrənı dargöz və kütbein mürtecelərini boş xoyallara salmış sovet-alman döyüşləri, demokratik qüvvələri də hərəketə gətirmişdi. Hər iki tərəfdə qəti döyüşə hazırlıq gedirdi. Almanlar çox diqqətlə bu hadisələri izləyir, görünməmiş bir enerji ilə İrənı istədikləri sənətə yuvarladırtdılar. Gece-gündüz alman səfərxanasına get-gəlin ardı-arası kəsilmirdi. Alman səfəri fon Ettel, öz diplomatik idarəsini əsl bir hərbi ştaba çevirmişdi. Burada İrənı Sovetlərə qarşı açılacaq cəbhənin planları işlənir, hərbi qüvvələrin düzülüş qaydası və hücum xətləri müəyyən edilirdi. Artıq Rza xanı tamamilə öz təsiri altına almış almanlar, hər ehtimalla qarşı qəbilələr arasında işləyir, cənubda, şimalda hələ də feodal həyatı yaşayan qəbilələrdən üsyançı dəstələri hazırlayırdılar. Cənub qəbilələri arasında, Yunkers firmasının müdiri, iyirmi beş il İrənı işləmiş Şunsmannın mərkəzi dövlətə qarşı hazırladığı qəbilə üsyanlarının üstü açıldıqda fon Ettel onun İsfahandan Tehrana “sürgün edilməsinə” nail olmuşdu. Təbrizdə “Veberbauer transport” adlı kontorun başçısı sifətində polkovnik Şmidt kimi casus və provokator dururdu. O, Sovet sərhədləri boyunca canilər, satqınlar və xainlərdən ibarət terrorçular, basqınçılar dəstələri hazırlayırdı. Ənzəlidə, Qorqanda və bütün şimal şəhərlərində də eyni qızgım fəaliyyət gedirdi. Bütün bu fəaliyyətin mərkəzində isə fon Valter dururdu. O, Tehrandan şimal, cənub, şərq və qərb – bütün mənəklətə yayılan fitnə-fəsad tellərini birləşdirir, bu tellərə istiqamət verirdi. O, fon Ettel vasitəsilə Berlindən hər gün bir göstəriş alır, yuxusunda da tezliklə Qafqaz və Bakı neftini işğal edəcəkləri günü görürdü. İyun ayının 27-də səhər saat doqquzda öz kabinetinə daxil olduqda bu fikirlər başında dolanırdı. Lakin bununla yanaşı harada isə dərinlərdə bir şübhə, pis bir sual da baş qaldırırdı: – Birdən alman orduları bir-iki aya Rusiyanı fəth etmədilər? – Birdən Sovetlərin qırıılmaz müqavimətinə rast gəldilər? Müharibə uzandı?.. O zaman bu iranlılara etibar etmək olardı mı? Onlar fürsət düşən kimi azmı fon Valter kimilərin başını kəsib ağaca keçirmiş və meydanlarda gəzdirmişlər?.. Bu pis, şübhəli və gece yuxusuzluğunun törətdiyi baş ağrısını unutmaq üçün o, balaca, dairəvi və işıldayan masanın üstünə yığılmış yeni qəzetlərə əl atdı. İlk əlinə keçən “İttılaat” oldu. Burada birinci səhifədəcə alman silahının qələbəsini iri hərflərlə xəbər verən bir yazıya gözücu baxdı. Nədənsə onu oxumağa

qərarı gəlmədi. “İttilaat”ı bir kənara atıb, başqa qəzetləri gözəndən keçirdi. “Bu zaman səfərxananın katibi icazə istəyib daxil oldu və balaca bir vərəqəni masanın üstünə qoydu. Səfir göndərmiş, tanış olmağı, saat 10-da yanına gəlməyi tapşırırmışdı. O, etinasızlıqla qəzetləri bir kənara çəkib, vərəqəni götürdü. Lakin oxuduqca üzünün ifadəsi dəyişir, dodaqlarını dişləyirdi; əlli xətdən ibarət olan yazı Hitlerin xəyanətkar və qanıqıcı bir cəllad olduğunu deyir, İranda olan almanlardan vaxt ikən başlarını götürüb qaçmağı tələb edirdi, fon Valter vərəqəni əlində sıxaraq otaqda gəzindi, dodaqaltı:

– Tezliklə sizin ümid ocağınızı dağıdacağıq, – deyə söyləndi. Gəlib xəritənin qabağında durdu. Cəbhə xəttini, Hitler orduları ilə Moskva arasındakı məsafəni müəyyən etməyə çalışdı. Gözləri Moskvanı, onun arxasında uzanıb gedən ucsuz-bucaqsız Sovet torpaqlarını süzdü. Bu yerlər ona anlaşılmaz bir sirr, açılmaz bir tilsim kimi müəmmal görünürdü. Onlara baxdıqca ürəyində gizli bir vahimə baş qaldırırdı. Baş böyük bir yük kimi çiyinlərinə ağırlıq etməyə başlayırdı. Dönüb balaca şkafa yığılmış və nəzərdən keçirilməmiş kitablara əl atdı. İlk rastına gələn kitabın üstündə farsca “Xatirati-Hitler” yazılmışdı. Kitabın cildində qara çərçivə içərisində döşəndən yuxarı çəkilmiş bir adam şəkli vardı. O, hərbi paltarda idi. Başını gərgin halda dala atmış, sağ əlini yuxarı qaldıraraq yumruğunu düyünləmişdi. Çatma qaşları, giləsi bilinməyən iri-iri açılmış çılgın gözələrinin üstünə enmişdi. Ağzı, tarıma çəkilmiş bir yayı andırırdı. Fon Valter bu şəkllə baxsa da, fikri uzaqlarda idi. Vərəqə, müharibənin aqibəti, bilinməz bir gələcək fikri varlığına hakim kəsilmişdi. Ona görə də kitabın üzərindəki şəkllə ona, düyünlənmiş yumruğu ilə dünyanı hədələyən, hər kəsə meydan oxuyan bir dəli təsiri bağışladı. Lakin abır fikirlərdən ayılıb, bir də şəkllə baxdıqda və onun Hitler olduğunu gördükdə özü də öz duyğusundan vahiməyə düşdü. Səliqə ilə onu kənara qoyub, başqa bir kitab götürdü. Onun üstündə “Mussolini” yazılmışdı. Fon Valter onu da yerinə qoyub saatına baxdı və səfirin yanına getdi. Səfirin qapısında o, Həkimülmülk və xariciyyə vəziri ilə qarşılaşıb salamladı. Xariciyyə vəzirini səfərxana katibinin ixtiyarına buraxıb, özü dostcasına Həkimülmülkün qolundan tutdu:

– No var, nə yox, dostum?

Həkimülmülk gülümseyərək:

– Şükür, sizin sayənizdə yaxşı dolanırıq, – dedi.

– Əlahəzrət necədir? Firində bir dəyişiklik yoxdur ki?

Həkimülmülk onun nə soruşmaq istədiyini anladı.

– Allahın iradəsi almanla İrannın talayini elə birləşdirib ki, sümük-lə ilik kimi. Heç bir qüvvə onları bir-birindən ayıra bilməz. Amma...

– Nə amma? Yoxsa, şübhəniz var?

– Allah cləməsin. Amma bircə bu ingilisdən ehtiyat edirəm...

Fon Valter güldü:

– Bizim böyük Vilhelm onlar haqqında bilirsənmi nə demişdir? – deyə soruşdu və Həkimülmülkün cavabını gözləmədən:

– Onlar mart ayında yarırsəmə olan dovşan kimi ağılsızdırlar. Onlardan ehtiyat etmə! – deyib səfirin otağına girdi.

Səfir fon Valterin vərəqə haqqındakı söhbətini yarımqıç kəsdi:

– Lazımı tədbir görəcəyinizə əminəm, – dedi və Berlindən yenice aldığı bir şifri ona verdi. Burada işləri daha artıq canlandırmaq, qəti hərəkətlərə hazır olmaq tələb edilirdi. Fon Valter şifr-teleqramı oxuyub başını qaldırıqda səfirin sözlərindən vəcdə gəlmiş kimi: – On milyon ton! – deyib təkrar etdi.

– Neft... Neft! Bilirsənmi, neft nədir? Neft qan və qüvvə deməkdir! Bizim isə buna ehtiyacımız çoxdur. Necə olsa İran neftini, Bakı neftini əlimizə keçirməliyik!..

Səfir neftdən xeyli danışdı. Sonra yeni gəlmiş qırx alman təyyarəçisini, ordu hissələrində almanların istədiyi kimi yerləşdirməyə şahın razılıq verdiyini fon Valterə bildirdi və əlavə etdi:

– Bütün dediklərimizi qəbul etsələr də, biz ehtiyatlı olmalıyıq. Bu balaca məxluq özünü böyük bir hökmdar və siyasət adamı hesab edir. İngilis və amerikalılarla bizim aramızda oynayır, gah o yana, gah da bu yana... Bunları Allaha səcde etdirəcək bir şey varsa, o da yalnız və yalnız qüvvədir, gücdür!.. Ona görə də qəbilə başçıları, ordu rəisləri bizim əlimizdə olmalıdır. Hər yerdə istədiyimiz zaman qalxacaq bir qüvvə hazır durmalıdır. Tezliklə bu xırda həkimciyəzlərlə oynamaq məcburiyyətindən qurtaracağıq. Alman silahı bu millətləri, bu dövlətləri və onların oyunbaz başçılarını yer üzündən silib atacaqdır.

Fon Valter, səfirə qulaq asdıqca hər iki əlini başının yanlarındakı seyrek tüklərə çəkirdi. Qaşlarını həmişə geri dartırdı. Buna görə də gözləri adi halında olduğundan artıq açılmışdı. Səfir Sovet İttifaqına göndiriləcək diversiya dəstələri və məlumat yığacaq casuslar haqqında soruşdu:

– Bakı bolşeviklərin qan damarıdır, onu kəsmək lazımdır!

Fon Valter dəstələrin hazır olduğunu, onları Sovet İttifaqına keçirmək planlarını və tapşırıqların məzmununu nağıl etdi.

– Qoşunlarımız Şimal Qafqaza çatana qədər bunlar fəaliyyətə başlarlar.

– Təxribat materialları daşındımı?

– Bəli, Miyanda Hikmət İsfahaninin anbarlarında 50 ton hazırdır.

Səfirin yanından çıxdıqdan sonra o, kabinəsinin qabağında Əli əmniyyəbaşını dizlərinə dirşəklənərək, başını qolları arasına alıb fikirləşən gördü. O saat qaşqabağını salladı, qaşlarını gözünün üstünə endirdi. Əli əmniyyəbaşı onu görən kimi qalxıb özünü düzəltdi, salam verdi. Fon Valter onun salamını almayıb, içəri girdi. Əli əmniyyəbaşı istədi çıxıb getsin, baş götürüb ayağı getdikcə qaçsın. Lakin hara? İran körfəzindən Xəzərə qədər fon Valterin hökmü keçirdi. Onu tapıb öldürəcək, mülkünü də müsadirə edəcəkdir. Bəsrəyə, oradan da Behroyn cəzirələrinə qaçmaq fikrindən keçdi. Xəlvətə ev-əşiyi satıb, uşaqlarını yığıb bir-baş oraya köçmək lazım idi. Lakin orada da rahat bir iş tapacaqdımı? İngilislərin əlindən qurtara biləcəkdimi? Var-yoxunu yeyib, ac-yalavac geri döndükdə isə bir daha qiyamətə qədər özünü dikəldə bilməyəcəkdi. Yox, fon Valterin sözüə əməl etməkdən başqa çarə yox idi.

Fon Valter onu içəri çağırırdıqda oturmaq da təklif etmədi. Durub başını tez-tez tumarlayaraq gəzindi və gəlib gözlərini Əli əmniyyəbaşının gözlərinə dikdi.

– Xainsiniz, xain!..

Əli əmniyyəbaşı, naçar başını aşağı dikdi. Fon Valter:

– Hə, şahsevənin içinə qaçmaq istəyirsən, bəlkə, fikrin Talış dağlarından o tərəfə keçməkdir. İndi də bolşeviklərə qulluq etmək istəyirsən?

Əli Qəmərbanunun evindəki söhbətdən fon Valterin kamillən xəbərdar olduğunu duydu və əsl mətləbdən yayınmağa çalışdı.

– Cənab fon Valter, mən hara, bolşeviklər hara... Mən onların qanını içərəm...

Fon Valter, ümumən, belə adamları və xüsusən Əli əmniyyəbaşını yaxşı tanıdığı üçün, boş danışıqlara uzun vaxt sərf etmək fikrində deyildi, stolunun siyirməsini çəkdi, bir parça kağızı havada yellədi:

– Sən bizimlə əməkdaşlıq etməyə qol vermişən.

Əli əmniyyəbaşı altdan-altdan kağıza baxdı və titrədi:

– Vermişəm, qolumda da varam.

– Odur ha, elə onu yadına salmaq istəyirəm. Get və yadında saxla ki, belə işdə cəsarət lazımdır, ölərsən. mülkün, ailən, evin qalar. Ölməzsən, qoşunlarımız Qafqazı tutanda Bakı nəzmiyyəsinə sənə tapşıracağam.

Əli əmniyyəbaşı çıxdı. Fon Valter yeni hərbi məlumatı oxudu və bir az şişərək dərisinə sığmadı. “Rədd olsun şübhələr, – dedi, – Almaniyə dünyanın ağası olacaqdır...”

Ulduzlu və parlaq cənub gecəsi Tehranın üstünə qanad gərmişdi. Gündüz adamlarla qaynayan küçələrdə orta əsr Şərqi andıran əsrarəngiz bir sükut hakim idi. Dükanın qapısını bağlayaraq oradaca səkinin üstündə yer salıb yatmış xırda alverçilər və pineçilərin xorultusu, üzünü şimala və cənuba tutaraq yola çıxan dəvə karvanlarının ahəngdar zıncırov səslərinə qarşırdı. Şərqi qədim adətine görə, gecələr yol gedib, gündüzlər dincələndə dəvə karvanları müasir çeşidli ingilis, amerikan, alman mallarını daşısalar da, min il bundan qabaqki ahəng, ritm və səliqəsini saxlayır, “Ford”, “Şevrallye”, “Kraysler” və başqa maşınların hərəkət etdiyi asfaltlı yollardan sallana-sallana keçib gedirdilər. Yalnız təsadüfən rast gələn bir maşının parlaq işıqları onların gözünü qamaşdırır, nizamını pozurdu. Dəvələr hürkərək bir-birinə dəyib bütün yolu tutur, bir qarışıqlıq əmələ gəlirdi. Sarban heyəcanla dəvələri haylayır, karvanbaşı, üstündə mürğələdiyi birinci dəvədən yerə sıçrayaraq, tələsik onun ovsarından tutub yola çəkir və maşının yanından keçirir. Bu qayda ilə yavaş-yavaş bütün dəvələr gəlib keçir və yol açılırdı. Yəne gecenin əsrarəngiz sakitliyi içərisində ahəngdar və nə isə bir məyusluq oyadan, qəlbə qüسسə gətirən zıncırov səsləri eşidilməyə başlayırdı. Maşın uzaqlaşır, karvan sallana-sallana hərəkət edib gedirdi.

Cümə məscidinin böyük həyətidə kim isə avazla ucadan Quran oxuyurdu. Bir müəzzinin avazını andıran bu səs gecə qaranlığında məscidin divarları dibinə qısılararaq yatmış dilənçilərin arasındakı xəstə və şikəstlərin zarıltı və naləsini yatıra bilmirdi. Lakin gecə keçib, göyde ulduzlar qalınlaşdıqca hər şey, hər şey susurdu. Sanki bütün şəhər, bütün Tehran sakit cənub gecesinin qoynunda əbədi bir yuxuya gedirdi. Həkimülmülk belə bir gecədə maşına oturaraq, şəhəri dolanır və yarım saat sonra əlahəzrotlu olacaq görüşünün məzmununu düşünürdü. Fikirləri qayda ilə bir-birinin dalınca düzməyə, inandırıcı bir məntiq yaratmağa çalışırdı. Fikrin ilişdiyi, məntiqin pozulduğu, yerdə zehniyyəni tamamilən

yormamaq üçün diqqətini şəhərin mənzərələrini seyr etməyə verir. Lakin adət etdiyi, hər gün gördüyü bu mənzərələr uzun müddət onu məşğul edə bilmirdi, ona son dərəcə adi və təbii görünürdü. Onlarda düşüncə və xəyalı məşğul edəcək heç şey tapmırdı. Nə uzaqlarda qırpınan parlaq ulduzlar, nə zülmət içərisində uzanıb gedən göylər, nə karvanın qaranlıqlara axan ahəngdar və qüssəli səsi onu əyləndirə bilmirdi. Bu gecə, çox ağır görünürdü. Bu gecəki görüşü özü xahiş etmişdi. Buna baxmayaraq, yenə qəlbində bir qorxu, bir vahimə vardı. Beynində bu görüşün heç baş tutmamasını arzu edən bir fikir də oyanırdı. Lakin artıq gec idi. Söz deyilmiş, vədə verilmişdi. İndi ancaq birçə yol qalırdı. Heç bir tərəddüdə, qorxuya və şübhəyə yol vermədən elani-hərb etmək, düşüdüklərini əlahəzrətə xəbər vermək! Bu fikirlərlə maşını qaytarıb saraya gəldi. Yerində oturub “Səda” qəzetinə bir də nəzər saldı. Lazım olan sətirlərin və sözlərin altından göy karandaşla cızdı. Bu zaman əlahəzrətin onu gözlədiyini xəbər verdilər. O, saatına baxdı. Şah vaxtından on dəqiqə əvvəl onu çağırırdı. O, təcili qalxıb, Rza xanın yanına getdi. Hökmüdar onu həmişəkindən mehriban qarşıladı. Uzun müddət təzim vəziyyətində saxlamayıb, oturmasına tez icazə verdi. O, bütün bunları xeyir əlaməti düşünərək qəlbən sevindi, istədiklərini söyləmək üçün əlinə fürsət keçdiyini güman etdi. Rza xan yerindən tərpənmədən və sol üzündəki çapıqı oynatmadan danışmağa başladı:

– Ağayı vəzir, – dedi, – bizim üçün çətin bir dövr başlayır. Sovetlər və ingilislər biz gözləyəndən tez hərəkətə keçmək fikrindədirlər. Bu bizim vəziyyətimizi ağırlaşdırsa da, geriye yol yoxdur!

Şah acıqlı bir halda sıçrayıb ayağa qalxdı. Ona bir şey olduğunu zənn edərək Həkimülmülk də mexaniki olaraq yerindən qalxdı. Rza xan əlini masaya döyüb təkrar etdi:

– Geriyə yol yoxdur! Yol yoxdur! Ahhh... Bu hadisələr almanlar Moskvanı alana qədər uzansaydı!..

Həkimülmülk əlahəzrətin ağır bir yük altında əzilir kimi inlədiyini gördükdə kömək etmək istədi:

– Əlahəzrət, bəlkə, ingilislərlə danışmaq mümkün oldu. Bəlkə, məsələni biz istəyən vaxta qədər uzatmaq mümkün oldu.

Rza xan dəlicəsinə otaqda gəzindi. Məngənə arasında sıxılır kimi öz-özünə:

– Məsələ ingilislərdə olsaydı, bu əhvalatlar meydana çıxmazdı. Məni narahat edən ingilislərin İrana qoşun yeritməsi deyil, vəzir! İngi-

lis gəlsə də, taxt-tac yerində qalacaqdır! Qayda qalacaq, qanun qalacaq, sən qalacaqsan, mən qalacağam. Amma rusların ayağı dəyən hər yerdən bir alov, bir od qalxacaq! Yanğın – bütün məmləkəti bürüyəcək bir yanğın əmələ gələcəkdir! Bu yanğının aparmadığıərbab qalmayacaq, tacir qalmayacaq, mülk qalmayacaq, dövlət qalmayacaqdır. Dünən dardan asdığı Kərimxanlar dirilib qəbirdən çıxacaq və əllərinə qırmızı bayraq alıb küçələrə töküləcəklər. Yox-yox! Qan dize çıxsada da dava lazımdır. Tac-taxtdan əl çəksəm də, dava lazımdır. Çünki bu gün basılısa da, sabah, bir aydan, üç aydan sonra alman orduları Rusiyadan axıb gələndə geri qayıtmaq üçün qapılar üzümüza açıq olacaqdır! Sənin fikrin necədir, vəzir?

Həkimülmülk baş əydi:

– Əlahəzrət kamilən səhih buyururlar.

Rza xan qayıdıb yerində oturdu və öz-özünü danışır kimi:

– Müttəfiqlərin təklifləri rədd olunmalıdır, – dedi, – bizim qəti qərarımız belədir! Artıq məmləkət hərbi vəziyyətdədir, daxildə, öz içimizdə bütün şərişçilər, bütün məxluq bir qılınca səcdə etməlidir. Ona səcdə etməyənlərin başı kəsilməlidir. Elədirmi, ağayı vəzir?

Həkimülmülk qalxıb təzim etdi və başında dolandırdığı xəbis fikrini boyan etmək üçün fürsət çatdığını anladı:

– Əlahəzrət kamilən səhih buyururlar – dedi və sərhəng Səfaidən aldığı məlumatı öz mülahizələrini də əlavə etməklə Rza xana bildirdi. Rza xan qəzəbli halda otaqda gəzindi. Həkimülmülk sözünü qurtarıb, baş əyərək susduqda gözaltı onun üzünə baxdı. Şahın sol üzündəki çapıq titrəyirdi. Hikmət İsfahani bu saat burada olsaydı, əlahəzrət yəqin öz əli ilə onu həlak edərdi.

– O qoca tülkünü bu gecə zindana salmaq lazımdır!.. Eşidirsənmi, vəzir! Bu gecə!..

– Bəçəşm, əlahəzrət!

– Yəqin hamısı bir dəstədir. Sui-qəsdçilər, qatillər dəstəsi!.. Yəqin serti b Səlimi də onların içindədir. Bəlkə, elə təşkil edən o özüdür. Heç şübhəsizdir ki, o özüdür! Lakin onu Qəsri-Qacara basmamış yanıma çağırtdır, mən onunla bir də danışmaq istəyirəm. Bu adamın sözləri mənim ürəyimə dağ çəkmişdir. Buraya çağır!

– Bəçəşm, əlahəzrət!

Rza xan darıxmış və səbirsiz halda:

– İndi gedə bilərsiniz! – dedi.

Həkimülmülk qalxıb təzim etdi və ayaq saxladı. Rza xan onun yenə nə işə demək istədiyini duyaraq əsəbi halda əlavə etdi:

– De görüm, daha nə var?

Həkimülmülk, həyəcanlı və titrək səslə:

– Əlahəzrət, vəzifəmiz məmləkətin səadəti və əlahəzrətin vücudu-mübarəki yolunda hər cür ağırlığa dözməyi bizdən tələb edir. Əlahəzrətin ovqəttəlxliyinə bais olsa da, bir çox məsəllər var ki, onları deməyə məcburuq.

Rza xan kəskin bir səslə sözünü kəsdi:

– Ağayi vəzir, müxtəsər elə görüm sözün nədir?

Həkimülmülk yığışib açıldı və “Səda” qəzetini çıxartdı.

– Buyurun, əlahəzrət. Bu ağayi Hikmət İsfahaninin ruznaməsidir.

Bu məqalədə almanların taktikini tənqid etməyə başlayıblar. Məqsəd aydındır. Məmləkətin bugünkü ağır siyasi vəziyyətində müttəfinimiz olan almanlarda şübhə oyatmaq, əlaqəmizi sarsıtmaq!..

Rza xan qəzetin göy karandaşla cızılmış yerlərini oxudu və götürüb otağın o biri başına tulladı:

– Hikmət İsfahani adını yaza bilmir, belə şeyləri düzəltmək onun işi deyil! De görüm, ruznamənin müdiri kimdir!?

– Sofi İranpərəst adlı birisidir, qurban.

– Sabah buraya çağır!

Həkimülmülk “bəçəşm” deyib baş əydi və çıxmaq istədi. Rza xan əlini qaldırdı. Həkimülmülk yarı-təzim vəziyyətində durduğu yerdən tərpənmədi. Rza xan otaqda gezindi. Pəncərədən sakit həyəte baxıb fikrə getdi. Sonra vəzirə döndü və yenidən oturmaq üçün ona yer göstərdi. Həkimülmülk, şahın simasında nə işə qeyri-adi bir mülayimlik gördü. Bir an əvvəlki qəzəbli və qorxulu ifadələr bir pərdə kimi üzündən çəkilmişdi. Bu hal Həkimülmülkü ürəkləndirdi, özünü sərbəst hiss edərək göstərilən sondağa oturdu. Lakin dərhal Nizaminin sözlərini xatırladı. “Pələngin ağaran dişləri təbəssümdən deyildir, o səni parçalamaq üçün açılmışdır”. Bir vahimə içində titrəyib, ayağa qalxdı. Şah onun çiyindən basıb oturdu və özü də qarşıda oturdu:

– Tarixi əsətlər, əfsanələrlə dolu olan bu tac-taxt nə tufanlar, nə zəlzələlər görmüşdür, vəzir!

Şahın səsində də, baxışlarında da bu dünyadan yorularaq sakit bir guşəyə çəkilib, aramsız surətdə hərəkət edən, çarpışan, birini yıxıb, o birini tikən, birini öldürüb, digərinə həyat verən çərxin gərdsini seyrə

dalmış bir dərvişin laübalılığı duyulurdu. Lakin qızdırma kimi birdən baş qaldırmış bu zahiri laübalılığın səbəbi nə idi? Bir müstəbidin öz axıtdığı qanlardan, öz işlədiyi nəhayətsiz hiylə və dəsislərdən yorğunluğunu, yoxsa, ölümcül təhlükə hiss edən bir vəhşinin şaşqınlığını? Həkimülmülkün keyimmiş idraki vəziyyəti dərk edəcək halda deyildi. Ona görə də şahın halındakı sövq-təbii bir hissın təsirilə onun söhbətinə qüvvət verməyə çalışdı:

– Bəli, qurban, tarixin səhifələrində onun gah ucalmasını, gah enməsinə nağıl edən rəvayətlər çoxdur. Bu rəvayətlər bir ezəmət və rəzalət silsiləsi kimi gəlib keçir.

– Qacar hökmranlığının açdığı qara səhifələr isə bu rəzaletin qaranlıq nəhayəti idi.

– Bəli, qurban, Qacar dövrü İranın qocalıq və kəsalət rəmzi oldu. Yalnız Pəhləvi xanədanı İran günəşini əbədi qaralmaqdan saxladı. İran tarixinin yeni yüksəliş səhifələrini açdı.

Həkimülmülk Pza xanın fikrə getdiyini görüb susdu və altdan-alt-dan onu süzməyə başladı. Şahın simasındakı ifadələrdən artıq tamam başqa bir ruhi vəziyyət keçirdiyi bilinirdi. Təbiətindəki ağılıq, şöhrət və xudbinlik üzünə çıxdıqca orada bir qətiyyət yaradırdı. Lakin fikrən hələ tamamilə tarixi mövzudan uzaqlaşmamışdı:

– Mən Ənuşirəvan Adil zamanını İran tarixinin misilsiz şərəfət dövrü hesab edirəm.

– Bəli, qurban, Ənuşirəvan Adil ağıllı hökmdar idi.

– Bəs mənimlə Ənuşirəvan Adil arasında nə təfəvüt görürsən, vəzir?

Bu gözlənilməz sual Həkimülmülkü sarsıtdı. O, birdən-birə nə cavab verəcəyini kəsdire bilmədi. Lakin susmaq, gecikmək də olmazdı.

– Əlahəzrət, zəminü asiman təfəvüt var. Sizin zamanınızdakı tərəqqi və təkamülü İran heç bir vaxt görməmişdir. Ənuşirəvan Adil zamanında Mazəndərandan İsfahana getmək üçün gerek aylarla vaxt sərf edəydin, dəvədən, uzunqulaqdan başqa bir vəsilə yox idi. Sizin zamanınızda, elə vəsilələr icad olub ki, üç günə ölkənin bu başından o başına gedirsən. Ənuşirəvan Adil zamanında aeroplan yox idi, sizin zamanınızda var, buxar maşınları yox idi. Sizin zamanınızda var. Avtolar yox idi, sizin zamanınızda var. Poçt-teleqraf yox idi, sizin zamanınızda var, Sizin zamanınızda Ənuşirəvan Adil zamanı qabili müqayisə deyil, əlahəzrət!

Rza xan kəskin bir hərəkətlə ayağa sıçradı və qapımı Həkimülmülkə göstərdi:

– Çıx çölə, qurumsaq! Ənuşirəvan Adilin, Buzər Cümehr kimi vəzir, var idi, yaxası sənin kimi köpək oğlanlarının əlində qalmamışdı. Çıx çölə!..

Həkimülmülk özünü nə vaxt çölə atdığını bilmədi.

* * *

Rza xanın yanından çıxdıqdan sonra o, Ənuşirəvan Adilə və İrən taxt-tacına oturmuş bütün şahlara lənət oxudu. “İşim yaxşı tutmuşdu, dedi, – bu Ənuşirəvan məsələsi olmasaydı. İndi, gəl ki, mənə də qata Sertibin dəstəsinə!.. Öz əlimlə öz çırağımı yaman keçirdim!” Bu fikirlər onu bütün gecəni yatmağa qoymadı. İlan kimi qıvrılıb durdu. Lakin getdikcə qızıtsan qumarbaz kimi başladığı yoldan dönmədi. Səhəri müəyyən olunmuş zamanda Sofi İrənperəsti çağırıb, şahın yanına apardı.

Onlar büzüşərək, ikiqat əyilə-əyilə girdilər. Pəncərə qabağında durub, hara işə baxan Rza xan adəti üzrə uzun müddət onlara əhəmiyyət vermədi. Sonra ağır-ağır, əzici bir fikirdən aylar kimi döndü, sükut içərisində, zahiri bir əzəmlə onları seyr etdi. Əlahəzrətin yanına gəlmək şərəfinə birinci dəfə nail olan Sofi İrənperəst sehlənmiş adam kimi yerində donub qalmışdı. Ona elə gəlirdi ki, şah, əlini tərpedəndə saray titrəyir, başını çevirəndə Tehran lərzəyə düşür, qaşını oynadanda gözlərindən od çıxır, bütün məmləkət bir vahimə içərisində susub durur. Rza xanın qəzəbli üzü və gözləri, despotik rəftarı onu çaşdırmışdı. Qorxudan tamamilə özünü itirmiş, varlığını yaddan çıxararaq yarpaq kimi esən bir tikə etə çevrilmişdi. Dəhşətli bir vahimə varlığına hakim kəsilərək onu düşünməyə, duymağa qoymurdu. Daha doğrusu, bütün hissiyyatı, bütün varlığı və şüuru keyimışdi.

Onlar hər ikisi hələ də təzim vəziyyətində dayanaraq oturmaq icazəsi gözləyirdi. Sofi İrənperəst bir az da belə qalarsa titrəyən dizlərinin taqətdən düşəcəyindən və yıxılacağından qorxurdu. Dumanlı bir fikirlə əlahəzrətin “əyləşin” sözünü gözləyirdi. Qarşısında adamların titrəməsinə adət etmiş Rza xan işə onları incitməkdən ruhi bir ləzzət alır və danışmırdı. Nəhayət, Sofi İrənperəst əlahəzrətin səsini eşitdi:

– Bu gün nə gündür?

Əvvəlcə bu sual ona qərribə və anlaşılmaz göründü. Gözaltı Həkimülmülkə baxdı. Yanında canlı insan deyil, daşdan yonulmuş arıq və

eybəcər bir heykəl, qədim Misir mumiyağını andıran bir cənazə durduğunu zənn etdi. Onda sanki heç bir həyat və düşüncə əlaməti yox idi. Rza xan sualına cavab gözləyirdi. Onlar əzəbli bir surətdə diqqətlərini gərginləşdirərək bu gün nə günü olduğunu xatırlamağa çalışdılar. Lakin nahaq yerə! Vahimə hafizəni tamamilə yatırılmış, öldürmüşdü, fikir möhvərindən çıxmış bir şar, dağ aşağı yuvarlanan bir araba kimi bir nöqtədə qərar tuta bilmirdi. Gözləməkdən yorulmuş Rza xan əsəbiləşdi:

– Bu gün nə gündür, soruşuram?

Sofi İrənperəst, Rza xanın son dərəcə qəzəbli olduğu, acığını tutduran hər kəsi mütləq möhv edəcəyi haqqında çox söhbətlər və rəvayətlər eşitmişdi. Çəşmiş, öz adını belə unutmuş müxəyyələsində bu dəhşətli hekayələr dumanlı siluet və tablolar şəklində baş qaldırdı. Dar ağacı, kəndir gəlib gözləri önündə durdu.

Rza xan bir də qışqırdı:

– Kar deyilsiniz ki? Bu gün nə gündür?

Onlar nə qədər çalışdırsa, nə qədər diqqətlərini gərginləşdirməyə can atdırsa, bu günün nə günü olduğunu xatırlaya bilmədilər.

Rza xan iki addım irəli atdı:

– Eşşəklər, eşşəklərsiniz!.. Birçə palanınız əskikdir! – dedi və Sofi İrənperəstə baxdı.

– Bu baş-qulaqla dövlət əleyhinə təbliğat aparırsan, ağa?

Dünya Sofi İrənperəstin başına hərləndi. Nə vaxt özünü əlahəzrətin ayaqlarına atdığını və yalvarmağa başladığını bilmədi:

– Aman gündür mənə rəhmin gəlsin, əlahəzrət!..

Rza xan yuxarıdan-aşağı ona baxdı. Qıçlarına su ilanı dolanır kimi ürəyi bulandı. Başını yana çevirib, ayaqlarını onun qolları arasından çəkdi və üzünü Həkimülmülkə tutdu:

– Götür, at çölə! Mən də elə bilirdim ki, yanıma adam gələcək. Götür, at çölə!

Həkimülmülk hələ də Rza xanın ayaqlarını qucaqladığı yerdə üzünü üstə düşüb qalmış Sofi İrənperəstin cəld qolundan tutdu və qaldırıb qapıya tərəf sürüdü. Onu astanadan o taya itələyəndə Rza xanın səsini eşitdi:

– Sertib Səlimini gətir!

O, “bəçəşm” deyib Sofi İrənperəstin dalınca özünü çölə atdı. Sofi İrənperəst, yıxılmamaq üçün, divara söykənə-söykənə yeri yirdi. Sapsarı saralmış, rəngi meyit rənginə dönmüşdü. Həkimülmülk qolundan tutub onu sürüdü:

– Rəhmətlik oğlu, ölməyə yer tapa bilmirdin, gerek qanını bizim başımıza tökəydin?

Sofi İranpərəst yazıq–yazıq ona baxdı, ah çəkdi. Həkimülmülk onun hələ də vahimə ilə dolu gözlərinə fikir vermədi, öz-özü ilə danışmış kimi, davam etdi:

– Qurumsaq kişi. Yazılarını oxuyanda elə bilirəm ki, bir canavardır, şirdir, pələngdir, qorxu–zad nə olduğunu bilmir. Amma özü dovşandan da pis, lap siçan kimi bir şeydir. İndi gör bunun üstündə başımıza nə oyun gələcək. Yediyimiz çörək də bir damcı zəhər olub dolacaq qanımıza.

Gələcək ağrıları indidən duyar kimi bir qəzəblə yenə Sofi İranpərəstə döndü:

– Kişi, bəs sən bu ürəknən dünyada sataşmadığın bir dövlət qoy–mamısan qalsın?.. O yekəlikdə şürevədən tutmuş firənglərəcən bir hökumət qalmayıb ki, ağzına gələn hədyanı yazmayasan!.. Qurumsaq. Bəs bu nə hərəkət idi? Bu ürəknən almanın taktikini tənqid edirsən, bişərəf? Bu qeyrətnən alman dövlətinin, İrandakı siyasətindən danış–sırsan, binamus? Bəs nə ürəknən yazırsan?

Cavab almadıqda onun yaxasından tutub silkələdi:

– Bir cavab ver, ay tünbətünün nəvəsi, ağzını aç, bir söz de!

Yazılarında da əlahəzrətin narazı olduğunu anlamış və daha artıq bir vahimə ilə tez buradan çıxıb qaçmaq istəyən Sofi İranpərəst zorla ağzını açdı:

– Həzrət əşrəf, məni çevir balalarının başına. Burax, buradan salamat çıxıb gedim. Qələt elərim dədəm Hacı Əliynən, bir də bir dövlətin adını çəkərim. Bir də siyasət deyilən söz mənim qələmimdən çıxmaz! Qələt eləmişəm.

Hələ də baş vermiş hadisə üçün nə cəza alacağını düşünən və buna görə də hər kəsi sanemağa hazır olan Həkimülmülk:

– Tfu sənin qeyrətinə! – deyib onun üzünə tüpürdü və sarayın qapısından həyəte saldı.

* * *

İyun ayından davam edən Tehranın cəhənnəm kimi yaxıcı istisi avqustda daha da şiddət kəsb etmişdi... Günəş səhər tezdən üfüqlərdən baş qaldırıb, axşam qərb üfüqlərində gözdən itənə qədər od kimi hərə–tərəfi yandırır və qurudurdu. Tehranın torpaq küçələrindən keçən hər hansı maşın və ya faytonun dalınca toz buludu qalxıb, havaya yayılırdı.

Hündür, gövdəli çinarların yarpaqları tozdan qabıq bağlamış və bozarmışdı. İstidən nəfəs çəkmək mümkün deyildi. Mərmər sarayın sərin divarları arasında belə bu cəhənnəm istisinin təsirini hiss edən Rza xan, narınc şirəsindən qayrılmış soyuq şərbəti içib, Həkimülmülkü və sərtib Səlimini içəri buraxmaq əmrini verdi. Onlar gələndə qədər əsəbi halda otaqda gəzinməyə başladı. Son zamanlar əlahəzrətin kefi durulmur, simasını bürümüş qaranlıq bir zərrə də olsa açılmırdı. Hər kiçik və əhəmiyyətsiz bir hadisə dərhal onu haldan çıxarırdı. On beş illik hakimiyyəti ərzində istər daxili və istərsə xarici siyasət sahəsində tutduğu yol indi gəlib böyük bir uçurumun qırağında durmuşdu. Bu uçurum öz dəhşətli ağzını açaraq onu, bütün cah–cəlalı, tac–taxtı, soyumaq bilməyən qəzəbi, məhbəs və dar ağacları ilə birlikdə udmaq, məhv etmək istəyirdi. Gəriyə dönmək mümkün deyil, irəliyə getməyə də yol yox idi. Əlahəzrəti əsəbiləşdirən, tez–tez haldan çıxaran da bu idi. Bu fikir bir dəqiqə ondan əl çəkmirdi. Gündüz də, gecə də onu təqib edir, qorxulu kabus kimi xəyalından çıxmırdı. On beş ildə tikdiyi bu dağılmaz bir qələ zənn etdiyi bina titrəməyə, hələ zəlzələ keçməmiş çat–çat olmağa başlamışdı. O, bir zaman bu binanın xarabaları altında öləcəyini ağlına da getirməzdi. Heç indi də bu barədə düşünmürdü. Lakin sövq–təbii bir hiss, bütün müstəbidlərə xas olan xəstə bir duyğu bir aqibəti xəbər verməkdə idi. Buna görə də həqiqi insan şüurunun keyfiyyətləri olan səbir, mətanət və təmkin artıq onu çoxdan tərk etmişdi. Daha doğrusu, şüur ölmüş, hisslər, ehtiraslar və heyvani instinkt həyat və tefəkkürə hakim kəsilmişdi. Buna görə də pozğun istəklərin xaricində olan hər bir hərəkət, hətta ruhuna uyğun gəlməyən təbiət hadisələri belə onu ağıldan çıxarırdı. Həkimülmülk və Səlimini gözlədiyi zamanda da ruhən belə bir anormal vəziyyət içərisində idi. Hər şey, hətta günəşin işıqları belə ona qeyri–adi, murdar görünürdü. Xüsusən, Tehranın istilərində dəstə–dəstə uca çinarların səsi qulağından çəkilmirdi.

O, gəzinir, düşünür, fikrini bir şeyə cəlb etmək istəyirkən bir mətəm havasını andıran səslər pəncərədən içəri dolurdu:

– Qaqqa–qa–qa–qa... Qaqqa–qa–qa–qa

Bir iyne kimi beyninə sancılan bu səslərin təsiri altında sarayın komendantını yanına çağırtdırıb:

– Heyvan milləti, heyvan! – deyib üstünə qışqırdı. – Bir ağlınızı işlədin. Siz də bir şey qanın. Başım, beynim getdi. Qa–qa–qa–qa!.. Kəsin bu bayquşların səsini!

Komendant özünü itirmiş halda qayıdıb çölə çıxarkən qapıda Həkimülmülk və sərtib Səlimi ilə toqquşdu. Pza xan onun dalınca söyərək tüpürdükdə Səlimi və Həkimülmülk içəri girdi. Gecə Hikmət İsfahaninin tutulduğunu eşidən və sarayın qapısında sərhəng Səfainin bir neçə nizami əsgərlə gizləndiyini gören sərtib Səlimi xeyir iş üçün çağırılmadığını qət etmişdi. O, artıq bu cəlladın əlindən salamat qurtarmayacağını bilirdi. Lakin o, ölümü cəsarət və təkəbbürlə qəbul etməyi qərara almışdı. Buna görə də içəri girdikdə başını tərptəməyib, yalnız salam verməklə kifayətləndi. Rza xan ona, bir də, sanki onun dik başını nəzərə çarpdırmaq üçün qəsdən yanında ikiqat halda durmuş Həkimülmülkə baxdı:

– Başınızı çox dik tutursunuz, ağayi Sərtib, gözləyiniz çiyinizə ağırlıq etməsin!..

Səlimi qızardı, lakin təmkinini pozmadan:

– Peyin çuvalı çiyinə ağırlıq edib, bədəni ikiqat əyər, baş yox, qurban! – dedi. Bu zaman bir-birinin dalınca bir neçə güllə səsi eşidildi:

– Taraq, taraq...

Rza xan dəli kimi silkinərək üzünü Həkimülmülkə tutdu:

– Bu nədir? Bu nə səsdir?

Həkimülmülk tez özünü çölə atdı. İki doqquz keçməmiş qayıdıb, pəncərədən heyətə baxan Rza xana:

– Qarğaları qovurlar, əlahəzrət, – dedi.

Rza xan dönüb onun gözüne baxdı:

– O güllələri sən kimi qarğalara saxlamaq lazımdır! Bəli, sən kimi qarğalara!

Həkimülmülk yerində keyişdi.

– İxtiyarınız var, əlahəzrət!

Rza xan zəhərli bir gülüşlə Səlimiyə müraciət edib, Həkimülmülkü göstərdi.

– Budur, millətin yarısı bu cür simasız, alaqarğa, yarısı da...

Səlimiyə baxıb sol üzündəki çapığı oynatdı və sözünün dalını demədi.

Səlimi:

– Əkdiklərinizi biçirsiniz, əlahəzrət... – dedi. – Sizə məmləkətdə qullar, nöqərlər, başsız-beyinsiz iş heyvanları və hiyləgər tülkülər lazım idi, buyurun, onlar da sizi tapmışlar.

Rza xan:

– Oğlan, sendedəki cəsarət mənə xoş gəlir. Otur sənənlə danışmaq istəyirəm, – deyib yer göstərdi və özü də oturdu.

Səlimi də, Həkimülmülk də gözənilməz olan və birdən-birə baş vermiş bu təğəyyürdən heyrətə gələrək oturdular. Səlimi baxışlarından onu çalmağa hazır olan Həkimülmülkün kindən qaralmış üzünə baxdı və tez başını yana çevirdi. Gözləri Rza xanın qəzəbdən qızarmış gözlərinə, hirsədən daha da cybəcərleşmiş üzünə sataşdı. ona elə gəldi ki, yırtıcı bir pələng və qanlı bir canavarın arasına düşmüşdür. İnadla mübarizə etməkdən başqa çarəsi yoxdur. Rza xan da, Həkimülmülk də gözlərini ondan çəkmir, bütün zahiri hərəkətlərini izləyir və sanki qəlbinə girmək istəyirdilər.

Rza xan vəziyyətini pozmadan:

– Oğlan, – dedi, – hazırlaş, sabah birbaş Culfaya getməlisən. Culfanın müdafiəsini sənə etibar etmək istəyirik.

Bu gözlərin hələ əsl mətləbi ifadə etmədiyini hiss edən Səlimi heç bir zaman heç bir cavab vermədi. Rza xan davam etdi:

– Ruslarla vuruşduğumuz labüddür. Son illər omələ gələn vəziyyət və siyasətin gedişi belə göstərir!

– Vəziyyət və siyasətin gedişi dövlətlərdən, onları idarə edən şəxslərin hüsn-niyyət və iradəsindən asılıdır, əlahəzrət!..

– Doğrudur. Lakin həm millətin qərinələr ərzində yaratdığı bir əqidə və milli amalı vardır ki, dövlət başçıları öz iradə və niyyətlərini onlara tabe tutmalıdır. Biz Rusiya ilə ancaq müdara etməyə məcburuq. Lakin heç bir zaman bir yerdə yol gedə bilməyəcəyik. Vuruşmağı zəruri edən də budur.

– Mən burada kamil bir məntiq və dəlil görmürəm. Bileks, clə güman edirəm ki, İran millətinin qərinələr ərzində keçdiyi yol və milli amalı onu bugünkü Rusiyaya yaxınlaşdırdığı qədər heç bir dövlətə yaxınlaşdırma bilməz. Əlahəzrət, nə qədər ki, İranda dövlət başçıları on yeddinci ilə qədər olan Rusiya ilə bugünkü Rusiyanı xalqa eyni şey kimi təlqin edir və çürük zəmində duran malikanələrini saxlamağı millətin mənafeyi və amalı deyə qələmə verirlər, o qədər İran tərəqqi edə bilməyəcək, qüdrətli və həqiqətən müstəqil dövlət yarada bilməyəcəkdir. Məmləkəti talan edən, milləti ac, çıpaq qoyan əcnəbilər, əcnəbi sərmayəsi İranın gözəl və saf torpağına elə bir alağın toxumunu səpirlər ki, onun acısını gören gələcək nəsillər bu gün ona bais olanları rəhmətlə yad edə bilməzlər.

-- O nə toxumdur?

-- O bizimlə iki min altı yüz kilometrlik sərhədi olan böyük bir qonşuya qarşı düşmənçilik toxumudur.

-- Sizi əmin edə bilərəm ki, Sərtib, o böyük qonşudan iki-üç ay sonra heç bir şey qalmayacaqdır. Ondan birdəfəlik qurtaracağıq və o zaman seni Dərbəndə vali göndərməli olacağam.

-- Əlahəzrət, bir məmləkətin şairləri və yazıçıları mövhumı xəyal-larla yaşayarsa, bu, o məmləkət üçün bir bədbəxtlikdir. Lakin dövlət başçıları bu xəyallara qapıldıqda bədbəxtlik və fəlakətin hüdudunu təyin etmək çətindir.

-- Sovetlər artıq dağılmaqdadır. Hitler Moskvanın qapılarına doğru getməkdədir.

-- Əvvəla, Hitlerin oraya çatıb-çatmayacağı çox şübhəli bir məsələdir. İkinci də, Hitler oraya çatana qədər qorxuram sərbazlarımızın sorağı Bəhreyn adalarından gəlsin!..

Əlahəzrət yerində otura bilməyib ayağa sıçradı və əlini masaya döydü. Bunu gören Həkimülmülk də yerindən qalxdı və şahın qarşısında təzim etdi:

-- Əlahəzrət, bu vətən xaini və fizulluq edir? Əmr verin bu xainin səsini kəssinlər!..

Rza xan dodaqlarını çeynəyib yenə yerində oturdu.

-- Əsəbiləşmək lazım deyil, ağayi vəzir, -- dedi və üzünü Səlimiyə tutdu: -- Xob, söhbətimizi davam etdirək!.. Demək almanların Moskva-yaya girəcəyinə şübhəniz var?

-- Rusiya çox böyükdür, əlahəzrət. Napoleon da bir zaman Moskva-yaya gəlib çatmış və hətta oraya girmişdi də...

-- Hitlerlə olan tanklar, təyyarələr Napoleonda yox idi.

-- Rusiya da birinci Aleksandrın zamanındakı Rusiya deyildir. Qorxuram böyük bir iştibaha yol vermiş olasınız.

-- Nə demək istəyirsiniz?

-- Onu demək istəyirəm ki, Hitlerin boş vədlərinə aldanıb, həqiqətdən uzaqlaşmaq zərər gətirəcək. Napoleonun da eyni məqsədlərlə, yeni İrani Rusiya əleyhinə bir qərargaha çevirmək məqsədilə Fətəli şahı bağışladığı hədiyyələr indi də Qəsri-Zümrüddə saxlanmaqdadır.

-- Belə güman edək ki, almanların vədləri yalandır və özləri də məğlub olacaqlar. Lakin şürevilərin də bu müharibədən salamat çıx-mayaqları müheqqiqdir. İngilislər və amerikalılar qalib gələndə bizim sərbazların Bəhreyn adalarından qayıtması o qədər də müşkül olmaz.

-- Əlbəttə, İrani satın almağa dünya bazarında cibləri dolu müştəri həmişə tapılacaqdır. Güman edirəm ki, xalqın ingilislərə olan nifrəti əlahəzrətdən gizli deyil. Hər hansı bir iranlının evində arvadla kişi və ya oğul ilə ata arasında narazılıq əmələ gələndə "burada ingilis bar-mağı var" deyə düşünür.

Rza xan üzünü Həkimülmülkə tutdu:

-- Nə deyirsən, vəzir, sənün fikrin nədir?

-- Mən əlahəzrətin səbrinə təəccüb edirəm. Bu vətən-fürüş və rus casusunun yeri burada yox, Qəsri-Qacardadır.

-- Buna sözlünüz nədir, ağayi Sərtib?.. Gedin, gedin mən sizinlə danışa bilmədim. Ağayi vəzir, bəlkə, danışsın.

Sərtib Səlimi ayağa durdu:

-- Mən gedirəm, əlahəzrət, -- dedi, -- və bunun son gediş olduğunu da bilirəm. Lakin sizə Azərbaycan köndlisindən eşitdiyim bir məsələ nəğil edib getmək istəyirəm.

Həkimülmülk:

-- Onu danışmağa qoymayın, əlahəzrət, -- dedikdə, Rza xan:

-- Dayan, vəzir? -- deyib əlini qaldırdı.

Sərtib Səlimi, balaca bir tülkü kimi büzüşmüş Həkimülmülkə yuxarıdan-aşağı nəzər saldı və nəğil etməyə başladı:

-- Bir kəndli naxoşlayıb yatağa düşür, heç bir həkim, heç bir dava ona çarə etmir. Kəndli öləcəyini gördükdə dost-aşna və arvad-uşaqla halallaşmağa başlayır. Hamı ilə görüşüb qurtardıqdan sonra yadına düşür ki, bir qoca dəvəsi də var. Neçə ildir ona qulluq edir, onunla da halallaşmaq lazımdır. Dəvəni yanına çağırır və üzünü ona tutub deyir: -- İllər boyu sən mənə xidmət etmişən, qışa, yaya baxmayıb, isti-soyuqdan qorxmayıb, yükümü daşımısən. Bəzən ac qalmısən, elə vaxt olub suyunu da çatdırıb bilməmişəm. Hərdən yorulub belinə də minmişəm. Hətta, acığım tutub səni döydüyüm zamanlar da olub. İndi, budur, ölüm gəlib qapını kəsdirib, gedirəm, de görüm mənə halal edirsənmi? Məndən gördüyün pislikləri, əziyyətləri mənə bağışlayırsanmı? Dəvə kəndliyə, baxıb belə cavab verdi: -- Hər şeyi sənə bağışlayıram, mənə ac da saxlamısən, susuz da qoymusan, ağır yük belimi əzdiyi halda, qalxıb üstümə də minmişən, acığın tutub döymüşən də, hamısı sənə qurban olsun, hamısını sənə bağışlayıram. Amma birçə şeyi sənə bağışlaya bilməyəcəyəm. -- Kəndli təəccüblə: -- O nədir, dəvə qardaş? -- deyə soruşduqda dəvə deyir: -- Yadındadırmı, filan ildə köç dağa gedəndə mənim ovsarımı aparıb eşşəyin quyruğuna bağladım. Qiyamətə qədər

onu sənə bağışlaya bilməyəcəyəm!.. Əlahəzrət, siz nəinki millətin fikrinə qulaq asmadınız, namuslu və ağıllı adamların ağzını yumdunuz, bunların hamısından bədteri odur ki, cilovunuzu bu cür eşşəklərin quyruğuna bağladınız. Məmləkətin siyasətini eşşəklərə tapşırıdınız. Nə indiki, nə də gələcək nəsillər bunu sizə bağışlamayacaqlar!..

Rza xan yerindən qalxıb qışqırdı:

– Aparın! Aparın! Bir də bunun səsini eşmitməyim!..

İYİRMİ YEDDİNCİ FƏSİL

Fridun məhbəsin ağır və kəşif havasına heç cür alışa bilmirdi. Nəfəsi darıxır, ürəyi şiddətlə döyünür, başı gicəlirdi. Bəzən ona elə gəlirdi ki, havasızlıqdan boğulacaq, ürəyi partlayacaqdır. Bu zaman kamerada o tərəf-bu tərəfə gəzir, dərinə nəfəs alırdı. Pəncələri üstə qalxaraq, ağzını kameranın qərbə açılan bacasının dəmirələrinə söykəyir və bütün qüvvəsilə çöldən gələn təmiz havanı sümürür, bir yüngüllük duyaraq, yenə düşüb gəzinirdi. Çox zaman gözünü eni bir, uzununu iki qarışdan artıq olmayan bu balaca bacaya tutub baxır, baxırdı. Xüsusilə günəş batana yaxın sarı işıqlar kameranın nəmli divarlarına düşəndə o, böyük bir həsrət və ürək çırpıntısı ilə gözlerini bu bacaya dikib dururdu. Lakin bu sarı işıqlar çox tez sönüb gedir, kameranı yenə qaranlıq bürüyürdü. Bu zaman qüssə və sıxıntının həddi olurdu. Vaxt keçmək, qurtarmaq bilmirdi. Fridun qulağını kameranın qapısına söykəyərək, gərgin bir diqqətlə dinləməyə başlayırdı. Heç bir səs, heç bir hərəkət əlaməti duymadıqda hövsələdən çıxırdı. *Her şeyin tezliklə gəlib keçməsinə istəyirdi. Nə olacağısa tez olsun!.. Ölüm də olsa, tez!.. İntizar və əzab içərisində oturub gözləməkdən dəhşətli heç bir şey yoxdur. Buna baxmayaraq o gözləyirdi. İlk istintaqdan sonra Qəsri-Qacara keçirildiyi bir həftə olardı. Bu müddətdə nə ondan bir söz soruşmuş, nə də ona bir söz demişdilər. Sanki onu təsadüfən tutub buraya atmış və varlığını belə unutmuşlar. O isə dözüür və gözləyirdi. Bir neçə dəfə qapını döyərək, hay-küy salmaq və “gəlin məni aparın!.. Nə edəcəksiniz edin!” deyərək qışqırmaq istəmiş, lakin özünü saxlamışdı. Məhbəsdə o “Ana” romanını fəsilbəfəsil xatırlamağa başlamışdı. Sanki onu yenidən oxuyur, hər hadisəni ayrılıqda yadına salaraq düşünürdü. Xüsusilə Pavel Vlasovgilin tutulması, onların özlərini zindanda necə apardıqları gözündən çəkilmirdi. Belə hallarda istor-istəməz özünü onlarla müqayə-*

yisə edir və səbirsizlik göstərdiyi, darıxdığı üçün özünü danlayırdı. “Mən ki, canı deyiləm, özümü heç bir şeydə müqəssir hesab etmirəm, nə üçün darıxmalıyam, qoy bizə əzab vermək kimi bir cinayətə əl atanlar qorxsunlar, darıxsınlar!” Pavel Vlasovun məhkəmədə özünü hakimlərdən yüksək tutması, məğrur və istehzalı baxışları gözlərində canlandıqca sanki ona necə hərəkət etmək və qalib gəlmək yolunu göstərdi. Əsl mübarizlər çətin gündə möhkəm dayananlardır!” deyib düşünürdü. “Əsl insan çətin gündə səbir etməyi bacaranlardır”, deyirdi.

Qəsri-Qacara düşdüyü bir həftənin ərzində, demək olar ki, həyatının bütün səhifələrini vərəqləmişdi. Xatirindən keçirmədiyi heç bir hadisə qalmamışdı. Kənd, uşaq, Tehran, atasının ölümü, aclıq, anasının, heç olmazsa bir horralıq un tapmaq üçün kəndisini çırpması bir-bir gəlib gözləri önündə durmuşdu. Bu xatirələr içərisində qəlbine iti bir neşət kimi soxulan Gülnaz və Musa kişinin hekayəti idi. O, bir daha Gülnazı görəcekdimi? Görəsən, bir dağ çiçöyü qədər ətirli, bir uşaq qədər sadə və təcrübəsiz olan bu yazığı həyat girdabı haralara atmışdır, onu bir zaman məchul fəlakətlərin qucağından qopartmaq mümkün olacaqdımı?.. Görəsən, Musa kişi haradadır? O, harada ölüb getdi? Ölüsünü basdıran oldumu? Yoxsa, ona bir məzar da qazan olmadı?.. Onun körpələrindən heç sağ qalanı varmı?.. Bütün bu suallar qəlbindəki mübarizə hissini və həyat eşqini daha da artırırdı. Müxtəlif duyğular alovlandıqca, daxilində, harada isə, derinlərdə çalxanaraq qaynadıqca bir aclıq, bir atəş doğururdu. Sevmək! Sevmək! Sevmək! Yalnız indi iki il əvvəlki cəsarətsizliyi üçün özünü danlayırdı. Kiçik bir tərəddüd, anlaşılmaz bir xəta əbedi olaraq Gülnazı əlindən almışdı.

İndi ona elə gəlirdi ki, qadın nəvazişi və məhəbbətifə isinməyən bir qəlb səadətdən məhrumdur. Bu xatirələr içərisində Südəbənin məhəbbətlə yanan gözləri də canlanırdı. O gözlərdəki intizar və səadət Fridun yalnız indi, məhbəsin qaranlıq divarları arasında duymağa başlayırdı. Gülnazın uzaqlardan bir xəyal kimi görünən heykəli belə bu duğunu və onun oynatdığı xoş ürək döyüntüsünü susdura bilmirdi. Bu nədir? Yoxsa, özü də bilmədən Südəbəni sevmişdir? Bu məhəbbət bir oğru kimi qəlbine girmiş və orada gizlənərək baş qaldırmaq üçün firsət gözləmişdir? Bəlkə də, bu sevgi qəlbində açılmadan solmuş ilk arzuların məzarı üzərində bitən bir həsrət çiçöyü, bir təsəlli, gülüdür?..

Südəbə haqqındakı xatirələr, azadlıqda keçirdiyi ömrünün axırının gecəsini xatırlatdı. Südəbənin yatağa düşmüş xəstə anası onun, kim

bilir, bəlkə də, son nəfəsdə dediyi yanıqlı sözlər qulağında səslənər kimi oldu. İrani, Azərbaycanı, bunları tarix səhifələrində mürekkəb və dumanlı şəkildə bir-birine dolaşmış həyat və inkişaf yollarını xoyalıdan keçirdi. Qoca, savadsız bir arvad ölərkən üzünü Şimala, Azərbaycana tutmuş və pıçıldamışdı: – Vətən!..

Bu qadının faciə həyatı Friduna, bütün Azərbaycanın başına gələn bir müsibətin rəmzi kimi göründü. O, ilk dəfə kənddə molla, şəhərdə mühərrir olan Sofi İranpərəstlərin yorulmadan təkrar etdiyi “Azərbaycak cöze layənfəkki-İranəst”^{*} söhlərinin üstündə düşünməyə başladı... Bütün bunlar ona, yalan və saxtakarlığın üzünə çəkilmiş bəzəkli bir pərdə kimi iyrenc göründü. O, bu pərdələrin daldığı əsrar və həqiqət dünyasına nəzər salırdı.

İctimai mübarizənin, istibdad əleyhinə mübarizənin başqa bir səhifəsi də vardır. Milli istiqlal hərəkatı!.. Azərbaycanın azadlığı!.. Bu fikirlər ona Səttarxan və Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatını xatırlatdı. Bu vaxta qədər onların tarixi həyat və mübarizələri, məqsəd və amalları bu fikirlər nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməmişdi. Cəmiyyətdə bir elm kimi hökm sürən tarixin saxtalaşdırılması və yalançı şərhə buna yol verməmişdi. Onlar isə mübarizədən baş açıb vətənin elmi tarixini – öz tarixlərini yarada bilməmişdilər. Düşmənlərin qayırdığı yalan və saxtakarlıq pərdəsi yalnız müasir həyat və təfəkkürün deyil, keçmişin də, çoxdan olub keçmiş hadisələrin də mahiyyətini, əsl mənasını örtüb basdırmışdı. Hər şeyə saxta bir rəng hakim kəsilmişdi. Düşüncəyə, təsəvvürlərə, həyat və hərəkatlara hakim olan bu saxta rəng hər şeyin altını üstünə çevirmiş və hər şeyi baş-ayaq etmişdi. Yüzlərlə adam məktəbə getdiyi, ağılı bir şey kəsməyə başladığı gündən şahpərəstlər və hakim fars millətçilərinin uydurduğu yalanlardan başqa bir şey eşitmirdi. Dərs kitabları bu yalanlarla dolu idi. Sanki zövqlər, adətlər belə bu rəngə tabe olmuşdu. Ən dözülməz cəhət bu yanıqlı, bu fəlakətli və yalançı vəziyyətin çoxlarına təbii və adi görünməsi idi. Məmləkətin paytaxtında Rza xanların düzəlttdiyi arx bədənə zəhərli mikroblar daşıyan bir damar kimi uzanaraq İsfahan, Təbriz, Xorasan, Zəncan, Həmədan, Əhvaz və Ərdəbili dolanır, hər yanda bir irin, bir yara açaraq, bütün həyatı çürüdüdü. Ağayi Hikmət İsfahanilər yüz minlərcə Musa kişiləri evindən-əşiyindən didərgin salır və safələtin hər şeyi udan dıbsız bataqlığına atırdılar. Hüseyin Məhbusi kimi xain və alçaqlar ya-

^{*} Azərbaycan İrannın ayrılmaz bir hissəsidir

banı bir ot kimi böyüyür, qol-qanad atıb torpağı və ab-havanı zəhərləyirdilər. Müstəbid və məniyi heçə dəyməyən bir cani özü kimi bir ovuc mülkədar və tacirə söykənərək, milləti firfıra kimi barmağına fırladırdı. Bütün bu müsibətlərə də, millətin bədənini bürümüş dəhşətli və qorxunc yaralara da adı bir şey kimi baxanlar vardı.

Qəsri-Qacara düşdüünün səkkizinci günü bu fikirlərə daldığı zaman kameranın qapısı açıldı. Onu isitintaqa apardılar. O, isitintaq otağına girdikdə sərhəng Səfai arxası qapıya, ayaq üstə telefonla danışırdı. Sərhəng özünə xas olan soyuqqanlıq və təmkinlə:

– Boynuna qoymaq lazımdır, mütələq lazımdır! – deyib dəstəyi asdı və geri döndü. O, dodaqlarında istehza, maraq və sevinc qarışıq bir təbəssümlə səndələ oturdu və Friduna yer göstərdi. Sonra əli ilə nizami xidmətçiyə və bir də sayə paltarlı, Fridunun tanımadığı birisinə çıxmaq işarəsi verdi.

Onlar çıxdıqdan sonra masanın üstündə qollarını çarpazlayaraq, çənəsini ona söykədi və kirpik çalmadan gözlərini Fridunun gözlərinə dikdi. Friduna elə gəldi ki, əlinə keçmiş şikarı parçalamamış oynatmaq istəyən bir yırtıcının qabağında dayanmışdır. Sərhəng beş dəqiqə heç bir söz demədən başını pəncələri arasına alaraq ona baxdı. Fridun kirpik çalarsa, balaca bir qorxaqlıq göstərərsə, yırtıcının üstünə atılacağını hiss edir və qəzəbli baxışlarını onun gözündən çəkmirdi. Birdən sərhəng qəhqəhə ilə güldü:

– Ağayi Fridun, xoş görmüşük!

Fridun heç bir söz demədi. O, eyni vəziyyətdə oturub sərhəngə baxırdı. Hətta onun hərəkatlarını, üz-gözünün ifadəsini diqqətlə izləyirdi. İnsanın daxili aləmi ilə zahir hərəkatları arasındakı bu nadir ziddiyyət ona qəribə görünürdü.

Sərhəng açıq bir istehza ilə:

– Bu tezliklə əlimə keçəcəyiniz yuxuma girməzdi, – dedi.

Fridun, haqqında çox şeylər eşitdiyi bu riyakar və zəhərli adamın qabağında özünü itirməməyə çalışdı:

– Hansı bir filosof isə, insan heç bir şeyə heyret etməməlidir, – demişdir.

– Biz çoxdan heyret etməyi yaddan çıxartmışıq.

– Mən nə üçün Qəsri-Qacara gətirildiyimi bilmək istəyirəm?

– Əlbəttə, biləcəksiniz. İxtiyarınız var. Demək, sizin heç şeydən xəbəriniz yoxdur?

– Bilmirəm “heç şey” nəyə deyirsiniz?

– Biz “heç şey” hər şeyə deyirik. Dövlət əleyhinə qiyam və əlahəzrətə sui-qəsd hazırlığı. Kərimxan Azadi və doktorla əlaqə. Doktorun oğlunun gizləndiyi yer. Yəne də saya bilərəm... Görürsünüz ki, “heç şey” açıldıqda içindən nə qədər şey çıxır.

– Sərhəng, mən sizin haqqınızda çox şey eşitməmişdim, lakin şuxluğu sevən adam olduğunuzu eşitməmişdim.

Sərhəng ciddi hal aldı:

– Yaxşı fikirləşin, ağayi Fridun, mən elə bilirdim ki, əməllərinizi yadınıza salmaq üçün yeddi gün vaxt sizə kifayət edər. Bir gün də artıraram. Gedin. Yaxşı fikirləşin. Onu da bilin ki, bizim iliyi damardan, fikri beyindən çıxaracaq vasitələrimiz vardır. Gedin, fikirləşin, özünü yazığınızı gölsin!..

– Mərəhəmətiniz artıq olsun!.. Lakin deməliyəm ki, mən hər şeyi fikirləşmişəm. Artıq fikirləşməyə bir şey qalmamışdır.

– Yox, hələ çox şey qalmışdır!.. Gedin, iyirmi dörd saat sonra görüşürük. Güman edirəm ki, ağıllı tərpnərsiniz. Yadınıza salım ki, əlahəzrət və onun bizim kimi həqir bəndələrinin nəzərində həqiqət ali və yüksəkdir.

Sərhəng Səfai zəngi basıb, dodaqlarında istehzal təbəssüm görünən Fridunu aparacağı əmr etdi. O getdikdən sonra Sərhəngin başında köhnə fikirlər çuşə gəldi. Fridun, Şəmsiyyə, Hikmət İsfahani! Ona elə gəldi ki, müxtəlif işlərin bir-birinə ilişdiyi nöqtə, kələfin ucu əlinə keçmişdir. İndi o, səbir və məharətlə bu düynü açmağa başlamalı, bir-birinə dolaşmış ipləri ayırmalı və onlardan möhkəm, qalın bir kəndir toxuyaraq, şöhrət və mənəb nərdivanının yuxarı pilləsinə atmalı idi.

* * *

Hikmət İsfahani nə üçün həbs edildiyini heç bir vəchlə müəyyən edə bilmirdi. Əvvəlcə bunun səbəbini əlahəzrətin hələ də ona bəslədiyi kin və qəzəbdə görürdü. Yəqin kobud rəftarı yadından çıxarmamış və ondan intiqam almaq istəmişdi. Saray siçanı Həkimülmülk də altdan-altdan ipləri çeynəyərək öz işini görmüşdür. Lakin başqa bir fikir bütün səbəblərin əvvəllərdə də mövcud olduğunu ona deyirdi. Bəs nə üçün bir il, yaxud yarım il bundan qabaq onu həbs etmədilər?.. Burada xəyalına daha dərin səbəblər olduğu gəlirdi. Məmləkətin vəziyyəti qeyri-müəyyəndir, dövlət və taxt-tac fırtınalı deryada çalxanan sınıq bir qayıq xatırladırdı. Bu qayıq kiçik bir daşa dəyərsə par-

çalanacaq və Rza xan bütün taxt-tacı ilə heç olub gedəcəkdi. Hətta siyasi dairelərdə, xarici səfərxanalarda, əyan içərisində bu barədə gizli mülahizələr də söylənirdi. Pəhləviyə və onun yaratdığı rejimə müxtəlif olan adamlar və təbəqələr xəlveti İranın gələcək üsuli-idarəsini müzakirə edir, mütəliyyə tələfdarları yeni şah haqqında düşüncələr nüdələr. Mister Tomas və mister Haroldun zarafatına onun başının tac üçün yarandığına işarə vurmaları, şübhəsiz ki, təsadüfi və nahaq deyilmiş söz deyildi. Belə bir şəraitdə Rza xan, yəqin ki, güman gədəcək hər kəsi aradan qaldırmağı qərara almışdı.

Bu fikir qəlbində bir vahimə yaradırdı. O, Teymur Taşın, Sərdar Əsədin məhbəsdə riyakarcasına qotlini xatırlayır və buradan qurtarmaq üçün çabalayıb dururdu. Fikrən heç bir yol tapmadıqda vahiməsi daha da artırdı. “Pəhləvi qurumsaq bütün əmlakı, bütün malikanələrimizi zəbt etməklə kifayətlənməyib özümü də həlak edəcəkdir” deyərək, acığından yanıb-yaxılırdı.

Yox, bir yol tapmaq lazımdır. Qurbanlıq qoyun kimi başını Pəhləvinin bıçağının altına qoymaq olmazdı. Şəhərlə kiçik bir əlaqə yarada bilsəydi fon Valterə, mister Tomasa, ya mister Harolda balaca bir kağız çatdırıb bilsəydi!.. Onlar xəbər tutana qədər məhbəsdə öldürüləcəyindən qorxurdu. İndi o, şəhərdəki dostları ilə rabitə yaradacaq bir adama əmlakının yarısını verməyə hazır idi.

Bu fikirlərə dalmışkən qapını açdılar və “gəl” deyərək əmr etdilər. O, müstətiqin simasında yüzlərcə cəlladlardan birisinə rast gələcəyini güman edir, qorxusundan titrəyirdi. Lakin içəri girib, sərhəng Səfaini gördükdə şadlığından gözləri yaşardı, bununla belə ağa və tacir təbiəti də tez özünü göstərdi. Sərhəngin yanında zahirən də olsa əvvəlki qürur və əzəmətini saxlamağa çalışdı. Lakin boğazına keçmiş kəndirnin ucu Sərhəngin əlinə idi. Bunu duymuş olmalıdır ki, qeyri-iradi onun qabağında əriyir, təməllüq və yaltaqlığı xatırladan bir məhrəbanlıq və yumşaqılıq göstərirdi. Odur ki, özünü Sərhəngin üstünə ataraq, əlini iki əlinin içində bərk-bərk sıxdı və:

– Bundan sonra heç şeydən bəkim yoxdur, – dedi, – Allaha şükür edirəm ki, mənim təleyimi sənə əlinə salıb. Bu vəziyyəti dilnən demək olmaz, gərək şeirlə deyəsən:

Gər təbibinə biyayi bəsərə balinəm

Bə do ələm nə dəhəm ləzzətə bimarirə.

* Başımın üstünə təbib olaraq sən gəlsən, xəstəliyimin ləzzətini iki ələmə dəyişməyəm

Çelladım sən olasan, yüz canım da olsa vererəm, uf demərəm...

Onun belə əyilməsindən daxili bir ləzzət duyan Sərhəng yarım-
mi bir soyuqluq göstərdi. Bu hal Hikmət İsfahaniyə can qorxusundan
doğmuş təməllüq hissini daha da artırdı:

– Kişi, vallah düz deyirəm ha, nəzənin oğlansan. Sənin əlində
ölmək də xoşdur.

Kiçik bir fasilədən sonra:

– Görün bu Pəhləvi qurumsaq axır başımıza nə gətirdi, – deyib şikayətləndi.

Sərhəng:

– Ağayı Hikmət İsfahani, – dedi, – xahiş edirəm harada olduğunuzu unutmayasınız.

Hikmət İsfahaninin qaraldığını gördükdə səsini yumşaltdı:

– Axı bir bizi də nəzərə alın! Vəzifəmizin, mövqeyimizin tələbləri var ki, bir saat da yaddan çıxarmağımız müşküldür. Onsuz da mən burada hər dəqiqə sizin fikrinizi çəkirəm. Çalışsın ki, iş daha da mürəkkəbləşməsin.

– Müteşəkkirəm, ağayı Sərhəng, səndən çox razıyam. Bircə mənə də görüm, niyə məni gətirib bu dama soxublar?..

Sərhəng belə bir sualı gözləmədiyindən birdən-birə danışmadı. An fikrə getdi və kəskin bir cavab verdi:

– Heç özüm də yaxşı bilmirəm. Əlahəzrətin öz əmridir. Ağayı Həkimülmülk yaqin məsələdən xəbərdardır. Sonra da Fridun...

Sözün dalını demədi. Bu, onun haqq-hesabını poza bilərdi. Heç Hikmət İsfahani də dalını soruşmadı. Ona elə bircə bu kəlmə bəs idi. Dərhal məsələdə Sərhəngin öz əli olduğunu kəsdirdi. Lakin Sərhəngə bildirməməyi qərara aldı. Belə bir fikir başından keçdiyini gizlətmək üçün.

– Kişi, vallah-billah, bu saray siçanıdır bütün aləmi bir-birinə qatan, – dedi, – əlahəzrətdə günah yoxdur. Günah bu tülkü köpek oğlundadır!.. Ağayı Sərhəng, siz mənə kömək edin, mən o qurumsağın işlərini açıb töküəm.

– Hazırda siz buradan salamat qurtarmaq yollarını düşünsəniz yaxşıdır. Elə ki, çıxdınız, sonra intiqam nəqşosini tutmaq olar.

– Bu da ağıllı məsləhətdir. Məndən xırda olanda nə olar. Düz buyursan. De görüm kömək etməyə hazırsanmı?

– Bu nə sözdür, ağayı Hikmət İsfahani, bu nə sözdür?

Hikmət İsfahani ona tərəf əyildi:

– Nə qədər lazımsa, hazırım. Əlli min tükən, yüz min tükən.

Sərhəng qaşlarını çatdı:

– Bu mahal əmridir, ağayı Hikmət İsfahani, mahal əmridir. Amma yenə mən çalışaram. Fikirləşərəm görüm nə etmək olar.

Onun yumşaldığını gören Hikmət İsfahani bir az da başını qabağa əydi:

– Sən heç fikirleşmə. Məndən bircə tikə kağız çatdır mister Tomasa, vessalam.

Sərhəng daha da ciddi vəziyyət aldı:

– Belə bir hərəkət əlahəzrətə məlum olsa, mənim başımı kəsdirər, ağayı Hikmət İsfahani! Çox müşkül işdir.

– Bəs mən nə edim, elə nahaq yerə ölüm, məhv olub gedim?..

Sərhəng onu daha da əyməyi, birdəfəlik, qiyamətə qədər özünə tabe etməyi qərara aldı:

– Hələlik sizə heç bir söz deyə bilmərəm. Əlimdən ancaq o gələr ki, burada, məhbəsin içində sizi bitdən, sirkədən gözləyim. Nəyə ehtiyacınız varsa, buyurun, mənim üçün qorxulu olsa da, hər cür köməyə hazırım.

Sərhəng söhbətin qurtardığını bildirmək üçün ayağa durdu.

Hikmət İsfahani də qalxdı:

– Mümkün olsa bir qəlyan, lap üreyim partlayır.

– Bəçəşm, sizə elə qəlyan gətirərlər.

Hikmət İsfahani ümitsiz və özgün halda onun yanından çıxdı, əli silahlı nizaminin qabağına düşüb, dodaqaltı söyə-söyə kamerasına getdi. Lakin kimi söydüyünü özü də bilmirdi:

Fridunu ikinci dəfə sərhəng Səfainin yanına gətirəndə uzaqdan gözüne tanış bir adam döyüdü. Diqqətlə baxıb Hikmət İsfahanini tanıdıqda təəccüb etdi. Hikmət İsfahaniyə məhbəsdə rast gəlmək ağlasığan şey deyildisə də, həqiqət idi. Hikmət İsfahani də ona baxırdı. Onun nə işə xatırlamağa çalışdığını üzünün ifadəsindən hiss etdi. Görünür ki, Friduna harada rast gəldiyini yadına salmağa çalışırdı, lakin bacarmırdı. Fridun başını yana çevirib keçmək istədi. Hikmət İsfahani ayaq saxladı və diqqətlə ona baxdı. Nə işə xatırlamış kimi:

– Gədə vələdüzzina, sənən?! – deyib qışqırdı.

Fridun cavab vermədi və irəli yeridi. Hikmət İsfahani əsəbi hərəkətlə qayıtdı və onun dalınca Sərhəngin yanına girdi.

– Ağayi Sərhəng, bunu əldən verməyin, bu yaman adamdır! Mən özüm onu tutub bura göndərmişəm.

Fridun onun son hadisələrə xəbərsiz olduğunu anladı və daxili bir rahatlıq duydu. Sərhəng isə belə yüngül vasitələrlə onun məhbəsdən qurtarmaq istədiyini düşünüb, istehzal gülümsədi.

Hikmət İsfahani daha ciddi bir halda:

– Gülməyin, gülməyin! – deyə əlavə etdi, – həqiqət sözümdür.

Sərhəng Fridunu göstərdi:

– Bilirsinizmi bu adam kimdir? Cəzasının yüngülləşdirilməsini xahiş etdiyiniz Fridundur.

Hikmət İsfahani təəccüb və heyrət içində donub qaldı. Friduna:

– Gədə, məgər sən o kənddəki deyilsən? – deyə soruşdu.

Fridun özünü xamlığa qoydu.

– Ağa nə buyururlar, başa düşmürəm.

Hikmət İsfahani:

– Bir az da burada qalsam dəli olacağam! Adım da yadımdan çıxacaqdır. Qaranı ağa qarışdıracağam, – deyib otaqdan çıxdı.

Sərhəng Friduna baxıb, ciddi və bir az da sərt görkəm aldı:

– Hər sudaq quru çıxmağa öyrənmişiniz!..

Fridun cavab vermədi. Əhvalı özündə deyildi. Sərhəngin onunla bir komediya oynamağa hazırlaşdığını hiss edir və buna yol verməməyə çalışırdı. Sərhəng sükutu pozdu:

– Danışın görək nə deyə bilərsiniz?

– Siz məni çağırmışınız. Mənim deməyə sözüüm yoxdur.

– Tərsliyi buraxın! Mənim sözüümə qulaq asın, dost olaq. Sizə həyat, azadlıq və mənsəb vəd edirəm.

– Mütəşəkkirəm. Mənim, bunların bahasına verəsi şeyim yoxdur.

– Etiraf edin və söz verin ki, bizimlə işləyəcəksiniz!!

Fridun ondan ikinci Hüseyin Məhbusi hazırlamaq istədiklərini anlayaraq, bu iyrenc və əbəs təşəbbüsə qəlben güldü:

– Sizi inandırırım ki, məni tanımamısınız, Sərhəng!

– İstəyirsən anadan olandan bu günə qədər bütün həyatın səne nağıl edim. Bizdən heç şeyi gizlətmə, oğlan! Belə bir fikrə düşmək nahaqdır, özünü əziyyətə salarsan.

Fridun susurdu. Sərhəng davam etdi:

– Bircə danışgahdakı hərəkətlərin edam olunmağın üçün kifayətdir!

– Hansı hərəkətlərim?

– Hansı hərəkətlərin? Qurban Mərəndini tanıyırsanmı? Yoxsa onu da danacaqsan?

Fridun bir an fikrə getdi. Qurban Mərəndinin harada olduğunu yəqin etdi. “Bəlkə də, o, min söz danışmışdır, yalandan etiraflara məcbur olmuşdur” deyə düşündü.

Sərhəng:

– Hə, fikrə getdin? Görürsənmi, bizdən gizli sirr saxlamaq fikri əbəs fikirdir. Biz hər şeyi bilirik.

– Mən anlamıram ki, Qurban Mərəndinin mənim müqəssirliyəmə nə dəxli var?

O dəxli var ki, sən Tehrana daxil olan kimi onunla tapışmışan. Nəinki tapışmışan, onunla həməqədə, həmfikir olmuşan. Buna görə də onun vətəne zidd, millətə zidd, şaha zidd hərəkətlərinin təhni etməməyin bir kənara qalsın, bu hərəkətlərə hüsn-təvəccöh bəsləmişən!

– Dəlil, dəlil, mən dəlil istəyirəm!

– Dəlilmi? Saib Təbrizi məsələsi yadımdadırmı? Nə üçün sən ağzına su alıb susurdun. O xainin dişlərini sindirmirdin?

– Mən bunu ədalətsiz bir hərəkət hesab edə bilmərəm, ağayi Sərhəng, təsdiq edin ki, Saib Təbrizinin şeirlərini oxumaq üstə insanı danışgahdan qovmaq ədalətsiz işdir.

– İş Saibdə deyil, oğlan. Biz hadisələri gördüyü kimi qəbul edəcək qədər sadələvh deyilik. Biz insanın hərəkət və əməllərindən nə məzhəbin sahibi olduğunu təyin edirik. Çünki insanları fəaliyyətə sövq edən fikirlər və arzulardır. İnsan, üroyinin arzusuna və fikrinə müvafiq də hərəkətlər edir. Məsələn, hər kəs su içməmişdən qabaq su içmək ehtiyacı deyil. Bazara getməmişdən, bazara getmək fikrinə düşür. Beləcə, insanların hərəkətlərinə görə fikir və xəyallarını müəyyən etmək bizim işimizdir.

– Çox yaxşı işdir. Çox şadam. Lakin bunun Saibə nə dəxli var?

– Sən Saibin kölgəsində öz təhlükəli və pis fikirlərini bizdən gizlətməyə çalışırsan, lakin nahaq yerə.

– O hansı təhlükəli və pis fikirlərdir?

– Sənin dostun Azərbaycan dilində şeir oxumuşdur. Sonra bu dili müdafiəyə başlamışdır, elədirmi?

– Mən burada heç bir cinayət görmürəm.

– Dildən danışan adam, sonra da xalqdan, millətdən danışmalıdır. Azərbaycan dilini bir dil kimi qəbul edən, sabah Azərbaycanın “azərbaycanlı” adını daşıyan bir xalqın olduğunu da iddia edəcək! Məntiq belədir!

– Buna da sözümlə yoxdur. Lakin cinayət, cinayət hanı?
– Azərbaycanlıları bu xalq kimi qəbul edən hər kəs İranın milli vəhdətini pozmuş olur. Ancaq əsas təhlükə bu deyil; İranda Azərbaycan fikrini ortalığa atan hər bir adam gözlərini Şimala, Rusiyaya tutmağa məcburdur. Çünki o tayda Azərbaycan var. Bakı, Gəncə, Şamaxı var... Buradan məntiqi olaraq çıxan nəticə bilirsənmi, nədir?

– Xeyr, bilmirəm!

– Bilirsən, lakin demirsən. Qoy ürəyində olanı mən sənə deyim. Azərbaycanı İrandan ayırmaq, o tərəfə qatmaq!.. Cinayət də budur! Təhlükə də budur! Əlahəzrəti titrədən səbəb də budur!.. Sən də buna çılaşmısan. İnkara edə bilirsənmi?

– Təşəkkür edirəm, Sərhəng! Siz mənə çox şeylər öyrətdiniz.

– Artıq deyəcək bir sözüm yoxdur ki?

– Xeyr.

O, zəngi basdı:

– Aparın!

Fridunu yenidən qaranlıq məzara atdılar. İki gün döyüb incitdilər. Min əzab verdilər... Özündən getdikdə üzünə su töküüb ayıtdılar. Yenə huşsuz olana qədər əzab verdilər. Nəhayət, üçüncü gün Sərhəngin yanına gətirdilər. Fridun nifrətlə:

– Sərhəng, artıq sizi tanıdım. Məndən bir kəlmə də söz eşitməyə-cəksiniz! – deyib susdu.

Sərhəngin bütün sualları cavabsız qaldı. Onu yenidən əvvəlki kamerasına salmağı tapşırıraq buraxdı. Sonra belə əmr verdi:

– Bu gecə dəlini onun yanına atın!

İlk işgəncə və ikinci istintaqdan sonra cismani və ruhi sıxıntılar qarşısında Fridunun iradəsi daha da gərginləşmişdi. Bütün bədənində hərəkət etməyi, vuruşmağı, çarpışmağı tələb edən bir istilik, bir hərarət duyurdu. Bədənin harasında isə bir ağrıntı sızıldadığını da duyurdu. Lakin harasının ağrıdığı, harasının sızıldadığını bir növ təyin edə bilmirdi. Çıxış yolu axtaran, intiqam deyəcəklənən ehtiraslı və coşqun fikirlər cismani ağrıları aydın duymağa yol vermirdi. Sərhənglə olan danışıqlar, onun hiyləgər sualları, şüşə kimi cansız gözlərindən süzülən soyuq baxışlar, heç bir zaman pozulmayan sakitliyi xəyalında canlanırdı. O, həyatın bütün bu mürekkəb insan yaşayış və münasibətlərinin mənasını bir daha anlamağa çalışırdı. İndi məhbəsin qaranlıq və pütübetli divarları arasında həyat və ictimai mühit ona əvvəlkindən

yüz qat artıq dözülməz və çirklə görünürdü. Məhbəs o həyatın, o varlığın bütün xəstəliklərini, bütün yaralarını özündə təcəssüm etdirirdi.

Gecə qaranlığında məhbəsdə ağır bir sükut hakim idi. Yalnız arasına gəzişən gözetçinin yeknəsəq ayaq səsləri bu sükutu xələldar edirdi. O da, nə üçün sə dayandığı zaman hər tərəfi bürüyürdü. Fridun bu sükutun zahiri və aldadıcı olduğunu, məhbəsin qalın divarları və dərin zirzəmilərində insanlara ağlasığmaz əzab və işgəncələr verdiyini bilirdi. Lakin onların şüursuz halda qopardığı ah-nalə və cəlladların acıqlı söyüşləri zindanın divarlarını yırtmaqdan aciz idi. Kim bilir, bu qayda ilə nə qədər yüksək arzu və xəyallarla yaşayan safürekli insanlar bu lal divarların arasında məhv olub getmişdi!.. Birdən Friduna elə gəldi ki, onu da yavaş-yavaş, tədriclə çürütmək üçün bura salmışlar. Məhbəs ona naqqa balıq kimi görünürdü. O, bu naqqanın qarında yavaş-yavaş özilməkdə, öz şəklini itirərək əriməkdədir. Beləcə, zaman keçdikcə o yox olub gedəcək və unudulacaqdır. Bu fikirdən ayağa sıçradı. Barmaqlıqdan tutaraq, pəncələri üstə qalxıb, gözünü balaca bacadan uzaqlara, mavi boşluqlara dikdi. Ulduzların sayrısan zamanı idi. Bacanın tuşundakı parlaq, təmiz bir ulduz sanki ona baxırdı. Nədənə kəndi xatırladı, xırmanda buğda tayasının dibində uzanıb, Savalandan əsən sərin mehdən dincələrək göylərə tamaşa etdiyi gecə yadına düşdü.

Yenə Gülnaz, yəcnə Səriyyə xala, yenə Musa kişi xəyalında canlandı. Bu zaman qapıda səs eşitdi. Barmaqlığı buraxaraq yerə düşdü. Qapını açıb, cənazəyə oxşar bir şeyi içəri itələdilər. O üzünü üstə yerə sərilərək bir müddət düşdüğü vəziyyətdə qaldı. Nə səs çıxarırdı, nə inildəyirdi, nə zarıyırdı. Fridun onu, işgəncədən sonra huşunu itirmiş bir məhbus hesab edərək yaxına getdi. Əyilib əlini çiyinə qoydu və yavaşca tərpətdi. O, taxta kimi quru, cənazə kimi cansız idi. Fridun onun artıq öldüyünü düşündü. Dizlərini yerə qoyub, onu çevirmək istədi. İki əlini də ona uzatdıqda daş kimi ağır bir pəncə boğazına keçdi. Kəlbətin kimi qovuşub, onu boğmaq istəyən bu pəncədən qurtarmaq üçün bütün qüvvəsini sərf etdi. Onun, nazik, yalnız sümükdən ibarət olan qollarından tutub silkələdi və boğulan adamın çıxaracağı heybətli bir səslə qışqırdı:

– Əlini boğazımdan çək!.. Öldürmə!..

Naməlum adam onun boğazını buraxıb, dəli kimi kənara sıçradı və dişlərini bir-birinə döyərək uğuldamağa başladı. Fridun ayağa durub köksünü ötürdü, dərinə nəfəs aldı, hələ də üzünü görə bilmədiyi bu

adamın hərəkətlərinə baxdı. O, dişini-dişinə döyərək ağac kimi əsirdi. Azca sonra yerə oturdu və acı-acı ağlamağa başladı. Tezliklə bu hön-kürtüləri qərribə qəh-qəhələr və hırıdamalar əvəz etdi. Fridun onun ya, doğrudan da, işgəncələrə davam gətirməyərək ağlımı itirmiş bir məhbus, ya da yalandan dəli rolu oynayan bir komediyaçı, bir casus olduğunu düşündü. Hər iki halda bu zavallımın vəziyyəti ona acınacaqlı göründü. Məhbuslardan söz almaq üçün gecələri zindanları gəzib yalandan dəli rolunu oynamaq həqiqətən dəli olmaq qədər böyük bir faciədir. Lakin ikinci qəbil insanlardan olduğu təqdirdə bu adamı salamat buraxmamağı, buradaca boğub həlak etməyi tələb edən bir hiss qəlbində baş qaldırdı. Çünki bu qədər çirkin rolu oynamaq dərəcəsinə alçalmış bir insanı ilan kimi, əqrəb kimi basıb əzməkdən ağıllı və xeyirli iş yoxdur. Mərhəmət və nifrət hisslərinin ürəyini ikiye parçaladığı, bir-birinə qarışaraq qanını doldurduğu halda o, dayanıb hələ də titrəməkdə. dişini-dişinə döyməkdə, ağlamaqda və gülməkdə olan naməlum adama baxırdı. Daha doğrusu, qaranlıqda gözünə yalnız bir siluet, qara bir daş kimi görünən bu əcaib insanın çıxartdığı səslərə diqqətlə qulaq asır və gözlənilməz hücumla moruz qalmamaq üçün gözünü ondan çökmirdi. Dəli də, öz qaydası ilə qaranlıqda işıldayan gözlərini ona zilləyərək, nəyinsə üstünə atılacaq vəhşi kimi, qollarını sinəsinə qoyub caynaqlarını qabağa vermiş və hücumla hazır durmuşdu. Birdən o yenə tappadan yerə yıxıldı və dirnaqları ilə torpağı çərəkə ağıladı. Sonra qalxdı, sanki üstünə gələn bir vəhşilikdən qaçar kimi küncə qısıldı, kimə isə yalvarmağa başladı:

– Vurmayın, vurmayın! Allahdan qorxun! Axı mənəm günahım nədir! Mən sizə neyləmişəm? Niyə məni belə incidirsiniz? Ağa, başına dönüm bəs gözümü niyə çıxarırsan? Vay gözüm, vay gözüm? Buna baxın, insanlar, ay Allahın bəndələri, buna baxın, heç belə zülm görmüsünüzmü? Bax, o ağa gözümü çıxarıb qoydu ovcumun içinə! Özü də gör necə güllür. Gör necə güllür. İnsanın müsibətinə belə gülməzlər, ağa! Heç kəsin müsibətinə gülmə... Qorx, qorx. Allahdan qorx, bir gözün əvəzinə iki gözünü çıxarırlar. Yox-yox!.. Qoymaram. qoymaram bu biri gözümü çıxarasınız. Qoyun heç olmasa bir gözüm qalsın. Axı insan bir gözü ilə də olsa işləyə bilər. Arpanı buğdadan seçər. Daş yona bilər. Qarnına bir tikə çörək çıxarar. Qoymaram, qoymaram o biri gözümü çıxarasınız.

O, əli ilə sağ gözünü tutaraq kamerada dörd dolanır, o tərəf-bu tərəfə qaçır, ürəkdağlayıcı səslər çıxarırdı. Nəhayət, nəfəsdən düşüb yoruldu və küncə qısılaraq söylədi:

– Buğdanı aparıb tökdülər eşşəyin qabağına. Yaş yoncamı verdilər uşağa. Arvad, arvad, evin yıxılmasın, gəl bu uşağı al, yonca qarnını açıb, uşaq öləcək, gəl, gəl, gəl!.. Bay, bay, yenə bu ağa gəldi, gözünü dikdi boğazınəyə. Kişi, boğazınəyin oti haramdır, boğazınəyi bıçaq kəsməz. Vay, evin yıxılmasın, ağa, diri-diri inəyin qarnını sökdü. Buzovu çəkib çıxartdı. Bay, nə ləzzətən yeyir, buğlana-buğlana təpir ağzına. Bay, bay. Bu nədir belə? Bu ki bizim uşağın kəlləsidir. Ağa, evin yıxılmasın, diri-diri uşağı nə təhər yedin?.. Balalarım, gəlin, gəlin dalıma gizlənin, bu ağa hələ doyana oxşamır, tez-tez, gizlənin burada!.. Aha... yəqin bu ağa gərəşən kaftardır, gecələr uşaqları anasının qoynundan çəkib aparıb yalnızca qaldır, düşüb adam sifətinə, gəlib uşaqları yeyir. Qorxun, qorxun ondan, o hər cildə girə bilər. Ağa da olar,ərbab da olar, əlahəzrətin öz paltarını da geyə bilər, olar,ərbab da olar, əlahəzrətin öz paltarını da geyə bilər. Başına tac da qoyar. Hamısı da uşaq ətinin dərdindən! Bir dəfə ləzzətini ki gördü, daha əl çəkən deyil. Qaçın, qaçın ondan uzağa. Uşaqları gözləyin, yazıqdırlar, uşaqları gözləyin!

O, “Uşaqları gözləyin, uşaqları gözləyin” – deyə-deyə epileptik adamlar kimi yerə dəydi, xırıldayaraq yuxuya getdi. Ağır-ağır nəfəs alırdı. Ağzından köpük tökülürdü. Sanki indicə ürəyi partlayacaqdı. Fridun indi bütün bunların bir oyun olduğuna şübhə etməyə başlayırdı. Yarım saata qədər bir vaxt keçdi. Dəli yıxıldığı yerdə boğula-boğula nəfəs almaqda davam edirdi, əl-qolunu atır, əzab çəkirdi. Fridun onu narahat etmirdi, elə bu halda yarı yuxu aləmində, insan bədəninin əcaib və əsrarəngiz qanunları əsasında öz qorxunc mərkəzləri ilə daha yaxşı mübarizə etdiyini bilirdi. Ələcsiz dərdə düşmüş naxoşları, bir sähr işlədərək ağır yuxuya verib sağaldan loğmanlar haqqında uşaqlıqda eşitdiyi əfsanə və nağıllar yadına düşdü. Ancaq yuxu. ancaq insan əsəblərinin, insanın ruhi aləmi adlanan mürəkkəb mexanizmin mütləq sakitlik və rahatlığı onu adi, normal halına qaytara bilərdi. Çünki hələ onun sözlərindəki məntiq, danışdığındakı həqiqi cəhət və əzabların izi ağılın tamamilən öz məhəvərindən çıxmadığını, onun çəşarə baş-ayaq çaldığını göstərirdi. Lakin bu, insan şüurunun davam gətirə biləcəyi gərginliyin son nöqtəsi idi. Bu gərginlik yumşalmasa, bütün halqalar və zəncirlər qırılacaqdı. O zaman ağıl əbədi olaraq susacaq, yalnız hafizədə keçmiş həyatın qırıq-kəsik hadisələri qalacaqdı. O zaman sözləri bir-birinə bağlayan bu nisbi məntiq, bu zəif fikir bütövlüyü də birdəfəlik düzəlməz bir qarışıqlığa çevriləcəkdə.

Dəlinin xırlıtısı getdikcə yavaşlırdı. O, əl-qolunu da o qədər tez-tez o tərəf-bu tərəfə atmırdı. Uzun və əzablı çırpıntılardan sonra rahatlıq və sakitlik dövrü başlayırdı. Əsrarlı və boğucu sükut yenə məhbəsi bürümüşdü. Hər tərəf qaranlıqdı. Hətta gecə yarısında olmayan qara bir zülmət üföqləri tutmuşdu. Görünür, bu, gecənin son nəfəsi, dan qaranlığı idi. Doğrudan da, azca sonra ağaran dan yerinin işıqları balaca-balaca göründü. Bütün gecəni yatmamış Friduna elə gəldi ki, qorxunc və əzablı yuxu sona yetir. O, ayılmaqda olan dəliyə yaxınlaşdı, onun qar kimi ağarmış başını yerdən qaldırdı. Boğazının altından tutmuş qulaqlarının dibinə qədər bütün üzünü və boynunu basmış ağ saqqalı vardı. Qoca birdən gözlərini açdı, hələ də gizli vahimə ilə dolu baxışlarını Friduna dikdi. O, nə isə xatırlayar kimi, başını geri atdı. Fridun bu tanış baxışları harada gördüyünü xatırlamağa çalışarkən kişi kədərlı bir səslə danışdı:

– Fridun... hanı... hant?... Hanı mənım Gülnaz balam hanı?

Fridun:

– Musa dayı! – deyib onu qucaqladı.

Musa kişi onun qolları arasından çıxıb, bacanın qabağına qaçdı.

– Ağa, başına dönüm, heç şey istəmirəm. Heç şey istəmirəm, torpaq da sənın olsun, mallar da sənın olsun. Qoyunları da, inəyi də götür apar. Birçə mənım balalarımı mənə ver. Səndən heç şey istəmirəm...

Nə isə düşünər kimi yenə Friduna tərəf gəldi. Davamlı baxışlarla gözünü gözünə zillədi:

– Fridun, oğul! – deyib başını onun çiyinə qoydu və ağladı.

Fridun Musa kişini sakit etməyə çalışır, ona ümidverici müxtəlif hekayələr nağıl edirdi. Musa kişi isə bu söhbətlərə gah sükut içində, gah böyük həyəcanla qulaq asaraq, heç dəxli olmadan çığır-bağır qoparır, ah-nalə edir, kaftardan, yalquzaqdan danışırdı. Bununla belə, artıq o, Fridunu uşaq öti yeyən ağaya da oxşatmır, onunla nisbətən sakit və mülayim rəftar edirdi. Ani olaraq fikri aydınlaşan kimi, Fridun ona dünyanın düzəlməyə başladığını, zülm və yoxsulluğun tamamilən məhv ediləcəyi günün yaxınlaşdığını söyləyirdi.

– Musa dayı, – deyirdi, – danıxmayın, səbirli olun. Dünyada əbədi bir şey yoxdur. Xüsusilə zülm və ədalətsizliyin binasını zaman tez uçuracaqdır. Siz də doğma kəndinizə dönərsiniz. Özünüzün bir parça torpağınız olar. Balalarınızı yığıb öz azad zəhmətinizlə azad bir dünya yaradarsınız. O dünyanın bayrağı əmək, andı əmək, etiqadı əmək olacaqdır! Siz ki əməkden, işləməkdən qorxmursunuz, Musa dayı! Sabah

– əməyindir, qabarlı, zəhmətkeş əllərindir. O əllər bu qaranlıq zindanları uçuracaqdır. Bu məhbəslər, bu zülm, bu işğəncəni o əllər dağıdacaqdır, səbir elə, Musa dayı. İrənın qaranlıq göylərinin də işıqlandığı zaman gələcəkdir. Kim bilir, bəlkə də, o günəş Savalan dağının arxasından, Azərbaycan torpağından parlayacaqdır. O zaman o günü, o səhəri ilk salamlayan sən olacaqsan, sənın ana yurdun olacaqdır, Musa dayı!..

Musa kişi tam bir sükut içərisində gözlərini onun gözündən çəkmədən qulaq asır, gərgin bir diqqətlə dediklərini fəhm etməyə çalışırdı. Görünür ki, ayların ağır işğəncə və müsibəti nəticəsində yaranmış kabuslardan təmizlənən xəyalında, dumanlı şəkildə də olsa, işıqlı bir dünya açılırdı. Onun ruhu yataqdan yenicə duran bir naxoşun bədəni kimi ağır-ağır, yavaş-yavaş dirçəlməyə başlayırdı. Fridun, daha artıq bir həvəslə ona gələcəyin parlaq səhnələrini təsvir edir, bu günün nə üçün dağılmalı olduğunu anladırı. Əslinə baxsan, bu xəyallar Fridunun özünə də şirin görünürdü. O yorulmadan danışır, qocanın yenidən hay-küy qaldırmasını istəmir. Lakin bu vəziyyət uzun müddət davam etmədi. Günortaya azca qalmış qapını açdılar və Hikmət İsfahaniyi içəri buraxdılar. Görünür, neçə günlük məhbəs kişini bərk əldən salmışdı. Fridun onun tük basmış üzündə, işığı sönmüş gözlərində iztirab, məyusluq və ümidsizlik jördü. O içəri girən kimi Musa kişinin başını dizinə almış Friduna baxdı. Bu baxışlarda nəinki bir il, hətta üç gün əvvəlki təkəbbür və qürurdan əsər qalmamışdı. Fridun: “Yoxsul və fəlakətzedələr bədbəxtliyə, təleyin amansız hərblərinə kübarlardan daha yaxşı davam gətirirlər” deyə düşündü. Eyni zamanda onda, Hikmət İsfahani ilə söhbət etmək, onun fikrən, ruhən nələr çəkdiyini öyrənmək həvəsi oyandı. O bu fikirdə ikən Hikmət İsfahani yarı qorxaqlığı, yarı nifrəti andıran bir hərəkətlə keçib, taxtın üstündə oturdu və ordlarını şişirdərək “puff” eləyib, köksünü ötürdü. Musa kişi yalnız indi kameraya başqa bir adam daxil olduğunu duydu, ehtiyatla başını qaldırdı, ətrafı süzdü. Gözləri Hikmət İsfahaniyə sataşan kimi sıçrayıb ayağa qalxdı. Yəni dişlərini-dişlərinə döyərək titrəməyə, uğuldamağa başladı:

– Ağa, aman günüdür, mənə rəhm elə! Sənə neyləmişəm burada da məndən əl çəkmirsən. Ağa, mənə yazığın gəlsin.

Hikmət İsfahani, onu ələ saldığını güman edərək, üz-gözünü turşutdu, məhbəsdə də olsa özünün, ağa təbiətini bürüzə verdi:

– Kişi, bəsdir, otur yerində!..

Görünür ki, bu hərəkət Musa kişini tamam haldan çıxartdı. O, artıq gecəkindən də pis bir qızğınlıqla deyilməyə, qışqırmağa, gah hədələyib, gah da yalvararaq danışmağa başladı:

– Qoyma, Fridun, uşaqların diri-diri qanını soran kaftar budur, qoyma! Ay it! Ay it, get buradan! Ay it, it, rədd ol!.. Bay, bay, bay, bay ağanını qarnına quduz itlər girib. Ağa, bərk otur, bərk otur, itlər çıxıb bizi parçalayar. Ora bax, ora bax, gör neçə it oturub orada: hamısı da dişlərini mənə qıcıyıb mırıldayır. Acıblar, acıblar. Adam əti istəyirlər... Adam əti istəyirlər. Adam əti, adam əti!!!

Dəli, doğrudan da, it görür kimi küncə qısılib, “odur, odur!” deyə əli ilə Hikmət İsfahaninin qarnını nişan verirdi. Acığından qaralmış və nə işə mövhumu bir qorxu ilə titrəyən Hikmət İsfahani qeyri-ixtiyari olaraq gözlərini, səhər çayının vaxtı çoxdan keçdiyi üçün quruldamağa başlamış qarnına dikdi. Musa kişi birdən onun üstünə atıldı, basıb altına aldı.

– Oğru, oğru! Oğru!.. Torpaq oğrusu! Xırman oğrusu! Boğ, boğ, qoy canı çıxsın!..

Fridun, dəlinin iti və çirkli dırnaqlarını Hikmət İsfahaninin boğazında gördü. O, gücü gəldiyi qəder sıxır və qışqırırdı. Hikmət İsfahani onun skeletə dönmüş bədənini havada yelləderək, boğazını dırnaqlarından qurtarmağa can atırdı. Lakin o, yellədikcə Musa kişi daha bərk sıxır, sıxırdı. Bu qayda ilə onların arasında ağır bir mübarizə getdi. Nəhayət, nəfəsi kəsilməkdə olan Hikmət İsfahani yerə yığıldı. Musa kişi dizini onun qarnına qoyub dırnaqlarını daha da dərinlərə batırdı. Hikmət İsfahaninin xırılması eşidildi. Fridun onun boğulacağını görərək Musa kişinin qollarından tutub geri çəkdi. Dırnaqlarını onun boğazından zorla çıxartdı. Bundan sonra Musa kişinin titrəməsi başladı və ağzı köpüklənərək özündən getdi. Fridun onu küncə çəkib uzatdı. Hikmət İsfahani durub taxtın üstündə oturdu. Huşsuz halda zarımaqda, əl-ayağını atmaqda olan Musa kişiye tərəf tüpürdü.

– Kişi, bu dəlidir ki... öldürmüşdü ha...

Fridun hiddətlə ona baxdı.

– Əməllərinizin səmərəsidir, ağayi Hikmət İsfahani! – dedi.

– Baxın, yaxşı baxın. Qəbirdə sümükləriniz də görək rahat yatmasın! Bu, sizin qəbih və çirkli əməllərinizdir!.. Yaxşı baxın! Yazıq milləti, bədbəxt kəndlini adam yerinə qoymursunuz. İki il əvvəl bu biçərə qocanın torpağını, götürdüyü məhsulu siz tutub əlindən aldınız. Onunla kifayətlənməyib “borcun var” deyə, bir inəyini, arvadının tumanına

qəder evinin şeylərini çəkib apardınız... Onunla da üreyiniz soyumadı. Özünü və beş baş körpə balalarını əlsiz-ayaqsız bir arvadla kənddən qovdunuz. Özü də budur, sizin ayaqlarınızın altındadır. Baxın, yaxşı baxın öz əməllərinizə!..

Hikmət İsfahani bir də Fridunun qəzəbdən qızarmış gözlərinə, bir də hələ ayılmamış və ağır-ağır nəfəs alan Musa kişiye baxdı. Az qala ağlar bir cavab verdi:

– Oğlan, vallah mənə günah yoxdur, günah bu əmniyyədədir. Şümrüdə pisdirilər. Kəndlilin dərisini soyurlar. İnəyi də, paltarları da alan onlardır. And olsun şərəfimizə, bax, sənə söz verirəm. buradan çıxdım ha kəndlidən bir şahılıq vergi almayacağam, torpağı da, suyu da verəcəyəm özlərinə, qoy paylaşınlar, əkib-biçsinlər, balalarını saxlasınlar. Əgər yalan deyirəmsə dedəmə lənət.

Onun fəlakət qarşısında yumşalaraq, qorxu ucundan dediyi bu sözlər Fridunu daha da qəzəbləndirdi:

– Qoy o qoca ayılsın, özünə gəlsin, bax elə buradaca məhkəmə düzəldəcəyəm. O cinayətlər ki, üzünü saydım, onlara layiq cəza alaçaqsınız. Elə bilməyin ki, məzlumların başına nə gətirəsiniz cəzasız qalacaqdır. Boğazından asa bilməsək də boğub öldürəcəyik!

Hikmət İsfahani tamam özünü itirdi. “İkisi də dəlidir, boğub öldürdülər-öldürdülər, nə edəcəksən?!” deyə düşündü. Yalvarmağa başladı:

– Gədə, vallah, elə bil ki, başım əlhəd daşına deyib, ölüb dirilmişəm. Təzədən ayılmışam. Qoy buradan salamat qurtarım, var-yoxumdan keçib, səni də çıxaracağam, onu da çıxaracam. Bir də qələt elərəm dədəmnən, bir adama pislik elərəm, bir kəndliyə güldən ağır söz deyərəm.

Fridun dəruni bir nifrətlə ayağına düşməyə hazır olan bu alçaq heysiyyətsiz adama baxdı və görkəmli xadimi bu cür olan bir sinfin hansı köklər üstündə hələ də yaşadığına təəccüb etdi. Musa kişi ayıldı.. Yığıldığı guşədəcə oturub, başını qaldırmadan uzun müddət yerə baxdı. Durub bacanın qabağına gəldi, qalxıb boylanmaq istədi. Bacarmadı. Qıçları əsib yerə yığıldı. Yenidən qalxıb, günahkarı tapmış kimi, Hikmət İsfahaniyə hücum etdi və boğazından tutdu:

– Oğru!.. Talançı!.. Oğru!

Fridun onu yana çəkdi. Zorla küncə aparıb rahat etdi. Hikmət İsfahani var gücü ilə kameranın qapısını döydü. Gəlib açdılar:

– Sərhəngi, Sərhəngi! – deyə, bağırırdı.

Sərhəngin iki gündür gəlmədiyini eşitdikdə üzünü Friduna tutdu:

– Görmürsən, bu da dünənki uşaq! Özünə bax, siyasətinə bax!.. Başımıza bu müsibəti açan odur. Bunların hamısı onun nəqşələridir. Bir azdan sonra da gəlib “Bu ağaları niyə belə incitmisiniz?” deyə başqalarını söyəcək, bizim boynumuza bir minnət də qoyacaq. Dağılsın, xaraba qalsın, altı üstünə çevrilsin belə torpağı, belə məmləkəti!

Fridun:

– Hamımız vətən xaini, xalq düşmənisiniz! - deyib üzünü yana çevirdi.

İYİRMİ SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Rza Qəhrəmani Friduna bir kömək etmək üçün çox çalışdı. Lakin bütün təşəbbüsləri nəticəsiz qaldı. Xüsusilə sərtib Səliminin və Hikmət İsfahaninin tutulması ilə iş çətinləşdi. Buna baxmayaraq o, məhbəslə əlaqə yaratmaq fikrindən əl çəkmədi. Oranın xırda qulluqçularından birini ələ almağa səy etdi. Fəridənin vasitəsilə, qızı toxucu fabrikində işləyən məhbəs süpürgeçilərindən bir qoca ilə əlaqə yaratdı. Onunla heç olmasa bəzi xəbərləri Friduna çatdırmağa cəhd etdi. Bu, Friduna ruhi qüvvə verir, iradəsini möhkəmləyərdi. Lakin qoca, qızının təklifinə qəti etiraz etdi:

-- İstəyirsən məni də tutub basalar ora?

Məhbəslə əlaqə fikri də baş tutmadıqda Rza Qəhrəmani bütün diqqətini təşkilatın işlərinə verdi. Fridun tutulduqdan sonra işlərin bütün ağırlığı onun boynuna düşmüşdü. Çünki doktorun oğlu üzə çıxıb bilmirdi. Kürd Əhməd də Kürdüstandan və Azərbaycandan qayıtmamışdı. Fəaliyyəti işə zəiflətmək zamanı deyildi. Əksinə, zaman elə məsələlər ortaq atırdı ki, onları həll etməkdə nəinki xalqın, hətta sayı o qədər də çox olmayan təşkilat üzvlərinin belə fikrində dolaylılıq yaranırdı. Bütün İranın, xüsusən Tehranın siyasi vəziyyəti həmişəkindən çox gərgin bir hal almışdı. Bu vəziyyət hər gün bir az da gərginləşir və yeni-yeni hadisələr və fikirlər doğururdu. Alman qoşunlarının sovet torpaqlarında irəliyə hərəkət etməsindən və İran daxilində mütərəqqi adamların tutulmasından mürəccə və hakim dairələr öz məqsədləri yolunda istifadə edirdilər. Onlar zəhmətkeşlərin və demokratik düşüncəli təbəqələrin ümidini öldürməyə çalışırdı. İrtica, sovet qoşunlarının dağılması kimi qələmə verirdi. Bununla da xalqın azadlıq və ruhunu birdəfəlik susdurmağa cəhd edirdi. Rza Qəhrəmani Tehran qəzetlərini oxuyur, fəhlələrlə tez-tez

danışır və bütün bunları hər dəqiqə müşahidə edirdi. Qəzetlər, alman xəbərlərini böyük başlıqlar altında nəşr edirdilər. Onlar tamamilə Göbbels propoqandasına qapılaraq, daxili bir kin və sevincə Sovet dövlətinin mütləq aradan çıxacağından danışırdılar. Hətta hələ də Sofi İrapərəst tərəfindən buraxılan “Səda” qəzeti almanların Moskvanı tutması xəbərini birinci gətirənə, əlahəzrətin böyük mükafat vəd etdiyini yazırdı. Belə bir zamanda təşkilat üzvlərində, demokratik fikirli adamlarda və zəhmətkeşlərdə Sovet Ordusunun mütləq qələbə çalacağına etimad oyatmağın və onların əhvali-ruhiyyəsini yüksək saxlamağın, İranda iki cəbhə arasında gedən mübarizə üçün həlledici amil olduğunu Rza Qəhrəmani yaxşı anlayırdı. Bu gün depoda baş vermiş bir hadisə onun bu fikrini xüsusən möhkəmlətmişdi: nahar fasiləsində depo işçiləri sovet-alman müharibəsinin gedisindən, aqibətindən danışmağa başlamışdılar. Qoca depo işçisi ümitsiz və kədərli bir səsle:

– Bir şamı ki hər yandan püfləyələr, onun yanması mahaldır, – dedi. – Heç bilmirəm axırı necə olacaq, ümidimiz birçə Şura idi, onu da belə vurub dağıdacaqlar. Bundan sonra azadlıq fikri getdi qiyamətə.

Bu sözlər Rza Qəhrəmaniye çox ağır təsir bağışladı. Bu sözlər nəinki işçilər arasındakı ağır şübhələri, həm də təşkilatın pis işlədiyini, həqiqəti bütün xalqa çatdırıb bilmədiyini göstərirdi. Fəaliyyəti canlandırmaya lazım idi. Bu fikirlə Rza Qəhrəmani işdən çıxıb yoldəyişən Rüstəmi tapdı; yoldaşları yığmasını tapşırırdı. Rüstəmin körpə uşaqlar mışıldayan daxmasına birinci gələn Fəridə və Sərxan oldu. Onlar ikisi də bir-birinin sözünü kəsə-kəsə danışdı. Fəridə yenə təbiətinə xas olan canlılıqla camaat arasında eşitdiklərini nağıl edib öz fikrini dedi:

– Sovetlər olmasa, bizim mübarizəmizin axırı yoxdur, azad ola bilməyəcəyik, vəssalam. Mən deyirəm, gəlin o tərəfə kağız yazaq. Nazirlərlə vuruşan sovet esgərlərinə yazaq ki, bərk durun, bizim ürəyimiz sizinlədir. Çünki siz bizim də gələcəyimiz üçün vuruşursunuz.

Sərxan onun sözünü kəsdi:

– Nəinki tək bizim, bütün beşərin gələcəyi üçün. Dünyada nə qədər zəhmətkeş var, hamısının azadlığı yolunda... Yoxsa, tək bizim desək, elə bilərlər ki, gözümüz İrandan başqa, heç yeri görmür.

Fəridə də onun sözünü kəsdi:

– Əlləməlik eləmə, sən Allah. Onlar elə bilməzlər, sən kimi dargözlü deyillər. Mən zəhmətkeş deyəndə elə bir səni demirəm, bütün dünyanın əliqabarılarını deyirəm.

Fəridə onalrın mübahisəsini kəsdi:

– Məsələ sözdə deyil, onun cövhərindədir. Elə ikiniz də bir deyirsiniz və yaxşı da sözdür. Kağız yazaq, göndərək getsin. Yəqin onların da ürəyi böyüyər, bilərlər ki, onların İrandakı zəhmət qardaşları yatmayıblar, bacardıqlarını edirlər.

Təklifinin belə məhəbbətlə qarşılandığını görən Fəridə sevinclə:

– Niyə gecikdirək, – dedi, – gəlin elə bu saat yazaq.

Rza Qəhrəmani balaca cib dəftərini və karandaş çıxartdı. Sərxan, narazı bir halda ona baxdı:

– Yox, usta, ora yerləşməz, dayan sənə böyük vərəqə verim, özünü də mürokkəblə yaz, qoy yadigar qalsın.

O, cibindən dörd qatlanmış böyük bir vərəqə kağız və dəmiri qaralmağa başlamış köhnə qələmini çıxartdı. Rza Qəhrəmaniye verdi:

– İndi yaz.

Rza Qəhrəmani kağızı açdı, qələmi barmaqları arasında hazır saxlayıb, söz tapmaq üçün fikrə getdi. Səbirsizlik göstərən Fəridə onun fikrini pozdu:

– Bəs bu məktubun bir ünvanı olmaz? Kimə yazırıq?

Sərxan:

– Mane olma, qoy kişi fikirləşsin, – dedi, – onu danışdıq ki, Ərtəş Sürgün sərbazlarına yazaq.

Fəridə sakit olmadı.

– Bəs kargərlər, zabitlər, kəndlilər, onların niyə ürəyini sındıraq? Mən deyirəm gəlin bütün sovet xalqına yazaq.

Arvadı ilə çiyin-çiyinə qısılib, diqqətlə qulaq asan Rüstəm danışdı.

– O, böyük iştibah olar. Nazirlər çalxır ki, hökuməti-şurəvini və kommunist firqəsini aradan aparsın. Mənim qandığıma görə iki şeysiz şurəvi camaatı da bizim günümüzə düşər?! Xalqın canı bu iki şeydədir. Necə deyərlər, biri – bədəndə ürək kimidir, biri də beyin kimi. Gəlin kağızı Sovet hökumətinə və kommunist firqəsinə yazaq.

Sərxan yenə özünü onlardan bilici göstərdi:

– Orda xalq da, hökumət də, firqə də bir şeydir, bir-birindən ayırmaq olmaz. Onları da qoruyan sərbazlardır, yazaq sərbazlara.

Fəridə öz fikrində durdu. Rüstəm də qızıqıb dediyindən əl çəkmedi. Nəhayət, Rza Qəhrəmani hamısını qane edən bir təklif irəli sürdü:

– Mənim əzizlərim, dünyada azadlığın bircə məşəli var. Onun adına Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı deyirlər... Gəlin, kağızımızı ora yazaq.

Sərxan üzünü o birilərə tutdu:

– Ustanın sözündə məntiq var. Yaz usta, heç bir mübahisə ola bilməz.

O, məktubu yazdıqca gah Sərxan, gah Rüstəm həresi bir söz deyirdi. Xüsusən, Fəridə özünü saxlaya bilməyib, tez-tez sözə qarışırdı.

– Elə sözlər tap ki, ayna kimi ürəyimizi onlara göstərsin.

Məktub qurtarandan sonra, oxudular, bəzi yeni sözlər artırdılar. Fəridənin təkidilə axırına bir cümlə də yazdılar. “Bizim ürəyimiz partlayır ki, bu ağır gündə sizə kömək edə bilmirik...”

Rza Qəhrəmani məktubun üzünü köçürtdü və səliph ilə büküb konvertə qoydu, ağzını bağladı.

– Əzizlərim, indi öz işlərimizdən danışmaq, vəziyyət yaxşı deyil. Zidd-şurəvi təbliğat xalqın ruhiyyəsini pozur. Düşkünlük yaradır.

Onun sözlərinə diqqətlə qulaq asan Sərxan:

– Amma məsələnin başqa bir cəhəti də vardır, – dedi. – Düşmənlərimiz ki, bu qədər qışqırırlar, bunun özü bir şübhəli məsələdir. Onlar qorxularından xalqı küyə salmaq isteyirlər. Gözə tüstü buraxırlar.

Bu sözlər medalın başqa bir tərəfini Rza Qəhrəmaniye göstərdi. O, rəsmi dairələrin və qəzetlərin qaldırdığı hay-küyün dalında böyük bir qorxu və ümitsizlik gizləndiyini anladı və mərdliklə öz düşüncəsinin birtərəfli olduğunu boynuna aldı:

– Mən işin bu tərəfinə əhəmiyyət verməmişdim. İndi ki, belədir, demək, biz düşmən təbliğatını daha tez puç edə bilərik.

Yeni bir vərəqə hazırlamaq və şifahi təbliğatı gücləndirmək qərarına gəldilər. Onu Tehrandə çap etmək qeyri-mümkün idi. Bu işi Sərxan Sari şəhərindəki adamların vasitəsilə təşkil edəcək və sonra hazır vərəqələri Tehrana gətirəcəkdi.

Rza Qəhrəmani Fəridədən Xavərin halını soruşdu. Fəridə, birinci dəfə olaraq günahkar kimi başını aşağı saldı:

– Dilənçi qadın birdən-birə yoxa çıxdı, ondan sonra heç cür əlaqə düzəldə bilmirdi. İstəsəniz bu axşam özüm yanına gedərəm.

– Qetiyyənlər elə şey etmə. Kiçik bir ehtiyatsızlıq hamımızı məhv edə bilər.

Fəridə çıxış yolu tapdığını bildiren bir sevinclə Firuzə və Fatma haqqında onlara məlumat verdi, onlardan birinin əli ilə Xavərlə əlaqə saxlamağı təklif etdi. Rza Qəhrəmani:

– Hələlik onu heç bir işə çəkmək olmaz. Ancaq bir qədər pul çatdırmaq lazımdır ki, dolana bilsin, vəssəlam.

Rza Qəhrəmani Kürd Əhməddən aldığı məktubu onlara oxudu. Məktub şərti ifadə və işarələrlə yazıldığından, o hər cümlədən sonra dayanır, ayrıca izah edirdi. Kürd Əhməd Kürdüstanda işlərini qurtarıb, Təbrizə yollandığını, oradan da Ərdəbilə gedib, Tehrana qayıdacağını yazır, işlərinin çox yaxşı getdiyini bildirirdi.

O kürdlər arasında azadlıq fikirlərinin yenidən şiddət etdiyini, kürdlərin fərsət düşən kimi istibdad əleyhinə çıxacaqlarını ayrıca qeyd etmişdi.

Gecədən xeyli keçmiş Rza Qəhrəmani saatına baxdı:

– Vaxtdır, – deyib Rüstəmə döndü. Rüstəmin işarəsi ilə arvadı uşaqların ikisini götürüb həyəətə, qapının ağzına çıxartdı və oraja yerlərini rahatlayıb yanlarında oturdu. Rüstəm qapını örtüdü. Yükdün altındakı radionu açdı. Hamısı səsini kəsib radionun ətrafına toplandı.

Moskva farsca dansırdı. Həyəcanla qulaq asan Fəridə özünü saxlaya bilmədi.

– İndi qoy ağalar görsünlər kimin ömrü qurtarır.

Sərxan onun fikrinə şerik olduğunu bildiren bir təbəssümlə:

– Arvad, qoy qulaq asaq, – deyib, gözlərini radionun balaca və dairəvi gözünə dikdi.

* * *

Kürd Əhməd Urmiya ilə Səlməs yolunun üstündəki gədiyin ətəyində yanlarından buğlana-buğlana tor axan sarı kəhər atın cilovunu çəkdi. Ağır nəfəs alan at qızıxdığından sakit ola bilmədi və qabaq ayaqlarını yerə döyüb, irəli dartındı. Lakin Kürd Əhməd atının yarım saat əvvəlki dəli qüvvətinin sındığını və istər-istəməz ram olmağa başladığını hiss edib, yeni və qotazlı yəhərin üstündə yarı dala çevrildi. Kimi isə axtarır kimi gədiyi ətəyindən sağa doğru uzanıb gedən əyri-üyrü yola nəzər saldı. Beş dəqiqə keçməmiş dördnalə gələn boz at yolun döngəsindən özünü irəli atdı. Kürd Əhməd hələ də bu buğlanan kəhəri azca kənara çəkərək, boz atın üstündəki adama baxdı:

– Rəhim ağa cilovunu çək, yoxuş başlayır.

Rəhim ağa atı ancaq iyirmi-otuz addım qabaqda saxlaya bildi, tez geri qayıtdı:

– Sarı kəhəri yaxşı soyutdunuz, – dedi və gülümsədi, – yaman atdır, adamın balaca qorxduğunu hiss etsə yerə çırpacaq.

Kürd Əhməd kəhərin yahnı tumarladı:

– Atın dəlisi, igidin ağıllısı!..

Rəhim ağa, saçaqları geniş alınına, boynuna və qulaqlarının üstünə tökülmüş ipək çalmanı başından götürdü, cibindən enli bir yaylıq çıxarıb, tərini sildi. Əynində kürdlərin çox sevdiyi genbalaqlı ipək tuman və uzunboğaz çəkmə vardı. Kürd Əhmədin bir ata məhəbbətini andıran mehriban baxışları altında yerə sıçradı, kəhərin üzəngisini bərki-dib, cyni cəldliklə boz atın üstünə qalxdı.

Atlar ağır-ağır nəfəs alaraq yoxuşu dırmaşmağa, bir-birini ötməyə can atırdı. Lakin Rəhim ağa hörmət olaraq Kürd Əhmədi irəli buraxır və tez-tez boz atın cilovunu çəkirdi. Kürd Əhməd isə kəhəri yavaşlıdı. Üzəngiləri bir-birinə dəyəcək qədər atını boz ata yaxınlaşdırdı, yanaşı sürdü:

– Yorulmamısan ki?

Rəhim ağa gözlərini bir-birini əvəz edən, nə isə vahiməli bir sükutla dolu saysız-hesabsız dərələr və təpələrdən çəkdi:

– Anam məni at üstündə doğub, – dedi, – pəşəm yəhərə oturub kəndləri, obaları gəzməkdir.

– Elədir, kürdün çoxu at üstündə doğulub, at üstündə də ölür.

Kürd Əhməd bu sözləri başqa bir mənəni nəzərdə tutmayaraq söylədi. Lakin Rəhim ağa onlarda rəşadət və qəhrəmanlığın mənəbeyi saydığı bir adətin tənqidini gördü.

– Köçerilik də kürd xalqının bir fəlakətidir, – dedi və nə isə düşüncə ilə əlavə etdi:

– Torpağa kök atmayanlar bu dünyadan izsiz-tozsuz gedərlər.

– Lakin torpağa kök atmaq üçün onu eşib qazmaq lazımdır. Altını üstünə çevirmək lazımdır.

– Belə bir qabiliyyət və əzm xalqda məgər yoxdur?

– Var! Kürd xalqı çox zəhmətsevən və rəşid bir xalqdır. Lakin onun əl-qolu bağlıdır. Dərəbəylik və əşirət dövrünün qaydaları onu göz açmağa qoymur. Onları dağıtmaq lazımdır.

Onlar hər ikisi fikrə gedib susdu, atların eyni ahənglə və müntəzəm sürətdə təkrar olunan ayaq səsləri altında səhər yenidən açılırdı. Günəşin ilk qızartıları göydə və gədiyin başında görünməyə başlayırdı. Yavaş-yavaş dərələrə səs düşür, təpələrdə xurcun və çuvallarını at və eşşəklərin üstünə atmış, teləsmədən hara isə gedən kəndlilər görünürdü. Qabaqda, gədiyin ortasında nisbətən geniş bir təpənin döşündə

böyük bir köç, it hürüşməsi, qoyun və malların mələşməsi, arvad-uşağın səs-küyü içərisində yuxudan ayılıb yola hazırlaşdı.

On beş-on altı yaşlı, qızıl boyunbağısı ipək köynəyinin sinəsinə qədər uzanmış, qırmızı yanaqlı bir qız ətrafdan yığılmış çör-çöplə yanan ocağın tüstüsü altında, qara bir qazanda nə işə bulayırdı. Çadırın qabağında dolğun bədənli qarasaç və qaragöz bir gəlin oturmuşdu. O heç kəsə fikir vermədən döşlərini açaraq körpə uşağı əmizdirirdi.

Kürd Əhməd və Rəhim ağa köçün yanından ötürkən:

– Ağalar, buyurun, bir stəkan çay için, – deyən bir səs eşidib, atların başını çəkдилər və o tərəfə baxdılar. Kürd Əhməd ayaq üstə durmuş bir dəstə kürddən heç kəsi tanımadı. Bu təklifi adetin tələbindən doğan bir ehtiram saydı və təşəkkür edərək, keçmək istədi. Lakin ağızını açmamış, kilsə kahinlərini xatırladan ağ, qalın saçları boynuna qədər uzanmış, ağ saqqalı döşünə düşmüş arıq və zəif bir qocanın onlara tərəf yeridiyini gördü.

– Salam, Rəhim ağa, atdan düş, bir tikə çörək ye.

Qoca sözünü deyib yaxınlaşana qədər Rəhim ağa cəld atdan yerə sıçradı və onu qabaqlayıb, hörmətlə öyildi, əlindən öpdü:

– Salam, böyük şair.

Kürd Əhməd dərhal bu qocanın şair Həjir olduğunu anladı. Kürd Əhməd bilirdi ki, ömrünü İran, Türkiyə və İraq kürdlərinin ocağı başında, qovğa və dalaşmalarla dolu yürüşlərdə keçirərək, sinədən dediyi sözdə, mahnlarda onların arzu və həsrətlərini ifadə edən kürdlərin toy və yaşlarında, sevinc və kədərində iştirak edər, ixtilaf və mübahisələrini kəsərdi. Tayfalar arasındakı ədavət və dalaşmalar çox zaman onun əli ilə yatırıldı. O, xeylixah və tamahsız bir adam idi. Kürd Əhməd eşitmişdi ki, onun əynindəki paltardan, əlindəki tamburdan, sakit və mülayim xasiyyətli ağ atdan başqa, dünyada heç bir şeyi yoxdur. Kürd Əhməd Kürdüstanə gəldikdə onun ağızdan-ağıza gəzən şeirlərinə qulaq asardı. Bu şeirlər aşiqanə əhvalatlardan çox, nə işə şirin xəyalla qarışmış dərin bir kədər və qüssəni ifadə edərdi. Onlara qulaq asdıqda sanki kürdün ağır həyatı, faciəni tarixi, soyumaq bilməyən arzuları dilə gəlib danışdı.

Kürd Əhməd atdan enib, Rəhim ağa kimi hörmətlə qocanın əlindən öpdü.

Pəhim ağa:

– Səfəriniz haradır, inşallah? – deyib soruşdu.

Qoca, qırx beş-əlli yaşlarında çox gümrah və hamıdan zəngin geyinmiş adamı göstərdi:

– Tanış olun, ağayi Hüseyn xanı yaylağa ötürüb qayıdacağam.

Kəfi özündə olmadığı bilinən Hüseyn xan sərt bir ifadə ilə onların əlini sıxdı, lakin Kürd Əhməd adını eşitdikdə yalandan da olsa, gülüm-səmərəyə çalışdı:

– Rəhmətlik atanızla dostluğumuz vardı. Buyurun, yuxarı. Kürd Əhməd onun yaylağa niyə belə gec köçdüyünü soruşdu.

Bu sualdan Hüseyn xanın üzündəki süni gülüşlər çəkildi. Gözlərinə bir qəzəb və qüssə çökdü. O cavab verməyib öyinlərində köhnə və cırıq kürd milli paltarları olan və itaətlə kənarında durmuş kəndlilərə döndü.

– Ağaların atını alın!

Kəndlilərdən birisi tələsik irəli gəldi. Kürd Əhməd və Rəhim ağanın atının cilovundan tutdu və aparıb, kənarında daşa bağladı.

Hüseyn xan:

– Buyurun. Bir stəkan çay içək, – deyib əlini çadırdan bir az aralı, təpənin döşünə salınmış xalçaya tərəf uzatdı və yenə kəndlilərə döndü:

– Tez süfrə hazırlayın!

Kəndlilər süfrə açıb, xurcunlardan çörək, bişmiş yumurta, pendir və yağ çıxartdılar.

Onlardan birisi tüstüləyən ocağın üstündən sərnici götiürüb, fincanlara qaynar süd süzmək istədikdə, Hüseyn xan acıqlandı:

– Bu nədir? Tez qara qoçu kəsin.

Kürd Əhməd buna razı olmadı:

– Sağ olun, elə bir stəkan süd içib, yola düşəcəyik.

Lakin Hüseyn xanın əmrlərinə bilatəxir əməl etməyə alışmış kəndlilərdən birisi bu sözlərə əhəmiyyət vermədən yamacda otlayan qara qoça tərəf qaçdı, oradaca yerə yıxdı və belindəki xəncəri sıyırıb, boğazına çəkdi. Sözünün belə tez yerinə yetirilməsindən razı qalmış Hüseyn xan Kürd Əhmədə:

– Fikir cləməyin, bir qoçla kasıb düşmərik, – dedi, Zirov bəyin oğlu Mustafa bəy sürümüzü yeyir, heç sağ olun demir, siz bir qoça da razı olursunuz.

Onun acıqlı və fikirli olmasının səbəbini anlamağa başlayan Kürd Əhməd və Rəhim ağa sual və danışığın iki tayfa arasında əmələ gələn ədavəti daha da artıracağını düşünərək susurdular. Lakin qoca şair, söhbətin açılması üçün fürsət gözləyirmiş kimi Hüseyn xana baxdı:

– Ümidini haqq və ədalətə bağla, xan, səbirli ol, haqq yerini tutar – dedi və Kürd Əhmədə tərəf döndü:

– Oğul, kürdün dərdi böyükdür. Kürdüstanın yaraları sağalan yara deyil. Onun vahid vücudunu üç yerə parçalayıblar. Birini türklər didir, birini iranlılar, birini də ərəblər. Çöldə düşmən çoxdur, içəridə də birlik yox...

Hüseyn xan:

– Birlik o zaman olar ki, hər tayfa öz çörəyini yesin, – dedi, – onda tayfaların da sözü bir, işi bir olar. Yolundan çıxanı yığışdırıb döyö-döyö yola gətirərlər. Bizim tayfa başçılarında nə bu şüur var, nə də heysiyyəti-milli.

Kürd Əhməd bu adamın “heysiyyəti-milli” və “tayfaların istiqlalı” fikrini bir-birinə bağlayan məntiq və şüuruna heyrət etmədi. Çünki o belə xanlar və tayfa başçıları ilə ilk dəfə görüşmürdü, onların bu düşüncələri Kürd Əhmədə məlum idi. O bilirdi ki, bu adamları yol üstündən götürməyincə kürd xalqının “heysiyyəti-milli”sini qorumaq mahal əmridir. Buna görə də zahiri soyuqqanlıqla susub, Hüseyn xana qulaq asırdı. Hüseyn xan əlini şairin saqqalına tərəf uzatdı:

– Şərəfətimizə and olsun ki, məni saxlayan, sənin bu ağ saqqalıdır. Ondan keçə bilmirəm. Yoxsa çoxdan Mustafa bəyin torpağını çulvalnan daşıtmışdım. Qayıdanda elə belə də deyərsən. On günə sürünü çobanın qabağına qatıb göndərdi, göndərib, göndərmədi, məndən inciməsin. Qan dize çıxacaq!

Kababın ortaliğa gəlməsi ilə söhbət kəsildi. Hüseyn xan isti əti qonaqlara tərəf itələdi:

– Yeyin, kabab isti-isti yaxşıdır.

Onlar hərəsi bir tikə götürməmiş Hüseyn xan yenə Mustafa bəyin dalınca danışdı:

– Kürd xalqının düşmənidir, gorbəgor atası da özü kimi idi. Gərəkdir siz onu tanıyırdınız!

Kürd Əhməd onun nəyi xatırlatmaq istədiyini və özünə müttəfiq axtardığını bildirdi:

– Ataların ədavəti, övladlara keçməməlidir.

Hüseyn xan nə isə ağır bir söz demək istədi, lakin özünü saxladı. Onun acığını içində boğduğunu hiss edən Kürd Əhməd yeməyin tezliklə qurtarmasını gözləyərək uzaqlara baxdı. Səhər günəşinin şüalarını əks edən şəffaf Urmiya gölü gediyin döşündən nəhayətsiz bir dəniz kimi görünürdü. O, bolu taxıl və bostan məhsulunu yetirən ətraf-

dakı çöllərə saf bir hava və serinlik verirdi. Bu doğma mənzərələr Kürd Əhmədin qəlbində uşaqlıq və gənclik xatirələrini canlandırır. O, Hüseyn xanın patriarxal təbiətini ifadə edən sözlərini eşitməmək üçün məmnuniyyətlə bu xatirələrə dalardı. Lakin özünü təhqir olunmuş bilən və heç cür soyumaq istəməyən Hüseyn xanın sözləri qulağında taqqıldayıb, buna mane oldu:

– Yaxşı, Mustafa bəy, bir qoyuna on qoyununu çəkib gətirməsəm, anamın südü mənə haram olsun!

Şair Həjir də bu sözlərdən yorulmuş kimi, süfrədən kənara çəkilib, tamburunu gölürdü və dizi üstə qoyub, həzin-həzin çalmağa başladı. Tamburun simindən qopan səslər, dərələrə, təpələrə yayılır, günəşin işıq şüaları ilə birləşir, Urmiya gölünün sakit aynasında əks-səda verərək, sanki nə isə, qəmli bir dastan nağıl edirdi. Şair özünü unutmuş və heç kəsi görmürmüş kimi çalır və yavaşdan oxuyurdu. Onun sözləri tayfalar arasındakı qanlı davada əri də, oğlu da öldürülmüş və tək-tənha dağlara düşmüş bir qarından danışdı. O oxuduqca arvad-uşaq səssizcə gəlib çadırın yanına toplaşır, Hüseyn xanın əmrinə hazır duran kəndlilər ətrafını bürüyürdü. Şairə qulaq asarkən, əbədi itaətin onların üzərində yaratdığı gərginlik yumşalır kimi olurdu. Getdikcə onlar daha diqqətlə dinləyirdilər. Bu zaman Kürd Əhməd Rəhim ağanın yavaşca yerindən qalxaraq kənara çəkildiyini bir qədər sonra Hüseyn xanın adamlarından iki nəfərlə dərəyə endiyini gördü. Getdikcə Həjir həsrət dolu qüssəli mahnılardan şadlıq və mətanət gətirən mahnıya keçirdi. O, kürdün rəşadət və qorxmazlığından deyib, rəhimsiz və ədavət törədən bir xanı öldürmüş qoçaq bir qəbilədən danışan mahnıya keçdi. Bir döyüş marşını andıran bu mahnının “Məhv olsun zalım ağa!” deyər hər dördüncü bəndini oturanlar xor kimi təkrar etməli idilər. Bu mahnının hamını vəcdə gətirən, gözəl deyilmiş çox asan və qüvvətli yeri idi. O, bura gəlib çatanda Hüseyn xan ayağa durdu:

– Bəsdir! Gün qızmamış yola düşmək lazımdır.

Dərədən cəni sakitliklə qayıtmış Rəhim ağa Hüseyn xanın bu hərəkətinə acıqlandı. Lakin heç bir şey demədi.

Mahnının yanmış kəsilməyindən narazı qalan adamlar könülsüz və bir təəssüf hissilə dağılıdılar. Tez süfrə yığıldı. Çadır bağlandı. Marşa-ları və xurcunları atların üstünə yükləməyə başladılar. Qoca şair tamburunu torbasına qoydu və heç kəsə bir söz demədən onu qoltuğuna vurub, ağ atına yaxınlaşdı, cilovundan tutub, yoxuş yuxarı getməyə başladı. Adamlardan kim isə:

– Şair acıq elədi. – dedi.

Hamı o tərəfə baxdı. Bir neçə adam gedib üzr istəmək, ürəyini alıb qaytarmaq istədikdə Hüseyn xan açıqlandı:

– Ağa, boş yerə sərf etməyə vaxtım yoxdur, tez olun!..

Kürd Əhməd və Rəhim ağa Hüseyn xanla heç cür gizlətmək mümkün olmayan bir gərginlik içində soyuq görüşüb, atlara mindilər.

Azca ayrıldıqdan sonra Rəhim ağa:

– Hüseyn xanı yaxşı ki, tez tanıdınız, – dedi, – mən ehtiyat edirəm ki, yalançı sözləri sizi aldada. İndi bizim bütün tayfa başçıları. oxumuşu da, savadsızı da, ağzını “milləti-kürdün istiqlalı” sözü ilə açıb onunla da bağlayır.

– Onları düşündürən hər şeydən qabaq öz ağıllıqlarını saxlamaq dəridir.

– Artıq xalq bunu başa düşür. Birinci kitabı Mehabadda şökkakilər tayfasından olan beş dostuma oxuyanda bilsəniz nə qədər güclü təsir etdi. İndi orada yaxşı bir dəstəməz var.

Özündən danışmağı sevməyən Rəhim ağa bu sözlərin bir lovgalıq təsiri bağışlayacağını düşünüb dayandı və azca sonra əlavə etdi:

– Onlar, “Kürd xalqının istiqlal şortləri” deyən bir kitabça hazırlamaq istəyirlər. Fikirləri də onu Türkiyə və İraq Kürdüstanına keçib, bütün kürdlər arasına yaymaqdır. Bu davada biz kürd millətinin başını bir yerə yığmalıyıq. Vahid və azad Kürdüstan, budur bizim idealımız!

O danışdıqca Kürd Əhməd bu təbii və sadə arzuların qabağını və böyük maneələr kəsdiyini düşünürdü. Daxildə Hüseyn xanlar, köhnə, çürük feodal qaydaları, xaricdə ingilis imperializmi, türk, İran və İraq millətçiləri! Üç yerə parçalanmış yeddi-səkkiz milyonluq bir xalqı bu amansız işğalçıların pəncərəsindən qurtarıb birləşdirmək, bezən çətin və qeyri-mümkün bir şey kimi görünürdü. O, fikirlərini Rəhim ağaya danışdı dedi:

– Tarix bizim qabağımıza müşkül bir məsələ atmışdır. Kürd xalqının həyatı və gələcəyi naminə biz onu həll etməliyik. Lakin bunun üçün əvvəlcə kürdün öz içini təmizləmək lazımdır. Tayfa və qəbilə münasibətləri məhv edilməli, yerini vətəndaşlıq qanunlarına verməlidir. Bu yolda Azərbaycan və fars zəhmətkeşləri kürdün müttəfiqi və dostudur.

O, Rəhim ağaya hakim dairələrin bu millətlər arasında səpdiyi ədalət və düşmənçiliyin zərərindən danışdı. Rim imperiyası dövründən bu günə qədər işğalçıların “parçala” və “ağalığ et” şüarını xatırladı:

– Belə olmasa, öz əhalisi 47 milyon olan İngiltərə nüfuzu əhalisi yarım milyarda müstəmləkələrə ağalığ edə bilməz.

Birinci dəfə bu rəqəmi eşidən Rəhim ağa heyrət etdi.

Kürd Əhməd ona müasir müharibələri törədən səbəblərdən birinin həmin müstəmləkələr məsələsi olduğunu, Almaniyanın bu yoldakı tələblərini söylədi:

– İran müasir tarixin hərəkət yolu üzərində dayanmışdır. Burada yaşayan xalqlar dünyanın böyük hadisələrinə biganə baxa bilməzlər. İki cəbhə arasında qalxmış yangının alovları tezliklə bu tərəflərə də keçəcəkdir. Bizim borcumuz xalqı elə hazırlamaqdır ki, o gün hansı cəbhədə duracağını bilsin.

Rəhim ağa:

– Bizim cəbhəmiz çoxdan bəllidir, – dedi, qollarımızdakı köləlik zəncirini qırmaq istəyirik, yeni zəncirlərə ehtiyacımız yoxdur!..

Onlar gədiyin başına çıxdıqda dala baxıb qoca şairin öyri-üyrü cı-ğırta üzüyuxarı qalxdığını görünce dayandılar. Şair atını məhmizləyib, onlara çatdı. Rəhim ağa:

– Böyük şair, – dedi, bizə qonaq gedəcəyik. Yarımçıq qalan mahnıları orada çalarsınız.

Şair onlara baxıb, köksünü ötürdü:

– Ehh, oğul, mənim yarımçıq qalan havamı çalmaq asandır. Bəs bu xalqın yarımçıq havasını kim çalacaqdır? Mənim dərdim balaca dərdədir. Yetmiş yaşım var, bütün Kürdüstanı bu başdan-ə başa gəzmişəm. O qədər Hüseyn xanlar havamı yarımçıq qoyub gediblər ki, mən onları bir yerdə başlayıb, başqa yerdə qurtarmışam. Sınəmi yandıran o deyil, xalqımızın dərdiridir.

Qocanın sözlərindən mütəəssir olmuş Kürd Əhməd:

– Fikir eləmə, baba, – dedi, – o dərd də sağalacaq. Azad Kürdüstan sənə mahnılarını oxuyanda heç kəs cəsarət eləyib, ayağa dura bilməyəcək!..

* * *

Kürd Əhməd Xoyda Rəhim ağa və qoca şairdən ayrılıb maşına oturdu və Təbrizə yola düşdü, elə o günü də gəlib Təbrizə çatdı. Şəhər ona xüsusi bir təsir bağışladı. Rza xanın əllərilə davam edən soyğunçu və hərəsi siyasətin nəticəsində xarabazara dönmüş, adi və sakit bir

əyalət şəhərinə çevrilmiş Azərbaycanın bu qədim şəhəri həyəcan və təlaş içərisində yaşayırdı. Onun dünənki müti və aciz vəziyyətindən əsər qalmamışdı. Dünən əbədi olaraq susmuş, diz çökmüş, tabe olmuş və ömrünün qocalıq günlərini yaşaymış kimi görünən bu qəhrəman və gözəl şəhər, bu gün ağlagəlməz bir enerji mənbəyi kimi qaynayırdı. Onun insana heç bir zaman düzəlməyəcək görünən palçıqlı və çirkəli küçələri, dərin bir niskil və qüسسə ilə əzəmətli keçmişinin tarixini nağıl edən Ərk qalasının, Göy məscidin sükük divarları arasında yeni bir ruh baş qaldırır, yeni və təmiz bir külək əsməyə başlayırdı. Sanki bu külək illərlə havası dəyişməyən künc-bucağı, həyətləri, xarabaları dolandır və insanları uzun illərin ətalətindən və intizarından yeni mübarizə və həyata çağırırdı.

1320-ci şəms ili şəhrivərin üçü, yeni miladi 1941-ci il avqustun iyirmi beşi idi. Sovet notası İran dövlətinə təqdim edilmiş və tam bir şaşqınlıq yaratmışdı. Sovet notasında Rza şah hakimiyyətinin İranı almanlar üçün hərbi hazırlıq meydanına çevirdiyi, bütün məmləkəti alman casusları ilə doldurduğu və Sovet sərhədləri üçün qorxu yaratdığı qeyd olunmuş, sosialist ölkəsinin təhlükəsizliyi naminə qoşunların sərhədləri keçmək zərurəti əsaslandırılmışdı. Rza şah öz sərbazlarına müqavimət göstərmək əmri vermişdi. Bu, illər boyu davam etmiş müstəbid və ağılsız bir siyasətin doğurduğu faciəyə oyunun son pərdəsi idi.

Ehtiyac və istibdadın zülmündən cana gəlmiş minlər, yüz minlərcə insanlar tükənməz bir ümidlə şimala baxır, Arazın bu tayında, sərhədin yaxınlığında gurlayan və hər saat Təbrizə yaxınlaşan top və tüfəng səslərinə qulaq asır, qırmızı ulduzlu təyyarələrin tökdüyü intibahnəmələri oxuyur və hazırlaşır. Fabrik və zavodların fəhlələri, küçələri doldurmuş acılar, yoxsullar, azadlıq və mədəniyyət həsrətilə yaşayan mütərəqqi ziyalılar bir yerdə yığılır, danışır və hərəkətə gəlirdilər. Onları artıq özünü itirmiş halda o tərəf-bu tərəfə qaçan nizami dəstələri, polis və əmniyyə qorxutmurdu. Şəhər bir qarışıqlıq içərisində idi. Almanlar fabriklərini, apteklərini və dükanlarını qoyub qaçırdılar. Hətta dəriyə sifariş verdiyi palto və ya kostyumunu, arvadı üçün tikilmiş yeni tuflini belə almağa macal tapmadan tələsik şəhəri tərk edirdilər. Mürtoce tacir və varlılar, zabıtlar, sahib-mənsəblər, əmniyyə və polis başçıları da onların dalınca düşüb gedirdilər. Təbriz-Tehran yolunda maşın əlindən, konvoy əlindən, fayton əlindən tərponmək mümkün deyildi. Maşın kirayəsi birə-yüz qalxmışdı. Qaçanların çoxusu, özlə-

rile yalnız əyin paltarlarını, qiymətli daş-qeş, qızıl və pullarını götürürdülər. Ev şeyləri, xalçalar, müxtəlif mallarla dolu anbarlar ol deyilməmiş qalırdı. Bəziləri heç kəsə heç şeyi tapırmır, bəziləri də "bolkə qayıtdıq" ümidilə əmlakını ya nökrələrinə, ya da tanış-bilişlərinə tapşırıb gedirdi. Kürd Əhməd şəhərin bu dolaşlıq vəziyyətini seyr edə-edə Pəhləvi xiyabanından sola burulub örtülü bazara tərəf döndü. Papiros çıxarıb, olını cibinə atdı və kibriti olmadığını gördükdə yandakı dükana girdi. Dükancı piştaxtanın dalında, yerdə əlləşirdi. Hənirti duyunca tələsik ayağa qalxdı və nə isə bir şeyi piştaxtanın altına soxdu. Kürd Əhməd onun hövlnək cavab verməsindən şübhələnərək:

– Məşədi, piştaxtanın altına soxduğun nə idi? – deyə soruşdu:

Kişi daha da özünü itirdi:

– Heç nə, elə bir şey deyil... Sizə nə lazımdır?

– Mənə o piştaxtanın altında gizlətdiyin!

Kişi Kürd Əhmədi başdan-ayağa qədər süzdü, görkəmindən qorxulu adam olmadığını kəsdirdi:

– Onda bu tərəfə keç.

Kürd Əhməd dükanın dibinə, piştaxtanın dalına keçdi. Kişi əyilib, qırmızı ipək parça çıxartdı və açdı, ortasındakı qızıl oraq-çəkic şəklini göstərdi:

– Buyur... Xoşuna gəlirmi?

– Bu nədir, kişi?

– Ağa, mənə avam bilmə, necə bu nədir? Bayraqdır da. Şurəvi bayrağı, axı gəlirlər...

– Kim gəlir?

– Kim olacaq, dadaş, dostlarımız gəlir, şurəvilər gəlir. Bu gün-sabah inşallah asacağam qapıdan.

Kürd Əhməd güldü:

Eyni hadisəni o, qəsdən girdiyi bir neçə başqa dükanda da gördü. Lakin dükancılar hələ orada-burada gözə dəyən ajandan qorxur, bütün bu işləri gizlin görürdülər.

Kürd Əhməd örtülü bazanın ağzında böyük bir hay-küyə rast gəldi. Camaat bir-birinə qarışmışdı. Kimisi dükanlardan, evlərdən meydanlara, küçələrə qaçırdı, kimisi də əksinə. Havanı titrədirək iti sürətlə balaca bir təyyarə Təbrizin üstündə hərələnirdi. İkinci dolanışda o nə isə tökdü. Ağ vərəqələr yerə endikcə quş qanadları kimi açılır və ətrafa yayılırdı. Dəstə-dəstə uşaqlar, kişilər və hətta qadınlar da özlərini

vərəqələrin üstünə atırdı. Götürən götürən cibinə soxur, kənara çəkilib, dörd tərəfə göz gəzdirir, ajan görmədikdə, çıxarıb oxuyurdu.

Kürd Əhməd saatına baxıb, təbrizli dostlarla görüş vaxtının çatdığını gördükdə yenə şəhərin yeganə asfaltlı və böyük küçəsi olan Pəhləvi xiyabanına çıxdı və bələdiyyə binasına tərəf yollandı. Bələdiyyənin dalında bir-birinin qarnına girmiş dar küçəli palçıq evlərə tərəf döndü. Azəroğlu burada, içərisində üzümlüyü və üç otaqdan ibarət evi olan bir həyət kirayə etmişdi.

Günəş batır, sərin və sakit Təbriz axşamı düşür, Kürd Əhmədin çox sevdiyi və Təbrizi doldurmuş göyərçinlər dəstə-dəstə damların üstündə o tərəf bu tərəfə uçurdu.

Kürd Əhməd qapını döydükdə əvvəlcə qoca bir qadın səsi eşitdi: “Kimsən?” O, adını dedikdə qadın çəkildi və bir uşaq gəldi. “Kimsən?” O bir də adını təkrar etdikdə Azəroğlu özü qapını açdı:

– Salam, Rəfiq, sən bizə xoş gəlmisən...

Kürd Əhməd onun əlini sıxdı:

– Yaman ehtiyatlı olmusunuz, – deyib sataşdı.

Azəroğlu iri əllərini qıvrım saçlarına çəkdi və ciddi cavab verdi:

– Həmid Həmididen sonra buna məcburuq.

Azəroğlu onun qolundan tutub, yavaş addımlarla həyətin başındakı evə tərəf apardı. Bütün ailəsilə ömürlük sürgünə məhkum edilmiş, evi və əmlakı talan olmuş Həmid Həmidinin faciəsindən danışdı.

– Beş ay bundan qabaq yanından gələn var idi, bərk naxoşdur.

– Heç kömək edə bilərsinizmi?

– Xırda bir tacir vasitəsilə iki yüz tünən göndərmişik, bir az da sağ qalsa, azadlıq gününü görər.

Otağın qapısına çatdıqları üçün söhbət kəsildi. Kürd Əhmədin qu-lağna qızgın səslər dəydi:

– Deyəsən, yoldaşlar istiqanlıdırlar!

– Çox... İndi də ki, müabahişə etməyə məsələ çoxdur. Onlar içəri girdikdə hamı sakit olub, ayağa durdu. Azəroğlu onu yoldaşlarla tanış etdikcə, Kürd Əhməd bir-bir yaxınlaşıb əl verirdi. Burada onun tanımadığı adamlar olduğu kimi, birinci dəfə gördüyü adamlar da vardı. Onların bəzisi müəllim, bəzisi gön və kibrit fabrik işçiləri, bəzisi də xırda tacir və əsnaf idi. Hələ Kürd Əhməd hamı ilə görüşüb oturmamış sözü yarımçıq kəsilmiş, əynində nimdəş bir pencək olan və üz-gözündən tər süzülən balaca boylu, tez-tez hərəkət edən Qədir adlı gənc davam etdi:

– Qoyun ağayi Kürd qazi olsun, hökm versin, – dedi və üzünü ona tutdu:

– Mən deyirəm ki, ağalar, pişim-pişim vaxtı keçdi. Qəti hərəkət zamanıdır. Gərək bütün tökülən qanların intiqamını alağ. Tehranla əlaqəni birdəfəlik kəsib, azad dövlət yaradağ. Bəs siz necə baxırsınız, ağayi Kürd Əhməd, siz Tehrandan gəlmişsiniz, bizdən yaxşı bilirsiniz?

– Kim isə onun sözünü kəsdi:

– Ağa Tehrandan gəlməyiblər. Təşrifləri Urmidəndir.

Qədir özünü itirmədi:

Lap yaxşı ki, Tehrandan deyil, yoxsa yəqin sizin tərəfi saxlayacaqdı. Tehranlılar da mühafizəkardırlar.

Bu söz bir neçə yerdən etiraz doğurdu:

– Mühafizəkarlıq niyə olur, dadaş? İncilabın da öz təhri var. Sən deyirsən ki, nə bismillah, nə əlhəmdülillah, gəlin bayraq götürüb tökülək küçələrə. Biz deyirik ki, bir dayan, yoldaşlar da gəlsin, görək vəziyyət necə olur.

– Dadaş, belə siz çox iştibah edirsiniz!.. Gözləmək zamanı keçdi. Yoldaşlar nə deyəcək?! Onların davası alman casusları ilədir, gəlib burada fəhlənin, kəndlilin əlindən qırmızı bayrağı ki almayacaqlar?

– İş tək yoldaşlarda deyil, dadaş. Belə ingilis də var. Amerika da var, bu xaraba İranın işini, Allaha şükür sən məndən pis bilmirsən.

– Əvvəla, dadaş, Amerika getsin otursun Vaşinqtonda, ingilis də Londonda. Mənim işimə niyə qarışır? İkinci də, bura İran deyil, Azərbaycanıdır. Girəvə düşüb əlimizə, əmniyyətə qaçıb, ərbab qaçıb, ajan qaçıb. Gəlin öz xalq hökumətimizi yaradağ. Qəzində də post qoyaq. Bir adamı bu tərəfə buraxmayağ. Vəssalam!..

Qədir odlu-odlu, heç bir şübhə yeri qoymayan bir inamla danışdı. İki fabrik-zavod nümayəndəsi və bir müəllim hər dəfə “doğrudur, doğrudur” deyib ona əl çalırdı. Kürd Əhməd bu əhvali-ruhiyyənin, tək birçə adamda olmadığını, Azərbaycanda gələcək dövlət quruluşu, ictimai həyat forması və sair bu kimi mühüm məsələlərin çox ciddi halda öz əməli həllini istədiyini görürdü. Məclisdəki qızgınlığın və onun bir hakim kimi cavab gözləyən üzünə dikilmiş gözlərin oyatdığı həyəcan içərisində:

– Əziz qardaşlar, – dedi, – əlbəttə, azadlıq tariximizin şərəfli bir dövrü başlanır. Bu dövr həm də çox məsuliyyətli bir dövrdür. Bir öz arzu və hərəkətlərimizi dünyada gedən böyük mübarizədən ayırmaq,

həmişə səhv yanlış yollara düşəcəyik, daima bir peşmançılıq qabağı-mıza çıxacaq.

O danışdıqca, hamı diqqətlə qulaq asırdı. Kim isə:

– Elədir, elədir! – deyib təsdiq etdi.

– Sözüünü kəsmə, görək nə deyir.

Səs-küy artacağını hiss edən Kürd Əhməd davam etdi:

– Siyasi firqələr görək qabaqlarına həmişə həlli mümkün olan vəzifələr qoysunlar. Zamanın şəraitini nəzərə alsınlar.

Rəhim replika verdi:

– Bundan da əməli məsələ olmaz ki, mən deyirəm.

Kürd Əhməd məsələnin əsl canına yaxınlaşdığını hiss etdi:

– Qardaşım, – dedi, – hazırda bizim üçün əməli məsələ təşkilat yaratmaq lazımdır. Fəhlə, kondli və azadixahların vahid, böyük, kütləvi təşkilatı – hazırda bizim qarşımızda duran vəzifə budur.

– Bərəkəllah, sağ ol!

– Təklif belə olar!

Bu səslərdən ruhlanan Kürd Əhməd sözünü qurtardı:

– Dediğiniz böyük məsələləri təşkilat müzakirə edə, xalqın mühakiməsinə verir. Onu xalq həll etməlidir.

O, oturduqda məclisdə əmələ gəlmiş sükut birdən-birə pozulmadı. Yalnız keyli sonra bir qımıldanma hiss olundu. Bəziləri bir-birilə pıçıldadı. Azəroğlu yeni mübahisə doğmasına yol verməmək üçün ayağa durdu:

– Böyük Sovet Ordusu vətənimizə gəlir. Bizi nazirlərin fitnəsindən qurtaran onlardır. Onların bayrağında azadlıq yazılmışdır. Gəlin ayağa duraq, onları ləyaqətlə qarşılamaq üçün hazırlaşaq. İkinci də şəhərdə qayda-qanun yaradaq. Əmniyyə, ajan qoyub qaçıb, məmləkət qalıb başına, min cür oğru-əyri talan sala bilər.

Onun sözünü kəsdilər.

– Sonra da xarici radiolar başlar ağzına gələn böhtanı yaymağa.

– Elədir, odur ki, şəhərdə qanun-qaydanı hiqz etməyi sənə tapşırım, – deyib Qədirə müraciət etdi. – Peşminə, kibrit və gön karxanası kargorlərindən əmniyyət dəstələri yarat.

Belə fəxri bir tapşırıqdan ruhlanmış Qədir ayağa durdu:

– Baş üstə!..

Ümumi bir mehribanlıq və ruh yüksəkliyi içində yoldaşlar dağılışmaq istərkən Azəroğlunun səsini eşitdilər:

– Gecənin zülmət qaranlığı qurtarmaqdadır. Eynal-Zeynal dağının dalında qızarmağa başlayan şefəqlər Təbrizə yenə parlaq bir səhər vəd etməkdədir!.. Tədbir və təmkinlə bu səhəri qarşılamağa hazırlaşın, dostlar!..

Onlar dağılışdıqdan sonra Azəroğlu Kürd Əhməd şama dəvət etdi. Ortağa Təbriz pilovu və döymə ət gətirdilər. Şam zamanı Azəroğlu Kürd Əhmədə müxtəlif suallar verir, Kürdüstanın, Tehranın vəziyyəti ilə maraqlanır, Fəridəni tərif edir, Fridundan danışdı:

– Onu qurtarmaq lazımdır, özünü də göndərin gəlsin Azərbaycana! Bizə kömək eləsin.

Kürd Əhməd:

– Bizə də adam lazımdır, – dedi və düşünüb əlavə etdi.

– Hələ zindandan çıxsın, baxarıq...

– Bilirsənmi, mən onu yaxşı bir xəbərlə sevindirəcəyəm!..

– O nə xəbərdir? Bəlkə, elə əvvəlcə mənə sevindirəsiniz.

Azəroğlu cavab vermək əvəzinə, ayağa durdu və otaqdan çıxdı. Bir qədər sonra təmiz geyinmiş, lakin zəif, rəngi sapsarı bir uşağın elindən tutaraq qayıtdı:

– Tanıyırsınızmı?

Kürd Əhməd diqqətlə uşağa baxdı. Yalnız onun canlı və fərasətli gözlerini harada isə gördüyünü xatırladı. Zənn ilə Musa kişinin böyük oğlu olduğunu təyin etdi. Ayaz əyri-əyri və etimadsız nəzərlə ona baxırdı. Kürd Əhməd:

– Ax, Ayaz, əzizim. – deyib onu qucaqladı və uşağa müxtəlif suallar verdi. Ayaz bəzən tələsə-tələsə, bəzən qəhərlənərək, başına gələnləri nağıl etdi.

– Sizinərbab bizi bu günə saldı – deyib sözünü qurtardı.

Kürd Əhməd bu sözlərdə ağır bir nifrət gördü, tez özünü uşağın gözündə doğrultmağa çalışdı:

– Mən onlardan deyiləm, oğul... Mən də sizlərdənəm.

Uşaq hələ də yumşalmayan bir səslə:

– Mənim atamı, anamı öldürən odur, – dedi. Bir də Əli əmniyyə-başı və mübaşir Məmməd. Səni bilmirəm.

Azəroğlu əlini onun başına çəkdi:

– Fikir eləmə, Ayaz, böyük oğlan ol, hamısının intiqamını alarıq.

Ayaz qəti səslə:

– Bəs necə, – dedi, – evlərinə od vuracağam!

Azərbaylı uşağı ötürdükdə, Kürd Əhməd soruşdu.

– Bunu necə tapdın?

On gün əvvəl Ərdəbilə getmişdim. Orada da yaxşı bir dəstə düzəlmişik. Cümə məscidinin həyətinə Həsənəliyə rast gəldim. Dilənçilik edir. Elə arıqlayıb, elə qocalıb ki, tanımaq mümkün deyil. O, Ayazın da yetim uşaqlar içərisində məscid həyətinə gəlib-gətdiyini söylədi. İki gün axtardım, tapıb götürüb gəldim. Çox ağıllı uşaqdır.

Nə isə fikrə getmiş Kürd Əhməd:

– Onu səhər özümle Tehrana aparacağam, – dedi, – Fridun doğrudan da çox sevinəcəkdir.

Ertesi gün Azərbaycanın düzəltdiyi məscidə o, Ayazı da yanına oturdub, Tehrana yola düşdü. Artıq uşaq ona yabançı və etimadsız gözlərlə baxmırdı. Onunla mehriban bir ata kimi danışır, suallarına hörmətlə cavab verirdi. Kürd Əhməd onun başını sığallayıb, Hikmət İsfahani və Əli əmniyyəbəşilərə olan nifrətinə qulaq asdıqca xəyalında mübarizələr dolu bir gələcəyin, sabahkı azad günün səhnələri açılırdı.

Cənubə doğru başpozuq bir halda qaçmaqda olan ərbaqlar, mürtece hakimlər və ağaların gülünc vəziyyətləri bu fikri möhkəmləndirdi. Üçüncü gün toz və çirk içində Tehrana çatdı. Tehran küçələrində daha böyük bir qarışıqlığa rast gəldi. Adamlar bir-birinə mənəfi və iti nəzərlərlə baxırdı. Hamının gözündə “nə olacaq” deyən bir sual vardı. Hamı sözlüyə oxşayırdı. Tehrandə bütün təbəqələr yalnız Azərbaycan və İrənin şimal əyalətləri haqqında danışır, Kürd Əhmədə rast gələn hər kəs:

– Nə var? Azərbaycan necədir? – deyər soruşurdu.

Burada min cür şayiələr yayılmışdır. Təbrizdə artıq sovet dövləti qurulduğu, bütün Azərbaycanda mülkədar və ərbaqların güllələndiyi və sair bu cür danışılar gedirdi. Bu sözləri yayanlar da əksərən dalına baxmadan qoyub qaçan ordu zabitləri, mürtece ərbaqlar, tacirlər və sairələr idi. Kürd Əhməd bu şayiələrə fikir vermədən tələsik yolun toz və çirkindən təmizlənərək Ayazı bacısına tapşırıb, Rza Qəhrəmanigilə gətirdi. Ev sahibəsi böyük bir təəssüf hissilə Fridundan hələ də bir xəbər çıxmadığını söylədi. Şəhərdə dolaşmaq bir vəziyyət yarandığını, Rza Qəhrəmaninin də günlərlə evə gəlmədiyini dedi. Kürd Əhməd oturub, bir stəkan çay içdi və nə etmək lazım olduğunu düşündü.

Rza Qəhrəmanini tapmaq qərara aldı. Vəziyyət və yoldaşlar haqqında ondan müfəssəl bir məlumat almaq olardı. Dəmir yoluna gətirdi. Rza Qəhrəmaniyyə depoda rast gəldi.

Deponun ətrafı fəhlələrlə dolu idi. Onlar divarın kölgəsində oturub, çövrələrini dizlərinin üstünə qoyaraq nahar edirdilər. Rza Qəhrəmani uzaqdan onu gören kimi qabağına qaçdı. Özünü saxlaya bilməyib qucaqladı və öpdü. Yavaşca qulağına pıçıldadı:

– Amma yaman vaxtında gəlmisən.

Kürd Əhməd nəzərlərini ona dikmiş və uzaqdan gülümsəyərək, baş əyən tanış fəhlələrə yaxınlaşdı. Salam verdi. Bir-bir keflərini xəbər aldı. Pəndir, çörək, göyərti, su ilə nahar edən bu adamların gözlərində nə böyük ümid yanırıdı!.. Onların sanki “Bəs nə vaxt?” deyər soruşan baxışlarına bir cavab olaraq:

– Hazırsınızmı? – deyər soruşdu.

Bir ağızdan:

– Lap ödümə də hazırıq! – dedilər. – Əmr gözləyirik! Rza Qəhrəmani söhbəti davam etdirməyə qoymadı.

– Vaxtımız qurtarır, gəl bir görüm nə var, nə yox – deyər onu kənara çəkdi.

Fridunun hələ sağ olduğunu söylədi. Bunu Şəmsiyyə vasitəsilə Sərhəngdən öyrənə bilmişdi.

– Məhbəsdə Fridunla bilavasitə əlaqə yarada bilmişinizmi?

– Heç bir şey mümkün olmur. Vəziyyət gərgindir. Kəndir onun boğazındadır. Bir neçə gün də saxlaya bilsək, ölümdən qurtarıyıq.

Fəhlələr depoya doğru hərəkət etdilər. İş başlanırdı. Kürd Əhməd getmək istəyən Rza Qəhrəmaniyyə:

– Axşam saat doqquzda bizə yığışaq, – dedi.

– Fikrin köhnə zamana gedib. Axşamlar çölə çıxmaq olmur. Hərbi vəziyyətdir.

– Onda bəs nə zaman?

– Saat yeddidə işdən çıxıb, sizə gələrim.

– Çox yaxşı, mütləq gəl!

Rza Qəhrəmani iki addım gedib nə isə xatırlayaraq, geri döndü və lap yaxına gəldi:

– Bir Südəbəyə baş çək! Onda yaxşı xəbərlər olar. Möhkəm qızıdır!

– Yaxşı. Saat yeddi yadımdan çıxmasın.

Kürd Əhməd Südəbənin yanına getməmiş, doktorun oğluy ilə görüşməyi kəsdirdi. Onun gizləndiyi ev də yolunun üstündə idi. Hiss etmədən tələsik gedir və tövşüyürdü. Qəlbində zamanın iti bir sürətlə qaçmasından doğan bir təlaş, həyəcanlı bir hiss əmələ gəlmişdi. Sanki

uzun middət dağların başında boğulmuş bir gölün ağzı açılmışdı. Su sırhaşırıla axaraq daş-qumu bir-birinə qatıb gəlirdi. Zaman da bu cür gedir və özü ilə min bir hadisə sürükləyərək gətirirdi. Onunla ayaqlaşmaq, onun cilovunu ələ keçirtmək lazım idi. Çünki gələcəyi ancaq zamanla ayaqlaşma bilənlər qazanacaqdı!..

* * *

Südabə axşam sərin düşəndə balaca bağçasındakı qırmızı gülləri sulayıb çarhovuzun daşının üstündə oturmuşdu. Anasının ölümündən və Fridunun həbsindən sonra axşamlar beləcə oturub, min bir xəyala dalmaq ona adət olmuşdu. Xüsusilə qaş qaraldığı, üföqlər qovuşduğu zamanlar evdə oturma bilmir, ürəyi darıxır və mütləq Fridunun siması bütün canlılığı ilə gəlib gözləri önündə dururdu. Hətta onun səsini eşidər kimi olurdu. O, Fridunu sevirdi. Fridunun qəlbini bilmədən, arzularını öyrənmədən sevirdi. Onun hər bir hərəkəti, hər bir kəlməsi nəzərlərində xəyali, əfsanəvi bir aləm açırdı. Fridun heç bir zaman onu sevməsə də, o ömrünün son gününə qədər sevcəkdi. Fridunun tutduğu yol isə ona azadlıq meydanlarında həlak olmuş atasını xatırladırdı. İndi həm sevgilisinin, həm də atasının getdiyi yol ona xəyali bir şey kimi görünürdü. Azadlıq!.. Bu söz xəyalında əlvan pərdələrə bürünmüş gözəl bir aləm, eşq xülyaları qədər füsunkar bir həyat açırdı. Bu yolda ölməyə də getmək xoş idi!.. Belə fikirlər dünyası ilə tanış olduğu günləri ömrünün ən xoşbəxt günləri hesab edirdi. Ona ələ gəlirdi ki, yalnız bu fikirlər qəlbində yol açdığı gündən, Fridun, Kürd Əhməd, Kərimxan Azadi, Rza Qəhrəmani və başqalarına rast gəldiyi zamandan həyatı bir mənə kəsb etmişdir. O günə qədər o, nə üçün yaşadığını, nə üçün dünyaya gəldiyini bilməmişdir. Yalnız o gündən sonra Südabə özünün, öz həyatının mənə və əhəmiyyətini anlamış, öz varlığında bir gözəllik tapmışdı. İndi ona Həkimülmülk, sərhəng Səfəilər, Hikmət İsfahani-lərin həyatı bir heç kimi görünürdü. Onlar nə üçün yaşayırdılar?.. Yalnız rəzaletlər törətmək üçün, gecə-gündüz bir-birlərinin ayaqlarının altını eşmək üçün, həyatı ləkələr və çirkəblərlə doldurmaq üçün! Onların ideali nədir? Pul, pul, pull!..

Onlar saf insan gülüşündə nə böyük mənəlar olduğunu, təmiz insan həyatında nə xoş gözəllik gülümsədiyini duymaqdan acizdirlər. Həqiqət onların nəzərində pul kimidir. Nə qədər saxtasını buraxsalar,

o qədər çox qazanmış olacaqlar. Bütün bu fənalıqlara qarşı vuruşan insanların içində olmaq, özünü onların böyük amal ilə yaşayan qəlbində hiss etmək nə böyük bir səadətdir!.. Bu şirin xəyallar onun dərdlərini yüngülləşdirir, qəlbini bir mənəət və qüvvətlə doldururdu. Bu zaman kim isə astaca iki dəfə qapını döydü. O, "Bəlkə, Frdundur!" deyər qapıya qaçdı. Halbuki Fridunun qapını heç vaxt bu cür döymədiyini bilirdi. Bununla belə, hər qapı döyüləndə "odur", deyib düşünürdü. Qapını açdı və Həkimülmülkə mister Toması içəri buraxdı. Həkimülmülk gizli bir həvəs və ehtirasla yanan baxışlarını ani olaraq Südabəyə dikdi. Bu oğrun baxışlarda çayan qız eşqinə düşmüş qocaların hərisliyi vardı. Südabə həmişə olduğu kimi, yenə gözünü ondan qaçıraraq, qapını örtüdü. Onlar kiçik salona keçdilər. Müharibə başlandıandan hər iki gündən, üç gündən bir ağayı Həkimülmülk bezi adamlarla burada görüşürdü.

Südabə salonun qapısını örtərək, çay hazırlamaq üçün koridora, oradan da mətbəxə gedib balaca ağ gümüş samovara od saldıqdan sonra, öz otağına keçdi. Nizaminin "Xəmsə"sini vərəqləməyə başladı. Bu, onun ən çox sevdiyi kitab idi. Orada xoşuna gələn Nüşabə hekayəsini oxudu. Aşağıdakı beytləri əzbərləməyə başladı.

Eşitdim çox şad olmuş bir gənc müqəssir.
Dara çəkilərək boynunda zəncir
Dostlardan birisi verdi bir sual:
"Az qalır ömründən, bəs nədir bu hal?"
Dedi: "Son nəfəsdür, ömrüm qalır az.
Az ömrü kədərlə keçirmək olmaz!"

Bu şeirlər kədər və qüssəni rədd edir, insanı həyat və mübarizəyə çağırırdı. Südabə kitabı sevə-sevə vərəqləyərkən birdən qonaqlar yadına düşdü. Kitabı büküb mətbəxə qaçdı. Samovar qaynayırdı. Dağ su ilə çayniki yaxalayıb, çay dəmlədi, stəkanları yuyub sildi, çay süzüb balaca podnosa düzdü. Qənddani da qoyub salona apardı. Mister Tomas adı qaydası ilə sakit idi. Sanki bütün dünyanı və xüsusən Tehranı bir-birinə vurmuş müharibə belə onun soyuqqanlılığını pozacaq halda deyildi. Hətta Südabə çayları ortalığa qoyanda, mister Tomas:

– O, mersi, – deyib gülümsədi də...

Südabə içəri girəndə onların nə isə birdən-birə danışdığı kəsdiklərinə tooccüb edərək, bu barədə düşündüyündən Mister Tomasın soyuq nəvazişlərinə əhəmiyyət vermədi. Lakin o qayıdıb qapıdan çıxmamış

mister Tomasın səsini eşitdi və qapını örtüb ayaq saxladı. Söhbət isə çox mühüm məsələdəndi. Sūdabə ölkənin bütün həyat və siyasətinə əl atan bu adamların danışığında, bəlkə, Friduna aid bir şey çşidəcəyi marağı ilə qulaq asdı. Mister Tomas:

– Sülalənin dəyişilməyi böyük hərc-mərcliyə səbəb ola bilər, – deyirdi. – O zaman, Şimaldan axıb gələn küləyin zərbindən təlatümdə olan ictimai həyat dəryası qaynayıb daşa bilər. Taxt-tac davası mütləq xalqı mübarizəyə çəker. O da ki, bir sel kimidir, qabağını açmaq asan, istiqamətini təyin etmək, ağzını saxlamaq çətindir. Onda qorxuram nəinki Pəhləvi sülaləsini, bəlkə, daha çox şeyləri yuyub aparsın. Məni anlayırsınızmı?

Həkimülmülk bundan narazı kimi:

– Pəhləvi adı gələndə xalq lənət oxuyur, – dedi, – yeni sülalənin başlanması ilə bu nifrətin qabağını almaq olardı, yanğın əmələ gəlməzdi.

– Hazırkı şəraitdə buna yol vermək olmaz. Belə bir hərəkət, odun üstünə yağ səpmək kimi bir şeydir. İndi elə tərpenmək lazımdır ki, şahlığın nüfuzu və hörməti artsın. Tac gəzdirən, lap taxtadan qayırlma bir büt olsa belə, məmləkət ona Allah kimi təzim etməlidir!.. Əks halda İrani kommunizm beləsindən qurtara bilməyəcəksiniz! Buna görə də hazırda sülalə söhbətini bir yana atın. Biz yalnız yeni dövlətin başçısı olmaqda sizə köməyimizi vəd edə bilərik.

Sükut içərisində onlar çaylarını içdilər. Sūdabə nəlbəkiyə qoyulan boş stəkanların cingiltisini eşitdi və yenə çay aparmaq üçün içəri girdi, gözaltı onlara baxdı. Mister Tomas trubkasını sümürüb havaya püləyirdi. Həkimülmülk başını aşağı salıb, tez-tez təsbəh çevirirdi. Sūdabəyə elə gəldi ki, Kərimxanın cəlladları, Fridunu məhbəsdə çürüdən qatillər qarşısında oturmuşdular. Qəzəbdən əli titrəyə-titrəyə stəkanları podnosa qoyub çıxmaq istəyəndə mister Tomas:

– Mersi, xanım, daha çay içməyəcəyəm, – dedi.

Həkimülmülk ona baxdı:

– Bir stəkan da için, Sūdabənin çayı ətirli olur. – Mister Tomas gülümsədi:

– O-o-o, çox müəttər çaydır, – deyib soyuq bir gülüşlə ona baxdı, Həkimülmülkün qışqanc və həris nəzərlərinin də üzünə dikildiyini hiss edən Sūdabə cavab verməyib qayıtdı.

Çayları ikinci dəfə onların qabağına qoyanda mister Tomas sözünü kəsmədən danışmaqda davam etdi:

– Bu vaxta qədər bolşevizmlə sizin aranızda dəmir hasar var idi. İndi o hasar uçulmuşdur. Hazırda hamımız İrana dolan bu bəla ilə mübarizə yollarını düşünməliyik. Sovetlərlə alman bir-birini əldən salana qədər İrani içəridən dağıtmaqdan saxlasaq, sonra qorxu yoxdur.

Sūdabə Həkimülmülkün cavabını gözləyə bilməyib, çayları stolun üstünə qoydu və qayıdıb öz otağına keçdi. Yenə “Xəmsə”ni açdı. Nüşabə əhvalatının dalını oxudu. Onda hərəkət etmək və fəaliyyət göstərmək meyli və arzularını oxşayan bu beytləri dönə-dönə təkrar etdi:

Yaxşını-yamanı tanıy xəyalım,
Var kamal tanıyan şüur, kamalım,
Boşuna keçməyir gecə-gündüzüm,
Özümle oynayan deyiləm özüm...

Qeyri-ixtiyari olaraq “ah, böyük Nizami, Azərbaycanı xaraba qoydular! Yurdunda bayquşlar ulayır, qatillər hökm edir!” deyə düşündü. Stəkanları yığışdırmağa gələndə Fridun adı qulağına dəydi. Ürək döyüntüsü ilə qulağını qapıya tutdu. Həkimülmülkün:

– Bilmirəm, sərhəng Səfainin nə haqq-hesabı varsa süründürür, – dediyini eşitdi.

Mister Tomas cavab verdi:

– Hər ikisi təhlükəlidir, serti Səlimi də, bu Fridun yaramaz da. Vaxt ikən susdurmaq yaxşıdır. Sonra başımıza əngəl ola bilər...

Sūdabə artıq içəri öz otağına girə bilmədi.

Bütün varlığını moşğul edən bircə şey idi: dərhal Fridunun yoldaşlarına xəbər vermək lazım idi. Bəlkə, onu xilas etmək mümkün oldu...

Kürd Əhməd doktorun oğlunu evdə tapa bilməyib təəccüb etdi. Doktorun arvadı təşviş içində:

– Nə qədər elədim, saxlaya bilmədim, – dedi, – paltarını dəyişib çıxdı. Hara getdiyini də bildirmədi.

Kürd Əhməd özü də narahat olduğu halda doktorun arvadını təskin etdi.

– Heç şey olmaz, qorxmayın! Gələndə məni gözləsin, – deyib küçəyə çıxdı və Sūdabə ilə tərəf yollandı. Heç gözləmədiyi yerdə Şəmsiyyənin maşını yanında dayandı. Şəmsiyyə pejmürdə bir halda onu maşına çağırırdı, götürüb evə apardı. Kürd Əhməd ondan Hikmət İsfahaninin hələ də məhbəsdə olduğunu eşitdikdə heyrət içində:

– Heç bir şey anlamıram, – dedi, – görünür, dünyanın altı üstünə çerilib.

Şəmsiyyə:

– Bunlar hamısı bu taxt-tacı başına uçmuşun işləridir, – dedi, – Allah bunların nəslini kəssin. Məmləkətdə sataşmağıqları bir adam qoymadılar! Yıxmadıqları bir ev qalmadı. Axır bu zülmələr yığışib görək küllərini göyə sovursun. Sovuracaq da. Deyirlər ki, pulları ingilis bənginə keçiriblər. Özü də qaçmağa hazırlaşır. Nə olaydı, onun meyidinin küçələrdə süründüyü günü görəydim!

Şəmsiyyə uzun danışdı. Şikayətləndi və Pəhləviyə qarğış yağdırdı. Sonra ev və idarə işlərindən Kürd Əhmədə məlumat verdi. Belə ki, o, vaxt tapıb Südəbənin görüşünə gedə bilmədi. Saat beşdə Şəmsiyyənin yanından çıxıb, doktorun oğlunu qayıtdı. Doktorun oğlu oturub onu gözləyirdi. İki dost qucaqlaşib öpüşdü. Kürd Əhməd:

– Ehtiyatsızlıq edirsən, – dedi, – tək-tənha şəhərə çıxırsan. Sonra ələ keçərsən, xəbərimiz də olmaz.

Aylarla qaranlıq zirzəmidə oturmuş, dörd divar arasında yaşamış doktorun oğlu yorulub tənəyə gəlmişdi.

– Davam gətirə bilmədim. Şəhərə çıxdım. Bilirsənmi, heç peşman da deyiləm. İnsanlara baxdıqca mənə elə gəldi ki, açılan bir şəhərin tamaşasına durmuşam. Zindanların zəncirlərin qırılacağını xəbər verən bu duyğu nə gözəldir.

– Hələ bura istibdadın dəhşətli mərkəzidir. Vəhşinin nəfəs aldığı mağaradır. İnsanlar onun hələ də tərənənən zəhərli caynaqlarını görür və nifrətlərini gizləməyə çalışırlar. Azərbaycanda, Kürdüstanda nələrdə olduğunu təsəvvür edirsənmi?.. Artıq orada azadlığın ilk nəsimini əsməkdədir! Dur, paltarını dəyiş, al bu qara cənəyi də tax, gedək. Rza Qəhrəmani də bizə gələcəkdir.

Açıq havaya çıxmaq və işə başlamaq təklifini eşidən doktorun oğlu bir uşaq sevinclə ayağa qalxdı. Tez paltarını dəyişdi. Mahud şlyapasını başına qoyub, qara cənəyini taxdı, Əlinə də bir ağac alıb, otaqda gəzindi və Kürd Əhmədin qabağında durdu:

– Hə necədir?

– Heç kəs səni tanıya bilməz! Qiyamətdir.

İkisi də susaraq küçəyə çıxdı. Hava qaranlıqlaşmağa başlayırdı. Dükəncilər yavaş-yavaş qapıları bağlayırdılar. Get-gəl seyrəkləşirdi. Şəhərdə hərbi dəstələr çiyinlərində silahı hazır tutaraq dolanırdı və hələ

də mərkəzi dövlətin yaşadığını xəbər verirdilər. Küçələrdə gedən təlaşlı və həyəcanlı danışmalar azalmırdı, artırdı. Kürd Əhməd və doktorun oğlunun nəzərini ortayaşlı, üzünü saqqal basmış iki nəfərin danışığı cəlb etdi. Onlar biri arxın o tayında, biri bu tayında durmuşdu. Təsədüfən küçədə rastlaşmış və hərəsi bir səmtə gedən adamlar idi. Ucadan qışqıra-qışqıra və tələsik danışdılar. Ləhcəsindən biri kirmanlıya, biri təbrizliyə oxşayırdı.

– Gədə, biz səhər səhər gedirik. Şeyləri qablamışıq.

– Hara, Ləndənə?

– Yox, hələ İsfahana. Oradan da görək hara gedirik.

– Heç durmaq olar! Görmürsən bolşeviklər gəlib Qəzvini tutub, Gədə, budur Kərəccədirlər cy...

– Sən də qaçırsan?

– Səfeh oğlu səfeh, mən niyə qaçım? Ağa mülki mənə tapşırıb gedir.

– Dedim, bəlkə, sən də Ləndənə səfər edirsən.

– Məni sərime, təbrizli balası, xudahafiz!

Onlar ayrılıb, hərəsi bir tərəfə getdi. Kürd Əhməd və doktorun oğlu bir-birlərinə baxıb gülümsədilər. Bu zaman “Novbahar” kafesindən çıxıb qapının ağzındaca iki nəfərdən birisi kəskin hərəkətlə sola döndükdə doktorun oğlunu üz-üzə gəldi. Doktorun oğlu yenə çəkilib ona yol verdi. Onlar ani olaraq göz-gözə gəldilər. Doktorun oğlu:

– Mersi! – deyib keçdi.

Doktorun oğlu ayaq saxladı. Kürd Əhməd onun pambıq kimi ağardığını gördü:

– Nə oldu?

Doktorun oğlu uzaqlaşmaqda olan adamın dalınca baxırdı. Onun ağzından birçə söz çıxdı.

– Hüseyin Məhbusi!

Hər ikisi, sürətlə uzaqlaşmaqda olan adamı təqib etdilər. O, sıq geyinmiş, şlyapasını sola tərəf əyri qoyaraq gəldi. Doktorun oğlu iti addımlarla ona yaxınlaşdı və qoluna girdi:

– Salam, ağayi Məhbusi!

Məhbusi çiyininin üstündən təəcübüblə doktorun oğluna baxdı. Tanıya bilmədi. Doktorun oğlu qara cənəyini çıxartdı, bir də:

– Salam! – dedi.

Məhbusi heyrətlə ona baxdı. O, hələ özünü yığışdırma bilmirdi. Nə işə heyrət və gizli bir fikrin doğurduğu sevinc bir-birinə qarışmışdı:

– Sizi nə qədər axtarmışam.
– Axır yenə mən sizi tapdım. Bilirsinizmi nədən tanıdım? Gözlərinizdən.

Məhbusi ucadan güldü.

O gecə dediyiniz düz çıxdı. Hara belə, bulurun bizə gedək.

– Yox, sizi hələ dostumuz Kürd Əhmədlə də tanış edim, özü də bir-baş bizimlə gedək. Təşkilatın iclası var. Axı bu günlər məsul günlərdir.

Məhbusi ani bir fikirdən sonra:

– Xob, gedək, – deyib razılaşdı.

Onlar faytona oturdular. Üçü də susmuşdu. Kürd Əhməd gözünü Məhbusidən çəkmirdi. “Birdən fikrini dəyişər, cəncəl çıxardar” deyər həyəcan keçirirdi. Doktorun oğlu da qəzəbli baxışlarını hiss etdi:

– Bəlkə, adres verəsiniz mən sonra gələm, – deyər yavaş-yavaş danışdı.

Fayton Kürd Əhmədgilə yaxınlaşırdı. Bircə küçə dönmək lazım idi. Doktorun oğlu soruşdu:

– Niyə? Yoxsa tələsik işiniz var?

– Çox tələsik. Sonra sizə nağıl edəyəm. Axı biz də bir təşkilat düzəltmişik. Yoldaşlarla gərək görüşəm.

Danışığındakı ahəngi və kəsik sözlərdən, onun bərk qorxdığı bilinirdi. Doktorun oğlu onu sakit etdi:

– Nə eybi var, – dedi, – beş dəqiqə oturub çıxarsınız. Elə faytonu da qapıda saxlarıq. Evi tanıyan gedin.

Məhbusi danışmadı. Bu sözlər ona inandırıcı göründü. Fayton Kürd Əhmədgilin qapısında dayandı. Kürd Əhməd irəli keçib dəmiri döydü. Uşaq qapını açdı. Onlar içəri girdilər, həyətdən keçib yuxarı çıxdılar. Rza Qəhrəmani Sərxan və Fəridə salonda oturmuşdular. Kürd Əhməd gülərək:

– Tanış olun, ağayi Məhbusi, – dedi.

Rza Qəhrəmani ayağa durdu. Diqqətlə başdan-ayağa Məhbusini süzdü. Məhbusi əlini ona uzadan yerdə o, Məhbusunin üzünə tüpürdü:

– Cani! Xain!

Məhbusi məsələni anladı. Tələyə düşmüş vəhşi kimi, çırpınmağa başladı. Qəhrəmanini döşündən itələyib pəncərədən özünü çölə atmaq istədi. Kürd Əhməd qüvvətli əllərilə onun boğazından yapışdı. O, xırıldaıy yerə oturdu.

Fəridə:

– Nə çırpınırsan, alçaq, – bəs o qədər qana bais olanda demirdin ki, belə günün də var!..

Sərxan heç bir söz deməyib, onun əl-ayağını bağladı. Onu evin altındakı kərpic, döşəməli zirzəmiyə endirdilər. Məhbusi ümitsiz halda yalvarırdı:

– Deyin görüm, mənə nə etmək istəyirsiniz?

Kürd Əhməd:

– Səni mühakimə edəcəyik. Uzan orada! – deyib onu küncə itələdi və yoldaşlarına döndü:

– Buna mühakimə etməzdən əvvəl Xavəri evindən köçürmək lazımdır.

Onlar təsdiq etdilər. Zirzəminin qapısını bağlayıb çölə çıxdılar.

Kürd Əhməd kiçik qardaşını çağırırdı:

– Bu ağalara bir stəkan çay ver, mən də yarım saata qayıdıram, – dedi və çıxmaq istədi, Fəridə onun dalınca ayağa durdu:

– Siz çox zirəklik eləməyin, qoyun mən də gedim. Bəlkə, lazım oldu.

Sərxan:

– Mütələq get, – dedi, – kənarda durarsan, bəlkə, bir hadisə baş verdi.

Fəridə ilə Kürd Əhməd küçəyə çıxdı və qapıda durub Məhbusini gözləyən faytona oturdu. Daş döşəməli küçədə dördnala çapan atların ayaq səsi ətrafa yayıldı.

* * *

Xavər bütün günü ağzına çörək dəyməmiş Azadı dilo tutaraq təzəcə yatırtmışdı. Bir saatdan artıq onun başını dizinə alaraq nağıl demiş, müxtəlif suallarına cavablar tapmağa çalışmış, sabah ona hər şey alacağını vəd edərək, xoş bir ümid içərisində yuxuya vermişdi. Özü də elə oradaca, uşağın başının üstündə oturaraq xoyala dalmışdı. Şəhəri bürümüş müxtəlif danışıklar onun da qulağına çatmışdı. Tezliklə təzə hökumət yaranacağından, azadlıqdan, bolluqdan, hər kəsə iş olacağından danışırtdılar. Xavər də sobirsizliklə o günün gəlməsini gözləyirdi: Gələcək günün, sabahkı günün! Anlaşılmaz daxili bir etimadla o günün mütələq gələcəyinə inanırdı!.. O gün, gələcək. O gün minlərlə, yüz minlərlə Xavər kimilərə azadlıq, iş, çörək və səadət gətirəcəkdi. O gün Fridunu zindandan, Gülnazı uçurumdan qurtaracaqdı!.. O günün gəlişini sürətləndirmək üçün hər bir fədakarlığa hazırıdı.

Gecənin qalın pərdəsini yırtaraq onu o gələcək günü qorxunc divlərin qucağından çıxartmaq lazım olsa, yenə də özünü irəli atardı. Yox, artıq divlər son nəfəsini çəkirlər! Odur, azca sonra qızaran üföqlərdən, qırmızı şəfəqlərin içindən, o gün, o səadət səhəri qalxacaq və dünyanı salamlayacaqdır! Xavər o gəlirdi ki, Kərimxan da xoş günün nurlu işıqları ilə evə daxil olacaqdır. Çünki gecənin qalın pərdələrini qıran, divləri həlak edənlərin içərisində o da vardı. Bu fikir nəzərlərində Kərimxanı daha da qaldırırdı. Onun özünü nahaq qurban vermədiyini düşündü. Həyat və ölümün igidlərə layiq olduğunu duydu. Azadlıq və səadət günlərində Xavər ondan oğluna nağıllar deyəcək, onun Rüstəm Zal kimi bir qəhrəman olduğunu danışacaqdı. "Oğlum, atan kimi mərd ol, igid ol, dünyada namusla yaşa!"

Axşamın həzin sakitliyi, Tehranın üstündəki mavi və nəhayətsiz cənub göylərində çırpınan ilk ulduzlar sanki onun bu xəyallarını oxşayıf, fikrini uzaqlara çəkib aparırdı. O qədər sakit, o qədər səssiz bir axşam idi ki, ara-sıra damlardan həyəətə enən gecəquşunun qanad çalması belə dərhal eşidilirdi. Çaparaq gələn atların ayaq səsi bu sakitliyi xələdar edərək həyəətə doldu. Fayton onların qapısında durduqda Xavərin başına qorxulu bir fikir gəldi: birdən Qəmərbanu olmayal.. Ürəyi titrədi. Axı, o hədələyib getmişdi. İstəsə, nələr edə bilirdi!

Kürd Əhməd Fəridəni küçədə qoydu. Xavərin qorxa biləcəyini düşünərək, qapını döyməmiş səsləndi:

– Xavər baci, aç mənəm!

Elo bil ki, bu anda dünyanı ona bağışladılar. Ürəyi min bir sevinclə döyündü. Pis gündə əl uzadan xeyirxah bir dost nə yaxşıdır! Kömək, arxa, nəfəs nə qədər qiymətli və gözəldir. O, sevincindən kövrəlmiş halda qapını açdı. Kürd Əhməd tələsik və hay-küylə onu sevdiyi adla çağırırdı:

– Yığışdır, fars qızı, – dedi, – daha durma ha, yığışdır, gedək!

Hələ də özüne gəlməmiş Xavər təəcüblə Kürd Əhmədə baxdı. Kürd Əhməd yalnız onun yanaqlarına bir cüt göz yaşı süzüldüyünü gördü və tamam boş qalmış otağa baxdıqda nələr çəkdiyini xəyalından keçirdi.

– Eybi yoxdur, fars qızı, pis günün ömrü az olar, eybi yoxdur, dur gedək!

O, yuxuda nə işə kəsik-kəsik sözlər danışan Azadı ayıltmamaq üçün yavaşca qucağına aldı.

Xavər:

– Bura qayıdacağımı? – deyər soruşdu.

– Yox, fars qızı, bir daha bura qayıtmayacaqsan.

– Bəs açarı nə edim? – dedi və yavaşca əlavə etdi: – İki aydır ev kirayəsi də verməmişəm.

Kürd Əhməd cibindən bir əlli tümənlik çıxarıb ona uzatdı:

– Al, açarı da, kirayəni də ver, gəl, – dedi, özü isə Azad qucağında faytona oturdu. Azca sonra Xavər, Fəridə də gəldi. Faytonu Sədabəgilə sürdülər. Fayton qapıya çatanda çıxmağa hazırlaşan Sədabə onları qarşıladı. Kürd Əhməd gülərək:

– Lap vaxtında çıxdınız, – dedi, – lap vaxtında. Bundan belə tufəng götürmək lazım olacaq...

Həyəcan içərisində olan Sədabə bu zarafata fikir vermədi:

– Sizə deyiləsi vacib xəbər var!

– Çox yaxşı, onda bu uşağı bir yerdə yatır. Özün də bizimlə gedək. Sədabə Azadı qucağına almaq istədi. Kürd Əhməd zarafat etdi:

– Maşallah, yekə kişidir, gücün çatmaz.

Sədabə qabaqda, Azadı qucağına almış Kürd Əhməd də onun dalaınca yuxarı çıxdılar.

Onlar Azadı yatağa salaraq, çıxıb faytona oturdular. Kürd Əhmədgilə gəldilər. Doktorun oğlu və Qəhrəmani, Sədabəni gördükdə sevincdən güldülər.

Kürd Əhməd zarafatla:

– Ağalar, cərgəməzə yeni bir dost daxil olur. Tanış olun! – Onlar Sədabəyə əl uzatdılar.

Rza Qəhrəmani onun əlini sıxdı:

– Xanım Sədabə, sizi gördüyümə xoşbəxtəm.

– Təşəkkür edirəm.

Kürd Əhməd:

– Məncə işi qurtarmaq lazımdır, – dedi.

Doktorun oğluya Qəhrəmani təsdiq etdilər və:

– Xanımlar bilirmi? – deyər soruşdular.

– Bilmirlər. Lakin indicə bilirlər.

Durub zirzəmiyə endilər. Kürd Əhməd qapını açıb birinci olaraq içeri girdi. Hər yerdən ümidini kəmiş Məhbusi ipini çeynəyərək qolunun birini açmışdı. Kürd Əhməd onun boğazından basaraq yenə açılmış qolunu bağladı. Məhbusunin gözələrində dəhşətli bir ifadə vardı. Xavər onu gördükdə ani olaraq titrəyib durdu. Sonra əllərini qaldıraraq onun üstünə yeridi, Kürd Əhməd onu saxladı:

– Sakit ol, fars qızı, indi hər şeyi ayırd edirik. Oturun, xanımlar, oturun, ağalar!

Onların zirzəmidəki kötüklerin üstündə oturdular. Kürd Əhməd üzünü Məhbusiyyə tutdu:

– Məhkəmə işə başlayır. Sən vətəni satmaqda, yoldaş və dostları satmaqda, azadlığa xəyanət etməkdə ittiham edilsən. Sən adi bir xain deyilsən. Sən insanın mədəsinə girmiş xərçəng yarası kimi qorxulu və dəhşətlisən. Heç bir ilan sənə qədər zəhərli ola bilməz. Kərimxanın, doktorun... qatili sənə, Fridunu məhbəsə saldıran sənə? Biz soni bunlarda ittiham edirik. Axırncı sözüdür. Danış görək nə deyirsən?

Məhbusi üzünü gah Kürd Əhmədə, gah doktorun oğluna, gah Südəbə və Xavərə tutdu, imildədi:

– Mənə rəhm eləyin, mənə yazığınız gəlsin! Məni öldürməyin! Buraxın. Sizə xidmət edəyəm, sizə işləyəm.

Rza Qəhrəmani ayağı ilə onu itələdi:

– Çəkil, alçaq! Yeni dünyanın açılan səhərini, azadlığın xoş sabahını insanlıq sənə kimi rəzil və alçaqlarla qarşılaya bilməz, çəkil!

– Mən sizə xidmət edəyəm. İt olub qapınızdan çəkilməyəm.

Həyəcamı soyumayan Fəridə:

– Sus! – dedi, –səsin çidəndə az qalırım tutub boğazını üzəm, sus! Kürd Əhməd:

– Yaxşısı budur günahlarını, cinayətlərini say! Azadlıq ordusuna xainlərin xidməti lazımdır! – dedi.

Məhbusi ağladı:

– Məndə günah yoxdur, ağalar, xanımlar! Məni məcbur etdilər. Mənə yazığınız gəlsin. Mən çox bədbəxt bir adamam. Mənim başıma gələnləri bilsəniz ürəyiniz yumşalar... Məni belə görüb alçaq nəsiləndən olduğumu güman etməyin. Mənim atam bir zaman Kırmanşahın məşhur və məruf bir taciri idi... Onun mal-mülkünü sayı-besabı yox idi... Məni bu hala salan onun başına gələn müsibət oldu. O da Rza xanın qəzəbinə düşən tacirlərdən biridir. Onu məhbəsədə çürütdülər. Həlak etdilər. Mal-mülkünü müsadirə etdilər. Onun ölümündən sonra mən özümü min daşa çırpdim. Bir yaşamaq yolu axtardım. Nəhayət, yolum İran-İngilis neft şirkətinə düşdü. Yaxam bir İngilisin əlinə keçdi. O gündən həyatım dağaşağı yuvarlanan bir çarx kimi iradəmdən asılı olmadı. Nə etdiyimi, hara getdiyimi bilmədən hər şeyə alışdım. Bir İngilis məni o birinə təhvil verdi. Hakimim mister Tomas oldu.

Mənə rəhm edin qardaşlar... Allah İngilisin evini yıxsın! Biz İranlıların evini yıxan odur.

O, ölümqabağı bir sayıqlama içində ara vermədən danışır, sürgünlərdə, zindanlarda necə məhbusların içinə getdiyini, nə cür onları satdığını nağıl edirdi. O, mister Harold və fon Valterlə görüşünü, müfəssəl xatırlayırdı. Can hövlüdəndə yadına nə düşürdüsə deyirdi. Bütün bunlarla hərəkət etməzdən məhv olacağını sübut etməyə çalışırdı. Lakin bütün bunlar onun tamamilə cinayət və çirkab içərisində itmiş simasını daha murdar və daha eybəcər göstərirdi. Nəhayət, o ağlayaraq “Rəhm edin!” deyib yalvardı.

Kürd Əhməd ağır-ağır sözə başladı:

– Bizim kürdlərin adətine görə xainin ya başını kəsərlər, ya da diri-diri qaynar qazana salıb bişirərlər. Bu alçaq ancaq belə bir cəzaya layiqdir. Lakin mən burada xanımlar oturduğunu nəzərə alıb, onların xatirinə onun cəzasını yüngülləşdirməyi xahiş edirəm. Mən təklif edirəm o, boğazdan asılsın! Kim razıdır, əlini qaldırsın!

Zirzəmidə ağır sükut içərisində əllər qalxdı. Kürd Əhməd durub sabunlanmış kəndiri zirzəminin tirinə bağladı:

– Rza, məhkəmənin hökmünü icra etmək sizə tapşırılır, – dedi.

Rza Qəhrəmani cəld hərəkətlə yerindən sıçrayıb, yarıbişmiş halda torpaqdan qopmaq istəməyən Məhbusunin qollarını açdı. Çiyindən qaldırıb, boğazını sabunlanmış kəndirin halqasına keçirdi. O, bir andlığa əl-qolunu atdı və sonra havada sallanıb kömür kimi qaraldı.

* * *

Südəbə Həkimülmülk və Tomasın söhbətini onlara xəbər verib:

Fridunu böyük bir fəlakət gözləyir – dedi və yaşarmış gözlərini yana çevirdi.

Onlar gərgin və sakit halda ona qulaq asdılar. Sükutu ilk pozan Fəridə oldu:

– Başınıza dönüm, elə tədbir tökün ki, qardaşı qurtaraq!..

Hərəsi bir şey təklif etdi. Sərxan Südəbəni Sərzəngin yanına göndərməyi məsləhət gördü. Lakin doktorun oğlu bunun bir nəticə verməyəcəyini söylədi.

Bizim siyasət adamları və sahibmənsəblərin təbiətini bilirsiniz. Kim güclü olsa, o tərəfə əyilmək onların xasiyyətidir. Buna görə də

məncə, hazırki şəraitdə sərhəng Səfai, Fridunu öldürməyə cəsarət etmez. Lakin dalında bir təşkilat olduğunu bildirmək lazımdır.

Rza Qəhrəmani:

– Rızılıq verin, mən gecə ikən bu Sərhəngi oğurlayım, Fridunu buraxdırmayınca əl çəkməyə, – dedi.

Kürd Əhməd bu təklifə etiraz edərək dedi:

– Sərhəngi oğurlamaqla, Fridunun ölümünü yaxınlaşdırmaq olar. Yaxşısı budur, golin Sərhəngə bir məktub yazaq, onu xəbərdar etmək lazımdır.

Sonra üzünü Südabəyə tutdu:

– Südabə xanım, yazım!

Südabə kağız və qələm götürüb hazır durdu. Kürd Əhməd yavaş-yavaş sözləri seçə-seçə dikte etdi:

“Ağayi sərhəng Səfai! İstibdadın son günləridir. Azadlıq günəşi üföqlərdədir. Özünüzü gözləyin! Əgər yaşamaq istəyirsinizsə, heç olmazsa istibdadın axır günlərində əl saxlayın, qanlı əməllərinizə son qoyun! Əlinizi artıq qana batırmayın! Dayanın, fikir edin, siz hələ gəncsiniz. Bəlkə, azadlıq dünyası sizin günahlarınızı bağışladı. Təklifimiz: Fridunu qoruyun. Onun həyatı sizin gələcəyinizin rəhnidir. İndi özünüz mülahizə edin! Hər saat siz bizim əlimizdəsiniz. Onun başından bir tük əskik olsa, özünüzü ölmüş bilin!”

Məktubu büküb paketə qoyduqdan sonra Kürd Əhməd, Südabə və Xavəri ötürmək üçün ayağa durdu.

Xavər onları saxladı, göz yaşları arasında Gülnazla olan görüşünü nəql edib, – onu da fəlakətin qucağından qurtarmaq lazımdır, – dedi.

Rza Qəhrəmani Fridunun Gülnaza olan münasibətini, onun təmiz xəyallarını xatırlayıb titrədi:

– Bu da ona bir zərbə olacaqdır.

Xavər:

– Gülnazı da tapın, tapın!.. deyib Rza Qəhrəmaniyə müraciət etdi.

– Lakin nə cür, ünvanı bilirsənmi?

– Arvadın adı Qəmərbanudur yaxşı bilirəm.

– Ey... Bacım bu şəhərdə minlərcə Qəmərbanu var. Min elə ev var...

Kim bilir, bəlkə də, o əsl adı deyil, ləqəbidir, haradan tapacaqsan?

Bu fikirdən Xavərin ümitsiz bir hala düşdüyünü gördükdə sözlərini dəyişdi:

– Hər halda axtaranıq, – dedi və Südabəyə tərəf döndü:

– Fars qızı hələlik sizdə qalar.

Südabə Xavəri qucaqlayıb öpdü:

– Əlbəttə. Bacımdır, – dedi və yaşarmış kiprikləri arasından gülümsəməyə başladı.

Kürd Əhməd də gülümsədi:

– Ayazı da sizə gətirəcəyəm, qoy Xavərin Azadı ilə oynasın, – dedi və onu necə tapdığını nağıl etdi.

İYİRMİ DOQQUZUNCU FƏSİL

Müharibə sürətlə inkişaf edirdi. Bu sürətlə müvafiq Tehranın siyasi dairələrində müxtəlif mülahizə və şayiələr gəzirdi. Rza xan müttəfiqlərin təklifini rədd etdiyi günlərdə almanların tezliklə Türkiyə və ya Qafqazdan qoşun keçirib, İranın köməyinə gələcəyinə aid şayiələr yayılmışdı. Lakin onlar sabun köpüyü kimi çox da tez dağılıb getmiş, yerini Hitlerin ünvanına yağdırılan lənətlərə, tam bir ümitsizliyi andıran danışıqlara tərk etmişdi. Artıq orada-burada Rza xandan, onun axır ayaqda nə cür hərəkət edəcəyindən, hara qaçacağından danışdılar. Yeni dövlət quruluşu, məmləkətin gələcək taleyi hamını məşğul edirdi. Yavaş-yavaş inqilabi demokratik fikirlər, daha geniş dairələri əhatə etməyə başlayırdı. Fəhlə və kəndlilərlə dağınıq qüvvələrini birləşdirmək arzuları qüvvətlənirdi.

Həyat və cəmiyyətin dərinliklərində yetişmiş və uzun müddət boğularaq, özünü göstərə bilməmiş ictimai qüvvələr baş qaldırır, böyük zəlzələ ilə torpağı çatladaraq, yuxarı püskürən vulkan kimi, hər şeyin alıtını üstünə çevirəcəyi ilə hakim təbəqələri təhdid edirdi. Yuxarı sınıflar, istibdad və irtica qüvvələri onun bütün vüsətilə özünü göstərə biləcəyini hiss etdikdə qorxudan titrəyir, yaxınlaşmaqda olan fırtınanı yatırtmaq yollarını axtarırdı. Bu qorxu, bu vahimə Həkimülmülk və Rza xanları, mister Tomas və mister Haroldları daha artıq bir-birinə yaxınlaşdırır, təhlükə duyan canavarlar kimi bir dəstə halına salırdı. Xalqın hərəkətə gələcəyi, öz iradə və varlığını göstərə biləcəyi imkan onları dərindən gətirirdi. Onlar uzaq gələcəyin mübarizəsinə hazırlaşır, yalan, böhtan, riyakarlıq kimi öz alçaq mübarizə silahlarını itiləyirdilər. Sovet xalqı, milyonlarla sovet əsgəri, qadın və kişiləri boşer tarixinin görmədiyi bir qəhrəmanlıqla hər cür fəlakət və qurbanlara dözərək, bütün xalqların, bütün bəşəriyyətin azadlıq və gələcəyini Hitler yırtıcı-

larından qoruyarkən, Amerika, İngiltərə və İran mürtəceləri Tehrandə oturub, gələcək mübarizənin riyakar planlarını tökürdülər. Xalq hərəkatının, demokratik inkişafın qarşısını almaq, Sovetlərə qarşı düşmənçilik siyasətini davam etdirmək yollarını axtarırdılar. Bütün millətlərin mülkiyyətçi və kapitalist sinfinə xas olan müxtəlif alçaq və vəhşi sifətlərdən əlavə, İran hakim və varlı təbəqəsinin özünəməxsus bir keyfiyyəti də vardır. Bu da onun doğulduğu gündən ictimai idealdan məhrum olmasıdır. Buna görə də o, hədsiz dərəcədə simasız və ikiüzlüdür. Bütün bu sinfin təbiəti olan bu keyfiyyət, bir dəryanın tərkibi bir zərrədə əks olunan kimi, həmin sinfin hər bir fərdinin, hər bir şəxsiyyətinin təfəkkür və əməllərində, əxlaq və adətlərində öz ifadəsini tapmışdır.

Sərhəng Səfai də bu sinfin övladı idi. O öz sinfinin bütün ənənələrinə sadıq və bu ənənələrdən yoğrulmuş bir kəndə idi. Onun nəinki təfəkkür və əxlaqı tamam aid olduğu sinfin təfəkkür və əxlaqının eyni idi, o öz sövq-təbii hissələrlə də, bütün "qeyri-şüuri" varlığı ilə də öz sinfinə sadıq idi. Buna görə də ətrafında gedən hadisələrə biganə qala bilməzdi. O, bu hadisələrin gələcək inkişafından asılı olaraq düşünməyə, hərəkət etməyə başlayırdı. Şəraiti ölçüb-biçir, öz mənafeyinin harada olduğunu tezəcə müəyyən edir, buna müvafiq də iş görürdü. Simasızlıq, əqidəsizlik, satqınlıq, hərəslilik bütün sinfin taktikası idi. Dünən ağ yazılan, bu gün qara da oxuna bilərdi. Yalnız mənsəb, mülk və mal əldən getməsin, hakimiyyət və ixtiyarat əldən getməsin!..

Kərimxangilin işini böyük bir ciddi-cəhdlə, tükənməz bir enerji ilə dar ağacına qədər aparıb çıxarmış Sərhəng Fridun və Hikmət İsfahaniyənin işini uzadır, min bəhanə taparaq məsələni ləngidir və gözləyirdi. Lakin o, sadəcə gözləməklə qalmırdı. O, bir gözü ilə cənuba, o biri gözü ilə şimala baxır, Tehrana doğru hərəkət edən iki böyük qüvvənin keçdiyi yola nəzər salır, düşünür və ölçüb-biçirdi. Hadisələrin aqibətini müəyyən etməyə can atırdı. Başında tacı, altında taxtı titrəyən Rza xanın təhdidlərini və qəzəbini yumşaltmaq üçün o, min bəhanə tapırdı. Əslinə baxsan, Rza xan özü də son günlər məhbəsdə çürüyənləri unutmuş kimi idi. Görünür ki, əlahəzrətin varlığını daha mühüm hadisələr məşğul edirdi.

Sərhəng əlinə düşmüş fürsətdən istifadə etmək fikrində idi. O, gözünü şimaldan və cənubdan paytaxta doğru gələn iki qüvvədən çəkərək, həbsdə, hazırda onun əlinin altında olan iki adama dikmişdi. Fridun və Hikmət İsfahani!.. Bu iki adam sanki o iki qüvvənin gətirdiyi müxtə-

lif ruh və müxtəlif meyli ifadə edən canlı bir rəmz idi. Sərhəngin son xətti-hərəkəti də bu instinktin tələbələrinə əsaslanırdı.

Bu mülahizələrə görə Hikmət İsfahani ilə növbəti görüşündə daha mülayim, daha yumşaq rəftar etdi. Halına yandığını, qurtarması üçün əlindən gələni etməyə hazır olduğunu söylədi və mənalı-mənalı:

– Hər şey menden asılı deyil, – deyib əlavə etdi.

Onun fikirlərini, nələr düşündüyünü, nə kimi mülahizələrlə yaşadığını dərhal anlamış Hikmət İsfahani özünü bilməməzliyə qoydu. Onun məhəbbət və hörmətinə həmişə böyük inam bəslədiyini bildirib, təşəkkür etdi və başına gələn dəli əhvalatının heç üstünü də açmadı. Sərhəng isə ağır bir izahat verməkdən qurtardığı üçün çox razı qaldı və daha da mülayimləşdi, Hikmət İsfahaniyə həftə vəzifəsinin tələbini unutmaq kimi bir fədakarlığa belə hazır olduğunu hiss etdirərək:

– Sizi buradan qurtarmaq üçün bilmirəm əlahəzrətə necə təsir edək,

– dedi və üzündəki mülayim təbəssümü bir az da artıraraq əlavə etdi:

– Bəlkə, mister Tomasa bir parça kağız yazasınız?

Hikmət İsfahani, onun heç bir şey anlamaq mümkün olmayan üzünə baxdı və başını tərpətdi:

– Məsləhət görmürəm, indi mister Toması məsləhət görmürəm.

Onun etirazının səbəbini birdən-birə anlamaq bilməyən Sərhəng təəccüb etdi:

– Yoxsa elə güman edirsiniz ki, daha mister Tomasın sözü keçmir? Səhv edirsiniz! Mister Toması saraya bağlayan halqa bir deyil, iki deyil. Biri qırılanda, o biri qalır. Mühəribə-filan sizi aldatmasın. Bunlar zahiri şeylərdir. Bir də ki, əlahəzrət ingilislərlə yox, ruslarla dava edir.

– Yox, necə olsa, üstümüze qoşun çəkib. Daha ingilislə mənimki getdi qiyamətə. O ki bizim istiqlalımızı pozdu, qurtardı...

Hikmət İsfahani "istiqlal" sözünü ağzına gətirən kimi Sərhəng məsələni anladı və gülümsədi. Demək, azadçılıq, demokratiya əbasını çiyinə salmaq zamanının gəlib çatdığını bu qoca oyunbaz ondan da yaxşı anlamışdır. O, Rza şah tərəfindən zindana salınmasını gələcək fəaliyyətində çox faydalı bir mal kimi istifadə etməyi indidən qərara almışdı. Sərhəng mülahizələrinin doğruluğunu yoxlamaq üçün qəsdən özünü sadələşdirməyə göstərdi:

– Bəlkə, fon Valerə yazasınız, əlahəzrətin müttəfiqləridir.

Hikmət İsfahani Sərhəngin bu təkliflərinin bir siyasət olduğunu və ya ürəkdən gəldiyini heç cür müəyyən edə bilmədiyindən diqqətlə

onun simasına, gözlərinə baxırdı. Lakin onun əsl fikrini bilməyin çətinliyini gördükdə gözlərini yana çevirib məsələnin mahiyyəti haqqında düşünməyə başladı. O, mister Tomas və fon Valterin onu məhbəsdən dərhal xilas edəcəyinə inanırdı. Yəqin onlar balaca bir xahişə bənddirlər. Lakin o, belə bir xahişi etməyəcəkdi. Çünki bu hərəkət onun gələcək fəaliyyəti üçün yaxşı deyildi. Almanlar məğlub olduqda, fon Valterin əli ilə zindandan qurtarmağı ictimaiyyətin nəzərində onu hörmətdən sala bilərdi. Camaat “Rza şah həbs etdi, nazirlər buraxdılar” – deyəcəkdi. Mister Tomasın vasitəsilə də çıxmağa dəyməzdi. Xalqın ingilislərə olan nifrəti ona məlum idi.

Onun cavab vermədiyini gören Sərhəng məsələni bir az da açdı:

– Mister Tomasa yazmamağınızı anlayıram. Bəs fon Valterə niyə yox?! Onlar ki, dostlarımızdır!

Hikmət İsfahani ah çəkdi.

– Qərəzli dost biqərəz düşməndən pisdür... Başımıza bu oyunu açan onlar oldu.

Sərhəng onun istibdad dövründə zindana düşməyini gələcəkdə böyük və qiymətli bir sormayə kimi istifadə etməyi qəti qərara aldığı gördü:

– Mister Harold necə? Onları camaat demokrat, azadixah tanıyır. Özləri də iki cəbhə arasında bitərəfdirlər.

Hikmət İsfahani gülümsədi:

– Daha nə edim, çarəm yoxdur. Sən deyirsən, gərəkdir yazam. Sərhəng ona borclu qalmaq istəmədi. Danışqların üstündən bütün pərdələri götürdü:

– Yazın, yazın mister Harold hər tərəfdən məsləhətdir. Çünki hazırda hər yerdə amerikalıları demokrat, azadixah tanıtmışlar. Avam camaat onları alicənab və xeyirxah bilir. Müstəbid Rza şah həbs etdi, demokrat Amerika azadlıq verdi! Bax, bu kapitaldır, bu avtoritetdir!.. Yazın!..

Hikmət İsfahani özünü yenə tox tutaraq qələmi mürəkkəbə batırıb, Sərhəngin uzatdığı bloknotun üstündə nə isə yazdı. Büküb ona uzatdı.

– Sərhəng, xahiş edirəm, mister Harolda çatdır.

Sərhəngin simasında süni təəccüb əlaməti geri çəkildi:

– Mən?!

Hikmət İsfahanınin havadan asıla qalmış əlinə baxdı:

– Başqa bir vasitə tapın. Bilsələr, abırım gedər.

Sərhəng kağızı alıb, stolun üstünə qoydu və otaqda gezindi.

– Lakin... Lakin bu bizə çox baha başa gələcəkdir.

– Sərhəng, necə olsa gərəkdir düzəldəsen!

– Çox bahalı işdir, çox... Çox bahalı işdir!..

Hikmət İsfahani Sərhəngin nəyə işarə etdiyini yaxşıca anlayırdı. Lakin onun uca yerdən başlayacağından qorxaraq, özünü bilməməzliyə vururdu. Sərhəng bir də “çox bahalı işdir!” dedikdə Hikmət İsfahani əsəbilik göstərdi.

– Bilirsən, ağayı Sərhəng, mən tacirəm, haqq-hesabda sözün açığını sevirəm. Buyur görüm nə istəyirsən?

Sərhəng pul söhbəti gələndə həmişə Hikmət İsfahanınin haldan çıxdığını bildiyi üçün əsəbiliyyə əhəmiyyət vermədi... Öz halını pozmadı:

– Qorxuram sövdəmiz baş tutmaya?

– Kişi, sən bir sözünü de, sonra falı bəd aç! De görüm nə istəyirsən?

– Şəmsiyyəni!

Hikmət İsfahanınin üstündən sanki dəyirman daşı götürüldü. Dərindən nəfəs aldı:

– Bir qız bir oğlanındır, götür halal xoşun olsun.

– Cəhizini də bu başdan danışsaq lap rahatlıq əmələ gələr.

Hikmət İsfahanıni yenidən titrəmə tutdu. Yenidən əsəbiləşdi:

– Olsun, de görüm!

– Nə deyim. Özünüz məndən yaxşı bilirsiniz. Əlli min tükən pul, bir də Ərdəbil malikanəsi.

Hikmət İsfahanınin başı gicəldi. Ağır və gözəlilməz zərbədən səndələyər kimi oldu. Etiraz edərsə, sövdanın pozulacağından qorxdı. o zaman Rza şahsız da Sərhəng onu məhbəsdə həlak edəcəkdi. Çünki bu elə bir söhbət idi ki, gərəkdir açılmayırdı, açıldı, gərəkdir hər iki tərəfin razılığı ilə başa çatsın. Razılıq əmələ gəlmədən Sərhəng belə bir sirlə onu salamat buraxmayacaqdı. Onlar bir-birini didməyə hazır olan qurd kimi baxışdılar. Bu baxışlar məsələni həll etdi. Eyni vəhşi istinkt ilə ikisi də salamatlığın birləşməkdə, razılaşmaqda olduğunu duyaraq ayağa qalxdı. Hikmət İsfahani:

– Allah xeyir versin, – deyib əlini ona uzatdı.

Sərhəng onun əlini sıxıb, mürəkkəb və kağızı qabağına qoydu.

– Buyurun, yazın!.. Şərt kağız üstündə olsa yaxşıdır. Yazın!

Hikmət İsfahani oli əsə-əsə kağızı yazıb mister Harolda olan məktubun yanına qoydu. Sərhəng hər iki kağızı götürüb bükdü və qoltuq cibində gizlətdi.

–Bu gecə sizi evinizə buraxaram, – dedi və xəfifcə gülümsədi. Bu gülüş Hikmət İsfahaniyə bir töhmət, bir təhqir kimi göründü. Daxilin-də nə isə bir ağırlıq duydu, özünü pis hiss etdi. Həmişə zərərli sövdəyə düşəndə, ticarətdə uduzanda özünü belə hiss edərdi.

* * *

Sərhəng Hikmət İsfahaninin bütün varidatını ələ keçirmək xəyalında idi. Bu xəyal yavaş-yavaş həqiqətə çevrilirdi. Çünki yetmişdən artıq yaşamış Hikmət İsfahani, canı nə qədər sulu olsa da, axır mənzilə yaxınlaşmışdı. Sərhəngin hesabına görə on uzağı o, səkkiz və ya on ildən sonra ölməli idi. Tez olarsa daha yaxşı!.. O öldükdən sonra bütün əmlakına varis çıxacaq yeganə adam Şəmsiyyə idi. Hikmət İsfahaninin beş arvad almasına baxmayaraq, övlad naminə birçə Şəmsiyyədən başqa heç kimi yox idi. Beləliklə, çox olsa-olsa on il sonra onun saysız-hesabsız mülk və varidatı Sərhəngin əlinə keçəcəkdi. Sərhəngi Şəmsiyyəyə cəzb edən də hissiyyat və ürək deyil, bu haqq-hesab idi. Sərhəng, varə çatandan sonra üreyinin arzularını asanlıqla ödəmək mümkün olduğu əqidəsində idi. İndi yolun üstündə iki maneə dururdu. Şəmsiyyə və Sərtib Səlimi!

O, yalnız Şəmsiyyənin razılığını aldıqdan sonra Hikmət İsfahaninin azad olunmasına təşəbbüs edəcəkdi. Bunun da iki səbəbi vardır. Birinci, Şəmsiyyə indi atası məhbəsdə ikən daha tez onunla izdivaca razı olardı. Daha doğrusu, başqa şəraitdə onun razılıq verməsi müşkül işdi. İkinci, Hikmət İsfahaninin məhbəsdən çıxdıqdan sonra tamamilə başqa sifət göstərməsi də mümkün idi. Bəli, Sərhəng bu ağaları yaxşı tanıyırdı. Quyruğu qapı arasından çıxan kimi “qız razı deyil” deyib, verdiyi kağızdan da boyun qaçıra bilərdi. Doğrudur, belə halda ona təzyiq etmək üçün Sərhəngin olindən daha güclü vasitələr vardı. O, sübutlar və delillərlə Hikmət İsfahaninin yalançı azadxahlığının üstünü açıb, abırdan salardı. Onun işi bu yerə getirib çıxaracağına şübhə etsə də, ona tamamilə arxayın da ola bilmirdi. Buna görə Şəmsiyyə ilə danışmağı lazım gördü. Hazırkı şəraitdə Şəmsiyyəni razı salmaq Sərhəngə o qədər də çətin görünmürdü. Bəli, Sərtibin də, Hikmət İsfahaninin də məhbəsdə olduğu bir vaxtda bu asan bir iş idi. Onun fikrinə, qıs onsuz da Sərtibi istəmirdi. Onunla izdivaca razılıq verməsi də bir güc, bir təzyiq nəticəsi idi. İndi Sərtib olmasın, Sərhəng olsun!.. Nə təfəvütü vardı? İstəmədən birisinə erə gedən eyni qayda ilə başqa bi-

risinə də gedə bilərdi. Sərhəng Şəmsiyyənin yanına getdi. Şəmsiyyə kədərli və fikirli olsa da, onunla danışarkən gülümsəməyə, şad görünməyə çalışırdı. Hətta özü gedib ona çay da gətirdi. Bütün bunlar Sərhəngi ürekləndirdi.

– Xanım Şəmsiyyə – dedi. – mən bir daha sizinlə iki il bundan qabaqkı söhbətə qayıtmaq istəyirəm.

Şəmsiyyə qaşlarını çatdı və səbəbi bir halda:

– İki il qabaqkı cavabı da alarsınız! – dedi. Sizi mənə sevdircək heç bir təbəddülət əmələ gəlməmişdir!..

– Yaxşı fikir edib, yaxşı düşünsəniz, görürsünüz ki, çox böyük təbəddülət əmələ gəlmişdir!

– Siz atamın və Sərtibin həbsinə işarə edirsiniz. Məncə, bu təbəddülət ürəkdə məhəbbət yox, yalnız nifrət oyada bilər.

– Xanım, Sərtibi xatırladığınız üçün təşəkkür edirəm.

Çünki onu misal çəkməklə mən fikirlərimi aydın ifadə edə bilərəm. Siz ürək və məhəbbətdən danışsınız. Rica edirəm, bir sualıma cavab verin. Məgər siz Sərtibə aşıq olmuşdunuz? Ona görə izdivac məsələsi ortaliğa çıxdı?

Şəmsiyyənin qəlbinin ən həssas tellərinə toxunmuşdu. Qız özünü təhqir edilmiş sanaraq titrəyir və zorla göz yaşlarını saxlayırdı. Əlini Sərhəngin oturduğu yumşaq kresloya vuraraq:

– Sizin nəzərinizdə bununla, bu cansız taxta parçası ilə bir qız arasında heç bir fərq yoxdur, – dedi. – Mən sizin yerinizə utanıram, Sərhəng! O kresloya pul verib siz də bazardan ala bilərsiniz, başqa birisi də. Lakin axı mən canlı bir insanam, mən kreslo deyiləm, Sərhəng! Belə, bir dəfə qanın ki, burada döyünən bir ürək var, o istəmədiyi adamın ağışına atıla bilməz. Sizi məcburən nifrət etdiyiniz bir qadınla bir otağa salıb, “yaşayın, bir yerdə yatın, durun və hətta onun hisslərinə də cavab verin” desələr, bacararsınız mı, Sərhəng? Nahaq yerə biz qadınları cansız, ruhsuz və hər kəslə yaşaya biləcək bir məxluq hesab edirsiniz!..

– Xanım, inandırırım sizi ki, minlərcə qadınlar məhəbbət nə olduğunu bilmədən erə gedirlər. Lakin məhəbbət sonradan ünsiyyət nəticəsində meydana çıxır.

– Düzdür, İrənin yüz minlərcə bədboxt qızları və qadınları insan həyatının yüksək və ləziz mənasını təşkil edən məhəbbətdən xəbərsiz ömür etməyə məcburdurlar. Lakin mən elə yaşamaq istəmirəm! İstəmirəm!.. Bu heyvan yaşayışıdır, insan həyatı deyil!..

-- Məsləhət sizinkidir, xanım! Məni bura göndərən ağayi Hikmət İsfahani oldu. Onun həyatı sizin razılığınıza bağlıdır.

Quru bir əda və təhdidlə söylənmiş bu sözlərdən sonra o, Hikmət İsfahaninin kağızını Şəmsiyyənin qabağına qoydu. Şəmsiyyə kağızı oxudu. Əlində özib yerə atdı:

– Rəzalətdir, rəzalət! – deddi və əllərini ağzına basdı.

Sərhəng əyilib kağızı götürdü, səliqə ilə qırıqlarını açıb бүkdü və cibinə qoydu, əlini papağına atdı.

– Xudahafiz, xanım, qəti cavabımızı bir gün də gözləyə bilərəm...

Şəmsiyyə bir qərara gələ bilmirdi. Bu adamın atasını da, Sərtibi də məhv edəcək bir alçaq olduğu ona aydın idi. Bəlkə də, Şəmsiyyə onların xatirinə özünü qurban verməli idi. Bəlkə də, yalandan söz verib onları azad etməli və sonra Sərtiblə izdivac etməli idi. Şəmsiyyə yalnız zindana düşdükdən sonra Sərtibin nə qədər necib və təmiz bir ürək sahibi olduğunu duymağa başlamışdı. Qəlbində nə işə incə hissələr baş qaldırılmışdı. İndi o, bir zaman Şahpurla izdivac kimi boş bir fikrə düşərək, Sərtibi uzaqlaşdırmaqda özünü ittiham edir, bunu ömrünün düzəlməz bir xətası sayırdı. Sərhəngə söz verib, onları zindandan qurtarmaq və sonra Sərtiblə izdivac etmək fikri ona yeganə çıxış yolu kimi göründü. Lakin bəs sonralar, Sərhəng onlardan əl çəkəcəkdirmi, Sərtib kimi düzlük sevən bir adam Sərhəngin hiylələri qarşısında dayana biləcəkdirmi? Burada onun fikri çəşir və heç bir qərara gələ bilmirdi. Nəhayət, məsləhətləşməli bir adam düşündükdə Sədabənin yanına getməyi qərara aldı.

Son aylar çox az-az görüşdükləri Sədabə öz otağında nə işə oturub yazırdı. Şəmsiyyəni görün kimi tələsik kağızları yığırdı:

– Xoş gəlmisən, bacım, – deyib əlini sıxdı, – otur, otur, niyə belə ağarmısan, heç rəngin üstündə deyil?

Şəmsiyyə onun üzündə bir ilham, bir şadlıq görərək:

– Maşallah, sən yaxşısan, – dedi və oturdu.

Sədabə çay hazırlamaq istədikdə, əlindən tutub qoymadı:

– Səndən yaxın bir dostum yoxdur, adam pis günündə dost yanına geder.

Sədabə ona yaxın oturdu:

– Nə var, Şəmsiyyə, sənə nə olub?

Şəmsiyyə başına gələn əhvalatları ona danışdı:

– İndi mənə bir məsləhət ver, bir yol göstər, nə edim? Ağır gündə adamın gözü bağlanır. Xoşbəxtliyi elə yerdə axtarır ki, orada tapmaq mümkün deyil.

Şəmsiyyənin müşkül suallar qarşısında durduğunu anlayan Sədabə düşdüyü ziddiyyətlər içərisində ona səadət görmürdü, onun fikrince bu səadət başqa yerdə idi.

– Sən yaxşı dedin, Şəmsiyyə, biz çox zaman xoşbəxtliyi olmayan yerdə axtarıq. Mən onun əsil yolunu göstərsəm, bilmirəm o yol ilə gedərsənmi?

– Sənin yanına onun üçün gəlmişəm, Sədabə.

– Şəmsiyyə bacım, nə Sərhəng, nə də sənin atan sənə səadət verməyəcək. Onların yolu hakimiyyət və mal-dövlət yoludur. Bu yolda onlar nə sənin səadətini düşünür, nə mənim. Bunun üçün onların bu bədbəxt İrani satmadıqları bir dövlət qalmayıb. Sən xoşbəxtlik axtarısan, amma sənə də, mənə də necə xoşbəxtlik ola bilər ki, vətənimiz və xalqımız zülm içində, yoxsulluq içindədir.

Şəmsiyyə azca yana çəkilərək təəccüblə və ehtiyatlı bir nəzərlə ona baxır, nələr danışdığını anlaya bilmirdi. Sədabə davam edirdi:

– Onlardan əlini üz, gəl başqa bir yerə gedək. Gəl mən səni sadə adamların içinə aparım. Səadət onların içindədir.

– Bəs atam, bəs mülklərimiz? – dedi, -- onlardan ayrılısam mən necə yaşaya bilərəm?

– Onların hamısını at, gəl yaxşı adamların içinə gedək. Orada dəbdəbəli məclislər və şahzadələr yoxdur. Kasıblıq və ehtiyac içində olsa da böyük duyğular, ali fikirlərlə yaşayan adamlar var!..

Sədabənin dedikləri Şəmsiyyəyə anlaşılmaz bir yuxu təsiri bağışladı. Sanki qız onu hara gedib çıxdığı belli olmayan qaranlıq bir yola çəkirdi.

– Sağ ol, bacım, məni bağışla, narahat etdim, – deyib Şəmsiyyə evinə qayıtdı. Sabahısı günü eyni tərəddüd içərisində yaşayarkən yenə Sərhəng gəldi. Ona tam bir azadlıq və səadət vəd edərkən atasını mütləq buraxacağını, Sərtibin vəziyyətini yaxşılaşdırmağa çalışacağını vəd etdi. Yenə onun yumşalmadığını gördükdə durub getmək istədi:

– Xudahafiz, xanım, ağayi Hikmət İsfahaniyə son sözünüz varmı? Bəlkə, bir daha üzünü görmədiniz!

Şəmsiyyə başını qaldırdı və qorxulu nəzərlərlə onun gözlərinə baxdı. Bu gözlər soyuq bir şüşə kimi işıldayan cəllad gözü kimi qətiy-

yətlə yanırdı. Bu qətiyyətin altında Şəmsiyyənin bütün iradəsi öldü. Ümitsizlik və dəhşət içərisində qolları yanına düşdü, qanı qaçmış dodaqları zorla titrədi:

– Raziyam, Sərhəng, qayıdın!

* * *

Sərhəng kabinetində oturub mister Harolda verdiyi kağızın cavabını gözləyir və Sərtib Səlimi haqqında düşünürdü. Hər hansı danışqdan boyun qaçıran, yanına gələn hər kəsi söyüb-qovan və ümumən böyük bir rahatsızlıq yaradan Sərtibi nə cür məhv etmək yollarını axtarırdı. Rza xanın əmrinə və Sərhəngin isteyinə görə Sərtib salamat çıxmamalı idi. Bu vaxta qədər öldürülməməyinə də səbəb şahın şübhələrini doğrultmaq təşəbbüsü idi. Rza xan tələb edirdi ki, Sərtibin mütləq sovet səfərxanası ilə əlaqəyə girib, məmləkətdə pozucu işlər apardığı sübut edilsin. Lakin Sərtib bütün əzablara dözərək, “yox” deyib dururdu. Artıq vaxt gəlib çatmışdı. Sərtib aradan götürülməli idi. O, başlanı bələcək azadlıq hərəkətlərində hakim dairələr üçün daha qorxulu idi. O, böyük nüfuz sahibi idi. Kərimxanların dalınca getməyən müterəddid təbəqələr belə onun ardınca gedəcəkdilər. Sərhəng həm bu təhlükəni aradan qaldırmaq, həm əlahəzrətin qəzəbini soyutmaq, həm də öz yolunu təmizləmək üçün onu məhv etməli idi. Lakin nə cür? Sərhəng əvvəlcə onu öz kamerasında asmağı düşündü. Sonra xörək içində zəhər verib öldürməyi daha əlverişli tapdı. Hər halda bu iki üsul daha səssiz və sakit keçə bilərdi. “Sərtib özünü öldürmüş, yaxud zəhərlənmişdir” deyib onun ölümünü əbədi bir sirr pərdəsi altında gizlətmək olardı. Lakin Sərhəng hələ qəti bir qərar çıxarmamış Həkimülmülk zəng etdi. Onun səsinə qeyri-adi bir həyəcan vardı. O, əlahəzrətin Hikmət İsfahanini azad etmək haqqındakı hökmünü bildirərək, səsindeki titrəyiş və iztirabı gizlədə bilmədi. Sərhəng ona qulaq asa-asa “bu hərif öz gələcəyindən qorxur” deyər düşünürdü. Hakimülmülk sözünü:

– Əlahəzrət Sərtibin rahat edilməsini istəyir, rahat edilməsini istəyir! – deyib qurtardı və qulaqlığı asaraq heç Sərhəngin fikrini də soruşmadı.

Sərhəng iki nəfər boynuyoğun, kök və bir-birindən seçilməyən qulluqçunu yanına çağırırdı:

– Hazırlaşın, – dedi, – əlahəzrət Sərtibi rahat etməyi tələb edir!

Onlar sualedici nəzərlərlə Sərhəngə baxdılar:

– Nə cür?.. Özünü asmaq tərqiqlə, yoxsa?..

Sərhəng sual etdi:

– Onun aclıq elan etdiyi neçə gün olar?

– Beş gündən çoxdur dilinə heç bir şey vurmur.

– Çoxmu zəifləmişdir?

Onlar bu sualın mənasını anlamadılar. İki də birdən:

Sərhəngin acığı tutdu:

– Siz də bimürvət adamlarsınız!.. Beş gün də ac qalan insan zəifləməzmi? Ona bir iynə vurmaq lazımdır. Canına bir az qüvvə gəlsin.

Onlar yalnız indi Sərhəngin firini anladılar. Zəncirdən açılmış köpək kimi sevinclə:

– Bəçəşm, – deyib tələsik və ruhlanmış halda onun yanından çıxmaq istədilər.

Sərhəng onları saxladı və balaca bir qutu ilə yaşıl güllü bir yaylıq verdi.

– Alın, rahat edildiyini bildirən sənəd buraya qoyulmalıdır. Əlahəzrətə gedəcək!..

Sərhəng kinini qiyamətə qədər ürəyində saxlayan adamlardan idi. Şəxsiyyətinə toxunan, mənliliyini yaralayan xırda bir sözü belə illərlə ürəyində saxlar, intiqamını almayınca rahat olmazdı. İndi də əlahəzrətin əmrini yerinə yetirərkən iki il əvvəl Şimranda Şəmsiyyənin qonaqlığında Sərtiblə olan deyişməsi yadına düşdü. Daxilində vəhşi bir hiss baş qaldırdı. Sərtibin ölümü nə cür qarşılacağını görmək istədi. Durub aşağı endi.

Ağ xalatl, küt baxışlı bir adam ölüm iynəsini hazırlayıb durmuşdu. Qulluqçular Sərtibi gətirməyə getmişdilər. Sərhəng qətl otağına açılan balaca pəncərədən baxır, Sərtibin gəlməsini gözləyirdi. İstintaqa çağırıldığını zənn edən Sərtib başını dik tutaraq daxil oldu. Dalınca dərhal qapı örtüldü. O, ağ xalatlı adamla üz-üzə gəldi. Sərhəng onun simasında qorxu və vahimənin izlərini axtardı. Ağaracağını gözlədi. Lakin Sərtib ani bir heyətdən sonra başını dik tutaraq, acıqlı nəzərlərlə ağ xalat geyinmiş cəllada baxdı.

– Mən naxoş deyiləm!..

– Sərhəng sizə iynə vurmağı əmr etmişdir. Beş günün aclığına heç bir bədən dözməz!

– Təşəkkür edirəm, mənim iynəyə ehtiyacım yoxdur! – deyib qa-
yıtmış istədikdə yoğun xidmətçilərlə qarşılaşdı. Onlar:

– Tərslik etməyin, Sərtib, xoşluqla yaxşıdır! – deyib onu taxta
uzandırmış üçün üstünə yeridikdə əlini qaldırdı. Nə isə demək istədi.
Bu zaman gözləri balaca pəncərədən ona dikilmiş Sərhəngin gözlə-
rinə sataşdı:

– Sərhəng, dörd yüz il bundan qabaq İtaliyada Cordano Bruno adlı
bir adam yaşamışdır. O, orta əsr qaranlığı qurtarıb, yeni dünyanın ilk
səhəri açılarkən sizin kimi cəlladlar tərəfindən odlarda yandırılmışdı.
Bilirsənmi, o öz cəlladlarına nə demişdi? Bilmirsən! Qulaq as, o de-
mişdi ki, ağalar, siz mənə ölüm hökmü oxuyursunuz, lakin özünüz
daha dəhşətli bir vahimə içindəsiniz. Mən də sizin yadınıza o böyük
insanın sözlərini salıram. Sərhəng, siz saralmısınız! Çünki sizin dün-
yanızın axını gəlmişdir. Bax, yeni dünyanın səhəri açılır, qoy mənim
qanım o səhərin al şefəqlərinə qarışsın!

Sərhəng:

– Vurun iynəni, vurun! – deyər qışqırdı.

Lakin Sərtib üstünə hücum edən xidmətçiləri sinəsindən itələyib
geri oturtdu. Köynəyini cırıb, oynından çıxartdı və qolunu uzatdı:

– Gəl, cəllad, işini gör!

Ağ xalətli adam dərhal iynəni onun heyəcan və qəzəbdən gərgin-
ləşmiş damarına batırdı. Zəhər qanı dolaşdıqca Sərtib ağarırdı. Lakin
müvazinətini pozmur, şüurunu itirməməyə çalışırdı. O, öz ölümü ilə
də Sərhəngi titrətmək istəyirdi. Zəhər isə öz işini görməkdə idi. Azca
sonra onun gözləri axdı. Titrəyərək, taxtın üstünə uzandı. Xidmətçilər
və ağ xalətli adam nə isə bir vərəq kağıza imza ataraq, balaca qutuya
qoyub yaşıl güllü yaylığa bükdülər. Bu zaman Sərtib artıq şüursuz
halda gözlərini yummuşdu. Onun çinar kimi gövdəsi hələ də titrəyir,
sanki bütün məhbəsi lərzəyə salırdı. Birdən bu titrətmə Sərhəngin bə-
dəninə keçdi, o yarpaq kimi əsməyə başladı:

– Gəlin, gəlin məni buradan götürün! – deyər zəif bir səs çıxartdı.

* * *

Musa kişi iki gün Fridunla bir yerdə qaldı. Bu iki gündə Fridunun
bütün səyinə baxmayaraq, onun ruhi aləmində bir sakitlik əmələ gəl-
mədi. Gah qızıqır, söylənir, xəyalında canlanan qorxunc kabuslarla

mübarizəyə başlayır, ağlayır, qışqırır, deyir, gah da yorularaq özün-
dən gedir, saatlarla bir küncə düşüb qalırdı.

Yalnız ürəkgetməsindən sonra özünə gəldikdə ağlında bir işıqlan-
ma görünür, hafizəsində həyatın bəzi real səhnələri canlanırdı. Çox tez
keçən bu anlarda Fridun onun nə üçün bu hala düşdüyünü öyrənməyə
çalışırdı. O, çəkdiyi əzabları, döyüldüyünü nağıl edir, indi qədər
məhiyyətini anlamadığı günlərdə ittiham edildiyini söyləyirdi. Belə
anlardan birində “Fridunun yerini söylə!” deyər onu döyüb incitdik-
lərini danışaraq ağlamışdı. Kəsik və yarımqıq sözlərindən Fridun belə
nəticəyə gəldi ki, Sərhəng hər şeyə aşınadır. Kənddəki əhvalatı da,
onun sonrakı fəaliyyətini bilir. Musa kişi və Hikmət İsfahaninin yanına
salındığı təsadüfi deyildi. Sərhəng artıq onu fərziyələr və rezin kimi
hər tərəfə burula bilən dumanlı sözlər əsasında deyil, alçaq sübutlarla
ittiham edəcəkdi. Lakin o bundan qorxmurdu. Sərhəngin Rza Qəhrə-
mani və Kürd Əhməd qədər gəlib çıxma biləcəyi ehtimalı onu daha
artıq narahat edirdi.

Üçüncü günü onu da, Musa kişini də kameradan çıxartdılar.

O, məhbəsin uzun koridorundan keçib, Sərhəngin kabinetinə tərəf
dönərkən Musa kişini əks tərəfə apardıqlarını gördü. “Bəlkə də, bu
son görüşdür!” deyər, bir fikrin təsirilə Fridun ayaq saxladı. Vidaedici
nəzərlərlə arxasınca baxdı. Musa kişi böyük bir dərddə içində başını
aşağı salıb gedirdi. O, sakit və fikirli idi. Birdən dönüb yana baxdı. Fri-
dunu görmədikdə heyəcana düşdü. Geri qayıtdı. Onu yaxınlaşmağa
qoymayıb, tüfəngin qundağı ilə boynundan vurdular. O, üzüüstə yerə
deydi. Fridun “vəhşilər!” deyib, əli ilə gözlərini qapadı. Kim isə onun
kürəyindən itələdi:

– Uzunçuluq eləmə, ağa! Sərhəngin yanına yer!

Fridun bürəyib iki addım irəli keçdi, dönüb bir də baxdıqda dar
koridorun başında nə isə kölgəyə bənzər bir şeyi sürüdüklərini gördü.
Bu, son dəfə gördüyü Musa kişi idi. Fridun gözlərini qapayıb döndü və
ələcsiz halda böyük bir kədərlə Sərhəngin otağına getdi.

Sərhəng onu nisbətən mülayim bir halda qarşıladı:

– İndi inandınız ki, bizə hər şey molumdur? Bizdən gizli bir sirr
yoxdur. Günahlarınızı gizlətməyə çalışmasınız əbəsdir! Etiraf, etiraf
etmək və yoldaşlarınızın adını, yerini demək sizin vəziyyətinizdə olan
adam üçün ən ağıllı hərəkətdir.

Fridun qəti cavab verdi:

– Sərhəng, bütün bunlar nahaqdır. Mən son qərarı gözləyirəm!..

Onu yenə qayıtdılar. Kameraya atıb uzun müddət sorğu-suala çağırmadılar. O, Musa kişinin başına nələr gəldiyini də bilmədi. Axırncı dəfə Sərhəngin yanına gətirildikdə bütün əsəbləri gərgin halda idi. Dünya hadisələrinin cərəyanından xəbərsiz idi. İran tarixinin yeni səhifələri açıldığını və bütün bunların Sərhəngin rəftarında qəribə dəyişikliklər törətdiyini bilmirdi. Buna görə də Sərhəngdən tam bir collad qəzəbi gözləyərək içəri girdi.

Sərhəng başını aşağı salaraq, nə işə oxuyurdu. Simasından mühüm bir şeyin, doğrudan da, bütün fikirlərini məşğul etdiyi anlaşılırdı. O, Friduna son dərəcə tutqun göründü. Orları azca batmış, gözlərinin altı qaralmış və həmişə tünd çayı andıran rəngi ağarmışdı. Fridun qapı ağzında ayaq üstə durub, diqqətlə onun bütün hərəkətlərini izləyirdi. Bu zaman Sərhəngin gözləri Kürd Əhmədgilin yazdığı məktubu dikilmişdi. Daha doğrusu, bir saatin ərzində onuncu dəfə idi ki, bu məktubu nəzərdən keçirir, hər sətirinin, hər nöqtəsinin üstündə düşünərək müəyyən bir qərara gəlmək istəyirdi. Məktubu birinci oxuyanda qızıqmış, acıqlanmışdı. Onun yazılarında təhdid hələ də ona xoş gəlməmiş, mənliyinə toxunmuşdu. Bu hissini oyatdığı kin və qəzəb Fridunu məhv etmək fikrini başına salmışdı. Lakin yavaş-yavaş əməli düşüncələr və həyat instinktinin nəticəsində kin və qəzəb soyumuş və bu fikir də ona mənasız görünmüşdü. Fridunun, doğrudan da, bir dəstə qüdrətli adamlarla əlaqədar olduğu məlum idi. Son günlər başında dolanan və bütün varlığına hakim olan mülahizələrə əsasən Sərhəng onu azad etməyi qərara almışdı. Gələcəkdə o da kara gələ bilərdi. Bu gün Rza xan hakimiyyətdən əl çəkəcəkdi. Bununla da böyük bir kötük güclü bir süyün ağzından götürülürdü. Kim bilir, qabağı açılan bu sel haralara qədər axıb gedəcəkdi. Həyat nə mena və rəng alacaqdı. Bu axın içərisində çayaşağı buraxılmış hər dirək bir yerdə işə yarayacaqdı. Fridun içəri girdikdə bu son qərar fikrində dolanaraq qəti şəkllə düşməkdə idi. Buna görə də Friduna anlaşılmaz görünən bir nəzakətlə:

– Oho, ağayi Fridun, – deyər başını qaldırdı və gülümsədi. – Ağayi Fridun, buyurun, əyləşin! Sizi mən şad bir xəbərlə sevindirmək istəyirəm.

Fridun hələ heç bir şey anlamadan oturdu. Şübhə və etimadsızlıq dolu gözlərini Sərhəngə dikdi. Sərhəng eyni ahənglə davam etdi:

– Mən əldə olan dəlillərin kifayət olmadığını gördüm. Derindən və ətraflı məsələyə baxdıqda ədalət və həqiqət naminə sizə bəraət qa-

zandırmaqdan başqa bir yol tapmadım. Bəli, ədalət və həqiqət hər şeydən yüksək olmalıdır. Bizim kimi adamlar gərək nə mənəb, nə şöhrət həvəsinə aldanmasın. Heç bir təzyiqdən qorxmasın, yalnız həqiqəti tapmaq həvəsilə yaşasın. Bəlkə də, bclə hərəkət etməklə, o, yüksək mənəb, böyük şöhrət və varidat qazana bilməz. Lakin nahaq yere zindənda çürümək əzabından qurtarmış adamların təşəkkür və minnetdarlığı onun mükafatıdır. Mənim əqidəmə görə, dünyada bundan da böyük bir mükafat yoxdur. İnsan yaxşılıq üçün yaşamağı və yaxşılıqdan zövq almağıdır. Deyilmi, ağayi Fridun?

Sərhəngdə əmələ gəlmiş bu təbəddülata heyrət edən Fridun hələ də onun əsl səbəblərini təsəvvürünə gətirə bilmirdi. Sualı cavabsız qoymamaq üçün:

– Elədir! Elədir! – dedi.

Sərhəng yerindən qalxıb onun ayağına gəldi və əlini sıxdı:

– Bilirsinizmi, ağayi Fridun, mən sizin günahsız olduğunuza çoxdan qəti iman gətirmişdim. Sizin azad olunmağınız haqqındaki nəticəni də yazmışdım. Lakin manə törədən bir cəhət əlahəzrətin insaf və ədalət bilməyən müstəbid təbiəti idi. Bəlkə, siz mənim bu sözlərimə inanmırsınız? Lakin həqiqət belədir. Mən sizinlə qərəzsiz danışaram. Nəhayət, mən rəisi razı sala bildim. Təbrik edirəm. Siz azadsınız!

Fridun hələ də Sərhəngin bir oyun oynadığını zənn edərək soyuqanlıqla ona baxırdı. Lakin Sərhəng azadlıq kağızını onun qabağına qoyduqda qəribə bir həyəcanla düşdü. Sərhəng gülümsədi:

– Güman edirəm ki, bundan sonra daha xoş şəraitdə sizinlə görüşmək mənə qismət olacaqdır. Axı, demək olar ki, biz köhnə dostlarıq. Deyilmi?

Fridun:

– Xudahafiz, köhnə dost! – deyib kağızı götürdü və kabinetdən çıxdı.

Sərhəng onu qapıya tərəf ötürmək istədi, lakin Fridun nə işə xatırlamış kimi, geri döndü:

– Sizdən bir şey soruşdum, Sərhəng!

– Buyurun, buyurun!

– Bir müddət əvvəl mənim yanıma bir dəli göndərmişdiniz. Bildiyiniz kimi, axı o mənim dayımdır. Bədbəxt bir adamdır. Bəlkə onu mənə verəsiniz!

Sərhəng gözləmədiyi bu xahişdən qızardı. Dili topuq çala-çala:

– Ağayı Fridun, – dedi, – o qoca və naxoş bir adam idi. Nə qədər müalicə etməyə çalışdıqsa mümkün olmadı. Sizdən ayrıldıqdan iki gün sonra vəfat etdi.

Fridun heç bir söz deməyib otaqdan çıxdı. Başı gicəldiyindən zorla özünü saxlayaraq, bu cəhənnəmdən qaçıb uzaqlaşmağa tələsdı. Sərhəng onun arxasınca baxıb, özündən razı bir halda yerində oturdu, ayna kimi işıldayan çəkmələrini bir-birinin üstünə aşırıdı, sıqarını ağzına qoyub üstületdi. Sentyabrın isti havasında üstü ağır–ağır burularaq, müxtəlif şəkillər yaradır və pərdə kimi Sərhəngin gözlərinin önündə asılıb dururdu. Bu dumanlı pərdənin dalında gah Hikmət İsfahaninin, gah Şəmsiyyənin, gah Fridunun siması, gah Sertibin titrəyən bədənı görünür və dənizdə batıb–çıxan bir kabus kimi nəhayətsiz bir boşluq içərisində itib gedir, yenə qalxır, yenə itib gedir və Sərhəngin qəlbini rahat olmağa qoymurdu.

* * *

Açıq hava və mavi üfüqlərə baxdıqca Fridunun qəlbı sevincə dolurdu. Onda ilk baharın ətrilə çuşa gələn quşlar kimi, uçmaq həvəsi oyanırdı. Torpaq və daşları, çınarların tozlu yarpaqlarını qucaqlayıb öpmək istəyirdi. Ah, azadlıq... Dünyada səndən şirin, səndən ləzzətli bir şey varmı?.. Sənin ətrini gətirən xəfif bir meh qurquru çöllərdə al–əlvan çiçəklər bitirir, boz dağlara yaşıl don geydirir, insanın qəlbində min həvəs və ehtiras oyadaraq, yorulmadan yaratmağa, ağır və əzab hiss etmədən yaşamağa, ülvi, müqəddəs bir həyatla yaşamağa ruhlandırır. Ah, azadlıq!.. Sənin ruh oxşayan, xəyal oynadan qanadların altında insan nələr yaratmaz, nələrə qadir olmaz!..

O, məhbəsin dar və qaranlıq mühitini unutmağa çalışır, açıq havada dərinədən nəfəs alırdı. Başının üstündə ağır bir yük kimi daima qəlbini sıxan zindanın alçaq tavanı deyil, nəhayətsiz və parlaq göylər uzanıb gedirdi. O, bu göylərə tamaşa etməkdən doymurdu. Qabaqlar da göz qırpmadan açıq üfüqlərə, mavi göylərə baxıb, nə işə, yeni hissələr, duyğular oyadırdı. Ona elə gəlirdi ki, torpağı və ümumiyyətlə, bütün kainatı heç bir zaman indiki qədər dərinədən duymamışdır, onlar heç bir zaman üreyində indiki qədər təravətli hissələr doğurmamışdır.

Şəhəri doldurmuş hərbi adamlar və maşınlar ona qərribə görünürdü. Bunun səbəbini anlama bilmədi. İlk rastına çıxan bir adamdan:

– Ağə, xahiş edirəm, de görək bu nə işdir, belə? – deyib soruşdu. Adam ona müharibədən, baş vermiş yeni hadisələrdən danışdı.

– Hardan belə, qardaş.

– Qəsri–Qacardan çıxmışam.

– İnşallah tezliklə ora da dağılar.

Fridun şəhərdəki böyük təbəddülatı bildikdə öz otağına yox, bir–başə Rza Qəhrəmaninin evinə getməyi qərara aldı.

Evə yaxınlaşdıqda nəbzi daha həyəcanla atmağa başladı. Evdən çıxdığı ona illər, on illər qədər uzun göründü. Ayaq saxlayıb, bütün evi nəzərdən keçirdi. Gözləri küçəyə açılan pəncərələrinə sataşdı. “Kaş Rza Qəhrəmani evdə olaydı, nə qədər sevinəcəkdir!” – deyə düşündü və tələsik pillələri yuxarı çıxdı. Qoca arvad qapını açdıqda gözlərinə inanmadı. Anı heyretdən sonra onu qucaqlayıb öpdü. Gözlərinin yaşını silərək:

– Şükür, min şükür, – dedi, – salamat qayıtdın! Görüm zindanların qapısı açılsın, gedənlər hamısı qayıtsın, hamının üzü gülsün!..

Fridun hal–əhvaldan sonra Rza Qəhrəmanini soruşdu, arvad onun mütəmadiyən dəmir yolunda olduğunu, həyəcanlı və təlaşlı görüldüyünü söyləyib əlavə etdi:

– Nə gecə bilir, nə gündüz. İşləyirlər, oğul, yaman işləyirlər. Deyirlər ki, tezliklə şahı qovacaqlar, azadlıq olacaq. Hər yerdə deyirlər ki, şura olacaq. Hamıya azadlıq veriləcək Əmniyyənin, ajanın zülmündən camaatın yaxası qurtaracaq. Əsgərlər də Qəzvindən keçib Kərəcə gəliblər. Almanlar hamısı qoyub qaçır. Bizim ərbablardan da yığılıb o tərəfə gedirlər (o, əli ilə cənubu göstərdi), amma camaatı qorxudan birəcə ingilisin gəlməsidir. Deyirlər ki, ingilis hər şeyi dolaşdıracaq. Qoymayacaq su durulsun.

Arvadın qırıq–kəsik cümlələrlə tələsik bildirdiyi bu xəbərlər Fridunu xeyli maraqlandırdı. O, tez ayaqüstü bir stəkan çay içib çıxmaq istədikdə arvad onu saxladı:

– Belə hara gedirsən? Üst–başın gör nə gündədir, üz–gözünü çirk, toz basıb, lap dərvişə oxşayırsan. Beşcə diqiqə dayan su gətirim, yuyun, paltarını dəyiş, get.

Arvad su qızdırdı, Rza Qəhrəmaninin dəyişöklərindən ona verdi. Fridun yuyunub, paltarını dəyişdi. Kürd Əhmədi görmək üçün evdən çıxdı.

Yeriyir və diqqətlə ətrafa baxırdı. İndi şəhər və insanlar da ona başqa cür görünməyə başlamışdı. Adamların hərəkət və danışqlarında nə işə bir təlaş, gözlərində bir canlılıq və intizar vardı. Sanki bu adamlar onları mübarizəyə, qəti döyüşlərə çağıracaq bir şeyin intiza-

rını çəkirdilər. Sanki azadlıq bayrağını əlinə alıb meydana çıxacaq bir təşkilat, bir başçı gözləyirdilər ki, sel kimi axıb dalınca getsinlər, istibdad və zülmün binasını tarmar etsinlər. Bu hiss onun ruhunu daha da qaldırdı... Demək, böyük azadlıq ideali yolunda ölümə hazır olan ordu yetişməkdədir. Demək, həyatın dərinliklərində, ehtiyac və zülmün ağır əzabları altında çalxalanaraq, hazırlanmış bu böyük ideal artıq aşkara çıxmaqdadır, şirin bir xəyal kimi bütün zəhmətkeş və namuslu insanların gözlərində, arzu və əməllərində təcəssüm etməkdədir. O, özündə tükənməz bir qüvvə hiss etdi. Qəlbi, mübarizə etmək, yenidən təşkilatın işini canlandırmaq, məmləkətin hər tərəfində onun şöbələrini düzəldərək bu minlər, milyonlarla insanlarla qırılmaz, əbədi əlaqə yaratmaq ehtirası ilə döyündü. Kürd Əhməd kontorda tapdı. O, Hikmət İsfahaniyə ticarətin vəziyyəti haqqında məlumat verib qurtararkən Fridun içəri girdi. Kürd Əhməd onun azad olduğunu gördükdə sevindi. Lakin Hikmət İsfahaninin yanında öz hisslərini gizlətməyə çalışdı. Fridunu tanımır kimi:

– Ağa, zəhmət çəkin bir qədər gözləyin! – dedi.

Lakin Fridun gözləməyib qabağa yeridi. Kürd Əhməd həyəcanla sözlərini bir də təkrar etdikdə Hikmət İsfahani Fridunu gördü. Qalxıb qabağa getdi.

– Oh, ağayı Fridun, xoş görmüşük! Buyur, oyləş, özünü də kontora şorik eləyəcəyəm. Bundan sonra gərək möhkəm dost olaq. Sən demokrat, mən demokrat! İkimiz də o mənhus köpək oğlunun zindanında yatmışıq, azadlıq ələmini gərək əlimizdən yerə qoymayaq! Buyur, oyləş!

Fridun oturdu. Lakin istehzalı təbəssümdən özünü ala bilmədi. Hikmət İsfahani:

– Bilirəm niyə gülürsən, – dedi, – biz tacirik, bizim gözümdən şey qaçmaz, nəyə güldüyünü bilirəm. Yoqin deyirsən ki, qurumsaq da özünü demokratlar cərgəsinə qatdı. Amma and olsun inandığımızı, mən elə bu iyirmi illik istibdad dövründə də ürəyimdə demokrat idim. Kişi, belə azadlığın yerini heç şey verə bilməz. Gərək məmləkətdə azadlıq olsun ki, ticarət rəvnəq tapsın, alış-veriş artsın, bazar dirilsin, Amerikadan, İngiltərədən, Firəngistandan, (burada o azca dayanıb, əlavə etdi) məmləkəti-şurəvidən alasan, gətirib tökəsən bazara. Azadlığın dadı, belə başqa daddır!

Fridun güldü:

– Ağayı Hikmət İsfahani, heç torpağın üstündə durmursan?

Demokratlığın birinci şərti torpağı kəndliyə paylamaqdır.

Hikmət İsfahani ciddi cavab verdi:

– Nə olar, qoy bir azadlıq əlaq, qoy bir bu köpək oğlunu qovaq, təzə məclis seçək, torpaq məsələsinə də baxaraq. Ona da bir yol tapıb həll edərək.

Fridun ayağa durdu. Kürd Əhməd qolundan tutdu və Hikmət İsfahaniyə müraciətlə:

– Ağa, bağışlayın, bu ağa ilə bir az işim var, – dedi və onu qapıya tərəf apardı. Qapıdan çıxsmamış yenə Hikmət İsfahaniyə döndü:

– Ağa, bu başdan deyim ki, demokratiya üstündə davamız düşəcək.

Hikmət İsfahani gedib onu saxladı:

– Əzizim, niyə davamız düşür? Bu demokratiya qazanını quran birinci biz deyilik ki, davamız düşsə? Baxarıq İngilistana, Amerikaya, orada necədir, yavaş-yavaş biz də elə edərək.

– Axı bir demokratiya da var ki, onu siz heç yada salmırsınız.

– Bilirəm nə deyirsən. Demokrat-şurəvi! Yox, ağa, o burada keçməz. Bu İran məmləkətində o tündlükdə demokratiya işləməz. Bizimki ingilisd, Amerikad, baxarıq onlara, demokratiyamızı düzəldərək.

– İngilis və Amerika demokratiyası İrani gətirib lap uçurumun ortasına salıbdır. Qırx ildir millət onun acı hədələrini udur. İndi millətə başqa demokratiya lazımdır!

– Xob, ona gələcəkdə baxarıq, ağa! Hələlik xoş gəldin! Allah ömrünü uzun cləsin!

Fridun:

– Ömrünüz uzun olsun, – deyib çıxdı. İki addım atmamış Kürd Əhməd onu saxladı:

– Dayan, bir doyunca sənə baxım, qardaşım, sən cəlladların əlindən, xəncərlərin ağzından salamat çıxmısan. Şükür, min şükür! – dedi və qeyri-ixtiyari onu qucaqlayıb öpdü.

Heyrətlə onlara baxan adamlara fikir vermədən Fridun da onu qucaqladı.

Səadət budur, – dedi, – xoşbəxtəm!

Bir qədər sakit yeridilər. Sanki eyni ahəng, eyni duyğularla döyünən qəlbləri danışdı. Fridun, Hikmət İsfahani ilə olan söhbətini xatırlayıb:

– Görürsən, hələ müharibə qabaqdadır, – dedi, – Rza şahı uçurtmaqla məmləkət azad olmur.

– Doğrudur, bizim əsil mübarizəmiz bundan sonra başlayır. Bu mübarizə çox çətin və şiddətli olacaqdır. Çünki şahlar və hakimlər, yoğun köklər üstündə ucalan alağın qol-qanadına bənzər. Onu kəsməklə hələ torpağı cana gətirmək olmaz. Gərək kökləri çəkib çıxarsan, pişələri qazasan, biz, torpağın şirəsini sümürən, məmləkətin zəmilərini saraldan, güllərini solduran alağın köklərinə gəlib çatmışıq. Mübarizə bundan sonradır.

Onlar, gələcək mübarizənin xarakterindən, şöklindən, hadisələrin hara inkişaf edə biləcəyindən və qarşıda duran məqsədlərdən danışdılar. Kürd Əhməd müharibə, hazırkı vəziyyət, təşkilatın işi, Xavər, Rza Qəhrəmani, Fəridə və başqaları haqqında Friduna ətraflı məlumat verdi.

Sonra zindandan, siyasi məhbusların vəziyyətindən danışdılar. Fridun başına gələnləri Kürd Əhmədə nağıl etdi. Kürd Əhməd onun çəkmiş olduğu ruhi və cismani işgəncələri haqqında eşitdikdə:

– Eybi yoxdur, – dedi, – istibdadın son günləri yaxınlaşır. Zaman hor zülmün intiqamını da özüylə çəkib gətirir. Şəhidlərin qanı ilə qı-zarmış torpaqda yeni lalələr bitir. Azadlığın baharı gəlir.

– Məhbəsin qaranlıq və rütubətli divarları arasında da mən bu baharın eşqiylə yaşayırdım, dostum. Bilirdim ki, siz işləyirsiniz, azadlıq üçün vuruşursunuz. Deməli, çərgələrimiz dağılmamışdır! Bu fikir ürəyimə qüvvət verirdi. Ruhumu sarsılmağa qoymurdu. Hətta işgəncələr əlində dəli olmuş bədbəxt qoca dayımı yanıma atdıqda belə tir-tir tit-rədiyim halda, məni ruhən sarsılmağa qoymayan bu fikir idi.

Kürd Əhməd sevincindən ayaq saxladı:

– Deməli Musa dayını tapmışsan?

– Tapdım da, itirdim də.

Fridun Musa dayının faciəsini ona danışdı.

– Minlərlə bu cür ailələri məhv edən bir quruluş tarmar olmalıdır!

Kürd Əhməd:

– Çəkdiyən əzablara mükafat olaraq sənə yaxşı bir hədiyyə verəcəyəm, – dedi və mənə dolu gözlərlə Friduna baxıb gülümsədi. Fridun sualedici nəzərlərini ona dikdi.

– Deməyəcəyəm, evə gedək, görərsən.

Fridun Kürd Əhmədgilin həyətinə girəndə lap qapı ağzında Ayazla qarşılaşdı. Uşaq bir anda heyrət içində donub qaldı və bütün ailəsini tapmış kimi sevinclə özünü Fridunun üstünə atdı. Fridun onu qucaqlayıb yerdən qaldırdı, bağına basdı:

– Ah, Ayaz!.. Əziz bala!..

Onun başını oxşadı, üzündən, gözlərindən öpdü. Sevincinin böyüklüyünü indi duyan uşaq gülümsədi, rəngi açıldı və sanki ən vacib saydığı bir şeyi Friduna bildirdi:

– Mən küçələrdə qaldım, pis yola düşmədim.

Fridun bu sözlərdə, onların deyilişində ciddi və yetkin bir mənə eşitdi:

– Bilirəm, Ayaz. Sən həmişə özünü yaxşı aparmısan, aparacaqsan da!

Otağa keçib oturduqda uşağa sonsuz suallar verdi, onun tələsik və qarışıq sözlərindən Səriyyə xala və Gülnaz haqqında bir şey öyrənməyə çalışdı. Lakin qəti bir şey müəyyən edə bilmədi. Fridunun da-rıxdığını gören Kürd Əhməd Xavərdən Gülnaz haqqında eşitdiklərini danışdı:

– Xavər və Fəridə bu gün onun ünvanını öyrənməyi vəd etmişlər. Sabah dalınca gedərik.

Çay gətirdilər. Fridun ona güc gələn daxili səbirsizliyi boğaraq yenə ümumi işlərdən söz açdı. Təşkilatın vəziyyətindən soruşmağa başladı. Kürd Əhməd ona ətraflı məlumat verdi. Saatına baxıb:

– Bir saat sonra mitinq olacaq, gedərik, – dedi.

– Mütəlq gedərik.

Bir saat gəlib keçməmiş onlar yerlərindən durdular. Şəhəri görmək istəyirdilər. Küçəyə çıxdıqları zaman artıq günəş qərb üfüqlərinə tərəf əylirdi. Bir az gedib, Laləzara döndükdə Kürd Əhməd soruşdu:

– Sədabəni görmüsənmi?

– Xeyr, zindandan evə, evdən də sənənin yanına gəlmişəm.

– Elə isə onlara gedək. Onu da götürüb, mitinqə apararıq. Çox yaxşı qızıdır. Bütün varlığı ilə bizimlədir. Gedək, səni görse? çox sevinəcəkdir, gedək!

Fridun heç bir söz demədi. Şəhərin həyəcanlı insan axını ilə qaynaşan küçələrindən keçərək, Sədabəgilə tərəf yollandılar.

OTUZUNCU FƏSİL

Ayazın ölümü Gülnaz üçün ağır tələfinin ən gözəlilməz bir zərbəsi oldu. İlk günlər o, tamamilə ümitsizlik içində düşdü. Budur, qəlbində oyaymağa başlayan və onu mübarizəyə sövq edən hisslər sanki bir anlıq məhv olub getdi. Yenə nəhayətsiz bir tənhalıq duyğusu onun varlığına hakim oldu. Artıq onun bu böyük dünyada heç kəsi yox

idi. O, kimsəsiz və penahsız idi. Niyə özünü öldürmədiyinə, niyə anası ilə bir yerdə qəbrə girmədiyinə, yenidən bu cəhənnəmdə yaşamağa razı olduğuna da hərdən təəccüb edirdi. Bundan sonra o nə üçün yaşamaı, kimin yolunu gözləməli idi?.. Fridun dardan asılmış, atası kim bilir harada ölüb qalmışdı?

Lakin bu bədbin və əzici düşüncələr, belə sağlam və gənc ürək-dəki həyat qüvvəsini, həyat eşqini, dumanlı və şirin arzuları boğub susdura bilmirdi... Yaşamaq, yaşamaq lazım idi. Onun ölümü ilə heç kəs səadətə çatmayacaqdı! Ölmək asan idi; həmişə mümkün idi! Lakin o yalnız özü üçün mü yaşayırdı? Bəs, yoxsul bir kəndli evində buraxıb gəldikləri balaca Almaz? Bəs Tehranın dolanbac küçələri, başa çıxılmaz hay-küyü içərisində itmiş Ayaz?.. Ah, kaş qardaşı və bacısı sağ olaydı. Gülnaz bütün zəncirləri qırar, bu zindandan qaçıb, onları tapar, qapılarda qulluqçuluq edərək, gecə-gündüz işlər və onları yaşadardı, uçuq bir daxmada sıx bir kürsü başında olsa da, onlarla insana hər dərddi unuduran bir səadət tapardı!.. Yox, o körpələri tapmaq və böyütmək üçün yaşamağa, hər zülmə dözməyə dəyərdir... Sabahdanca küçələrə düşəcək, Ayazı axtarıb tapacaqdı və birbaşa kəndə gedəcəkdirdi! Orada balaca Almazı da götürüb ata yurdunun bağlanmış qapılarını açacaqdı, axşam olub qaranlıq qovuşanda onların da evində işıq yanacaqdı. Cümə axşamları qapılarına gələn ata-babalarının ruhu peşman qayıtmayacaqdı. Kəndlilər “qeyrətli qızıdır, ata ocağını birdefələk sönməyə qoymadı...” deyərək ona hörmət edəcəkdilər...

Belə xoş xəyallara daldığı zaman Gülnaz özünü unudur və həyatının ürəyə sevinc və həsrət gətirən səhnələrini xatırlayırdı. Uşaqlıq, kənd, onun aydın səhərləri, qaranlıq və ulduzlu gecələri, xoruz banı, yaşillanan otlar və ağaclar gözündə canlanır. İt ulaşması, yaz zamanı daşan çayların şırıltısı və quşların şərqişi qulaqlarında səslənirdi. Sonra atası, anası, ilk beşik olan Gülnaza məhəbbətləri, qardaş və bacıları, nəhayət Fridun, qiyamətə qədər uzaq bir xəyal olub qalacaq o aylı gecələr, o xırman üstü... gəlib gözləri qabağında durur və onu yaşamağa çağırırdı.

Axşam işdən sonra astanada oturub, kiminlə isə danışır kimi pıçıldayırdı:

– Yeşin indi oralarda sərinlər düşür. Axşamlar Savalandan meh əsir, ağaclar yavaş-yavaş saralmağa başlayır. – Gözləri yol çəkir kimi bir nöqtəyə dikilib qalırdı. Sonra yenə pıçıldayırdı. – Bir azdan sonra səhərlər kəndimizi duman bürüyəcəkdir. Axşamlar ocaqların tüstüsü

buludlara qarışacaqdır. İneklər, qoyunlar qərib-qərib mələşəcəklər. Qarğalar, bayquşlar qalaqların başına qonacaqdır. Nədənə bayquş bizim kəndə həmişə payızda uçardı. Qalağın üstünə qonanda anam qabağına xonça aparardı. Ah, görəsən evimiz necədir, uçub dağılmayıb ki?

Bu xatirələr içərisində evlərini, ailələrini, xoş ümidlərini dağıtmış bayquşların da siması canlanırdı:ərbab, əmniyyələr, Əli əmniyyəbəşi, mübaşir Məmməd! – belə hallarda Gülnaz duyurdu ki, onu intiqama çağıran içərisindəki qəzəbli səs susmamışdır, o, inadla deyir ki, intiqam almaq lazımdır, – bütün fəlakət və müsibətlərin səbəbi olan, anasını və qardaşlarını küçələrə salan, onu bu çıxılmaz cəhənnəmə atan, balaca bacı və qardaşlarını başsız buraxan bu kabuslardan bir intiqam almaq lazımdır! Atasının, Fridunun, qara, soyuq torpaqlarda yatan anası və qardaşı Niyazın qatilləri onlardır! Yalnız anasının mı? Atası və qardaşının mı? Yox, o gördüklərindən bilirdi ki, bu vəziyyətə salınanlar saya-hesaba gəlmir. Savalanın ətəyindən Tehrana qədər keçdiyi hər yerdə o, bir yox, beş yox, min, yüz min özü kimi bədbəxt görmüşdü. Onun qəlbində susmayan səs, təkə bir ailənin, bir adamın deyil, bütün bu bədbəxtlərin intiqam səsi idi. Lakin...

Lakin o nə idi?

Yerin də, göyün də hökmünü yazan Hikmət İsfahanilərin, mübaşir Məmmədlərin, Əli əmniyyəbəşilərin, Qəmərbanulərin yanında o nə idi, nə edə bilirdi? Onlar Gülnazın ürəyindən keçənləri bilsələr, onu elə itirərdilər ki, izi-tozu da tapılmazdı...

Xəyal və düşüncələri bu yərə gəlib çatanda yenidən o özünü çıxılmaz bir qaranlıq içində hiss edirdi. Gecələr səhərə qədər yuxusunda birçə şeyi görürdü: nə əvvəli, nə də axırı olan bir palçıq gölünə düşmüşdür. Saqqız kimi yapışqan, üfunətli bir göl! Zorla bir ayağını qaldırıb, irəli atır, lakin palçıq hər iki ayağını dizə qədər tutub sıxır, onu tərpenməyə buraxmır, o, əl-qol atır, tövşüyür, boğulur, yenə ayağını qaldırıb irəli atır, yenə palçıq dizinə çıxır... Beləcə, səhərə qədər ağır və insafsız bir yuxu ondan əl çəkmir... Yox, yalnız ölüm bu iztirablara son qoya bilər! Bəs Almaz, bəs Ayaz? Almaz çoxdan ölmüşdür, axı bir tikə çörək tapmayan iki qoca onu qışdan çıxarıb sağalda biləcəkdimi? Elə anası da onun öləcəyini bildiyi üçün qoyub gəlmişdi. Gülnazın yadında idi: arvad ölünü qəbrə qoyur kimi uşağı qoca kəndli arvadının qucağına qoymuş və yavaşca gözünün yaşını silmişdi. Bir daha anası heç onun adını da çəkməmişdi. Onlar Almazı diri-diri basdırıb çıxmışdılar... Ayaz da ölmüşdü. Nə kimi adamları udub əridən bu əjdaha, bu

ac və zalım şəhər balaca bir uşağı sağ-salamat buraxacaqdımı? Yox, yaqın o da çoxdan ölmüşdü. Artıq Gülnazın növbəsi gəlib çatmışdı. Həyat onu müşkül məsələ qarşısında qoymuşdu, qəti cavab istəyirdi. Ya namusla ölməli, ya da yuxarı eyvana çıxıb, Qəmərbanunun xanımlarına qarışmalı! Başqa yol qalmamışdı. Anası öldükəndən sonra Gülnazın dünyada heç bir köməyi qalmadığını görən və bütün ümidlərinin qırıldığını güman edən Qəmərbanu da qəti qərarını vermişdi. Onun hər hərəkəti, hər baxışı deyirdi: ya mən istəyən olacaq, ya da öləcəksən!”

Səhərdən-axşama qədər arasıkəsilməz iş içində, dəhşətli yuxular arasında bu bir-birinə zidd düşüncələr, həlli mümkün olmayan bu məsələlər Gülnazın varlığını didib gəmirirdi. O, özünü unudurdu, adətən gücüylə bir avtomat kimi yerinə yetirdiyi işlərdə indi gözənilməz səliqəsizliyə yol verirdi. Hətta son günlər iki yaxşı boşqabı sındırmışdı. Bütün bunlar üçün Qəmərbanu bir dəfə əlindəki maşanı onun belinə çırpmışdı. Son dəfə isə üstünə cumaraq qızı əzişdirmək istədikdə, onun sərt gözələrinə baxdı, vurmağa cəsaret etməsə də, zəhərli sözlər dedi:

– Qız, üzümə yaxşı bax ha, vallah başına bir oyun açaram ki, öz-raili çıraqla axtarmalı olarsan! Həyasız, gör üzümə necə baxır!..

Qəmərbanu söyə-söyə pillələri çıxmağa başladı. Bir ayağı bir pillədə, biri o biri pillədə geri döndü, iki əlini də havada oynadaraq hədələdi və boğuş səslə dedi:

– Bu gecə axırıncı gecədir, vəssalam!

Gülnaz yerindən tərpənmədi, gözdən itincəyə qədər onun dalınca baxdı. Anı və qəti bir fikrin təsirilə bir daha geri dönməsini gözləyərək, ağ neft dolu qabı və kibriti qapıb zirzəmiyə qaçdı... Qapı kərpic döşəmənin üstünə qoydu. Artıq boğuş və rütubətli havasına, soyuq divarlarına isinişmiş olduğu, ağır və tənha dəqiqələrdə bir yuva sandığı zirzəmi ilə əbədi vidalaşar kimi dörd tərəfə göz gəzdirdi. Bu başdan o başa getdi. Küncdə nə işə ayağına ilişdi. Qaldırıb baxdı. Anasının kəfənlə əvəz olunmuş cırıq paltarları idi. Dizi üstə yerə yığılıb, cır-cındırı qucaqladı, ağladı. Bu zaman həyətdə hənirti duydu. Səs eşitdi, deyəsən onu çağırırdılar. Tez yerindən qalxdı. Qapının dal tərəfindən cəftəsini saldı. Neft qabını tapıb, çiyindən aşağı üstünə caladı. Soyuz və yapışqan kimi bir şey bədəni aşağı süzəlməyə başladı. Onun canı gizildədi. Qabı yerə atdı. Kibriti axtarmağa başladı. Uzun müddət tapa bilmədi. Üşütmə iliyinə sirayət edirdi. Əsəbi halda əlini divarların dibinə sürtdü. Nəhayət, kibriti uzunsov, balaca və nimdaş balışının yanından

tapdı. Budur, bircə an qalmışdır. O, kibriti çəkəcək və qırmızı bir alov canını əbədi olaraq dözülməz təhqir və sonsuz iztirablardan qurtaracaqdı.

O, kibrit çəkdi. Bir qığılcım anı olaraq parlayıb qaraldı və dərhal sakit yanan bir alova çevrildi. Otağın hər tərəfi işıqlandı. Yenə qəlbində susmaq bilməyən həyat eşqi baş qaldırdı. Ah, dünya nə qədər gözəldir! Bu soyuz, daş döşəmli zirzəminin pəncərəsindən bayırda parlaq bir günəş doğmuşdur, onun ziyasılı qızışan çəmənlər, yamyaşıl otlar, ağaclar insanı “gəl yaşa!”, “gəl yaşa!” deyər çağırır. Taxıl zəmiləri gör necə sünbül bağlamışdır. Ah, Fridun da buradadır ki! O, Musa dayıya kömək edir, onlar xırmanda taxıl döyürlər. Sonra taya dibində oturub, ayran içərək söhbət edirlər. Fridun deyir:

– İnsan yaşamaq üçün doğulmuşdur!

Gülnaz qabağa yeriyir. Fridunu qucaqlamaq üçün qollarını açır! Elə atasının, anasının gözü qabağında onu qucaqlayacaqdır! Axı nə olar, ürəyi yanan bir adama su içmək niyə ayıb olsun?

Barmaqlarının yanmasılı otağın qaranlığa bürünməsi bir oldu. Kibrit çöpü kül olub yerə düşdü. Gülnaz xəyallardan ayıldı, lakin günəşli kənd, xırman üstü, taya dibi gözündən çəkilmedi. Fridun onu çağırır, Ayaz onu haraylayır, Almaz qollarını açıb ona doğru yeriyir və:

– Gəl, bacım, gəl! – deyirdi.

Gülnaz davam gətirə bilməyib yerə oturdu. Başına çox aydın, çox sadə və kəskin bir fikir gəldi.

– Yox, mən əlimi öz qanıma batırmayacağam, günahdır, çox böyük günahdır! Əgər öləcəyəmsə, qoy qanım düşmənlərimin üstünə tökül-sün. Onların əlində qurusun. Öz əlimdə yox!

Sanki bu sözləri divar da təkrar etdi. Sonra da elə bil hər yandan bu səs eşidildi:

– Bəsdir, dur zəncirlərini qır, böyük dünyaya çıx!

Bu nə xəyal idi, nə də sayıqlama! Onun huşu özündə idi. Sanki uzun bir yuxudan indi ayılırdı. Bu vaxta qədər dumanlı pərdələr dalından gözüne görünən dünyanı sanki indi açıq gözle seyr edirdi. Ağır bir yükü çiyindən atmış kimi qətiyyətlə ayağa qalxdı. Kibriti götürüb balaca çırağı yandırdı. Qatı nefti iyi verən bez köynəyini əynindən çıxarıb, küncə qoydu. Yastığın altındakı köhnə paltar cındırlarını götürüb, bədənini sildi, ikinci və yeganə köynəyini əyninə keçirdi. Sonra kibrit çəkib ağ neftlə islanmış küncdəki köynəyi alışırdı. Cəftəni qaldırıb qapını açdı. Gecə qaranlığı içərisində yanan köynəyin işığı güclü bir səli

kimi həyətə axdı. Kim isə evvandan həyətə qaçdı, tonqal kimi yanan köynəyin yanında durub diqqətlə alova baxan Gülnazı göstərərək:

– Vay, qız evi yandırdı, gəlin! – deyərək haray saldı.

Adamlar həyətə atıldılar, zirzəminin qabağına doluşdular. Gülnaz hələ də daş bir heykəl kimi gözlərini alova dikib durmuşdu və kim-səyə əhəmiyyət vermirdi. Qəmərbanu yanan köynəyə baxdı və Gülnazın qabağında durdu:

– Hə, qudurmusan, evi yandırmaq istəyirsən?

Gülnaz danışmadı. Bu, Qəmərbanunu daha da haldan çıxartdı. Gülnazın çiyindən tutaraq dartdı və:

– Dur get, baltanı götür odun yar, odun lazımdır – deyərək onu itələmək istədi. Lakin Gülnaz birdən-birə ona tərəf döndü:

– Get özün yar! – deyib döşündən elə itələdi ki, arvad az qaldı di-vara deyib əzilsin. Bütün xanımlar heyrətlə bir-birinə baxdı. Gülnaz mütenasib bədənini düzəldərək, başını daha da dik tutdu.

– Mən artıq sənın qulun deyiləm, olmayacağam da!

* * *

Bu hadisədən sonra Qəmərbanu heç bir söz deməyib, öz otağına getdi. Danışmağının səbəbi çox qəzəbli olması deyildi: əlbəttə, Gülnaz onun canını boğazına yığmışdı. O, qızın hərəkətlərini tərslikdən başqa, bir şeylə izah edə bilmirdi. Namus və heysiyyət duyğusunun insana bu qədər mənəvi və cismani qüvvət verdiyini o, təsəvvürünə də gətirmirdi. O, öz balaca evi və salonunu bütün cəmiyyətin timsalı sayırdı. İçki və nəşənin beyinləri dumanlatdığı vaxt o, ən mötəbər qonaqlarının belə, mosolən tutaq ki, tacir, mülkədar və ya nəzəriyyə işçisinin lap üzünə deyirdi:

– Mənim xanımlarım sizin xanımlardan daha təmizdir, onlar gizləndə eliyəni bunlar aşkar edir...

Bu sözləri deyir və gözlərini süzdürərək qəhqəhə çəkib gülürdü. Buna görə də təbiidir ki, Gülnazın “tərsliyinin” dərin daxili, yəni mənəvi və əxlaqi səbəblərini anlamaqdan çox-uzaq idi. O, ancaq qarşısında balaca, zəif, lakin çox məğrur və yenilməz bir varlıq görürdü. Onu balaca və zəif sandığı üçün müqaviməti artıqca qürurunu əzmək, ayaqları altına alıb tapdamaq duyğusu da artırdı. Lakin hərdən-bir yorulurdu. Fikrən yumşalır, “güc əyməyini, söz əyər” deyərək qızı xoşluqla yola gətirməyə çalışırdı. İndi də Gülnazın ağzından “qulun

deyiləm, olmayacağam da!” sözlərini eşitdikdə qorxub geri çəkildi. Üçünə atılıb, saçlarını yolmadı, halbuki böyük ləzzətlə bunu edərdi. Etmədi, çünki qorxdu. Qızın da ona el qaldıracağını duydu. Yuxarıda, otağında isə Qəmərbanunun başına başqa fikirlər gəldi: “Dünyanın bu dolaşq zamanında bu qızı xanımların içində saxlamaq xatadır. Fikirlərini çəşdirər. Sabah hamısı üstümə ayaq alar. “Ona neylədi ki, bizə də neyləsin” deyib başıma çıxarlar. Əlbəttə, bu fikirlər əsassız deyildi. Doğrudan da, qızların içində yavaş-yavaş Gülnaza hörmət etməyə başlayanlar və bu cür düşüncələr yetişirdi. “Yox, – deyib Qəmərbanu öz fikirlərinə yekun vurdu. Yox! Onu qızların içində saxlamaq olmaz”. Qərar birdən-birə hazır oldu: Gülnazı “xüsusi adamlar” üçün saxladığı tək evlərdən birinə köçürmək fikrinə gəldi. Orada qızı əzmək, ayaq altına salmaq üçün daha təsirli vasitələr tapardı.

Lakin bunu bütün həyətdəkilərdən gizlin etməyi kəşdirib eyvana çıxırdı, nökrəri səslədi:

– A gədə, get o it küçüyünə də, qoy zir-zibilli yığışdırın. Bir fayton da çağır, aparıb verəcəyəm sahibinə, qoy getsin kəndlərinə, mal tövləsi təmizləyəndən adam olmaz.

Yarım saat sonra həyət qapısından bir fayton hərəkət etdi. Bu faytonun içində bir-birindən aralı iki adam oturmuşdu. Bunlardan biri Qəmərbanu, biri də Gülnaz idi. Gülnaz doğrudan da, artıq azad edildiyini düşünürdü, halbuki ümumi otaqdan qarşərə salınan məhbus vəziyyətində idi.

* * *

İki gün sonra ağaclar və divarların kölgəsi uzanıb, axşam sərinliyi düşəndə Qəmərbanunun qapısı döyüldü. Həm də bu adi qapı döyülməsi deyildi. Kim isə çox dotələb və səbirsiz halda aramsız olaraq, çəkici yastı dömirə vururdu. Qəmərbanu nökrəri səslədi:

– Gədə, gör kimdir qapını sındıran. Elə bil üstümə baş gətirib!

Nökrər qapını açanda Qəmərbanu özü də həyətin ortasına qədər gəlmişdi və tələsik içeri girən Xavəri dərhal tanıdı:

– Hə, xoş gəlmisən, ay xanım, axır özün öz ayağınla gəldin, buyur, buyur içeri!

Yarıstehza, yarıciddi qollarını açıb, Xavərə tərəf yeriyərkən içeri girən tanımadığı bir qadın və bir kişi gördükdə söhünün dalını demədi, tamamilə ciddi ifadə ilə yerində durub qaldı. Xavər ona yaxınlaşdı:

– Gülnaz hanı? Aparmağa gəlmişik!

Qəmərbanu əvvəlcə “Nə Gülnaz?” deyə soruşmaq, onu da, Xavəri də tanımadığını söyləmək istədi, lakin tez bu fikirdən əl çəkdi:

– Nə olar, apararsınız da, buyurun içəri, bir stəkan çay için, sonra danışarıq.

Fəridə dayana bilmədi:

– Xanım, biz tələsirik, qızı çağırım, çıxacaq gedək!

Qəmərbanu səsində süni bir kədərlə:

– Fələyin işini bilmək olmaz, – dedi, – yazıq qızın yaman qara bəxti var imiş. Anasından birçə ay sonra şam kimi saralıb soldu. Qəm-qüssəyə davam gətirmədi.

O, Gülnazı və Səriyyə xalanı necə saxladığını, ananın nələr çəkdiyini, axır vaxtlar lap meyitdən pis halda buraya gəldiyini və ölümünü nağıl etdi. İnandığı nöker və əndamli xanım dəsmal çıxarıb, qeyri-ixtiyari axan göz yaşlarını sildi. Ona baxıb Qəmərbanu da ağladı. Bütün həyət, həyətdəki adamlar və onların hərəkətləri iyirənc bir şey kimi Fridunun ürəyini bulandırırdı, nifrət dolu bir səsle:

– Ağlamayın, xanım, – dedi, elə murdar əməllər var idi, onları göz yaşları da silə bilməz! Onları yumaq, silmək üçün ildırım lazımdır, tufan lazımdır. Bax, artıq o böyük tufan başlanmışdır. Onun gurultuları eşidilir. O, Gülnazları bədbəxt edən sizi də, sizi yaradan mühiti də yer üzündən silib atacaqdır.

Xavər, Fəridə və Fridun qapını açıq qoyub həyətdən çıxdılar. Qəmərbanu mat-mat ona baxan nökerə döndü.

Nə ağzını açıb mal kimi gözünü döyürsən, yeri qapını ört!..

OTUZ BİRİNCİ FƏSİL

Sovet ordusu Tehranın şimalında Kirəcədə dayanmışdı. Cənubda, Kirmanşahda ingilis qoşunları ilə İran qoşunları arasında saziş əmələ gəlmişdi.

Tehranda vəziyyətin on gərgin zamanı idi. Qoşunlar qaçmış, idarələr pozulmuş, tam bir hərə-mərəlik yaranmışdı. Hakimiyyət adına hələ də zahiri bir sükut içərisində yaşayan saraydan başqa, heç bir şey qalmamışdı.

Lakin siyasət aləmində görkəmli rol oynamaq arzusunda olanlar, istibdadın sadıq nökerləri, öz mal-mülkünü və cəmiyyətdə hakim

mövqeyini saxlamaq istəyənlər çox tez lazımı mənbələrlə görüşmüş və hərbin ilk günlərində yaranan şaşqınlığı qızgın fəaliyyətlə əvəz etmişdilər. Belə bir dəstə Zərgəndə Hikmət İsfahaninin bağında toplanmışdı. Onları gören, ciddi bir məqsəd üçün deyil, yüngül bir ziyafət məclisinə yığışdıqlarını güman edirdi. Yavaş-yavaş gəzir, təsbəh çevirir, çubuq çəkir, söhbət edir, hətta zarafatyana sözlər danışib güldürdülər də. Bununla belə hamısının simasında bir gərginlik, bir nigarançılıq vardı. İranda yaranan mürəkkəb siyasi vəziyyət, bu vaxta qədər istibdad zəncirlərinin açıq fəaliyyətə buraxmadığı inqilabi demokratik qüvvələrin hərəkətə gəlməsi, xalqın içərisində gözə çarpan canlanma onları təşvişə salmışdı. Rza xan istibdadının axırı çatmışdı. Heç bir qüvvə onu yaşada bilməyəcəkdi. Nə İran tacirləri və mülkədarları, nə ingilis-amerikan imperializmi onun ömrünü uzadacaq iqtidara malik deyildi. Lakin onlar Rza xanı qurban verməklə heç də öz ağıllarını, öz hakim vəziyyətlərini itirmək fikrində deyildilər. İndi onları düşündürən, gələcəkdə İran tacımı başında gəzdirəcək adamın fikrinə, və iradəsinə hakim olmaq, onu öz siyasətinin ifadəsinə çevirmək fikri idi. Bu məqsədlə də onlar Hikmət İsfahaninin Zərgəndədəki bağında ziyafət düzəltmişdilər. Buraya İranın görkəmli siyasət xadimləri, bəzi mühərrirlər, mötəbər tacir və maliklər də dəvət olunmuşdu.

Hikmət İsfahani qonaqları özü qəbul edərək, ayaq üstə dolanır, gah bu, gah o yana dönərək, birinin halını soruşur, birisinə lütfkar bir söz deyir və qapıdan gözünü çəkmirdi. Hətta mister Tomas və mister Haroldun varlığı belə onun intizarla gözünü qapıya dikməsinə mane ola bilmirdi. O, Şahpuru gözləyirdi.

Mister Tomas trubkasını tüstüləndərək özündən razı və soyuqqanlı bir əda ilə gözlerini yavaş-yavaş o tərəf-bu tərəfə gəzdirir və hər dəyən bir də yanında büzüsbü duran balaca Həkimülmülkə baxırdı.

– Ağayı vəzir, çox fikirlisiniz?

– Vəziyyətimiz ağırdır, mister Tomas, rus qoşunları Kirəcədə dayanıb. Azərbaycandan, Gilandan heç bir məlumatımız yoxdur...

Bu söhbəti eşidən Hikmət İsfahani tənə ilə:

– Azərbaycanın dərini sən niyə çəkirsən, – dedi, – orada nə mülkən var, nə malın. Hamısını yığmışan Kirmanşaha, İsfahana, Şiraza. Qoy mənim ürəyim darıxsın ki, taxıl əldən getdi, meyvəcat əldən getdi. Bolşeviki yanında gören kəndçiərbaba bir ponza da verməyəcək.

– Elə bilirsen ki, bu elə bələdir Azərbaycandan bu yana keçməyəcək! Hələ Tehrana çatmayıblar, amma bütün məmləkətdə qanun-qayda po-

zulub, yerindən duran gedə-güdə azadlıqdan dəm vurur... Kirmanşah kəndçisi də həmçinin. Sərhəng, Mazəndarandan nə xəbər var?

Sərhəng vəzirə rahatedici bir cavab verə bilmədi:

– Ağayi vəzir, yaman panika əmələ gəlib. Əsaslı bir xəbər verən yoxdur. Oradan-buradan aldığımız məlumat isə vəziyyətin çox pis olduğunu göstərir.

Sovet qoşunlarının İrana daxil olması ilə mister Tomasın dərdi çox artmışdı. Xalq arasında baş verən canlanma, demokratik qüvvələrin açıq fəaliyyətə başlaması, kənd və şəhər zəhmətkeşlərinin siyasi aktivliyi onu düşündürürdü. O, bütün bunların qarşısını almaq üçün yollar axtarırdı:

– Ağayi Sərhəng, – dedi, – əlahəzrət kral dövləti İranda daimi əsasıy tərefdarıdır. Naməlum və cahil ünsürlərin başıpozuqluq simasına dözmək olmaz.

– Mister Tomas, indiki vəziyyətdə onların qabağını almaq çətindir. Qoşun silahını töküüb yerə, əmniyyətə, əjan qoyub qaçıb. Belə bir zamanda gedə-güdənin üstümüze ayaq alması təbiidir.

Hikmət İsfahani yanıqlı bir səslə:

– Mister Tomas, – dedi, – bu işlərin axırı necə olacaq? Bu lat-lütün ki, əl-ayağı açıldı, biz başımızda papaq saxlaya bilmərik. Həmçinin də siz.

Həkimülmülk əlini günbatan tərəfə uzatdı:

– Hələ Allaha min şükür olsun ki, başlarını alman bərk qatıb. Yoxsa, bizim öz içimizdəkilər gözümüzü açmağa qoymazdılar. Hitleri dala qaytarsalar, işimiz ağır olacaq, çünki tərəzinin bir gözü qərbdədir, o biri gözü burada, İranda.

Hikmət İsfahani güldü:

– Hələ ki, alman bərk qabağa yeriyir. Mister Tomas, bu işlərin axırı necə olacaq?

Mister Tomas ikinci dəfə Hikmət İsfahaninin sualını cavabsız buraxmaq istəmədi. Trubkasını sümürüb tüstülətdi.

– Dünyanın vəziyyəti bizə pis görünür. Hitler üzünü Şərqə çevirəndən sonra tarixin təkəri yenə də öz yoluna düşmüşdür. Bolşeviklərim qalib gələcək, nazirlərmi, demək çətindir. Hər halda ikisi də bir-birini yaxşı döyür və İranın gələcəyi üçün bu balaca məsələ deyil.

Həkimülmülk:

– Əlbəttə, – dedi, – qonşu nə qədər zəif olsa, o qədər qonşuya xeyirdir. Sovetlər müharibədən yarımca çıxarsalar, bizə zaval yoxdur.

Hikmət İsfahani mister Harolda döndü:

– O da asılıdır bizim dostumuz Amerikadan. Vallah, billah, mister Harold, bax bizim ümidimiz birçə sizləredir. Amerika və İngiltərəyə! Aman günüdür, bizi bu qarışıqlıqdan qurtarın. İran zəif məmləkət. özü də naxoş, onun tətibi sizsiniz, əlinizi üstündən çəkməyin.

Mister Harold:

– Narahat olmayın, ağalar, – dedi, bolşeviklər bu müharibədən salamət çıxmayacaqlar. Hər halda şikəst və cansız olacaqlarına söz yoxdur. Onlara öz yaralarını sağaltmaq üçün on illər lazım gələcəkdir. Ona qədər də Amerika və ingilis ittifaqı dünyanın bütün millətlərini öz himayəsi altına alar.

Hikmət İsfahani:

– Allah heç vaxt sizin sayənizi bizim başımızdan iraq cləməsin, – deyib qapıdan içəri girən yeni qonaqları və özünə xüsusi rövneq vermiş Şəmsiyyəni gördükdə Sərhəngin qoluna girdi:

– Sərhəng, bu qonaqlar mənim deyil, sənindir.

Sərhəng güldü:

– Yox, hamısı sizindir, – deyib Şəmsiyyənin qolundan tutdu.

Hikmət İsfahani yeni qonaqlarla geri döndükdə o hələ də göy otların arasından düşmüş cığırlarla gəzir, ağacların altına tökülən xəzəllərə baxır və daima gülümseyən gözlərini bir qonaqdan o birisinə dönqədirdi. Gözlərində bir intizar və maraq oyanan Şəmsiyyə ona fikir vermədən hey qapıya baxırdı. O da Şahpuru gözləyirdi. Sədabə ilə son görüşündən sonra o, taleyi ilə razılaşmaqdan başqa bir yol tapmayıb Sərhəngə ərə getməyə razı olmuşdu. Doğulub yaşadığı zəngin evlərdən, daima onu nəvazişlərlə əhatə edən adamlardan xaricə yaxşı bir şey təsəvvür edə bilmədiyindən dolandığı mühitə uyğunlaşmağı və xoş bir həyat sürməyi qərara almışdı. Sərhəng Səfai kölgə kimi onun yanından çəkilmir, xəfifcə qolundan tutur və gözəlliyindən məst kimi başdan-ayağa ona tamaşa etməkdən doymurdu. O, xanımının yayınıq nəzərini bir anlığa da olsa, öz tərəfinə çəkmək məqsədilə:

– Xəzən fəslə doğrudan da, gözəldir, – dedi.

Şəmsiyyə ona baxmadan dodaqlarını büzdü:

– Mən ki, bir gözəllik görmürəm. Hər şey susur, tökülür, yuxu və atalet gətirir.

– Azca əvvəl özün tərifləyirdin. Xəzəndən xoşlandığımı deyirdin.

– Azca əvvəl başqa, indi başqa. Hər süxən cayı, hər nöqtə meqamı darəd*.

* Hər sözün öz yeri, hər nöqtənin öz meqamı var

Birdən-birə hamının ayağa qalxması onların mübahisəsinə son qoydu. Hikmət İsfahani tələsə-tələsə iki əlini qabağa uzadıb, bir neçə zabitin müşayiətilə gəlməkdə olan Şahpura tərəf gedirdi. Şəmsiyyə gözələrində oynayan bir maraq və hoyocanla:

– Ah, Şahpur! – dedi.

Nədənsə daxilində bir ağrı hiss edən Sərhəng:

– Məlikəni gətirməmişdir, – deyə söylədi.

– O, ziyafətlərə məlikəsiz getməyi xoşlayır.

Sərhəng heç bir söz deməyib, onu qarşılayan adamlarla görüşərək, onlara tərəf gələn Şahpuru qabaqladı və təzim etdi. Şahpur ona əhəmiyyət verməyib, mütəkəbbür bir hərəkətlə yanından keçdi və Şəmsiyyəyə yaxınlaşdı, əl verib halını soruşdu. Şəmsiyyə xəlifcə baş əyib gülümsədi. Şahpur özünə yaxınlaşmaqda olan mister Tomasa və mister Harolda tərəf getdikdə Şəmsiyyə ifadəsini gizlədə bilmədiyi tamarzı gözəllə onun dalınca baxdı. Sərhəng Səfai onun qolundan yapışdı:

– Xanım, bu tərəfə baxsanız yaxşıdır!

Şəmsiyyə ona acıqlı bir nəzər saldı:

– Siz bütün gözəl keyfiyyətlərinizdən başqa, bir də qısqancsınız,

– dedi, – təbrik edirəm, onda çox iztirablar çəkməli olacaqsınız.

Sərhəng hamının Şahpurun arxasınca getməsindən istifadə edərək cürətlə danışdı:

– Şəmsiyyə, mən şahpərəst və mənşəb sevən bir adamam, gizlətmirəm. Lakin qeyrət məsələsində heç kəsə baş əymərəm. Yadında saxla. İstər Şahpur olsun, istər şah...

Şəmsiyyə qəhqəhə çəkib güldü və onun qolundan çəkdi:

– Gedək, bu sözləri öz yanında de, gedək!

Sərhəng qar kimi ağardı:

– Sus, sus, sən dəlisən, xalis dəli!

Hikmət İsfahani qonaqları geniş açılmış və hər cür yeməklərlə bəzənmiş süfrəyə dəvət etdi. Şahpuru lap yuxarı başa keçirdi. Mister Harold və Mister Toması da onun sağma və soluna gətirdi. Burada xörəyi qədim İran adəti üzrə oturmuş halda yox, ingilislərdə olan kimi, ayaq üstündə duraraq yeyirdilər. Bu da məclisin tamam avropasayağı və müasir adamlardan ibarət olduğunu göstərməli idi.

Hikmət İsfahani konyak dolu badəni qaldırıb, Şahpurun sağlığına içdi. Onun ardınca mister Tomas və Harold da badə qaldırıb, yenə eyni sağlığa içdilər. İran tarixinin ağır dövrlər keçirdiyini və bu dövrün Şahpurun vücudu sayəsində istənilən xoşbəxt nəticə ilə qurtaracağını

söylədilər. Nəhayət, Şahpur danışdı. O gah mister Harolda, gah mister Tomasa baxaraq, uzun müddət hər ikisinə sığınmaq zərurətini gözəlcə anladığını andıran bir əda ilə:

– Biz inanırıq ki, – dedi, – İran bu təlatümdən də zərərsiz çıxacaq və öz tarixinə əql və müdrikiyin yeni səhifəsini yazacaqdır. İran və köhnə ingilis dostunun (badəsinə mister Tomasa tərəf tutdu) və yeni xeyrixah rəfiqinin (badəsinə mister Harolda tərəf tutdu) köməyini heç bir zaman unutmayacaqdır.

Ziyafət davam edir, nitqlər söylənirdi. Sərhəng Səfai isə gözünü mütəmadiyən baxışmaqda olan Şəmsiyyə və Şahpurdan çəkə bilmir və içini yeyirdi. Lakin bu heç də onun simasındakı mülayim təbəssümü və nəzakətli hərəkətlərini xələldar etmirdi.

* * *

Sarayın ətrafında yenə məzar sükutu hakim idi. Yenə onun qapılarında əli tufəngli “qard-səltənəti”^{*} nəfərləri durmuşdu. Yenə onların sima və hərəkətlərində bir qul, bir nökrə mütiliyi hakim idi. Bütün məmləkəti titrədən zəlzələ sanki saraya yaxın gəlməmişdi. İndi həmişəkəndən daha artıq bu saray məmləkətdən ayrı yaşayır, onu, əbədi təhdid edən bir qılınc kimi başının üstündə sallayıb dururdu. Sarayın içində yenə qorxu və iztirabın törətdiyi bir məzar sükutu hakim idi. Yenə adamlar pıçılı ilə danışır, yenə səs çıxarmaqdan qorxaraq öz varlıqlarını gizlətməyə çalışaraq, pəncələri üstə yeri yirdilər. Sarayda gözə dəyəcək bir dəyişiklik varsa, bu da əlahəzrətin özünü olduqca sakit və sessiz aparması idi. O, sanki adamların üstünə qışqırmaqdan, onları tez-tez söyüb, təhdid etməkdən, məhbəs və ölümle qorxutmaqdan çəkinirdi. Onun qəzəbli gəzindiyini, hirsindən qaralaraq susduğunu və ya sol üzündəki çapıqın əsəbi bir halda oynadığını görənlər bu sakitlik və mülayimliyin əlahəzrətə nə qədər ağır başa gəldiyini anlayır və danışmırdılar. Onlardan az-çox düşünməyi sevənlər “müstəbidlər üçün fəlakətdən yaxşı müəllim yoxdur!” deyirdi.

Rza xan nə gündüzlər, nə də gecələr rahatlıq duymurdu. O, daxilən sonsuz bir təlaş və həyəcan içərisində idi. O, taxt-tacın bu tezliklə ölümdən çıxacağını təsəvvür etməzdi. Hər şeyin bu qədər sürətlə öz son nöqtəsinə çatacağını ağılına gətirməzdi. Halbuki, o, adını İran tari-

^{*} Sarayı mühafizə edən xüsusi qoşun hissəsi

xinin əsətiri şahlarının yanına yazdıracağını güman edirdi. O, sağlığında etdiyi ağalıqdan başqa, gələcək nəsillərin də şüuruna hakim kəsiləcəyini düşünürkən birdən-birə, on beş günün içərisində bütün tarixin görmədiyi bir biabırılıqla hər şeyi itirmək dərəcəsinə enib sükut etmişdi. Heç bir çarx bu sürətlə üzüaşağı hərlənə bilməzdi.

Nədənə son zamanlar tez-tez onun yadına iyirminci illərin hadisələri düşürdü. Ona elə gəlirdi ki, tarixin çarxı hərlənərək qərribə bir şəkildə o illəri geri qaytarmaqdadır. Yenə müxtəlif siyasi partiyalar meydana çıxacaq, xalq hərəkatları başlanacaq, azadlıq, demokratiya sözləri ağızlara düşəcəkdə. Fərq bircə orasında idi ki, bu dəfəki sel onu kənara atırdı. O bir daha, nə demokratiya, nə respublika pərdəsi altında mübarizəyə girə bilməyəcəkdə. Bununla belə o, səltənət başına yenə qayıtmaq ümidini itirmirdi. O bilirdi ki, almanlar sovetlərlə aparıldığı döyüşdə məğlub olsalar da, ingilis və amerikalılar İrani əllərindən buraxmayacaq, xalqın baş qaldırmasına yol verməyəcəklər.

İçəri girən Həkimülmülkə səbirsizliklə:

– Sərtib rahat edildimi? – deyə soruşdu.

Həkimülmülk cavab olaraq geri döndü və şıq zabıt paltarında içəri girən Sərhəng Səfaini göstərdi. Sərhəng, gəlin toyuna xonça aparan yengələr kimi əlində tutduğu yaşıl güllü yaylığa bükülmüş qutunu stolun üstünə qoydu. Rza xan iti hərəkotlə yaylığı açdı. Bir vərəq kağızı götürüb oxudu. Lakin oxuduqca rahatlıq yox, pis bir vahimə varlığını bürüdü. Balaca kağız parçası hərəkətə gəldi. Diri bir insana çevrilib, ona ittiham oxumata başladı. Oradan Sərtib Səliminin hələ də canlı insan gözü kimi qəzəblə yanan gözləri ona dikildi. Uzun bir çubuğu andıran karandaşı onun alınına vurur kimi balaca qutuya vurdu:

– İran üçün böyük təhlükə olacaqdı! – dedi və Sərhəngə döndü:

– Pəhləvi nəsline xidmətləri unutmamağı vəsiyyəti edirəm!

Sərhəng təzim etdi:

– Həmişə sadıq qulunuzuq, əlahəzrət!

Şah yaylığı yenə qutunun üstünə örtüdü. Əli ilə Sərhəngə “get” işarəsi verdi. Sərhəng baş əyər-əyər daldalı çəkilib otaqdan çıxdı. Rza xan dərin bir fikirdən sonra üzünü Həkimülmülkə tutdu:

– Taxt-taca sadıq adamdır, vəzir!

Həkimülmülk cavab yerinə “Səda” qəzetini açıb, şahın qabağına qoydu. Nəzərlərini Pəhləvi zülmü və istibdadı əleyhinə yazılmış məqaləyə dikdi. Şah qəzəblo:

– Məgər bu adam həlak edilməmişdir? – deyib qışqırdı.

– Xeyr, qurban, mister Haroldun xahişinə əsasən əlahəzrət-Humayun onun azad olunması haqqında əmr verdi. Sərhəng də qızına adaxlanmışdır.

Rza xan:

– Ah, xainlər, alçaqlar! – dedi və qəzeti bir kənara atdı.

Bir qədər otaqda gəzinib, yenə öz yerinə qayıtdı. Fikrini məşğul edən, ona əzab verən məsələdən söz saldı:

– Vəzir, – dedi, – qədim Babilistanda yeni hakim seçəndə onu köhnə hakimin cənazəsi yanında oturdub, əhalini yığar və köhnə hakimin bütün yaxşı və pis cəhətlərini saymağa başlamışlar. De görüm belə bir yığıncaq düzəldib, sözü sənə versələr, nə deyə bilərsən?

Həkimülmülk altdan-altdan ona baxdı:

– Allaha şükür, əlahəzrətin canı hələ sağdır.

– Yox, vəzir, bu gün İran tarixi məni dəfn edir. De görüm, sabahki nəsillər məndən nə danışacaqlar?

O, Həkimülmülkə zavallı və yazıq göründü. Hətta səsi də dəyişmişdi. Sanki on beş ildə məmləkəti titrətmiş bir müstəbid deyil, sonsuz cinayətlərinin ağırlığı altında əzilən və amansız məhkəmə qarşısında durmuş bir məhkum danışdı. O, gələcək nəsillərin dəhşətli intiqamını eşidər kimi, Həkimülmülkün cavabını gözləmədən özünü doğrultmağa çalışdı:

– Mən İrani çəyirtkə kimi millətin canına darışmış mollaların əlindən qurtardım. Mən İran qadını bədnam edən çadranı açdım, başlardan motal və çirkli papaqları götürdüm. Mən yollar çəkərdim. Maşın gətirdim. Mən İran üçün əbədi bir təhlükə olan Azərbaycan və Kürdüstan əhalisini quzuya döndərərək yerində oturdum. Onların dilini, adət və ənənələrini tərgitməyə başladım. İranın şimal sərhədlərini möhkəm bağladım. Mən... Bütün bunlara nə deyirsen, vəzir?

Şah öz xidmətlərini saydıqca Həkimülmülkün gözlərində başqa hadisə canlanırdı. Rza xanın hakimiyyət başına keçməsi, bir zaman xidmətçisi, onunla demokratik qüvvələr arasındakı riyakar oyunları, respublika yaradacaq ümidilə xalqı və azadxah qüvvələri yatırması və nəhayət, taxt və tacı əlinə alaraq başladığı qanlı işlər canlı bir tarix kimi gəlib nəzərindən keçirdi. Bu tarixin səhifələrində də, o öz didilmiş qəlbini, sonsuz əzab və ruhi sıxıntılarla dolu on beş illik həyatını görürdü. On beş il vəzir, bu müstəbidin bütün təhqir və təhdidlərinə dözmüş, şəxsiyyətini, mənliliyini boğaraq, onun hər bir şıltaqlığına davam gətirmişdi. On beş il o, qəlbində baş qaldıran nifrət və ikrah

hisslərini boğaraq yaşamışdı. İndi ömrünün on beş ilinə zəhər qatmış bir adam qarşısında durmuşdu. İndi bu on beş illik sonsuz əziyyət və təhqirlərin acığını çıxmaq mümkün idi. On beş ildə birçə dəfə başını qaldıraraq, belini düzəldərək danışmaq fürsəti ələ keçmişdi. Onun bütün varlığı bu fürsəti əldən verməməyi tələb edirdi.

– Bütün saydıqlarımız düzdür, əlahəzrət, lakin yarımçıqdır, tam deyildir.

Rza xan, öz xidmətləri haqqında başqasının ağızından təriflər eşidəcəyi ümidilə:

– Nə əlavə edə bilərsən, vəzir? – deyib soruşdu. Həkimülmülk qanlı düşməninə ölümcül zərbə endirən bir adam vəziyyəti aldı, bütün kin və qəzəbini bu sözlərlə tökdü:

– Onu əlavə edə bilərəm ki, əlahəzrət, yüz ildən artıqdır ki, İran tarixi bu on beş illik hakimiyyət dövrü qədər qanlı və riyakar bir dövr görməmişdir!

Pza xan bu naghəni zərbədən sarsıldı, yerindən qalxdı. Həkimülmülk də ayağa durdu. Son doqıqələrini yaşayan hökmdar nifrətlə ona baxdı:

– Bəs bu on beş ildə, gündə yüz dəfə mənim qabağında səcdə edən, təriflər yağdıran sən deyildinmi?.. Həkimülmülklər, Hikmət İsfahanilər, Sərhəng Səfəilər deyildimi?

Geri çəkilmək fikrində olmayan Həkimülmülk vəhşinin böyrünə soxduğu xəncəri daha da dərinlərə basdı:

– Bəli, əlahəzrət! Sənə səcdə edən biz olmuşuq. Amma hörmət və məhəbbətdən yox!.. Ona görə ki, sən bizim siyasəti aparırdın, bizim canımızı və malımızı qoruyurdun. Bununla belə biz sənə nifrət edirdik. Sənin heç kəsə aman verməyən zülmündən, heç bir başa rəhm etməyən dar ağaclarından, amansız zindanlarından qorxurduq.

Rza xan durub vəzirin boğazından tutmaq istədi. O qalxıb bir addım geri çəkildi:

– Ağayi Rza xan, müttəfiqlər iyirmi dörd saatın ərzində sizin Tehrandan çıxmağınıza icazə vermişlər. Yol tedarükü görsəniz yaxşıdır.

Rza xan dizləri əsə-əsə qayıdıb yerində oturdu.

– Siz məndən də alçaqsınız! Mənim ixtiyarım sizdə olsaydı, heç kəsə aman verməzdiniz, heç kəsə! Mən dövləti sizin kimi adamlara tapşırıb getdiyimə fəxr edirəm. Çünki sizin qanlı və riyakar işlərinizin şahidi olacaq nəsillər, bəlkə, mənə şükür eləsinlər!

O, başını ovucları arasına aldı, gözünü Həkimülmülkdən çəkib susdu. Qəzəb və kindən partlamaq dərəcəsinə gəlmiş ürəyi daş kimi ağırlaşaraq köksünə yatmışdı. Sanki düşünmək qabiliyyəti dərin bir rüyaya dalmış və nələr vəqə olduğunu anlamaqdan aciz idi. Yavaş-yavaş ağır bir pərdə gözələrinin qabağına enməkdə idi.

Bu hadisə İran tarixilə 1320-ci şəmsi ilə şəhrivar ayının 25-də vəqə olmuşdu ki, miladi tarixilə 1941-ci il sentyabrın 16-na müvafiq gəlir.

OTUZ İKİNCİ FƏSİL

Sentyabrın 17-də çərşənbə günü sovet ordusu Tehrana daxil olanda küçələrdə adlam əlindən tərənəmək mümkün deyildi. Minlərcə insan məhəbbət, heyrət və maraq dolu gözələrlə sovet ordusu döyüşçü və komandirlərinə baxır, onları alqışlayırdı. Sovet ordusu millətin nəzərində gələcək xoş günlərə, azad və səadət dünyasına yol açan bir qüvvə idi. Mürtəcələr və qara qüvvələr isə sovet ordusuna kin və vahimə dolu bir nəzərlə baxırdılar.

Rza xanın taxt-tacdan əl çəkməsi, hakimləri, mürtəcə təbəqəni tam bir şaşqınlıq içərisində buraxmış, xalqda isə sonsuz sevinc və ümid doğurmuşdu. Zəhmətkeş təbəqələr İran göylərinə əbədi azadlıq gənəsi gəldiyini düşünür və hissiyyatını ifadə etməkdən çəkinmirdi.

Sovet ordusu böyük Kiroc yolundan qüdrətli və əzəmətli bir yürüşlə Tehrana daxil olurdu. O, pozulmaz səflərlə yüyürərək böyük bir qüdrəti yüksək bir mənəviyyəti, saf və təmiz bir idealı təcəssüm etdirirdi... Onun başı üstündə həqiqi azadlığın əbədi rəmzi olan qızıl bayraqlar yellənirdi. Onun silahını bağrına basmış döyüşçülərinin gözündə əbədi sülhün işıqları yanırdı. Orada sonsuz bir məhəbbət və munislik vardı. Yox, şəhərə adi bir ordu girmirdi. O, süngülərinin ucunda insanlara qardaşlıq və səadət, azadlıq və xoş gün gətirirdi. O, şəhərə yeni bir dünya, minlərlə insanlara xəyal kimi uzaq görünən yeni bir həyat gətirirdi... Buna görə də şəhər böyük bir maraq və diqqətlə onun ayaq səslərinə qulaq asır, yürüşünü addım-addım izləyirdi. On minlərlə insanlar səkilərdə sıxlaşaraq, evlərin damlarından boylanaraq ucubucağı görünməyən bir kütləyə çevrilərək sovet ordusuna tamaşa edirdilər. Cənuba doğru yayılıb gedən şəhərdə bir addım da boş yer tapmaq mümkün deyildi. Hər tərəf adamla dolu idi. Ordunun ön dəstəsi

adamların cərgəsinə yaxınlaşan kimi sükut və heyret içində durmuş kütlənin içindən yüzlərlə səslər eşidildi:

– Zindəbad Ərtəşi Sorx*.

“Ura!” sədasi fırtınadan təlatümə gələn bir dərya kimi insan izdihamını titrətdi. Kim isə adamların arasından qopub özünü küçəyə atdı. Əsgərlərin başına çiçəklər səpdi. Yenidən ura səsləri gurladı.

Fridun, Kürd Əhməd, Rza Qəhrəmani, Fəridə və Sərxan da yan-yanaya duraraq, səslərini çıxarmadan böyük bir ürək çırpıntısı ilə sovet ordusu dəstələrinə baxır, minlərlə başqaları kimi, maşinlardan tutmuş döyüşçü və komandirlərin geyiminə, nişanlarına qədər hər şeyə doymaz bir ehtirasla tamaşa edirdilər... Döyüşçü və komandirlər, əllərini yelləyərək onları salamlayan kütləni məhəbbət dolu nəzərlərlə seyr edib keçirdilər. Artıq hər yandan onların başına çiçəklər səpilir. Tam bir şaşqınlıq içərisində olan hakim dairələrin istəyinə baxmayaraq, xalqın qarşısını almaq, sovet ordusunu “sükutla” qarşılamaq mümkün olmamışdı. Əslində baxılırsa bunun qarşısını almaq bir qüvvə də yox idi. Yuxarıdan aşağı bütün dövlət aparatı pozulmuş, hərbi təşkilat dağılmışdı. Varlılar, hərbi qulluqçular və sahib-mənsəblərdən gizlənen gizlənməmiş, gizlənməyən başını götürüb cənuba qaçmış, özünü sabah Tehrana girəcək ingilis ordusuna çatdırmağa tələsmişdi. Xalq isə nə məskəni tərk etmiş, nə də üzünü cənuba tutmuşdu. O, uzun illərin sonsuz zülmündən sonra ilk dəfə özünü azad hiss edərək, geniş nəfəs alırdı. İnsanlar evlərini, işlərini buraxaraq, dükan-bazarı bağlayaraq küçələrə çıxıb, azadlıq ordusunu qarşılayırdılar... Fridun iki dəmiryol işçisini Kürd Əhmədə göstərüb:

– Bəs biz niyə durmuşuq? – dedi və onun boynuna sarıldı. – Axı biz də istibdadın ağırlığını az çəkmədik!

Kürd Əhməd onu öpərək:

– Sən hamımızdan çox çoxdün, – dedi, – sən hər şeyə haqqın var!

– Yox, elə demə, mən ancaq namuslu bir vətəndaş kimi vəzifəmi yerinə yetirmişəm. Siz də mənim kimi... Artıq qabaqda aydın üfüqlər görə bilərsiniz. Qardaşlar, deyərsən, ölməmiş məramımıza çatacağıq, bu yazıq, bu bədbəxt camaatın da səadətə çatdığı günü görəəcəyik!..

– Bəli, bu bir tarixi gündür ki, nəsillə nəsillə insanların yadından çıxmayacaqdır. Körpələrimiz də onu əbədi olaraq xatırlayacaqlar!..

* Yaşasın Qızıl Ordu

– Gədə, a şirazlı balası! – deyərək vəcd ilə qışqıran bir səs onların söhbətini kəsdi, dönüb baxdılar. Ayaqları yalın, başları açıq iki nəfər adamları yararaq bir-birinə yaxınlaşdı.

– Nə var, ay ərdebilli balası?..

– Nə olacaq, bayramdır, bayram!.. Sənə mənim bayramımızdır! Onlar bir-birinə yaxınlaşıb qucaqlaşdılar. Şirazlı çağırılan adam:

– Doğrudan da bayramdır. – dedi... – Novruzdan xoşdur!

Kim isə acığını yeyə bilməyib, onlara baxdı:

– Nəyin bayramını edirsən oğul, ayağına çust tap, sonra...

Ərdəbilli əlində əsa, başında şlyapa olan arıq, lakin uzunboylu, yaxşı geyinmiş adama döndü.

– Onu da tapacağam, ağa, heç fikir eləmə, onu da tapacağam. O ki qaldı bayram, mənə bundan böyük bayram yoxdur. Rza xanın yıxıldığı günü gördüm. Ölsəm də, bəsimdir...

– Tez sevinərsən, oğul, hələ arxı atıl, sonra barakallah de. Rza xan gedər, oğlu gələr... Tez atılıb-düşürsən.

– Oğlu gəlməsin, lap dedəsi gəlsin. Bu qüvvənin qabağında istibdad nöqərləri daha dura bilməyəcəklər.

“İstibdad nöqərləri” sözü ağaya bərk toxundu.

– Bunun cavabını səni səhə verərəm, səhə cümə axşamıdır. Xoş gündür, bir Tehranın cənubuna çıx, gör kim gəlir.

Şirazlı ağaya tərəf yeridi:

– Onda bəs, gözün aydın olsun, ingilis ağalar yaxşı vaxtında gəlirlər. Ağa, bəs sən niyə burada qalmısan, yoldaşlarının hamısı çamadanlarını götürüb çoxdan cənuba qaçıblar. Ağa, yoxsa sən casussan?..

Ərdəbilli, özünü itirmiş uzunboylu adamın lap qabağına keçdi:

– Ağa, gözümə yaxşı bax ha, sən deyən zaman deyil!..

Uzunboylu adam birdən-birə gödəlib balacalandı, büzüşüb adamların içine soxuldu və gözdən itdi.

Fridun fikirli-fikirli yoldaşlarına baxdı:

– Qabaqda ağır bir mübarizə var, dostlar! Döyüş meydanı bundan sonra açılır!

Günlər keçdikcə fəhlə təşkilatları yaranıb fəaliyyətə başlayır, azadxah qəzetlər meydana çıxırdı.

Fridun, Kürd Əhməd, Rza Qəhrəmani, Sərxan, Fəridə və doktorun oğlu yorulmaq bilmədən bu təşkilat və qəzetlərdə çalışırdılar. Südəbə

və Xavər də ciddi olaraq işə qoşulmuşdular. Qarşıda geniş və nəhayət-siz üfüqlər açılırdı... Xoş bir gələcək gülümseyirdi. Bu gələcək qarşısında sanki bütün keçmiş dördlər, bütün ağır yaralar unudulmuşdu. Təşkilatın rəhbəri yenə Kürd Əhmədlə Fridun idi. Artıq cənub zindanlarından qayıdıb gəlmiş bir neçə görkəmli xadim də fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. İlk şaşqınlıqdan sonra özünü düzəltməyə başlayan və ingilis qoşunlarını gördükcə ürəklənən irtica da hərəkətə gəlirdi. Dövlət orqanları yenə onların əlində idi. Ancaq xalqın təzyiqi ilə onları geri çəkilməyə məcbur etmək olardı. Kürd Əhməd və Fridun evdən çıxaraq bu məqsədlə təyin olunmuş mitinqə tələsirdilər. Küçədə bir izdiham onları da öz qoynuna aldı. Sanki şəhərin hər tərəfindən adamlar buraya axmaqda idi. Başıpozuq halda hərəkət edərək heç bir intizama tabe olmayan, bir-birini itələyərək qabağa soxulan minlərcə insanlar böyük bir hay-küy qaldıraraq, hara isə tez çatmağa tələsirdi. Bu axının içərisində hər cür adam tapmaq olardı: fəhlə, kəndli, tacir, ruhani, ziyalı, xırda alverçi, hər təbəqədən desən, burada vardı. Lakin elə ilk nəzərdə onun əsasən yoxsul və zəhmətkeşlərdən ibarət olduğu görünürdü. Fabrik-zavod fəhlələri, xırda sənətkarlar, demiryol işçiləri, başmaqçı şagirdləri və heç bir peşəsi olmayan minlərcə işsiz, qabağı açılmış bir çay kimi axır və qışqırırdı:

- Zindəbad azadi-İran!
- Mördebad rejimi-istibdadı!*
- Rədd olsun Pəhləvi!

Hər tərəfdən bir səs, bir şüar eşidilirdi. Adamlar "ura!" deyərək qışqırırdı. Hər yüz addımda yorulmadan qışqıra-qışqıra şüar söyləyən natiqləri çiyinlərinə qaldırmış dəstələrə rast gəlmək mümkün idi. Çox gur səslə bir natiqi çiyində aparıb belə bir dəstə Fridun və Kürd Əhmədin nəzərini cəlb etdi. Onlar diqqətlə baxdıqda onun Rza Qəhrəmani olduğunu gördülər. O, demiryol fəhlələrinin içində idi. Sərxan, onun ocaqçısı Rüstəm də onların arasında idi. Rza Qəhrəmani özü atəşin və həyəcanlı səslə ortalıqda qərribə bir canlılıq yaradırdı:

- Rədd olsun qanlı istibdad! Biz çörək istəyirik! Biz iş istəyirik! Balalarımıza çörək verin!.. - deyərək o, dalbadal xalqın ürəyindən olan şüarlar buraxırdı. Nəhayət, o:
 - Besələmetiye-azadi se mərtəbə ura bekeşim!**- deyib çığırıldıqda bütün izdiham üç dəfə ura, ura səs ilə küçəni titrətdi. Firdovsi küçə-

* Yaşasın İranın azadlığı! Məhv olsun istibdad rejimi!

** Azadlığın sağlığına üç dəfə ura çəkək!

sinin ortasında izdiham yavaş-yavaş, sıxlaşırdı. Adam əlindən tər pənmək mümkün deyildi. İynə atsan, yerə düşməzdi. Fridun və Kürd Əhməd adamları aralayaraq, qabağa keçməyə, birtərəz özlərini ikinci mərtəbədə, bir evin balkonunda düzəlmiş tribunaya çatdırmağa cəhd edirdilər. Lakin adamlar divar kimi möhkəm bir sədd əmələ gətirdiyindən bir addım da irəli atmaq imkanı olmayan bir yerdə durdular. Bu zaman nə isə küçənin ortasından onlara doğru bir təzyiq oldu. Kim isə gəlirdi. Motor səsi eşidildi. Bu, motosiklətdə oturmış üç pasibanla camaatı təhdid edərək küçəni açmaq istəyən ajan başçısı idi. O, Rza Qəhrəmani çiyində saxlamış dəstəyə yaxınlaşdı. Acıqlı-acıqlı onlara baxıb dağılışmalarını tələb etdi. Rza Qəhrəmani:

- Məhv olsun istibdad nökrələri! deyib qışqırdı. Ura səsindən ajan başçısının sözlərini eşidən olmadı. O, acıqlanaraq, qabağında dayanmış bir fəhlənin yaxasından yapışıb silkələdi və yana itələdi:

- Dağılışın, asayışı pozmayın! - dedi və əlini tapançasına atdı. Bunu gören Rza Qəhrəmani daha odlu bir səslə qışqırdı:

- Məhv olsun istibdad nökrələri!.. Məhv olsun Pəhləvi!..

Qəflətən açılan bir güllə səsi, ani bir sakitlik yaratdı. Rza Qəhrəmaninin həmişə havada yellənən sağ qolu yanına düşdü və çiyində qırmızı ləkələr göründü. Kim isə:

- Bu itlərin silahını alın! - deyərək bağırırdı. Bir anda ajan başçısını motosiklətdən vurub yerə saldılar. Aləm bir-birinə qarşıdı. Bir nəfər onun tapançasını götürüb, pasibanları təhdid etdi:

- Rədd olun buradan!

Kütlə onları göz açmağa qoymadı, daldan qucaqlayıb yerə yıxdılar və döyməyə başladılar. Fridun və Kürd Əhməd böyük bir çətinliklə özlərini Rza Qəhrəmaniyə çatdırdılar. Fəhlələrdən kim isə alt köynəyini çıxarıb parçalayaraq onun yarasını bağlayırdı. Fridunu və Kürd Əhmədi gördükdə Qəhrəmaninin gözləri yaşardı. Sol əli ilə onları qucaqlayıb öpdü:

- Qardaşlarım, nəhayət, böyük azadlıq günü gəldi! - dedi.

Onu izdihamdan aralayaraq aparmaq istədilər. Razi olmadı.

- Məni yuxarı çıxarın! Yuxarı çıxarın! - deyib təkid etdi. Yalnız rəngi ağarıb, durduğu yerdə sənədlənməyə başladığıda fəhlələr onu küçənin yan tərəfinə çəkdi. Kürd Əhməd və Fridun onu dərhal həkimə aparmaq haqqında göstəriş verərək, tribunaya tərəf irəliləməyə başladılar. Tribunaya çatmamış çox qismi qadınlardan ibarət olan bir dəstəyə rast gəldilər. Onlar tez-tez şüarlar söyləyirdilər. Fridunun gözləri dəstənin qabağında gedən və ara-sıra dönərək şüar söyləyən

Fəridəyə, Xavərə və Südəbəyə sataşdı. Südəbə ona tamamilə başqa cür göründü, indi onun gözəlliyi yeni bir mənə, yeni bir keyfiyyət kəsb etmiş kimi idi. Məhbəsdən çıxdığı gün olan görüşlərini xatırladı. Qız gülümsəyərək gözlərindən süzülən yaş damlalarını silmiş və özünü onun boynuna atmaqdan zorla saxlaya bilmişdi. İndi də onun gözləri saf bir məhəbbətin işıqları ilə yanırı. Nə üçün o bu qıza qarşı əlaqəsini müəyyən edə bilmirdi?.. Qəlbindəki hissləri boğan nə idi? İndiyə kimi bu suallara təbii bir cavab olaraq Gülnaz gəlib gözləri önündə durdu. O, indi anlayırdı ki, ürəyini açılmağa qoymayan müqəddəs bir əhdin bilinməz gələcəyidir. Lakin Südəbə bundan xəbərsiz idi. O, təzadlı izzət və həyəcanların nə olduğunu bilmir və sevirdi. İkinci dəfə Südəbəyə baxdıqda gözləri qızın gözünə sataşdı. Qızın baxışları heyrət içində donub qaldı. Sonra da bir vəcd ilə qadımlara döndü, Fridunu salamlar kimi qışqırdı:

– Yaşasın azadlıq!

Fridun, qadınların arasında bir dəstə gül içində ilk bahar qönçəsini xatırladan Südəbəyə baxıb gülümsədi. Qız əlini havada yelləyib, onu salamladı. Tribunaya tələsən Kürd Əhməd onu dalınca çəkib apardı.

Tribunada təşviş içərisində olan doktorun oğlu onları qarşıladı. Hətta salamlamağı belə unudaraq:

– Haradasınız? – dedi. – Başlamayıb sizi gözləyirik!

Mitinqi dəmir yolu işçilərindən altnmış yaşlı gümrah qoca açdı:

– Yoldaşlar, – dedi, – bu gün istibdadın axını gəlib çatıbdır. Bəsdir, iyirmi il biz zülm və əsarət pəncəsində inlədik. Bəsdir, bir tiko çörəyə həsrət qaldıq. Bəsdir, işsizlik və ehtiyac bizi əldən saldı. Bəsdir, ölkəni əcnəbilərə satdılar. Bu gündən xalq özü məmləkətin ixtiyarını öz əlinə almalıdır. Yaşasın bizə azadlıq gətirmiş ordu! Yaşasın xalq hakimiyyəti!..

Həyəcanlı “ura!” səsləri yatdıqdan sonra doktorun oğlu, Kürd Əhməd və başqaları danışdı. Camaat hər nətiqi diqqətlə dinləyirdi.

Bu zaman nətiqlərin çıxış etdiyi yerdən çox-çox uzaqda, izdihamla qaynaşan böyük küçənin o biri başında bir-birini sıxa-sıxa irəli getmək istəyən adamların arasından dörd qadın çıxmağa çalışırdı. Onlar bir səliqədə və bir cür bəzəndiyindən bir-birindən seçilməyən ikisinin otuz-otuz beş yaşları olardı. Bu orta boylu, arıq qadınların saçları xına rəngində idi. Onlar hər şeyə laqəyd kimi görünürdülər. Üz-gözünü tərs basdığı üçün pudrası silindiyindən kaftarlaşmağa başladığı bilinən üçüncüsünün yaşı əlliyə yaxın idi. Üzündəki yorğunluqla qəzəb qarışığı bir ifadə onu çox bədheybət göstərirdi. Dördüncü cavan bir qız idi, yaşlı arvad onu saç xına rəngli qadınla öz arasına salmışdı və bir an da

gözəndə qoymurdu. İzdiham bir balaca onları sıxışdıran kimi, təşvişlə cavan qızın qolundan tutub dartır, özlərindən uzaq düşməyə buraxmırdılar. Bu qız Gülnaz idi. Qarı Qəmərbanu, o birilər də onun xanımlarından idi. İrənin müharibəyə qoşulduğu, şahın qaçmağa hazırlaşdığı və azadlıq yaranacağı kimi müxtəlif xəbərləri eşidən Qəmərbanu bərk təşvişə düşmüşdü. Azərbaycanda ona oxşar adamların evlərinin talan edilib, özlərinin də öldürüldükləri kimi xəbərlər də qulağına çatmışdı. Bundan başqa son günlər, demək olar ki, qapısını açan olmurdu. Camaatın başı başqa məsələlərə qarışmışdı. Bunları nəzərə alaraq Qəmərbanu tezəcə əsas evdən əl çəkmiş, qızların bir hissəsini azad etmiş, bir iki ən çox inandıqlarını da götürüb, Gülnaz olan daha sakit və daha əlverişli kiçik evə köçmüşdü. Burada yüngül bir xərc-məxariclə baş saxlamaq olurdu. İndi də bazardan qayıdarkən gözləmədikləri halda bu küçələrə düşmüş, izdiham sel kimi onları qucağına alaraq, insan girdabının lap ortasına sürüklənmişdi. Əvvəlcə Qəmərbanuya bir teatr tamaşası qədər maraqlı görünən əzəmətli küçə nümayişləri getdikcə onu qorxutmağa başladı. Bu qüdrətli insan axını və dəhşətli şüarlar, qışqıran, yaşayışının əsası olan ələmi silib atacaq vulkan idi. Arvad ələ bil ki, ömrü boyu törətdiyi cinayətlərin sorğu-sualını aparacaq bir ədalət məhkəməsinin əlinə düşəcəyini hiss edirdi. Buna görə də o, çıxıb qaçmağa tələsirdi, adamları aramsız surətdə aralayaraq bir yol açmaq istəyirdi.

Gülnaz isə tamamilə başqa bir ruhi vəziyyət içində idi. Ona ələ gəlirdi ki, qüdrətli bir sel, bir axın onu alaraq irəli aparır. Bu axın, be sel onu qucağına alıb, həsrətlə gözlədiyi azadlıq və səadət dünyasına doğru aparırdı. O nə müqavimət göstərirdi, nə də adamları itələyirdi. Qərribə bir maraqla, özünü unudaraq, hələ səbəbini, mahiyyətini yaxşı ayırd etmədiyi bir sevinclə, deyilən sözləri dinləyirdi. Hər yandan qucağına gələn “məhv olsun istibdad!”, “məhv olsun faşizm!” şüarlarında o, sadə bir mənə tapırdı. Azadlıq gününün gəlib çatdığı, taleyinin üzünə gülməyə başladığı ürəyinə dammışdı.

Başının üstündə bayraqlar yellənən dəstələr keçirdi. Onlar əlləri qabarlı, üz-gözləri günəşdən yanmış, üst-başı tökülmiş saysız-hesabsız adamlardan təşəkkül tapmışdı. Bu, artıq hiddətlə ayağa qalxmış zəhmət və ehtiyac ordusu idi. Bunlara baxdıqca ilk dəfə olaraq Gülnazın qəlbində tək olmadığı hissi oyanırdı. O, indi bu böyük izdihamın ayrılmaz bir parçası olduğunu yavaş-yavaş duyurdu. O, əsl anasını, bir zaman ölməyən, heç bir zaman qocalmayan və heç bir dərddə qarşısında saralmayan böyük anasını – xalqı tapmışdı və bu anadan, artıq heç bir qüvvə onu ayıra bilməzdi!

Qəmərbanunun, izdihamın seyrəkləşdiyi, səs-küyün azaldığı səkiyə çıxıb, tamamilə sakit və xəlvəti olan dar bir küçeyə dönmək istədiyini gördükdə Gülnaz birdən dayandı:

– Xudahafiz, xanım, – dedi, mənim yolum başqa yerədir!

Sanki elə qorxduğu bu imiş kimi, Qəmərbanunun səsi titrədi:

– Gəl, bala, gəl! Küçələrdə qalarsan. Qız uşağına yaraşmaz.

Gülnaz izdihama tərəf döndü. Fəhlə və yoxsul qadınlardan ibarət olan bir dəstəni göstərdi:

– Onlar necə, mən də elə! – deyib yerindən qopdu və dalına baxmadan qaçıb, izdihamın içində itdi.

Uzaqda isə mitinq davam etməkdə idi. Adamlar danışır, O günlər ən adi sözlər belə xüsusi bir mənə ilə səslənirdi. Hər şey maraqlı, hər şey mənalı idi! Xalq hər şeydə yəni həyatın, azadlıq və səadətə ötrini duyurdu. Arzular və xəyallar dünyasının qapısı açılırdı. Xalq sevinirdi.

Lakin...

Lakin o gün başqa bir yerdə başqa bir iclas da gedirdi. Daha doğrusu, onu iclasa yox, kiçik bir çay məclisinə oxşatmaq olardı. O da Zərgəndədə Hikmət İsfahaninin bağında idi. Orada Tehranın Həkimül-mülk kimi mötəbər ağaları, İran siyasətinin “yıxılmaz dirəkləri” vardı. Hətta gövdəsini yenice yoğunlatmağa başlayan sərhəng Səfai də orada idi. Mister Harold və mister Tomas da trubkalarını ağızına salıb, sakit görkəmini pozmadan orada gezir, gah ona və gah buna dönərək, İran qaydası ilə qovrulmuş badam içi və ləbləbi-kışmışdan xırda-xırda ağızların atır, əylənirdilər. Bu əyləncələrin içərisində də xalq üçün başqa bir gələcək, İran üçün başqa bir tale hazırlanırdı.

OTUZ ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Xavər hələ də Sədabəgildə yaşayırdı. Onların arasında çox tez mehribanlıq əmələ gəlmişdi. Xavərin fəlakətdə həyatı Sədabənin qəlbində ona qarşı silinməyəcək bir məhəbbət oyatmışdı. Xavər də Sədabəni ilk gündəcə sevmişdi. Onun sadə təbiəti, açıq və saf qəlbi, həyat və insanlara xeyirxah əlaqəsi xoşuna gəlmişdi. Hələ, Friduna olan məhəbbətini bildikdə qəlbində ona daha artıq bir yaxınlıq duymuşdu. Sədabə ona xüsusi bir otaq ayırmışdı. Azad və Ayaz üçün də orada iki balaca çarpayı qoymuşdu.

Bütün günü Xavərlə birlikdə gah fəhlə qadınlar arasında, gah məktəblərdə olan Sədabə, axşamlar vaxt tapıb hər iki uşağa dərs də verirdi. Arabir Xavər zarafat edirdi:

– Azad mənim balamdır, Ayaz da Sədabənin!..

Bir axşam artıq uşaqlar yatdığı zaman Fridun və Kürd Əhməd gəldi.

– Hə, necəsən, fars qızı? – deyərək Kürd Əhməd Xavərə müraciət etdi: – Artıq Sədabə və Fəridə ilə birlikdə İran qadınlарının azadlıq bayrağını qaldırmaq vaxtı çatmışdır!

Sədabə:

– Biz hazırıq, – dedi və Friduna baxıb qızardı.

Bu zaman doktorun oğlu, Sərxan və Fəridə də gəldi. Fridun Fəridəyə baxdı:

– İndicə Kürd Əhməd sizdən danışır.

Fəridə güldü:

– Deyirəm axı, yolda qulağım qaşındı.

– Hansı qulağın?

– Sağ qulağım idi. Yəqin yaxşılığuma danışib.

Doktorun oğlu yarızarafatla:

– Sizin kimi qoçaq qadınlardan da pis danışmaq olarmı? – deyib güldü. Yəne qapı döyüldükdə Sədabə qapıya qaçdı. Bu dədə gələn Yavər Əzimi və Hafiz Biluri idi. Sərtibin əqido yoldaşı olan bu adamlar, onun xatirəsini öziz tutaraq vəsiyyətinə əməl etmiş və Fridun, Kürd Əhməd, Rza Qəhrəmani ilə birləşmişdilər.

Fridun Hafiz Bilurinin əlini sıxdı:

– Oturunuz, möhtərəm müəllim, – dedi, indi elm və biliyin həqiqi sahibləri gəlib sizi tapacaqdır.

Hafiz Biluri gülümsədi:

– Zəhmətkeşlər və əliqabarıların balaları!.. Mən onları çoxdan gözləyirəm, oğul.

Fridun:

– Bilirəm, bilirəm, müəllim, – deyib onların ardınca içəri girmiş Qurban Mərəndiyə döndü:

– Hə, necəsən, dost?! Yenədəmi qızgınlıq edirsən?

Qurban:

– Bəs necə, – dedi, – cənubun istiləri mənə sütləşdirə bilməzdi. Lakin indi necə mübarizə aparmaq lazım olduğunu bilirəm. Həyat insana çox şey öyrədir.

Yenə qapı döyüldü. Gələn cənub sürgünündən yeni qayıtmış və fəaliyyətə qoşulmuş Cəlili idi. Yanında da Fridungilin tanımadığı iki adam vardı. Hələ onlar içəri girməmiş hamı ayağa durmuşdu. Cəlili salam verib görüşdükdən sonra hörmətlə yana çəkildi. ortaboylu, geniş alınlı, saçları ağarmış ağıllı və kəskin baxışları ilə məclisi süzən adamı təqdim etdi:

– Ağayi Seyid Cəfər Pişəveri!..

Bu adı eşidən kimi gözlərdə təəccüb və sevinci andıran bir canlılıq əmələ gəldi. Pişəverinin dodaqlarında daima üzünü işıqlandıran xəfif bir təbəssüm vardı. Fridun, Kürd Əhməd və başqaları yaxınlaşaraq, onunla görüşdülər. Hərəkətlərdə, danışiq və baxışlarda, açıq hiss edilən hörmətdən Pişəveri sıxılır kimi idi. O, məğrur boyu, düz və iti baxışları ilə qərribə şəkildə Sertibi xatırladan adamı təqdim etdi.

– Ağayi Həmid Həmidi!

Kürd Əhməd və Fridun köhnə bir dost kimi onu qucaqladılar:

– Qardaş, biz sənin haqqında nə qədər düşünmüşük.

Hayəcan içərisində yanaqları qızarmış Fəridə də onun əlini sıxdı:

– Təbrizlilər indi də sizdən danışirlər.

Bu sözlərə Həmidi, xoş sirayətədir bir təbəssümlə cavab verdi. Pişəveri hələ də gözlerini onlardan çəkməyən yoldaşlara:

– Ağalar, oturun, – dedi, – ayaq üstə durmaq nə üçün?

Kürd Əhməd:

– Oturacaqımız, – deyə onun qolundan tutdu və yuxarı başdakı səndələ tərəf apardı.

Həmid Həmidiyə Fridun yanında yer verdi:

– Buyurun, xahiş edirəm.

Oturdular. Hamı, haqqında çox eşitdiyi, inqilabi fəaliyyəti ilə məşhur olan Pişəveriyə və Həmid Həmidiyə baxırdı. Pişəveri məclisdə adi və sadə şərait yaratmağa çalışaraq, gah sual verir, hal-əhval soruşur, gah da siyasətdən söhbət salırdı. Beləliklə, çox tez bir zamanda tamam sərbəstliklə onlar günün vəziyyətindən danışmağa başladılar.

Südabə daxil olduğu zaman Fridun “İttilat”ı açaraq ucadan oxuyur, hər dəfə bir ara verərək danışdı:

– Budur, ağalar, mürtəcelər və istibdad nökrələri öz donlarını dəyişirlər. Onlar buqələmun kimi dərhal mühitin rəngini qəbul edib demokratiyadan, azadlıqdan danışdırdılar.

Həmid Həmidi “İttilat”a tərəf əyildi.

– Ahaaa... Hikmət İsfahani İran azadlığının və istiqlaliyyətinin ələmdarı!.. Yaxşı komediyadır!

Doktorun oğlu:

– Siz onu tanıyırsınız mı? – deyə soruşdu:

– İranda onu tanımayan kimdir ki?!

Fridun gözünü qəzətdən çəkmedən:

– Özünü də yeni dövlətin baş vəzirliyinə layiq görürlər, – dedi.

Doktorun oğlu acı-acı güldü.

– İnanın ki, belə də olacaqdır. Mütəlakə belə olacaqdır!

Bu cür yığıncada ilk dəfə danışan Hafiz Biluri:

– Bu ingilis və amerikan nökrə, demokratiya bayrağı altında fitnəkar bir dövlət yaratmağa cəhd edəcəkdir, – dedi, – keçən davada da belə oldu. Hikmət İsfahanilər donlarını dəyişib, ortalığa düşdülər.

Kürd Əhməd:

– Ola bilmez! – dedi – gərəkdir olmasın... Biz xalqı ayağa qaldırmalıyıq. Belə fitnəkarların oyunlarına son qoyulmalıyıq.

Pişəveri oturanların ona baxdığını, fikrini bilmək istədiklərini görüb, özünəməxsus kəskin və aydın bir ahənglə sözə başladı:

– İşin gedişindən mən mübarizənin çox uzun olacağını görürəm. Siz dəşiklərdən boylanaraq siyasət meydanına baş uzadınlara bir baxın! Bunlar kimlərdir: Qəvamüssəltənə, Həkimülmülk, Hikmət İsfahani, İbrahim Həkim, Sədr; nə bilim daha kimlər! Bu köhnə tülkülər, bu siyasət oyunbazları hələ İranın başına çox işlər gətirəcəklər.

Həmid Həmidi üzünü Friduna, Kürd Əhmədə, Rza Qəhrəmaniyə və başqa gənclərə tutdu:

– Su duranda iylenər. İran cəmiyyəti də belədir. Bu iylenmiş bətaqlığı aradan qaldırıb, arxa təmiz su buraxmaq vəzifəsini tarix siz cavanlara həvalə etmişdir.

Rza Qəhrəmani danışanlara qulaq asdıqca hiss edirdi ki, hamısı nədənsə narazıdır, əslən bu narazılıq onun öz daxilində də vardır. Burada, yoldaşlara qulaq asarkən, onun səbəblərini anlamağa başlayırdı. Tarix birdən-birə onları gizlin işin dar yollarından açıq mübarizə meydanına atmış, qarşılarında böyük yol açaraq, öz həllini tələb edən çoxlu yeni vəzifələr qoymuşdu. Köhnə üsullarla, bir dəstə fədainin əli ilə vəzifələri yerinə yetirmək mümkün deyildi. İndi proqramı bütün millətə məlum olan, məmləkətin hər guşəsinə qol-budaq atmış böyük və qüdrətli bir təşkilata ehtiyac yaranmışdı.

– Biz indi bütün mütərəqqi qüvvələri birləşdirən bir hizb yaratmalıyıq, – dedi, – elə bir şəhər, elə bir böyük kənd qalmamalıdır ki, orada onun şöbələri olmasın.

– Fridun onun fikrinə şorik çıxdı:

– Doğrudur, kütləvi təşkilat olmadan bundan sonra heç bir şey eləmək olmaz. Xüsusən, hazırda, xalq hərəkətə gəlməyə başladığı bir zamanda onun qabağında belə bir təşkilat getməlidir. Biz bunu etməsək, düşmənlər edəcəkdir.

Hələ Təbrizdə ikən bu zərurəti duymağa başlayan Kürd Əhməd öz yoldaşlarının fikrini tamamilə bəyəndi:

– Həm də bu təşkilatın möhkəm məramı olmalıdır. O öz fikrini, nə istədiyini açıq-aydın xalqa deməlidir.

Onlar yaranacaq bu təşkilatın böyük siyasi məqsədlər yolunda mübarizə aparmaqla xalqın bütün mütərəqqi qüvvələrini birləşdirməli olacağını qeyd etdilər. O, əsasən fəhlə və yoxsul kondlilərə istinad etməklə bərabər cəmiyyətin bütün qabaqcıl və mütərəqqi qüvvələrini öz ətrafına toplamalı idi. Ölkə daxilində əməyin azadlığı, vətəndaşların bərabər demokratik hüquqları, milli sənaye və təsərrüfatın inkişafı uğrunda, imperialist zülmü əleyhinə mübarizədə bütün xalqı səfərbər etməli idi. Kürd Əhmədin bu barədəki fikirlərinə qulaq asan Sərxan:

– Mən bunun əleyhinə deyiləm, – dedi. – Ancaq mənə, biz İran zəhmətkeşlərinin həmkarlar ittifaqını da yaratmalıyıq.

– Doğrudur, doğrudur, – deyə bir neçə yerdən onun sözüne qüvvət verdilər.

Bunu gören Fəridə birdən ayağa durdu:

– Bəs qadınları niyə yaddan çıxarırsınız?.. Onların da təşkilatını yaratmaq lazımdır.

Təklifin tam bir sükutla və hətta bəziləri tərəfindən şübhəli ifadə ilə qarşılınması Fəridəni daha da həyəcana gətirdi, pul kimi qızarmış halda üzünü Südəbəyə, Xavərə və birinci dəfə belə iclasda iştirak edən Firuzəyə və Fatmaya tutdu:

– Belədir, yox, ay qızlar? Niyə ağzınıza su alıb oturmusunuz?..

Məclisdə gülüşmə düşdü. Bu gülüşdən sıxılan qadınlar özlərini düzəldərək, bir ağızdan “düzdür, düzdür!”, deyib səsləndilər.

Pişəvəri ciddiyyətlə:

– İran qadınlarını yaddan çıxaran mütərəqqi bir təşkilat, – dedi, – çox pis iş görmüş olur. Çünki qız övladı zülm altında və siyasi hüquq-

lardan məhrum olan bir vətən hədbəxtidir. Mən xanımın təklifinə xüsusi qiymət verirəm. Yeni hizb qadınlar arasında ayrıca iş aparmalıdır.

Fridun, yeni firqənin öz proqramında, İran şovinistlərinin və hakim dairələrinin böhtanlarından qorxmayaaraq, milli məsələyə aid fikirlərini aydın söyləməsinin çox vacib olduğunu göstərdi:

– İran kimi bir məmləkətdə milli məsələnin üstündən keçmək olmaz. İranda fars olmayan millətlərə hizb öz əlaqəsini müəyyən etməlidir.

Kim isə:

– O məsələnin vaxtı çatmayıb, – dedikdə, Pişəvəri dərhal qeyd etdi:

– Ağayi Fridun düz deyir, İranda azərbaycanlı, kürd və sair xalqların öz müqəddəratını müəyyən etmək hüququ mütərəqqi və demokratik bir hizbin məramında gerək qeyd olunsun.

Bu məsələnin də bəzilərini ağır fikirlərə saldığını gören Rza Qəhrəmani özünü saxlaya bilməyib:

– Mən farsam, – dedi, – bilirəm ki, heç bir namuslu fars İranda Azərbaycan, kürd, türkmən və başqa millətlərin dilini, adət və ənənəsini aradan qaldırmağı istəmir. O, əmindir ki, güclülük prinsipi yox, yalnız azadlıq və bərabərlik prinsipləri əsasında xalqların möhkəm birliyi yarana bilər.

Kürd Əhməd, Kürdüstanda və Azərbaycanda, xüsusən Təbrizdə gördüklərini xatırlayıb Fridunun necə böyük bir məsələyə toxunduğunu dərhal başa düşdü.

– Bu məsələdə iki fikir ola bilməz. Biz böyük Sovet ölkəsinə baxıb, bu məsələnin həllini onlardan öyrənməliyik. Başqa yol milli ədavət və zülm yoludur ki, o da bizim yolumuz deyil.

İnqilabi fəaliyyətə, cəmiyyətin köhnəlmiş və çürümüş əsaslarını dəyişməyə olan ümumi meyli Həmid Həmidini sevindirirdi. Deməli, təqib və sürgünlərdə çəkilən əzablar nəhaq getməmişdir!.. Həyatı dəyişməyə qadir olan qüdrətli bir gənclik yetişməkdədir. O:

– Kəndli məsələsini yaddan çıxarmayın, – dedi. – İran kəndi böyük bir islahata möhtacdır. Yeni hizb kənd demokratik əsaslar üstündə qurmağı məramnaməsində ayrıca qeyd etməlidir.

Kəndli söhbəti araya atılan kimi, Rizvan bir zaman buraxdığı səhvləri xatırlayıb qızardı və ayağa durdu:

– Məmləkətimizin yarısından çoxu kəndistandır. Məramımızda onun gələcəyi haqqında qəti fikirlər olmalıdır. Kəndliyə ərbabın zülmündən qurtarıb torpağa sahib etmək lazımdır:

Fridun Rza Qəhrəmaniyə baxıb güldü:

– Sağ ol Rizvan, kəndistan şöbəsinə sənə tapşıracağıq.

– Məmnuniyyətlə idarə edərim.

“Hizb Tudeyi İran” və “İran zəhmətkeşləri həmkarlar ittifaqı surası” yaratmaq üçün əməli təkliflər hazırlamaq böyük bir dəstəyə tapşırıldı. Fridun, Kürd Əhməd, Rza Qəhrəmani, Fəridə və doktorun oğlu da onun tərkibinə daxil oldu.

Kürd Əhməd, mərkəzdə təşkilat işləri qurtaran kimi yerlərə adamlar göndərmək fikrini irəli sürdü.

Doktorun oğlu:

– Mütləq lazımdır, – dedi. – Azərbaycana da, Kürdüstana da, Farsa da, Gilana da, Mazəndərana da adamlarımız getməli, dərhal yerli şöbələri təşkil etməlidir. Mən məmnuniyyətlə Gilana gedərəm...

Kürd Əhməd:

– Təbrizlilər Fridunu istəyirlər, – deyib gülümsədi. Necə baxırsınız?

Fridun mütəəssir bir halda:

– Doğrusu, – dedi, – könül quşu çoxdan məni Azərbaycana çəkir.

Nə isə buralarda dayana bilmirəm.

Rza Qəhrəmani məhriban gözlə ona baxdı:

– Nə olar ki, hizbin Azərbaycan şöbəsinə idarə edərsən.

Axşamdan xeyli keçmiş onlar durub dağılarkən Pişəvəri Fridunun əlini sıxdı:

– Get, bəlkə, mən də tezliklə Təbrizə gəldim, get, Azərbaycanın və Kürdüstanın milli azadlıq fikri böyük fikirdir!

Qarşıda aydın və yeni bir mübarizə yolu açan bu sözlər Fridunun xoyalında həkk olub qaldı. O, Pişəvərinin əlini sıxıb:

– Gözləyəcəyəm, – dedi və onu qapıya qədər ötürdü.

* * *

Şəhər bir döyüş meydanını andırırdı. Bu meydanda sanki gecə ilə gündüz, keçmişlə gələcək üz-üzə, döş-döşə durmuşdu. Lakin onlar nə gülüşən pəhləvanlar kimi bir-birilə pəncələşir, qoti savaşa başlayır, nə də ayrılıb gedirdilər. Qeyri-müəyyən, qeyri-sabit bir vəziyyət hər şeydə özünü göstərirdi. Bununla belə üz-üzə durmuş hər iki tərəfin ölümçül mübarizə üçün hazır olduğu bilinirdi. Sanki budur, qanlı bir çarpışma başlanacaqdır. Zahirə hər şeydə qərribə bir anlaşılmazlıq vardı. Köhnə müstəbid şah getmiş, yerini öz oğluna vermişdi. İstibdadın qanlı qüvvələri meydandan çəkilmiş kimi idi. Rza xanın yıxılması

ilə azadlığın qələbə çalacağını gözləyənlər heyrətdə idilər. Çünki azadlıq yalnız arzulara, yalnız sözlərdə, yalnız tribunallarda yaşamağa başlamışdı. Həyatın axınında, onun hər günkü təzahür və çırpıntısında isə köhnə ahəng, köhnə qaydalar hakimdi. İş və çörək gözləyənlər hələ ki, öz tələblərini açıq deməkdən başqa, bir şeye nail ola bilməmişdilər. Hələ ki, yenə də küçələr saysız-hesabsız işsizlərlə, bir tike çörək qazanmaq üçün hər cür zəhmətə dözməyə hazır olanlarla dolu idi, hələ də gəlib-gedənə əl açan yetim uşaqlar və yurdsuz arvadların olından tərpənmək mümkün deyildi.

Onları küçələrə tökən ağalar, ilk şaşqınlıqdan sonra yenidən bəllərini düzəldib, xalq hərəkatının, demokratik təşkilatların qabağını almaq üçün sarayın ətrafına toplanırdılar. Hikmət İsfahani, Həkimül-mülk və sərhənglər arxalarını yenə mister Tomaslara, mister Haroldlara verərək, azadlığı qan içində boğmaq planlarını hazırlayırdılar. Onların ikiüzlülük və yalançılığı, zahirən əyinlərinə geydikləri “demokratlıq” donu ilə daha da iyrenc və riyakar şəkil almışdı.

Hikmət İsfahani saraydan qayıtdıqdan sonra Kürd Əhmədi yanına çağırdı. O, gizlin fəaliyyətdə olduğunu, zəhmətkeş əhali arasında böyük nüfuz qazandığını gördükdə onu özünə yaxınlaşdırmağı qərara almışdı. Bu məqsədlə sarayda və hakim dairələrdə vəqə olan əhvalatlar və söhbətlərdən ona nəgü edib, özünü ona məhrəm kimi göstərirdi. Kürd Əhməd böyük həyətdən keçib, kərpic pillələri qalxdı və içəri girdi. Şlyapasını çıxarıb paltarasına keçirdi. Döndükdə Hikmət İsfahaninin otağından çıxmış bir adamın tələsik dəhlizin başındakı qapıya burularaq gözdən itdiyini gördü. Bu adam ona çox tanış gəldi. Kim olduğunu xatırlamağa çalışdıqda fon Valterin siması gözləri önündə durdu. Kürd Əhməd onu otağın qapısında qarşılayan Hikmət İsfahaniyə tərəddüd və şübhəyə yol verməyən bir səslə:

– Ağa, indicə fon Valteri buradan çıxan gördüm, – dedi.

Hikmət İsfahani bir əlini onun ağızına qoydu və o biri əli ilə qolundan tutub otağına saldı:

– Mənim əzizim, onu burada gördüyünü yaddan çıxart, – dedi, – aqıl adamlar, o şeyi ki, görmək lazım deyil, görmə demişlər.

– Lakin hər halda mən heyrət edirəm! Siz təhlükəli bir addım atırsınız.

– Niyə heyrət edirsən, əzizi-mən?! Burada heyrət ediləsi heç bir şey yoxdur. Bunlar hamısı siyasətdir və vətənin xeyri üçündür. Şərəfətimizə and olsun, məni belə şeylərə vadar edən vətən məhəbbətidir.

– Məncə, vətən məhəbbəti fon Valterə cəza verməyi tələb edir.
 – Yox, əzizim, vallah yox! Sən hələ cavansan, İran demokratiyasının necə dolaşq yolları olduğunu bilmirsən. Həqiqəti bilmək istəsən, fon Valteri mən özüm dolaşdırıb saxlamışam. O, indi tələyə düşmüş bir pələngdir. Almanlar qalib gəlsə, onu tələdən açıb buraxarıq. Bizə xeyri dəyər.
 – Məgər elə bir ehtimala siz yol verirsiniz?
 – Hansı ehtimala? Almanların qalib gəlməsini?
 – Bəli!
 – Siyasət aləminin hazırkı vəziyyətində mən heç şeyə inanmıram və hər şeyə də inanıram. Bəli, bəli! Heç şeyə inanmıram və hər şeyə də inanıram. Çox mümkündür ki, almanlar müharibəni udsunlar. O zaman fon Valterə söykənən adam gör vətəni üçün nələr edə bilər.
 – Bəs məğlub olsalar? Axı belə bir ehtimal da mümkündür.
 – Əlbəttə, o ehtimal da həqiqət ola bilər. Məğlub olsalar, başqa məsələ. Onda tələyə düşmüş bu pələngin dərisi baha qiymətə gedər. Sat qoy vətənin yolunda. Beləliklə, biz hər iki halda heç bir şey itirmirik. İndi otur və mənə qulaq as! Bu saat mən əlahəzrət humayun Məhəmməd Rza Pəhləvinin yanından gəlirəm. Dövlətin təşkili müzakirə olunurdu.
 – Cənabınızı bir baş vəzir kimi təbrik edə bilərəmmi?
 – Xeyr!
 – Necə yəni xeyr?
 – Bəli, mən bütün təkidlərə baxmayaraq rədd etdim. Hazırkı şəraitdə İran dövlətinin baş vəziri olmaq, bataqlığa yuvarlanmış yüklü bir arabanı çiyinlərində qaldırmaq kimi, axmaq bir işdir.
 – Demək, siz dövlətdə iştirak etməyəcəksiniz?
 – Yox, edəcəyəm. Lakin vəziri-xaricə sifətində. İndi dövlət məşinimin ikicə halqası vardır ki, əsil dövlət də bu halqaları əlində saxlayan adamdır... Vəziri-xaricə və vəziri-kişvər!
 – Doğru fikirdir. Lakin siz eyni zamanda vəziri-kişvər ki, ola bilməzsiniz!
 – Əlahəzrət cavan olsa da, təklifini bilən adamdır. Vəziri-kişvər vəzifəsini bizim yəznəyə vermişdir.
 – Sərhəng Səfəiyemi?! Təbrik edirəm, ağayi Hikmət İsfahani! İndi deyə bilərəm ki, doğrudan da, dövlət sizsiniz!
 – Bəli, həyatımın əndişəli dövrləri bundan sonra başlayır. Çünki hakimiyyət yolunda vuruşmaq, hakimiyyəti saxlamaqdan çox-çox asandır...
 – Sizin kimi tədbirli bir adamın o çətinliyi də rəf edəcəyinə əminəm.

– Lakin bunun nə qədər ağır olduğunu bilsəniz! Mən düşmən var, min gözü götürməyən var. Birisi elə o saray siçanı Həkimülmülk.
 – Bundan sonra o sizə heç şey edə bilməz. Vəzarəti-daxilə də, vəzarəti-xaricə də öz ölinizdə olacaqdır.
 – Edə bilməz demək asandır. Amma yeri düşəndə bir növ bir əjdahanı həlak edir. O, yenə də sarayda öz köhnə yerində qaldıqca mənə rahatlıq yoxdur. Gecə-gündüz əlahəzrətin qulağına pıçıldayacaqdır.
 – Demək, yenə vəziri-dərbar olaraq qalır, eləmi?
 – Bəli, qalır. Könlündən baş vəzirlik keçirdi. Hələlik deyəsən, o da bu fikirdən əl çəkib.
 – Yəqin eyni mülahizələrə görə?..
 – Köhnə tülküdür. Yerini altını da bilir, üstünü də.
 Onlar susdular. Hikmət İsfahani, nə işə, bir tələ qurur kimi düşüdü. Kürd Əhməd gözlemədiyi halda, yaxınlaşıb qolundan tutdu:
 – İstəsən, səni də vəzirliyə düzəldə bilərəm. Vəziri-ticarət və sənaye. Necədir?
 – Mütəşəkkirəm. Mən vəzirliyə hazır deyiləm.
 – İndi də olmasa, gələcəyə hazırlaş! Camaat, xalq sənin dalında, yuxarılar mənim dalımda. Elə ki, özüm baş vəzir oldum, gərək mənimlə sən də şirkət edəsən. İndi işə get və sabah Şirmanda gözəl bir ziyafət düzəlt. Qonaqlar olacaq, bəlkə, əlahəzrət də təşrif gətirdi.
 – Gərək meni bağışlayasınız. Yerimə başqa bir adam tapmanızı xahiş etmək istəyirəm.
 Hikmət İsfahani təəccüblə ona baxdı:
 – Yox, yox hələ səninlə əsil işimiz bundan sonra başlanır. “İradeyi milli” və demokrasiı hizbini düzəltmək istəyirik. Səni də özümüze yoldaş eliyəcəyik.
 – Təşəkkür edirəm, artıq biz də öz hizbimizi düzəltməyi qərara almışıq.
 – O nə hizbdır, oğlan, bəlkə, elə mən də ora gəldim. İkisində də olsam necədir? Həm bizimkində, həm də sizinkində.
 Kürd Əhməd istehzalı və nifrət dolu nəzərlə onu süzdü:
 – Qorxuram o hizb sizə əl verməyə. Hizb Tudeyi İran...
 – Niyə əl vermir, qardaş!.. Lap elə mənim yerimdir. Mən ki əyamı qədimdən tude yolunda can verənlərdənəm. Özün görmədin ki, o müstəbid köpək oğlu mənə də tutub sənin yoldaşınla bir zindana saldı.
 Kürd Əhməd, onunla danışmağın nahaq vaxt itirmək olduğunu düşündü və:

– Rica edirəm, sabahdan məni azad hesab ediniz, – dedi – Hizbide işləyəcəyəm.

Hikmət İsfahani onun qəti təklifini eşitdikdə halını pozmadan ayağa durdu:

– Yaxşı, ağayı mən, Allah xeyir versin. Get sən bir yola, mən bir yola. Harda rast gəlsək, bir-birimizi yaddan çıxarmayaq. İkimiz də vətən üçün işləyirik.

Kürd Əhməd onun son sözlərini eşitməmək üçün şlyapasını götürüb qapını tez örtüdü və həyəətə çıxdıqda içəri girən mister Tomasla qarşılaşdı. Salamlaşdı keçdi. Həyətin başına çatmamış Şəmsiyyənin xidmətçisi dalda özünü yetirib onu saxladı:

– Xanım sizi görməyi arzu edir!

Xanım Şəmsiyyə onu yüngül ipek paltarda qarşıladı. Gülümsəyib əlini sıxdı:

– Əhvalınız necədir?

– Mütəşəkkirəm, xanımın kefini saz gördüyümə şadam!

Şəmsiyyə onu oturmağa dəvət edib çay gətirdi. Adəti üzrə, şad zamanlarında olduğu kimi deyib-danışdı. Söhbət əsasında Kürd Əhməd ondan dərbara yolunun açıldığını, hətta ikinci gün əvvəl əlahəzrətlə görüşmüş olduğunu öyrəndi. Kürd Əhməd çay içib qalxdıqda o:

– Rica edirəm, – dedi. – Fridunu sabahkı ziyafətə dəvət edin. Mütələq gəlsin. Mən özüm ona kart göndərərəm. Südabəni də gətirsin!

– Təəssüf ki, bu mümkün deyil, xanım! O bu gün Tehranı tərk edir.

– Niyə? Hara gedir?

– Azərbaycana, Təbrizə köçür. Tehran mühiti ona bir çox dözülməz faciələri xatırladığı üçün qalması qeyri-mümkündür.

– Bilirəm. Sərhəng Səfai onun başına gələn bəzi əhvalatları mənə danışmışdır. Təəssüf edirəm ki, o, bizi tərk edir. Lakin deyir ki, həmişə yaxşı bir dost kimi qapımın onun üzünə açıq olacaqdır!

Kürd Əhməd soyuq cavab verdi:

– Deyerəm, xanım. Lakin bu iltifatınızdan onun istifadə edib-etməyəcəyini bilmirəm.

Kürd Əhməd onunla vidalaşdıqda, nə isə, daxilində bir ağır-ıq, bir narazılıq duydu. Ona elə gəldi ki, ətir qoxuduğuna baxmayaraq bu evin, bu həyətin havası dözülməyəcək dərəcədə ağırlaşmışdır. Hər şey ürekbulandırıcı, cansıxıcı bir hala gəlib çatmışdır. Küçədə maşına doğru gedən Hikmət İsfahanini gördü və dönüb qayıtmaq istədi. Lakin Hikmət İsfahani onu səslədi:

– Mən, amerikalı dostum mister Haroldun görüşünə gedirəm. Onun məsləhətləri olmadan vəzəreti-xaricəni idarə etmək müşküldür, – dedi və diqqətli Kürd Əhmədə baxıb, əlavə etdi:

– Naxoş deyilsiniz ki? Gözümə çox tutqun dəyirsiniz. Fikir verməyin, keçər. Əslinə baxsan, hər şey keçəcəkdir. Axşam da hizbimizin cəlsəsidir, xudahafiz.

O, kök vücudunu zorla maşına salıb, “sür” əmrini verdi. Maşın görünməz olduqda. Kürd Əhməd daha ağır bir təəssüratla geri döndü. Şəhərin küçələrini doldurmuş adamların arasına qarışıb itdi. Ona elə gəldi ki, bu dünyada həqiqi insan səadətinə çatmaq çox çətindir. Bu səadət, daima nə isə gözləyən və qaniçici riyakarlarla əhatə olunduğu üçün heç zaman gözlədiyinə nail olmayan namuslu və təmiz ürəkli zəhmət adamlarının nakam istək və arzularında, sevinc və kədərlərinə, yaxşılığa, xoş həyata doğru əbədi çırpıntılarındadır.

Təzadla və ızdırabla dolu bu fikirlər Kürd Əhmədin başında qəti bir hökmə çevrildi.

– Yox, bu dəfə İranın zəhmətkeş kütlələri gözlədiklərinə nail olacaqdır! 1908-ci il və 1920-ci illər hərəkatının məğlubiyyətini görmüş yüz minlərin bu dəfə qüdrətli bir təşkilatı yaranırdı. Bu təşkilat onları ağır mübarizələrdən keçirib əbədi azadlığa aparacaqdı.

Bu fikirlər Kürd Əhmədin ruhunu qaldırdı.

O, Fridunun Azərbaycana köçməyə hazırlaşdığını xatırlayaraq, Xavəri evlərinə gətirmək üçün Südabəgilə getdi. Artıq İran Həmkarlar ittifaqı şurasında işləyən Rza Qəhrəmani, “Hizb Tudeyi İran”ın qadınlar şöbəsində çalışan Fəridə də orada idi. Həyəətə girdikdə bir qarışıqlıq gördü. Qulluqçu qadın xalçaları çırparaq mafracıları qablayır, çamandanları yığışdırırdı. Rza Qəhrəmani və Fridun qollarını çırpayıb ona kömək edirdilər. Südabə ilə Xavər də böyük bir qarışıqlıq içində otaq şeylərini yığışdırırdılar. Hətta uşaqlar da Südabənin tapşırıqlarını yerinə yetirib o tərəf-bu tərəfə qaçırdılar.

Fridun Kürd Əhmədi görəndə kimi qabağına gəldi və bir kağız çıxarıb ona uzatdı:

– Gözün aydın olsun, doktorun oğlu Rəştə otuz min nəfərlik mitinq keçirmişdir. Hizbin şöbəsi təşkil olunmuşdur.

Kürd Əhməd teleqramı alıb oxudu.

– Mazəndərandan və İsfahandan teleqramlar almışıq.

Rza Qəhrəmani işi buraxıb qalxdı və maraqlandı:

– Oralarda nə xəbər var?

– Mazəndəranda çox yaxşı keçmişdir. İsfahanda isə ajanlar mitinqi pozmağa çalışmışdır. Dalaşma olub. İki adamımızı huşunu itirənə qədər döymüşlər.

Fridun:

– Budur, ingilis qoşunlarının bizə verdikləri ilk hədiyyə belədir! – dedi. – Tehrandan şimala və cənuba, sanki məmləkət iki ideoloji cəbhəyə ayrılmışdır.

Rza Qəhrəmani acı-acı danışdı:

– Bəs necə bilmişdin, dadaş?! İngilisin müstəmləkə orduları bizə azadlıq gətirməyəcəkdi ki! Onlar şər qalqlarının qanını tökməyə adət etmişlər.

Kürd Əhməd:

– Bütün şimaldan qaçan mürtecelər də cənuba toplaıblar, – dedi, – xalq hərəkatını boğmaq üçün bacardıqlarını edirlər. Bu bizi daha inadla işləməyə məcbur etməlidir. Bu gün dünənki gün deyil ki!.. – deyə Xavərə döndü:

– Fars qızı, Azadı da götür, gedək. Bacım sənin otağını hazırlamışdır, – dedi və Fridunun əlindən tutdu.

– Get, bizi də unutma... həmişə yadında saxla ki, şimal bizim üçün əbədi bir qüvvət və işıq mənboyidir! Yenə azadlıq günəşi oradan doğacaqdır. Əmin ol ki, biz də burada gələcək işıqlı gün uğrunda vuruşmaqdan dönməyəcəyik!..

Onlar qucaqlaşdıb öpüşdülər...

1941-ci il oktyabr ayının ovrəlləri idi. Payızın sərin havaları başlanırdı. Günəş üföqlərdən xeyli qalxdığı zaman Tehrandan gələn boz bir maşın Qəzvinin tozlu və kəsəkli küçələrinə daxil oldu. Maşının üstünə böyük bir mafrac sərilmiş, yük yerinə iki iri çamadan qoyulmuşdu. O, çayçı dükəninin qabağında durduqda ortaboılu, qara kostyum geymiş bir oğlan yerə düşdü. Şlyapasını çıxarıb, çırpdı və şəhərə göz gəzdirib maşında oturana müraciət etdi:

– Qəzvindir... Azərbaycanın ilk böyük və qədim şəhərlərindən... Mahalın mərkəzidir... Bir ucu Kirəcə qədər uzanıb gedir. Kəndlərində də hamısı azərbaycanlılardır.

Sarı şal paltar geymiş bir qız doqquz yaşlı, üstü-başı təmiz bir oğlan uşağının qolundan tutub maşından endi, maraqla şəhərin söküük və bozaran evlərinə baxdı:

– Yaman dağınıqdır, – dedi və azca düşünüb, əlavə etdi: – İbrahim bəyin siyahotnaməsini xatırlayırsanmı? Orada görə ki, Qəzvin haq-

qında belə deyir. “İnsan bəsirət ilə baxarsa, aşkar görür ki, şəhərin hər bir tərəfindən bu sus qulağa gəlir ki, mənim sahibim yoxdur. Mənim abadlığımıza bir nəfər çalışan yoxdur”.

Oğlan böyük bir həsrət və arzu dolu gözlərini qıza dikdi:

– Sağlıq olsun, hamısını təzədən tikəcəyik. Abad edəcəyik. Çay içirənmə? Bəlkə, meyvə alım?

– Könlüm heç nə istəmir. Məst kimiyəm. Nədən, özüm də bilmirəm!

– Qız, hələ də əlindən tutduğı uşağın başını sığalladı:

– Bir şey istəmirənmə? Acnamısan ki?

Uşaq ona qısıldı:

– Xeyr, heç nə istəmirəm.

Oğlan:

– Elə isə vaxt itirməyə dəyməz. Termosa çay töküüm, gedək, – dedi.

Çayxanaya tərəf yollandıqda şofer qaçıb termosu onun əlindən aldı:

– Verin, mən getirim!

Qız yumşaq və xoş bir səslə:

– Bundan sonra hansı şəhərdir? – deyə soruşdu:

– Zəncandır. Gecəni orada qalarıq.

Şofer termosu doldurub qayıtdı. Oğlan qızın qolundan tutub maşına tərəf apardı. Kədərlə və məhəbbətlə dolu bir nəzərlə ona baxdı:

– Yorulanda deyərsən, gizlətsən də gözlərinə baxanda biləcəyəm.

Qız gülümsədi:

– Bütün ömrüm boyu səndən heç şeyi gizlətməyəcəyəm, – dedi və öz sözündən utanmış kimi, söhbəti dəyişdi. – Təbrizə nə vaxt çatacağıq?

– İki gündən sonra, Təbriz! Təbriz! Görək bizi necə qarşılacaq. İranda yaşayan hər bir azərbaycanlı üçün Təbriz bilirsənmi nədir? Xəyal, ümid və gələcəkdir!

Bu sözlər hər ikisinin qəlbində min bir arzu və həvəs oyatdı. Ürəkləri xoş bir gələcək duyğusu ilə titrətdi. Bu titrəyiş insan ürəyinə tez-tez nəsib olmur. O, ilk bahar sularının şırıltısından, qar altından baş qaldıran bənövşənin xoş ətrindən, yazın müjdəsini verən qaranquşun nəğmələrindən yaranır.

Maşın Qəzvindən çıxaraq getdikcə artan bir sürətlə Zəncan yoluna düşdü. Ayazı qucağına almış Fridun yanında oturmuş Südəbənin yanar gözlərinə baxıb fikrə getdi. O, ömrünün kələ-kötür və tikanlı keçmişini deyil, min bir xəyal və ümidlə dolu gələcəyini düşünürdü. Maşın yel kimi uçaraq onları Azərbaycan, Təbriz, Şimal tərəfə çəkib aparırdı. Onlar azadlıq, səadət və gələcəyi qurmaq üçün gedirdilər.

Pişəvəri ilə olan ikinci görüşü yadına düşdü. Onlar Azərbaycanda demokratik hərəkat haqqında uzun-uzadı danışmışdılar. Pişəverinin bu sözləri hələ də qulaqlarında səslənirdi:

– Azərbaycan İran inqilablarının beşiyidir. Biz yenə azadlıq şeypuru orada çalıb, bütün zəhmətkeş İrani ayağa qaldıracağıq!

Fridun bilirdi ki, qabaqda onu da, həyat və ömür yoldaşını da ağır və iztirablarla dolu bir mübarizə yolu gözləyir. Bu yolda yenə dar ağacları, zindanlar və alçaq xəyanətlər olacaqdır. Bunu düşünərkən gözələrində yorulmadan İranda azadlıq əleyhinə fitnə-fəsad düzəldən mister Tomas və mister Haroldların, onların ömrlərinə bir qul kimi itaət edən, vətəni satmış Həkimülmülk, Həkimət İsfahani və Sərhənglərin murdar siması canlandı. Onu daha qəti, daha amansız və bərişməz mübarizələrə çəkən bir nifrət və qəzəb bütün varlığını bürüdü. Fridun inanırdı ki, qaldırdıqları al bayraq bir də xalqın qanına boyanacaq, bir də yatırılacaq olursa, yenə mürtece və müstəbidlərə qurtuluş yoxdur. Ölüm onların yaxasından əl çəkməyəcəkdir. Çünki gələcək, azadlığın və əməyindir. Bəli, tarixin pozulmaz hökmü belədir!

Fridun bu fikirlərlə Azərbaycan torpağına qədəm qoyurdu.

Qaranlıq və kədərli bir aləm məşının qaldırdığı toz buludları içində itərək, arxada qalırdı. Qabaqda isə işıqlı və nəhayətsiz bir yol açılırdı.

Bu yol parlaq sabaha, xoşbəxt gələcəyə gedirdi...

MÜNDƏRİCAT

GƏLƏCƏK GÜN

Birinci fəsil	7
İkinci fəsil	50
Üçüncü fəsil	64
Dördüncü fəsil	69
Beşinci fəsil	79
Altıncı fəsil	89
Yeddiinci fəsil	98
Səkkizinci fəsil	105
Doqquzuncu fəsil	125
Onuncu fəsil	146
On birinci fəsil	166
On ikinci fəsil	185
On üçüncü fəsil	205
On dördüncü fəsil	217
On beşinci fəsil	228
On altıncı fəsil	240
On yeddiinci fəsil	250
On səkkizinci fəsil	262
On doqquzuncu fəsil	274
İyirminci fəsil	295
İyirmi birinci fəsil	307
İyirmi ikinci fəsil	323
İyirmi üçüncü fəsil	341
İyirmi dördüncü fəsil	362
İyirmi beşinci fəsil	376
İyirmi altıncı fəsil	392
İyirmi yeddiinci fəsil	410
İyirmi səkkizinci fəsil	428
İyirmi doqquzuncu fəsil	461
Otuzuncu fəsil	481
Otuz birinci fəsil	488
Otuz ikinci fəsil	497
Otuz üçüncü fəsil	504

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Aslan Almasov</i>
Korrektor:	<i>Hüseyn Şahbəndəyev</i>

Yığılmağa verilmişdir 13.10.2004. Çapa imzalanmışdır 14.04.2005.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 32,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 80.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.